

МУҒАЛЛИМ ҲАМ ҮЗЛИКСИЗ БИЛИМЛЕНДИРИЎ

Илимий-методикалық журнал

2026

1-сан

*Ўзбекистан Республикасы Министрлер Кабинети жанындагы
Жоқарғы Аттестация Комиссиясы Президиумының
25.10.2007 жыл (№138) қарары менен дизимге алынды*

*Қарақалпақстан Баспа сөз ғәм хабар агентлиги тәрәпинен
2007-жылы 14-февральдан дизимге алынды.
№01-044-санлы ғуўалық берилген.*

1-сан 2026

январь-февраль

*Қарақалпақстан Республикасы мектепке шекемги хәм мектеп билимлендириўи
министрлиги, Қары Ниязий атындағы Тәрбия педагогикасы миллий институты
Қарақалпақстан филиалы*

Редактор:
А. Тилегенов

Редколлегия ағзалары:

Мақсет АЙЫМБЕТОВ
Нағмет АЙЫМБЕТОВ
Айтмурат АЛЬНИЯЗОВ
Сапардурды АБАЕВ
Парахат АБДИМУРАТОВ
Адхамжон АБДУРАШИТОВ
Хайрулла АЛЯМИНОВ
Мавлюда АЧИЛОВА
Азизжан АБДАЗИМОВ
Шухрат АБДУЛЛАЕВ
Сурайё АРЗИЕВА
Шерзод АКРАМОВ
Мусаллам АБДУЖАББАРОВА
Алишер АЛЛАМУРАТОВ
Дилшодхўжа АЙТБАЕВ
Тўлқин АЛЛАЁРОВ
Марифжон АХМЕДОВ
Гулчехра АЙТБАЕВА
Жумабай АБАТОВ
Гулжахан АЛЪДЖАНОВА
Юнус АРИПОВ
Гулзабира БАБАШЕВА
Умида БАҲАДИРОВА
Фархад БАБАШЕВ
Гулзода БОЙМУРОДОВА
Гулбахар БЕКИМБЕТОВА
Азамат БЕКИМБЕТОВ

Шохиста БЎРАНОВА
Комил ГУЛЯМОВ
Рахматилла ГАИПНАЗАРОВ
Маманазар ДЖУМАЕВ
Асқар ДЖУМАШЕВ
Дилдора ДАВРОНОВА
Матлуба ДАВУРБАЕВА
Абдимурат ЕСЕМУРАТОВ
Мухтар ЕРМЕКБАЕВ
(Шимкент, Қазақстан)
Алишер ЖУМАНОВ
Гүлнара ЖУМАШЕВА
Айсулу ЖАНАБЕРГЕНОВА
Ринат ЖУМАМУРАТОВ
Холбой ИБРАГИМОВ
Шохида ИСТАМОВА
Рустам ЙЎЛДОШЕВ
Вохид КАРАЕВ
Алима КЕНЖЕБАЕВА
(Тараз, Қазақстан)
Сарсенбай КАЗАХБАЕВ
Комилжон КАРИМОВ
Мамбеткерим ҚУДАЙБЕРГЕНОВ
Амангелди КАМАЛОВ
Тажикал КУДАЙБЕРГЕНОВА
Азамат КАМАЛОВ
Козим МАЛИКОВ

Ойниса МУСУРМОНОВА
Уролбой МИРСАНОВ
Сафо МАТЧОН
Шукурилло МАРДОНОВ
Абдулхамид МИРЗАЕВ
Шахло МИРЗАЕВА
Дармонжон МАХМУДОВА
Камаладин МАТЯКУБОВ
Айжамал МАТЖАНОВА
Ярмухаммат МАДАЛИЕВ
(Шимкент, Қазақстан)
Байнияз МАМБЕТКАРИМОВ
Баходир МАДАМИНОВ
Пердебай НАЖИМОВ
Пердебай НУРЖАНОВ
Искендер НАЖИМОВ
Асқарбай НИЯЗОВ
Сабит НУРЖАНОВ
Захия НАРИМБЕТОВА
Хушбоқ НОРБЎТАЕВ
Байрамбай ОТЕМУРАТОВ
Злийха ОРАЗЫМБЕТОВА
Мансурбек ОНГАРОВ
Раъно ОРИПОВА
Джавдод ПЎЛАТОВ
Искендер ПИРНИЯЗОВ
Меруерт ПАЗЫЛОВА
Барлыкбай ПРЕНОВ
Қалыбай ПРИМБЕТОВ
Бахтиёр РАХИМОВ
Норим РАХМАНОВ
Муқаддас РАХМАНОВА
Фархад РЎЗИЕВ
Даулетназар СЕЙТКАСЫМОВ
Мадияр СУЛТАНИЯЗОВ
Сансызбай САПАРНИЯЗОВ
Светлана СМЕРНОВА
(Москва, Россия)
Турдыбай САПАРОВ
Тажибай САПАРБАЕВ
Мухаббат САЛАЕВА
Гўзал СОДИҚОВА

Улбосын СЕЙТЖАНОВА
Айдын СУЛТАНОВА
Қалбай СЕЙТМУРАТОВ
Амина ТЕМИРБЕКОВА
Нурзода ТОШЕВА
Қуанишбек ТҮРЕКЕЕВ
Ўқтамжон ТУМАНОВ
Шохида ТАЙЛАНОВА
Мухиддин ТИРКАШОВ
Гулназ ТЛЕУМУРАТОВА
Еркин ТЛЕУОВ
Тажибай УТЕБАЕВ
Амангелди УТЕПБЕРГЕНОВ
Дмитрий УМНОВ
Уқтамжон ФАРМОНОВ
Рустам ФАЙЗУЛЛАЕВ
Дўстназар ХИММАТАЛИЕВ
Жавлонбек ХУДОЙБЕРГЕНОВ
Аъзам ХОЛМУРАДОВ
Марат ХОДЖАНОВ
Мухлиса ХАФИЗОВА
Ғиёсиддин ХУДОЙБЕРДИЕВ
Мухаббат ХУДАЯРОВА
Зафар ЧОРШАНБИЕВ
Дилором ШАМСИЕВА
Ойбахор ШАМИЕВА
Ризамат ШОДИЕВ
Гулрухсор ЭРҒАШЕВА
Гавхар ЭШЧАНОВА
Қонысбай ЮСУПОВ
Гулар ЮСУПОВА
Содиқ ЮЛДАШЕВ
Шахло ЮЛДАШЕВА
Севара ЯРОВА

МАЗМУНЫ

ТИЛ ҲАМ ӘДЕБИЯТ

Baxtiyarova B.J., Suleymanova M.P. Gónergen sózlerdiń kelip shıǵıwı hám olardıń «Sháryar» dástanında qollanıwı	7
Nurova Yu.U. Sutli suyuq ovqat nomi ifodalangan maqollarning etnolingvistik xususiyatlari	13
Джалилов И.И. Роль профессионально ориентированного английского языка в подготовке медицинских кадров	16
Успанова Г.А. Роль русского языка в Каракалпакстане	23
Mamirbaeva D., Ismailova Sh. The Impact of Blended Learning on EFL Students' Performance in the Context of Karakalpakstan Higher Education	27

ПЕДАГОГИКА, ПСИХОЛОГИЯ

Pazilov A.K. Bo`lajak o`qituvchilarning olgan bilimlarini mujassamlashtirishda etnopedagogik qadriyatlar tizimining ahamiyati	33
Quziyev R.B. O`quvchi-yoshlarni ijtimoiylashtirish jarayonida axborotlar bilan ishlash madaniyatini shakllantirish vositalari va bosqichlari	39
Masimjonov A.A. Zamonaviy ta`lim metodikasi asosida pedagog-o`qituvchilarning kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirish	46
Abdullaeva G.A. Raqamli transformatsiya sharoitida yosh avlod tarbiyasining nazariy asoslari	50
Qarshiboyeva X.K. Ta`limda innovatsion yondoshuvlar va ta`lim texnologiyalari	55
Arashova D.R. Akademik litsey o`quvchilarining tajriba bajarish kompetensiyalarini raqamli vositalar orqali rivojlantirish	60
Utamuradov U.M. Yuridik texnikum o`quvchilarida huquqiy kompetensiyalarni shakllantirishda ko`rgazmali metodlardan foydalanish	70
Qodirov U.R. Ingliz tili o`qitishda zamonaviy innovatsion va raqamli texnologiyalardan foydalanishning afzalliklari	75
Nurjanova R.U. Bo`lajak tarbiyachilarda kasbiy ijodkorlik ko`nikmalarini shakllantirish funksiyalari	84
Masimjonov A.A. Zamonaviy ta`lim metodikasi asosida pedagog-o`qituvchilarning kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirish	90
Xudayberdiyeva J.R. Pedagoglarni uzluksiz kasbiy rivojlantirish jarayonini individuallashtirishning pedagogik strategiyalari	94
Камилова Ф.М. Электронная педагогика как инструмент трансформации образовательного процесса в новом Узбекистане	100
Акмалова Д.Т. Роль управленческой компетентности в подготовке будущего педагога в условиях современного образования	105

МИЛЛИЙ ИДЕЯ ҲАМ РУЎХИЙЛИҚ ТИЙКАРЛАРЫ, ТАРИЙХ, ФИЛОСОФИЯ

Bauetdinov R.A. Tarix fanidan ko`rgazmali o`qitish metodlari	111
Юсупбаев М.Г. “Қорақалпоқфильм” киностудияси хужжатли фильмларида тарихий мавзулар талкини	118
Berdiyev N.O. Buxoro amirligi hududlarida konchilik ishlari tarixidan	125
Ergashev T.I. Media space and the digital environment as a philosophical problem of forming the military identity of youth	132

ФИЗИКА, МАТЕМАТИКА, ИНФОРМАТИКА

Mambetturdiyev M. Standart emes teńlemelerdi sheshiw usillari	137
Raxmonova G.X. Murakkab elektr zanjirlarining barqarorlashgan holatini tugun tenglamalari va teskari matritsa usulida tahlil qilish	142
Xamidova A.X. Interfaol metodlar asosida molekulyar fizika fanida amaliy kompetensiyalarni shakllantirish	148

Toxirova F.O. Tibbiy talabalarni o'qitishda sun'iy intellekt - asosli baholash tizimlari: samaradorlik tahlili va metodik tavsiyalar	156
Орлова Т.А., Эргашева М.А. Роль астрономических наблюдений в обучении студентов в педагогических вузах	169
Карабекян С. Х. Использование педагогических технологий в преподавании высшей математики студентам инженерной специальности	177
Карабекян С.Х. Проблемное и проектное обучение при изучении определённых интегралов в технических вузах	183

БАСЛАҒЫШ КЛАСС, МЕКТЕПКЕ ШЕКЕМГИ ТӨРБИЯ

Kadrekova A.K. Bolajaq baslawish bilimlendiriw oqitwshların tayarlawda virtual tálim texnologiyalarınan paydalanıwdıń teoriyalıq-metodikalıq tiykarların jetilistiriw	187
G 'aniyeva G. Boshlang'ich sinf o'quvchilarining matematik va o'qish savodxonligini xalqaro baholashda sun'iy intellektning roli	191
Daminova D.M. Boshlang'ich sinfga ona tilini o'qitishda zamonaviy yondoshuvlar	197
Davlatova M.A. Boshlang'ich sinflarda geometrik savodxonlikni takomillashtirishda audio topshiriqlarning o'rni	203
Kadirova D.N. Maktabgacha ta'lim yoshdagi bolalarda kreativ yondashuv asosida innovatsion fikrlash ko'nikmalarini shakllantirish	207
Xushboqov I.U. Boshlang'ich ta'lim o'qituvchilarini mediakompetentligini rivojlantirish va innovatsion faoliyatga moslash metodikasi	212
Qodirova M.Sh. Bo'lajak logopedlarni inklyuziv ta'lim jarayonida autizm spektri buzilgan bolalar bilan ishlashga tayyorgarligi	217
Arifova M.U. Boshlang'ich sinf o'qituvchilarining matematik kompetentsiyasining mohiyati va tuzilishi	224
Egamberdiyeva G. Boshlang'ich sinf o'qituvchilari kasbiy tayyorgarligini takomillashtirishda innovatsion yondashuvlar	229
Haqberdiyeva Z.R. Maktabgacha ta'limda fan va tabiat markazida bolalar faoliyatini kuzatish va tahlil qilishning metodik asoslari	236
Умнов Д.Г. Научно-теоретическое изучение будущими воспитателями влияния таргетинга на потребительскую культуру детей дошкольного возраста	244
Чаброва Т.Л. Условия и пути решения совершенствования профессиональной подготовки педагогических кадров для дошкольных учреждений Республики Узбекистан	251
Shodmonova A.Sh. Improving the mechanism of self-creative development of primary school students	259

СҮҮРЕТЛЕҮ ӨНЕРИ ХАМ МУЗЫКА

Berdiyev D.A. Tasviriy san'at o'qituvchisining kasbiy va ijodiy faoliyatida ilmiy tadqiqotning o'rni	266
Султонов А.А. Мумтоз мусика санъатини ўқувчилар онгига сингдиришнинг маънавий-маърифий аҳамияти	272
Мухамедова Р.С. Художественная литература как эстетический ресурс формирования общей культуры студентов	278

СОЦИАЛҲҚ ПЕДАГОГИКА

Abdimuratov P.S., Abdimuratova N.P. Insannın sana-sezimi ham ruxiy iskerligi	282
Kurmanov A.P. Pedagogika pánleriniń rawajlanıwındaǵı jańa tendenciýalar	286
Baltabaeba G. Qarım-qatnas mádeniyatınıń tálim-tárbiyada tutqan ornı	291
Esemuratova T.A. Oqıwshı-jaslardıń milliy qádiriyatlarga qızıǵıwshılıǵın qalıplestirıwde xalıq pedagogikasınıń tásiiri	300
Матякубов К.К. Эмпатия ва эмоционал интеллектнинг замонавий илмий концепциялари (глобал аспект)	307
Кудиярова Г.И. Глобаллашув жараёнида мактаб раҳбарларининг стратегик бошқарув салоҳиятини оширишда селф-менежмент ёндашуви муҳим омил сифатида	324

Xushbaqov D.Q. Talabalarda mental dunyoqarashni rivojlantirishda oila – jamiyatning asosiy ijtimoiy bo'g'ini sifatida	329
Sadikova N.U. Ijtimoiy kompetensiyani rivojlantirishda oila, bog'cha va muhitning roli	332
G'aniev D.G'. Talabalarining ijtimoiy kompetensiyasini rivojlantirishning zamonaviy texnologiyalari	338
Talipova V.A. Ta'lim jarayonini baholash va nazorat qilish: zamonaviy yondashuvlar va xorijiy tajribalar	343
Matupayeva Sh.Z. O'quvchilarning o'zlashtirish xususiyatlariga ko'ra adaptiv resurslarni modellashtirishga qo'yiluvchi talablar	347
Mirzahmatov B.B. Psixologik ta'sir etish texnologiyasi	354
Tirkasheva G.B. Xalq og'zaki ijodi asosida tayanch kompetensiyani shakllantirishning ilmiy-nazariy jihatlarini	357
Artikova G.X. Ta'lim muassasalari o'smir yoshlar ijtimoiylashuvi samaradorligini oshirishning pedagogik shart sharoitlari	361
Эрназаров А.Э., Худойбердиев А.Д. Гибрид ва онлайн таълим моделларини нодавлат олий таълим муассасаларида жорий этишнинг илмий асослари ва самарадорлик кўрсаткичлари	365
Ernazarov A.E., Kaxharova S.B. Iqtisodiy fikrlashning kognitiv modellari va ularning ta'limda qo'llanilishi	375
Kaxharova S.B. Iqtisodiy ta'lim yo'nalishi talabalarining intellektual rivojlanishning dinamik ko'rsatkichlarini baholash	386
Хасанова К., Эрназаров А.Э., Каххарова С.Б. Иқтисодий таълимда когнитив стилларни индивидуallashtirish va differentsiallash: metodologiya va amaliyot	396
Xalikova N.A. Talabalarni kasbiy faoliyatga tayyorlashda texnik kompetentligini rivojlantirish	411
Rizaeva Sh.A. "Texnologik kompetentlik" tushunchasining nazariy tahlili	418
Xalikova N.A. Talabalarining texnik kompetentligini rivojlantirishda kasbiy faoliyatga tayyorlash metodikasi	424
Джалилов И.И. Роль педагога в формировании личности обучающегося в условиях современного образования	431

ФИЗИКАЛЫҚ ТӘРБИЯ ҲАМ СПОРТ

Niyazov A.T., Niyazov Ab.T. Sport tarawinda jaslar hám kadrlar tayarlaw procesinde akmeologiyaliq qatnastin áhmiyeti	439
Niyazov A.T., Niyazov Ab.T. Sport jarislari hám sportshilardi jarisqa tayarlaw sistemasí	443
Eshpulatov J.N. Boshlang'ich tayyorgarlik bosqichida qisqa masofaga yuguruvchilar mashg'ulotlarini yillik rejalashtirishning nazariy asoslari	449
Yusupov E.T. Kurashchilarda jismoniy sifatlarni takomillashtirish metodikasi	457
Mahmaraimov J.J. Badmintonchilarga texnik elementlarini o'rgatish metodikasini qo'llash samaradorligi	461
Urazimbetov I.A. Suzishning maxsus mashqlari yordamida harbiy xizmatchilarning kasbiy-amaliy jismoniy sifatlarni shakllantirish metodikasi	469
Ниязов А.Т., Ниязов Аб.Т. Роль физического воспитания и спорта в воспитании современной молодежи	475
Nurmatov A. Topical issues of physical preparedness of law enforcement officers	479

ТИЛ ХЭМ ЭДЕБИЯТ

GÓNERGEN SÓZLERDÍN KELIP SHÍGÍWÍ HÁM OLARDÍN «SHÁRYAR» DÁSTANÍDA QOLLANÍLÍWÍ

Baxtiyarova B.J.

UNIVERSITY OF INNOVATION TECHNOLOGIES

Baslawish tálim qánigeliginiń 2-basqısh studenti

Suleymanova M.P.

*Innovatciyalıq texnologiyalar universiteti Mektep keshekemgi ham
baslawish talim kafedrası oqitiwshisi*

Tayanch so'zlar: "Sharyar" dostoni, eskirgan so'zlar, kiyim-kechak bilan bog'liq atamalar, siyosiy va ijtimoiy masalalar bilan bog'liq tarixiy so'zlar, Gulshara, patshoh, istroizm.

Ключевые слова: эпическая поэма Шарьяр, устаревшие слова, термины, связанные с одеждой, исторические слова, связанные с политическими и социальными вопросами, Гульшара, патшах, истроизм.

Key words: The epic poem Sháryar, obsolete words, clothing terms, historical words related to political and social affairs, Gulshara, patshah, istroism.

РЕЗЮМЕ:

Ushbu maqolada qoraqalpoq dostonidagi "Sharyar"dagi eskirgan so'zlarning kelib chiqishi, shuningdek, eskirgan so'zlar va ularning ma'nolari o'rganiladi. Shuningdek, unda kiyim-kechak bilan bog'liq atamalarining ma'nosi tushuntiriladi va o'sha davrdagi boylar va kambag'allar qanday kiyinganliklari tasvirlangan.

РЕЗЮМЕ:

В статье рассматривается происхождение устаревших слов, а также устаревшие слова и их значение в каракалпакском эпосе «Шарьяр». Также объясняется значение терминов, связанных с одеждой, и описывается, как одевались богатые и нищие той эпохи.

SUMMARY:

This article discusses the origin of obsolete words and the obsolete words and their meanings in the Karakalpak epic "Sháryar". It also explains the meaning of clothing terms and describes how the rich and beggars of that era dressed.

Til ilimi óz ishine júdá kóp tarawlardı qamtıp alǵan. Bul tarawlardı úyreniw dawamında bizge álbette gónergen sózler ushıraydı. Óytkeni, til ilimi júdá keń mánide úyrenilip, onıń hár bir tarawı bir-biri menen baylanıslı. Sonıń ushın da gónergen sózlerdiń til iliminde áhmiyeti júdá úlken. Gónergen sózler túrli sebeplerge kóre házirgi kúnde sóylewde qollanılmaytuǵın sózlerdiń arnawlı

toparı esaplanadı. Bul sózler áyyemde qollanılğan biraq házirde ulıwma qollanılmaytuǵın sózler. Biz bul sózlerdi olardıń sinonimleri arqalı túsiniwimiz múmkin boladı.

Gónergen sózler jámiyet rawajlanıwınıń belgili dáwirinde ómir súrgen biraq házir turmıstan shıqqan túsiniqler. Máselen, kiyim-kensheklerge, úy ishi zatlarına (jegde, xalqa, háykel, sabayaq, jipek taǵı basqa) baylanıslı atamalar bolsa, ekinshi birewleri mámleketlik basqarıw islerine baylanıslı túsiniqlerdiń (qusbegi, datqashı, biy) atamaları, al úshinshi birewleri házirde ómir súrip kiyatırǵan sózlerdiń dáslepki atamaları h.t.b sıpatında (jarlıq, hámir, buyırıq) ushıraydı. Búgingi kúnde gónergen sózler boyınsha islenip atırǵan jumıslar kóplep ushırasadı [1.117].

Gónergen sózlerdi biz kúndelikli sóylewde paydalanbaymız biraq dástanlardı, eski shıǵarmalardı oqıǵan waqtımızda bunday gónergen sózler ushırasadı. Olardıń hámmesi bizge túsiniqli emes óytkeni biz olardı kúndelikli sóylewde qollanıp júrgenimiz joq. Biz olardı sóylewde qollanbaǵanımız benen olardıń mánisin, burın qanday maǵanani bildirgenin bilsek sol zamandaǵı insanlardıń jasaw shárayatları menen tanısamız. Máselen, "Sháryar" dástanın alıp qarasaq onda házirde qollanılmaytuǵın gónergen sózlerdi kórsek boladı. Mısalı: Patsha sonda sóyledi:

-Toman wázir, gápke qulaq sal. Kelgen baylardı izertlep, húrmetlep bir aqsham miyman al. Tań atqan soń qızlarınıń halın, malın sorap, magan aytip kel [2.12].

-Qız aytadı:

-Taqsır, "Xanda qırq kisiniń aqlı boladı", dep edi ol bir yalǵan gáp eken [2.13].

Patshanıń ashıwı keldi, "Jállát!" - dedi [2.13].

Bul mısallardaǵı patsha, wázir, taqsır, xan sózleri dástandaǵı waqıyalar bayan etilgen dáwirge baylanıslı siyasiy-jámiyetlik sózler esaplanadı. Yaǵniy patsha, xan, taqsır sózleri sinonim sózler bolıp sol dáwirde mámleket basshısın solay ataǵan. Al, jállat sózi istroizm bolıp tabıladı. Bul sózdin mánisi sol dáwirde "Jállát"-ólim jazası, haqqında berilgen húkimdi orınlaytuǵın adam bolǵan [4.190]

Al, házirgi dáwirde jállat sózi shayırlardıń qosıqlarında qızdıń kózine, sulıwlıǵına táriyp beriw beriw ushın kórkemlew quralı formasında qollanıladı. Taǵı dástandaǵı gónergen so'zlerdi alıp qarasaq:

Shaxıydarap, meni alsa sáwgilik yarı qılsa bir pilleniń jipeginen, qırq mın adamǵa shádir-shámen tamam etip berer edim [2.8]. Bul qatardaǵı "Shádir-shámen" gónergen sóz bolıp "Áskeriy shatır" degendi mánini bildiredi.

Bul-Sháryar dástanı júdá keń kólemdegi dástan bolıp tabıladı hám sonıń menen birge gónergen sózlerde kóp ushırasadı.

Meter-xannıń aqlıǵoyı.

Diywan-xannın hâkimshilik xizmetindegi adam, xatshı, sekretar [5.76].

Qusbegi-xan âmeldarlarının yaǵnıy âskeriy bôlimnıń baslıǵı bolıp, bul hâmel âskeriy jûris hám urıs waqıtlarında berilgen. Mıńbası ataǵın alıwǵada dawager bolǵan.

Inaq-xan hâmeldarlarının atı yaǵnıy Xiywa xanlıǵı dógeregindegi hâkimshilik lawazımın atı [5.271]. Biriń meter, biriń diywan, qusbegi, inaq wázirler! [2.9] Toman wázir jayınan turıp, atına mindi [2.10]

Jawshı-qız ayttırıp quda túsiwge jiberilgen adam [5.188]. Patsha Toman wázirdi qızlarǵa barmaqqa jawshı [2.10].

Galawıt-patırat, alaǵada [5.42]. Usı sózlerdi aytıp, Toman keynine qaytıp kete beredi, endi úsh bayǵa galawıt tústi [3.10].

Erekke-ońasha jerge. Ereкке otaw qurayın, úsh qızdı úsh otawǵa qoyayın: Aqshamǵı aytqan sózlerdi bulardan tergestirip sorap kóreyin [2.12].

Móxmin-aql, es degen mánini bildiredi [4.318]

Eki birdey móxmindi,

Emlemege kelgenmen [2.10]

Sawır-bókse, belden quyırǵına deyingi aralıq janbası, eki bókse [8.188].

Jabıq-qara úydiń tuwırılıǵı menen uzınıń qosılısqan jeri [5.151] Jaqbıq kóterip qarasa -tolǵatıp atqan Gúlsharanı kórdi [2.17]

Kerege-toǵay taldan hám jıńishke qara taldıń qadasınan islengen qara úydiń qaptal bóleginiń bir bólegi [5.323] Hámmesi keregeden órmelep jabıqqa keldi.

Keregeden jerge túsip Gúlsharanıń ordasına toqqızı hám tola kirdi [2.17]

Zańǵar-sógiwdiń bir túri [2.160]

Zindan- edeni keń quwdıq [5.249]

Otırǵan jerin zańǵardıń

Ózine zindan eteyik [2.17].

Ájiyne-jın, shaytan, ájeptawır sıqlı jaman, bále kórinis [6.140].

Úyrileyin Gúlshara,

Ájiyne aynaldırıp,

Zıyanıń qıstap jatırma [2.18].

Naymıt-Sógistiń bir túri [2.161]

Úyiń kúysin naymıt ólger mamajan,

Kórinbeydi meniń eki qulınım [2.19]

Ġubba-altınnan, gúmisten islengen bezeniwi zatı. Qızlar taǵınadı [3.159]

Ayaq qolı ġubbalı

Ġubbanıń tubi shashaqlı [2.20]

Sawırısı-bókse belden, quyırǵına deyingi aralıq, janbası, eki bókse [7.188]

Sawırısına tóbelep,

Íngırshaq erdi saladı[2.11]

Móxmin-juwas, ġariyp, biyshara, múlayim[6.318]

Eki birdey móxmindi,

Emlemege kelgenmen[2.10]

Xuwishi-aqıl, es[7.480]

Xuwishi basınan ketti,

Xuwishi basınan ketken soń[2.21]

Bad-ózinen basqanı adam esabında almaw, awzına ne kelse sonı aytıw [4.161]

Sol waqıt patshanıń ırayı bad boldı[2.22]

Bedewler-júyrik at, jılqı[2.251]

Mingen bedewler jelmesin,

Kórgen dástan qılmasın[2.21]

Áliplam-búgilip, iyilip[2.159]

Áliplam qolın qawsırıp, xangá qarap arızı etti[2.22]

Zayıl-kem, biykar, ziyan[5.238]. Bir qatar kiyim bergenlikten ol aqıldan zayıl boldı[2.30].

Shuwwal-jún jipten alalap toqılğan úlken qap[8.548]. Shuwwalğa saldı arqalap kóshelerdi aralap, qaladan shıqtı[2.30].

Doynaq-attıń tuyagı[5.80].

Qulan júirse doynağı,

Kúyetuğın tawlarğa[2.30].

Qanjar-belge baylanatuğın qayısqa ildirilgen eki jağıda júzli, ushı ótkir pıshaq sıyaqlı qısqa saplı qural[6.118].

Ballardı qolğa aladı,

Qanjardı hám qolına aladı[2.30]

Bádirek-qul, ata shıǵısı pás, tuwılıwı, shıǵısı jaǵınan tómén[4.243]

Shalma endi ballardı,

Tart qolındı bádirek[2.31]

Paymana-ómir, tirishilik, dem[7.76]

Bedew minip daǵıstanda jeldi me,

Ájel jetpey paymanası toldı ma[2.35]

Dárbent-úlken gúzar jollardıń bir-biri menen kesiliskén jeri[5.64]

Dárbeder-bir jerde mákán basıp tura almaytuğın úyme-úy júriwshi basqa ellerde muńlıqta geziwshi gezende, qańǵıbas[5.64]

Saǵan kelgen, magan kelgen sum ólim,

Dárbent jolda swn dárbeder bolıpsan[2.35]

Zańgar-ońbaǵan, jeksúrin qásiytsız[5.240] Qaraman aytadı "Zańgaar sizler tápirdiń ólimine pay bolıń ".

Ál-qol[2.37]

"Balanı ber magan", - dep

Ál uzattı shul zaman. [2.37]

Ísqat-ólim shıǵarardaǵı mollaǵa beriletuǵın zat, tólem[3.583]

Ǵáziynede pulıńız,

Ísqatına qoyılsın[2.37]

Ǵulpet-awır is, qayǵı, awırmashlılıq, qıyınshılıq, baxıtsızlıq, sátsizlik[5.50]

- Qayǵıw biylep basqa salǵan ǵulpetim,

Bul miynetten azat etkey qúdirectim[2.42]

Gezlik-úsh qızlı pıshaq. Gezlikti qolǵa alıp, qustı shalatuǵın boldı[2.75]

Pardaq-ombalap jıǵılıw, ónmeninen qulaw[7.85]

Esi awıp, kózi tınıp,

Pardaq taslap jıǵıldı[2.81]

Ájep-awa, boladı, meyli, maqul, jaqsı[4.100] Onda Áspijaxangir, meniń enemdi tawıp ber,-dedi Sháryar "Ájep",-dedi Áspijaxangir[2.84]

Dúldúl-erteklerde, ápsanalarda, dástanlarda ushırasatuǵın shapqır, sharshamaytuǵın at[5.89]

Sorlı anamnıń kórerine kózi joq,

Ol dúldúldiń gerdiń etker anama[2.87]

Rabayı-jay jaǵdayı, baǵdarı, rámańwizi, túr-túsi, jón-josaǵı, baǵıtı, miyzamı[7.85]

Bir jerlerge kelip, aldına qarasa, óz rabayına otırǵan enesin kórdi[2.88]

Dástanda sol dáwirdegi qımbat hám sapalılıǵına baylanıslı sol personajdıń bay yáki jarlı ekenligin ayıra alamız. Ol dáwirde jarlı jasawshı qarapayım xalıq kóp bolǵan, olardıń kiyimleri ápiwayı gezlemelerden tigilgen, al, hámeldar bay insanlardıń kiyimleri qalın hám qoy júnlerinen tigilgen. Máselen dástandaǵı kiyim-kenshek atamaların alatuǵın bolsaq:

Telpegi joq,

Taqıyashań,

Gewishi joq,

Másisheń,

Hasıl tonın jamılıp,

Bawırı ottay qamınıp,

Juwırıp dalaǵa shıqtı [2.36].

Bul mısallardıń barlıǵı bir qosıq qatarında qollanılǵan. Bular kiyim-kenshek atamaları. Bunıń ishindegi telpek,ton mısalların kúndelikli sóylew tilinde qollanbaymız, sebebi házirgi waqıtta telpek hám ton kiyip júrgen insanlar derlik joq. Al, taqıya, gewish, mási sózlerin sheńde-sheń qollanamız hám bul sózlerdiń

mağanasin azǵana bolsada túsinemiz. Sebebi, taqıya kiyip júrgen insanlar ushırasadı al, awıllıq jerlerdegi jası úlkenler arasında gewish hám mási kiyip júrgen insanlar ushırasadı. Bul sózlerdiń maǵanaları tómendegishe:

Taqıya-sırıp, kestelenip, naǵıslanıp islengen, sheńber formasında tigilgen juqa bas kiyim[4.264].

Ton-iylengen qoy terisinen, jún jaǵı ishine qaratılıp tigilgen jıllı kiyim [3. 238].

Telpek-tóbesi biyik emes, dóngelek kórinisli qoy terisinen islenedi. Bastı shayqaǵanda ushı shıyratılǵan qoydıń júni háreketke keletuǵın bolǵanlıqtan, ayırım dawlı jaǵdaylarda "Telpek dirildespesi boldı" dep ayılǵan. Sonday-aq er adamlarda "Basında telpek bargoy, bir sózli bol"dep qollanıw jaǵdaylarında ushırasadı[3.21].

Mási- juqa teriden tigilip, sırtınan gewish kiyetuǵın ayaq kiyim. Bul ayaq kiyimniń teriden islengenleri burın islenilgen bolsa al, házir zamanagóy hár qıylı materiallardan islengen másiler qollanıladı [3,46].

Gewish-Bılǵarı teriden qolda tigilip islengen ayaq kiyim. Onıń ózin yáki mási menen birge kiygen[3.46].

Dástanda belgili bolǵananınday Sasuwar bay adam bolıp táriyplenedi. Sebebi, qosıq qatarlarındaǵı telpek, ton, taqıya, gewish, mási sózleri onıń dáwletli, bay bolǵanlıǵına mısál boladı. Óytkeni, ol waqıtlarda mási, gewish, ton, telpeklerdi satıp alıwǵa paqır-puqaralardıń jaǵdayı jetpegen. Bular qımbat bahalı teriden islengen, kiyim-kenshek hám bulardı kiyiwge tek baylardıń ǵana qurbí jetken. Sol sebepli, bunday sózlerdi itibardan shetten qaldırmaw kerek.

Juwmaqlap aytqanda go'nergen so'zler sol dáwirlerdiń jasaw shárayatların anıq-aydın ashıp beriwge járdem beredi. Joqarıda aytıp ótilgen mısallarǵa uqsasların qaraqalpaq folklorındaǵı basqada dástanlarda, aytıslarda, ańız-ápsanalardan tawsaq boladı. Solay eken bunday shıǵarmalardı úyreniw arqalı gónergen sózlerdiń sol waqıttaǵı qollanıw órisin úyrenemiz.

PAYDALANILǵAN ÁDEBIYATLAR:

1. Бердимуратов.Е Хэзирги қарақалпақ тили (лексикология)-Нөкис,1984
2. Qaraqalpaq folklori.Sháryar. Qanshayım(1997). Pdf
3. Қарақалпақ тилиндегі кийим-кеншек атамалары - Ташкент,2020.
4. Қарақалпақ тилинің тусиндирме сөзлиги - 1-том-Нөкис, 1982
5. Қарақалпақ тилинің тусиндирме сөзлиги - 2-том - Нөкис,1984.
6. Қарақалпақ тилинің тусиндирме сөзлиги - 3-том- Нөкис,1988.
7. Қарақалпақ тилинің тусиндирме сөзлиги - 4-том -Нөкис,1992.

SUTLI SUYUQ OVQAT NOMI IFODALANGAN MAQOLLARNING ETNOLINGVISTIK XUSUSIYATLARI

Nurova Yu.U.

*BuxDPI Filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD),
dotsent*

Tayanch so'zlar: etnolingvistika, parema, sut nomlari, oqliq, og'iz, lingvomadaniyatshunoslik.

Ключевые слова: этнолингвистика, парема, названия молока, интеллект, устная речь, лингвокультурные исследования.

Key words: ethnolinguistics, parema, milk names, intelligence, oral, linguocultural studies

РЕЗЮМЕ:

Ushbu maqolada o'zbek xalq paremalarida uchrovchi sutli suyuq ovqat nomlarining etnolingvistik xususiyatlari nazariy jihatdan izohlanib ko'rsatilgan. Paremalarda uchrovchi sut nomlari ifodalangan birliklar inson salomatligiga ijobiy ta'sir ko'rsatishini va tibbiyot tomonidan ham izohlab o'tilganligi ta'kidlangan.

РЕЗЮМЕ:

В данной статье теоретически объясняются этнолингвистические особенности названий жидких продуктов с трехкомпонентным молоком в узбекских народных пословицах. Подчеркивается, что единицы, выраженные в пословицах с трехкомпонентным молоком, оказывают положительное воздействие на здоровье человека и объясняются с медицинской точки зрения.

SUMMARY:

This article theoretically explains the ethnolinguistic features of the names of liquid foods with three-component milk in Uzbek folk proverbs. It is emphasized that the units expressed in the proverbs with three-component milk have a positive effect on human health and are also explained by medicine.

Kirish. Etnolingvistika (jahon tilshunosligida antropologik lingvistika) “madaniy antropologiya” (lot.anthropos - odam) deb atalmish fanning mustaqil bir yo'nalishi bo'lib, til, folklor, etnografiya, tarix, madaniyatshunoslik, badiiy adabiyot, psixologiya va boshqa gumanitar fanlar qatorida yuzaga kelgan. Fanning mustaqil sohasi sifatida etnolingvistika “madaniyat antropologiyasi” yoki “antropologiya” (lot. anthropos – inson) sifatida vujudga kelib, o'zining negizida, asosan, madaniyatni har tomonlama o'rganuvchi etnografik, lingvistik, arxeologik xususiyatlarni shakllantirgan, bugungi kunda muayyan

xalqning urf-odatlarini, etnomadaniyatini lingvistik birliklar asosida o'rganuvchi mustaqil yo'nalishdir.

Lingvistikaning tarkibiy qismi sifatida XX asrning boshlarida fan sohasiga kirib kelgan etnolingvistika amerikalik olim etnograf Frans Boas va Eduard Sapir nomi bilan bog'langan bo'lib, Eduard Sapir amerikalik hindlarning yozma an'ana va madaniyatidan mahrum bo'lgan tillarni o'rgandi. Eduard Sapir etnolingvistika va tilshunoslikni o'zaro bog'liqlik tomoniga alohida to'xtalib: "Til – jamoaning sof tarixiy merosi, uzoq muddatli ijtimoiy foydalanish mahsulidir, unda xalqning etnik mahsuli hisoblanmish urf-odatlarini, san'ati yotadi" deb ta'kidlaydi. Eduard Sapir va Frans Uri Boasning g'oyalari asosida Bendjamen li Uorf quyidagi to'xtamga keladi: "Til, din, e'tiqod, urf-odatlar san'atning mahsulidir

Tadqiqot metodologiyasi. Hozirgi kunda tilshunoslik va antropologiya o'rtasidagi an'anaviy aloqalar o'n yil avvalgiga qaraganda ancha kuchli va chuqurroqdir. Yangi aloqalarni rivojlantirish imkoniyatini qo'ldan boy bermaslik muhim, chunki til, aniqrog'i uning real ko'rinishi nutqgina inson xulq-atvorini atroficha o'rganishga imkon yarata oladi, buni faqat antropologiya va tilshunoslik o'rtasidagi hamkorlik orqali ta'minlash mumkin bo'ladi. Tilshunoslik sohasida tilga etnolingvistik yondashuv nazariyasi XVIII asrda Iogann Gotfrid Gerder, XIX asr boshlariga kelib Vilgelm fon Gumboldt asarlarida shakllandi. Etnolingvistika mustaqil fan tarmog'i sifatida XIX-XX asrlarda shakllandi va XIX asrning 70-yillaridan boshlab Amerika Qo'shma Shtatlarida rivoj topdi. Jahon tilshunosligida ijtimoiy-madaniy omillarning tilga ta'siri masalalari Dell Xayms, G.M.Xyonigsvald singari olimlar tomonidan tadqiq etilgan bo'lsa, Rossiyada muammoning o'rganilishi Fyodor Ivanovich Buslayev, Aleksandr Nikolayevich Afanasyev, Aleksandr Afanasevich Potebnya nomlari bilan bog'lanadi.

Tahlil va natijalar. O'g'izida to'ymagan – to'g'izida to'ymas.

O'g'iz – ("og'iz" ham deydilar) ayollar va sut emizuvchi hayvonlarning yangi tuqqan paytidagi quyuq, to'yimli suti. Kampirlar yosh onalarga: "Bolani o'g'zingga yaxshilab to'yg'az" deb nasihat qiladilar. Xalqimizda yangi tuqqan sigirning shunday suyuq sutini yig'ib, pishirib, "og'iz" qilib, tansiq taom sifatida qo'ni-qo'shnilarga tarqatish odati ham bor.

OG'IZ. (3-sh.birl.o'g'izi) Yangi tuqqan sigirning uch-to'rt kunli sutini yig'ib pishirilgan pishloqsimon taom. Og'iz – yangi tuqqan sigirning 3-4 kunlik sutini yig'ib pishirilgan pishloqsimon sarg'ish taom. Bu ot qadimgi turkiy tilda "uvib tush", "quyuqlash" ma'nosini anglatgan ag – fe'lidan – (u)z qo'shimchasi

bilan yasalgan; o‘zbek tilida a unlisi ã unlisiga, u unlisi i unlisiga almashgan, natijada ãғиз I so‘zi bilan shaklan teng kelib qolgan: ag‘+uz=ag‘uz>ãg‘iz.

Paremalarda sutli suyuq ovqat nomi sifatida faqatgina og‘iz kulturemasi ishtirok etganligi aniqlandi.

Xulosa va takliflar. Kuzatishlar paremalarda quyuq ovqatlarning xamirli quyuq ovqat nomlari, don mahsulotlaridan tayyorlangan quyuq ovqat nomlari, sut mahsulotidan tayyorlangan quyuq ovqat nomlari mavjudligini ko‘rsatdi. Nisbatan olganda, maqollarda xamirli hamda don mahsulotlaridan tayyorlangan quyuq ovqat nomlari ko‘proq ishtirok etganligi ko‘zga tashlanadi.

FOYDALANGAN ADABIYOTLAR:

1. Абдурахмонов Х., Махмудов Н. Сўз эстетикаси. Тошкент, 1981.92 б.
2. Абу Али ибн Сино. Тиб қонунлари.-Т., 1992. 316 б.
3. Артеменко М., Фольклорное текстообразование и этнический менталитет //Традиционная культура. Научный альманах. 2001. №2 (4). С. 11-17.
4. Бромлей Ю.В. Очерки теории этноса. – М.: “Наука”, 1983. – 412. С 57-58
5. Булатова Н. Д., Этнолингвистика в системе профессиональной подготовки специалистов по народной художественной культуре. Москва. 2003. 162 с.
6. Bekmatova D.A. Do‘stlik hamda qarindosh- urug‘chilik mavzusi bilan bog‘liq turkcha maqollar semantikasi. Т,- 2012.- 47 б.
7. Бегматов Э. Мадвалиев Н. Маҳкамов Н в.х. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Москва. 1981.140 б.
8. Жўраева Б.М.Ўзбек халқ мақоллари шаклланишининг лингвистик асослари ва прагматик хусусиятлари.- Самарқанд., 2019. –83 б.
9. Потебня А. Мысль и язык. Оглавление. Философия языка и миф. – Харьков: Мирный труд, 1892. – 192 с. http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Linguist/poteb/intro.php;
10. Толстой Н.И. Этнолингвистика в кругу гуманитарных дисциплин. (Толстой Н.И. Язык и народная культура. Очерки по славянской мифологии и этнолингвистике. – М., 1995. – С.27-40.
11. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилдлик. Учинчи жилд. – Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси Давлат илмий нашриёти, 2008. – Б. 187.

РОЛЬ ПРОФЕССИОНАЛЬНО ОРИЕНТИРОВАННОГО АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА В ПОДГОТОВКЕ МЕДИЦИНСКИХ КАДРОВ

Джалилов И.И.

*преподаватель кафедры «Преподавания языков в медицине»
Андижанский филиал Кокандского университета*

Tayanch soʻzlar: professional yoʻnaltirilgan ingliz tili; tibbiy taʼlim; tibbiyot xodimlarini tayyorlash; professional muloqot; tibbiy terminologiya.

Ключевые слова: профессионально ориентированный английский язык; медицинское образование; подготовка медицинских кадров; профессиональная коммуникация; медицинская терминология.

Key words: professionally oriented English; medical education; medical personnel training; professional communication; medical terminology.

РЕЗЮМЕ:

Ushbu maqolada tibbiyot xodimlarini tayyorlashda professional yoʻnaltirilgan ingliz tilining roli oʻrganiladi. Unda tibbiyotda xalqaro professional muloqotning asosiy vositasi sifatida ingliz tilining ahamiyati, shuningdek, uning boʻljak tibbiyot mutaxassislarining professional, kommunikativ va axborot kompetensiyalarini rivojlantirishga taʼsiri tahlil qilinadi. Tibbiy taʼlim muassasalarida professional ingliz tilini oʻqitishning oʻziga xos xususiyatlariga, ixtisoslashgan lugʻat va haqiqiy tibbiy materiallar bilan ishlash usullari va shakllariga alohida eʼtibor qaratilgan. Tibbiy taʼlim sifatini, professional mobillikni va zamonaviy mehnat bozorida tibbiyot xodimlarining raqobatbardoshligini oshirish uchun professional ingliz tilini bilishning ahamiyati taʼkidlangan.

РЕЗЮМЕ:

В статье рассматривается роль профессионально ориентированного английского языка в системе подготовки медицинских кадров. Анализируется значение английского языка как основного средства международного профессионального общения в медицине, а также его влияние на формирование профессиональных, коммуникативных и информационных компетенций будущих медицинских специалистов. Особое внимание уделяется особенностям обучения профессиональному английскому языку в медицинских образовательных учреждениях, методам и формам работы со специализированной лексикой и аутентичными медицинскими материалами. Отмечается значение владения профессиональным английским языком для повышения качества медицинского образования, профессиональной мобильности и конкурентоспособности медицинских работников на современном рынке труда.

SUMMARY:

This article examines the role of professionally oriented English in medical personnel training. It analyzes the importance of English as the primary means of international professional communication in medicine, as well as its influence on the development of the professional,

communicative, and informational competencies of future medical specialists. Particular attention is paid to the specifics of teaching professional English in medical educational institutions, methods, and forms of working with specialized vocabulary and authentic medical materials. The importance of proficiency in professional English for improving the quality of medical education, professional mobility, and the competitiveness of medical professionals in the modern labor market is highlighted.

Введение. В условиях глобализации и стремительного развития медицинской науки владение иностранными языками, прежде всего английским, становится неотъемлемой частью профессиональной подготовки медицинских кадров.

Английский язык сегодня является основным языком международного научного общения, медицинской документации, клинических исследований и профессионального взаимодействия специалистов разных стран. В связи с этим особую значимость приобретает профессионально ориентированное обучение английскому языку в системе медицинского образования.

Профессионально ориентированный английский язык представляет собой не просто изучение лексики и грамматики, а целенаправленную подготовку будущих врачей, медсестёр и других медицинских специалистов к использованию языка в их профессиональной деятельности [3, 15]. Он способствует формированию коммуникативной компетенции, необходимой для работы с научной литературой, общения с пациентами и коллегами, а также для участия в международных проектах и конференциях.

Цель данной статьи - рассмотреть роль профессионально ориентированного английского языка в подготовке медицинских кадров, определить его основные функции, задачи и значение для профессионального роста медицинских специалистов.

Методы и их обсуждение. Профессионально ориентированный английский язык - это направление обучения иностранному языку, которое направлено на формирование навыков общения в конкретной профессиональной сфере. В медицинском образовании он ориентирован на освоение терминологии, речевых клише, профессиональных текстов и коммуникативных ситуаций, характерных для медицинской практики.

В отличие от общего курса английского языка, профессионально ориентированное обучение делает акцент на практическое применение языка. Студенты изучают медицинскую лексику, анатомические термины, названия заболеваний, методов диагностики и лечения, а также учатся работать с медицинскими документами и научными статьями.

Таким образом, профессионально ориентированный английский язык является важным компонентом профессиональной подготовки, так как обе-

спечивает связь между языковыми знаниями и будущей профессиональной деятельностью.

На сегодняшний день профессионально-ориентированный, коммуникативный и компетентностный подходы в обучении иностранному языку актуальны для всех направлений образования. Одним из направлений преподавания английского языка для медицинских специальностей является английский язык, используемый непосредственно в профессиональной деятельности [5, 31].

В соответствии с вышеназванными подходами цель обучения английскому языку студентов-медиков состоит в формировании у них умения использовать иностранный язык не только для профессиональной и личной коммуникаций, но также и для непрерывного саморазвития.

Необходимость освоения будущими медиками английского языка обусловлена двумя факторами: динамичным характером медицинской области научного знания и тенденциями к налаживанию связей между различными государствами, которые предполагают общение и обмен опытом медицинских работников – носителей разных языков.

Одним из универсальных и незыблемых средств, помогающих специалистам из разных стран понимать друг друга, служит латинский язык, широко применяемый в письменной речи. Однако сегодня практически не оспаривается приоритет английского языка как инструмента живого общения с иноязычными коллегами. Кроме того, знание английского языка позволяет будущим и действующим специалистам «держатъ руку на пульсе» и в оригинале знакомиться с результатами самых последних исследований в области медицины, публикуемых в авторитетных зарубежных изданиях и базах данных, таких как Cochrane Library, PubMed.

С изучением английского языка для студентов-медиков открываются возможности для участия в международных проектах, предусматривающих стажировки и обучение за рубежом в рамках системы обмена обучающимися.

Для повышения эффективности процесса обучения работа со студентами строится с опорой, как на отечественные, так и на хорошо зарекомендовавшие себя зарубежные учебники. Пособия, разработанные отечественными авторами для медицинских специальностей, позволяют сформировать у студентов лексический и грамматический минимум, навыки работы со специальными текстами; дают знания об анатомии, физиологии и патологических процессах, методах ухода, диагностики и лечения, но в меньшей степени задействуют коммуникативные навыки, важные при работе с пациентами. Этой задаче отвечают зарубежные издания, которые развивают навыки общения с

коллегами, пациентами и их семьями, часто по сложным и деликатным вопросам.

Медицинский английский язык имеет ряд характерных особенностей:

- превалирование времен группы Simple (Past, Present) при описании процессов, механизмов, функций систем организма (Practically all absorption takes place in small intestine; The wall of the pharynx and the superior part of the esophagus, and the tongue and the soft palate all contain striated muscle tissue), сборе и уточнении информации о нынешних жалобах и состоянии пациента (Where do you get the pain? Does the pain spread anywhere else? Does it wake you up at night?), оформлении истории болезни (When did the pain start? When did the attacks first come on?). Present Perfect требуется для описания начала возникновения болезненного состояния (Have you ever had coughing attacks like this before? Has anyone in your family ever had an illness like this as far as you are aware?);

- распространённость страдательного залога (The needle is inserted; The patient is sedated to induce drowsiness);

- присутствие фразовых глаголов (When did the attacks first come on? Is there anything that brings it on? Try to get into a routine for taking medication if you can);

- преобладание имён существительных над глаголами [8, 24].

Значительная часть существительных латинского и греческого происхождения имеют нестандартные формы образования множественного числа (nucleus-nuclei, fascia-fasciae, vertebra-vertebrae, bronchus-bronchi, cilium-cilia). Самой яркой отличительной чертой медицинского английского является присутствие специфического словарного запаса, изучение и овладение которым является одним из самых основных направлений в процессе преподавания и обучения иностранному языку студентов. Поэтому профессиональная лексика вводится в контексте, то есть текстах по специальности, что позволят студентам узнать окружение новой лексической единицы (связанные с ней словосочетания или грамматические конструкции). Значения новых слов представлены через прямой перевод, использование картинок, определений, наборов синонимов, антонимов и подчиняющихся терминов.

Результаты. Для знакомства студентов с медицинской лексикой, её отработки и закрепления используются разнообразные задания, такие как:

- 1) маркировка рисунков (label the bones of the skeleton; label the organs of the digestive system);

- 2) сопоставление терминов и определений;

- 3) заполнение пропусков в предложениях и в тексте;

- 4) сопоставление медицинских терминов с их бытовыми эквивалентами (intestine – gut, bowel, chicken-pox – varicella, pertussis –whooping cough, to

biopsy – to take a tissue sample, herpes simplex – cold sore, the urinary system – waterworks);

5) классификация заболеваний и симптомов и др.

Изучение профессионально ориентированного английского языка способствует формированию ряда ключевых компетенций будущих медицинских специалистов:

1. Коммуникативная компетенция - способность эффективно общаться с коллегами и пациентами на английском языке.

2. Информационная компетенция - умение работать с медицинской литературой, научными статьями и электронными ресурсами.

3. Профессиональная компетенция - способность применять профессиональные знания в международном контексте.

4. Межкультурная компетенция - понимание особенностей общения и профессиональной этики в разных странах. Формирование данных компетенций позволяет медицинским специалистам быть более конкурентоспособными на рынке труда и готовыми к работе в условиях международного взаимодействия [1, 42].

Определённую сложность в процессе обучения студентов представляют смешанные группы с изначальными различиями в уровне языковой компетенции обучающихся. С точки зрения академической успеваемости студентов это не идеальная среда, но, с другой стороны, студенты, привыкая к разнице в уровне владения языком, учатся у сверстников и становятся более терпимыми к различным культурам и системам образования [5, 36]. Поскольку обучающиеся в таких группах, исходя из начального уровня владения изучаемым языком и индивидуальных различий, могут счесть содержание учебного материала скучным из-за его легкости или, напротив, сложности усвоения, моя задача как преподавателя состоит в том, чтобы найти способы вовлечь каждого студента в учебный процесс. Например, варьируем сложность упражнений, требующих от студентов разметить тот или иной рисунок или схему. Менее подготовленные студенты при этом получают визуальную опору в виде списка терминов, которые они могут использовать при выполнении данного задания. Более сильным студентам предлагаю маркировать рисунок без опорных слов и словосочетаний.

В коммуникативных упражнениях менее подготовленным студентам помогаю в построении высказываний, предоставив им опору на конкретную грамматическую структуру и перечень лексики, в то время как более подготовленные студенты получают большую свободу в выборе способов оформления своей речи.

Таким образом, учебная среда смешанного уровня, одновременно являясь сложной в познавательном и эмоциональном плане, способна развивать у студентов бесценные социальные навыки, такие как толерантность к людям с меньшим или большим уровнем знаний и навыков в английском языке. Обладая большим образовательным потенциалом, дисциплина «Английский язык» в медвузе, помимо решения задач развития личности, является ресурсом формирования и развития коммуникативных умений и навыков. Обучение английскому языку, являясь профессионально-ориентированным, служит профессиональной медицинской подготовке будущего специалиста и характеризуется целостностью, спецификой, тесной интегральной связью с изучением латинского языка, основ сестринского дела, сестринского дела в клинических дисциплинах [7, 12].

Назначение этого курса – завершить формирование основ владения английским языком, начатое в средней общеобразовательной школе, заложить прочные основы практического владения профессиональным медицинским языком, обучить технике перевода и элементам аннотирования специальной литературы на английском языке. Тем самым обеспечивается преемственность в обучении: средняя общеобразовательная школа – среднее профессиональное образовательное учреждение.

Обучение профессиональному английскому языку в медицинских вузах и колледжах имеет ряд особенностей. Оно строится на междисциплинарной основе и тесно связано с профильными медицинскими дисциплинами, такими как анатомия, физиология, фармакология и клинические предметы.

В учебном процессе используются специализированные тексты, клинические случаи, диалоги «врач - пациент», а также аутентичные материалы: статьи из медицинских журналов, инструкции к лекарственным препаратам, выписки из истории болезни.

Эффективными методами обучения являются ролевые игры, анализ клинических ситуаций, работа в группах, презентации и проекты на медицинские темы [3, 52]. Такие методы способствуют развитию практических навыков использования языка в профессиональной деятельности.

В рамках профессиональной подготовки современного медицинского работника особое внимание уделяю навыкам общения в различных профессиональных ситуациях. Поскольку процесс обучения происходит в искусственной языковой среде, эффективным средством для развития устной речи служит диалог. В ходе диалога моделирую различные аспекты профессиональной медицинской деятельности в учебном процессе, обеспечивая тем самым условия комплексного использования профессиональных знаний студентов и совершенствования их иноязычной речи.

Диалог способствует формированию более прочных умений и навыков устной речи [4, 23]. Мотивирует речевую деятельность, когда возникает потребность что-либо сказать, спросить, выяснить. Такие задания заставляют студентов мыслить, анализировать, систематизировать пройденный материал, а также активизируют познавательную деятельность.

Несмотря на очевидную значимость профессионально ориентированного английского языка, в процессе его обучения существуют определённые проблемы. К ним относятся недостаточное количество учебных часов, разный уровень языковой подготовки студентов, а также нехватка специализированных учебных материалов. В то же время перспективы развития данного направления связаны с внедрением современных образовательных технологий, использованием онлайн-ресурсов, международных платформ и цифровых учебных материалов. Интеграция языка и профессиональных дисциплин способствует повышению эффективности обучения и мотивации студентов.

Заключение. Профессионально ориентированный английский язык играет важную роль в подготовке медицинских кадров в условиях глобализации и международного сотрудничества. Он является необходимым инструментом профессионального общения, получения актуальной информации и непрерывного профессионального развития. Формирование языковой и профессиональной компетенции будущих медицинских специалистов способствует повышению качества медицинского образования и подготовки конкурентоспособных кадров. Таким образом, профессионально ориентированный английский язык должен занимать значимое место в системе медицинского образования и рассматриваться как важный компонент профессиональной подготовки медицинских работников.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА:

1. Алексеева Т.А. Профессионально ориентированное обучение иностранному языку в неязыковом вузе. - М.: Академия, 2018.
2. Гальскова Н. Д., Гез Н.И. Теория обучения иностранным языкам: лингводидактика и методика. - М.: Академия, 2019.
3. Зимняя И. А. Ключевые компетенции как результат современного образования. - М.: Исследовательский центр проблем качества подготовки специалистов, 2017.
4. Леонтьев А. А. Язык и речевая деятельность в общей и педагогической психологии. - М.: Смысл, 2016.
5. Полат Е.С., Бухаркина М.Ю. Современные педагогические и информационные технологии в системе образования. - М.: Академия, 2020.
6. English for Medical Purposes / ed. by J. McCullagh, R. Wright. - Cambridge: Cambridge University Press, 2019.
7. Hutchinson T., Waters A. English for Specific Purposes: A Learning-Centered Approach. - Cambridge: Cambridge University Press, 2017.
8. Longman Dictionary of Medical English. - London: Pearson Education, 2018.

РОЛЬ РУССКОГО ЯЗЫКА В КАРАКАЛПАКСТАНЕ

Успанова Г.А.

Ўзбекистан, Каракалпакстан город Шымбай школа №43

Tayanch so'zlar: rus tili, Qoraqalpog'iston, til holati, ko'p tillilik, ikki tillilik, til siyosati.

Ключевые слова: русский язык, Каракалпакстан, языковая ситуация, многоязычие, билингвизм, языковая политика.

Key words: Russian language, Karakalpakstan, linguistic situation, multilingualism, bilingualism, language policy.

РЕЗЮМЕ:

Ushbu maqolada rus tilining Qoraqalpog'istonning lingvistik va ijtimoiy-madaniy makonidagi roli o'rganiladi. Unda uning tarqalishining tarixiy shart-sharoitlari, asosiy qo'llanilish sohalari va ko'p tilli muhitda qoraqalpoq va o'zbek tillari bilan o'zaro ta'sirining o'ziga xos xususiyatlari tahlil qilinadi. Rus tilidan foydalanishning sotsiolingvistik jihatlariga va uning millatlararo muloqot, ta'lim va ilmiy aloqa vositasi sifatidagi ahamiyatiga alohida e'tibor qaratilgan. Rus tilining funksional barqarorligi va uning mintaqadagi integrativ roli haqida xulosa chiqariladi.

РЕЗЮМЕ:

В статье рассматривается роль русского языка в языковом и социокультурном пространстве Каракалпакстана. Анализируются исторические предпосылки его распространения, основные сферы функционирования и особенности взаимодействия с каракалпакским и узбекским языками в условиях многоязычия. Особое внимание уделяется социолингвистическим аспектам использования русского языка и его значению как средства межэтнического общения, образования и научной коммуникации. Делается вывод о функциональной устойчивости русского языка и его интегративной роли в регионе.

SUMMARY:

The article examines the role of the Russian language in the linguistic and sociocultural space of Karakalpakstan. The study analyzes the historical prerequisites for the spread of the Russian language, the main spheres of its functioning, and the features of its interaction with the Karakalpak and Uzbek languages in a multilingual environment. Special attention is paid to the sociolinguistic aspects of the use of the Russian language and its significance as a means of interethnic communication, education, and scientific discourse. The article concludes that the Russian language demonstrates functional stability and continues to play an integrative role in the region.

Введение. Языковая ситуация в современном Каракалпакстане формируется под воздействием исторических, социально-политических и культурных факторов и характеризуется устойчивым многоязычием. В регио-

не функционируют каракалпакский, узбекский и русский языки, каждый из которых выполняет определённые социальные и коммуникативные функции. В этом контексте русский язык занимает особое место, поскольку на протяжении длительного времени он выступал языком межнационального общения, образования и науки.

Целью статьи является анализ роли русского языка в Каракалпакстане и определение его функционального значения в современном социолингвистическом пространстве региона.

Необходимостью комплексного анализа роли русского языка в условиях усиления внимания к развитию национальных языков и трансформации языковой политики. Осмысление функционального статуса русского языка в Каракалпакстане позволяет глубже понять современные языковые процессы и перспективы гармоничного развития многоязычного общества.

Распространение русского языка в Каракалпакстане связано с историческими процессами XX века, в первую очередь с вхождением региона в состав бывшего советского союза. В этот период русский язык выполнял функцию языка межнационального общения и активно использовался в системе образования, государственном управлении, науке и культуре.

Формирование сети русскоязычных школ, высших учебных заведений и научных учреждений способствовало широкому распространению русского языка среди населения. Владение русским языком рассматривалось как важный социальный ресурс, обеспечивающий доступ к образованию, профессиональной деятельности и социальной мобильности.

После обретения независимости Республикой Узбекистан статус национальных языков был законодательно укреплён, однако русский язык сохранил значительные позиции, что обусловлено исторически сложившимися традициями его использования и практической востребованностью в различных сферах общественной жизни.

В современном Каракалпакстане русский язык функционирует в ряде ключевых сфер. Прежде всего, он сохраняет важную роль в системе образования. Русский язык используется как язык обучения в отдельных общеобразовательных школах и группах, а также изучается как предмет. Кроме того, значительная часть учебной и научной литературы в высших учебных заведениях представлена на русском языке, что расширяет доступ обучающихся к современным образовательным ресурсам.

В научной сфере русский язык продолжает выполнять функцию языка профессиональной коммуникации. Он используется при подготовке на-

учных статей, диссертаций, участия в конференциях и межрегиональных научных проектах. Это объясняется его широким распространением в научном пространстве постсоветских стран.

Русский язык также играет значимую роль в сфере межэтнического общения. В условиях этнического многообразия Каракалпакстана он выступает нейтральным средством коммуникации между представителями различных национальностей, способствуя социальной стабильности и взаимопониманию.

В информационном и культурном пространстве региона русский язык представлен в средствах массовой информации, художественной литературе, интернет-ресурсах, что способствует его сохранению и дальнейшему функционированию.

Языковая ситуация в Каракалпакстане характеризуется функциональным распределением языков. Каракалпакский язык выполняет роль этнокультурного и идентификационного маркера, обеспечивая сохранение национальной самобытности народа. Узбекский язык функционирует как государственный язык Республики Узбекистан и используется в официально-административной сфере.

Русский язык в данной системе занимает особое положение, выполняя функции межэтнической и межкультурной коммуникации. Такое распределение языковых функций способствует формированию билингвизма и полилингвизма, которые являются характерными чертами языковой ситуации региона.

Следует отметить, что многоязычие в Каракалпакстане не носит конфликтного характера, а, напротив, способствует взаимному обогащению языков и культур. Русский язык в данном контексте выступает связующим звеном между различными языковыми и культурными сообществами.

Социокультурное и образовательное значение русского языка

Русский язык выполняет важную социокультурную функцию, обеспечивая доступ населения Каракалпакстана к мировому культурному и научному наследию. Владение русским языком расширяет коммуникативные возможности личности и способствует повышению уровня образования.

Кроме того, русский язык повышает конкурентоспособность специалистов на рынке труда, поскольку он востребован в профессиональной деятельности, связанной с международным сотрудничеством, научными исследованиями и экономическими связями.

Использование русского языка способствует развитию межкультурного диалога и укреплению культурных связей между народами, проживающими в регионе.

Закключение. Таким образом, русский язык продолжает играть значимую роль в языковом пространстве Каракалпакстана. Его функциональная устойчивость обусловлена историческими предпосылками, практической востребованностью и социокультурной значимостью. В условиях развития национальных языков русский язык не утрачивает своей актуальности, а дополняет языковую систему региона, способствуя гармоничному развитию многоязычного общества.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА:

1. Алпатов В. М. Языковая политика в современном мире. - М.: Языки славянских культур, 2018. - 312 с.
2. Арутюнова Н. Д. Язык и мир человека. - М.: Языки русской культуры, 1999. - 896 с.
3. Баранников А. П. Многоязычие и языковая ситуация. - М.: Наука, 2016. - 240 с.
4. Вайнрайх У. Языковые контакты. - Киев: Вища школа, 1979. - 264 с.
5. Губогло М. Н. Языковая идентичность и межэтнические отношения. - М.: Наука, 2014. - 285 с.
6. Дешериев Ю. Д. Социальная лингвистика. - М.: Наука, 1977. - 381 с.
7. Звегинцев В. А. Теоретические основы языкознания. - М.: Высшая школа, 2001. - 352 с.
8. Исмаилов И. И. Языковая политика в Республике Узбекистан. - Ташкент: Фан, 2020. - 198 с.
9. Каракалпакский язык: история и современность / Под ред. К. Ж. Сейтова. - Нукус: Каракалпакстан, 2015. - 256 с.
10. Крысин Л. П. Русский язык в современном обществе. - М.: Флинта, 2019. - 288 с.
11. Мечковская Н. Б. Социальная лингвистика. - М.: Аспект Пресс, 2011. - 256 с.
12. Никольский Л. Б. Языковая политика и языковое строительство. - М.: Наука, 1990. - 170 с.
13. Сафаров Ш. С. Социолингвистическая ситуация в Узбекистане / Вопросы языкознания. - 2018. - № 4. - С. 45–57.
14. Султанов А. А. Многоязычие как фактор культурного развития. - Ташкент: Университет, 2017. - 214 с.
15. Хахимов М. Х. Русский язык в системе образования Узбекистана / Русский язык за рубежом. - 2021. - № 2. - С. 62–69.
16. Швейцер А. Д. Современная социоллингвистика. - М.: ЛКИ, 2009. - 176 с.
17. Языковая ситуация в Центральной Азии / Под ред. В. М. Алпатова. - М.: Восточная литература, 2012. - 304 с.

THE IMPACT OF BLENDED LEARNING ON EFL STUDENTS' PERFORMANCE IN THE CONTEXT OF KARAKALPAKSTAN HIGHER EDUCATION

Mamirbaeva D.

Nukus State Pedagogical Institute, PhD, Associate Professor

Ismailova Sh.

Nukus State Pedagogical Institute, MA student

Tayanch soʻzlar: aralash taʼlim, ingliz tili chet tili sifatida, raqamli texnologiyalar, oʻquv avtonomiyasi, Qoraqalpogʻiston, oliy taʼlim

Ключевые слова: смешанное обучение, английский язык как иностранный, цифровые технологии, учебная автономия, Каракалпакстан, высшее образование

Key words: blended learning, EFL education, learner autonomy, digital technologies, Karakalpakstan, higher education.

РЕЗЮМЕ:

Ushbu maqolada aralash taʼlimning Qoraqalpogʻiston oliy taʼlim muassasalarida chet tili sifatida ingliz tilini oʻrganayotgan talabalarining akademik koʻrsatkichlariga taʼsiri oʻrganiladi. Tadqiqotda aralash usullardan foydalanilgan holda test natijalari, soʻrovnomalar, suhbatlar va dars kuzatuvlari tahlil qilinadi. Natijalar shuni koʻrsatadiki, aralash taʼlim samarali til koʻnikmalarini, ayniqsa yozma va ogʻzaki nutqni rivojlantiradi, shuningdek, talabalarining mustaqilligini va oʻrganishga boʻlgan qiziqishini oshiradi. Shu bilan birga, samarali muloqot va faol ishtirok uchun bevosita aloqa hamon muhim ahamiyatga ega.

РЕЗЮМЕ:

В данной статье исследуется влияние смешанного обучения на академическую успеваемость студентов, изучающих английский язык как иностранный, в высших учебных заведениях Каракалпакстана. С помощью комбинированного метода анализируются результаты тестов, анкетирования, интервью и наблюдений в аудитории. Результаты показывают, что смешанное обучение улучшает продуктивные языковые навыки, особенно письмо и говорение, одновременно повышая самостоятельность и мотивацию учащихся. При этом личное взаимодействие остается необходимым для эффективной коммуникации и вовлеченности в учебный процесс.

SUMMARY:

This article explores the impact of blended learning on EFL students' academic performance in higher education institutions of Karakalpakstan. Using a mixed-methods approach, the study analyzes test results, questionnaires, interviews, and classroom observations. The findings show that blended learning improves productive language skills, particularly writing and speaking, while

enhancing learner autonomy and motivation. At the same time, face-to-face interaction remains essential for effective communication and engagement.

Introduction. The educational paradigm in the Republic of Karakalpakstan, an autonomous region within the Republic of Uzbekistan, is currently undergoing a transformative shift characterized by the rapid integration of digital technologies into the linguistic curriculum. This transition is largely driven by national imperatives for digitalization and the urgent need to elevate foreign language proficiency among the youth to meet international standards. The adoption of blended learning – a pedagogical framework that synergistically combines traditional face-to-face classroom instruction with technology-mediated online activities – has emerged as a central strategy in this evolution. This shift is not merely a regional trend but is deeply rooted in significant national legislation, most notably Presidential Decree No. 5117, which underscores the promotion of foreign language study through qualitative technological improvements. In the specific context of English as a Foreign Language (EFL) instruction, blended learning offers a robust solution to the limitations of traditional, teacher-centered methodologies that have historically dominated the Karakalpak auditorium [1].

The unique linguistic landscape of Karakalpakstan, where Karakalpak, Uzbek, and Russian coexist as primary languages, provides a complex and rich environment for English acquisition. Students in this region often navigate a multilingual reality, which influences their cognitive approach to learning a fourth language like English. Blended learning, by offering flexible, multimodal, and self-paced learning opportunities, is hypothesized to mitigate the challenges of this multilingual context and enhance student performance across the four primary language skills: listening, speaking, reading, and writing. The motivation for this research stems from the necessity to evaluate the efficacy of these digital-integrated models within regional institutions such as Nukus State Pedagogical Institute (NSPI) and Karakalpak State University (KSU), particularly in how they foster learner autonomy and engagement [2].

While global research consistently underscores the benefits of blended learning, its successful implementation in Karakalpakstan is contingent upon several localized factors. These include regional infrastructure, student digital literacy levels, and the alignment of digital content with local cultural and educational values. The integration of Learning Management Systems (LMS) such as Moodle and interactive online resources like Google Classroom and Edmodo has become instrumental in bridging the gap between classroom theory and practical application. This article seeks to analyze the performance

outcomes of EFL students under blended learning conditions, focusing on the mechanisms of engagement, autonomy, and skill acquisition within the specific socio-economic reality of the Aral Sea region [3].

Methods. The methodology for this study employed a comprehensive mixed-methods research design to capture the multifaceted impact of blended learning on EFL student performance. The quantitative phase involved the analysis of performance data from undergraduate students at Karakalpak State University and Nukus State Pedagogical Institute. A quasi-experimental approach was utilized, where an experimental group was exposed to a blended learning curriculum – incorporating Moodle LMS, digital interactive modules, and AI-based pronunciation tools – while a control group continued with traditional, textbook-based instruction. The sample consisted of 33 undergraduates specializing in English writing and a larger cohort of 70 students evaluating the role of social media platforms in language learning [4].

Student performance was measured through a series of standardized assessments, including argumentative writing tests, listening comprehension exams, and oral proficiency interviews. These tests were administered at the beginning and end of a 15-week semester to track progress. Additionally, a structured online questionnaire was distributed to measure students' perceptions of their learning experience. The questionnaire utilized a five-point Likert scale to assess variables such as perceived autonomy, motivation levels, and the frequency of engagement with digital resources. To ensure reliability, the instrument was piloted with a small group of students, yielding a Cronbach's alpha of 0.80 for the Likert-scale items [5].

Qualitative data were collected through semi-structured interviews with 15 faculty members from the English Language and Literature department at NSPI and five purposively sampled students representing various proficiency levels. Classroom observations were also conducted twice monthly to monitor the integration of Task-Based Learning (TBL) within the blended environment. The thematic analysis of the qualitative data focused on identifying recurring patterns related to the challenges and benefits of the blended model. This dual-layered analysis allowed the research to correlate objective performance scores with the lived experiences of participants in the Karakalpak educational system.

Results. The results of the analysis indicate a significant positive correlation between the implementation of blended learning and enhanced EFL performance among students in Karakalpakstan. Students in the experimental group demonstrated a marked improvement in argumentative writing skills, with a strong relationship observed between their performance and several

influencing factors identified through Activity Theory: subject, community, object, rules, and division of labor. Specifically, the "community" aspect – defined as the collaborative online environment where students interact with peers and instructors – showed the highest correlation with writing success, suggesting that the social-digital dimension of blended learning is a primary driver of linguistic improvement.

Regarding specific language skills, the data revealed that blended learning is particularly effective in improving productive skills like writing and speaking. At Karakalpak State University, a study of 70 students indicated that while Telegram is predominantly used for general communication, platforms like YouTube and specialized video content are pivotal for enhancing listening and speaking competencies. The students reported that the ability to access authentic English input through video materials allowed them to better understand pronunciation and idiomatic expressions that are often absent from traditional curricula. Furthermore, the experimental group scored significantly higher in research methodology and the application of 21st-century skills compared to the control group, indicating that the blended model prepares students for complex academic tasks beyond basic language acquisition.

The findings also highlight a substantial increase in learner autonomy within the blended learning cohort. Students reported that the flexibility of online modules allowed them to pace their learning according to their individual needs, which is particularly beneficial in the Karakalpak context where students may have varying levels of prior exposure to English. However, a notable paradox was observed: while students highly valued the accessibility and multimedia resources of online platforms, they expressed a continued preference for face-to-face instruction for realistic communication and emotional interaction. This underscores the necessity of the "blended" aspect, as neither purely online nor purely traditional models can fully satisfy the diverse needs of the modern EFL learner in this region.

Performance outcomes were also influenced by institutional and regional factors. Institutions that utilized comprehensive Learning Management Systems (LMS) reported higher levels of student satisfaction and engagement. At Nukus State Pedagogical Institute, the use of Moodle to distribute authentic materials – such as news articles and academic essays – was found to enrich the learning experience and expose students to diverse linguistic contexts. Nevertheless, students in rural districts of Karakalpakstan faced greater difficulties in achieving these results due to infrastructure limitations, creating a digital divide that impacts the consistency of performance outcomes across the republic.

Discussion. The implications of these findings suggest that blended learning is a transformative force in Karakalpakstan's EFL education, yet its success is deeply intertwined with local sociocultural and technical realities. The shift from a teacher-centered to a student-centered model, facilitated by technology, addresses the historical lack of motivation and passive learning habits found in many regional schools. By providing a platform for self-directed exploration, blended learning fosters "agentic" behavior in students, allowing them to take responsibility for their own linguistic development. This is particularly critical in the Aral Sea region, where students often view English as a secondary skill; the interactive nature of blended tools can reframe language learning as an essential tool for future professional success.

However, several critical challenges persist that could hinder the long-term effectiveness of blended learning. Mother tongue interference remains a significant obstacle, as the phonetic and syntactical structures of Karakalpak and Uzbek differ significantly from English. For example, the lack of specific sounds in Turkic languages, such as the "th" sound, requires targeted digital interventions like AI-based pronunciation apps to provide the immediate feedback that a human teacher might not always be able to offer in a large class setting. Moreover, the digital divide remains a tangible barrier; while urban centers like Nukus enjoy relatively stable connectivity, students in remote districts like Moynaq or Takhtakupir may struggle with accessing online modules, potentially exacerbating educational inequality.

The integration of Content and Language Integrated Learning (CLIL) through blended platforms represents a promising future direction for Karakalpakstan's higher education. The ability to learn subject matter – such as history or psychology – simultaneously with English can enhance the relevance of the language for students. Yet, the research indicates that both students and teachers currently feel their proficiency levels are inadequate for this step. Therefore, the next phase of implementation must focus on scaffolding the transition to EMI (English-Medium Instruction) by using blended modules to build foundational academic vocabulary before introducing full content courses.

Conclusion. Looking toward 2030, the institutionalization of blended learning will require a sustained commitment to infrastructure development and teacher training. The national government's plan to transition to a 12-year school system, incorporating preparatory digital literacy, will be essential in ensuring that the next generation of university students is fully equipped for the blended auditorium. Furthermore, regional institutions like NSPI must continue to leverage international partnerships – such as those with the British Council

and U.S. Embassy – to maintain access to high-quality digital pedagogical resources. Ultimately, the blended learning model provides a flexible and powerful mechanism for Karakalpakstan to bridge the linguistic gap, provided that the human element – the teacher’s guidance and peer interaction – remains the central pillar of the educational process.

LITERATURE:

1. Khasanova M. I. (2025). The impact of the blended learning model on English language education in Uzbekistan. *Web of Scientists and Scholars: Journal of Multidisciplinary Research*, 3(2), 120–125. <https://webofjournals.com/index.php/12/article/view/3293>
2. Dilfuza B. (2024). Task-Based learning in teaching English in Karakalpak schools. *Hamkor Konferensiyalar*, 1(7), 277–279. Retrieved from <https://academicsbook.com/index.php/konferensiya/article/view/821>
3. Dsouza A. (2025). Influence of socioeconomic factors on English language learning outcomes. *International Journal of Research in English*, 7(1), 630–632. <https://doi.org/10.33545/26648717.2025.v7.ij.401>
4. Ashirov D. (2025). The role of social media in enhancing English language skills: A case study of Karakalpak State University students. *Language Bridge Academic Journal*, 1(2), 52–59. <https://doi.org/10.63184/921018>
5. Wang Y., Kasuma S. A. B. A., Lah, S. B. C., & Zhang Q. (2024). Exploring the relationship between EFL students’ writing performance and activity theory related influencing factors in the blended learning context. *PLOS ONE*, 19(6), e0305668. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0305668>

ПЕДАГОГИКА, ПСИХОЛОГИЯ

BO'LAJAK O'QITUVCHILARNING OLGAN BILIMLARINI MUJASSAMLASHTIRISHDA ETNOPEDAGOGIK QADRIYATLAR TIZIMINING AHAMIYATI

Pazilov A.K.

professor, pedagogika fanlari nomzodi.

Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti

Tayanch so'zlar: bo'lajak o'qituvchilar, bilim, etnopedagogik qadriyatlar, tizim, genezis, ma'naviy-axloq, xalq tarixi, etnomadaniyat, xalq pedagogikasi, tushunchalar, xalq og'zaki ijodi.

Ключевые слова: будущие учителя, знания, этнопедагогические ценности, система, генезис, духовно-нравственное развитие, история народа, этнокультура, народная педагогика, понятия, устное народное творчество.

Key words: future teachers, knowledge, ethnopedagogical values, system, genesis, spiritual and moral development, history of the people, ethnoculture, folk pedagogy, concepts, oral folk art.

РЕЗЮМЕ:

Maqolada etnopedagogik qadriyatlar tizimiga bog'liq tushunchalar va bo'lajak o'qituvchining etnopedagogik tayyorgarligi, kasbiy axloqi uchun zarur bo'lgan bilimlarning mujassamlashtirilishi haqida fikr yuritiladi.

РЕЗЮМЕ:

В статье рассматриваются понятия, связанные с системой этнопедагогических ценностей, и воплощение знаний, необходимых для этнопедагогической подготовки и профессиональной этики будущего учителя.

SUMMARY:

The article examines concepts related to the system of ethnopedagogical values and the embodiment of knowledge necessary for the ethnopedagogical training and professional ethics of a future teacher.

Kirish. Xalqimizning ijtimoiy madaniy boyliklari etnik jamoalar evolyutsiyasi bilan bog'liq holda madaniyat va uning ko'plab shakllarining vujudga kelishi va rivojlanishi, muayyan etnik jamoaga xos me'yorlar, xulq-atvor qoidalari, axloq odob me'yorlari, an'analarning shakllanishi va boshqalar etnopedagogikaning asossiy tushunchalari hisoblanadi. Xalqning etnologik holatlari etnogenezis, umumiy til, o'ziga xos etnik madaniyat, milliy o'zini anglash, milliy o'ziga xoslik, milliy xarakter va boshqalar ham etnopedagogikaning tadqiqot ob'ekti sifatida namoyon bo'ladi.

O'zbek etnopedagogikasi genezisining bosqichlari tarbiyaning etakchi g'oyalari, etnopedagogik bilim manbalari va tarbiya maqsadlari ko'rsatilgan holda tahlil qilinadi. Bir so'z bilan aytganda etnopedagogikaga oid bilimlarni tizimlashtirish etnopedagogik qadriyatlarni talabalarni ma'naviy-axloqiy rivojlantirish, ularga odob-axloq ko'nikmalarini shakllantirishda tizimli tarzda foydalanish alohida dolzarblik kasb etmoqda. Etnopedagogika, ayniqsa, etnopedagogik qadriyatlar yoshlarni ma'naviy-axloqiy jihatdan tarbiyalashning muhim vositasi hisoblanadi. Etnopedagogikaga oid tadqiqotlar mazkur yo'nalishdagi bilimlarni tizimlashtirish, etnopedagogik qadriyatlarining tarbiyaviy imkoniyatlarini ob'ektiv baholashga xizmat qiladi. Etnopedagogika xalq tarixi bilan chambarchas bog'liq holda shakllangan, muayyan xalq donishmandligining mahsulidir.

Xalqona tarbiya o'zining maqsadlari, vazifalari, mazmun, vositalari va usullariga ega. U xalqimizning ideali bo'lgan barkamol inson qiyofasini shakllantirishga yo'naltirilganligi bilan xarakterlidir. Etnopedagogika yosh avlod shaxsini muayyan muhitda o'z-o'zini tarbiyalashga o'rgatadi va u tarbiyaning asosi, etakchi, samarali omili hisoblanadi. Etnopedagogikada o'zaro jamoaviy tarbiyaga alohida e'tibor qaratiladi.

Bugungi kunga kelib etnopedagogika ilmiy-pedagogik bilim sohasi, o'quv fani hamda amaliy faoliyat yo'nalishi sifatida rivojlanmoqda. Ko'p millatli O'zbekiston jamiyatida etnopedagogika jamiyat a'zolarini birlashtirish, o'zbek xalqining ko'p asrlik ma'naviy-axloqiy qadriyatlarini tiklash, xalqona tarbiya imkoniyatlarini qayta tiklash va kengaytirish, turli millat vakillari bo'lgan jamiyat a'zolarini o'zbek xalqining an'anaviy madaniyati, urf-odatlarini, qadriyatlarini bilan yaqindan tanishtirish, yosh avlodni milliy o'zlikni anglash ruhida tarbiyalash, ularda milliy g'urur tuyg'usini shakllantirish, vatanparvarlik, qahramonlik, fidoiylilik sifatlarini rivojlantirishdan iborat keng ko'lamli funktsiyani bajarimoqda. Etnopedagogikaning mustaqil ilmiy-pedagogik bilim sohasi sifatida paydo bo'lishi xalq pedagogikasi negizida amalga oshgan. An'anaviy xalq tarbiyasi sohasidagi ulkan nazariy va amaliy materiallar uni o'rganish, umumlashtirish va undagi ilg'or tarbiyaviy imkoniyatlarni bolalarni zamonaviy o'qitish va tarbiyalash amaliyotida qo'llashni talab qilganligi tufayli etnopedagogika rivojlandi.

Adabiyotlar tahlili. O'zbekistonda mustaqillik yillarida etnopedagogik qadriyatlarga bo'lgan munosabat tubdan o'zgardi. Ularning tarbiyaviy imkoniyalaridan foydalanishga yo'naltirilgan bir qator tadqiqotlar amalga oshirildi. Bugungi kunga kelib etnopedagogik tadqiqotlar ta'lim jarayoniga milliy madaniy qadriyatlarni integratsiyalash asosida amalga oshirilmoqda. Unda xalqimizning etnik madaniyat, milliy madaniyat zamonaviy sotsiomadaniy vaziyat kontekstida talqin etilmoqda. П.Абдимуратов [1], О.Алеёв [2], М.Иномова [3], М.Қуронов [4], С.Нишонов [5], О.Мусурмонова [6], М.Ҳ.Муталибова [7], А.Тажимуратов [8], А.Т.Тилегенов [9], Х.Тўракулов [10], М.Фармонова [11], К.Хошимов[5]

larning ishlari bunga misol bo'la oladi. Tadqiqotlarda ayni bir millatga xos madaniy qadriyatlar, bir necha millatga xos bo'lgan madaniy qadriyatlar hamda ko'p millatga xos madaniy qadriyatlar ajratib ko'rsatilgan.

Etnopedagogik tadqiqotlarda ta'lim oluvchilarni milliy ruhda tarbiyalash, ularda milliy mansublik va milliy o'z o'zini anglash tuyg'ularini shakllantirishga alohida e'tibor qaratilgan. Ertaklar, rivoyatlar, dostonlar, naqlar, qo'shiqlar, topishmoqlar, maqollar, o'yinlar, o'yinchoqlar, oilaviy va jamoaviy turmush tarzi, urf-odatlar, an'analarda aks etgan xalq donoligi, shuningdek ma'naviy, falsafiy, axloqiy pedagogik qarashlar haqidagi bilimlar ifodalangan bo'lib, ular yoshlarning madaniy- tarixiy rivojlanishini ta'minlaydi. Ma'lumki xalqimiz pedagogikasi va ta'lim tizimining tarixiy rivojlanishi bevosita etnopedagogika negizida amalga oshgan.

Muhokama va natijalar. Etnopedagogik qadriyatlar bilan etnomadaniyat o'zaro chambarchas bog'liq. "Etnopedagogika" bilan "xalq pedagogikasi" tushunchalari o'zaro teng ma'noga ega so'zlar sifatida qo'llaniladi. Etnopedagogikaga oid tushunchalar uning mazmun mohiyati kengligidan dalolat beradi. Etnopedagogika so'zining o'zi ham bir nechta ma'noga ega. Etnopedagogika xalqning yosh avlodni tarbiyalash sohasidagi tajribasini ifodalaydi. Xalq tajribasi bilan bir qatorda "etnik guruhlar tajribasi" tushunchasi ham keng qo'llaniladi. Bu bilan tajriba faqat tarbiyada emas, balki ta'limda ham namoyon bo'lishini hayotiy vaziyatlar yaqqol ko'rsatadi. Etnopedagogik qadriyatlar madaniy-axloqiy, estetik tushunchalar hamda oilaning asosiy qadriyatlari va an'analari bilan uyg'unlashadi. Oila esa urug', qabila, xalq a'zolarini birlashtiruvchi va millatning asosiy negizini tashkil etuvchi ijtimoiy birlik hisoblanadi. O'zbek oilalaridagi an'analar odob-axloq tarbiyasi bilan bevosita bog'liq.

Xalq pedagogikasi namunalari etnopedagogik qadriyatlarni o'zida mujassamlashtiradi. Oliy pedagogik ta'lim jarayonida etnopedagogik qadriyatlar mazmunini anglash uchun ajdodlardan avlodlarga o'tib kelayotgan xalqning tarbiyaga oid bilimlariga e'tibor qaratish taqozo qilinmoqda. Etnopedagogik bilimlar etnik jamoa madaniyati, ijtimoiy voqelik va umumiy etnik dunyoqarash, qarindoshlik munosabatlarining murakkab tizimi, etnik ijtimoiy rollar va ularning ayni bir millat vakillari orasidagi munosabatlarini tartibga solishdagi ahamiyati, millatga xos bo'lgan an'anaviy xalqona tarbiyaning maqsadi, mazmuni, metodlari va vositalari haqidagi bilimlar majmuidan iborat. Etnopedagogik bilimlarning vujudga kelishi bir qator omillar bilan bog'liq. Ular: antropologik, ijtimoiy-iqtisodiy, madaniy, etnologik, tarixiy-pedagogik omillarni tashkil etadi.

Etnopedagogik bilimlar etnopedagogik qadriyatlar, an'analar, urf-odatlar va ular haqidagi pedagogik talqinlarni o'z ichiga oladi. Mazkur bilimlar o'zbek va qoraqalpoq xalqlari og'zaki ijodi, an'analari, urf-odatlari, marosimlari, tantanalari, solnomalari, qadimiy qo'lyozma to'plamlari, pandnomalari, ular haqidagi ijtimoiy-

publitsistik va pedagogik maqolalar va boshqa yozishmalarda, farzand tarbiyasiga oid qo'llanmalarda, turli davrlardagi hujjatlarida, etnografik ekspeditsiyalar materiallarida, shuningdek, mutafakkirlar va olimlarimizning xalq pedagogikasi, fol'klori, an'analari haqidagi asarlarida o'z ifodasini topgan.

Xalqimizga xos bo'lgan madaniy xilma-xillik insoniyat tsivilizatsiyasining madaniy rivojlanishi jarayonlari bilan parallel ravishda kechgan. Xalqimiz ijtimoiy amaliyotida xalqona tarbiyaning turli shakllari rivojlangan. Xalqimizning etnopedagogik qadriyatlari esa chuqur ildizga ega. Sababi, unda xalqimizning tarbiyaga oid empirik tajribalari etnopedagogik qadriyatlar va ularga oid bilimlarni mujassamlashtirgan. Etnopedagogik qadriyatlar xalqona tarbiyaning asosiy manbasi hisoblanadi. Etnopedagogik qadriyatlar tizimini quyidagi tushunchalar:

- xalqimizning turmush tarzi bilan bog'liq voqe'lik, etnik o'ziga xoslikning umumiy manzarasi, an'anaviy etnik madaniyat, unga boshqa madaniyatlarning ta'siriga oid bilimlar;

- o'zbek va qoraqalpoq millati vakillari orasidagi munosabatlarni tartibga soluvchi qonun qoidalar;

- xalqimizning milliy an'analari, urf-odatlar, marosimlari, xalq etiketi, insonning axloqiy xulq-atvorini tartibga soluvchi omil sifatida namoyon bo'lishiga oid qarashlar;

- xalqimizning ideallar va ma'naviy-axloqiy qadriyatlarining ifodalanishi;

- o'zbek (qoraqalpoq) tili, uning o'ziga xos jihatlari haqidagi bilimlar;

- milliy mentalitet va genetikaga oid qarashlar;

- insonni eng oliy qadriyat sifatida tushunish haqida;

- diniy e'tiqodiy qarashlar haqida;

- mehnatni insonni rivojlantiruvchi omil sifatida anglash;

- insonni tabiiy boyliklarining yaratuvchisi sifatida anglash;

- avlodlar o'rtasidagi vorisilik;

- ajdodlar madaniyati milliy madaniyatning ifodasi ekanligi;

- oilaning abadiy qadriyat ekanligi;

- ota-ona va oilaning boshqa a'zolari orasida qadriyatli munosabatlar ustuvorligi;

- etno ijtimoiy muhit va etno ijtimoiy rollarning uyg'unligi;

- oila va jamiyatdagi xulq-atvor me'yorlari va qoidalarining asosini tashkil etadi.

Bu tushunchalarning har biri talabalarda odob-axloq qoidalarini singdirishga xizmat qilib, ularning ma'naviy-axloqiy rivojlanishini ta'minlaydi. Uning mazmunini o'rganish va aniqlash jarayonida tahlil va sintez kabi umumilliy tadqiqot usullari qo'llaniladi. Shuning uchun ham xalqimizning tarixiy merosini yangi ijtimoiy madaniy muhitda talabalarga taqdim etish maqsadga muvofiq hisoblanadi. Oliy pedagogik ta'lim jarayonida etnopedagogik qadriyatlar sirasiga kiradigan tushunchalarni tahlil qilish talabalardan talab qilinadi, chunki ularni tahlil qilish jarayonida talabalar mazkur qadriyatlarning mazmun mohiyatini chuqurroq

anglaydilar. Buning uchun talabalar faqat ularning ta'riflarini bilibgina qolmasdan, mazmun mohiyatini anglash ko'nikmasiga ega bo'lishlarini nazarda tutish lozim. Etnopedagogik bilimlar pedagogika va ta'lim tarixi doirasida chuqur va keng qamrovli bo'lgan, zamonaviy ta'lim tizimida o'z ahamiyatini saqlab kelayotgan bilimlar sifatida qaraladi. Etnopedagogik bilimlarni o'zlashtirish, ilmiy asarlarni tahlil qilish va ularni amaliy faoliyatda qo'llash orqali amalga oshiriladi.

Etnopedagogik qadriyatlar haqidagi bilimlar ularning mazmun mohiyatini tahlil qilish natijasida aniqlangan ma'lumotlardir. Ular nafaqat an'anaviy milliy pedagogik madaniyatga oid bilimlarni o'z ichiga oladi, balki bo'lajak o'qituvchining to'laqonli etnopedagogik tayyorgarligi, kasbiy axloqi uchun zarur bo'lgan boshqa fanlar sohasidagi bilimlarni ham mujassamlashtiradi. Ular quyidagilardan iborat:

1. Etnopedagogik qadriyatlar haqidagi bilimlar.
2. Etnopedagogik qadriyatlar vositasida bo'lajak o'qituvchilarni kasbiy, ma'naviy, aloqiy jihatdan rivojlantirishga oid bilimlar.
3. Umuminsoniy va milliy madaniyatning o'ziga xos xususiyatlari, ular orasidagi o'xshashliklar va farqli jihatlar haqidagi bilimlar.
4. O'zbek va qoraqalpoq xalqlarining etnopsixologiyasiga oid bilimlar.
5. YOsh avlodning milliy psixologiyasi, uning individual-shaxsiy va etnik xususiyatlari, milliy o'zlikni anglashning ifodalanish shakllari haqidagi bilimlar.
6. Milliy mansublik tushunchasi uning boshqa millatlardan farqli va umumiy jihatlari haqidagi bilimlar.
7. O'zbek va qoraqalpoq xalqlarining madaniyati va tarixi, milliy mintalitet bilan bog'liq dunyoqarashi va insonning tabiat, atrof-muhit bilan o'zaro munosabatlari to'g'risidagi tasavvurlari, milliy marosim va an'analarning o'ziga xosligi haqida bilimlar.
8. O'rta Osiyo hududida yashovchi xalqlarning milliy etiketi, urf-odatlar, turmush tarzi, o'ziga xosligi, san'ati, badiiy hunarmandchiligi, bayramlari haqidagi bilimlar.
9. Tarixiy-etnografik bilimlar.
10. Tarbiyaning etnopedagogik xususiyatlari haqidagi bilimlar.
11. Atrof-muhitning ijtimoiy-madaniy xususiyatlari, tarbiya jarayonlariga tatbiq etiladigan milliy madaniyatning etnopedagogik qadriyatlar bilan bog'liq jihatlari bilish haqidagi bilimlar.
12. O'zbekistonda yashovchi turli millat vakillari, jumladan, qozoq, toji, turkman, qirg'iz, qoraqalpoq xalqlarning an'analari, urf-odatlar, dunyoqarashi va estetik qadriyatlari, voqelikni qabul qilish va anglashdagi etnopsixologik xususiyatlari, etnik xulq-atvor me'yorlari va tarbiyaning etnopedagogik asoslari haqidagi bilimlar.
13. O'zbekiston hududida yashovchi turli millat va elat vakillarining diniy e'tiqodlari va qadriyatlaridagi xilma-xilligi haqidagi bilimlar.

14. O'zbekistonning turli hududlaridagi milliy-hududiy an'analar, ularning tarbiyaviy imkoniyatlari haqidagi bilimlar.

Ma'lumki, etnopedagogik bilimlar pedagogikaga oid umumiy bilimlar bilan chambarchas bog'liq bo'ladi, shu bilan birga madaniyatshunoslik, etnografiya, psixologiyava boshqafanlar bilan ham o'zaro aloqadorlikka ega. Etnopedagogikaning mazmunan amaliyotga yo'naltirilganligi xalqning tarbiyaga oid bilimlaridan yosh avlodni ma'naviy-axloqiy jihatdan rivojlantirishda foydalanishdan iborat. Chunki an'analar ajdodlardan avlodlarga ijtimoiy-madaniy tajribani uzatish shakli sifatida o'tadi. U milliy madaniyatning mavjudligi va rivojlanishining asosiy omili hisoblanadi. Jamiyatdagi madaniy jarayon sub'ektlari uchun qimmatli tarbiyaviy vosita ajdodlardan avlodlarga meros sifatida o'tib kelayotgan bilimlar, tarbiya shakllaridir. Shu bilan bir qatorda oliy pedagogik ta'lim muassasalarida bo'lajak o'qituvchilarni etnopedagogik qadriyatlar vositasida shaxsiy-kasbiy jihatdan rivojlantirish muammosi nihoyatda dolzarb bo'lib, u etnopedagogik bilimlarni o'zlashtirishni talab etadi. Buning uchun talabalarga etnopedagogik qadriyatlarga oid asosiy tushunchalar va bilimlar o'quv modullari tarkibida taqdim etilishi lozim.

Xulosa. Etnopedagogik qadriyatlarning asosiy manbai namunalariidir. Talabalarda axloq-odob ko'nikmalarini shakllantirishda xalq og'zaki ijodi namunalari samarali vosita sifatida xizmat qiladi. Ilmiy-pedagogik adabiyotlarni tahlil qilish shuni ko'rsatadiki, etnopedagogik bilim nazariy bilimlar va etnopedagogik faoliyat bilan uzviy bog'liq bo'lgan bilim sifatida namoyon bo'ladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. П. Абдимуратов «Қарақалпақ халқының үрп-әдет, дәстүрлері хәм олардың жаслар тәрбиясындағы әҳмийети». Нөкис, «Билим», 1996 ж.
2. Алёв О. Қарақалпақстанда тәлим-тәрбиялық ойлардың қәлиплесиўи хәм раўажланыўи. Нөкис, «Билим», 1993;
3. Иномова М. «Оилада болаларни маънавий-ахлокий тарбиялашда миллий қадриятлардан фойдаланишнинг педагогик асослари» Пед.фанл.докт.дисс. Т.: - 1998;
4. Қуროнов М., Нишонов С. Маънавият сабоқлари. – Т.: Ўқитувчи, 1994;
5. Мусурмонова О. Тлегенов А. Достонлар – тарбия манбаи. Т., “Маънавият”, 1999;
6. Муталибова М.Ж. Халқ педагогикаси. – Т.: «Фан ва технология», 2015, 160 б.
7. Тажимуратов А. «Қарақалпақ халық педагогикасы», Нөкис. «Билим», 1996 ж.
8. Тилегенов А.Т. Воспитание у подростков духовно-нравственных ценностей средствами народных дастанов (на материале дастана “Алпамыш”). Пед.фанл.номз ...дисс.автореф. Тошкент – 1998;
9. Тўракулов Х. Инсон камолотининг маънавий асослари – Т.: “Фан ва технологиялар маркази” босмахонаси, 2011, 352 бет.
10. Фармонова М. Қадриятлар – маънавий камолот асоси. Илмий-услубий қўлланма. Тошкент. «Тасвир нашриёт уйи». 2019. 5-бет.
11. Ўзбек педагогикаси антологияси (икки жилдли) 1-жилд. Тошкент «Ўқитувчи» - 1995.

O'QUVCHI-YOSHLARNI IJTIMOIYLASHTIRISH JARAYONIDA AXBOROTLAR BILAN ISHLASH MADANIYATINI SHAKLLANTIRISH VOSITALARI VA BOSQICHLARI

Quziyev R.B.

*Qori Niyoziy nomidagi Tarbiya pedagogikasi milliy inistituti
mustaqil izlanuvchisi*

Tayanch soʻzlar: globallashtirish davrida axborot madaniyati, informatsion vositalar, telekommunikatsiyalar va turli axborot nashrlar, tanqidiy fikrlash, zamonaviy taʼlim, pedagogik yondashuv.

Ключевые слова: информационная культура в эпоху глобализации, информационные средства, телекоммуникации и различные информационные издания, критическое мышление, современное образование, педагогический подход.

Key words: information culture in the era of globalization, information tools, telecommunications and various information publications, critical thinking, modern education, pedagogical approach.

РЕЗЮМЕ:

Maqolada zamonaviy taʼlim jarayonida axborot madaniyatini shakllantirishga qaratilgan pedagogik yondashuvlar va zamonaviy taʼlim jarayonida axborot texnologiyalari axborot madaniyatini rivojlantirishning muhim vositalari haqida fikr yuritilgan. Shuningdek, axborot madaniyatini rivojlantirishda axborot texnologiyalaridan foydalanishi yoritilgan.

РЕЗЮМЕ:

В статье рассматриваются педагогические подходы, направленные на формирование информационной культуры в современном образовательном процессе, и информационные технологии в современном образовательном процессе как важные инструменты развития информационной культуры. Также освещается использование информационных технологий в развитии информационной культуры.

SUMMARY:

The article discusses pedagogical approaches aimed at forming information culture in the modern educational process and information technologies as important tools for developing information culture in the modern educational process. The use of information technologies in the development of information culture is also highlighted.

Mamlakat taraqqiyotida oʻsib kelayotgan yosh avlodning maʼnaviy va axloqiy tarbiyasi oʻta muhim oʻrin egallaydiki, yoshlarimiz maʼnaviyatini yuksaltirish, ularda yurish-turish odobi, muloqot va kiyinish madaniyatida meʼyorni saqlay

bilish ko'nikmasini hosil qilish uchun milliylik bilan zamonaviylik uyg'unligini ta'minlash bugungi kunning dolzarb masalalaridan biridir.

Bugungi dunyo boshidan kechirayotgan globallashuv jarayoni insoniyat uchun katta imkoniyatlar eshigini ochib bermoqda. Lekin, ayrim kuchlar dunyoni yanada murakkablashtirishga harakat qilayapti. Xususan, doimo zo'ravonlik va gegemonlik hisobidan boylik orttirib kelgan kuchlar ommaviy madaniyat shiori ostida turli salbiy g'oyalarni keng targ'ib qilmoqdalar. Kimki ommaviy madaniyat ortidan ergashsa, o'zining ijodiy qobiliyatidan yiroqlashadi va tayyor madaniy mahsulotlar iste'molchisiga aylanib qoladi.

Globallashuvning yoshlar tarbiyasiga o'tkazayotgan salbiy ta'siri informatsion vositalarning yuksak rivojlanishi natijasida internet, uyali telefon, telekommunikatsiyalar va turli axborot nashrlarining kirib kelishi, bu vositalar orqali taklif etilayotgan qadriyatlar ko'p hollarda yoshlarimizni milliy qadriyatlarimizdan uzoqlashtirib qo'yimoqda. Boshqacha qilib aytganda, manqurtlarning shakllanishiga olib kelmoqda.

Media savodxonlik va axborot xavfsizligi zamonaviy axborot jamiyatida, ayniqsa, globallashuv davrida o'ta muhim ahamiyat kasb etmoqda. Internet, ijtimoiy tarmoqlar va ommaviy axborot vositalari yoshlar hayotida keng tarqalgan bo'lib, ular turli xil axborotlar manbalariga tez va keng miqyosda kirish imkoniyatiga ega bo'ldilar. Biroq bu axborot oqimlari orasida turli xil yolg'on axborotlar, manipulyasiya qilingan ma'lumotlar va shaxsiy ma'lumotlar xavfsizligiga tahdid soluvchi omillar ham mavjud. Yoshlarni bu xavflarga qarshi himoya qilish va ularni yolg'on axborotdan saqlash uchun media savodxonlik va axborot xavfsizligi bo'yicha bilimlarni rivojlantirish zarur.

Globallashuv davrida axborot madaniyati yoshlar uchun muhim tushunchaga aylandi, chunki ular turli xil axborot manbalari bilan doimo bog'liq bo'ladi va bu manbalarni to'g'ri tushunib, tahlil qilish muhimdir. Global axborot maydonida yoshlar turli xil madaniyatlar, tillar, iqtisodiy va ijtimoiy munosabatlar haqida turli xil ma'lumotlarga duch keladilar. Axborot oqimlarining shiddatli o'sishi natijasida yoshlarning axborotni qabul qilish va uni tahlil qilish qobiliyatini shakllantirishga ehtiyoj ortib bormoqda.

Axborot madaniyati yoshlar uchun global axborot jamiyatida o'z o'rnini topishga yordam beradi, ularni tanqidiy fikrlovchi va axborotni to'g'ri qo'llovchi faol shaxslar etib tarbiyalaydi. Axborot madaniyati ta'lim jarayonining muhim qismi hisoblanadi. Axborotni to'g'ri qabul qilish, tahlil qilish, tanqidiy fikrlash qobiliyatini rivojlantirish va axborotni turli kontekstlarda qo'llash axborot madaniyatining markaziy jihatlaridir. Bu ko'nikmalar yoshlarning bilish jarayonida, axborot bilan ishlashda va ta'limdagi samaradorliklarini oshirishda asosiy o'rin tutadi. Axborot madaniyati yoshlar uchun axborotni tushunib yetish,

uni to'g'ri tahlil qilish va ishonchli manbalardan foydalanishda yordam beradi. Zamonaviy ta'lim jarayonida axborotni to'g'ri qabul qilish va uni tahlil qilish ko'nikmalari o'quvchilarning muvaffaqiyati uchun juda muhimdir.

Axborot madaniyati shakllangan o'quvchilar axborotni tanlab oladi, uni turli manbalardan tahlil qiladi va to'g'ri xulosalar chiqaradi, bu esa ta'limda yuqori natijalarga erishishga yordam beradi. Tanqidiy fikrlash zamonaviy ta'limning markaziy ko'nikmalaridan biri bo'lib, axborot madaniyati uni rivojlantirishda muhim o'rin tutadi. Axborot madaniyati yoshlarni axborotni faol qabul qilishga, uning mazmunini tanqidiy tahlil qilishga va mantiqiy xulosalar chiqarishga undaydi. Tanqidiy fikrlash axborotni faqat qabul qilish emas, balki uning mantiqiy tuzilishi va mazmunini chuqur tushunishni o'z ichiga oladi. Bu jarayon yoshlarning intellektual rivojlanishiga katta ta'sir qiladi. Tanqidiy fikrlash yoshlarni axborotni mustaqil qabul qilish va uni turli nuqtai nazarlardan baholashga yordam beradi. Masalan, yoshlar ijtimoiy tarmoqlardagi axborotlarni yoki ommaviy axborot vositalaridagi ma'lumotlarni tanqidiy tahlil qilib, uning ortida turgan manfaatlar va maqsadlarni aniqlashga o'rganadilar. Bu jarayon ularning fikrlash qobiliyatini oshiradi va ularni turli axborot manbalarini qiyoslab, mantiqqa asoslangan xulosalar chiqarishga yordam beradi. Axborot madaniyati tanqidiy fikrlashni rivojlantirish uchun turli manbalarni qiyoslash, ularning ishonchliligini baholash va ulardan yangicha xulosalar chiqarishga yordam beradi.

Zamonaviy ta'lim jarayonida axborot madaniyatini shakllantirishga qaratilgan pedagogik yondashuvlar juda katta ahamiyat kasb etadi. Axborot bilan ishlash madaniyatining shakllanishi uchun faqat axborotni tushunish ko'nikmalari emas, balki uni tahlil qilish, tanqidiy baholash, ishonchli manbalarni ajratish va axborot xavfsizligiga rioya qilish kabi muhim jihatlar o'rgatilishi lozim. Bu jarayonda turli pedagogik yondashuvlar va interaktiv metodlardan foydalanish muhim o'rin tutadi.

Axborot madaniyatini rivojlantirishga qaratilgan pedagogik yondashuvlar yoshlarni axborot bilan faol va tanqidiy ishlashga o'rgatadi. Axborot jamiyatida yoshlar turli xil axborot manbalari bilan ishlashlari, ularni tahlil qilishlari va ishonchli manbalarni tanlashni o'rganishlari zarur. Bizningcha, bu jarayonda quyidagi pedagogik yondashuvlar va interaktiv metodlar alohida o'rin tutadi:

1. Tanqidiy fikrlashni rivojlantirishga qaratilgan mashqlar: axborot madaniyatini shakllantirishda tanqidiy fikrlashni rivojlantirish muhim hisoblanadi. Bu jarayon yoshlarni axborotni avtomatik ravishda qabul qilish emas, balki uning mazmunini chuqur tahlil qilish va unga savollar berishga o'rgatadi.

2. Media savodxonlikni rivojlantiruvchi darslar: axborot madaniyatining muhim jihatlaridan biri media savodxonlikdir. Bu darslar orqali yoshlar turli media

manbalardan foydalanishda tanqidiy yondashishni, media orqali tarqatilayotgan axborotni to'g'ri tushunishni va manbaga qarab axborotni baholashni o'rganadilar.

3. Axborot manbalarini qiyoslash va tahlil qilish ko'nikmalarini shakllantiruvchi topshiriqlar: axborot madaniyatini shakllantirish uchun axborot manbalarini qiyoslash va ularning ishonchligini baholash ko'nikmalari alohida o'rin tutadi. Dars jarayonida yoshlar turli manbalardan ma'lumot olib, ularni tahlil qilishga yo'naltirilgan topshiriqlar bajaradilar. Bu metod axborotni faqat qabul qilish emas, balki uni tahlil qilish va turli manbalardan kelgan ma'lumotlarni qiyoslash qobiliyatini rivojlantirishga qaratilgan.

4. Guruhlarda ishlash va muammolarni birgalikda hal qilish: axborot madaniyatini shakllantirishda guruhli ishlar interaktiv metod sifatida faol qo'llaniladi. Bu jarayonda yoshlar bir-birlari bilan muloqot qilib, axborotni birgalikda tahlil qiladilar va uni turli jihatlardan o'rganadilar.

5. Ta'limda loyiha yondoshuvi: axborot madaniyatini shakllantirish uchun loyiha metodlaridan foydalanish ham juda samarali hisoblanadi. Bu metod yoshlarni mustaqil axborot qidirish, uni tahlil qilish va yangicha loyihalar yaratishga undaydi. Loyihalar ustida ishlash jarayonida yoshlar axborotni faol qabul qiladilar, turli manbalardan foydalanib, ularni tahlil qiladilar va o'z loyihalarini yaratishda undan samarali foydalanadilar.

Zamonaviy ta'lim jarayonida axborot texnologiyalari axborot madaniyatini rivojlantirishning muhim vositalaridan biri hisoblanadi. Axborot texnologiyalari yoshlarga axborotni tez va samarali izlash, uni tahlil qilish va qayta ishlash imkoniyatini beradi. Axborot madaniyatini rivojlantirishda axborot texnologiyalaridan foydalanishda, quyidagi jihatlariga e'tbor qaratish maqsadga muvofiq.

Axborot madaniyatini rivojlantirishga qaratilgan pedagogik yondashuvlar va axborot texnologiyalari yoshlarning axborot bilan ishlash ko'nikmalarini oshirishda muhim rol o'ynaydi. Interaktiv metodlar, tanqidiy fikrlashni rivojlantiruvchi mashqlar va axborot texnologiyalaridan samarali foydalanish yoshlarga axborotni to'g'ri qabul qilish, tahlil qilish va uni ishonchli manbalardan foydalanish ko'nikmalarini shakllantirishga yordam beradi. Axborot madaniyati yoshlarni axborot jamiyatida muvaffaqiyatli faoliyat yuritishga tayyorlab, ularning tanqidiy fikrlash va axborot xavfsizligiga rioya qilish qobiliyatini kuchaytiradi.

O'quvchilarda axborot bilan ishlash madaniyatini shakllantirish zamonaviy ta'lim jarayonining asosiy vazifalaridan biri hisoblanadi. Axborot oqimlarining shiddatli o'sishi, yolg'on axborotlar tarqalishi va globallashuv jarayoni yoshlarni axborotni to'g'ri qabul qilish, tahlil qilish va uni tanqidiy baholashga yo'naltirish zaruratini kuchaytirmoqda. Axborot madaniyati yoshlarni yolg'on ma'lumotlardan himoya qilish, axborot xavfsizligiga rioya qilish va shaxsiy

ma'lumotlarni himoya qilishga yordam beradi. Shuningdek, axborot madaniyati ularni global axborot jamiyatida to'g'ri yo'naltirib, tanqidiy fikrlovchi va axborotdan samarali foydalanuvchi shaxslarga aylantiradi. Xulosa Axborot tushunchasi ta'lim jarayonidagi markaziy tushunchalardan biri bo'lib, uni to'g'ri tushunib, faoliyatda maqsadga muvofiq qo'llash pedagogik mazmunning asosini tashkil qiladi. Axborotni to'g'ri qabul qilish, tahlil qilish va qayta ishlash o'quvchilarning ta'limdagi muvaffaqiyatini ta'minlaydi. Bu jarayon yoshlarning intellektual rivojlanishiga katta ta'sir ko'rsatadi.

Tobora kuchayib borayotgan globallashuv jarayonida bu kabi xurujlardan, kiberjinoyatlardan saqlanish, ularga qarshi kurashish uchun har bir shaxsning hushyor va ogoh bo'lishini davrning o'zi taqozo etmoqda. Shuningdek, hozirgi kunda qabul qilingan qonun hujjatlari va davlat dasturlarining ahamiyati to'g'risida yoshlarimiz orasida profilaktika tushuntirish ishlarini kuchaytirish maqsadga muvofiqdir.

Bugungi kunda aynan ushbu tushuncha axborot-kommunikatsiya texnologiyalari sohasidagi ko'plab turdagi jinoyatlarni o'zida birlashtirgan. Virus va boshqa zararli dasturlar, qonunga zid axborotlar tayyorlash va tarqatish, elektron xatlarni ommaviy tarqatish (spam), xakerlik hujumi, veb-saytlarga noqonuniy kirish, firibgarlik, mualliflik huquqini buzish, kredit kartochkalari raqami va bank rekvizitlarini o'g'irlash (fishing va farming) hamda boshqa turli huquqbuzarliklar shular jumlasidandir. Ushbu holatlarda jinoyatchilar o'zlarini qiziqtirgan ob'ektlarga moddiy va ma'naviy zarar yetkazishni o'z oldiga maqsad qilib qo'ymoqda. Bunday kimsalar doirasi esa yildan-yilga kengayib borayotganini hayotning o'zi ko'rsatib turibdi.

So'nggi vaqtlarda yurtimizda faoliyat ko'rsatayotgan ommaviy axborot vositalarida, internet, xususan ijtimoiy tarmoqlar orqali tovlamachilik qilgan, birovlarining shaxsiy ma'lumotlarini ommaga tarqatgan, tuhmat uyushtirgan, noto'g'ri va vahimaga sabab bo'ladigan xabarlarini ommalashtirishga uringan shaxslarimizning jinoiy ishlari ko'paymoqda.

Tahlillar va jahon mamlakatlari tajribasi shuni ko'rsatmoqdaki, axborot texnologiyalari rivojlanishi barobarida kiberjinoyatchilikning oldini olish yuzasidan ham chora-tadbirlar ko'rilishi lozim.

Yangi texnologiyalar yangi imkoniyatlar bilan birga, jinoyatlarni yangicha usulda amalga oshirish imkonini ham yaratib berdi. Internet kommunikatsiyaning bosh platformasiga aylanishi, axborot texnologiyalaridan tijorat, davlat boshqaruvida va ko'ngilochar maqsadlarda foydalanish natijasida kiber-jinoyatlar xavfi yanada oshib bormoqda. Natijada, milliy va xalqaro xavfsizlikni ta'minlash tizimi noan'anaviy tahdidlar va muammolarga to'qnash kelmoqda.

Kompyuter yoki mobil aloqa vositalaridan qabih maqsadlar yo'lida foydalanishni anglatadi. Ayni kunlarda axborot texnologiyalari yordamidagi firibgarlik, odam savdosi, behayolikni amalga oshirish, boshqalarning shaxsiy hayotiga tahdid qilish, kimningdir shaxsiy ma'lumotlarini, kredit karta raqamlarini buzish, bank hisobraqami ma'lumotlarini o'g'irlash, intellektual mulkka daxl qilish, telefon raqami yoki elektron pochta ma'lumotlarini aniqlashga urinish, veb-saytlar faoliyatini buzish kabi harakatlar tobora avj olmoqda.

Kimdir yoshlik qilib, kimdir boylik ilinjida, kimdandir o'ch olish niyatida bu qurilmalardan nomaqbul foydalanishni istab qoladi. Ko'pincha odamlar Internet tarmog'idagi yoki telekommunikatsiya tarmoqlaridagi xatti-harakatlarining qaysi biri to'g'ri, qaysisi noto'g'ri ekanini anglamaydilar.

Bugungi kunda hayotimizni axborot-kommunikatsiya texnologiyalarisiz tasavvur etib bo'lmaydi. Qonunchilik sohasi va huquqni muhofaza qilish amaliyotidagi tashabbuslar kiberjinoyatchilar faoliyatiga to'siq qo'yishi, texnologiyalar esa jamiyatga yetkaziladigan zararni imkon qadar kamaytirishi mumkin. Jahon axborot tarmog'idan foydalanuvchilar esa internetda hyech qanday virusga qarshi dastur himoya qila olmaydigan xavf va tahdidlar ko'pligini unutmasligi darkor. Zero, faqat yuksak mas'uliyatni his etish, qat'iy tartib-intizomga rioya qilish, me'yorni saqlash va atrofdagilarga naf keltirish istagigina bu xavflarga qarshi ishonchli qalqon bo'la oladi.

G'oyaviy-ma'naviy tahdidlar nimalarda ayon bo'lishini tahlil qilib ko'raylik. Bu tahdid, birinchi galda, tili, dini, e'tiqodidan kat'iy nazar, har qaysi shaxsning tom ma'nodagi ozod inson bo'lib yashashiga qarshi qaratilgan, uning aynan ruhiy olamini izdan chiqarish maqsadini ko'zlaydigan mafkuraviy, g'oyaviy va axborot xurujlari tariqasida yuzaga chiqadi.

Ilmiy tahlillarda g'oyaviy-ma'naviy tahdidlar quyidagilarda namoyon bo'ladi:

- insonning erkinligiga daxl qiladi, uni fikriy jihatdan qaram qilishni ko'zlaydi;
- insonning ruhiy dunyosini izdan chiqarishga yo'naltirilgan mafkuraviy, g'oyaviy va axborot xurujlari shaklida amalga oshiriladi;
- turli niqoblar, jozibali shior va g'oyalar pardasi ostiga yashiriladi;
- katta ma'naviy yo'qotishlarga olib keladi, xalqlarning milliy va diniy tomirlariga bolta uradi;
- yot g'oya va zararli dunyokarashni avvalo beg'ubor yoshlarning ongiga singdirishga qaratiladi;
- mamlakat xavfsizligi va milliy manfaatlariga tahdid soladi, jamiyatni inqirozga olib keladi.

Ko'rinib turibdiki, g'oyaviy-ma'naviy tahdidlar dunyoning barcha mamlakatlari, xalqlari hayotiga daxldor masala sanaladi. Demak, g'oyaviy-

ma'naviy tahdid qaysi davlat yoki xalqqa qarshi qaratilishidan qat'iy nazar, butun insoniyatda birdek tashvish va xavotir uyg'otishi kerak.

Bunday murakkab zamonda ma'naviyat va ma'rifat masalasi naqadar dolzarb, hal qiluvchi masalaga aylanib borayotganini ko'pchilik hamon teran anglab yetgani yo'q. Takror aytish foydadan xoli emaski, agar ma'naviyatni yo'qotsak, o'zimizni va o'zligimizni yo'qotib qo'yishimiz mumkin. Aksincha, ma'naviyatimizni yanada yuksaltirsak, o'zimizning maqsad vazifalarimizga yetish uchun kuchli va ishonchli madad topa olamiz.

Xulosa sifatida shuni aytish mumkinki, ayrim siyosiy kuchlar o'z maqsadlarini millatlar manfaatiga yot bo'lgan mafkurali tahdidlar orqali amalga oshirishga qaratishgan. Aslida ularning bu xarakatini buzuqlik, zo'ravonlik g'oyalari boylik orttirish, xalqlarning necha ming yillik an'ana va qadriyatlarini qo'porish, yo'q qilishga urinish deb baholash lozim.

O'sib kelayotgan avlodni shunday tarbiyalashimiz kerakki, ular axborot makoniga kirganda, faqat o'zi uchun zarur va foydali narsani olsin, internetdan foydalanish madaniyatini o'rgansin. Bu masalada internet tizimi orqali mentalitetimizga mutlaqo yot mafkura va dunyoqarashni yoshlarimiz qalbi va ongiga singdirishga urinayotganlar borligi, ayniqsa, xatarli ekanligidan barchamizni ogoh bo'lishimiz zarur. Zero, biz bu masalada hamisha ogoh va hushyor turmasak, mafkuraviy xurujlar, avvalo, yoshlarning ongini zaharlashi, "ommaviy madaniyat" deb atalayotgan illat xalqimizning ma'naviy boyligi bo'lgan odob-axloq, ibo, or-nomus, iroda, sharm-hayo, iffat-andisha kabi fazilatlarimizni nursizlantirib, ko'p mingyillik milliy qadriyatlarimizga putur yetkazishimiz mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. X.Ibraimov, M. Quronov, F.Ibragimova. Pedagogika nazariyasi va tarixi. -T., «Sahhof», 2024.
2. X.Ibraimov, A.Jumayev, S.Sharipov. Ijtimoiy pedagogika. -T., «BOOKMANY PRINT», 2025.
3. X.Ibraimov, Izbullayeva G. Ibragimova F. Milliy tarbiya asoslari. -T., «BOOKMANY PRINT», 2025.
4. Paxrutdinov Sh. Tahdidbardoshlik – barqaror jamiyat asosi. // Jamiyat va boshqaruv. – T.: Sharq, 2011. №2. 28-29-b.
5. Po'latov B. Masofaviy o'qitish texnologiyasini amaliyotda qo'llashning tashkiliy-pedagogik xususiyatlari. – T.: Xalq ta'limi jurnali. 2015. №1. 103-b.
6. Tulenov J. Qadriyatlar falsafasi. – T.: O'zbekiston, 1998. 11-12-b.
7. Taylakova Sh.N. Ommaviy axborot vositalari asosida o'quvchi-yoshlar ma'naviyatini shakllantirish. //Monografiya. – T.: O'zPFITI, 2015, 224-b.
8. Francis Fukuyama. Trust: The Social Virtues and the Creation of Prosperity. Free Press, 1995. ISBN 0-02-910976-0
9. Ximmatov I.Q., Sulaymonov M.A. Zamonaviy raqamli axborot tizimlaridan talaba-yoshlarning foydalanishida ta'limtarbiyaning ahamiyati.

ZAMONAVIY TA'LIM METODIKASI ASOSIDA PEDAGOG-O'QITUVCHILARNING KASBIY KOMPETENSIYALARINI RIVOJLANTIRISH

Masimjonov A.A.

TKTI Ma'naviy-ma'rifiy ishlar departamenti uslubchisi

Tayanch so'zlar: ta'lim metodikasi, pedagog, innovatsion metod, kompetensiya, kasbiy tayyorgarlik.

Ключевые слова: методика обучения, педагог, инновационные методы, компетентность.

Key words: teaching methodology, pedagogue, innovative methods, competence.

РЕЗЮМЕ:

Maqolada zamonaviy ta'lim metodikasi asosida pedagog-o'qituvchilarni tayyorlash va ularning kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirish masalalari ilmiy jihatdan tahlil qilindi. Innovatsion metod va texnologiyalar orqali o'quv jarayonining samaradorligini oshirish hamda pedagoglarning bilim, ko'nikma va malakalarini shakllantirish usullari bayon etilgan.

РЕЗЮМЕ:

В статье рассматриваются вопросы совершенствования подготовки педагогов на основе современной методики обучения и развития их профессиональных компетенций.

SUMMARY:

The article examines the improvement of teacher training based on modern teaching methodology and the development of their professional competencies.

Kirish. Globallashtirish va raqamli transformatsiya davrida ta'lim tizimi pedagoglarning metodik tayyorgarligini tubdan takomillashtirishni talab qiladi. Ta'lim sifati va samaradorligini oshirish uchun pedagoglarning bilim, ko'nikma va malakalarini rivojlantirish, shuningdek, innovatsion pedagogik metodlarni qo'llash muhim ahamiyat kasb etadi.

Zamonaviy ta'lim metodikasi pedagogning kasbiy kompetensiyasini rivojlantirishda markaziy rol o'ynaydi. Bu esa o'quvchilarni zamonaviy dunyo talablariga mos tayyorlash, ularni mustaqil fikrlash va ijodiy yondashuvga yo'naltirish imkonini beradi.

Asosiy qism.

1. Ta'lim metodikasining nazariy asoslari

Ta'lim metodikasi - bu o'qitish jarayonini ilmiy asosda tashkil etish, o'qitish usullari, vositalari va shakllarini o'rganadigan pedagogik fan. U "nimani o'qitish", "qanday o'qitish" va "natijaga qanday erishish" savollariga javob beradi.

Pedagog-o'qituvchining kasbiy kompetensiyalari quyidagilarni o'z ichiga oladi:

- Loyihalovchilik - o'quv jarayonini rejalashtirish va tashkillashtirish;
- Tashkilotchilik - o'quvchilarni safarbar etish, dars jarayonini boshqarish;
- Kommunikativ - o'quvchilar bilan samarali muloqot va ishontirish;
- Axborot - o'quv predmetini chuqur tushunish va yetkazish;
- Rivojlantiruvchi - o'quvchilarning aqliy, axloqiy va jismoniy rivojini ta'minlash;
- Yo'naltiruvchilik - o'quvchilarning individual xususiyatlariga mos yo'naltirish;
- Tadqiqotchilik - ilmiy izlanishlar, tajriba va ijodiy faoliyat;
- Texnologik - pedagogik texnologiyalarni amalda qo'llash va takomillashtirish.

2. Zamonaviy metodlar va innovatsion texnologiyalar

Zamonaviy pedagogik metodlar va innovatsion texnologiyalar o'quv jarayonining samaradorligini oshirishda asosiy vositalardir:

- Amaliy o'yinlar va muammoli o'qitish;
- Interfaol ta'lim;
- Modulli-kredit tizimi va blended learning (aralash o'qitish);
- Case-study va masofali ta'lim ;
- Mahorat darslari, vebinar va assessment texnologiyalari.

Ushbu metodlar pedagogga o'quvchilarning bilim va ko'nikmalarini mustaqil rivojlantirishga yordam beradi, ijodiy va kritik fikrlashni shakllantiradi.

3. Amaliyotdagi muammolar va yechimlar

Ko'p hollarda pedagoglarning metodik tayyorgarligi yetarli darajada emasligi sababli ta'lim sifati past bo'lishi mumkin. Bunday muammolarni hal qilish uchun:

- Innovatsion metodlarni dars jarayoniga tatbiq etish;
- Pedagoglarni kasbiy kompetensiyalarni rivojlantirish bo'yicha muntazam malaka oshirish;
- Talabalar bilan interfaol va izlanishli faoliyatni tashkil etish;
- Ta'lim jarayonini shaxsga yo'naltirilgan qilib boshqarish zarur.

Natijalar va muhokama. Tahlillar shuni ko'rsatadiki, innovatsion va interfaol ta'lim metodlari pedagog-o'qituvchilarning kasbiy kompetensiyalarini

sezilarli darajada rivojlantiradi. Masalan, amaliy o'yinlar va case-study metodlari o'quvchilarni muammoli vaziyatlarni hal qilishga, mustaqil fikrlashga va ijodiy yondashuvga o'rgatadi.

Pedagoglarning interfaol metodlarni qo'llashi quyidagi samalarni beradi:

1. Bilim va ko'nikmalarni chuqurlashtirish

Innovatsion pedagogik metodlar o'quvchilarning mavzuni faqat yodlash darajasida emas, balki chuqur tushunish darajasida o'rganishlariga yordam beradi. Masalan, case-study va muammoli o'qitish metodlari talabalarni real hayotiy vaziyatlar bilan tanishtirib, nazariy bilimni amaliyotga tatbiq qilishga o'rgatadi. Shu orqali o'quvchilar mavzularni yaxshiroq anglaydi, ularni bir-biriga bog'lay oladi va yangi bilimlarni oldindan olingan bilimlar bilan integratsiyalash imkoniyatiga ega bo'ladi.

Bu jarayonda o'qituvchi talabalarning o'zlashtirish darajasini doimiy kuzatadi, savollar berish va muhokama orqali bilimni mustahkamlashga yordam beradi. Natijada, o'quvchilarning kognitiv ko'nikmalari rivojlanadi va mavzu bo'yicha mustahkam bilim bazasi yaratiladi.

2. Ijodiy va tanqidiy fikrlash.

Innovatsion metodlar, xususan, muammoli o'qitish va interfaol guruh ishlari, talabalarni mustaqil qaror qabul qilish va muammolarni hal qilishga o'rgatadi. O'quv jarayonida ular turli variantlarni tahlil qilishi, ularni solishtirishi va eng maqbul yechimni tanlashi talab etiladi.

Shuningdek, tanqidiy fikrlash qobiliyati shakllanadi: talabalar mavzuni faqat qabul qilmay, uni tahlil qiladi, savollar beradi va mavjud qarorlarni baholaydi. Bu o'quvchilarda ijtimoiy va ilmiy mas'uliyat, qaror qabul qilishda mustaqillik va ijodiy yondashuvni rivojlantiradi.

3. Hamkorlik va kommunikatsiya ko'nikmalari

Guruh ishlari, interfaol muhokamalar va birgalikdagi loyiha ishlar orqali talabalar o'zaro hamkorlik va muloqot ko'nikmalarini rivojlantiradi. Ular fikr almashish, bir-birini tinglash, bahslashish va murosaga kelishni o'rganadi.

Bu jarayon o'quvchilarda ixtiyoriy va tashkilotchilik ko'nikmalarini, shuningdek, jamoada samarali ishlash va turli fikrlarni integratsiyalash qobiliyatini shakllantiradi. Shu tariqa, o'quvchilar nafaqat mavzuni o'rganadi, balki ijtimoiy muhitda muvaffaqiyatli hamkor bo'lishga tayyorlanadi.

4. Pedagogning professional o'sishi.

Innovatsion pedagogik yondashuvlarni qo'llash pedagogning kasbiy kompetensiyalarini doimiy rivojlantirishga imkon beradi. O'qituvchi yangi metodlar va texnologiyalarni amalda qo'llash orqali:

- o'z bilimini yangilaydi;

- metodik yondashuvlarini takomillashtiradi;
- o'quvchilarga ta'lim sifatini oshirishda yuqori samaradorlik ko'rsatadi.

Bu jarayonda pedagog tajribaviy va ilmiy asoslangan qarorlar qabul qilish, darsni shaxsga yo'naltirilgan va interfaol tarzda tashkil etish qobiliyatlarini rivojlantiradi. Shu bilan birga, o'qituvchi ilmiy-texnologik innovatsiyalarni o'rganish va joriy qilish orqali kasbiy o'sishga erishadi.

Shuningdek, blended learning va masofaviy o'qitish pedagoglarning raqamli savodxonligini oshirishga, o'quv jarayonini yanada moslashuvchan va samarali tashkil etishga imkon beradi.

Xulosa. Zamonaviy ta'lim metodikasi asosida pedagoglarni tayyorlash va ularning kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirish quyidagi asosiy natijalarga olib keladi:

- Pedagoglarning ilmiy va metodik tayyorgarligi oshadi.
- Talabalar bilim, ko'nikma va ijtimoiy kompetensiyalarini samarali shakllantiradi.
- O'quv jarayoni shaxsga yo'naltirilgan, interfaol va ijodiy bo'ladi.
- Innovatsion pedagogik yondashuvlar orqali oliy ta'lim muassasalarida ta'lim sifati va samaradorligi oshadi.

Ushbu yondashuv pedagog-o'qituvchilarning kasbiy va ijodiy rivojlanishi, shuningdek, mamlakatimiz ta'lim tizimining zamonaviy talablar darajasiga yetishida muhim omil hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Avliyoqulov I.X., Musaeva N.N. Pedagogik texnologiya. – Toshkent: Tafakkur bo'stoni, 2012.
2. Golovanova N.F. Pedagogika. – Moskva: Akademiya, 2019.
3. Matyash N.V. Innovatsion pedagogik texnologiyalar. – Moskva: Akademiya, 2018.
4. UNESCO. Education 2030: Global Framework for Action. – Paris, 2021.
5. OECD. Innovative Teaching and Learning. – Paris, 2020.
6. Hattie J. Visible Learning for Teachers. – London: Routledge, 2018.
7. Jonassen D.H. Learning to Solve Problems with Technology. – New York: Routledge, 2017.
8. Shulman L.S. Knowledge and Teaching: Foundations of the New Reform. – Harvard Educational Review, 1987.
9. Darling-Hammond L. The Right to Learn: A Blueprint for Creating Schools that Work. – San Francisco: Jossey-Bass, 2021.
10. Bruner J.S. The Process of Education. – Cambridge: Harvard University Press, 1960.

RAQAMLI TRANSFORMATSIYA SHAROITIDA YOSH AVLOD TARBIYASINING NAZARIY ASOSLARI

Abdullaeva G.A.

O'zMU, Ijtimoiy fanlar fakulteti

"Pedagogik ta'lim" kafedrasi dotsenti

Tayanch so'zlar: raqamli transformatsiya, yosh avlod tarbiyasi, raqamli muhit, raqamli madaniyat, axborot texnologiyalari, tarbiya nazariyasi.

Ключевые слова: цифровая трансформация, воспитание молодежи, цифровая среда, цифровая культура, информационные технологии, теория воспитания.

Key words: digital transformation, youth education, digital environment, digital culture, information technologies, theory of education.

РЕЗЮМЕ:

Ushbu maqolada raqamli transformatsiya jarayonlarining yosh avlod tarbiyasiga ta'siri nazariy-pedagogik jihatdan tahlil qilinadi. Raqamli muhitda shakllanayotgan shaxs tarbiyasining mazmuni, yo'nalishlari va asosiy omillari ochib beriladi. Zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining tarbiyaviy jarayondagi o'rni, raqamli madaniyat, axborot xavfsizligi va ma'naviy-axloqiy tarbiyani ta'minlash masalalari yoritiladi. Shuningdek, yosh avlodni raqamli muhitda ijtimoiylashuvi, mustaqil fikrlashi va mas'uliyatli xulq-atvorini shakllantirishning nazariy asoslari asoslab beriladi.

РЕЗЮМЕ:

В статье рассматриваются теоретико-педагогические основы воспитания подрастающего поколения в условиях цифровой трансформации. Анализируется влияние цифровой среды на формирование личности, раскрываются содержание, направления и ключевые факторы воспитательного процесса. Особое внимание уделяется роли информационно-коммуникационных технологий, формированию цифровой культуры, вопросам информационной безопасности и духовно-нравственного воспитания. Обосновываются теоретические положения развития самостоятельного мышления, социальной ответственности и адаптации молодежи в цифровом обществе.

SUMMARY:

This article analyzes the theoretical and pedagogical foundations of educating the younger generation in the context of digital transformation. The impact of the digital environment on personality development is examined, and the content, directions, and key factors of the educational process are identified. Particular attention is paid to the role of information and communication technologies, the formation of digital culture, information security, and moral and ethical education. The study substantiates theoretical approaches to fostering independent thinking, social responsibility, and successful socialization of young people in the digital society.

Kirish. XXI asrda jamiyat hayotining barcha sohalarida kuzatilayotgan raqamlashuv jarayonlari o'sib kelayotgan yosh-avlod tarbiyasiga keskin ta'sir o'tkazib, bu esa ta'lim va tarbiya tizimining mazmuni shakllari hamda metodlarini yangilanishi hamda raqamli muxitga mos maxsus shart-sharoitlarini ta'minlanishi zaruratini ko'rsatmoqda. Tarbiyaga ta'sir etuvchi omillar ichida muxitning tutgan o'rnini katta. Aynan yangi (raqamli) avlod tarbiyasi uchun raqamli jamiyatga mos pedagogik yondashuvlar, zamonaviy texnologiyalar hamda hamkorlik pedagogikasi asosida tarbiya jarayonini tashkil etish talab qiladi. Shunday ekan, tarbiyaning mazmunini shunchaki an'anaviy usullariga tayanish bilan cheklanmay, kengroq axloqiy, ijtimoiy, emotsional va kognitiv kompetensiyalar asosida qurollanish, faol xarakatlanish mexanizmlarini ishlab chiqish, raqamli muhitda bola faoliyatining turli formatlarini nazarda tutuvchi shart-sharoitlarni yaratish ta'lim, oila va jamiyatning uzviy hamkorligini ta'minlash taqozo etiladi. **Raqamli avlod - bu yangi fenomen**, ya'ni ular zamonaviy jamiyat taraqqiyoti natijasida shakllanayotgan yangi ijtimoiy-pedagogik fenomen hisoblanadi, 10-15 yil oldin bu ob'ekt yo'q edi. Shu sababli, raqamli avlod tarbiyasi an'anaviy pedagogik yondashuvlar bilan cheklanib qolmasdan, raqamli muhitning psixologik va ijtimoiy xususiyatlarini hisobga olgan holda yangi tashkil etilishi zarur. Bu esa tarbiya jarayonida yangi metodlar, vositalar va ilmiy asoslangan yondashuvlarni joriy etishni taqozo qiladi.

Raqamli muhitning yosh avlod ongiga ta'sir natijasi psixologik va pedagogik jihatdan tahlil qilinganda ikki tomonlama: ijobiy va salbiy tomonlama ta'sirlari mavjud ekanligini ko'rsatadi. Ijobiy tomoniga ahamiyat bersak, - masalan, bugungi kun yoshlarida, tezkor fikrlash, aqliy intellekt, erkinlik, kommunikativlik, zamonaviy texnologiyalardan samarali foydalanish, ko'p tillilik kabi qirralar nisbatan yuqoriroq shakllangan. Endi raqamli muxitda o'sayotgan bolalarda kuzatilayotgan salbiy xavotirlarga keladigan bo'lsak, katta va kichik ekranlar qarshisida uzluksiz faoliyat qilish bolalarning diqqat ko'chuvchanligi, diqqat jamlanishining susayishi, teng taqsimning pasayishi kabi psixologik buzilishlar, onlayn hayotda (ijtimoiy aloqalarda) individualizmning keskin ortishi, real hayot bilan bog'liq muloqotni kamayishi, akseleratsiya - bola rivojlanishining yosh me'yorlariga nisbatan ilgarilab ketishi natijasida yoshga moslik prinsipining buzilishi kabi muammolar xavfi sezilarli darajaga yetib keldi. Shu bois ham, mazkur salbiy omillar raqamli muhitda tarbiya jarayonini ilmiy asosda qayta tashkil etishni pedagogik ta'sir vositalarini individuallashtirishni hamda bolalarda emotsional barqarorlik ijtimoiy hamkorlik va mas'uliyatli raqamli xulq atvorni shakllantirishga qaratilgan maqsadli tarbiyaviy ishlar olib borish zaruratini belgilaydi. Mahalliy olimlarimizdan M.O'.Abdulazizovanning raqamli qaramlik

va uning yoshlar psixologiyasiga ta'siri borasida o'tkazilgan tadqiqotida "internet ijtimoiy tarmoqlar mobil qurilmalar orqali faoliyatning kuchayishi sababli ijtimoiy munosabatlar pasayishi emotsional notinchlik va izolyatsiya kuzatilishi mumkinligi qayd etiladi va bu jarayonlar tarbiya samaradorligiga salbiy ta'sir ko'rsatadi", degan xulosaga kelinganligi ham yuqoridagi fikrlarimizni tasdiqlaydi. Mazkur muloxazalar nimani uqtiradi, bilasizmi? Raqamli muhit ham imkoniyat, ham ehtiyojni talab qilishini uqtiradi. Onlayn xayotda ham, oflayn hayotda ham bir xil bo'lishni, o'z "Men"iga munosib bo'lishni uqtiradi.

Bugungi kunda albatta zamonaviy tarbiya jarayoni raqamli muhit bilan chambarchas bog'liq. Bu esa, tarbiya jarayoni pedagog va ota-onalarning raqamli kompetensiyasi yetarli bo'lgan taqdirda samara beradi. Raqamli sharoitda shaxs kamoloti murakkab, lekin imkoniyatlarga ham boy bo'lib, psixologik-pedagogik yondashuvlarni qayta ko'rib chiqishni talab qiladi. Zamonaviy tarbiya yondashuvlari an'anaviy metodlarni inkor etmaydi, balki ularni to'ldiradi va raqamli sharoitlarga moslashtiradi. Mazkur yondashuvlar tarbiya jarayonining samaradorligini oshirish, o'quvchi shaxsining har tomonlama kamol topishini ta'minlashga xizmat qiladi.

Hozirgi pedagogik amaliyotda keng qo'llanilayotgan zamonaviy tarbiya yondashuvlaridan biri kompetensiyaga yo'naltirilgan yondashuv bo'lib, bunda tarbiya jarayonida o'quvchilarda hayotiy ko'nikmalarni, jumladan, mustaqil fikrlash, muammo yechish, muloqot va mas'uliyatni shakllantirishga katta e'tibor qaratiladi. Nazariy bilimlarning amaliy qo'llanilishi asosiy mezon sifatida qaraladi.

Shaxsga yo'naltirilgan yondashuvda o'quvchi tarbiya jarayonining markaziy subyekti sifatida talqin etiladi. Bunda uning individual xususiyatlari, qiziqishlari va ehtiyojlari inobatga olinadi. Tarbiya jarayoni majburlashga emas, balki tushunish, hamkorlik va qo'llab-quvvatlashga asoslanadi.

Faoliyatga asoslangan yondashuv tarbiyani o'quvchining bevosita ishtiroki orqali tashkil etishni nazarda tutadi. Turli loyihalar, ijtimoiy foydali faoliyatlar, jamoaviy ishlar orqali o'quvchilarda ijtimoiy faollik, mas'uliyat va tashabbuskorlik rivojlantiriladi.

Inkluziv va differensial yondashuvlar har bir o'quvchining imkoniyatlari va ehtiyojlarini hisobga olgan holda tarbiya jarayonini tashkil etishni ta'minlaydi. Biroq ayrim tadqiqotlarda ushbu yondashuvlarni amaliyotga tatbiq etishda o'qituvchilarning metodik tayyorgarligi yetarli bo'lmagan holatlarda tarbiyaviy natijalarning kutilgan darajada bo'lmashligi qayd etiladi. Shu sababli mazkur yondashuvlar ilmiy asoslangan metodik ta'minot va pedagogik kompetensiyalar bilan qo'llab-quvvatlanishi lozim.

Tanqidiy fikrlashga yo'naltirilgan yondashuv o'quvchilarning axborotni tahlil qilish, dalillarni solishtirish va asosli xulosa chiqarish qobiliyatlarini rivojlantirishga qaratilgan. Biroq pedagogik tadqiqotlarda ta'kidlanishicha, ushbu yondashuv barcha yosh bosqichlarida bir xil darajada samarali bo'lavermaydi. Tanqidiy fikrlashni shakllantirish o'quvchilarning yosh xususiyatlari, bilish tajribasi va tayyorgarlik darajasiga mos holda bosqichma - bosqich amalga oshirilishi zarur. Aks holda, ortiqcha murakkab talablar o'quvchida ishonchsizlik va passivlikni yuzaga keltirishi mumkin. Zamonaviy tarbiya yondashuvlari an'anaviy tarbiyaning ma'naviy asoslarini saqlagan holda, raqamli muhit va globallashtirish sharoitida shaxs komolotini shakllantirishga xizmat qiladi. Ushbu yondashuvlar tarbiyani nazariy tushuncha emas, balki amaliy faoliyat sifatida tashkil etish imkonini beradi. Bugungi maktab amaliyotida multimedial darslar, interaktiv metodlar, treninglar, loyiha asosida o'qitish, xizmatga yo'naltirilgan tadbirlar va raqamli savodxonlik mashg'ulotlari uyg'un qo'llanilmoqda. Buni raqamli pedagogik yondashuv ham deb ataladi. Ushbu yondashuvning asosiy maqsadi - o'quvchini faollashtirish, mustaqil fikrlashga o'rgatish va xulqiy fazilatlarini kundalik amaliy odatlarga aylantirishdir. Zamonaviy tarbiyaviy baholash jazoga asoslanmay, kuzatish va refleksiyaning o'z ichiga oladi. Kichik rubrikalar orqali hamkorlik, javobgarlik, muloqot, muammoni hal qilish va xulosa chiqarish ko'nikmalari baholanadi. O'quvchi o'z faoliyatini tahlil qiladi.

Bugungi kunda raqamlashtirish termini barcha sohalarida keng qo'llanilmoqda va axborotni raqamli formatga aylantirish jarayoni bilan bog'liq. Pedagogika sohasida raqamlashtirish o'quv jarayonini optimallashtirish, ta'lim resurslarini yaratish, mediapedagogikani rivojlantirish va tarbiyaviy faoliyatni samarali tashkil etish imkoniyatini beradi. Raqamlashtirish jarayoni axborotni raqamli formatga aylantirishni anglatadi. Raqamlashtirishning jamiyatda keng tarqalishi ta'lim va tarbiya jarayonlarini ham o'zgartirmoqda. Bugungi kunda raqamlashtirish nafaqat iqtisodiyot, tibbiyot yoki davlat boshqaruvida, balki ta'lim tizimida ham muhim ahamiyatga ega. Raqamli pedagogika, elektron baholash tizimlari, onlayn platformalar, interaktiv ta'lim resurslari orqali o'quvchilarni faol o'rganishga jalb qilish, mustaqil fikrlash va axborotni tanqidiy tahlil qilish ko'nikmalarini shakllantirish mumkin. Tor ma'noda raqamlashtirish axborotning raqamli shaklga aylanishi bo'lib, u xarajatlarni kamaytirish, resurslardan samarali foydalanish va yangi imkoniyatlarni yaratish bilan bog'liqdir. Keng ma'noda esa raqamlashtirish ijtimoiy-iqtisodiy o'zgarishlar, pedagogik jarayonlarni transformatsiya qilish va axborotni yaratish, qayta ishlash va uzatish texnologiyalarini jamlashni anglatadi. Shu tariqa, pedagogik yondashuvda raqamlashtirish o'quv jarayonini zamonaviy talablar bilan uyg'unlashtiradi. Bu o'quvchilarda raqamli

savodxonlikni rivojlantirish, onlayn muhitda axloqiy xulq-atvorni shakllantirish, ta'lim resurslaridan samarali foydalanish va o'zini boshqarish ko'nikmalarini mustahkamlashga xizmat qiladi.

Xulosa. Raqamli transformatsiya (ingl. digital transformation, DT)-tashkilotning asosiy texnologik jarayonlarni boshqarish tizimini optimallashtirish bilan birga raqamli texnologiyalarni joriy etish jarayonidir. Raqamli transformatsiya darajasi va muvaffaqiyatini tavsiflovchi tashkilotning raqami rivojlanishining ko'rsatgichi, tashkilotning raqamli etuklik darajasihamdir. Bu faqat texnologiyalarni qo'llash emas, balki ularni strategik maqsadlarga erishish uchun, shuningdek, yangi imkoniyatlar yaratish uchun qo'llashdir. Raqamli transformatsiya jarayoni jamiyat va tashkilotlarning ishini yaxshilashga, unumdorlikni oshirishga va innovatsiyalarni rivojlantirishga qaratilgan. Raqamli transformatsiya bo'yicha tanlanma adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatdiki, "raqamli transformatsiya" tushunchasiga nisbatan yagona yondashuv shakllantirilmagan. Aksariyat ta'rif va mualliflik qarashlarida raqamli texnologiyalarni qo'llash natijasida tashkiliy o'zgarishlar, raqamli muhitga moslashish, qiymat etkazish va biznes modeldagi o'zgarishlar, jarayonlarni avtomatlashtirish va samaradorligini oshirish bilan bog'liq jarayonlar o'z ifodasini topgan. Raqamli transformatsiya-bu zamonaviy dunyoda muvaffaqiyatga erishish va rivojlanishning muhim qismidir. Raqamli texnologiyalar, jumladan, sun'iy intellekt, katta ma'lumotlar, bulutli hisoblash va boshqalar jarayonlarni avtomatlashtirish, qaror qabul qilishni yaxshilash va yangi mahsulot va xizmatlarni yaratish uchun ishlatiladi. Raqamli texnologiyalar yordamida tashkilotlar va jamiyatlar o'z faoliyatini yangilash va yaxshilash imkoniyatiga ega bo'ladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Мардиева Г. К., Абдуллаева Г. А. Тарбиявий ишларни баҳолаш мезонлари //Academic research in educational sciences. – 2023. – Т. 5. – №. NUU Conference 2. – С. 102-106.
2. Гулчехра Абдуллахоновна Абдуллаева. Педагогик оғиш ва уни коррекциялаш // Academic research in educational sciences. 2023. №NUU conference 3. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/pedagogik-o-ish-va-uni-korreksiyalash> (дата обращения: 24.02.2025).
3. U. J. Sodikov, Sh. E. Xamrokulova Davolash pedagogikasining kelib chiqish tarixi // Academic research in educational sciences. 2024. №NUU Conference 1. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/davolash-pedagogikasining-kelib-chiqish-tarixi> (дата обращения: 24.02.2025).
4. Хайдарова Х. Р. Ота оналар виртуал-педагогик маданиятини ривожлантиришда медиапедагогиканинг роли //Иновационные подходы в современной науке. – 2021. – С. 93-96.
5. Abdulazizova M. . (2025). digital addiction and its impact on youth psychology. Молодые ученые, 3(29), 96–98.
6. Selwyn N. (2012). Education and Technology: Key Issues and Debates. Bloomsbury.

TA'LIMDA INNOVATSION YONDOSHUVLAR VA TA'LIM TEKNOLOGIYALARI

Qarshiboyeva X.K.
TIPI dotsenti

Tayanch soʻzlar: innovatsiya, texnologiya, yondoshuv, ta'lim, g'oya, me'yor.

Ключевые слова: инновация, технология, подход, образование, идея, стандарт.

Key words: innovation, technology, approach, education, idea, standard.

РЕЗЮМЕ:

Maqolada innovatsion ta'lim yondoshuvlari va ta'lim texnologiyalari haqida fikr yuritilgan. Zamonaviy yondoshuv va texnologiyalarning ta'lim sohasida qo'llanishi va ahamiyati yoritib berilgan.

РЕЗЮМЕ:

В статье рассматриваются инновационные образовательные подходы и образовательные технологии. Подчеркивается применение и значение современных подходов и технологий в сфере образования.

SUMMARY:

The article discusses innovative educational approaches and educational technologies. The application and importance of modern approaches and technologies in the field of education are highlighted.

“Innovatsiya” tushunchasi lotin tilidan olingan boʻlib (in-ga, novus-yangi), ya'ni tarjimasi “yangilanish”, “oʻzlashtirish”, “qandaydir yangilikni kiritish”, “yangilikni joriy qilish”, “yangilik kiritish” ma'nosini bildiradi.

Innovatsion ta'lim (ingl. “innovation” – yangilik kiritish, ixtiro) – ta'lim oluvchida yangi g'oya, me'yor, qoidalarni yaratish, oʻzga shaxslar tomonidan yaratilgan ilg'or g'oyalar, me'yor, qoidalarni tabiiy qabul qilishga oid sifatlar, malakalarni shakllantirish imkoniyatini yaratadigan ta'lim. Innovatsion ta'lim jarayonida qo'llaniladigan texnologiyalarinnovatsion ta'lim texnologiyalari yoki ta'lim innovatsiyalari deb nomlanadi. {6}

Ta'lim tizimida yoki o'quv faoliyatida innovatsiyalarni qo'llashda sarflangan mablag' va kuchdan imkon qadar eng yuqori natijani olish maqsadi ko'zlanadi.

Innovatsion yondoshuv - bu mavjud jarayon, usul yoki tizimni yangicha, samaraliroq va zamonaviy texnologiyalar asosida tashkil etishga qaratilgan yondashuvdir. Boshqacha aytganda, innovatsion yondoshuv - bu yangilik kiritish va uni amalda qo'llash orqali natijani yaxshilashdir. {2}

Ta'lim sohasidagi innovatsion yondoshuvlar:

STEAM – bu an'anaviy fanlarni integratsiyalashgan, ya'ni birlashtirilgan holda o'qitishga qaratilgan ta'lim yondashuvi bo'lib, o'quvchilarda tanqidiy fikrlash, ijodkorlik, muammoni hal qilish va amaliy bilimlarni rivojlantirishga yordam beradi. Bu metod orqali o'quvchilar turli fanlar o'rtasidagi bog'liqlikni tushunadilar, real hayotga yaqin loyihalar orqali bilim oladilar, kreativ fikrlashni o'rganadilar, jamoada ishlash va texnologiyalarni to'g'ri qo'llash ko'nikmasiga ega bo'ladilar. STEAM ta'limiga misol qilib robototexnika (o'quvchilar kichik robotlarni yig'adi va dasturlaydi), eko-loyihalar (ekologik muammolarni hal qilish uchun innovatsion g'oyalar ishlab chiqiladi), 3D dizayn va model yaratish (muhandislik va san'at fanlarini uyg'unlashtirgan loyihalar), mobil ilova yaratish (texnologiya va matematika asosida dastur tuzish)ni aytish mumkin.

STEAM-ta'lim – fan (Science) atrof-muhitni tushunish, tajribalar o'tkazish va ilmiy asosda fikrlashni o'rgatadi., texnologiya (Technology) kompyuterlar, dasturlash, sun'iy intellekt, internet kabi vositalarni o'rgatadi., muhandislik (Engineering) muammolarni hal qilish, qurilish va dizayn asoslarini o'rgatadi., san'at (Art) ijodkorlik, dizayn va estetikani rivojlantiradi. O'quvchilar o'z loyihalarini chiroyli va ta'sirli shaklda ifoda qilishni o'rganadilar. Matematika (Math) tahlil qilish, hisob-kitoblar, mantiqiy fikrlash va statistikani o'z ichiga oladi.

STEAM – bu kelajak kasblari uchun muhim bo'lgan ko'nikmalarni shakllantirishga xizmat qiluvchi innovatsion ta'lim yondashuvidir. Shu bilan birga ta'lim metopdi ham hisoblanadi. Bu metod orqali o'quvchilar nafaqat bilim oladilar, balki real muammolarni hal qilish, kreativ fikrlash va zamonaviy texnologiyalarni qo'llashga o'rganadilar.

Flipped Classroom (O'zgartirilgan dars) –bu an'anaviy ta'limning teskari (aylantirilgan) shakli bo'lib, bunda o'quvchilar dars mavzusini uyda mustaqil tarzda o'rganadilar, sinfda esa amaliy mashg'ulotlar, muhokama va muammolarni hal qilish bilan shug'ullanadilar va o'rganganlarini mustahkamlaydilar. O'qituvchi yo'naltiruvchi vazifasini bajaradi. O'qituvchi oldindan tayyorlangan slayd, video yoki maqolani tayyorlab o'quvchilarga uyda o'rganishi uchun beradi. Har kim o'zi uchun qulay tezlikda o'rganadi. O'quvchilarning faol ishtiroki va tahliliy fikrlashi baholanadi.

Flipped Classroomga misollarta'limni o'yin elementlari yordamida qiziqarli, motivatsion va samarali qilib tashkil etish innovatsion yondoshuvi

Matematika: O'quvchi uyda formulani o'rganadi, sinfda esa murakkab masalalarni yechadi.

Biologiya: Video orqali hujayra tuzilmasini ko'radi, darsda model yasaydi yoki tajriba o'tkazadi.

Tarix: Maqolani o'qib keladi, darsda esa tarixiy voqealarni baholaydi yoki rolli o'yin o'ynaydi.

Gamifikatsiya – (inglizcha gamification) – bu ta'limni o'yin elementlari yordamida qiziqarli, motivatsion va samarali qilib tashkil etish innovatsion yondoshuvidir. Bu usul o'yin mexanizmlaridan foydalanib, o'quvchilarda qiziqish, raqobat, maqsad sari intilish va o'z-o'zini rag'batlantirishni rivojlantiradi va o'quv jarayoniga o'yin elementlarini qo'shish orqali motivatsiyani oshiradi.

Gamifikatsiyaga darsda misollar

1. "Bilim Sarguzashti"

Har bir mavzu bir "bosqich" sifatida belgilanadi. O'quvchi dars davomida ball to'plab, keyingi "bosqich"ga o'tadi.

2. Reyting jadvali

O'quvchilar bajargan topshiriqlar asosida ball oladi. Har hafta reyting yangilanib, eng faol 3 talaba e'lon qilinadi.

3. Virtual belgi va medallar

Masalan, "Ijodkor", "Tez fikrlovchi", "Samarali ishlagan" medallari beriladi.

4. QR-kodli topshiriqlar

Topshiriqlar QR-kodlar orqali yashiriladi, o'quvchi uni topib va bajarib, ball oladi.

5. "Missiya bajarildi!" topshirig'i

Bir mavzu bo'yicha guruhli loyiha topshirig'i beriladi. Har bir guruh "missiya"ni bajarsa, maxsus mukofotga ega bo'ladi.

Projekt-based learning (Loyiha asosida o'rganish) – bu o'quvchilarning real hayotdagi muammolarni hal qilishga qaratilgan loyihalarni bajarish orqali o'rganish metodidir. Bu metod orqali o'quvchilar chuqur bilim oladilar, jamoada ishlashni o'rganadilar va o'z-o'zini rivojlantirishga intiladilar. Bu metoddan ko'zlangan maqsad o'quvchilarni mustaqil o'rganuvchilarga aylantirish, amaliy bilim va ko'nikmalarni shakllantirish, tanqidiy fikrlash, kreativlik va hamkorlikni rivojlantirish, darsni qiziqarli tashkil qilishdir. Bunda avvalo muammo aniqlanadi, qanday hal qilish mumkin degan savol asosida loyiha boshlanadi. Guruhlar shakllantiriladi, reja tuziladi ish taqsimlanadi va

vaqt belgilanadi. Ma'lumotlar yig'iladi, tahlil qilinadi, g'oyalar ishlab chiqiladi va loyiha yaratiladi. Sinf oldida tayyorlangan loyihaning taqdimoti qilinadi. Jarayon va natija baholanadi.

Innovatsion ta'lim texnologiyalariga zamonaviy raqamli texnologiyalari misol bo'la oladi.

Sun'iy intellekt (AI) va mashinalarni o'rganish (ML) – muammolarni avtomatlashtirish va ma'lumotlarni tahlil qilish uchun ishlatiladi.

Big Data va Data Science – katta hajmdagi ma'lumotlarni tahlil qilish orqali yechimlarni topish.

3D-printing – tibbiyot, qurilish va ishlab chiqarishda innovatsion texnologiya sifatida ishlatiladi.

Blokcheyn – xavfsiz ma'lumot almashish va moliyaviy operatsiyalar olib boradi. U ta'lim sohasida ham qo'llanadi va uning qo'llanish doirasi tobora kengayib bormoqda. Birinchi navbatda ma'lumotlarning xavfsizligi, shaffofligi va soxtalashtirib bo'lmazligi tufayli ta'lim uchun juda qulay texnologiya hisoblanadi.

Diplom va sertifikatlarni tekshirish, o'quvchilar portfeli va natijalarini xavfsiz saqlash, raqamli ta'lim platformalarida shaffoflik, intellectual mulk huquqini himoya qilish, global ta'lim tizimlarini bog'lash uchun ta'lim tizimida keng qo'llaniladi.

Innovatsion ta'lim yondoshuvlari va zamonaviy ta'lim texnologiyalari bugungi kunda ta'lim jarayonining sifatini tubdan yaxshilashga xizmat qilayotgan eng muhim vositalardan biridir. Raqamli texnologiyalar, gamifikatsiya, kompetensiyaga asoslangan ta'lim, STEAM, masofaviy o'qitish, sun'iy intellekt, AR/VR kabi innovatsion yechimlar o'qitish jarayonini an'anaviy shakldan moslashuvchan, interfaol va individual rivojlanishga yo'naltirilgan tizimga aylantirmoqda.

Innovatsion yondashuvlarning asosiy ahamiyati shundaki, ular o'quvchini bilish jarayonining passiv ishtirokchisi emas, balki faol ijodkoriga aylantiradi. Ta'lim jarayonini shaxsga moslashtirish, o'quvchining sur'ati, qiziqishi va ehtiyojlariga qarab yo'naltirish imkoniyati paydo bo'ladi. Bunday yondashuv XXI asr ko'nikmalarini – tanqidiy fikrlash, muammoni yechish, muloqot, jamoada ishlash, raqamli savodxonlik va kreativlikni shakllantirishga xizmat qiladi. {1}

Zamonaviy ta'lim texnologiyalari esa ta'lim sifatining barqaror oshishini ta'minlab, o'qituvchi mehnatini yengillashtiradi, baholash jarayonini shaffoflashtiradi, resurslardan samarali foydalanishga imkon yaratadi. Masofaviy ta'lim platformalari geografik cheklovlarni yo'qotib, bilim olish

imkoniyatini kengaytiradi. O'yinlashtirish va raqamli vositalar esa ta'limni qiziqarli, motivatsion va natijaga yo'naltirilgan tizimga aylantiradi. Umuman olganda, innovatsion yondoshuvlar nafaqat dars samaradorligini oshiradi, balki ta'lim tizimini global talablar bilan uyg'unlashtiradi, o'quvchilarni zamonaviy jamiyat ehtiyojlariga tayyorlaydi va o'qitishning sifat ko'rsatkichlarini yangi bosqichga ko'taradi. Shuning uchun innovatsion texnologiyalarni ta'limga keng joriy etish - bugungi kunning eng dolzarb vazifalaridan biridir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Qarshiboyeva X. K. (2020). Boshlang'ich sinf o'quvchilarining ona tili va o'qish darslarida nutqiy faoliyatini takomillashtirish yo'llari. Konferensiya, 1(1), 379-382.
2. Abdiyeva G. B., & Qarshiboyeva X. K. (2022). Dars jarayonlarida pedagogik texnologiyalarni qo'llash orqali ixtirochilikka oid kompetensiyalarini shakllantirish. Eurasian Journal Of Social Sciences, Philosophy And Culture, 2(1), 91-94.
3. Qarshiboyeva X. K. (2023). TALIS xalqaro baholash dasturining ahamiyati va afzalliklari. Mugallim ilmiy metodik jurnali, 1(3), 72-77.
4. Qarshiboyeva X. K. (2021). Yozma savodxonlikni oshirishda boshlang'ich sinflarda chiroyli yozuv malakalarini shakllantirish. Konferensiya, 1(1), 286-289.
5. Karimovna Q. X. (2022). Ixtirochilik masalalarini yechishga o'rgatish bosqichlari. Academic research in educational sciences, 3(12), 183-188.
6. Qarshiboyeva X. K., & Muminov Z. S. (2023). Boshlang'ich sinf ona tili va o'qish savodxonligi darslarida o'quvchilarining nutqiy faoliyatini rivojlantirish usullari. Mugallim ilmiy metodik jurnali, 1(3), 269-274.

AKADEMIK LITSEY O'QUVCHILARINING TAJRIBA BAJARISH KOMPETENSIYALARINI RAQAMLI VOSITALAR ORQALI RIVOJLANTIRISH

Arashova D.R.

Buxoro davlat universiteti mustaqil tadqiqotchisi

Tayanch soʻzlar: akademik litsey, tajriba bajarish kompetensiyasi, raqamli texnologiyalar, virtual laboratoriya, simulyatsiya, raqamli sensorlar, smart-laboratoriya, STEM taʼlim, modellash, oʻquv jarayoni, raqamli pedagogika, ilmiy-tadqiqot koʻnikmalari, onlayn platformalar, innovatsion taʼlim, maʼlumotlarni tahlil qilish.

Ключевые слова: лицей, экспериментальная компетентность, цифровые технологии, виртуальная лаборатория, симуляция, цифровые датчики, умная лаборатория, STEM-образование, моделирование, образовательный процесс, цифровая педагогика, исследовательские навыки, онлайн-платформы, инновационное образование, анализ данных.

Key words: academic lyceum, experimental competence, digital technologies, virtual laboratory, simulation, digital sensors, smart laboratory, STEM education, modeling, educational process, digital pedagogy, research skills, online platforms, innovative education, data analysis.

РЕЗЮМЕ:

Mazkur maqolada akademik litsey oʻquvchilarida tajriba bajarish kompetensiyalarini shakllantirish va rivojlantirish jarayonida raqamli vositalardan foydalanishning nazariy-metodik asoslari yoritiladi. Raqamli laboratoriyalar, simulyatsiyalar, virtual hamda aralash reallik texnologiyalari, mobil ilovalar va onlayn platformalarning oʻquv jarayoniga taʼsiri ilmiy tahlil qilinadi. Shuningdek, raqamli texnologiyalar orqali oʻquvchilar faoliyatini individuallashtirish, xavfsizlikni taʼminlash, fanlararo integratsiyani kuchaytirish va natijadorlikni oshirish mexanizmlari koʻrsatib beriladi.

РЕЗЮМЕ:

В статье рассматриваются теоретико-методологические основы использования цифровых инструментов в процессе формирования и развития экспериментальных компетенций лицестов. Проводится научный анализ влияния цифровых лабораторий, симуляций, технологий виртуальной и смешанной реальности, мобильных приложений и онлайн-платформ на образовательный процесс. Также показаны механизмы индивидуализации деятельности учащихся, обеспечения безопасности, усиления междисциплинарной интеграции и повышения эффективности посредством цифровых технологий.

SUMMARY:

This article covers the theoretical and methodological foundations of the use of digital tools in the process of forming and developing experimental competencies in academic lyceum students. The impact of digital laboratories, simulations, virtual and mixed reality technologies, mobile applications and online platforms on the educational process is scientifically analyzed. Also,

mechanisms for individualizing student activities, ensuring safety, strengthening interdisciplinary integration and increasing efficiency through digital technologies are shown.

Kirish. Zamonaviy ta'lim jarayonida STEM yo'nalishlari - ya'ni fan (Science), texnologiya (Technology), muhandislik (Engineering) va matematika (Mathematics) integratsiyasiga asoslangan o'qitish tizimi - jadal sur'atlarda rivojlanib bormoqda. Ushbu yondashuv o'quvchilarni faqat tayyor bilimlarni egallashga emas, balki real hayotiy vaziyatlarda uchraydigan masalalarni tahlil qilish, ularga ilmiy asoslangan yechimlar topish va o'z faoliyat natijalarini amaliy tajribalar orqali tekshirishga yo'naltiradi.

Akademik litsey o'quvchilarida tajriba bajarish (eksperimental) kompetensiyalarini shakllantirish ham ayni shu jarayonning muhim bo'g'ini hisoblanadi. Eksperimental faoliyat o'quvchilarda kuzatish, fikrni ilgari surish, tajribani rejalashtirish, uni o'tkazish, natijalarni qayd etish va ilmiy xulosa chiqarish kabi zarur ko'nikmalarni shakllantiradi. Bunday yondashuv esa nafaqat nazariy bilimlarning chuqurlashuviga, balki o'quvchilarning mustaqil fikrlashi, mantiqiy tahlil qilish qobiliyatining ortishiga, ijodkorlik bilan yechim topish malakasining rivojlanishiga xizmat qiladi.

Bugungi kunda raqamli texnologiyalarning ta'lim jarayoniga jadal kirib kelayotgani eksperimental ko'nikmalarni shakllantirishni yanada samarali, xavfsiz va interaktiv tusga kiritmoqda. Virtual laboratoriyalar, simulyatsiyalar, raqamli datchiklar, o'lchash asboblari, 3D-modellashtirish va multimediya platformalari o'quvchilarga murakkab jarayonlarni xavfsiz sharoitda tushunish, tajriba o'tkazish va natijalarni vizual tarzda tahlil qilish imkonini beradi. Raqamli vositalar yordamida o'quvchilar istalgan vaqtda tajriba jarayonini takrorlab ko'rishi, o'z xatolarini tahlil qilishi va bilimini mustahkamlashi mumkin.

Shu bois, STEM asosidagi o'qitish hamda raqamli texnologiyalardan foydalanilgan eksperimental faoliyat akademik litsey o'quvchilari uchun zamonaviy kompetensiyalarni shakllantirishda eng samarali vositalardan biri bo'lib bormoqda. Bu esa kelajak mutaxassislarining ilmiy-texnik salohiyatini oshirishda, innovatsion fikrlashni shakllantirishda va raqobatbardosh kadrlarni tayyorlashda muhim ahamiyat kasb etadi.

1. Tajriba bajarish kompetensiyalarining mazmuni: Akademik litsey o'quvchilarida eksperimental (tajribaviy) kompetensiyalarni shakllantirish ularning ilmiy fikrlashi, muammolarni amaliy yo'l bilan hal qila olish qobiliyatini rivojlantirishda muhim o'rin tutadi. Ushbu kompetensiyalar bosqichma-bosqich shakllanadi hamda o'quvchining mustaqil izlanishi, tahliliy yondashuvi va natija chiqarish ko'nikmalariga bevosita ta'sir ko'rsatadi.

Quyida tajriba bajarish jarayonida eng muhim bo'lgan asosiy kompetensiya turlari kengroq yoritiladi.

1.1. Rejalashtirish kompetensiyasi: Rejalashtirish — har qanday ilmiy eksperimentning poydevori bo'lib, o'quvchidan mantiqiy yondashuv, aniq maqsad qo'yish va tajribani to'g'ri tashkil etishni talab qiladi. Ushbu kompetensiya quyidagi tarkibiy qismlarni o'z ichiga oladi:

Tajriba maqsadini belgilash: O'quvchi bajariladigan ishning mohiyatini, uning ilmiy ahamiyatini va tadqiqot nimaga qaratilganini aniq formulalashi lozim. Bu jarayon o'quvchining maqsadga yo'naltirilgan faoliyat yuritishini ta'minlaydi.

Tadqiqot savollarini shakllantirish: Eksperiment davomida javob topilishi kerak bo'lgan asosiy savollarni aniqlash, gipoteza ilgari surish va uni tekshirish yo'llarini o'ylab chiqish rejalashtirishning muhim jihatidir.

Kerakli uskunalar va moddalarni tanlash: Tajribada ishlatiladigan asbob-uskunalar, reaktivlar va materiallarni to'g'ri tanlash, ularning xususiyatlarini bilish hamda xavfsizlik qoidalariga rioya qilgan holda ishlashga tayyorgarlik ko'rish talab etiladi.

1.2. Amaliy bajarish kompetensiyasi: Mazkur kompetensiya o'quvchining tajribani bevosita bajarish ko'nikmalarini aks ettiradi. Amaliy faoliyat davomida aniqlik, texnik malaka va ehtiyotkorlik alohida ahamiyatga ega.

Asbob-uskunalaridan to'g'ri foydalanish: O'quvchi laboratoriya jihozlari, o'lchash asboblari, reaktivlar va boshqa texnik vositalardan to'g'ri va xavfsiz foydalanishni bilishi kerak. Bu nafaqat sifatli natija, balki xavfsizlikni ham ta'minlaydi.

O'lchash, kuzatish, qayd etish: Amaliy jarayonda o'lchashlar aniq bajarilishi, o'zgarishlar muntazam kuzatilishi va barcha ma'lumotlar to'g'ri qayd etilishi muhim. Bu bosqich eksperiment natijalarining ishonchlilikiga bevosita ta'sir qiladi.

Jarayonni bosqichma-bosqich amalga oshirish: Tajriba rejasiga qat'iy amal qilish, ketma-ketlikni buzmaslik va har bir bosqichni izchil bajarish tajribani samarali yakunlashga yordam beradi.

1.3. Tahlil va interpretatsiya kompetensiyasi: Eksperiment natijalarini chuqur o'rganish, ularni tahlil qilish va ilmiy xulosa chiqarish o'quvchining ilmiy fikrlash darajasini namoyon etadi.

Olingan natijalarni solishtirish: Tajribada olingan ma'lumotlarni boshlang'ich gipoteza bilan taqqoslash, boshqa ilmiy manbalar bilan solishtirish va natijani baholash muhim.

Grafika, jadval va diagrammalar tuzish: Ma'lumotlarni vizuallashtirish tahlil jarayonini yengillashtiradi, natijalarni yanada aniqroq ko'rsatadi va ularni taqqoslash imkonini yaratadi.

Xulosa chiqarish: O'quvchi tajriba natijalariga asoslanib ilmiy asoslangan xulosalar chiqarishi, gipotezani tasdiqlashi yoki rad etishi lozim. Bu jarayon fikrlashning mantiqiyliги va dalillilikni talab qiladi.

1.4. Refleksiya va baholash kompetensiyasi

Tajriba jarayonini baholash, yutuq va kamchiliklarni tahlil qilish o'quvchini o'z ustida ishlashga undaydi, keyingi izlanishlar uchun yo'l-yo'riq beradi.

Xatolarni aniqlash: Tajriba davomida yo'l qo'yilgan texnik yoki mantiqiy xatolarni ko'ra bilish va ularni qayta tahlil qilish o'quvchining rivojlanishida muhim omil hisoblanadi.

Yondashuvlarni takomillashtirish: O'quvchi o'zining tajriba o'tkazish metodikasini takomillashtirish, samaraliroq uslublarni izlab topish va ulardan foydalanish ko'nikmalarini rivojlantiradi.

O'z tajribasini baholash: Bajarilgan ishning natijalariga mustaqil va tanqidiy yondashish, o'z faoliyati sifatini baholash, kelajakdagi tajribalar uchun tavsiyalar ishlab chiqish refleksiyaning asosiy tarkibiy qismidir.

2.Raqamli vositalarning roli. Bugungi kunda raqamli texnologiyalar ilmiy va ta'lim jarayonlarida muhim o'rin egallaydi. Ular tajriba o'tkazish jarayonini yanada boyitadi, samaradorligini oshiradi va o'quvchilarga nafaqat nazariy bilimlarni, balki amaliy ko'nikmalarni ham mustahkamlash imkonini beradi. Raqamli vositalarning qo'llanilishi ilm-fan va ta'lim sohasida bir qator afzalliklarni beradi: xavfsizlikni ta'minlash, resurslarni tejash, murakkab jarayonlarni tushunishni osonlashtirish va natijalarni real vaqt rejimida tahlil qilish imkoniyati. Quyida raqamli vositalarning asosiy turlari va ularning imkoniyatlari haqida batafsil ma'lumot beriladi.

2.1. Virtual laboratoriyalar.

Virtual laboratoriyalar – bu kompyuter va mobil qurilmalar yordamida tajribalarni raqamli muhitda bajarish imkonini beruvchi dasturlar. Ular an'anaviy laboratoriyalardagi jarayonlarni to'liq yoki qisman simulyatsiya qiladi. Eng mashhur virtual laboratoriyalar quyidagilar:

PhET – turli fanlar bo'yicha interaktiv simulyatsiyalar, jumladan fizika, kimyo va biologiya bo'yicha tajribalar.

Labster – real hayotdagi laboratoriya jarayonlarini virtual muhitda takrorlaydi, murakkab tajribalarni xavfsiz va oson o'rganish imkonini beradi.

PraxiLabs – asosan kimyo va biologiya bo'yicha tajribalarni onlayn bajarish imkonini beruvchi platforma.

Virtual laboratoriyalarning afzalliklari:

Xavfsiz sharoitda tajriba o'tkazish – o'quvchilar zararli moddalar bilan ishlash xavfi bo'lmagan muhitda tajriba bajaradi.

Kamyob yoki qimmat reagentlarni modellashtirish – qimmat yoki topish qiyin bo'lgan kimyoviy moddalarni virtual muhitda ishlatish mumkin.

Murakkab jarayonlarni vizuallashtirish – masalan, atomlar va molekulalarning harakatini yoki kimyoviy reaksiyalarni animatsiya orqali kuzatish.

Tajribalarni bir necha marta takrorlash imkoniyati – hatto xatolar yuzaga kelsa, jarayonni qayta boshlash oson.

2.2. Sensorlar va raqamli o'lchov qurilmalari

Raqamli sensorlar va o'lchov qurilmalari an'anaviy laboratoriya asboblari raqamli formatga olib keladi va o'quvchilarga yanada aniqroq ma'lumotlar olish imkonini beradi. Misollar:

Arduino/ESP32 asosidagi sensorlar – harorat, yorug'lik, namlik, gaz konsentratsiyasi kabi parametrlarni o'lchash imkonini beruvchi mikrokontrollerlar.

Raqamli termometr, voltmetr, pH-metrlar – aniq va tez o'lchov natijalari beradi.

Mikroskoplarning raqamli variantlari – tajribalarni yuqori aniqlikda kuzatish va olingan tasvirlarni saqlash imkonini beradi.

Ushbu vositalar o'quvchilarga quyidagi imkoniyatlarni taqdim etadi:

Aniqlik bilan o'lchovlar olish – natijalar avtomatik ravishda raqamli shaklda qayd etiladi, inson omili kamayadi.

Real vaqt statistikasi bilan ishlash – o'quvchilar tajriba jarayonini kuzatib, ma'lumotlarni darhol grafik yoki jadvalga aylantirishi mumkin.

Ma'lumotlarni eksport qilish va tahlil qilish – olingan natijalarni Excel, Python yoki boshqa dasturlarda ishlash mumkin.

2.3. Ma'lumotlarni qayta ishlash dasturlari

Raqamli vositalar yordamida tajriba natijalarini yig'ish va tahlil qilish jarayoni ham sezilarli darajada soddalashadi. Shu maqsadda quyidagi dasturlar keng qo'llaniladi:

Excel, Google Sheets – ma'lumotlarni jadval ko'rinishida saqlash, oddiy statistik tahlil va diagrammalar tuzish imkonini beradi.

GeoGebra, OriginPro – matematik modellarni yaratish, grafiklar va murakkab diagrammalar hosil qilish imkoniyatini beradi.

Python (NumPy, Matplotlib) – katta hajmdagi ma'lumotlarni tahlil qilish, ilmiy hisob-kitoblarni bajarish va natijalarni vizualizatsiya qilish uchun qulay vosita.

Bu dasturlar o'quvchilarga:

Tajriba natijalarini tahlil qilish va xulosalar chiqarish.

Diagrammalar va grafiklar orqali natijalarni vizual tarzda ko'rsatish.

Matematik modellarni qo'llash orqali ilmiy izlanishlarni chuqurlashtirish imkoniyatini beradi.

3. Raqamli vositalar asosida o'quv jarayonini tashkil etish modeli.

Raqamli vositalar yordamida o'quv jarayonini tashkil etish samarali va tizimli yondashuvni talab qiladi. Bu jarayon odatda uch bosqichda amalga oshiriladi: tayyorlov bosqichi, tajriba bajarish bosqichi va tahlil hamda baholash bosqichi. Har bir bosqich o'quvchilarning nazariy bilimlarini mustahkamlash, amaliy ko'nikmalarini rivojlantirish va natijalarni tizimli ravishda tahlil qilishga qaratilgan.

3.1. Tayyorlov bosqichi

Tayyorlov bosqichi o'quvchilarga virtual va raqamli vositalar bilan ishlashga tayyorlash, xavfsiz ishlash qoidalari bilan tanishtirish va tajribaga tayyorlashni o'z ichiga oladi.

Asosiy vazifalar:

Virtual platformaga kirish imkonini berish – o'quvchilar PhET, Labster yoki boshqa tanlangan virtual laboratoriyalarga kirishni o'rganadilar. Shu bilan birga, foydalanuvchi interfeysi va asboblarni boshqarish usullari tushuntiriladi.

Qisqa video-o'quv qo'llanmalar tayyorlash – har bir tajriba bo'yicha qisqa, interaktiv video yoki slaydlar yordamida o'quvchilarga jarayonlar va nazariy asoslar ko'rsatib beriladi. Bu vizual o'rganish jarayonini tezlashtiradi va o'quvchilarning mustaqil ishlashini osonlashtiradi.

Onlayn xavfsizlik bo'yicha trening o'tkazish – virtual va real laboratoriyada xavfsizlik qoidalari bo'yicha qisqa interaktiv testlar, viktorinalar yoki treninglar o'tkaziladi. Masalan, kimyoviy reagentlar bilan ishlash xavfi yoki elektron qurilmalardan foydalanish qoidalari tushuntiriladi.

Tayyorlov bosqichi o'quvchilarda ishonch va tayyorgarlik hissini shakllantiradi hamda tajriba bajarish jarayonida xatolarni kamaytiradi.

3.2. Tajriba bajarish bosqichi

Tajribalarni bajarish bosqichi – o'quvchilarning nazariy bilimlarini amaliyotga tatbiq etish va tajriba natijalarini olish jarayonidir. Bu bosqich ikki qismga bo'linadi: virtual laboratoriyada sinov va real laboratoriyada tajribani amalga oshirish.

Virtual laboratoriyada ishni sinash – o'quvchilar dastlab virtual muhitda tajribalarni bajaradi. Bu ularni jarayonni xavfsiz o'rganishga, asboblarni

boshqarishni o'zlashtirishga va mumkin bo'lgan xatolarni aniqlashga yordam beradi.

Real laboratoriyada tajribani takrorlash – virtual tajriba natijalarini amaliyotda sinab ko'rish. O'quvchilar real asbob-uskunalar va reagentlar bilan ishlash orqali tajriba qadamlarini mustahkamlaydi.

Natijalarni raqamli jurnalga kiritish – barcha o'lehovlar va kuzatishlar raqamli shaklda jurnalga yoziladi. Bu o'quvchilarga natijalarni tizimli ravishda saqlash va keyinchalik tahlil qilish imkonini beradi.

Bu bosqich o'quvchilarda tajriba jarayonini mustaqil boshqarish, eksperimentlarni to'g'ri bajarish va ma'lumotlarni aniq qayd etish ko'nikmalarini rivojlantiradi.

3.3. Tahlil va baholash bosqichi

Tahlil va baholash bosqichi o'quvchilarning tajriba natijalarini tushunishi, tahlil qilishi va taqdim etish ko'nikmalarini shakllantirishga qaratilgan.

Raqamli grafiklar qurish – olingan natijalarni Excel, Google Sheets, Python yoki OriginPro kabi dasturlar yordamida vizualizatsiya qilish. Diagrammalar va grafiklar orqali tendensiyalarni ko'rish va xulosalar chiqarish osonlashadi.

Onlayn taqdimotlar tayyorlash – Canva, PowerPoint yoki boshqa platformalar yordamida o'quvchilar natijalarni vizual va interaktiv tarzda taqdim etadi. Bu o'quvchilarning ijodiy fikrlash va kommunikatsiya ko'nikmalarini rivojlantiradi.

O'qituvchi tomonidan baholash – o'qituvchi rubrika asosida natijalarni baholaydi, bunda tajriba bajarish jarayoni, natijalarni qayd etish, tahlil qilish va taqdimot ko'nikmalari hisobga olinadi. Rubrika o'quvchilarga aniq mezonlar bo'yicha ishlashga yordam beradi.

Bu bosqich o'quvchilarda nafaqat ilmiy tahlil ko'nikmalarini, balki tanqidiy fikrlash, muammolarni hal qilish va jamoaviy ishlash ko'nikmalarini rivojlantiradi. Shu bilan birga, raqamli vositalardan foydalangan holda o'quv jarayonini baholash jarayoni ham samarali va shaffof bo'ladi.

4. Kutilayotgan natijalar.

Raqamli vositalardan foydalangan holda o'quv jarayonini tashkil etish nafaqat ta'lim samaradorligini oshiradi, balki o'quvchilarda turli sohalarida mustahkam kompetensiyalarni shakllantiradi. Ushbu yondashuv natijasida bir qator muhim ijobiy natijalarga erishish kutiladi:

4.1. Eksperimental kompetensiyalarning sezilarli rivojlanishi

Raqamli laboratoriya va sensorlar yordamida o'quvchilar tajriba bajarish jarayonini to'liq boshqaradi. Bu:

Tajriba qadamlarini to'g'ri bajarish va o'lchovlarni aniq olish ko'nikmalarini shakllantiradi.

Real va virtual laboratoriyalarda o'quvchilarning amaliy bilimlari mustahkamlanadi.

O'quvchilar murakkab jarayonlarni vizualizatsiya orqali tushunishni o'rganadi, bu esa eksperimental fikrlashni rivojlantiradi.

Natijada, o'quvchilar ilmiy tajriba metodologiyasini mukammal tushunadi va mustaqil tajribalar o'tkazishga qodir bo'ladi.

4.2. Xatolar kamayishi va natijalar aniqligining oshishi

Raqamli vositalar natijalarni avtomatik qayd etish va tahlil qilish imkonini beradi. Shu bilan:

Inson omilidan kelib chiqadigan xatolar sezilarli darajada kamayadi.

O'lchovlar va natijalar aniq va qayta tekshiriladigan bo'ladi.

O'quvchilar turli parametrlarni real vaqt rejimida kuzatish va tahlil qilish orqali eksperiment sifatini oshiradi.

Bu esa ilmiy natijalarning ishonchligi va takrorlanishini ta'minlaydi.

4.3. Mustaqil tadqiqotchilik ko'nikmalarining shakllanishi

Raqamli vositalar o'quvchilarga nazariy bilimlarni amaliyotga tatbiq etish, eksperimentlarni rejalashtirish va natijalarni tahlil qilish imkonini beradi. Bu mustaqil tadqiqotchilikni rivojlantiradi, ya'ni o'quvchi o'zining ilmiy savollarini belgilaydi va ularni yechish yo'lini izlaydi.

Tanqidiy fikrlash va muammolarni hal qilish ko'nikmalarini oshiradi.

O'quvchilar tajriba natijalarini mustaqil tahlil qilib, xulosalar chiqarishga o'rganadi.

Natijada, o'quvchilar o'z ilmiy izlanishlarini mustaqil olib borishga tayyor bo'ladi.

4.4. Fanlararo integratsiya

Raqamli vositalar yordamida o'quv jarayoni bir nechta fanlarni birlashtiradi. Masalan:

Fizika – harorat, kuch, tezlik va energiya o'lchovlari.

Kimyo – kimyoviy reaksiyalarni simulyatsiya qilish, reagentlar bilan ishlash.

Biologiya – hujayra tuzilishi, molekulyar jarayonlarni vizualizatsiya qilish.

Matematika – tajriba natijalarini tahlil qilish, grafiklar qurish va modellar tuzish.

Bu yondashuv o'quvchilarda multidisipliner fikrlashni rivojlantiradi va fanlararo bog'lanishni chuqurroq tushunishga yordam beradi.

4.5. O'quvchilarning motivatsiyasi va qiziqishining ortishi

Raqamli vositalar va interaktiv texnologiyalar o'quvchilarning diqqatini jalb qiladi va ularni o'rganishga rag'batlantiradi:

Virtual laboratoriyalar o'quv jarayonini qiziqarli qiladi.

O'quvchilar o'z natijalarini ko'rish va taqdim etish orqali muvaffaqiyat hissini oladi.

Mustaqil tajribalar va interaktiv vazifalar o'quvchilarning fanlarga bo'lgan qiziqishini oshiradi.

Natijada, o'quvchilar o'rganish jarayonidan faol ishtirok etadi, ilmiy savollar berishga va yangi tajribalarni o'rganishga motivatsiyasi oshadi.

5. Amaliy takliflar.

Raqamli vositalar asosida o'quv jarayonini samarali tashkil etish uchun quyidagi amaliy takliflar ko'rib chiqish mumkin. Ular nafaqat o'quvchilarning ilmiy kompetensiyalarini oshirish, balki o'qituvchilarning raqamli pedagogik salohiyatini kuchaytirishga ham qaratilgan.

5.1. Akademik litseylar uchun yagona "Raqamli laboratoriya platformasi"ni yaratish

Bu platforma barcha akademik litseylar o'quvchilari va o'qituvchilari uchun yagona raqamli muhit bo'lib xizmat qiladi.

Platformada virtual laboratoriyalar, interaktiv modellar, tajriba natijalari uchun raqamli jurnal va analitik vositalar mavjud bo'ladi.

O'quvchilar va o'qituvchilar bir-biri bilan onlayn tarzda tajriba natijalarini baham ko'rishi va tahlil qilishi mumkin.

Shu bilan birga, platforma orqali yangi tajribalarni tez va xavfsiz sinab ko'rish, hamda ilg'or tajriba metodlarini o'rganish imkoniyati yaratiladi.

Amaliy ahamiyati: o'quv jarayoni markazlashadi, barcha litseylar uchun standartlashtirilgan va moslashuvchan raqamli resurslar mavjud bo'ladi.

5.2. O'qituvchilar uchun raqamli pedagogika bo'yicha malaka oshirish dasturlarini yo'lga qo'yish

Onlayn va oflayn shaklda kurslar tashkil etilib, interaktiv metodlarni o'rganish va sinfda qo'llash ko'nikmalarini rivojlantirish.

Pedagoglar o'z tajribalarini baham ko'rish va yangi metodlarni amaliyotga joriy qilish imkoniga ega bo'ladi.

Amaliy ahamiyati: o'qituvchilarning raqamli vositalardan samarali foydalanish salohiyati oshadi, ta'lim sifati yaxshilanadi.

5.3. O'quvchilar uchun mini-loyihalar va hackathonlar o'tkazish

Raqamli laboratoriya vositalaridan foydalanib, o'quvchilar mustaqil yoki jamoaviy miniloyihalar yaratadi.

Amaliy ahamiyati: kreativ fikrlash, jamoaviy ish va muammolarni hal qilish ko'nikmalari rivojlantiriladi, o'quvchilarni ilmiy izlanishga jalb qilish oshadi.

Xulosa: Akademik litsey o'quvchilarida tajriba bajarish kompetensiyalarini shakllantirish va rivojlantirish jarayoniga raqamli texnologiyalarni joriy etish zamonaviy ta'limning ajralmas talablaridan biridir. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, virtual va raqamli laboratoriyalar, simulyatsiyalar, mobil ilovalar hamda onlayn platformalar o'quvchilarning ilmiy-tadqiqot ko'nikmalarini rivojlantirish, jarayonni individuallashtirish va xavfsiz tajriba muhiti yaratishda katta imkoniyatlar yaratadi. Raqamli vositalar yordamida o'quv jarayonining samaradorligi oshadi, o'quvchilar muammoli vaziyatlarni modellashtrish, tajriba natijalarini tahlil qilish hamda fanlararo integratsiyani chuqurroq amalga oshirish imkoniga ega bo'ladilar.

Shuningdek, raqamli pedagogika yondashuvlari tajriba bajarish bosqichlarini optimallashtirish, o'quvchining o'zlashtirish sur'atini hisobga olgan holda moslashtirilgan topshiriqlar taqdim etish, shuningdek o'qituvchi uchun monitoring va tahlil jarayonlarini qulaylashtirishga xizmat qiladi. Umuman olganda, raqamli texnologiyalarga asoslangan innovatsion ta'lim muhiti akademik litsey o'quvchilarining tajriba bajarish kompetensiyalarini samarali rivojlantirish, ularni ilmiy fikrlashga yo'naltirish va zamonaviy STEM talablari asosida kasbiy tayyorgarligini kuchaytirishda muhim omil sifatida namoyon bo'ladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Abdullayev A. va boshq. Raqamli pedagogika asoslari. – Toshkent: O'zbekiston Milliy universiteti nashriyoti, 2022.
2. Jo'rayev B. STEM-ta'lim metodikasi va innovatsion yondashuvlar. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2021.
3. Xodjayev R. "O'quv jarayonida virtual laboratoriyalardan foydalanishning samaradorligi." Ta'lim va innovatsiyalar jurnali, 2023, №4, 45–52.
4. Karimova D. "Raqamli texnologiyalar orqali tajriba bajarish kompetensiyalarini rivojlantirish." Pedagogik texnologiyalar, 2022, №2, 30–36.
5. Niyozova M. Raqamli ta'lim muhitida kompetensiyalarni shakllantirish metodikasi. – Toshkent: Innovatsiya nashriyoti, 2023.

YURIDIK TEXNIKUM O'QUVCHILARIDA HUQUQIY KOMPETENSIYALARNI SHAKLLANTIRISHDA KO'RGAZMALI METODLARDAN FOYDALANISH

Utamuradov U.M.

Navoiy davlat universiteti dotsenti

Tayanch so'zlar: yuridik texnikum, kompetensiya, ko'rgazmali metod, axborot texnologiyalari, veb-sayt.

Ключевые слова: ключевые слова: юридический техникум, компетенция, демонстрационный метод, информационные технологии, веб-сайт.

Key words: law school, competence, demonstration method, information technology, website.

РЕЗЮМЕ:

Ushbu maqolada yuridik texnikum o'quvchilarida huquqiy kompetensiyalarni shakllantirishda ko'rgazmali metodlardan foydalanish masalalari qaralgan. Shuningdek, mazkur maqolada o'quvchilarda huquqiy kompetensiyalarni shakllantirishda axborot texnologiyalari vositalaridan foydalanishga doir taklif va tavsiyalar berib o'tilgan.

РЕЗЮМЕ:

В данной статье рассматриваются вопросы использования наглядных методов в формировании правовых компетенций у учащихся юридических техникумов. А также приводятся предложения и рекомендации по использованию средств информационных технологий в формировании правовых компетенций у учащихся юридических техникумов.

SUMMARY:

This article examines the use of visual aids in developing legal competencies in law school students. It also provides suggestions and recommendations for using information technology tools in developing legal competencies in law school students.

Yuridik texnikum o'quvchilarida huquqiy kompetensiyalarni shakllantirishda manzilli va predmetli targ'ibot ishlarini amalga oshirish, mamlakatimizda olib borilayotgan sud-huquq islohotlari jarayonida yoshlarning ishtirokini yanada faollashtirish, yosh avlod vakillarini qonunga hurmat ruhida tarbiyalash, turli zararli illat va yot g'oyalar ta'siridan himoyalash, yoshlarning huquqiy ongi va madaniyati, bilimlari va mas'uliyatini muntazam oshirish zarur. Ta'lim dargohlarida yoshlar bilan uchrashuvlar o'tkazish bilan bir qatorda, o'quvchilarni bo'lim binosiga taklif qilgan holda, ularni sud-huquq sohasida

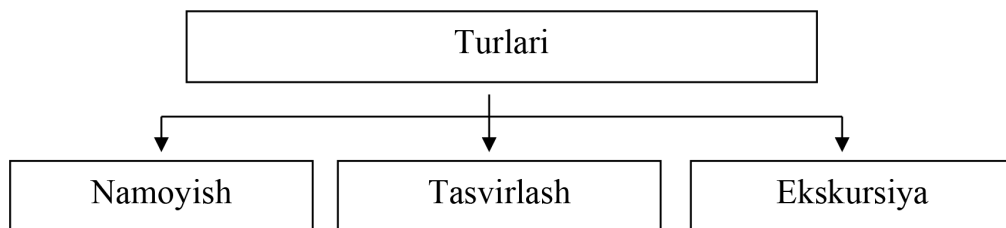
amalgam oshirilayotgan islohotlardan xabardor qilib, qonunlarga kiritilayotgan o'zgartirish va yangiliklar haqida, shuningdek yoshlarning huquqiy ong va madaniyatini oshirish borasida keng tushunchalar berib borish, ko'zda tutilgan maqsadli ishlarni amalda ijro etilishi uchun har bir pedagog mas'ul ekanlikni his qilishga alohida e'tibor qaratish kerak [1].

Yuridik texnikum o'quvchilarida huquqiy kompetensiyalarni shakllantirishda o'quv materialini mazmunini isbot, tahlil, umumlashma, taqqoslash asosida bayon qilinadi. Bu metod hikoyaga nisbatan birmuncha keng qo'llaniladi. Undan odatda nazariy materiallar hamda murakkab masalalarni o'rganishda foydalaniladi. Tushuntirish jarayonida o'quv materialining bir qadar qiyin o'rinlariga alohida urg'u berilib, mazmuni ochib beriladi. Tushuntirish samarasi ko'p hollarda o'qituvchining ko'rgazmali vositalardan oqilona foydalanishiga bog'liq bo'ladi.

Yuridik texnikum o'quvchilarining huquqiy bilimlarni o'zlashtirishlari uchun o'qitishning an'anaviy va ilg'or uslublaridan, jumladan, ekspress so'rovlar, test so'rovlari, dasturiy o'qitish, aqliy hujum, debat, davra suhbatlarini o'tkazish, kollokviumlar, muammoli o'qitish, texnik vositalarni qo'llash, yuridik klinika va boshqa interaktiv ta'lim usullaridan hamda (yechimlar daraxti, ishbilarmon o'yini, debatlar va h.k.) zamonaviy informatsion texnologiyalardan (internet saytlari, darslik va qo'llanmalarining elektron shakllari) foydalaniladi.

Bunda o'quvchilarning bilish faoliyatini mahorat bilan boshqarish; ma'ruzaning muhim jihatlarini ochib berish, muhim o'rinlarni ta'kidlab ko'rsatish; ma'ruza mazmunini ko'rgazmali tarzda (namoyish, illyustratsiya, videofilm va boshqalardan foydalangan holda) yoritish bularning barchasi yuridik texnikum o'quvchilarida huquqiy kompetensiyalarni shakllantirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Yuridik texnikum o'quvchilarida huquqiy kompetensiyalarni shakllantirishda **ko'rgazmali metodlar** ham alohida ahamiyatga ega. Ko'rgazmali metodning quyidagi turlari mavjud (1-rasmga qarang):

Ko'rgazmali metodning turlari

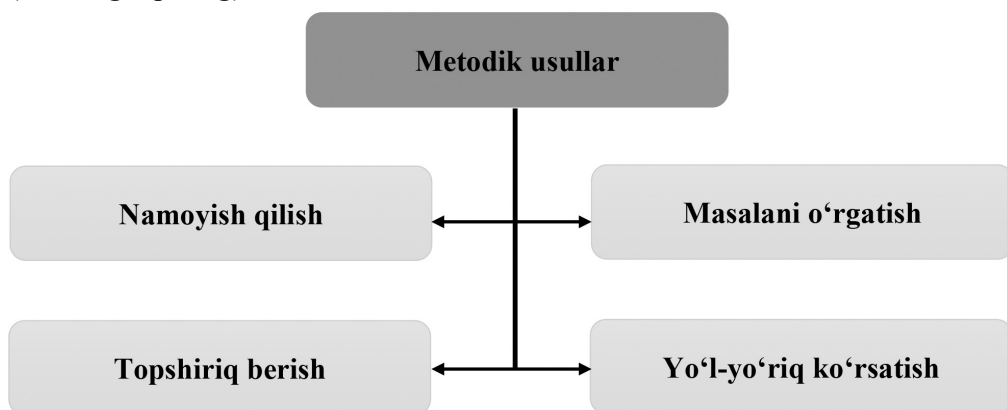
1-rasm. Yuridik texnikum o'quvchilarida huquqiy kompetensiyalarni shakllantirishda ko'rgazmali metodlardan foydalanish

Pedagogik-psixologik yo‘nalishda olib borilgan tadqiqotlar natijalaridan ma’lum bo‘ladiki, o‘quvchi shaxsi tomonidan o‘zlashtirilayotgan bilimlarning 85 foizi ko‘rish retseptorlari yordamida o‘zlashtiriladi.

Ko‘rsatish ko‘p holatlarda o‘rganilayotgan ob‘yektlarning sub’ekti yoki chizmasi yordamida kuzatiladi. Tajribalar namoyishi esa sinf taxtasiga chizish yoki o‘qituvchining maxsus jihozlar yordamida ko‘rsatib berishi hisobiga amalga oshadi.

Har bir ta’lim metodi muayyan ta’lim usullarini tatbiq qilish orqali joriy etiladi. Yuridik texnikum o‘quvchilarida huquqiy kompetensiyalarni shakllantirishda qo‘llaniladigan usullarni quyidagi guruhlariga ajratish mumkin (2-rasmga qarang):

2-rasm. Yuridik texnikum o‘quvchilarida huquqiy kompetensiyalarni shakllantirishda qo‘llaniladigan usullar

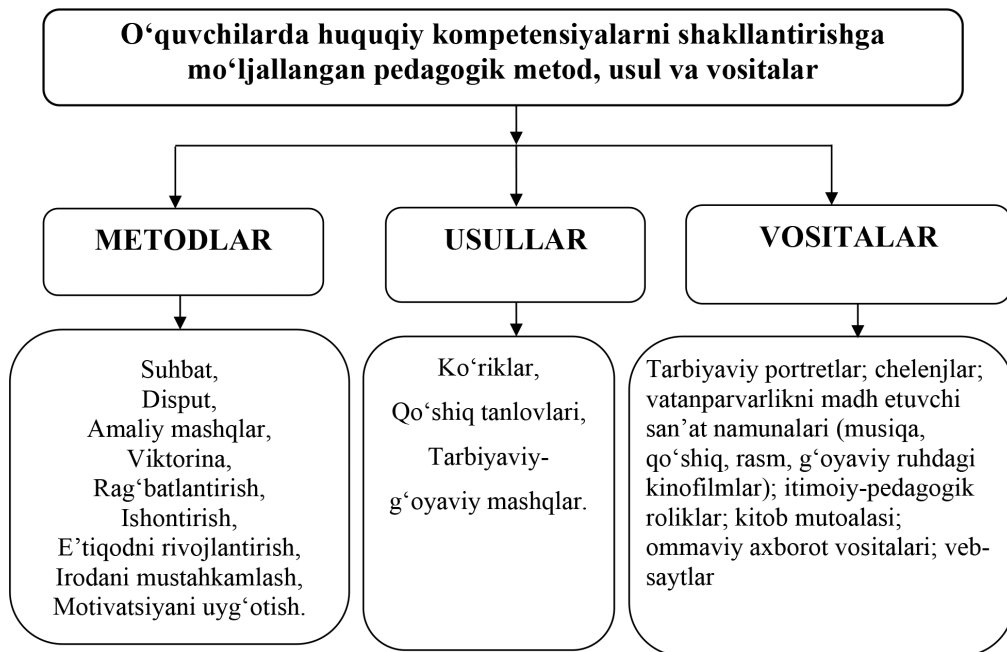
Biz o‘z tadqiqotimizda yuridik texnikum o‘quvchilarida huquqiy kompetensiyalarni shakllantirish uchun qaysi metodlar, shakllar, vositalar va yo‘llarni tanlash kerak, degan muhim savolga javob qidirishdan boshladik.

Yuridik texnikum o‘quvchilarida huquqiy kompetensiyalarni shakllantirish uchun qo‘llanilgan induktiv yoki tabiiy metod; og‘zaki nutq yondashuvi yoki situativ metod; jismoniy chiniqtiruvchi metodlar; disuggestopediya metodlari samarali ekanligi aniqlandi (3-rasmga qarang).

Yuridik texnikum o‘quvchilarida huquqiy kompetensiyalarni shakllantirish uchun:

- Belgili-kontekst ta’lim turlari;
- O‘yin texnologiyalari;
- Muammoli ta’lim va uning turlari [2, 3].

Axborot texnologiyalari yordamida o'qitishdan foydalanildi. Bundan tashqari tadqiqot farazini tasdiqlash uchun biz Powerpoint tizimlari; multimediya tizimlaridan foydalandik [4, 5].

3-rasm. Yuridik texnikum o'quvchilarida huquqiy kompetensiyalarni shakllantirishga mo'ljallangan pedagogik metod, usul va vositalar

Rasmda ifodalanganidek, o'quvchilarda ma'naviy-axloqiy sifatlarni rivojlantirishga mo'ljallangan tarbiyaviy metod, usul va vositalar ularda mustahkam irodani, yuksak ma'naviy-axloqiy fazilatlarni shakllantirishga xizmat qiladi.

Yuridik texnikum o'quvchilarida huquqiy kompetensiyalarni shakllantirishda didaktik jarayonlardagi o'quv materiallari tushunish, *tushuntira olish, tasvirlash, aniqlash, muhokama qilish, shakllantirish, namoyish qilish, illyustratsiya kabi kategoriyalar yordamida muvaffaq bo'linadi. Bilim olishga yo'naltirilgan vazifalar saftortish, muammoni yechish, rejalashtirish, tushuntirish, ko'rsatish, tajribadan o'tkazish, jismoniy mashq bajarish, qo'llash, o'qitish, namoyish etish va boshqalar asosida shakllantiriladi.*

Shunday qilib, yuridik texnikum o'quvchilarida huquqiy kompetensiyalarni shakllantirishda ularda analitik qobiliyatlar tayanch topshiriqlar – *tadqiq qilmoq, qiyoslamq, tavofutini topmoq, solishtirmoq, ajratmoq, tavsiflamq, tasniflamq, tahlil qilmoq, interpretatsiyalamq, guruhlariga ajratmoq va*

boshqalar yordamida shakllantiriladi. O'z navbatida fikrni sintezlashga yo'naltirilgan o'quv vazifalari – matn tuzish, insho yozish, fikrlarni jamlash, yaxlitlash, konstruksiyalash, tasvirlash, shakllantirish, tizimlashtirish, umumlashtirish, yaratish kabi fe'llar asosidagi mashqlar orqali tarkib toptiriladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Utamuradov U.M. Yuridik texnikum o'quvchilarining huquqiy kompetensiyalarini shakllantirish usuli // O'zMU xabarlar jurnali. – Toshkent, 2023. – № 1/11. – B. 187–189.
2. Махмудова Д.М. Муаммоли таълим технологиялари асосида талабаларнинг креатив фаолиятини ривожлантириш методикаси // Педагогика фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси автореферати. – Чирчик, 2022. – 58 с.
3. Демченкова Н.А. Проблемно-поисковые задачи как средство формирования исследовательских умений в курсе методики преподавания математики в пед вузе // Диссертация на соискание ученой степени кандидата педагогических наук. – Тольятти, 2000. – 203 с.
4. Дендева Б. Информационные и коммуникационные технологии в образовании // Монография. – Москва, 2013. – 320 с.
5. Гура В.В. Теоретические основы педагогического проектирования личностно-ориентированных электронных образовательных ресурсов и сред // Автореферат диссертации на соискание ученой доктора педагогических наук. – Ростов-на-Дону, 2007. – 43 с.

INGLIZ TILI O'QITISHDA ZAMONAVIY INNOVATSION VA RAQAMLI TEXNOLOGIYALARDAN FOYDALANISHNING AFZALLIKLARI

Qodirov U.R.

*Navoiy innovatsiyalar universiteti,
Surxondaryo kampusi o'qituvchisi, P.f.f.d., (PhD)*

Tayanch so'zlar: raqamli texnologiya, innovatsion texnologiya, ingliz tili, interfaol metodlar, mobil ilova, onlayn ta'lim va platforma, kompetensiya.

Ключевые слова: цифровые технологии, инновационные технологии, английский язык, интерактивные методы, мобильные приложения, онлайн-образование и платформы, компетенция.

Key words: digital technology, innovative technology, English, interactive methods, mobile application, online education and platform, competence.

РЕЗЮМЕ:

Ushbu maqolada ingliz tili o'qitish asnosida bugungi kundagi raqamli va innovatsion texnologiyalardan foydalanishning pedagogik, metodik va didaktik xususiyatlari va afzalliklari tahlil etilib fikr yuritiladi. Raqamli ta'limning vositalari, platformalari, sun'iy intellekt, mobil ilovalar kabi elementlarning ta'lim sifati va samaradorligini oshirish muhim ahamiyati va o'rni yoritilib o'tiladi. Shu bilan birga talabalarning til bilish kompetensiyasini rivojlantirish va takomillashtirishda raqamli va innovatsion texnologiyalarning keng imkoniyatlari asoslab beriladi.

РЕЗЮМЕ:

В данной статье анализируются и обсуждаются педагогические, методологические и дидактические особенности и преимущества использования цифровых и инновационных технологий в современном преподавании английского языка. Подчеркивается важность и роль цифровых образовательных инструментов, платформ, искусственного интеллекта, мобильных приложений в повышении качества и эффективности образования. Одновременно обосновываются широкие возможности цифровых и инновационных технологий в развитии и совершенствовании языковой компетенции учащихся.

SUMMARY:

This article analyzes and discusses the pedagogical, methodological and didactic features and advantages of using digital and innovative technologies in teaching English today. The importance and role of digital learning tools, platforms, artificial intelligence, mobile applications in improving the quality and efficiency of education are highlighted. At the same time, the broad potential of digital and innovative technologies in developing and improving students' language competence is substantiated.

Kirish. Bugungi kunda zamonaviy ta'lim tizimida ingliz tilini o'qitish samaradorligini oshirish masalasi muhim global ahamiyat kasb etmoqda. Raqamli yondashuv ta'lim mazmun mohiyati, metod va shakllarini tubdan o'zgartirishni talab qilmoqda. Ayniqsa, ingliz tilini o'rganish va o'rgatishda raqamli va innovatsion texnologiyani faol qo'llash o'quvchining til bilish kompetensiyasini rivojlantirishda muhim rol o'ynaydi.

An'anaviy ta'lim ko'proq reproduktiv bo'lsa, raqamli texnologiyalardan foydalanish esa kompetensiyaviy yondashuvni tya'minlaydi. Shu bois mazkur maqolada ingliz tilini raqamli va innovatsion texnologiyalardan foydalanib o'qitish afzalliklari ilmiy asosda tahlil qilish dolzarb hisoblanadi.

Hozirgi vaqtda chet tilini o'zlashtirishning global maqsadi – bu boshqa madaniyat bilan tanishish va madaniyatlar muloqotida ishtirok etishdir. Bu maqsadga madaniyatlararo muloqot qilish qobiliyatini shakllantirish orqali erishiladi. Bu kommunikativ xarakterdagi vazifalar asosida tashkil etilgan chet tilidagi muloqotni o'rgatish, o'qitish, buning uchun zarur bo'lgan barcha vazifa va usullardan foydalanish chet tili darsining o'ziga xos xususiyatidir [1].

Shunday qilib, chet tilida so'zning haqiqiy ma'nosida muloqot qilishni o'rganish ijtimoiy-madaniy bilim va ko'nikmalarni egallashni nazarda tutadi. Bundan kelib chiqadiki, chet tillarini o'qitishning madaniy yo'naltirilganligi, nafaqat, umumiy ta'lim va tarbiyaviy maqsadlarni, balki amaliy maqsadlarni ham amalga oshirishni ta'minlaydi. Bugungi kunda madaniyat umumlashtirilgan sivilizatsiya makoni, ya'ni inson tafakkuri va faoliyati mahsuli sifatida tushuniladi. Binobarin, madaniyat inson hayotini, odamlarning yangi va o'zgacha munosabatini belgilovchi va tartibga soluvchi tajriba va me'yorlarni o'z ichiga oladi. Shunday qilib, madaniyatlararo komponent o'quvchining madaniyatlararo muloqotini shakllantirishga va muloqotning haqiqiy madaniyatlararo kontekstiga kirish orqali o'quv jarayoni doirasini "kengaytirish"ga qaratilgan yangi psixologik, pedagogik va uslubiy echimlarni izlash zarurligini taqozo etadi. Ishimizning asosiy qismlarida ayrim innovatsion va ayrim raqamli texnologiyalardan namuna sifatida misollar keltirdik.

Ta'limga kulturologik yondashuv bilan nafaqat, fan bo'yicha fundamental va amaliy bilim va ko'nikmalar, balki kasbiy madaniyatga mos keladigan tamoyillar, ushbu faoliyatni amalga oshiruvchi shakllarining ijtimoiy maqbulligi mezonlari ham muhimdir. Mehnatga va kasbga munosabat etikasi va o'zaro ta'siri, nafaqat ishlab chiqarishga, balki professional madaniy hamjamiyatga to'liq integratsiyalashuvi muhim rol o'ynaydi.

Kulturologik yondashuvni amalga oshirish chet tilini o'qitishning o'ziga xos xususiyatlarini qayta ko'rib chiqish imkonini beradi, chunki madaniy

yondashuv doirasida chet tilini o'qitish tizimi quyidagilarning umumiyligini o'z ichiga oladi: maqsadlar, tinglovchilar faoliyatining avtonom shakllari, o'quv nazorati, mutaxassislar tayyorlash uchun jamiyatning ijtimoiy-madaniy muhiti, ta'lim muhiti kabilar. Bundan tashqari, chet tilining funksionalligini va talaba mutaxassisligini, uning yo'nalishini hisobga olish kerak [2].

Tahlil va natija. Chet tilini o'qitish jarayoni ikki komponentdan iborat: bilimlarni o'zlashtirish va ko'nikmalarni rivojlantirish. Bilimlarni o'zlashtirish o'quv jarayonining markaziy qismidir. U o'quv materialini idrok etish, tushunish, yodlash va o'zlashtirishni o'z ichiga oladi, bu esa o'quvchilarga chet tilidagi lug'atdan erkin foydalanish imkonini beradi. Chet tilini madaniy yondashuvga mos ravishda o'qitishning ikkinchi komponenti ko'nikma va malakalarni shakllantirish bilan bog'liq. Ularga nutq qobiliyatlari, lug'atdan foydalanish ko'nikmalari, nutq qobiliyatlari tarkibiga kiruvchi grammatika yoki talaffuz qobiliyatlarini element sifatida ko'rsatish odatiy holdir.

Talabalarga ta'lim berishda chet tilini o'qitishning quyidagi tarkibiy qismlarini belgilashingiz mumkin:

- kundalik turmush ehtiyojlarini aks ettiruvchi muloqot holatlari;
- shaxsiy xususiyatga ega bo'lgan aloqa holatlari;
- ijtimoiy-siyosiy xarakterdagi mavzular, vaziyatlar;
- kasbiy aloqa holatlari [3].

Kulturologik yondashuv o'quvchilarga chet tilini o'rgatish, kasbiy tilni o'qitishda ularning individual ehtiyojlari va qadriyat yo'nalishlariga asoslangan o'quv faoliyati tarkibiy qismlarining o'zaro bog'liqligi va bir-birini to'ldirish tamoyillarini nazarda tutadi.

Zamonaviy axborot texnologiyalaridan foydalanish real axborot makonida chet tili yordamida hayot amaliyotini o'rganish imkonini beradi. Internetdan ta'lim maqsadlarida foydalanish bugungi kun haqiqatidir.

Turli telekommunikatsiya loyihalarida, konferensiyalarda qatnashish, dunyo kutubxonalariga ulanish imkoniyati – bularning barchasi talaba dunyosini kengaytiradi, katta hajmdagi ma'lumotlarni asosan, chet tilida topadi. Madaniyatlararo professional muloqotga kiruvchi mutaxassis shuni bilishi kerakki, madaniyatlararo muloqotda o'zaro tushunish, uning ishtirokchilari bilan chet til madaniyatini hisobga olgan holda tanishish, uning qadriyatini hurmat qilish orqali erishiladi. Boshqa bir madaniyatni egallash - bu xalqning qadriyatlar tizimini tushunishdir. Kasbiy funktsiya shundan iboratki, chet tili madaniyati ma'lum bir xalqqa xos bo'lgan kasbiy xususiyatlarni belgilaydi. Chet elda yashash turli his-tuyg'ularni uyg'otishi mumkin. Chet elga ketgan odam boshqa bir haqiqatga duch kelishi mumkin. Biroq, chet el tilida so'zlashuvchi

davlatga kelgan mutaxassis ish boshlaganidan so'ng, o'z hayotiga chet tili madaniyatining ta'sirini his qiladi.

Hatto eng oddiy kundalik kasbiy vazifalarga ham puxta tayyorgarlik ko'rishga to'g'ri keladi. Kasbga oid odob-axloq qoidalarini va chet el madaniyatini bilmaslik madaniy zarbaga olib kelishi mumkin, bu esa chet el madaniyati vakillari bilan aloqa qilishda o'zini olib qochishga olib keladi. Chet tilida muloqot qilishda o'ziga bo'lgan ishonchga faqat amaliyot orqali erishish mumkin. Ba'zi tadqiqotchilar ta'kidlaganidek, madaniyat zarbasi o'zini o'zi bilish va shaxsiy o'sishga olib keladigan yaxshi tajriba sifatida qaralishi mumkin. Madaniy zarbani yengish natijasi insonning qayta tug'ilishi, hayot va yangi qadriyatlar haqida yetarli tushunchaga ega bo'lishidir.

Yuqorida aytilganlarga asoslanib, shuni ta'kidlash mumkinki, chet tili madaniyati murakkab va ko'p qirrali tushunchadir va uni to'liq o'rganish mumkin emas. Binobarin, bo'lajak mutaxassislar uchun chet tilini ularning sohalari va ehtiyojlaridan kelib chiqib o'rganilayotgan til mamlakati madaniyati elementlarini tanlash chet til madaniyatiga kirish uchun zarur va yetarli bo'lib, bu esa jarayonni maqsadli boshqarish imkonini beradi. Turli madaniy va tarixiy elementlarga aloqador omillarning ta'siri shunchalik kattaki, u butun uslubiy tizimning o'ziga xos xususiyatlarini belgilaydi. Shu munosabat bilan xorijiy tillarni o'qitishda metodika yo'nalishning tobora yaqqol ko'zga tashlanishi va chet tillarini o'rgatishda madaniyatlararo yondashuvning tahlili alohida qiziqish uyg'otadi. Bu yo'nalish dunyoda ko'p madaniyatli hamjamiyatlarning vujudga kelishi bilan bog'liq holda yuzaga kelgan jarayonning natijasi bo'lib, zamonaviy universitet bitiruvchilaridan nafaqat chet tillarini bilish, balki "boshqa madaniyatni ko'rish va idrok etish, his qilish va uning tashuvchilari bilan muloqot qilish qobiliyatini ham talab qiladi" [4].

Podkastlar tinglash ko'nikmalarini (chet tilida tinglash va eshitish qobiliyati) shakllantirish va rivojlantirishning samarali usuli hisoblanadi, chunki ularni sinfdan tashqarida bir necha marta tinglash ham mumkin. Talabalar Internetdagi har xil sahifalarga tezda o'tishni yaxshi ko'radilar, shuning uchun ag'darma sinfdan podkastlarning qulay onlayn manipulyatsiyasi(imkoniyati) ularga butun dasturning o'zlari hohlagan qismlarini tinglab, tez yoki sekin sur'atda ishlashga imkon beradi.

Podkastlar bilan ishlashning quyidagi xususiyatlari mavjud:

- Internetda shaxsiy podkastlarni yaratish va joylashtirish;
- foydalanuvchining shaxsiy ishlash maydonida podkast uchun tarmoq xizmatlarini tashkil etish;

- foydalanuvchining shaxsiy zonasi va uning moderatsiyasini(o‘zini tutishi) yaratish;

- foydalanuvchilar ularga o‘zgartirish kirita olmasa, sharhlarni xronologik joylashtirish;

- Barcha ro‘yxatdan o‘tgan foydalanuvchilarga ko‘rish uchun podkastning mavjudligi[5].

Chet tilini o‘rgatish jarayonida podkastlardan foydalanish bir qancha metodik muammolarni hal qilish imkonini beradi. Masalan, eshitish qobiliyatini va chet tilini quloq orqali tushunish qobiliyatini shakllantirish, eshitish-talaffuz ko‘nikmalarini shakllantirish va takomillashtirish, leksik lug‘atni kengaytirish va boyitish, grammatik ko‘nikmalarni shakllantirish va takomillashtirish, nutqni va yozish qobiliyatlari rivojlantirish [6].

Podkastlardan foydalanish usullarini ko‘rib chiqib, biz quyidagilarni ajratib ko‘rsatishimiz mumkin:

- faylni yuklab olmasdan onlayn tinglash;

- mobil telefon, planshet, noutbuk, iPod va boshqalarga yuklab olingandan so‘ng faylni tinglash;

- Internetda boshqalarga ulashish mumkin bo‘lgan o‘z podkastlarini yaratish [7].

Shunday qilib, podkast texnologiyasidan nafaqat eshitish qobiliyatini rivojlantirish, balki ijtimoiy-madaniy ko‘nikmalarni rivojlantirish uchun ham foydalanish mumkin. Universitet talabalari orasida qaysi til bilimlari kam rivojlangan? Pedagogik tajriba shuni ko‘rsatadiki, ko‘pgina talabalar turli nutqni tinglashda qiyinchiliklarga duch kelishadi. Tinglash o‘quvchilar uchun eng qiyin nutqiy faoliyatlardan biridir. Agar talabalar uyda deyarli chet tilidagi nutqni tinglamasa, chet tili darslarida o‘qituvchi har doim ham chet tilida gapirma, universitetda dars soatlari soni yildan-yilga kamayib borayotgan bo‘lsa, qiyinchiliklar ham shunchalik kuchayadi. Shubhasiz, tinglash amaliyotisiz chet tilini eshitish orqali tushunishni o‘rganish, rivojlantirish mumkin emas.

Shu nuqtai nazardan, podkast texnologiyasi talabalarga chet tilini o‘rgatishning zarur elementlaridan biridir. Internetda turli mavzularda juda ko‘p podkastlar mavjud. Mustaqil faoliyatda o‘quvchilar o‘z qiziqishlariga mos ravishda ularni tanlashlari mumkin. Til bilishning turli darajalari uchun podkastlarni ham topish mumkin. Podkastlar bilan ishlash orqali talabalar nafaqat tinglash qobiliyatlarini rivojlantiradilar, balki quyidagi sabablarga ko‘ra, motivatsiyani ham sezilarli darajada oshiradilar:

- ta‘lim jarayoniga zamonaviy texnologiyalarni jalb etish, mobil telefonlar va planshetlar tufayli tinglash ko‘plab talabalar uchun qulay bo‘ldi;

- podkastni ko'p marta tinglash va o'quvchining qiziqishiga ko'ra mavzu tanlash imkoniyatining paydo bo'lishi;

- vizual tarzda mustahkamlash holatini mavjudligi (matnli fayl yoki video);

- podkast mavzularini talabaning yoshi va ixtisosligiga qarab tanlash qobiliyati [8].

Tadqiqotchilar ta'kidlaganidek, o'quv faoliyatida podkastlardan foydalanadigan talabalar an'anaviy topshiriqlarni bajarganlarga qaraganda yaxshiroq ishlaydi [9].

I.P.Golovchukning va A.K.Maximovanning so'zlariga ko'ra, chet tilini o'rgatish jarayoniga podkastlarni olib kirish, madaniyatlararo xorijiy tillar muloqoti vositasi sifatida tilni bilishning sifati va unumdorligi jihatidan yangi darajasiga ko'tarilish imkonini beradi, chet tili kompetensiyasi doirasidan tashqariga chiqadigan ko'nikma va mahoratni rivojlantiradi, jamoada va individual ishlash qobiliyati va ishonchni oshiradi [10].

Shunday qilib, o'qituvchi va talaba uchun ko'plab imkoniyatlar va Internet resurslari mavjud bo'lib, o'quvchilarning malakasini oshirishga hissa qo'shadi. Qanday qilib o'qituvchi o'z talabalari uchun podkastlarni tanlashi mumkin? U nimaga tayanishi kerak? Bizning fikrimizcha, o'qituvchi talabalarning ehtiyojlaridan kelib chiqib, chet tilini o'rgatish uchun podkastlarni tanlash tamoyillariga tayanishi muhimdir.

Podkastlarni tanlashning asosiy tamoyillari quyidagilardan iborat: haqiqiylik, podkast mazmunining talabalar manfaatlariga mos kelishi, foydalanish imkoniyati, arzonligi, dolzarbligi va yangiligi, podkast mazmunining talabaning chet tilini bilish darajasiga mosligi, ijtimoiy-madaniy yo'nalishi, faolligini shakllantirish, hayotiy pozitsiyasi, shaxsiy yo'nalishi, kognitiv qiymati, ishtiroki va motivatsiyasi kabilar [11].

Hozirgi kunda podkastlardan o'qituvchilar talabalar qaysi mutaxassislik bo'yicha tayyorlanayotganiga qarab, talabalarni tinglashni o'rgatishda foydali bo'ladigan deyarli barcha mavzularni qamrab oluvchi elektron o'quv materiallarini tayyorlashda foydalanishlari mumkin. Fan, ta'lim, madaniyat, tarix, geografiya va boshqa sohalar muammolariga oid turli tematik audiofayllarga obuna bo'lish mumkin.

Aksariyat podkastlarni turli yo'llar bilan topish mumkin, yuklab olish yoki bepul tinglash mumkin. BBC saytida Apple Podcasts ilovasi (Apple qurilmalarida avtomatik ravishda o'rnatiladi) yoki iTunes podcast yorlig'i orqali mavjud bo'lgan ko'plab podkastlar mavjud, biroq muntazam Google qidiruvidan foydalanish ham oson, qulay va foydali bo'lishi mumkin. Masalan,

“o‘quv jarayoniga oid turli xil filmlarni ko‘rib chiqish uchun podkastlar”ni topish va ko‘plab misollarni olish mumkin.

Kerakli podkastni topgandan so‘ng, talabalar uni o‘qib chiqishlari va podkastda muhokama qilinishi mumkin bo‘lgan uchta asosiy mavzuni tanlashi, keyin tinglashlari va tekshirishlari kerak. Shuningdek, podkastda eshitilishi kerak bo‘lgan o‘nta so‘z, yoki iborani yozishi mumkin. Agar kimdir muntazam ravishda turli mavzulardagi podkastlarni tinglasa, ba’zi bir iboralar barchasida takrorlanishi mumkin. Talabalar uchun ikki daqiqalik podkastni bajarish, pauza qilish va keyingi muhokama qilnadigan narsalarni oldindan tahmin qilish va to‘g‘ri yoki yo‘qligini bilish uchun tinglashni davom ettirish foydalidir.

Talabalar, shuningdek, to‘xtamasdan butun podkastni tinglashlari mumkin. Keyin ular eshitganlarining qisqacha mazmunini yozishlari yoki tegishli audioduzuvni yaratishlari kerak. Keyin podkastni yana tinglash va ilgari yozilgan yozuvga yana nima qo‘shishi mumkinligini ko‘rish mumkin. Takrorlash o‘quvchilarning bajarilgan harakatlarning to‘g‘riligi va foydaliligiga ishonchini mustahkamlaydi.

Grammatika uchun ham shunga o‘xshash mashqlar mavjud. Biror kishi o‘zlashtirishi kerak bo‘lgan grammatik materialning ma‘lum bir mavzusini tanlashi kerak, keyin uni podkastlarda qo‘llanish xususiyatlarini eshitishga harakat qilib, ushbu grammatik materialda necha marta va qanday kontekstda duch kelganligini yozish kerak. Talaffuzni yaxshilash uchun podkastni tinglash va unda aytilgan narsalarni qayta-qayta takrorlash muhim.

O‘qituvchilar chet tili darslarini tayyorlashda sinfda yoki uy vazifasi uchun podkastlardan foydalanishlari mumkin. Buni amalga oshirish uchun podkastdan parcha olib, uning asosida yangi mavzuni taqdim etish mumkin. Ayniqsa, atrof-muhit haqida gap ketganda, Bi-bi-sining “Yerning qadr-qimmati” seriyasidagi materiallardan foydalanish maqsadga muvofiq. Haqiqiylik va asoslilik ilmiy izlanish materiallari BBCning 2016-yilda chiqarilgan “Haqiqiylik” turkumidagi dasturlar orqali amalga oshirilishi mumkin.

O‘qituvchilar birinchi navbatda darslikdan parcha tinglanishiga ishonch hosil qilishlari va keyin ona tilida so‘zlashuvchilar uchun mo‘ljallangan podkastni qo‘yishlari mumkin. Shu bilan birga, talabalarga ular orasidagi farqlar, masalan, nutq tezligi, intonatsiya, talaffuzning ravshanligi, so‘zlovchilarni osongina ajrata olish va boshqalar haqida fikr yuritishi mumkin, bu darslikning og‘zaki matnini va ingliz tilidagi podkastlarni tushunishdir va so‘ngra o‘qituvchi eng ko‘p muammolarga duch kelgan sohalar bo‘yicha keyingi topshiriqlarni taqdim etadi.

O'qituvchi nutqning xususiyatlariga e'tibor qaratish uchun podkast parchalaridan foydalanishi kerak. Ular Audacity yoki mp3cut kabi bepul dasturlar yordamida kesib olinishi mumkin. Bu xuddi, mini diktantga o'xshaydi. Talabalarga uy vazifasi sifatida tinglamoqchi bo'lgan podkastni tanlashni ko'rsatishi, tanlov mezonlarini belgilashi mumkin. Keyingi darsning dastlabki o'n daqiqasida talabalar o'zlari tinglagan podkastlar haqida gapirib berishlari, tanlovlarini tushuntirishlari, ularni tushunish qanchalik oson yoki qiyin bo'lganini va ulardan yangi narsalarni o'rganishga muvaffaq bo'lganliklarini aytib berishlari mumkin. Bunday harakatlarni muntazam ravishda bajarish tinglab tushunish ko'nikmalarini rivojlantirishdagi umumiy tizimining bir bo'lagidir.

O'qituvchi talabalarga podkastni dastlab tushunish qiyin bo'lsa, tushkunlikka tushmaslik kerakligini tushuntirishi kerak. Podkastlarda matn juda tez aytilishi mumkin, nutq esa ko'plab yangi lug'atlardan foydalanishi mumkin, shuning uchun tinglashni davom ettirish va sabrli bo'lish muhimdir. Vaqt o'tishi bilan podkastlar haqida ko'proq tushuncha paydo bo'ladi va tinglash va eshitish qobiliyati paydo bo'ladi va ularni muntazam bajarib borish tinglash mahoratni tezda rivojlantirishga imkon beradi.

O'qituvchi sinf va uy darslari uchun tanlangan podkastlarda til darajasi va tezligini hisobga olib tanlashi kerak, ular ko'pincha madaniy ma'lumotlarni o'z ichiga oladi, bu podkastlar bilan tanish bo'lmagan yoki deyarli oldin haqiqiy materiallar eshitmagan talabalar uchun vazifani yanada murakkablashtiradi [12].

Xulosa. Xulosa qiladigan bo'lsak, flipped classroom - bu masofaviy ta'lim texnologiyasi bo'lib, unda o'quv mashg'uloti ishtirokchilari va o'qituvchi Internet yoki korporativ(umumiy) axborot tizimlaridan foydalangan holda muloqot qilish, ma'lumotlarni uzatish va tahlil qilish imkoniyatiga ega. Virtual sinfda barcha turdagi oflayn mashg'ulotlar modellashiriladi va elektron ta'limda qo'llaniladigan tahliliy vositalar (ma'lumotlar almashinuvi, fikr-mulohazalar, jamoaviy ish, baholash va tahlil va boshqalar) qo'shilishi mumkin.

Ag'darma sinf texnologiyasini amalga oshirish uchun umumlashtirilgan elektron platformalar va individual funktsiyalar, tayorgarliklar uchun turli xil yechimlar kombinatsiyasidan foydalanish mumkin. Hozirda Google Classroom o'qituvchilar va talabalar uchun eng qulay bepul elektron platforma hisoblanadi, ammo Google Classroom imkoniyatlari yetarli bo'lmasa, chet tilini o'rgatishda foydali bo'lgan boshqa elektron platformalar ham mavjud. Internetda onlayn tinglash yoki mobil qurilmaga (stol kompyuteri) yuklab olish mumkin bo'lgan audio fayllar (audio ma'ruzalar) sifatida podkastlar universitet

talabalarining ijtimoiy-madaniy malakasini rivojlantirish uchun foydali vositalardir. Podkastlar o'zining haqiqiyliги, dolzarbligi, ko'p qirraliligi, media kompetentligi, ko'p tarmoqliligi, interaktivligi, motivatsiyani oshirish va individual yondashuvni ta'minlay olishi bilan chet tillarni o'rganishda katta didaktik yordam va imkoniyatlarga ega.

Madaniy yondashuv "ag'darma sinf" pedagogik texnologiya doirasida qo'llashda juda samarali bo'ladi. Xususan, o'qituvchi maxsus o'quv platformalarida ona tilisi ingliz tili bo'lgan so'zlashuvchilar hayotining turli madaniy jihatlarini aks ettiruvchi turli xil podkastlarni tanlashi mumkin. Bundan tashqari, "ag'darma sinf"dagi podkastlar talabalar orasida eng kam rivojlangan tinglash ko'nikmalarini rivojlantirishga yordam beradigan Shu bilan birga, hozirgi vaqtda ushbu sohada ko'proq tajribalar talab etiladi, shunda keyinchalik ular asosida lingvistik va nolingvistik universitetlarda chet tilini o'rganayotgan talabalarda tinglash ko'nikmalarini rivojlantirishning kompleks usullarini ishlab chiqish mumkin bo'ladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Kovylin E.V. Prepodavanie inostrannogo yazyka v ramkax kulturologicheskogo podxoda // Molodoy uchenyy. 2010. № 8. T. 2. S. 161.
2. Vereshchagin E.M. Lingvostranovedcheskaya teoriya slova. M.: Rus. yaz., 1980. S. 71.
3. Furmanova V.P. Mejkulturnaya kommunikatsiya i lingvokulturovedenie v teorii i praktike obucheniya inostrannym yazykam. Saransk: Izd-vo Mordovskogo un-ta, 1993. S. 62.
4. Yelizarova G.V. Kulturologicheskaya lingvistika (Opyt issledovaniya ponyatiya v metodologicheskix tselyax). SPb.: Belveder, 2000. S. 53.
5. Sysoev P.V. Sovremennye informatsionnye i kommunikatsionnye tekhnologii: didakticheskie svoystva va funktsiy // Yazyk i kultura. 2012. № 1. S. 126.
6. Salin B.S. Nekotorye aspekty ispolzovaniya podkastov v obucheni angliyskomu yazyku // Sovremennye problemy nauki i obrazovaniya. 2020. № 4. S. 90-97.
7. Bartosh D.K., Galskova N.D., Kharlamova M.V. Elektronnye tekhnologii v sisteme obucheniya inostrannym yazykam: teoriya i praktika: Uchebnoe posobie. M.: Prosveshchenie, 2017. S. 135.
8. Lazitskaya E.D., Kolmakova O.A. Metodika raboty s podkastami pri organizatsii vneauditornoy deyatel'nosti studentov // Vestnik IRGTU. 2013 yil. № 9 (80). S. 287.
9. Gerasimenko T.L., Kovalchuk S.V., Moxova O.L. Vozmozhnosti i perspektivy M-Learning (mobil obucheniya) v protsesse izucheniya inostrannogo yazyka // Vestnik MGOU. Seriya "Pedagogika". 2003. № 1. S. 63.
10. Golovchuk I.P., Maksimova A.K. Ispolzovanie podkastov na zanyatiyax po prakticheskomu kursu nemetskogo yazyka // Povoljskiy pedagogicheskiy vestnik. 2013. № 1. S. 143.
11. Borshcheva O.V. Principy otbora podkastov dlya obucheniya inostrannomu yazyku // Pedagogika i psikhologiya obrazovaniya. 2019. No. 3. C. 67.
12. Borshcheva O.V. Principy otbora podkastov dlya obucheniya inostrannomu yazyku // Pedagogika i psikhologiya obrazovaniya. 2019. No. 3. C. 65.

BO‘LAJAK TARBIYACHILARDA KASBIY IJODKORLIK KO‘NIKMALARINI SHAKLLANTIRISH FUNKSIYALARI

Nurjanova R.U.

p.f.n., dosent

Qori Niyoziy nomidagi TPMI mustaqil tadqiqotchisi (DSc)

Tayanch so‘zlar: bo‘lajak tarbiyachi, innovatsion kasbiy faoliyat, kasbiy ijodkorlik, kreativlik, psixik va kognitiv funksiyalar, idrok, tafakkur, xotira, tasavvur, nutq, motivasiya, refleksiya, faoliyat, pedagogik qobiliyat.

Ключевые слова: будущий воспитатель, инновационная профессиональная деятельность, профессиональное творчество, креативность, психические и когнитивные функции, восприятие, мышление, память, воображение, речь, мотивация, рефлексия, деятельность, педагогические способности.

Key words: future educator, innovative professional activity, professional creativity, creativity, mental and cognitive functions, perception, thinking, memory, imagination, speech, motivation, reflection, activity, pedagogical ability.

РЕЗЮМЕ:

Ushbu maqolada bo‘lajak tarbiyachilarda kasbiy ijodkorlik ko‘nikmalarini shakllantirishning pedagogik va psixologik funksiyalari tahlil etilgan. Tadqiqotda ijodkorlik tushunchasining mazmun-mohiyati, uning tarbiyachi kasbiy faoliyatidagi o‘rni hamda ta‘lim jarayonida rivojlantirish imkoniyatlari yoritilgan. Shuningdek, bo‘lajak tarbiyachilarda ijodiy fikrlashni rivojlantirishga xizmat qiluvchi motivatsion, kognitiv, amaliy va refleksiv funksiyalar asoslab berilgan.

РЕЗЮМЕ:

В статье анализируются педагогические и психологические функции формирования навыков профессионального творчества у будущих воспитателей. В исследовании освещены сущность и содержание понятия творчества, его место в профессиональной деятельности воспитателя и возможности его развития в образовательном процессе. Также обоснованы мотивационные, когнитивные, практические и рефлексивные функции, служащие развитию творческого мышления у будущих воспитателей.

SUMMARY:

This article analyzes the pedagogical and psychological functions of forming professional creative skills in future educators. The study highlights the essence and content of the concept of creativity, its place in the professional activity of an educator, and the possibilities of its development in the educational process. Also, motivational, cognitive, practical, and reflexive functions that serve the development of creative thinking in future educators are substantiated.

Kirish. Kreativ faollik bo'lajak tarbiyachining kasbiy ijodkorlik ko'nikmalarini egallaganligida namoyon bo'ladi. Kasbiy ijodkorlikning tabiatini o'rganish, hozirgi kunda eng dolzarb muammolardan biri hisoblanadi. Bu, avvalo, so'nggi o'n yilliklarda jamiyatdagi o'zgarishlar shunchalik tez suratlarda kechayotganligi bilan bog'liq, bu rivojlanayotgan jamiyatning barcha sohalarida talabalar turli vaziyatlarda kreativ, yangi g'oyalarni yarata oladigan va ularni amalda samarali tatbiq eta oladigan mutaxassis bo'lib yetishishlarini talab qiladi.

Bugungi kunda ijodkorlik barcha kasb sohalariga xos bo'lgan sifat hisoblanadi. Chunki jamiyat hayotining barcha sohalarida faoliyat yuritayotgan mutaxassislar bilimlar va standart ko'nikmalar bilan bir qatorda, umumiy rivojlangan ijodiy qobiliyatlarga ham ega bo'lishlari lozim. Shu bilan birga, mutaxassislar tomonidan ijodiy salohiyatdan foydalanish zarurati faqat jamiyat talabi emas, balki har bir insonning o'z hayotida o'zini samarali ro'yobga chiqarishga bo'lgan tabiiy intilishidir, ya'ni o'z faoliyatida kreativlikni namoyon qilishga bo'lgan intilishidir. Bunday sharoitda ta'limning barcha bosqichlarida uning maqsadlari tubdan o'zgaradi. Asosiy ustuvor yo'nalish sifatida barcha ta'lim oluvchilarning iqtidorlari va qobiliyatlarini aniqlash hamda ularda kreativlikni rivojlantirishga xizmat qiluvchi shart-sharoitlarni yaratish nazarda tutilishi kerak. Bunday yondashuvda ta'lim oluvchilarning bilimliligi va tarbiyalanganligini rivojlantirish ularning kreativligi va kelgusidagi kasbiy ijodiy faoliyatini shakllantirishga xizmat qiluvchi vosita, madaniy salohiyat sifatida qaralishi lozim.

Adabiyotlar tahlili. Bo'lajak tarbiyachilarda kreativ faollikni rivojlantirish muammosiga murojaat qilish ushbu masalaning yetarlicha ishlab chiqilmaganligini ko'rsatadi. Mavjud manbalarda ijodkorlikning ko'plab ta'riflari mavjud. Kreativlikni tavsiflovchi yuzlab xususiyatlar, o'nlab sxemalar, bosqichlar, fazalar, stadiyalar, darajalar mavjud bo'lib, metodologik yondashuvlarda bir qator naoniqliklar kuzatiladi.

Kreativlikning kasbiy faollik bilan bog'liq sifatlari ham yetarlicha tadqiq etilmagan. U mustaqil faoliyat, yoki faoliyatning jihati, jarayoni, tomoni sifatida talqin etilgan bo'lib, ijtimoiy jamiyat va tabiat yoki ularning ayrim hodisalari bilan bog'liq holda o'rganilgan. Shuning uchun, V.Muxina ta'kidlaganidek, ijodkorlikning haqiqiy mohiyatini anglashga bo'lgan intilish shu qadar yuqoriki, ularning g'oyalari tizimli sharh va umumlashtirishni talab etiladi [6].

Tadqiqotimizning maqsadi ijodkorlikka bag'ishlangan cheklangan miqdordagi tadqiqot ishlariga tayangan holda, uning tabiatini anglashda funksional yondashuvni amalga oshirishdan iborat. Bizningcha, bu zarurat shundan kelib chiqadiki, ijodkorlik kabi nihoyatda murakkab hodisani tadqiq etar ekan, olimlar ushbu jarayonda qaysi metodologiyadan foydalanayotganini ko'rsatishlari lozim. Bu esa tadqiqotchilarning ijodkorlikning turli jihatlarini va qirralarini yoki ularning

ayrimlarini qayd etib, aynan shu jihatlarni uning yaxlit mohiyati sifatida talqin qilishlariga olib keladi.

Asosiy qism. Funksional yondashuvning ontologik asosi shundaki, real dunyodagi har qanday hodisa boshqa hodisalar bilan ko'p qirrali aloqadorlikda bo'ladi. Funksional yondashuv bo'lajak tarbiyachi faoliyatini unda namoyon bo'ladigan psixik va kognitiv funksiyalar, chunonchi idrok, tafakkur, xotira, tasavvur, nutq, motivasiya, refleksiya va h.k. orqali tahlil qiladi. Ushbu yondashuvga ko'ra, har bir ruhiy jarayon muayyan funksiyani bajaradi va kasbiy faoliyat samaradorligini ta'minlaydi. Funksional yondashuv doirasida kreativlik shaxsning alohida sifatigina emas, balki muammoli vaziyatlarda yangi, noodatiy, samarali yechimlarni yaratishga xizmat qiluvchi kognitiv-psixologik funksiyalar tizimi sifatida talqin etiladi. Ya'ni kreativlik ma'lum bir vaziyatda faollashadi, muayyan funksional vazifani bajaradi, bo'lajak tarbiyachining faoliyat samaradorligini oshiradi. Funksional yondashuv nuqtai nazaridan kreativlik quyidagi funksiyalar o'zaro uyg'unligida namoyon bo'ladi: muammoning anglash funksiya, divergent fikrlash funksiyasi, innovation yechimlarni ilgari surish funksiyasi, refleksiya funksiyasi.

Muammoni anglash funksiyasi bo'lajak tarbiyachining mavjud darajasi bilan kutilgan natija o'rtasidagi nomutanosiblikni sezishi, ochiq ko'rinmagan, yashirin yoki standart shaklda qo'yilmagan muammoni idrok etishi va shakllantirishi qobiliyatidir. Kreativ faollik nuqtai nazaridan esa muammoni anglash ijodiy faoliyatning boshlanish nuqtasi va uni harakatga keltiruvchi asosiy kognitiv funksiya hisoblanadi. Kreativ faollik faqat yechim yaratish bilan emas, balki qaysi muammoni hal qilish kerakligini ko'ra bilish bilan boshlanadi. Shu sababli, yuqori darajadagi kreativ faollik quyidagilar bilan tavsiflanadi: muammoni tayyor holda qabul qilmaslik, uni qayta ko'rish, yangi muammo qo'ya olish kabilar. Muammoni anglash funksiyasining kreativ mexanizmlari sifida sezgirlik, qayta modellashirish, savol qo'ya bilish, ma'no yaratish kabilarda o'z ifodasini topadi. Muammoni anglash funksiyasi va kreativ faollik o'rtasidagi aloqadorlik muammoni ko'ra bilish, muammoni qayta talqin qilish, muammoni mustaqil qo'ya olish, muammoni shaxsiylashtirish kabilarda o'z ifodasini topadi. Kreativ faollik nuqtai nazaridan muammoni anglash funksiyasi ijodiy faollikni boshlovchi, yo'naltiruvchi va mazmun bilan to'ldiruvchi asosiy kognitiv mexanizm hisoblanadi.

Divergent fikrlash bir muammo yoki vaziyatga nisbatan bir vaqtning o'zida ko'plab g'oyalar yaratish, noodatiy, original yechimlarni taklif etish, standart qoliplardan voz kechish, yangicha fikr yuritish qobiliyatidir. Kreativ faollik nuqtai nazaridan divergent fikrlash kreativ faollikning kognitiv o'zagi bo'lib, ijodiy harakatlarning xilma-xilligini ta'minlaydi. Bo'lajak tarbiyachilar faoliyatida divergent fikrlashning ahamiyati maktabgacha ta'lim va tarbiya jarayonida turli

xarakter, qiziqish va qobiliyatga ega bolalar bilan ishlash imkoniyatini kengaytiradi. Shuningdek, kutilmagan pedagogik vaziyatlarga duch kelganda birgina metod bilan cheklanib qolmaydi. Shunga ko'ra, divergent fikrlash tarbiyachilarda pedagogik moslashuvchanlikni, ijodiy tashabbuskorlikni, bolalarning tabiiy kreativligini qo'llab-quvvatlashni ta'minlaydi.

Divergent fikrlash funksional xususiyatlarga ega. Bo'lajak tarbiyachilarda divergent fikrlash bir qator funksiyalar orqali namoyon bo'ladi:

- g'oyalar generatsiyasi funksiyasi bir muammoga nisbatan ko'plab variantlar taklif qilish, bitta to'g'ri javobga bog'lanib qolmaslik;
- originallik funksiyasi odatiy pedagogik yechimlardan farqli g'oyalar, yangi o'yin, mashg'ulot yoki tarbiyaviy ssenariy yaratish;
- moslashuvchanlik funksiyasi vaziyatga qarab faoliyat yo'nalishini o'zgartirish, bolalar ehtiyojiga mos uslub tanlash;
- kombinasiyalash funksiyasi turli metod va vositalarni bir-biri bilan uyg'unlashtirish, fanlararo va faoliyatlararo integratsiyani amalga oshirish kabilar.

Divergent fikrlaydigan tarbiyachi bolalarga tayyor qoliplarni emas, ijodiy imkoniyatni taklif qiladi, bolalarning g'oyalarini cheklamaydi, "xato qilishdan qo'rqmaslik" muhitini yaratadi. Bu esa bolalarda erkin fikrlash, fantaziya, mustaqil kreativ faollikning rivojlanishiga xizmat qiladi.

Kreativ faollikni rivojlantirish nuqtai nazaridan bo'lajak tarbiyachilarning divergent fikrlashi pedagogik ijodkorlik, innovatsiya va bolalar kreativligini qo'llab-quvvatlashning asosiy kognitiv sharti hisoblanadi.

Innovation yechimlarni ilgari surish funksiyasi bo'lajak tarbiyachining mavjud muammolarni standart usullar bilan emas, yangi, samarali va amaliy ahamiyatga ega yechimlar orqali hal qilishga qaratilgan ijodiy-pedagogik faolligidir. Kreativ faollik nuqtai nazaridan innovation yechimlarni ilgari surish kreativ fikrlashning natijaviy bosqichi bo'lib, g'oyani amaliy qiymatga aylantiruvchi asosiy funksiyasi hisoblanadi. Kreativ faollik tizimida ushbu funksiya bilan kreativ faollik muammoni anglash, divergent fikrlash, tanlash va qayta ishlash, innovation yechimni ilgari surish, amaliyotga joriy etish va baholash asosida rivojlanadi. Shu nuqtai nazardan, innovation yechim kreativ jarayonning cho'qqisi pedagogik ijodkorlikning amaliy ifodasi hisoblanadi. Innovation yechimlarni ilgari surish va kreativ faollik orasidagi aloqadorlik kreativ jihatdan original fikr, divergent tafakkur, refleksiya, ijodiy jasorat kabilarda namoyon bo'ladi. Innovation funksiyadagi ifodasi sifatida esa yangi pedagogik g'oya, turli innovation variantlar, yechimni baholash va takomillashtirish, yangi g'oyani himoya qilish kabilarda namoyon bo'ladi.

Oliy pedagogik ta'lim jarayonida ushbu funksiyani rivojlantirish mexanizmlari innovation pedagogik vaziyatlar hamda loyiha faoliyati kabilarda orqali amalga oshadi. Maktabgacha ta'limda innovation funksiya bilan innovatsiya

yechimlarni ilgari sura oladigan tarbiyachi bolalar kreativligini cheklamaydi, aksincha rag'batlantiradi. Shuningdek ta'lim muhitini boyitadi, zamonaviy pedagogik talablarga javob beradi, doimiy ravishda o'z faoliyatini yangilab boradi. Kreativ faollikni rivojlantirish nuqtai nazaridan bo'lajak tarbiyachilarning innovasion yechimlarni ilgari surish funksiyasi ijodiy fikrni amaliy pedagogik yangilikka aylantiruvchi hal qiluvchi mexanizmdir. Ushbu funksiya kreativ fikrlashni natijaviy bosqichga olib chiqadi, tarbiyachini faol ijodkor va innovasiya tashabbuskor mutaxassis sifatida shakllantiradi.

Refleksiya funksiyasi bo'lajak tarbiyachilarning o'z faoliyatini, fikrlash jarayonini, qabul qilingan qarorlar va natijalarni ongli ravishda tahlil qilishi, baholashi va qayta ko'rib chiqish qobiliyatidir. Kreativ faollik nuqtai nazaridan refleksiya ijodiy faollikni nazorat qiluvchi, chuqurlashtiruvchi va barqaror rivojlanishini ta'minlovchi metakognitiv funksiyadir. Kreativ faollik muammoni anglash, divergent fikrlash, innovasion yechimlarni ilgari surish, refleksiya, takomillashtirilgan yangi kreativ faollik kabi funksional zanjir asosida rivojlanadi. Bu o'rinda refleksiya ijodiy jarayonni yakunlovchi, bir vaqtning o'zida yangi bosqichni boshlovchi funksiya hisoblanadi. Bo'lajak tarbiyachilarda refleksiya funksiyasining kreativ ahamiyati refleksiya orqali tarbiyachi qaysi g'oya samara berganini, qaysi usul ishlamaganini, nima uchun shunday bo'lganini anglaydi. Bu jarayonda tarbiyachi kreativ tajribani tasodifiy emas, ongli amalga oshiradi. Kreativ faollik sifatini oshirishda refleksiya yuzaki yangilikni chuqur innovasiyadan farqlash, g'oyani takomillashtirish, xatolarni ijodiy resurs sifatida qabul qilishga yordam beradi. Bo'lajak tarbiyachilarda refleksiya muvaffaqiyatli shakllantirilgan ularning ijodiy mustaqilligi rivojlanadi. Refleksiya ko'nikmasiga ega bo'lgan tarbiyachi bolalarni kreativ fikrlashga o'rgatadi, ular tomonidan berilgan "nega?" va "qanday qilib?" tarzidagi savollarni qo'llab-quvvatlaydi, bolalarda erta yoshdan metakognitiv ko'nikmalarni shakllantiradi. Shu orqali bolalarning kreativ faolligi ham ongli va barqaror rivojlanadi. Kreativ faollikni rivojlantirish nuqtai nazaridan bo'lajak tarbiyachilarning refleksiya funksiyasi ijodiy faollikni anglash, nazorat qilish va uzluksiz takomillashtirishni ta'minlovchi hal qiluvchi metafunksiyadir. U kreativ faollikni tasodifiy emas, maqsadli tarzda shakllantirdi, innovasion g'oyalarni chuqurlashtiradi, tarbiyachini doimiy rivojlanuvchi ijodkor pedagog sifatida namoyon bo'lishini ta'minlaydi.

Funksional yondashuv va kreativlik orasidagi o'zaro aloqadorlik bog'liqlik jarayon, vosita, rivojlanuvchi tizim, faoliyatga bog'liq holat sifatida rivojlanadi. Funksional yondashuv asosida kreativlikni rivojlantirish bo'lajak tarbiyachilarda innovasion fikrlash, muammoli vaziyatlarga moslashuv, pedagogik tashabbuskorlikni oshiradi; ta'lim jarayonida esa faqat bilim berish emas, balki tafakkur funksiyalarini faollashtirishga xizmat qiladi, ijodiy topshiriqlar orqali

har bir funktsiya maqsadli rivojlantiriladi. Funktsional yondashuv nuqtai nazaridan kreativlik bo'lajak tarbiyachining muammoli vaziyatlarda faoliyat samaradorligini ta'minlovchi, kognitiv va psixologik funktsiyalar majmuasidir. Shunga ko'ra, kreativlikni rivojlantirish alohida qobiliyatni emas, balki tafakkur, tasavvur, refleksiya va innovasion yechim yaratish funktsiyalarini tizimli rivojlantirishni talab qiladi.

Ushbu yondashuvning gnoseologik asosi mazkur hodisaning o'zi ham, u bilan bog'liq bo'lgan boshqa hodisalar ham muayyan tushunchalar orqali aks ettiriladi. Shu bois vazifa «ijodkorlik» tushunchasining yaqin tushunchalar bilan o'zaro nisbatini ochib berish orqali, ijodkorlikning uning mavjudligini belgilab beruvchi hodisalar bilan munosabatini aniqlashdan iboratdir.

Xulosa. Bo'lajak tarbiyachilarda kasbiy ijodkorlik ko'nikmalarini shakllantirish zamonaviy ta'lim tizimining muhim vazifalaridan biri hisoblanadi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, kasbiy ijodkorlikning rivojlanishi tarbiyachining pedagogik faoliyatini samarali tashkil etish, ta'lim-tarbiya jarayonida innovasion yondashuvlarni qo'llash hamda bolalarning shaxsiy va intellektual rivojiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Mazkur jarayonda motivasion, kognitiv, faoliyatga yo'naltirilgan va refleksiv funktsiyalarning o'zaro uzviy bog'liqligi muhim ahamiyat kasb etadi. Shuningdek, ta'lim jarayonida ijodiy muhit yaratish, interfaol metodlardan foydalanish va bo'lajak tarbiyachilarning mustaqil fikrlashini qo'llab-quvvatlash kasbiy ijodkorlikni shakllantirishning samarali omillari sifatida namoyon bo'ladi. Demak, bo'lajak tarbiyachilarni tayyorlash jarayonida kasbiy ijodkorlik ko'nikmalarini shakllantirishga yo'naltirilgan tizimli va ilmiy asoslangan yondashuvlarni joriy etish ta'lim sifatini oshirishga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2016 йил 29 декабрдаги ПҚ-2707-сон “2017-2021 йилларда мактабгача таълим тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги қарори.
2. 2017 йил 9 сентябрдаги ПҚ-3261-сон “Мактабгача таълим тизимини тубдан такомиллаштириш бўйича чора-тадбирлар тўғрисида”ги қарори.
3. 2018 йил 30 сентябрдаги ПҚ-3955-сонли “Мактабгача таълим тизимини бошқаришни такомиллаштириш чора –тадбирлари тўғрисида”ги қарори.
4. 2019 йил 8 майдаги ПҚ-4312-сон “Ўзбекистон Республикаси мактабгача таълим тизимини 2030 йилгача ривожлантириш концепциясини тасдиqlаш тўғрисида”ги қарори.
5. Вазирлар Маҳкамасининг 2019 йил 13 майдаги 391-сон “Мактабгача таълим муассасалари фаолиятини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги қарори.
6. Мухина В. С. М92 Возрастная психология: феноменология развития, детство, отрочество: Учебник для студ. вузов. - 4-е изд., стереотип. - М.: Издательский центр «Академия», 1999. - 456 с

ZAMONAVIY TA'LIM METODIKASI ASOSIDA PEDAGOG-O'QITUVCHILARNING KASBIY KOMPETENSIYALARINI RIVOJLANTIRISH

Masimjonov A.A.

TKTI Ma'naviy-ma'rifiy ishlar departamenti uslubchisi

Tayanch so'zlar: ta'lim metodikasi, pedagog, innovatsion metod, kompetensiya, kasbiy tayyorgarlik.

Ключевые слова: методика обучения, педагог, инновационные методы, компетентность.

Key words: teaching methodology, pedagogue, innovative methods, competence.

РЕЗЮМЕ:

Maqolada zamonaviy ta'lim metodikasi asosida pedagog-o'qituvchilarni tayyorlash va ularning kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirish masalalari ilmiy jihatdan tahlil qilindi. Innovatsion metod va texnologiyalar orqali o'quv jarayonining samaradorligini oshirish hamda pedagoglarning bilim, ko'nikma va malakalarini shakllantirish usullari bayon etilgan.

РЕЗЮМЕ:

В статье рассматриваются вопросы совершенствования подготовки педагогов на основе современной методики обучения и развития их профессиональных компетенций. В статье описаны методы повышения эффективности образовательного процесса и развития знаний, навыков и компетенций учителей с помощью инновационных методов и технологий.

SUMMARY:

The article examines the improvement of teacher training based on modern teaching methodology and the development of their professional competencies. Methods for increasing the efficiency of the educational process and developing the knowledge, skills, and competencies of teachers through innovative methods and technologies are described.

Kirish. Globallashuv va raqamli transformatsiya davrida ta'lim tizimi pedagoglarning metodik tayyorgarligini tubdan takomillashtirishni talab qiladi. Ta'lim sifati va samaradorligini oshirish uchun pedagoglarning bilim, ko'nikma va malakalarini rivojlantirish, shuningdek, innovatsion pedagogik metodlarni qo'llash muhim ahamiyat kasb etadi.

Zamonaviy ta'lim metodikasi pedagogning kasbiy kompetensiyasini rivojlantirishda markaziy rol o'ynaydi. Bu esa o'quvchilarni zamonaviy dunyo talablariga mos tayyorlash, ularni mustaqil fikrlash va ijodiy yondashuvga yo'naltirish imkonini beradi.

Asosiy qism.

1. Ta'lim metodikasining nazariy asoslari

Ta'lim metodikasi - bu o'qitish jarayonini ilmiy asosda tashkil etish, o'qitish usullari, vositalari va shakllarini o'rganadigan pedagogik fan. U "nimani o'qitish", "qanday o'qitish" va "natijaga qanday erishish" savollariga javob beradi.

Pedagog-o'qituvchining kasbiy kompetensiyalari quyidagilarni o'z ichiga oladi:

- Loyihalovchilik – o'quv jarayonini rejalashtirish va tashkillashtirish;
- Tashkilotchilik – o'quvchilarni safarbar etish, dars jarayonini boshqarish;
- Kommunikativ – o'quvchilar bilan samarali muloqot va ishlantirish;
- Axborot – o'quv predmetini chuqur tushunish va yetkazish;
- Rivojlantiruvchi – o'quvchilarning aqliy, axloqiy va jismoniy rivojini ta'minlash;
- Yo'naltiruvchilik – o'quvchilarning individual xususiyatlariga mos yo'naltirish;
- Tadqiqotchilik – ilmiy izlanishlar, tajriba va ijodiy faoliyat;
- Texnologik – pedagogik texnologiyalarni amalda qo'llash va takomillashtirish.

2. Zamonaviy metodlar va innovatsion texnologiyalar

Zamonaviy pedagogik metodlar va innovatsion texnologiyalar o'quv jarayonining samaradorligini oshirishda asosiy vositalardir:

- Amaliy o'yinlar va muammoli o'qitish;
- Interfaol ta'lim;
- Modulli-kredit tizimi va blended learning (aralash o'qitish);
- Case-study va masofali ta'lim ;
- Mahorat darslari, vebinar va assessment texnologiyalari.

Ushbu metodlar pedagogga o'quvchilarning bilim va ko'nikmalarini mustaqil rivojlantirishga yordam beradi, ijodiy va kritik fikrlashni shakllantiradi.

3. Amaliyotdagi muammolar va yechimlar

Ko'p hollarda pedagoglarning metodik tayyorgarligi yetarli darajada emasligi sababli ta'lim sifati past bo'lishi mumkin. Bunday muammolarni hal qilish uchun:

- Innovatsion metodlarni dars jarayoniga tatbiq etish;
- Pedagoglarni kasbiy kompetensiyalarni rivojlantirish bo'yicha muntazam malaka oshirish;
- Talabalar bilan interfaol va izlanishli faoliyatni tashkil etish;
- Ta'lim jarayonini shaxsga yo'naltirilgan qilib boshqarish zarur.

Natijalar va muhokama. Tahlillar shuni ko'rsatadiki, innovatsion va interfaol ta'lim metodlari pedagog-o'qituvchilarning kasbiy kompetensiyalarini sezilarli darajada rivojlantiradi. Masalan, amaliy o'yinlar va case-study metodlari o'quvchilarni muammoli vaziyatlarni hal qilishga, mustaqil fikrlashga va ijodiy yondashuvga o'rgatadi.

Pedagoglarning interfaol metodlarni qo'llashi quyidagi samalarni beradi:

1. Bilim va ko'nikmalarni chuqurlashtirish

Innovatsion pedagogik metodlar o'quvchilarning mavzuni faqat yodlash darajasida emas, balki chuqur tushunish darajasida o'rganishlariga yordam beradi. Masalan, case-study va muammoli o'qitish metodlari talabalarni real hayotiy vaziyatlar bilan tanishtirib, nazariy bilimni amaliyotga tatbiq qilishga o'rgatadi. Shu orqali o'quvchilar mavzularni yaxshiroq anglaydi, ularni bir-biriga bog'lay oladi va yangi bilimlarni oldindan olingan bilimlar bilan integratsiyalash imkoniyatiga ega bo'ladi.

Bu jarayonda o'qituvchi talabalarning o'zlashtirish darajasini doimiy kuzatadi, savollar berish va muhokama orqali bilimni mustahkamlashga yordam beradi. Natijada, o'quvchilarning kognitiv ko'nikmalari rivojlanadi va mavzu bo'yicha mustahkam bilim bazasi yaratiladi.

2. Ijodiy va tanqidiy fikrlash

Innovatsion metodlar, xususan, muammoli o'qitish va interfaol guruh ishlari, talabalarni mustaqil qaror qabul qilish va muammolarni hal qilishga o'rgatadi. O'quv jarayonida ular turli variantlarni tahlil qilishi, ularni solishtirishi va eng maqbul yechimni tanlashi talab etiladi.

Shuningdek, tanqidiy fikrlash qobiliyati shakllanadi: talabalar mavzuni faqat qabul qilmay, uni tahlil qiladi, savollar beradi va mavjud qarorlarni baholaydi. Bu o'quvchilarda ijtimoiy va ilmiy mas'uliyat, qaror qabul qilishda mustaqillik va ijodiy yondashuvni rivojlantiradi.

3. Hamkorlik va kommunikatsiya ko'nikmalari

Guruh ishlari, interfaol muhokamalar va birgalikdagi loyiha ishlar orqali talabalar o'zaro hamkorlik va muloqot ko'nikmalarini rivojlantiradi. Ular fikr almashish, bir-birini tinglash, bahslashish va murosaga kelishni o'rganadi.

Bu jarayon o'quvchilarda ixtiyoriy va tashkilotchilik ko'nikmalarini, shuningdek, jamoada samarali ishlash va turli fikrlarni integratsiyalash qobiliyatini shakllantiradi. Shu tariqa, o'quvchilar nafaqat mavzuni o'rganadi, balki ijtimoiy muhitda muvaffaqiyatli hamkor bo'lishga tayyorlanadi.

4. Pedagogning professional o'sishi

Innovatsion pedagogik yondashuvlarni qo'llash pedagogning kasbiy kompetensiyalarini doimiy rivojlantirish ga imkon beradi. O'qituvchi yangi metodlar va texnologiyalarni amalda qo'llash orqali:

- o'z bilimini yangilaydi;
- metodik yondashuvlarini takomillashtiradi;
- o'quvchilarga ta'lim sifatini oshirishda yuqori samaradorlik ko'rsatadi.

Bu jarayonda pedagog tajribaviy va ilmiy asoslangan qarorlar qabul qilish, darsni shaxsga yo'naltirilgan va interfaol tarzda tashkil etish qobiliyatlarini rivojlantiradi. Shu bilan birga, o'qituvchi ilmiy-texnologik innovatsiyalarni o'rganish va joriy qilish orqali kasbiy o'sishga erishadi.

Shuningdek, blended learning va masofaviy o'qitish pedagoglarning raqamli savodxonligini oshirishga, o'quv jarayonini yanada moslashuvchan va samarali tashkil etishga imkon beradi.

Xulosa. Zamonaviy ta'lim metodikasi asosida pedagoglarni tayyorlash va ularning kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirish quyidagi asosiy natijalarga olib keladi:

- Pedagoglarning ilmiy va metodik tayyorgarligi oshadi.
- Talabalar bilim, ko'nikma va ijtimoiy kompetensiyalarini samarali shakllantiradi.
- O'quv jarayoni shaxsga yo'naltirilgan, interfaol va ijodiy bo'ladi.
- Innovatsion pedagogik yondashuvlar orqali oliy ta'lim muassasalarida ta'lim sifati va samaradorligi oshadi.

Ushbu yondashuv pedagog-o'qituvchilarning kasbiy va ijodiy rivojlanishi, shuningdek, mamlakatimiz ta'lim tizimining zamonaviy talablar darajasiga yetishida muhim omil hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Avliyoqulov I.X., Musaeva N.N. Pedagogik texnologiya. – Toshkent: Tafakkur bo'stoni, 2012.
2. Golovanova N.F. Pedagogika. – Moskva: Akademiya, 2019.
3. Matyash N.V. Innovatsion pedagogik texnologiyalar. – Moskva: Akademiya, 2018.
4. UNESCO. Education 2030: Global Framework for Action. – Paris, 2021.
5. OECD. Innovative Teaching and Learning. – Paris, 2020.
6. Hattie J. Visible Learning for Teachers. – London: Routledge, 2018.
7. Jonassen D.H. Learning to Solve Problems with Technology. – New York: Routledge, 2017.
8. Shulman L.S. Knowledge and Teaching: Foundations of the New Reform. – Harvard Educational Review, 1987.
9. Darling-Hammond L. The Right to Learn: A Blueprint for Creating Schools that Work. – San Francisco: Jossey-Bass, 2021.
10. Bruner J.S. The Process of Education. – Cambridge: Harvard University Press, 1960.

PEDAGOGLARNI UZLUKSIZ KASBIY RIVOJLANTIRISH JARAYONINI INDIVIDUALLASHTIRISHNING PEDAGOGIK STRATEGIYALARI

Xudayberdiyeva J.R.

Toshkent amaliy fanlar universiteti

“Maktabgacha ta’lim metodikasi” kafedrasi katta o’qituvchisi

Tayanch soʻzlar: uzluksiz kasbiy rivojlanish, oʻqitishni individuallashtirish, pedagogik tizim, pedagog kompetensiyalari, pedagogik strategiya, ta’lim texnologiyalari, motivatsiya, kasbiy charchash, shaxsga yoʻnaltirilgan ta’lim.

Ключевые слова: непрерывное профессиональное развитие, индивидуализация обучения, педагогическая система, компетенции педагога, педагогическая стратегия, образовательные технологии, мотивация, профессиональное выгорание, личностно-ориентированное образование.

Key words: continuous professional development, individualization of teaching, pedagogical system, teacher competencies, pedagogical strategy, educational technologies, motivation, professional burnout, person-oriented education.

РЕЗЮМЕ:

Maqolada pedagoglarning uzluksiz kasbiy rivojlanish jarayonini individuallashtirish pedagogik strategiyalariga doir yondashuvlar koʻrib chiqilgan. Kompleks nazariy va empirik tahlil asosida diagnostika, shaxsiy oʻquv yoʻlini shakllantirish hamda zamonaviy ta’lim texnologiyalarini joriy etishni oʻz ichiga olgan individuallashtirish modeli taklif etilgan. Eksperiment natijalari pedagoglarning motivatsiyasi oshganini, innovatsion metodlardan foydalanish koʻlami kengayganini va kasbiy charchash alomatlari kamayganini koʻrsatdi. Modelni muvaffaqiyatli amalga oshirishga yordam beruvchi omillar hamda infratuzilma va kadrlar sharoitlariga bogʻliq cheklollar aniqlangan. Tadqiqot ta’lim sohasida malaka oshirishning shaxsga yoʻnaltirilgan tizimlarini yanada rivojlantirish istiqbollarini ochib beradi.

РЕЗЮМЕ:

В статье рассматриваются подходы к педагогическим стратегиям индивидуализации процесса непрерывного профессионального развития педагогов. На основе комплексного теоретико-эмпирического анализа предлагается модель индивидуализации, включающая диагностику, формирование индивидуальной траектории обучения и внедрение современных образовательных технологий. Результаты эксперимента показали повышение мотивации педагогов, расширение сферы применения инновационных методов и снижение симптомов профессионального выгорания. Выявлены факторы, способствующие успешной реализации модели, а также ограничения, связанные с инфраструктурой и кадровыми условиями. Исследование раскрывает перспективы дальнейшего развития личностно-ориентированных систем профессионального развития в сфере образования.

SUMMARY:

The article considers approaches to pedagogical strategies for individualizing the process of continuous professional development of teachers. Based on a comprehensive theoretical and empirical analysis, an individualization model is proposed, which includes diagnostics, the formation of a personal learning path, and the introduction of modern educational technologies. The experimental results showed that the motivation of teachers increased, the scope of using innovative methods expanded, and symptoms of professional burnout decreased. Factors contributing to the successful implementation of the model, as well as limitations related to infrastructure and personnel conditions, were identified. The study reveals prospects for further development of person-oriented systems of professional development in the field of education.

Kirish. Jamiyat taraqqiyotining turli sohalarida, jumladan, ta'lim tizimida ro'y berayotgan jarayonlarning o'zgarishlarga boyligi pedagogik faoliyat mazmunining ham mutanosib ravishda takomillashish zaruratini belgilaydiki, bu holat pedagoglarning ham tizimli ravishda kasbiy rivojlanib borishga bo'lgan ehtiyojini kuchaytiradi. Mazkur ehtiyojni, ya'ni uzluksiz kasbiy rivojlanishni pedagog kasbiy faoliyatining ustuvor yo'nalishi, maqomining shakllanishi va o'zgarishlarga moslashish uslubi sifatida baholash mumkin.

Shunga qaramasdan, olib borilgan kuzatishlarimiz tahlili pedagoglarning uzluksiz kasbiy rivojlanishga nisbatan yuqori motivatsiyaga ega emasligi, ehtiyojlari, qiyinchililari va bo'shliqlarini anglashi tartibsiz va nomuvofiqligini ko'rsatdi. Mazkur holatga muvofiq ravishda, tinglovchilarning kasbiy rivojlantirish kurslariga nisbatan munoabatlari ham juda ziddiyatli ekanligi ko'rinadi. Ya'ni, kurslarga ishtirok etayotgan pedagoglarning ma'lum bir qismi o'quv dasturlarining mazmuni, faoliyatiga ijobiy ta'sir ko'rsatishi, zaruriy ko'nikmalarini rivojlantirish imkoniyatlariga e'tibor qaratga, ayrimlari malaka oshirganligini haqida sertifikat olish, toifa sinovlariga qatnashish, ustama olish yoki maktab tashvishlaridan ozod bo'lish vositasi sifatida qaraydilar. Agar bu fikrlarni raqamlarda ifodalaydigan bo'lsak, so'rovnoma ishtirokchilarining 73% dan ortig'i o'z faoliyatlarida kasbiy rivojlantirish kurslarining zarurligi va ahamiyatli ekanligi, 81% dan ko'prog'i o'qish davomida kasbiy, kommunikativ, metodik va axborot ko'nikmalarining oshganligini e'tirof etdilar. Ko'rinib turganidek, kasbiy rivojlanish kurslariga ijobiy yondashuvchilarga nisbatan kam foizlarda bo'lsa ham ayrim tinglovchilar noprofessional munosabatni bildirganlar.

Demak, imdividual kasbiy rivojlanish trayektoriyasini tuzish pedagogda o'zining kasbiy yuksalishini mustaqil loyihalash qobiliyatini oshirish zaruratini taqozo qiladi. Bu qobiliyat pedagogda o'z vazifasini to'liq anglashi, o'zining kasbiy rivojlanish faoliyatini o'zi tashkil eta olishi, mavjud muammolarini tashxislashi va hal qilishi, rejalashtirish, natijalarni baholash, tuzatish kiritish, egallangan bilimni amaliyotda qo'llay bilish, hamkorlikda ishlash

kabi ko'nikmalar shakllangan bo'lishini ifodalaydi. Bundan tashqari, ichki motivatsiya ham muhim ahamiyatga ega bo'lib, u pedagogning kognitiv faolligi, kasbiga munosabati, kutilmalari va rag'bat vositalari bilan izohlanadi.

Adabiyotlar tahlili. Aytish mumkinki, pedagogning imdividual kasbiy rivojlanish trayektoriyasini mustaqil loyihalash androgogik tamoyillarga tayanadi hamda pedagogik loyihalashning mazmunini chuqurroq tushunishga imkon beradi. Aslida ham, loyihalash o'quv jarayonini tashkil qilishning ajralmas va ustuvor omili sifatida pedagogik vazifalar yechimini topishda imdividual rejaning shakllanishidir.

Xorijiy va mahalliy ilmiy adabiyotlarda loyiha tushunchasiga ko'plab yondashuvlar mavjudligiga guvoh bo'ldik. Jumladan, loyiha, uni ta'lim jarayonida qo'llash, o'quv vazifalarini loyihalash, loyihaga asoslangan o'qitish muammolari bilan O'.Tolipov [84], M.Tojiyev, B.Ziyomammedov, M.Uralova [83], B.Ma'murov [76], N.Xadjibekov [88], Sh.Urakov [87] H.Qarshiboyev [78], I.Kamolov [72], N.Yusufjonova [23], D.Fayzullayeva [15], A.Hamroyev [67], F.Alimova [61], G.Fayzullayeva [14], J.Sharipov, H.Salohiddinov [22], B.Ergashev [64], va boshqalar birmuncha chuqur shug'ullanishgan.

Pedagogik jarayonni loyihalash bilan bog'liq izchil tadqiqotlar olib borgan olim O'.Tolipov pedagogik jarayonni loyihalash texnologiyasining har bir vazifasi, bosqichi, o'qituvchining roli, ta'lim jarayonini loyihalash qonuniyatlari, tamoyillari, strategiyalari, loyihalashning umumiy o'rta ta'limdagi darajalari va ularning mazmun-mohiyatiga batafsil to'xtaladi hamda quyidagi izohni beradi: "...pedagogik jarayonni loyihalash loyiha – mazmun – faoliyat uchligi asosida tashkil etiluvchi pedagogik faoliyatning umumiy mohiyatini yaxlit ifodalashga xizmat qiluvchi loyihani yaratishdir. Loyihalarda pedagog tomonidan ketma-ket amalga oshiriluvchi va tashxisning qo'yilishi bilan yakunlanuvchi tahliliy faoliyat: oldindan ko'ra bilish va loyihalash kabi ijodiy faoliyatlar namoyon bo'ladi" [84; 106-b.].

Shu o'rinda, pedagogning imdividual kasbiy rivojlanish trayektoriyasini mustaqil loyihalashi uchun ta'lim olishning norasmiy shakli ulushini ham ko'paytirish muhim ahamiyat kasb etadi. Chunki, amalda malaka oshirishning muqobil shakllarini inobatga olish tajribasidan foydalanilayotgan bo'lsada, asosiy shakl belgilangan tartibda tasdiqlangan dasturlar asosida olib boriladigan rasmiy (formal) kasbiy rivojlantirish kurslarining ustunligi saqlanib qolmoqda. Natijada pedagogning o'z kasbiy ehtiyojlari va mustaqil harakatlariga asoslangan imdividual kasbiy rivojlanish trayektoriyasini loyihalash chegaralari sezilarli darajada torayadi.

Quyida malaka oshirish jarayonida rasmiy ta'limning ijobiy xususiyatlarini inkor qilmagan holda norasmiy shaklining imkoniyatlari haqida ayrim fikrlarimizni keltiramiz.

Muhokama. Avvalo, ta'kidlashimiz o'rinliki, kasbiy rivojlantirish jarayonida norasmiy ta'lim, umumiy holatda umr davomida o'qish paradigmasini amalga oshirishga imkon bersa, xususiy holatda pedagogning kasbiy rivojlanish trayektoriyasini mustaqil loyihalashda shaxsiy ishtirokini ta'minlaydi. Uning ahamiyati pedagogning o'z kasbiy rivojlanish jarayonining subyektiga aylanishi, o'qitishning interfaol usullariga asoslanishi, shaxsiy-kasbiy qiziqishlariga imkon berilishi hamda qadriyatlar, munosabatlar, kutilmalar dolzarblashishi bilan yanada ortadi. Shuningdek, malaka oshirish shakli, vaqti, joyi, sur'atini tanlash hamda ishtirokchilar bilan do'stona, ijodiy va o'zini taqdim qilish muhitini yaratishga sharoit hozirlanadi.

Pedagogning kasbiy rivojlanish trayektoriyasini mustaqil loyihalashda kognitiv jarayonlar ustuvor bo'lib, uning tarkibiy va funksional qismlari sifatida individual ta'lim nazariyasining eng muhim unsurlari, o'z-o'zini boshqarish, anglangan faoliyat yaqqol ajralib turadi. Bu jarayonda o'z-o'zini boshqarish eng muhim ko'rsatkichlardan biridir. Chunki, kasbiy rivojlanish trayektoriyasi ko'p qirrali faoliyat sifatida mustaqil loyihalashni, intellektual salohiyatni, kognitiv jarayonlar, ta'sir etuvchi omillar, pedagogik-psixologik vazifalar, bir so'z bilan aytganda diqqat bilan boshqaruvni talab qiladi.

Shu o'rinda, aytish joizki pedagogik oliy ta'lim muassasalari bitiruvchilarining kasbiy-pedagogik tayyorgarlik darajasining yetarli emasligi ham pedagoglarni uzluksiz kasbiy rivojlantirish tizimi orqali ularning bilim, ko'nikma, malaka va tegishli fazilatlarini takomillashtirish muammosini qo'yadi. Fikrimizcha, bu muammoni yechimiga to'g'ri shakllantirilgan maqsadlar va kasbiy rivojlantirish dasturlari mazmunini modellashtirish orqali erishish mumkin.

Manbalar tahlili pedagoglarni uzluksiz kasbiy rivojlantirish mazmunini shakllantirishda, asosan quyidagi ikkita modelga e'tibor qaratilishini ko'rsatdi: pedagoglarni kelajakdagi ish faoliyati va sharoitlariga moslashtirishga yo'naltirilgan moslashuvchan model;

pedagogning motivatsiyasi, faolligi, qobiliyatlarini oshirish, qabul qilingan qarorlari, tanlovlari, harakatlari uchun mas'uliyatni o'z zimmasiga olishga yo'naltirilgan rivojlanish modeli.

Mamlakatimiz malaka oshirish ta'limi amaliyotida bo'lgan pedagoglarni uzluksiz kasbiy rivojlantirish tizimini moslashuvchan modelni inkor qilmagan holda rivojlanish modeliga ustunlik beriladi, degan fikrni ilgari surishimiz mumkin. Tizimga qo'yilayotgan talablar shiddati, ko'lami va o'zgaruvchanligi,

aynan shu modelning ustuvor bo'lishi to'g'riligini ko'rsatadi. Shuningdek, maktab ta'limi mazmunida ro'y berayotgan o'zgarishlar pedagogda ham unga hamohang ravishda kasbiy bilim, ko'nikma va fazilatlarini rivojlantirib borish zarurligini bildiradi.

Demak, pedagogda yangiliklarga ochiqlik va moslashuvchanlikka ega bo'lish, o'zini shaxsiy va kasbiy yuksaltirishga qaratilgan ta'lim mazmunini mustaqil loyihalay olish imkoniyatini taqdim eta oladigan innovatsion modellarga ehtiyoj oshib boradi. Alohida urg'u bermoqchimizki, bunday modellarning muvaffaqiyati pedagogning o'z faoliyatini mustaqil loyihalash qobiliyatiga asoslanishi bilan belgilanadi. Unga mos ravishda, pedagogning muvaffaqiyatli kasbiy faoliyati ham loyihalash qobiliyatining darajasiga bog'liq bo'ladi.

Pedagogning loyihalash qobiliyati faoliyatiga doir noaniqliklar kuchaygan sharoitda kasbiy muammolarini hal qilishda maqbul yondashuvlar va yechimlarni tezkor topishiga imkon beradi. Shuning uchun, pedagoglarni uzluksiz kasbiy rivojlantirish tizimida loyihaga asoslangan o'qitish texnologiyalaridan keng foydalanish samarali bo'ladi. Unda pedagoglarni kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirishda individuallikni ta'minlash bilan birgalikda jamoada ishlash ko'nikmalarini oshirish uchun ham qulay sharoit yaratiladi.

Keltirilgan fikrlar va tadqiqotimiz vazifalari bilan mos ravishda pedagoglarni kasbiy rivojlantirish dasturlarini modellashtirish jarayonining ustuvor yo'nalishi sifatida uning innovatsion o'ziga xoslikka ega bo'lishi, mustaqil harakatlarga imkon berishi, variativligi, refleksivligi, jamoaviy iqlim yaratishi, natijador ta'lim texnologiyalaridan foydalanilishi va o'qitish sifatini oshirishga yo'naltirilganlikda belgilanishi lozim. Pedagoglarni uzluksiz kasbiy rivojlantirish dasturlarini mumkin qadar individuallashtirish, ta'lim trayektoriyasini mustaqil loyihalash muhitini yaratish va raqobatbardoshlikni hosil qilishga tizimning bosh maqsadiga aylanishi zarur.

Shundan kelib chiqqan holda, tadqiqot ishimiz modelini yaratish imkonini paydo bo'ldi va unda, nafaqat pedagoglarni uzluksiz kasbiy rivojlantirish tizimidagi diversifikatsiya jarayonlari, balki, kasbiy qiyinchiliklar, ehtiyojlarni o'rganish, tabaqalashtirish va individuallashtirish jarayonlari ham inobatga olindi. Model pedagoglarni uzluksiz kasbiy rivojlantirishda ta'lim trayektoriyasini mustaqil loyihalash bilan birgalikda maqsad, diagnostik, moslashuvchanlik, jarayon, o'qitish, rivojlantirish, refleksiv va integrativ funksiyalarni ham bajaradi. Shuningdek, rasmiy va norasmiy ta'lim modullarini birlashtirishni asoslovchi androgogik yondashuvga ham ahamiyat qaratildi.

Individual kasbiy rivojlanish trayektoriyasining kasbiy-shaxsiy ehtiyojlarning majmuaviy tashxisi hamda pedagogning individual xususiyatlarga asoslanishi undan kutilmalar ko‘lamini kengaytiradi

Xulosa. Xulosa qilish mumkinki, loyihalangan modelning butunligi nazariy va amaliy qismlarining o‘zaro mustahkam bog‘liqligi asosida quriladi. Shuningdek, soddalik, ingerentlik, adekvatlik talablari hamda individuallashtirish, tabaqalashtirish, uyg‘unlashtirish va o‘zini o‘zi boshqarish jarayonlarining yig‘indisiga bevosita asoslanadi. Pedagoglarni uzluksiz kasbiy rivojlantirishni individuallashtirish modelining maqsad, motivlashtirish, mazmun, faoliyat, refleksiv-baholash komponentlari birligi va bir-birini taqozo qilishi natijalarning samarali bo‘lish kafolatini kuchaytiradi.

Pedagogning individual kasbiy rivojlanish trayektoriyasini mustaqil loyihalashi maqsad, diagnostik, prognostik, moslashuvchanlik, jarayon, o‘qitish, rivojlantirish, tuzatish, refleksiv va integrativ funksiyalarni bajarishi, shuningdek, rasmiy va norasmiy ta‘lim modullarini birlashtirishi nafaqat boshlang‘ich imkoniyatlarni, balki kasbiy rivojlanish dinamikasini ham kuzatib borishga sharoit yaratadi. Individual kasbiy rivojlanish trayektoriyasini ilmiy-metodik kuzatuv orqali qo‘llab-quvvatlanishi ham mazkur jarayonning samarali va natijali kechishiga imkon beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2024-yil 21-dekabrda “Maktabgacha va maktab ta‘limi xodimlarining uzluksiz kasbiy rivojlantirish tizimini takomillashtirish to‘g‘risida”gi 867-son Qarori. – QHMMB, 23.12.2024., 09/24/867/1045-son.
2. Fayzullayeva G. O‘qituvchi kasb standartini amaliyotda qo‘llash: kognitiv aspekt // Monografiya. – Samarqand: SamDU nashriyoti, 2023. – 160 b.
3. Fayzullayeva G.Sh. Nega aynan loyihaga asoslangan o‘qitish (Project-based learning) uning tub mohiyati nimada? // Mug‘allim ham yzluksiz bilimlendirio‘ ilimiy-metodikaliq jurnali. – Nukus, 2022. – № 6/7. – B. 276-282.
4. Golish L.V., Fayzullayeva D.M. Kasb-hunar kollejlarda modulli dastur asosida ta‘lim berish // Kasb-hunar ta‘limi. – T., 2002. – № 4. – B. 24.
5. Ibragimov A.A. Pedagogning individual ta‘lim trayektoriyasi: mohiyati va amalga oshirish bosqichlari // Samarqand davlat universiteti ilmiy axborotnomasi. – 2017. – 6-son. – 104-108-b.

ЭЛЕКТРОННАЯ ПЕДАГОГИКА КАК ИНСТРУМЕНТ ТРАНСФОРМАЦИИ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОГО ПРОЦЕССА В НОВОМ УЗБЕКИСТАНЕ

Камилова Ф.М.

*доцент кафедры «Педагогика» Андижанского
государственного университета. PhD*

Tayanch so'zlar: elektron pedagogika, ta'limni raqamlashtirish, O'zbekistonda masofaviy ta'lim, LMS, EdTech, ta'lim islohotlari, raqamli texnologiyalar, pedagogik innovatsiyalar.

Ключевые слова: электронная педагогика, цифровизация образования, Узбекистан, дистанционное обучение, LMS, EdTech, образовательные реформы, цифровые технологии, педагогические инновации.

Key words: electronic pedagogy, digital education, Uzbekistan, distance learning, LMS, EdTech, educational reforms, digital technologies, teaching innovation.

РЕЗЮМЕ:

Ushbu maqolada Yangi O'zbekistonda ta'lim tizimini isloh qilish jarayonida elektron pedagogikaning o'rni va ahamiyati tahlil qilinadi. Ta'limning raqamlashtirilishi, masofaviy o'qitish formatlari, raqamli muhitda o'qituvchining o'zgarib borayotgan roli, shuningdek, mavjud afzalliklar va muammolar yoritib beriladi. Milliy strategiyalar, xalqaro hamkorlik va ta'lim texnologiyalarining istiqbollari alohida e'tiborga olinadi.

РЕЗЮМЕ:

В статье рассматривается значение электронной педагогики как ключевого инструмента трансформации образовательной системы в условиях реформ в Новом Узбекистане. Анализируются направления цифровизации образования, формы внедрения электронного обучения, роль учителя в условиях цифровой среды, а также преимущества и вызовы, с которыми сталкивается система. Особое внимание уделено национальным стратегиям, международным партнёрствам и перспективам развития образовательных технологий в стране.

SUMMARY:

This article explores the role of electronic pedagogy as a key instrument in transforming the educational system amidst ongoing reforms in New Uzbekistan. It examines the digitalization of education, the implementation of e-learning formats, the evolving role of teachers in the digital environment, and both the advantages and challenges faced by the system. Special attention is given to national strategies, international collaborations, and the future prospects of educational technology in the country.

Введение. Сегодня Новый Узбекистан активно трансформируется под влиянием глобальной цифровой экономики. Цель реформ - создание

общества знаний и подготовка кадров, способных работать в условиях цифровой трансформации страны. В этой связи электронная педагогика выступает стратегическим инструментом модернизации образовательного процесса, отвечающим задачам повышения качества, доступности и гибкости обучения.

На сегодняшний день проникновения электронной педагогики в систему образования Нового Узбекистана, её преимущества, вызовы, реализация на национальном уровне и перспективы.

Старт цифровой трансформации в Новом Узбекистане, политика и стратегия основывается на стратегии принятой Президентом Республики Узбекистан Ш.М.Мирзиёевым в октябре 2020 года «Цифровой Узбекистан 2030», где цифровое образование выделено как один из ключевых приоритетов. В рамках этой стратегии осуществляется масштабное расширение интернет инфраструктуры в образовательных учреждениях, внедрение IT центров и программ обучения цифровой грамотности в каждой области.

Во время пандемии COVID 19 система образования ускоренно встраивала электронную педагогику: запуск проекта Online maktab с телевещанием уроков, активное использование платформы Kundalik, организация дистанционного обучения через Zoom и LMS.

В повышении цифровой грамотности имеет честь Международная поддержка. UNICEF в 2024-2025 годах включил Новый Узбекистан в число стран участниц программы Learning Pioneer Programme. Пилотная интеграция платформы Eduten для 5 классников показала рост результатов по математике на **16,9 %** в сравнении с контрольной группой. **Learning Pioneers Programme** — это международная инициатива продолжительностью два года, реализуемая ЮНИСЕФ и Глобальным хабом инноваций в обучении (Global Learning Innovation Hub, Хельсинки). Программа направлена на разработку, испытание и масштабирование цифровых Ed-Tech решений, способных трансформировать систему образования и улучшить базовые навыки учащихся, особенно детей с ограниченными возможностями и в маргинализированных группах. В ней участвуют шесть стран первопроходцев: Египет, Гана, Малайзия, Руанда, Узбекистан и Зимбабве. Для Узбекистана участие в данной программе означает сотрудничество Министерства дошкольного и школьного образования с ЮНИСЕФ и глобальным хабом для создания и внедрения цифровых инструментов обучения, таких как, например, математическая платформа Eduten, доступная более чем миллиону пользователей по всему миру. Также UNESCO поддержала внедрение Learning Management System и создание методических

рекомендаций для учителей. Learning Management System (LMS) - это веб или программное обеспечение, предназначенное для управления, доставки, отслеживания и автоматизации образовательного процесса (курсов, обучения, материалов). LMS давно используется в образовательных учреждениях и корпоративной среде для повышения эффективности обучения.

Электронная педагогика (или цифровая дидактика) определяется как интеграция современных ИКТ в обучение, изменение организации учебного процесса и методологий преподавания. Она включает дистанционные, смешанные, мобильные формы обучения, мультимедиа-контент, адаптивные платформы и др.

В условиях Нового Узбекистана электронная педагогика — это системное объединение элементов: цифровой инфраструктуры, образовательных платформ, контента на узбекском и других языках, профессионального развития педагогов и нормативной базы. С конца 2010 х годов университеты активно внедряют LMS программы: публикация материалов, тестирование, форумы, дистанционная сдача заданий ResearchGate. Национальный LMS для учителей и тренингов под эгидой UNESCO позволяет объединять профессиональные сообщества, обмениваться опытом и моделями blended learning unesco.org. Платформа Eduten показала, как адаптивное обучение с игровыми элементами активизирует учащихся и повышает аналитические навыки. Автотестирование и персонализированная траектория стимулируют каждого ученика по уровню способностей ЮНИСЕФ.

Проект *Online maktab* обеспечил доступ школьным урокам через ТВ и интернет-каналы, охватывая миллионы детей во время карантина и этому способствует программа ResearchGate.

Создание Национального педагогического университета на базе Ташкентского государственного педагогического университета направлено на усиление подготовки учителей, внедрение цифровых и STEM-направлений, интеграцию цифровых лабораторий. В регионах функционируют центры педагогического мастерства и EdTech центры для подготовки цифровых методистов reddit.comeua.eu. Преимущества электронной педагогики в Узбекистане и повышение доступности влияет на равенства и интеграцию всех областей развития в частности образования.

Развитие интернет-инфраструктуры в школах и вузах, покрытие примерно 70 % школ широкополосным интернетом позволяет сократить цифровое неравенство между регионами. При этом гибкость и персона-

лизация учащиеся могут выбирать темп и формат обучения, используют интерактивные упражнения, тесты и материалы LMS в удобное время и в удобном формате.

Повышение мотивации и вовлечённости в систему цифровизации играет огромную роль в повышении качества образования. Интерактивные задания, адаптивные платформы и элементы игры делают учебу привлекательнее и способствуют лучшему овладению материалом.

Развитие цифровой грамотности учителей способствуют их саморазвитие и самообразования. Учителя проходят курсы по использованию ИКТ, появляется культура электронного обмена и оценки. Ученики получают опыт работы с платформами, аналитикой и ИИ-решениями unesco.org/jdpu.uz.

Усиление стратегии контроля и мониторинга также содействует качеству образования учеников в образовательных организациях. Национальные EMIS-системы (Education Management Information Systems) отслеживают показатели успеваемости, качество преподавания и обученности, что помогает корректировать политику и улучшать систему unesco.org.

Усиленные инвестиции, внимания правительства помогает сельским школам к стабильному интернету и устройствам. Так как ограниченный доступ снижает эффективность дистанционных форм обучения.

Не всякий контент адаптирован под узбекский язык и национальные стандарты. Требуется развитие авторских возможностей и создание местных цифровых учебников и курсов. Учитель становится организатором обучения, тьютором, коучем: направляет учащегося, адаптирует материалы, оценивает прогресс на основе аналитики платформ. С помощью UNESCO и HERE проекта (Higher Education Reform Experts) реализованы программы обучения ICT компетенциям, развития учительских сообществ, разработки LMS курсов и цифровых материалов. Национальный педагогический университет и региональные центры создают научно педагогическую базу, внедряют инновационные методики, используют опыт международных практик (например, HiEdTec/Erasmus+).

Развитие адаптивных платформ с анализом Big Data, искусственного интеллекта и персонализированного обучения становятся частью стратегии Education. Создание виртуальных лабораторий и применение AR/VR технологий в школах и вузах (например, инженерные дисциплины, естественные науки) усилит практико ориентированное образование. Продвижение MOOC форматов, участие в международных проектах позволяет расширить доступ и поднять уровень академической мобильно-

сти и признания дипломов. Усиление поддержки отдалённых регионов, инклюзивных школ, учащихся с особыми потребностями - обучение становится более равномерным и охватывающим всю страну.

Заключение

Электронная педагогика в условиях Нового Узбекистана становится не просто вспомогательным инструментом, а стратегическим двигателем трансформации образования. Она позволяет повысить эффективность, гибкость и равенство доступа, а также выстраивает современную систему обучения, готовую к требованиям XXI века. Главными условиями успешной трансформации остаются:

- ▶ продолжительное развитие интернет инфраструктуры и доступа;
- ▶ подготовка педагогических кадров и методическая поддержка;
- ▶ создание качественного локального цифрового контента;
- ▶ сохранение свободы информационного обмена и участие сообщества;
- ▶ интеграция современных технологий: ИИ, AR/VR, аналитики.

Электронная педагогика открывает путь к персонализированному, включённому и эффективно управляемому образованию, способствуя подготовке поколения, способного работать и креативить в цифровом мире.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА:

1. Akhmedova D. A. (2023). Digital transformation of Uzbekistan's education system: Realities and prospects. *Pedagogy and Psychology of Education*, (2), 14–21.
2. UNESCO. (2022). *ICT in education policy toolkit*. Paris: UNESCO. Retrieved August 6, 2025, from <https://www.unesco.org>
3. Ministry for Development of Information Technologies and Communications of the Republic of Uzbekistan. (2020). *Digital Uzbekistan 2030 Strategy*. Tashkent.
4. UNICEF Uzbekistan. (2024). *Digital learning: An innovative approach to the education system of Uzbekistan*. Tashkent: UNICEF. Retrieved August 6, 2025, from <https://www.unicef.org/uzbekistan>
5. Mirzaeva G. I. (2022). E-learning as a modernization factor in higher education. *Higher School: Science and Practice*, 4(36), 47–53.
6. Rasulov K. M., & Abdullaeva M. S. (2024). Integration of traditional and digital educational technologies in Uzbekistan. *ResearchGate*. <https://doi.org/10.13140/RG.2.2.14768.51200>
7. European University Association (EUA). (2023). *Digital learning in Uzbekistan: Challenges and lessons learnt*. Retrieved August 6, 2025, from <https://www.eua.eu>
8. Yakubova N. K. (2023). *Electronic pedagogy in Uzbekistan: From theory to practice*. *Modern Educational Technologies*, (1), 22–29.
9. Eduten. (2024). *Pilot results in Uzbekistan schools*. Helsinki, Finland. Retrieved August 6, 2025, from <https://www.eduten.com>
10. Yusupova, S. R. (2023). Development of teachers' professional competence in the context of education digitalization. *Education and Innovation*, (5), 33–38.

РОЛЬ УПРАВЛЕНЧЕСКОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ В ПОДГОТОВКЕ БУДУЩЕГО ПЕДАГОГА В УСЛОВИЯХ СОВРЕМЕННОГО ОБРАЗОВАНИЯ

Акмалова Д.Т.

*PhD, доцент Наманганского государственного института
иностранных языков имени Исхакхана Ибрата*

Tayanch soʻzlar: kasbiy kompetentlik, boshqaruv kompetentligini, taʼlimda boshqaruv, kompetentlik yondashuvi, pedagog tayyorlash modeli, boshqaruv tafakkuri, qadriyat-motivatsion komponent.

Ключевые слова: профессиональная компетентность, управленческая компетентность, управление в образовании, компетентностный подход, модель подготовки педагога, управленческое мышление, мотивационно-ценностный компонент.

Key words: professional competence, managerial competence, educational management, competency-based approach, teacher training model, managerial thinking, value-motivational component.

РЕЗЮМЕ:

Maqolada pedagogning kasbiy kompetentligini shakllantirish modeli taqdim etilgan boʻlib, u oʻzaro bogʻliq uchta darajani: kompetensiyalar, kompetentligini va qadriyatga asoslangan motivatsion yoʻnalishlarni oʻz ichiga oladi. Ayniqsa, 60230100 - Filologiya va tillarga oʻqitish taʼlim yoʻnalishi doirasida boʻlajak oʻqituvchilarni tayyorlash jarayoniga boshqaruv komponentini integratsiya qilishga alohida eʼtibor qaratilgan. Mahalliy va xorijiy tajriba tahlili asosida pedagoglarda boshqaruv tafakkuri, yetakchilik fazilatleri va qaror qabul qilish qobiliyatini shakllantirish zarurligi asoslab berilgan. Model amaliy ahamiyatga ega boʻlib, pedagogik OTMlarda diagnostik hamda loyihaviy vosita sifatida qoʻllanilishi mumkin.

РЕЗЮМЕ:

В статье представлена модель формирования профессиональной компетентности педагога, включающая три взаимосвязанных уровня: компетенции, компетентность и ценностные установки. Особое внимание уделено интеграции управленческого компонента в содержание подготовки будущих учителей в рамках образовательного направления 60230100 - Филология и обучение языкам. На основе анализа отечественного и зарубежного опыта обоснована необходимость формирования у будущих педагогов управленческого мышления, лидерских качеств и способности к принятию решений. Модель обладает практической значимостью и может быть использована в педагогических вузах как диагностический и проектировочный инструмент.

SUMMARY:

The article presents a model for developing teachers' professional competence, which includes three interrelated levels: competencies, competence, and value-based motivation. Special attention

is given to the integration of the managerial component into the training of future teachers within the 60230100 - Philology and Language Teaching program. Based on the analysis of national and international experience, the necessity of fostering managerial thinking, leadership qualities, and decision-making skills in future educators is substantiated. The model has practical significance and can be used in pedagogical universities as a diagnostic and design tool.

Введение. На современном этапе развития системы образования возрастает потребность в повышении качества исполнения профессиональных функций педагогом. Для успешной реализации своей деятельности преподавателю необходимо не только владеть глубокими знаниями по преподаваемому предмету, но и обладать рядом личностных характеристик и профессиональных поведенческих установок.

Анализ литературы. Управленческая компетентность, рассматриваемая в трудах В.Ю. Кричевского [5], О.А. Кузнецова [6], В.А. Трайнева [10], Т.И. Шамовой [13] и других учёных стран СНГ, выступает одним из основных элементов деятельности руководителей образовательных учреждений. Согласно их позиции, эффективная подготовка будущих специалистов возможна при условии целенаправленного формирования управленческой компетентности, выражающейся в способности реализовывать профессиональные функции.

В контексте профессионального становления личности такие исследователи, как Л.А. Петровская [9], определяют компетентность как интегративное качество, объединяющее теоретические знания и практические навыки, необходимые для успешной педагогической деятельности.

Важное значение для данного исследования имеют работы отечественных учёных: С.Т. Тургунова [11], Н.А. Муслимова, М.Х. Усмонбоевой, Д.М. Сайфурова, А.Б. Тўраева [7], М. Усмонова [12], Д.М. Отажоновой [8], углубивших понимание региональных аспектов педагогики и управления.

Среди зарубежных исследователей, внесших вклад в изучение управленческой и педагогической компетентности, выделяются работы Andy Hargreaves [3] и Michael Fullan [2], подчеркивающих роль лидерства и инноваций в образовании. Andy Hargreaves акцентирует взаимосвязь профессионального развития и организационной культуры, в то время как Michael Fullan рассматривает управленческую компетентность через призму трансформации образовательных систем.

Linda Darling-Hammond [1] анализирует формирование педагогической компетентности в контексте стандартов профессиональной подготовки учителей. Christopher Day (не включён в данный список) в своих исследо-

ваниях раскрывает связь между рефлексивной практикой и эффективностью педагогов. Теория Lee Shulman (также не включён в этот список) о «педагогическом содержательном знании» (РСК) стала основой для понимания интеграции предметных и методических компетенций. Кроме того, John Hattie [4] в рамках концепции «видимого обучения» подчёркивает роль доказательного подхода в повышении качества преподавания, что дополняет представления о профессиональной компетентности.

Методология. Методологическую основу исследования составляют принципы системного, компетентностного и личностно-ориентированного подходов. Используются методы теоретического анализа научной литературы, сравнительно-сопоставительный анализ отечественного и зарубежного опыта, а также моделирование как способ построения целостной структуры формирования профессиональной компетентности педагога.

Обсуждение. Важно подчеркнуть значимость разграничения понятий «компетенция» и «компетентность» при формировании целостного представления о профессиональном росте будущего учителя. Эти термины отражают разные, но взаимосвязанные компоненты педагогической подготовки.

Рассмотрим, как соотносятся между собой термины «компетенция» и «компетентность» в контексте педагогической деятельности:

Показатель сравнения	Компетенция (Competency)	Компетентность (Competence)
Характер проявления	Поведенческая модель в профессиональной среде	Интегральное качество личности
Содержание	Совокупность специализированных знаний и умений	Способность эффективно применять знания и навыки на практике
Ориентир	Сосредоточенность на выполнении конкретных действий	Сфокусированность на достижении качественного результата
Критерий оценки	Оценивается по наблюдаемому профессиональному поведению	Оценивается по результатам педагогической деятельности
Взаимосвязь с личностными качествами	Не обязательно включает личностные характеристики	Неотделима от индивидуальных качеств педагога

Можно утверждать, что **компетенция** отражает способы реализации профессиональной деятельности, то есть отвечает на вопрос «*Какими средствами и методами педагог достигает своих целей?*». В то время как компетентность показывает, «*Каких результатов он достигает и на-*

сколько они соответствуют установленным профессиональным требованиям».

Современные требования к качеству подготовки педагогов предполагают овладение теоретическими знаниями, методическими приёмами и формирование профессиональной позиции, основанной на ценностях и мотивации. В условиях обновления образовательных стандартов и перехода к компетентностному подходу становится особенно актуальным осмысление структуры профессионального развития будущего педагога. Представленная нами модель позволяет системно отразить ключевые составляющие данного процесса и их взаимосвязь.

Рис 1. Модель формирования компетентности в педагогической деятельности.

Предложенная модель формирования профессиональной компетентности педагога позволяет рассматривать развитие будущего специалиста как целостный и динамичный процесс. Её структура подчёркивает необходимость не только освоения теоретико-практического содержания профессии, но и формирования личностных установок, обеспечивающих профессиональную устойчивость и этическую зрелость педагога. Компетенции, компетентность и ценностные ориентиры рассматриваются как взаимосвязанные уровни, обеспечивающие реализацию педагогической функции в условиях быстро меняющейся образовательной среды. Особенно важным

является мотивационно-ценностный компонент, который часто упускается при оценке готовности выпускника к реальной профессиональной деятельности. Современный педагог всё чаще выступает как организатор образовательной среды, координатор учебной деятельности, участник инновационных процессов.

Развитие управленческой компетентности предполагает формирование у педагога способности к стратегическому мышлению, гибкому планированию, анализу рисков, рациональному распределению ресурсов и эффективному управлению временем. Важнейшей составляющей этой компетентности является эмоциональный интеллект, позволяющий строить конструктивные коммуникации и выстраивать доверительные отношения в педагогическом коллективе и с обучающимися.

Интеграция управленческого компонента предполагает включение соответствующих тем и модулей в содержание таких дисциплин, как «Методика преподавания русского языка и литературы», «Современные технологии в преподавании русского языка», «Интерактивные приёмы в преподавании русского языка» и «Общая педагогика», реализуемых в рамках образовательного направления 60230100 — Филология и обучение языкам.

Данное направление подготовки ориентировано не только на формирование лингвистических и методических знаний, но и на развитие у будущих педагогов управленческого мышления, лидерских качеств, организационных навыков и способности эффективно действовать в условиях педагогических ситуаций. Включение управленческих аспектов в указанные дисциплины позволит обеспечить комплексный подход к подготовке специалистов, способных принимать решения, координировать учебный процесс, выстраивать взаимодействие с участниками образовательных отношений и реализовывать инновационные стратегии преподавания.

Результаты исследования. В ходе проведённого исследования разработана и теоретически обоснована модель формирования профессиональной компетентности педагога, отражающая три взаимосвязанных уровня: поведенческий (компетенции), результативный (компетентность) и ценностно-мотивационный (ценности и установки).

Установлена актуальность интеграции управленческого компонента в содержание профессиональной подготовки будущих учителей, в том числе в рамках образовательного направления 60230100 - Филология и обучение языкам. Определены учебные дисциплины, в структуру которых целесообразно включить управленческие элементы, а также предложены подходы к их содержательному наполнению.

Заключение. Таким образом, современные условия развития системы образования требуют подготовки педагогов, обладающих не только предметными и методическими знаниями, но и способностью к эффективно-управлению образовательным процессом. В связи с этим особую значимость приобретает формирование профессиональной компетентности, рассматриваемой как интегративное качество личности педагога, объединяющее поведенческие навыки, результативность действий и устойчивую ценностно-мотивационную основу.

Предложенная модель формирования профессиональной компетентности педагога, разработанная на основе анализа отечественного и зарубежного опыта, отражает поэтапный характер профессионального становления.

Практическая ценность модели заключается в её универсальности и адаптивности. Она может использоваться как инструмент диагностики, планирования и сопровождения профессионального развития будущих педагогов. Результаты исследования подтверждают, что системный подход к формированию компетентности способствует росту профессиональной осознанности, способности к самоанализу и рефлексии.

Таким образом, данное исследование подчёркивает необходимость пересмотра традиционных подходов к педагогической подготовке и акцентирует внимание на значении управленческой составляющей как неотъемлемого компонента профессионализма современного учителя.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА:

1. Darling-Hammond L. Powerful Teacher Education. - San Francisco: Jossey-Bass, 2006.
2. Fullan M. The New Meaning of Educational Change. - New York: Teachers College Press, 2007.
3. Hargreaves A. Teaching in the Knowledge Society: Education in the Age of Insecurity. - New York: Teachers College Press, 2003.
4. Hattie J. Visible Learning: A Synthesis of Over 800 Meta-Analyses Relating to Achievement. - London: Routledge, 2009.
5. Кричевский В.Ю. Управление и лидерство в образовательной организации. - М.: Академия, 2008.
6. Кузнецов О.А. Профессиональное развитие и управленческая культура педагога. - М.: Педагогика, 2006.
7. Муслимов Н.А., Усмонбоева М.Х., Сайфуров Д.М., Тўраев А.Б. Инновацион таълим технологиялари. - Тошкент, 2015.
8. Отажонов Д.М. Ўқитувчи тайёрлашда касбий компетентликни шакллантириш. - Тошкент, 2020.
9. Петровская Л.А. Компетентность в общении: социально-психологический тренинг. - М.: Смысл, 2007.
10. Трайнев В.А. Управленческая деятельность руководителя образовательного учреждения. - М.: Владос, 2005.
11. Тургунов С.Т., Мақсудова Л.А. Педагогик жараёнларни ташкил этиш ва бошқариш. - Тошкент: Фан, 2009.
12. Усмонов М. Инновацион таълим технологиялари. - Т.: Турон-Иқбол, 2015.
13. Шамова Т.И. Управление образовательными системами. - М.: Академия, 2002

МИЛЛИЙ ИДЕЯ ҲАМ РУЎХИЙЛИҚ ТИЙКАРЛАРИ, ТАРИЙХ, ФИЛОСОФИЯ

TARIX FANIDAN KO'RGAZMALI O'QITISH METODLARI

Bauetdinov R.A.

Tarix fanlari nomzodi, dotsent.

Qoraqalpog'iston Respublikasi pedagogic mahorat markazi

Tayanch so'zlar: tarix fani, ko'rgazmali o'qitish, ta'lim metodlari, didaktik vositalar, tarixiy tafakkur, innovatsion texnologiyalar.

Ключевые слова: история, наглядное обучение, методы обучения, дидактические средства, историческое мышление, инновационные технологии.

Key words: history education, visual teaching methods, teaching methodologies, didactic tools, historical thinking, innovative technologies.

РЕЗЮМЕ:

Mazkur maqolada tarix fanini o'qitishda ko'rgazmali metodlardan foydalanishning nazariy va amaliy jihatlarini yoritilgan. Ko'rgazmali vositalar orqali o'quvchilarning tarixiy bilimlarni chuqurroq o'zlashtirishi, ularning mustaqil fikrlashi va tarixiy tafakkurini rivojlantirish imkoniyatlari tahlil qilingan. Shuningdek, xaritalar, rasmlar, sxemalar, jadvallar, multimedia texnologiyalarining dars samaradorligini oshirishdagi ahamiyati ko'rsatib berilgan.

РЕЗЮМЕ:

В данной статье рассматриваются теоретические и практические аспекты использования наглядных методов обучения на уроках истории. Анализируются возможности более глубокого усвоения исторических знаний учащимися, развития их самостоятельного мышления и исторического мышления посредством наглядных средств. Особое внимание уделяется роли карт, иллюстраций, схем, таблиц и мультимедийных технологий в повышении эффективности учебного процесса.

SUMMARY:

This article examines the theoretical and practical aspects of using visual teaching methods in history education. The study analyzes how visual aids contribute to deeper understanding of historical knowledge, development of students' independent thinking, and formation of historical thinking. The importance of maps, pictures, diagrams, tables, and multimedia technologies in improving the effectiveness of history lessons is also highlighted.

Bugungi globallashuv sharoitida ta'lim tizimi oldida turgan eng muhim vazifalardan biri - shaxsni har tomonlama rivojlantirish, mustaqil fikrlaydigan, tahliliy yondasha oladigan, ma'naviy barkamol insonni tarbiyalashdan iboratdir. Shu jarayonda fanlarni, ayniqsa, tarix fanini samarali o'qitish masalasi alohida e'tiborga molikdir. Chunki tarix fani o'quvchilarga nafaqat o'tmish voqealarini,

balki insoniyat taraqqiyotining qonuniyatlarini anglash, milliy va umuminsoniy qadriyatlarni qadrlashni o'rgatadi [2:18].

Tarix ta'limining mazmunini boyitish, uni o'quvchi uchun qiziqarli va esda qolarli qilishda ko'rgazmali o'qitish metodlari muhim o'rin tutadi. Bu metod o'quvchilarning dars jarayonidagi faolligini oshiradi, tarixiy voqealarni vizual tarzda idrok etishga imkon yaratadi. Shuningdek, ko'rgazmali o'qitish o'quvchilarning tasavvurini kengaytirib, tarixiy tafakkurni shakllantiradi [4:14].

Tarixiy bilimlarning o'zlashtirilishida insonning sezgi a'zolari, ayniqsa ko'rish sezgisi katta ahamiyat kasb etadi. Psixologik tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, inson miyasi orqali qabul qilinadigan axborotning 80 foizdan ortig'i ko'rish orqali shakllanadi [5:22]. Shu sababli tarixiy materiallarni o'quvchilarga ko'rgazmali vositalar yordamida taqdim etish dars samaradorligini oshiradi.

O'zbekiston Respublikasida so'nggi yillarda ta'lim jarayoniga zamonaviy pedagogik texnologiyalarni joriy etish, darslarni interfaol usullarda tashkil etish, fanlararo integratsiyani kuchaytirish borasida keng qamrovli islohotlar amalga oshirilmoqda [3:5]. Bu jarayonda tarix fanini o'qitishda ko'rgazmali metodlardan samarali foydalanish masalasi o'qituvchilarning asosiy metodik kompetensiyalaridan biri sifatida qaralmoqda.

Ko'rgazmali o'qitish metodlarining dolzarbligi shundaki, u darsni jonli, obrazli, o'quvchi uchun ta'sirchang shaklda tashkil etish imkonini beradi. Masalan, tarixiy xaritalar, sxemalar, suratlar, modellar, slaydlar va videomateriallar o'quvchilarning diqqatini markazlashtiradi, mavzuni eslab qolish jarayonini yengillashtiradi. Shu bilan birga, bu metodlar o'quvchining mustaqil fikr yuritish, tahlil qilish, tarixiy xulosalar chiqarish ko'nikmalarini rivojlantiradi [2:21].

Ko'rgazmali o'qitish metodining ahamiyati nafaqat dars jarayonida, balki ta'lim-tarbiya tizimining umumiy sifatini oshirishda ham ko'zga tashlanadi. Chunki tarixiy jarayonlarni obrazli shaklda o'rganish orqali o'quvchi o'tmish bilan bugungi kun o'rtasidagi uzviy bog'liqlikni anglaydi, milliy o'zlikni chuqur his etadi va Vatanga sadoqat ruhida kamol topadi [1:35].

Ko'rgazmali o'qitish metodlari masalasi pedagogika tarixida qadimdan muhim o'rin tutadi. Ushbu metodning nazariy poydevori XVII asrda yashagan chex pedagogi Yan Amos Komenskiy tomonidan yaratilgan. U o'zining mashhur "Didaktika asoslari" asarida shunday deydi: "Inson aqlini rivojlantirishning eng tabiiy yo'li – bu narsalarni ko'rish, tinglash, his qilish va shundan keyin fikr yuritishdir" [1:27]. Komenskiy o'qitish jarayonida sezgi orqali idrok etishning

ustunligini ta’kidlab, ko’rgazmalilik tamoyilini didaktikaning asosiy prinsipi sifatida belgilab bergan.

Keyinchalik bu tamoyil rus pedagogikasida K. D. Ushinskiy, V. P. Vaxterov, P. F. Kapterev kabi olimlar tomonidan rivojlantirildi. K.D. Ushinskiy o’z asarlarida o’quvchilarning ongli o’rganish jarayoni ko’rgazmali materiallar bilan boyitilganda samaraliroq kechishini isbotlab berdi. U shunday yozgan: “Agar bola faqat eshitib o’rganayotgan bo’lsa, u unutadi; agar u o’z ko’zi bilan ko’rsa – eslab qoladi; agar u harakat bilan o’rganayotgan bo’lsa – tushunadi” [6:31].

O’zbek pedagogikasida ham tarix fanini ko’rgazmali o’qitish masalasiga katta e’tibor qaratilgan. A. Abdullayev va M. Qodirovning “Tarixni o’qitish metodikasi” asarida bu masala batafsil yoritilib, o’qituvchi dars jarayonida ko’rgazmali vositalarni to’g’ri tanlashi, ularni o’quvchilarning tayyorgarlik darajasi va yosh xususiyatlariga mos holda qo’llashi zarurligi ta’kidlanadi [2:20]. Mualliflar fikricha, ko’rgazmalilik darsni jonlantirish vositasi emas, balki bilimni shakllantiruvchi va mustahkamlovchi muhim omildir.

Shuningdek, D. Xoshimova o’zining “Pedagogik texnologiyalar va innovatsiyalar” nomli ilmiy ishida ko’rgazmali o’qitish metodlarini zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalari bilan uyg’unlashtirish zarurligini asoslab beradi. Uning fikricha, “ko’rgazmali vositalarning elektron shakllari (interaktiv xaritalar, slaydlar, animatsiyalar, videolavhalar) o’quvchilarning o’zlashtirish darajasini keskin oshiradi” [4:14].

Sh.Usmonovning “Tarix ta’limidazamonaviy metodlar” nomli tadqiqotida esa ko’rgazmali metodlarning psixologik asoslari tahlil qilinadi. U o’quvchilarning dars davomida ko’rish orqali qabul qilgan ma’lumotlari uzoq muddat xotirada saqlanishini empirik tajribalar asosida isbotlab bergan. Muallifning fikricha, “tarix fanida vizual materiallar — bu nafaqat tasviriy vosita, balki fikrlashni rag’batlantiruvchi, analiz va sintez jarayonlarini faollashtiruvchi mexanizmdir” [5:24].

Chet el olimlari ham tarix ta’limida ko’rgazmali metodlarning ahamiyatiga e’tibor qaratganlar. Jumladan, amerikalik metodist J. Bruner o’zining “Educational Process” asarida shunday yozadi: “O’quvchi tarixni tushunishi uchun uni tasavvur qilishi kerak; tasavvur esa obrazli idrokdan boshlanadi” [7:11]. Bruner tarix darslarida modellar, diagrammalar, xaritalar va grafiklardan foydalanish o’quvchi tafakkurining analitik va sintezlovchi qirralarini rivojlantirishini ta’kidlaydi.

Bundan tashqari, ingliz pedagogi D.White tomonidan olib borilgan tadqiqotlar ham ko’rgazmali o’qitishning samaradorligini tasdiqlaydi. U

2018-yilda o'tkazgan tajribaviy tadqiqotida tarix darslarida vizual materiallardan foydalangan o'quvchilar mavzuni 32% tezroq o'zlashtirishganini aniqlagan.

Tarix fanini o'qitishda ko'rgazmali metodlar faqatgina tasviriy vositalarni ko'rsatish bilangina cheklanmaydi. Bu metodlar bilimlarni konstruktiv o'zlashtirish, mavzuni tahlil qilish, tarixiy faktlarni voqelik bilan bog'lash jarayonlarini o'z ichiga oladi. Shu bois ko'rgazmalilik pedagogik kategoriyadan tashqari, kognitiv jarayonni faollashtiruvchi vosita sifatida ham qaraladi [4:22].

O'zbekiston Respublikasi Maktabgasha va maktab ta'limi vazirligi tomonidan tasdiqlangan tarix fanining o'quv dasturida ham bu yondashuv o'z ifodasini topgan. Dasturda tarix darslarida o'quvchilarning faolligini oshirish, interaktiv va ko'rgazmali metodlardan foydalanish, mustaqil izlanish faoliyatini shakllantirish ustuvor vazifa sifatida belgilangan [3:18].

Adabiyotlar tahlilidan ko'rinadiki, ko'rgazmali o'qitish metodlari tarix fanini o'rganishda o'quvchilarning bilimini chuqurlashtirish, tarixiy tafakkurni shakllantirish, tahlil va xulosa chiqarish ko'nikmalarini rivojlantirishda asosiy pedagogik omil sifatida qaralmoqda. Shu bilan birga, bu metodni zamonaviy texnologiyalar bilan uyg'unlashtirish tarix ta'limining sifatini yangi bosqichga ko'taradi.

Tarix fanini o'qitish jarayonida ko'rgazmali metodlarning o'rni beqiyosdir. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, bu metoddan foydalanish o'quvchilarning darsga bo'lgan munosabatini o'zgartiradi, ularni faol ishtirokchi sifatida dars jarayoniga jalb etadi [2:21]. Darsda o'quvchi faqat eshituvchi emas, balki kuzatuvchi, tahlil qiluvchi va baholovchi subyektga aylanadi.

Ko'rgazmali o'qitish metodlari o'z mohiyatiga ko'ra turlicha shakllarda namoyon bo'ladi. Quyida tarix fanida keng qo'llaniladigan asosiy shakllar tahlil qilinadi.

Tarixiy xaritalar darsning ajralmas elementi bo'lib, o'quvchilarga voqealarning joylashuvi, vaqt va makon omillarini tushunishga yordam beradi. Masalan, "Amir Temur yurishlari" mavzusida xarita yordamida yurish yo'nalishlari, jang maydonlari va tarixiy shaharlar joylashuvi ko'rsatilganda, o'quvchilar tarixiy voqealarni yaxlit tasavvur etadi. Bunday usul ularning mantiqiy va fazoviy tafakkurini rivojlantiradi [3:19].

Xaritalar bilan ishlash faqat geografik bilimni emas, balki tarixiy sabab-oqibat bog'liqlikni tushunish qobiliyatini ham oshiradi. Misol uchun, o'quvchi xaritada davlatlar hududiy o'zgarishini kuzatib, siyosiy jarayonlarni tahlil qiladi, tarixiy qonuniyatlarni ajratadi.

Suratlar, rasmlar, tarixiy shaxslar portretlari, yodgorliklar tasviri o'quvchida emotsional ta'sir uyg'otadi. Bu metod ayniqsa o'rta maktab bosqichida samarali

hisoblanadi, chunki bu yoshdagi o‘quvchilar obrazli fikrlashga moyil bo‘ladi [4:17].

Masalan, “Renessans davrining buyuk olimlari va san’atkorlari” mavzusida Leonardo da Vinchi, Rafael, Mikelanjelo kabi shaxslarning asarlari tasvirlarini namoyish etish orqali o‘quvchilar o‘sha davr ruhini his qiladi. Shu tariqa, tarix nafaqat faktlar majmui, balki madaniy hodisa sifatida idrok etiladi.

Modellar va maketlardan foydalanish metodi darsni yanada jonli qiladi. Masalan, o‘quvchilar “Samarqanddagi Registon maydoni” yoki “Ark qal’asi”ning kichik maketlarini tayyorlab, ularni darsda namoyish etish orqali o‘z bilimlarini ijodiy tarzda ifodalaydi. Bu jarayon nafaqat tarixiy bilimni, balki ijodiy tafakkur va jamoaviy ishlash ko‘nikmalarini ham rivojlantiradi [5:27].

Ko‘rgazmali o‘qitishning eng samarali zamonaviy shakli—bu videomateriallar asosida dars o‘tishdir. “Buyuk ipak yo‘li tarixi”, “Amir Temur va uning davri”, “O‘rta asrlar shaharlari” kabi hujjatli filmlar tarixiy voqealarning jonli tasvirini beradi. Shu orqali o‘quvchi dars mazmunini nafaqat eshitadi, balki uni ko‘radi, his etadi va anglaydi [4:22].

Tadqiqot davomida kuzatishlar shuni ko‘rsatdiki, videomateriallardan foydalanilgan darslarda o‘quvchilarning mavzuni eslab qolish darajasi 25–30 foizga yuqori bo‘lgan. Shuningdek, bu darslarda o‘quvchilar o‘z fikrini erkin ifoda etishga moyil bo‘lishadi, sabab-oqibat tahlilini mustaqil bajara olishadi [5:29].

O‘quvchilarni real tarixiy eksponatlar bilan tanishtirish, muzeylarga ekskursiya tashkil etish ularning bilimini amaliy tajriba bilan boyitadi. Bu usul “tarixni o‘z ko‘zi bilan ko‘rish” imkonini yaratadi. O‘quvchilarda milliy faxr, o‘z xalqining o‘tmishiga hurmat tuyg‘usi shakllanadi [2:51].

Ko‘rgazmali o‘qitish metodlari natijadorligining asosiy omillaridan biri — o‘qituvchining metodik mahoratidir. O‘qituvchi har bir dars uchun ko‘rgazmali vositalarni maqsadga muvofiq, didaktik jihatdan asosli va o‘quvchilar yoshiga mos tanlashi lozim. Darsda faqat tasvirni ko‘rsatish emas, balki o‘quvchini o‘sha tasvirdan xulosa chiqarishga undash muhim [2:54].

Masalan, o‘qituvchi “Buxoro amirligi islohotlari” mavzusida siyosiy xarita, hukmdorlar suratlari va arxiv hujjatlarini ko‘rsatib, o‘quvchilardan “bu islohotlarning ijobiy va salbiy jihatlari nimalarda?” degan tahliliy savolni beradi. Bunday yondashuv o‘quvchilarni kritik fikrlashga o‘rgatadi.

Bugungi raqamli davrda ko‘rgazmali metodlar o‘z ifodasini nafaqat an’anaviy shaklda, balki axborot texnologiyalari bilan uyg‘unlashgan holda topmoqda. Masalan, elektron darsliklar, interaktiv xaritalar, 3D animatsiyalar,

“virtual muzeylar” kabi vositalar tarixiy materiallarni yanada real tarzda o‘rganishga imkon beradi [4:26].

O‘zbekiston Respublikasi “Raqamli ta’lim” konsepsiyasida ham darslarda vizual va interaktiv texnologiyalardan keng foydalanish ta’lim sifati va motivatsiyani oshiruvchi omil sifatida belgilangan [3:11]. Shu bois tarix fanini o‘qitishda zamonaviy ko‘rgazmali metodlarni tatbiq etish – bugungi kun o‘qituvchisining eng muhim vazifalaridan biridir.

Tadqiqot natijalariga tayangan holda quyidagi ilmiy-amaliy xulosalar chiqarildi:

1. Ko‘rgazmali metodlar tarix fanini o‘rganishda o‘quvchining faol ishtirokini ta’minlaydi.

2. Bu metod orqali o‘quvchi o‘rganayotgan materialni nafaqat eshitadi, balki ko‘radi, tahlil qiladi va xulosa chiqaradi.

3. O‘quvchilarning o‘zlashtirish darajasi va mustaqil fikr yuritish qobiliyati sezilarli darajada ortadi.

4. Ko‘rgazmali vositalarni axborot texnologiyalari bilan uyg‘unlashtirish dars samaradorligini yanada oshiradi [4:31].

Tarix fanida ko‘rgazmali o‘qitish metodlarining tadqiqoti va amaliy qo‘llanilishi natijalari shuni ko‘rsatadiki, bu metod o‘quvchilarning bilim olish jarayonini sezilarli darajada samaraliroq qiladi. Tadqiqot natijalari asosida quyidagi xulosalar chiqarish mumkin:

1. Ko‘rgazmali metodlar o‘quvchilarning diqqatini jalb qiladi va darsni interaktiv qiladi.

Dars davomida o‘quvchilar faqat eshituvchi emas, balki kuzatuvchi, tahlilchi va baholovchi sifatida ishtirok etadi. Bu esa ularning tarixiy tafakkurini rivojlantiradi va mavzuni chuqurroq anglashga yordam beradi [5:30].

2. Tafakkur va mustaqil fikrlash ko‘nikmalarini shakllantiradi.

Ko‘rgazmali vositalardan foydalanish orqali o‘quvchi o‘rganayotgan voqeani faqat qabul qilmay, balki uni tahlil qiladi, sabab-oqibat bog‘liqliklarini aniqlaydi va xulosa chiqaradi. Shu bilan o‘quvchilarda analitik va kritik fikrlash qobiliyati rivojlanadi [2:55].

3. Zamonaviy texnologiyalar bilan uyg‘unlashtirish samaradorlikni oshiradi.

Interaktiv xaritalar, animatsiyalar, videolavhalar, virtual muzeylar kabi vositalar ko‘rgazmalilikni yangi bosqichga olib chiqadi. Bu esa dars jarayonini qiziqarli va o‘quvchi uchun motivatsion qiladi [4:32].

Ko‘rib chiqilgan tahlil natijalariga tayanib o‘qituvchilar uchun quyidagicha metodik tavsiyalar berish mumkin:

- Har bir darsda ko‘rgazmali vositalarni maqsadga muvofiq tanlash;

- O'quvchilarning yosh xususiyatlari va tayyorgarligini hisobga olish;
- Ko'rgazmali materiallar bilan ishlash jarayonida tahliliy savollar qo'llash;
- Interaktiv va ijodiy yondashuvlarni qo'llash orqali darsni jonlantirish.

Xulosa qilib aytganda, ko'rgazmali metodlar tarix fanini o'qitishda bilimni mustahkamlash, tafakkur va ijodiy qobiliyatlarni rivojlantirish, darsni interaktiv va qiziqarli qilish uchun eng samarali vosita ekanligini takidlash mumkin. Shu sababli har bir maktab o'qituvchisi bu metodlardan samarali foydalanishga alohida e'tibor qaratishi lozim.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Ахмедов Р. «Ўқувчиларнинг тарихий тафаккурини ривожлантиришда кўргазмали методларнинг аҳамияти», Таълим ва инновациялар журнали, 2020, №3, с. 45-53.
2. Шарипов И. «Тарих фанини ўқитишда визуал воситалардан фойдаланиш усуллари», Педагогика илмий журнали, 2019, №2, с. 12-21., с.51-54
3. Назаров А. «Замонавий мактабларда интерактив ва кўргазмали таълим технологиялари», Таълим методикаси, 2021, №4, с. 18-27.
4. Ҳасанов Ф. «Рақамли технологиялар ва тарих дарслари самарадорлиги», Таълимда инновация, 2022, №1, с. 20-32.
5. Каримова Л. «Ўрта мактабларда тарих фанини ўқитишда ко'ргазмали усулларни қўллаш», Педагогик тажриба, 2020, №5, с. 24-35.
6. Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги. Рақамли таълим концепцияси, Тошкент, 2021, с. 10-31.
7. Бобоев Ш. «Тарихий манбалар билан ишлаш ва кўргазмали усуллар», Илмий тадқиқотлар журнали, 2018, №3, с. 11-22.

“ҚОРАҚАЛПОҚФИЛЬМ” КИНОСТУДИЯСИ ХУЖЖАТЛИ ФИЛЬМЛАРИДА ТАРИХИЙ МАВЗУЛАР ТАЛҚИНИ

Юсупбаев М.Г.

*Ўзбекистон давлат санъат ва маданият
институтини Нукус филиали доценти*

Таянч сўзлар: мустақиллик, хужжатли кино, урф-одат, тарихий, маънавий, мерос, этнография, маданий ёдгорлик, студия, “Қорақалпоқфильм”, экран, маданият.

Ключевые слова: независимость, документальный фильм, традиция, исторический, духовный, наследство, этнография, памятник культуры, студия, “Каракалпакфильм”, экран, культура.

Key words: Independence, documentary film, tradition, historical, spiritual, inheritance, ethnography, cultural monument, studio, "Karakalpakfilm", screen, culture

РЕЗЮМЕ:

Ушбу илмий мақолада мустақиллик йилларида қорақалпоқ киноижодкорлари томонидан тасвирга олинган тарихий мавзулардаги хужжатли фильмлар ҳақида ва бу борада эришилган ютуқларга тўхталиб ўтилади. Шунингдек мақолада ушбу мавзунинг бугунги кундаги аҳамиятли томонлари ҳақида тўхталиб ўтилади.

РЕЗЮМЕ:

Данная научная статья посвящена документальным фильмам на историческую тематику, снятым каракалпакскими кинематографистами в годы независимости, и достигнутым в этом отношении достижениям. В статье также рассматриваются важные аспекты этой темы на сегодняшний день.

SUMMARY:

This scientific article is devoted to historical documentary films made by Karakalpak filmmakers during the years of independence, and the achievements made in this regard. The article also discusses important aspects of this topic today.

Кириш. Кино санъатининг халқлар ҳаётига кириб келиши маданиятлар тараққиётида янги саҳифа очди. Унинг нақадар чексиз имкониятларга эга эканлиги бу санъатнинг бошқа санъатлар соҳалари ютуқларини ўзида синтез қилган ҳолда мужассам бўлишида намоён бўлади. У ахборот маконинини ҳам, мусиқа ва адабиётнинг таъсир кучини ҳам, тасвирий санъат ва театр манзараларини ҳам ўзида жамлаган ҳолда воқе бўлиши ва инсонга

ўша санъатлар таъсири ва эҳтиросини тақдим қила олиши билан завқлидир. Шу маънода бу санъат XX аср тарихининг энг муҳим ютуғидир, деб баҳоланса, бунга шубҳа қилмаса бўлади. Шунини таъкидлаш керакки кино санъатида ҳужжатли фильмлар ўрни алоҳидадир. Айниқса тарихий мавзудаги ҳужжатли фильмлар энг қизиқарлиси ҳамда оммавийсидир. Чунки тарихга, айниқса ўз юрти тарихига қизиқмайдиган инсоннинг ўзи бўлмаса керак.

1990 йили Ўзбекистон ҳужжатли ва илмий-оммабоп фильмлари Қорақалпоғистон филиали базасида “Қорақалпоқфильм” киностудияси ташкил этилди. Бу Қорақалпоғистон маданияти тараққиётида катта воқеа бўлди. Ўзбекистон ҳукуматининг моддий ва маънавий, техник қўмаги натижасида “Қорақалпоқфильм” киностудияси мустақил ҳолда кино ишлаб чиқариш даражасига етишди, у муносиб кадрлар билан таъминланди, моддий-техник даражаси яхшиланди. Айниқса, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 августдаги “Миллий кинематографияни янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚЗ 176-сонли қарорининг қабул қилиниши бу соҳадаги ишларнинг жадаллашишига, тартибга солинишига туртки бўлди. Шунингдек, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2020 йил 19 майдаги “Қорақалпоғистон Республикасида маданият ва санъат соҳасини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги 291-сонли қарорининг қабул қилиниши эса қорақалпоқ миллий кино санъатини янги босқичга олиб чиқди. Натижалар. Мустақиллик йиллари қорақалпоқ ҳужжатли киноси ўзининг янги тараққиёт босқичига кўтарилди. Мазкур йиллари “Қорақалпоқфильм” студияси ҳужжатли фильмларининг ғоявий-мавзулар доираси янада бойитилиб ва кенгайтирилди. “Қорақалпоқфильм” киностудияси жамоаси фильмлари ўлка ҳаётининг ҳақиқий қомусига айланди. Унинг маҳсулотлари халқ дарди, экологияси, миллий ва умуминсоний қадриятлар, турмуш машаққатлари, халқ руҳий ҳолатининг орзу ва интилишларининг бетимсол кўзгусига айланди. Шу ўринда шунини айтиб ўтиш керакки, давлатимиз ўз мустақиллигини қўлга киритгач миллий тарихимизни қайта тиклаш, уни халқимизга айниқса ёшларга ҳолисона етказиш долзарб масалага айланди. Истиқлол шарофати билан тарихимизга янгича муносабат, уни мафкуравий сиқувлардан холи, объектив тасвирлаш сари қадамлар қўйилди. Дарҳақиқат мустақиллик туфайли кўп асрлик тарихимиз, маънавий, маданий меросимиз, азалий анъаналаримиз ва миллий қадриятларимиз жиддий ўрганила бошланди. Халқдан, кенг жамоатчиликдан сир тутилган тарихимиз маданиятимиз ва фанимизнинг номаълум саҳифалари очилди. Бундай хайрли ишлар кино соҳасида ҳам амалга оширила бошланди. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.

Мирзиёев – “Агар биз аجدодларимиз хотирасини улуғламоқчи, шу асосида ўзбек номини, Ўзбекистон номини бутун дунёга тараннум этмоқчи эканмиз, бу ишни биринчи навбатда кино санъати орқали амалга оширишимиз керак”. [1; 192-б.] – деб таъкидланганидек тарихий ҳужжатлар асосида яратилган тарихий мавзудаги миллий кино асарлар нафақат халқимизнинг маданиймаънавий томондан юксалишига, балки миллатимизнинг бой тарихини, гўзал қадриятларини бутун дунёга тараннум этишга катта ҳисса қўшади. Маълумки, ҳужжатли фильм сюжети реал воқеликка, факт ва ҳодисаларга асосланади. Шу ўринда шунинг таъкидлаш керакки кино санъатида тарихий мавзудаги ҳужжатли фильмлар ҳужжатли фильмлар орасида энг қизиқарлиси ҳамда эътиборан иш бошлаб, кўпгина ютуқларни қўлга киритди, ўлка аҳолисига кўп сонли ҳужжатли ва илмий-оммабоп фильмлар, киножурналлар тақдим этди, республикада ва халқаро миқёсда ўз маҳсулотларини намойиш қилиб, юксак эътиборга, совринларга сазовор бўлди. Кейинчалик яъни 1990 йили Ўзбекистон ҳужжатли ва илмий-оммабоп фильмлари Қорақалпоғистон филиали базасида “Қорақалпоқфильм” киностудияси ташкил этилди. Бу Қорақалпоғистон маданияти тараққиётида катта воқеа бўлди. Ўзбекистон ҳукуматининг моддий ва маънавий, техник қўмаги натижасида “Қорақалпоқфильм” киностудияси мустақил ҳолда кино ишлаб чиқариш даражасига етишди, у муносиб кадрлар билан таъминланди, моддий-техник даражаси яхшиланди. Айниқса, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 августдаги “Миллий кинематографияни янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚЗ176-сонли қарорининг қабул қилиниши бу соҳадаги ишларнинг жадаллашишига, тартибга солинишига туртки бўлди. Шунингдек, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2020 йил 19 майдаги “Қорақалпоғистон Республикасида маданият ва санъат соҳасини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги 291-сонли қарорининг қабул қилиниши эса қорақалпоқ миллий кино санъатини янги босқичга олиб чиқди. Натижада мустақиллик йиллари қорақалпоқ ҳужжатли киноси ўзининг янги тараққиёт босқичига кўтарилди. Мазкур йиллари “Қорақалпоқфильм” студияси ҳужжатли фильмларининг ғоявий-мавзулар доираси янада бойитилиб ва кенгайтирилди. “Қорақалпоқфильм” киностудияси жамоаси фильмлари ўлка ҳаётининг ҳақиқий комусига айланди. Унинг маҳсулотлари халқ дарди, экологияси, миллий ва умуминсоний қадриятлар, турмуш машаққатлари, халқ руҳий ҳолатининг орзу ва интилишларининг бетимсол кўзгусига айланди. Шу ўринда шуни айтиб ўтиш керакки, давлатимиз ўз мустақиллигини қўлга киритгач миллий тарихимизни қайта тиклаш, уни

халқимизга айниқса ёшларга ҳолисона етказиш долзарб масалага айланди. Истиқлол шарофати билан тарихимизга янгича муносабат, уни мафкуравий сиқувлардан холи, объектив тасвирлаш сари қадамлар қўйилди. Дарҳақиқат мустақиллик туфайли кўп асрлик тарихимиз, маънавий, маданий меросимиз, азалий анъаналаримиз ва миллий қадриятларимиз жиддий ўрганила бошланди. Халқдан, кенг жамоатчиликдан сир тутилган тарихимиз маданиятимиз ва фанимизнинг номаълум саҳифалари очилди. Бундай хайрли ишлар кино соҳасида ҳам амалга оширила бошланди. . Мустақиллик йиллари қорақалпоқ ҳужжатли киноси ўзининг янги тараққиёт босқичига кўтарилди. Унинг маҳсулотлари халқ дарди, экологияси, миллий ва умуминсоний қадриятлар, турмуш машаққатлари, халқ руҳий ҳолатининг орзу ва интилишларининг бетимсол кўзгусига айланди. Шу ўринда шуни айтиб ўтиш керакки, давлатимиз ўз мустақиллигини қўлга киритгач миллий тарихимизни қайта тиклаш, уни халқимизга айниқса ёшларга ҳолисона етказиш долзарб масалага айланди. Дарҳақиқат мустақиллик туфайли кўп асрлик тарихимиз, маънавий, маданий меросимиз, азалий анъаналаримиз ва миллий қадриятларимиз жиддий ўрганила бошланди. Халқдан, кенг жамоатчиликдан сир тутилган тарихимиз маданиятимиз ва фанимизнинг номаълум саҳифалари очилди. . Маълумки, ҳужжатли фильм сюжети реал воқеликка, факт ва ҳодисаларга асосланади. Шу ўринда шуни таъкидлаш керакки кино санъатида тарихий мавзудаги ҳужжатли фильмлар ҳужжатли фильмлар орасида энг қизиқарлиси ҳамда оммавийсидир. Чунки тарихга, айниқса ўз юрти тарихига қизиқмайдиган инсоннинг ўзи бўлмаса керак. Мустақиллик йиллари Қорақалпоқ ҳужжатли киноижодкорлари томонидан тарихий мавзуларда бир қанча ҳужжатли кино асарлари яратилди. Булар қуйидагилардир: Ўлка тарихий ёдгорликларига ва қадамжоларига бағишланган фильмлар. Шу ўринда шуни айтиб ўтиш жоизки Қорақалпоғистон Республикасини осмон остидаги музей деб бежиз айтишмайди. Чунки бу ерда бугунги кунда 285 дан ортиқ тарихий ёдгорликлар мавжуд бўлиб, булардан 131 таси археологик, 25 таси архитектура, 89 таси монументал санъат ёдгорликларидир. [2] Шунинг учун ҳам буюк археологик олим С. Толстов бу заминни “Икки дарё оралиғидаги иккинчи Миср” деб айтиши ўз исботини топади. [3; 8-б.] Кейинги йилларда қорақалпоқ ҳужжатли киноижодкорлари томонидан бу жанрдаги кўплаб кино асарлар яратилди. Чунончи Қорақалпоғистон ҳудудида жойлашган тарихий-маданий ёдгорликлар, қадимий обидаларга бағишланган “Асрлар гувоҳи” (сцен. М. Низанов, реж. Т. Қалимбетов, 2001), “Мангу осмон остида” (сцен ва реж. М. Тўйчиев, 2002), “Чилпик” (сцен. Э. Мамедов, реж. Т. Қалимбетов, 2003), “Олтин мерос” (сцен ва реж. Т.

Қалимбетов, 2006) “Миздакхон” (сцен. М. Низонов, реж. Б. Низамаддинов, 2008), “Гулдирсин” (сцен. Б. Баймурзаев, реж. Б. Низамаддинов, 2008), [4; 197-б] “Асрларни ковлаган олим” (сцен. М. Низанов, реж. Л. Ахимбетова, 2009), “Муқаддас зиёратхона” (сцен. Ғ. Шермуҳаммад, реж. Б. Баймурзаев, 2009), “Жампиқ қалъа” (сцен. Ғ. Хожаниязов, реж. Т. Қалимбетов, 2016) [5; 3-4-б] ва ҳ. Мазкур фильмлар қадимий бой қорақалпоқ маданий мероси ва заминидagi тарихий-маданий ёдгорликларига, ўлка тарихини ўрганаётган археологлар ва уларнинг иш жараёнларига бағишланган. Хусусан, “Асрлар гувоҳи” фильмида ЎзРФА сининг фахрий аъзоси, XX асрнинг 30-йилларида Қорақалпоғистон ҳудудидаги тарихий ёдгорликларни археологик қазилмалар натижасида ўрганган академик С.П. Толстов фаолияти ёритилиб ва ўлкадаги тарихий маданий ёдгорликлар ҳақида айтилади. Шу характердаги “Асрларни ковлаган олим” фильмида эса “Ўзбекистон Қаҳрамони” археолог Ғ. Хожаниязовга бағишланган ва у томонидан очиб ўрганилган кўплаб эски қалъа ва кўрғонлар ҳақида айтилади. “Мангу осмон остида” фильмда Қорақалпоғистон заминидagi антик ва ўрта асрлар даври қурилган кўхна қалъалар ҳақида ҳикоя қилинади. (Тупроққалъқ, Қўйқирилганқалъа, Катқалъа, Аёзқалъа, Бургутқалъа ва б.). Шу характердаги мавзулар “Чилпиқ”, “Олтин мерос”, “Миздакхон”, “Гулдирсин”, “Жампиқ қалъа” фильмлари мазмунини ташкил этади. “Муқаддас зиёратхона” фильмида Қорақалпоғистон ҳудудидаги муқаддас зиёратгоҳ Султон Увайс бобо (Қараний) қадамжоси ҳақида тарихий маълумот берилади. Тарихий шахслар, давлат арбоблари, мутафаккирлар ва алломалар ҳақидаги фильмлар. Буюк тарихий шахслар ҳақида фильмлар яратиш кино ижодкорлари зиммасига катта масъулият юклайди. Мустақиллик йилларида кино соҳасида давлатимиз тарихида улкан из қолдирган тарихий шахслар яъни мутафаккирлар ва жаҳон цивилизацияси равнақиға катта ҳисса қўшган алломалар, давлат арбоблари ва халқ тақдирида сиёсий аҳамият касб этган шахслар ҳамда маърифатпарварларнинг ҳаққоний образини яратишға бўлган интилиш юзаға келди. Кейинги йилларда “Қорақалпоқфильм” киностудияси томонидан мазкур жанрда “Бердақ” (сцен. А. Жуманиёзов, Т. Қалимбетов, реж. О. Бекбергенова, Д. Абдимуродов, 1997), “Исми мағулик инсон” (сцен. А. Султанов, реж. Т. Абдураимов, 1997), “Қиёт қалъалик олим” (сцен ва реж. М. Тўйчиев, 1998), “Зийвар” (сцен. А. Султанов, Т. Қалимбетов, реж. Т. Қалимбетов, 1998), “Ҳаким ота” (сцен. О. Ембергенов, реж. Д. Абдуллаев, 2006), “Олакўз” (сцен ва реж. Д. Абдимурадов, 2007), [4; 197-б] “Халқ учун” (сцен ва реж. Б. Баймурзаев, 2007), “Зийварнинг ширин забони” (сцен. А. Султанов, реж. Т. Қалимбетов, 2014), [5; 3-4-б] каби ҳужжатли фильмлар

яратилди. Бу ҳужжатли фильмларда мустабид тузум даврларда уларга кино-фильм ишлаш у ёқда турсин номларини айтиш ҳам мумкин бўлмаган тарихий шахслар, давлат арбоблари, мутафаккир ва алломалар, маърифатпарварларнинг ҳаққоний образлари, ҳаёти ва ижодий фаолиятлари тасвирланади. Чунончи “Қиёт қалъалик олим” фильмида ватандошимиз буюк комусий олим, астроном, Абу Райҳон Беруний ва унинг илмий-маърифий мероси ҳақида айтилса, “Исми мангулик инсон” фильмида миллат фидойиси Қорақалпоғистон Республикасининг мустабид тузум даврида давлат мухториятини олишга жонбозлик қилган, унинг биринчи раҳбари бўлган, кейинчалик қатағон қилинган Оллоёр Дўстназаровнинг ҳаёти ва унинг тарихий хизматлари ҳақида айтилади, “Ҳаким ота” фильмида ўрта аср тасаввуф таълимотининг забардаст вакили, Аҳмад Яссавий шогирди, шоир Сулаймон Боқирғонийнинг ҳаёти ва ижодий фаолияти ҳақида айтилса, “Олакўз” кино асарида халқ қаҳрамони, Хива хонлигига қарши курашиб, қорақалпоқ халқининг мустақил давлатчилигини барпо этишга уринган халқ баҳодирининг ўлмас сиймоси акс этади. “Бердақ”, “Халқ учун” ҳужжатли фильмлари 19 асрда яшаб ўтган қорақалпоқ мумтоз шоири Бердақ Қарғабой ўғлининг ҳаёти ва ижодига бағишланган бўлса, “Зийвар” ва “Зийварнинг ширин забони” фильмлари эса буюк қорақалпоқ мумтоз шоири Ажиниёз ижодига бағишланган.[6; 212-б] Бу фильмлар бевосита истиклол ва мустақиллик мевасидир. Илгари номлари қора рўйхатга киритилган тарихий шахслар ҳақидаги бундай фильмларнинг вужудга келиши демократик, адолатли жамиятнинг бизга берган афзалликларидир. Этнографик, халқи урф-одатлари, тарихий анъаналари ва миллий қадриятлари ҳақидаги фильмлар. Маълумки, ҳар бир миллат дунёдаги бошқа халқлардан ўзининг миллий урфодатлари, анъаналари, маънавий-руҳий қадриятлари билан фарқланади. Уларни сақлаб қолиш умумжаҳон қадрият ҳисобланган миллатнинг ўзлигини сақлаб қолишдир. Мустақиллик йиллари “Қорақалпоқфильм” студияси жамоаси ижодий ҳаракатлари натижасида мазкур мавзулардаги янги-янги намуналари вужудга келди. Буларга: “Мерос” (сцен. А. Султанов, реж. Д. Абдумуродов, 1993), “Бешик” (сцен. А. Султанов, реж. Д. Абдумуродов, 1999), “Ҳаўжар” (сцен ва реж. Д. Абдумуродов, 2004), “Ойтобоқ” (сцен ва реж. Б. Баймурзаев, 2007), “Бет очар (Келин салом)” [4; 197-б] (сцен ва реж. Д. Абдумуродов, 2004), “Нома олишмоқ” (сцен ва реж. Д. Абдумуродов, 2004), “Ўтёқар” (сцен. М. Низонов, реж. Б. Боймурзаев, 2004), “Сирли нақшлар” (сцен. Д. Абдимуродов, реж. Т. Қалимбетов, 2005), “Кўк кўйлак” (сцен ва реж. Л. Ахимбетова, 2006), “Миллий ўйинлар” (сцен. Г. Тажетдинова, реж. А. Абдимуродов, Б.

Баймурзаев, 2006), “Миллий урф-одатлар: кеча ва бугун” (сцен. М. Низанов, реж. Т. Қалимбетов, 2011),

“Нақшлар-миллат ойнаси” (сцен. М. Низанов, реж. Б. Баймурзаев, 2012) ва ҳ киради. [7] Бу фильмларда қорақалпоқ халқига хос бўлган урф-одатлар, анъаналар, миллий қадриятлар, тўй маросимлар ва уларнинг ўтказилиш тартиби каби халққа хос бўлган хусусиятлар ҳақида тасвирлар берилди. Масалан, “Мерос” фильмида қорақалпоқ халқининг миллий либослари, тақинчоқ-безаклари ва республика ўлкашунослик музейида сақланаётган “Кўк кўйлак” тарихи ҳақида ҳикоя қилинса, “Ҳаўжар” фильмида қорақалпоқ халқининг қиз узатиш маросимида ўзи туғилиб ўсган уйидан, қишлоғидан чиққан вақтида айтиладиган “Ҳаўжар” қўшиғи ҳақида айтилади. “Сирли нақшлар” фильмида эса Қорақалпоқ миллатининг миллий нақшлари, уларнинг тарихи ҳақида маълумотлар берилди. Мустабид тузум даврида буларни тарғиб қилиш миллатчилик ҳисобланар, фақат мазмунан социалистик урф-одатлар анъаналар, санъат намуналаригина тарғиб қилинишига яроқли деб қабул қилинади. “Қорақалпоқфильм” кино студияси мустақиллик йилларида халқ менталитетини тарғиб қилишга, шу орқали авлодларда ўзликни англаш, миллий қадриятларга бўлган иззат-ҳурмат ҳиссини тарбиялашга биринчи даражали иш сифатида қараб келмоқда. Буларга юқоридаги фильмлар мисол бўла олади.

Хулоса ўрнида шуни айтиш мумкинки, тарихий манбаларга таяниб яратилган бундай ҳужжатли фильмлар халқимиз маънавиятини юксалтириб қўймасдан, балки унинг минг йиллик тарихини ва миллий тарихий гўзал қадриятларини бутун дунёга танитишга катта ҳисса қўшади. Шунингдек бундай фильмлар ёшларни баркамол қилиб тарбиялашда, уларнинг маънавиятини юксалтиришда ва Ватанига, халқига садоқатли қилиб камол топтиришдаги ўрни беқиёсдир.

ҲОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. Мирзиёев Ш.М. Халқимизнинг розилиги бизнинг фаолиятимизга берилган энг олий баҳодир. – Тошкент. “Ўзбекистон”, 2018. – 508 б.
2. Қорақалпоғистон Республикаси Маданият вазирлиги жорий архиви. 2017 йил ҳисоботи. – Б. 23
3. Толстов С.П. Древний Хорезм. – Москва. “МГУ”, 1948. – 352 с.
4. Аҳмедов Б. Кино олами. – Тошкент, “Lesson press”, 2021. – 289 б.
5. “Қорақалпоқфильм” киностудияси жорий архиви. 2001-2017 йиллар яратилган фильмлар ҳисоботи. ,
6. Караматов Ҳ, Жўраев Н, Қўзиев Т ва бошқ.: Ўзбекистон санъати (1991-2001 йиллар). – Тошкент, “Шарк”, 2001. – 240 б.
7. “Қорақалпоқфильм” киностудияси жорий архиви. 1993-2019 йиллар яратилган фильмлар ҳисоботи.

BUXORO AMIRLIGI HUDUDLARIDA KONCHILIK ISHLARI TARIXIDAN

Berdiyev N.O.

*Navoiy davlat konchilik va texnologiyalar universiteti "Ijtimoiy-gumanitar
fanlar va jismoniy tarbiya" kafedrasida katta o'qituvchisi*

Таянч сўзлар: кончилик ишлари тарихи, Бухоро амирлиги, қазилма, ҳудуд, мамлакат, хатлар, олтин, кумуш.

Ключевые слова: история горнодобывающей промышленности, Бухарский эмират, минерал, регион, страна, литература, золото, серебро.

Key words: history of mining industry, Bukhara Emirate, mineral, region, country, literature, gold, silver.

РЕЗЮМЕ:

Ушбу мақолада Бухоро амирлиги ҳудудларида кончилик ишлари тарихи ифодаланган.

РЕЗЮМЕ:

В данной статье описывается история горнодобывающих работ на территории Бухарского эмирата.

SUMMARY:

This article describes the history of mining operations in the Emirate of Bukhara.

Buxoro amirligining hududi turli foydali va qimmatbaho qazilmalarga boy edi. Biroq amirlikda tog'-kon ishlab chiqarishi borasida eski, o'rta asrlarga xos munosabatlarning mavjudligi mamlakat hududida mavjud foydali qazilmalarni qazish va ishlatish yo'lida katta to'siq vazifasini o'tar edi.

Turli hukmdorlar qimmatbaho qazilmalar konlarini maxfiy tutishar edi. Buning asosiy sababi bu konlarga qo'shni hukmdorlarning nazarlari tushmasligi, ularning nigohi va yovuz niyatlari bu konlarni qo'lga kiritishni maqsad qilib olmasliklarining oldini olishdan iborat edi.

Amirlik hududida ko'plab qimmatbaho metallar konlari mavjud edi. Ulardan biri oltin bo'lib, bu qimmatbaho metall haqida 1712-1725-yillar orasida Buxoroda bo'lgan Pyotr I ning elchisi Florio Beneveni muhim ma'lumotlarni yozib qoldirgan. Rus podshosining elchisi Buxoroda bo'lgan vaqtda o'z kamerdineri Nikolay Minerni Balx, Badaxshonga, u yerlardan oltin va

kumush qazib olishning sirlarini bilib kelishga yuboradi. Kamerdiner keltirgan ma'lumotlar asosida rus elchisi Pyotr I ga yozgan xatlarida mamlakatning yer osti va yer usti boyliklari haqida quyidagilarni o'qiymiz: "Amudaryoning boshlanish qismida oltin yo'q. Lekin unga Ko'kcha daryosi kelib qo'shilgan joyda qumloq yerlarda oltin bor, chunki Ko'kcha daryosi oltin va boshqa rudalarga boy tog'lardan boshlanadi. Ko'kchanning boshlanish qismida, xususan yoz faslida mahalliy aholi katta-katta oltin parchalarini topib oladilar.[1]

"Qo'rg'oshin, oliy navli temir konlari Samarqand va Buxoroda ham bor. Sirdaryoda oltin topsa bo'ladi. Lekin Andijon va Marg'ilonda ko'proq. Boshqa yerdagilar haqida choparimiz (N.Miner) aniq aytib beradi. Sirdaryo sohillaridan qumloqdan topilgan oltin parchasini undan berib yubormoqdaman".

"O'sha daryoda (Sirdaryo) oltin bor. Tevarak atrofdagi tog'larda, xususan, Qoshg'ar, Marg'ilonda, Andijonda va Toshkentda ham bor. Har holda biz shunday deb eshitdik." F. Benevenining mana bu ma'lumoti ham muhim. "Badaxshon tog'laridagi oltin, la'l, va zahar muhra konlarining barchasi mahalliy beklar qo'lida". Shuningdek, u Badaxshondan tashqari yerlardagi oltin ruda holda emas, balki tabiiy holda mavjud bo'lib, u qum aralash holda uchrashini ko'rsatib o'tgan. Rus elchisining yozishicha, qumdan oltin quyidagi tarzda tozalab olingan: Dastlab oltin aralash qum qozonlarda yuvilgan va po'stak-terilarda quritilgan. So'ngra bu terilar cho'p-savag'ichlar bilan urilgan. Natijada po'stakka yopishgan qum uchib tushgan, oltin zarralari esa po'stakka yopishib qolgan. Shu tarzda oltin qumdan ajratib olingan. Oltin olishning bu usuli Badaxshonda keng qo'llanilgan. [2]

Oltin shuningdek, Zarafshon tog'lari atrofida yashovchi aholi tomonidan Zarafshon daryosi va Iskandardaryo oqimidan, Qorategin va Darvozda ham qazib olingan. Boshqa metallar xususida yozar ekan, F.Beneveni Buxoroda mis, achchiq tosh, qo'rg'oshin va temir ko'pligini ko'rsatib o'tadi.

Rangli metallarni qazib olish amirlik hududida XIX asrning birinchi yarmida ancha jonlanganligini kuzatish mumkin. Amirlikning ko'pgina yerlarida oltinning yangi konlari aniqlandi. Oltin qum aralash holda Vaxsh daryosi, Baljuvonda, Safiddaryo dovonida, Panj daryosining o'rta va yuqori oqimi hamda boshqa yerlarda bor edi. Qo'rg'oshin va kumush O'ratepa, Buxoro v Ko'hitang daryo vodiysida qazib olingan. Amudaryoning quyi oqimida joylashgan Shayxjalil tog'larida oltin va kumushga boy konlar, ularga yaqin yerlarda feruza konlari mavjud edi.

Kumush konlari shuningdek, Gunt daryosining yuqori oqimida, Kumushjilg'a (Yashilko'l yaqinida) deb nomlangan joyda bo'lgan. O'sha yerda qo'rg'oshin

konlari ham bo'lgan. Butun Buxoro amirligini qo'rg'oshin bilan ta'minlagan konlar Buxoro yaqinida, Qo'hitang tog'larida joylashgan edi.

Buxoro xonligida 1795-yilda bo'lgan rus kon injeneri T.Burnashev buxoroliklar qo'rg'oshin rudalarini kichik qozonlarda eritishlari, bu ishda ularning mahorati yo'qligi va bu jarayonda ko'p metall yo'qotishlarini ta'kidlab o'tadi. Rossiyalik shohidning ko'rsatishicha, buxoroliklar, shuningdek, to'p uchun o'qlar, Rossiya poroxidan kuchsizroq porox ham ishlab chiqarganlar. Porox tayyorlash uchun kerak bo'lgan qo'rg'oshin va selitrining qazib olinishiga amirlikda katta e'tibor qaratilgan. Ulardan o'q va porox yasashda keng foydalanilgan. Ularda porox ko'p, uni xohlaganlaricha tayyorlaydilar, chunki, buning uchun zarur materiallar selitra va oltingugurt shu erda mavjud, -deb ko'rsatadi F.Beneveni.[3]

Porox tayyorlashda kerak bo'lgan selitra, ayniqsa, Qarshi viloyatining janubiy-g'arbiy qismida, Jumabozor, O'rtatepa, Chinoz va boshqa yerlarda ham mavjud bo'lgan. U juda oz miqdorda va sodda usullarda qazib olingan.

Temir rudasini qazib olish Qoratog', Shahrisabz va Boysunda, Chirchiq daryosi vodiysida keng tarqalgan edi. Bu yerlarda qora metallni qazib olish qo'l mehnatiga asoslangan holda amalga oshirilgan. Ko'p hollarda, temir konlari ma'lum bo'lsa-da, mahalliy aholi temir rudasini daryo toshlari orasidan (masalan, Boysun yaqinida) yig'ib olishni afzal ko'rganlar. Temir rudasini archa daraxtidan tayyorlangan ko'mir yordamida eritganlar. Rudani erituvchilar uni ustaxonalariga keltirib, eritish jarayonini amalga oshirganlar. Rudani ular ustaxonalarga eshaklarda tashib keltirganlar. Ayrim hollarda temirchilar xom-ashyo qazib olinadigan yerlarga kelib, shu joyning o'zida temirdan turli mahsulotlarni yaratganlar.

XVI-XVII asrlarda O'rta Osiyo xonliklari bilan Sibir o'rtasida savdo-sotiq aloqalari kuchaydi. Sibir shaharlarida Xitoy savdogarlarini bilishmas, ularning tovarlari Tara, Tobolsk, Isker shaharlariga buxorolik savdogarlar orqali yetkazilardi. Buxoro xonligidan Sibirga paxta va ipak mahsulotlar bilan birga har yili ikki bor 4-5 tuyada qizil gul va lolalar tasviri tushirilgan oltin va kumush qalqonlar, qimmatbaho ma'danlardan qilingan zeb-ziynat buyumlari keltirilgan. Feruza, olmos va nodir metallardan qilingan ayrim tovarlar yashirin ravishda ham sotilgan.

So'nggi o'rta asrlarga kelib, buxorolik metallsozlar qizitib bolg'alash va toblashdan yaxshi xabardor bo'lganlar. Zargarlikning nozik texnikasini egallab olgan Buxoro ustalari bilaguzuk, zirak, uzuk, popuk va tillaqoshlar yasashda mohir bo'lishgan, temirchilar dubulg'a, qalqon, nayza, qilich kabilardan iborat harbiy aslahalar ishlab chiqarardilar. Samarqand va Buxoro qurolsozlik

markazi bo'lgan. Buxorodan Moskva davlatiga keltirilgan XVII asr mollari ro'yxatida "tilla suvi yuritilgan kamonlar", Sibirga keltirilganlari ro'yxatida "Buxoroning sariq kamoni" qayd etilishi kishining diqqatini tortadi. Buxoro ustalari tayyorlagan xanjar va qilichlar dastasiga badiiy bezak berilish san'ati bu davrlarda tarqaldi.[4]

XVII-XVIII asrlarda Buxoro xonligidan Rossiyaga elchi va savdogar bo'lib borganlar ushbu mamlakatdan hunarmandchilik uchun zarur bo'lgan metall tovarlarni ko'proq olib kelishga harakat qilishgan. 1717-yil Qulibek to'pchiboshi elchiligi safida bo'lgan yirik savdogar Asanbobo xonlikka temir, po'lat, mis olib keldi. Shuningdek, 1754, 1774, 1778-1779-yillarda Rossiyada Buxoro xonligi nomidan savdogar va elchi bo'lib borgan Ernazarbiy Maqsud Rossiya imperatritsasi Ekaterina II nazariga tushgan. Tarixchi olim H.Sodiqovning yozishicha: "Buxoro elchisi imperatritsadan Buxoro hukumati uchun 15 ming pud temir, 5 ming pud po'lat, 3 ming pud mis xarid qilgan".

XIX asrda cho'yan va misni eritish hunarmandchilik ustaxonalari Shahrisabz, Kattaqo'rg'on va Buxoro amirligining boshqa shaharlarida mavjud edi. Biroq bu ustaxonalar kichik bo'lib, ular cho'yandan turli idish-tovoqlarni yasashga ixtisoslashgan edi. Ular aholining bunday mahsulotlarga bo'lgan ehtiyojini qisman qondirishga qodir edi. Aholining bunday mahsulotlarga bo'lgan talabi XIX asr boshlaridan boshlab, rus zavodlarida ishlab chiqarilgan tovarlar hisobidan qondirilib bordi.

O.A Suxarevaning "Бухара XIX - начало XX в. (Позднефеодальный город и его население)" monografiyasida Buxoro xonligida mavjud bo'lgan metallga ishlov berish turlari va hunarmandchiligi to'g'risidagi ma'lumotlarida Buxoroda metallga ishlov berish ishlari beshta mustaqil tarmoqqa bo'lingan.

Amirlikda foydali qazilmalardan tuz va grafit Buxoro yaqinida, feruza, mis, surma – Nurotada, gips Samarqand yaqinida qazib olingan. Isfara yaqinida neft koni mavjud bo'lib, bu yerda feruza, zumrad, yaxont va yoqut konlari ham bo'lgan. Yoqutga ishlov berish nozik san'atidan amirlikning ko'pgina hunarmandlari tanish bo'lib, ularning tajribalari avloddan avlodga o'tgan.

Tog'lardan qazib olingan tabiiy boyliklardan turli bo'yoqlar ishlab chiqarishda ham foydalanganlar. Masalan, kulolchilikda ishlatiladigan sariq rang uchun – temir rudasi ishlatilgan. Shuningdek, temir rudasidan cho'yanbo'yoq olingan. Binafsha rang berishda ishlatiladigan marganets perekisi – magil ham tog'larda ko'p edi. Bargrang bo'yoq vazifasini o'tovchi qo'rg'oshin okisi malgash esa Buxoroga yaqin Mashatdan qazib olingan. Mamlakat tog'laridan lojuvard, qora mis, ko'k mis ham qazib olingan. Ulardan bo'yoqlar tayyorlashda keng foydalanilgan. (5)

Tog'lardan XIX asrning 20-yillarida oltingugurt, kuporos, novshadil, achchiqtosh, selitra qazib olingan. Panjikent yaqinidagi tog'lar kvars slanetsi va temir kuporosi konlariga boy edi. Shuningdek, amirlikda serdolik, feruza va boshqalarning koni ko'p edi. Ayniqsa, Nurota, Bukan tog'lari, Yuzquduq atroflarida feruza konlari mavjud bo'lib, ulardan qazib olingan feruza amirlikning boshqa konlaridan qazib olingan aqiq (serdolik), lojuvard kabi juda arzon narxlarda sotilgan. Buxoroda tuz konlari ham mavjud edi. Ulardan biri Buxoro yaqinida, aniqrog'i undan 20 chaqirim narida, Buxorodan Qarshiga olib boruvchi yo'lda joylashgan edi. Ikkinchi tuz koni Qarshi yaqinida joylashgan bo'lib, undan boshqa konlarga nisbatan «oppoq va yaxshi sifatga ega» tuz qazib olingan. Amirlikdagi uchinchi tuz koni Qorako'l yaqinida joylashgan edi. Bu tuzlarning sifati har xil bo'lib, ular Buxoro bozorlarida turli narxlarda sotilgan. Tog'larda shuningdek, ko'mir konlari ham mavjud edi. 1841-1842 yillarga oid ma'lumotlarga ko'ra, amirlikda mavjud ko'mir konlaridan biri Qarshi shahrining tashqarisida joylashgan tog'larda bo'lib, hatto shahar atrofidagi bir joyda ochilib qolgan ko'mir konida u yonib turar edi. Nurota va G'uzor tog'larida grafit, Samarqand yaqinida esa gips konlari mavjud edi.

Keltirilgan ma'lumotlar XVIII asrning ikkinchi yarmi - XIX asrning birinchi yarmida Buxoro amirligi hududida turli foydali va qimmatbaho qazilmalar konlari mavjud bo'lganligi, mahalliy aholi ulardan kundalik turmushi, xo'jaligi va iqtisodiy faoliyatida keng foydalanganligini ko'rsatadi. Buxoro amirligi hududlarida oltin, temir, qo'rg'oshin va boshqa qazilma boyliklardan turli xil mahsulotlar tayyorlangan. Manbalarda bu haqda ma'lumotlar berilgan. Konchilik ishlari juda oddiy usulda bo'lsa ham, rivojlanib kelgan. Bu ish bilan juda kam, sanoqli kishilar mashg'ul bo'lib, ehtiyojga yarasha miqdorda yer osti boyliklaridan kerakli mahsulotlar tayyorlangan. XIX asrning oxiri - XX asrning boshlarida ham Buxoro amirligida konchilik bilan mashg'ul bo'lganlar soni kam bo'lib, maxsus zavodlar bo'lmaganligi bois, asosan tog'lik hududlardagi aholining ma'lum qismi, oddiy texnika, ulovlar, asbob uskunalar, ustaxonalardan foydalanilgan.

1784 - 1791 yillarda O'rta Osiyoning Buxoro, Samarqand, Xiva va boshqa shaharlarida bo'lgan mitropolit Xrisanf quyidagi ma'lumotlarni keltiradi: "Buxoro bilan Balx o'rtasida baland bir tog' bor. Unda qizil tusli marmar(parchalariga) o'xshash tusdagi tuz konlari mavjud. O'sha viloyatda shunday tog'lar mavjudki, ularda har turli ma'dan konlari bor. Bu tog'larda o'zbeklarning qo'ng'iroq qavmi istiqomat qiladi. Bu tog'lar shimolda Samarqandgacha, sharqda Badaxshongacha cho'zilgan... Buxoro to'q shahar. U asosan kumush, oltin, marvarid va qimmatbaho toshlarga boy." [6]

1844 yilda Buxoroga tashrif buyurgan Eron elchisi Sayyid Xalilxojaning hisobotida quyidagicha bayon qilinadi: Jumladan, Buxoroda “Oltin qazib olish usuli to‘g‘risida Zarafshon daryosining Buxoro amirligiga tegishli qismida, ya‘ni Zandanay qishlog‘idan oqib o‘tish joyida qo‘y terisi daryoning toraygan qismiga qo‘yiladi. Shu tariqa oltinning mayda kukunlari qo‘yning terisiga yopishib yig‘ilgan. Teriga yopishib yig‘ilgan oltinlar teridan ajratib olingan” -deb ta‘riflaydi.[7]

XIX asrning 30- yillarida Buxoro amiri Rossiya hukumatiga foydali qazilmalar konlarini aniqlash borasida mutaxassislar yuborishni so‘rab, murojaat etdi. Bunga javoban 1841-1842 yillarda Buxoroga K.F.Butenev boshchiligidagi Buxoroda mavjud qimmatbaho metallar va toshlar shuningdek, rudalarni o‘rganish uchun tog‘-kon injenerlari keladilar. Zarafshonning yuqori oqimida tog‘-kon injenerlari ko‘mir, temir kuporosi konlarini aniqlab, ularni o‘rganadilar. Tog‘ injenerlarining bu boradagi izlanishlari ularning bir qator maqola va ilmiy ishlarida o‘zining aksini topdi.

K.F. Butenev Buxoroning mineral boyliklarini baholab, hozirga qadar tog‘-kon sanoati nuqtai-nazaridan ulardan Buxoroda etarli darajada foydalanilmagan, deb qayd etadi. Bu olim mamlakat tog‘larini o‘rganish natijasida ularda mis konlari ko‘pligini qayd qilib, bunday konlar Ko‘hak daryosining yuqori qismidagi tog‘larda, Buxorodan shimoli-sharqda joylashgan Nurota tog‘larida mis rudalari mavjudligini ko‘rsatib o‘tadi.

Buxoro amirligida Arkda joylashgan tanga ishlab chiqarish korxonasidagi ish jarayonini o‘zi guvoh bo‘lib kuzatgan rus muhandisi Butenov Rossiyaga qaytgandan keyin “Gornyy jurnal” ning 1842 yil sonida oltin, kumush va misdan tangalar ishlab chiqarish jarayonini batafsil yozib qoldiradi. Butenov shuningdek Buxoro atrofidagi qishloqlarda cho‘yan eritish ustaxonasidagi cho‘yan eritish va unga tayyorgarlik ko‘rish, ustalar, ishlab chiqarilgan buyumlar to‘g‘risida ham o‘z kuzatishlari va o‘rganishlarini yozib qoldirgan.

XX asr boshlarida Buxoro amirligi tarixini o‘rgangan D.N.Logofet Buxoroning qazilma boyliklari haqida ayrim ma‘lumotlarni keltiradi. O‘sha paytda Buxoroning tog‘lik hududlarda ko‘plab miqdorda oltin, mis, temir, qo‘rg‘oshin, kinovar (qizil rangli mineral), simob, toshko‘mir, marmar, neft, oxra(sariq yoki qizil tusli mineral bo‘yoq), tuz, tog‘ billuri (xrustali), topaz (qimmatbaho asl tosh), qizil yoqut (la‘l) zahiralari mavjud bo‘lgan.

Ushbu ekspeditsiyalar faoliyatini tahlil qilar ekanmiz, ularning oldiga qo‘ygan maqsadlarini anglagandek bo‘lamiz, yuqorida qisqa bayon qilib o‘tilgan hisobotlardan ko‘rinib turibdiki, Buxoro amirligi hududlarini chor Rossiyasi tomonidan bo‘ysundirish, uning o‘rganilmagan va foydalanilmagan

mineral-xom ashyo boyliklari, ulardan foydalanish imkoniyatlari har tomonlama solishtirish ilmiy deb niqoblangan ekspeditsiyalarning haqiqiy maqsadini oshkor qilib qo'ydi.

XIX asr oxiri – XX asr boshlari Rossiya – Buxoro munosabatlari taraqqiyotida o'ziga xos yangi bosqich hisoblanadi. Chunki, aynan shu davrda Rossiya imperiyasi siyosatida boshqa o'lkalarga faol kirib borish va kapitalistik munosabatlarni qaror toptirish yo'li bilan katta daromad manbaiga ega bo'lish muhim yo'nalishlardan biri bo'lib qoldi.

Chor Rossiyasi harbiy ma'murlaridan biri, general-leytenant M.A.Terentev Rossiyaning O'rta Osiyodagi iqtisodiy rejalari haqida fikr yuritib, O'rta Osiyo qo'shimcha iste'molchi va xom ashyo hududi bo'lishi va uning beqiyos ahamiyati to'g'risida alohida to'xtalib, shunday deb yozgan edi: "U (Buxoro – Sh.G'), rus mahsulotlari uchun asosiy bozor bo'lib qoladi. Qadimgi Buxoro va Marv orqali Sharq va G'arb o'rtasidagi savdo yo'llari o'tib, endilikda ushbu o'lkalar o'zida markaziy savdo ahamiyatini saqlab turibdi: bu yerda xorij kapitali raqobati yo'qligidan Osiyoning barcha mamlakatlaridan savdogarlar kelishib, rus mahsulotlariga xaridor bo'lmoqdalar. Paxta, ipak asrimizning oltin manbasiga aylangan bir vaqtda, Rossiya O'rta Osiyo qumliklari va sahrolarida o'ziga yangi Kolxida kashf etdi. [7] Amirlik hududlarida chorizm o'zining doimiy iqtisodiy va siyosiy hukmronligini o'rnatishni boshlaganidan keyin o'lkada konchilik, metallurgiya sohalari o'ziga xos taraqqiyot y'olidan bordi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Axmedov B. O'zbekiston tarixi manbalari.(Qadimgi zamon va o'rta asrlar).-T.: O'qituvchi; 2001. - B. 330.
2. O'rta Osiyoda kon-metallurgiya tarixi: o'tmishi va buguni (Respublika miqyosidagi ilmiy-amaliy anjuman materiallari, (Navoiy, 31-may 2007-yil). - B. 76.
3. Посланник Петра I на Востоке. Посольство Флорио Беневени в Персию и Бухару в 1718-1725 годах. - М.: Наука; 1986. -С. 85.
4. Buxoro-sharq durdonasi.-T.: Sharq; 1997.- B. 56.
5. Sodiqov H. Tarixning chigal so'qmoqlarida//Vatan. 1994.-№ 28.
6. Hayitov Sh.A. O'zbekistonning xalqaro munosabatlari tarixidan.-Buxoro., 1996. -B.48.
7. Терентев М.А. Экономические задачи России в Сренеазиатских владениях. -СПб, 1888.- С.185.

MEDIA SPACE AND THE DIGITAL ENVIRONMENT AS A PHILOSOPHICAL PROBLEM OF FORMING THE MILITARY IDENTITY OF YOUTH

Ergashev T.I.

is an independent researcher at UzMU

Tayanch so'zlar: media makoni, raqamli muhit, harbiy o'ziga xoslik, yoshlar, ijtimoiy falsafa, raqamli madaniyat, axborot jamiyati.

Ключевые слова: медиапространство, цифровая среда, военная идентичность, молодежь, социальная философия, цифровая культура, информационное общество.

Key words: media space, digital environment, military identity, youth, social philosophy, digital culture, information society.

РЕЗЮМЕ:

Raqamli transformatsiyaning tez rivojlanishi sharoitida media maydoni yoshlarning dunyoqarashi, qadriyat yo'nalishlari va shaxsini shakllantirishga ta'sir qiluvchi asosiy muhitlardan biriga aylandi. Ushbu maqolada media maydoni va raqamli muhit yoshlarning harbiy shaxsini shakllantirishdagi falsafiy muammo sifatida ko'rib chiqiladi. Tadqiqot ijtimoiy falsafa, madaniyat falsafasi va texnologiya falsafasidan kontseptual asoslarga tayanadi. Raqamli media, ijtimoiy tarmoqlar, algoritmik aloqa va virtual ramziy amaliyotlar ta'sirida harbiy sotsializatsiyaning an'anaviy mexanizmlarini o'zgartirishga alohida e'tibor qaratilgan. Maqolada raqamli davrda harbiy shaxs nafaqat davlatning institutsional mexanizmlari, balki onlayn muhitda aylanib yuradigan ommaviy axborot vositalarining rivoyatlari, vizual belgilar va diskursiv modellari orqali ham shakllantirilishi ta'kidlangan.

РЕЗЮМЕ:

В условиях стремительной цифровой трансформации медиапространство стало одной из ключевых сред, влияющих на мировоззрение, ценностные ориентации и формирование идентичности молодежи. В данной статье рассматривается медиапространство и цифровая среда как философская проблема в процессе формирования военной идентичности молодежи. Исследование основано на концептуальном аппарате социальной философии, философии культуры и философии технологий. Особое внимание уделяется трансформации традиционных механизмов военной социализации под влиянием цифровых медиа, социальных сетей, алгоритмической коммуникации и виртуальных символических практик. В статье обосновывается, что военная идентичность в цифровую эпоху формируется не только посредством институциональных механизмов государства, но и посредством медианарративов, визуальных символов и дискурсивных моделей, циркулирующих в онлайн-среде.

SUMMARY:

In the conditions of rapid digital transformation, the media space has become one of the key environments influencing the worldview, value orientations, and identity construction of young

people. This article examines the media space and digital environment as a philosophical problem in the process of forming the military identity of youth. The study is based on the conceptual apparatus of social philosophy, philosophy of culture, and philosophy of technology. Particular attention is paid to the transformation of traditional mechanisms of military socialization under the influence of digital media, social networks, algorithmic communication, and virtual symbolic practices. The article substantiates that military identity in the digital era is formed not only through institutional mechanisms of the state, but also through media narratives, visual symbols, and discursive models circulating in the online environment.

The twenty-first century is characterized by profound transformations in the forms of social communication and cultural reproduction. Digital technologies, social networks, and global media platforms have created a new communicative reality in which the process of personality formation increasingly occurs. For modern youth, the digital environment is not an external factor but an existential space in which values, meanings, and identity models are constructed. In this context, the issue of forming military identity acquires a fundamentally new philosophical dimension.

Traditionally, military identity was shaped through direct social institutions: family, school, military service, and state ideological systems. However, in the contemporary world, these mechanisms interact with media space, which actively participates in the construction of symbolic images of the soldier, the state, security, and patriotism. The media environment not only reflects social reality but also produces it, forming stable interpretative frameworks through which young people perceive military service and national defense.

The relevance of this research is determined by the growing influence of digital communication on youth consciousness, as well as by global information confrontations, hybrid threats, and the increasing role of information security. From a philosophical perspective, the problem lies in understanding how media space transforms the essence of military identity, changes its axiological foundations, and redefines the relationship between the individual, society, and the state.

The concept of identity occupies a central place in social philosophy. According to classical and contemporary theories, identity is not a fixed structure but a dynamic process of self-identification within social, cultural, and symbolic systems. Thinkers such as E. Erikson, P. Ricoeur, and Z. Bauman emphasized the fluid and narrative nature of identity in modern society. [3, 109; 6, 71; 1, 63]

Military identity represents a specific form of social identity, combining civic consciousness, moral responsibility, discipline, collective solidarity, and readiness to protect national interests. Philosophically, it integrates ethical, political, and existential dimensions. It is associated not only with professional military activity but also with a worldview position that reflects the individual's attitude toward security, duty, and collective survival.

The digital environment introduces new parameters into this process. The philosophy of technology interprets digital media not merely as tools but as

autonomous environments that reshape human perception and social relations. Media space acts as a mediator between reality and consciousness, constructing meanings through images, narratives, and emotional framing. Consequently, military identity in the digital age is increasingly mediated, fragmented, and influenced by virtual representations rather than direct experience.

Media space should be understood as a multidimensional system of information flows, symbols, discourses, and communication practices. Unlike traditional mass media, digital media is interactive, decentralized, and algorithmically structured. Youth are not only consumers of information but also active participants in content production and dissemination.

From a philosophical standpoint, media space performs several key functions. First, it acts as a mechanism of socialization, introducing individuals to dominant values and norms. Second, it creates symbolic models of behavior and identity. Third, it forms emotional attitudes through visual and narrative saturation.

In relation to military identity, media space constructs images of the army, military service, heroism, and national security. These images may vary significantly depending on ideological orientation, geopolitical context, and media strategy. [4, 137] The digital environment often simplifies complex realities, replacing ethical reflection with emotionally charged content. As a result, youth perception of military values may become fragmented or superficial.

At the same time, media space can function as a positive resource, promoting ideals of responsibility, collective solidarity, and civic maturity. The philosophical problem lies in determining the conditions under which media influence contributes to the formation of a stable and constructive military identity rather than its distortion.

Digital culture fundamentally changes the mechanisms of military socialization. Traditional linear models based on hierarchical transmission of values are replaced by network-based communication. Authority in the digital environment is often determined not by institutional status but by popularity, emotional appeal, and algorithmic visibility.

Youth military identity is increasingly shaped through short video formats, online communities, computer games, and social media narratives. These forms create a hybrid reality where real military values intersect with entertainment

logic. [7, 208] From a philosophical perspective, this raises the problem of the boundary between authentic experience and simulation.

The concept of simulation, developed in postmodern philosophy, becomes particularly relevant. Virtual representations of war and military life may create an illusion of understanding without real moral or existential involvement. This leads to the risk of desacralization of military service and the erosion of its ethical foundations.

Nevertheless, digital culture also provides opportunities for innovative educational approaches. Interactive platforms, digital storytelling, and media literacy programs can serve as tools for reflective comprehension of military values. Philosophical analysis emphasizes the importance of critical thinking as a protective mechanism against manipulative content.

Narrative plays a decisive role in identity formation. Through stories, societies transmit collective memory, historical continuity, and moral ideals. In the digital environment, narratives become fragmented, rapidly changing, and emotionally intensified.

Media narratives about military service often combine elements of heroism, sacrifice, technological power, and national pride. At the same time, alternative narratives may promote skepticism, pacifism, or distrust toward state institutions. Youth identity develops at the intersection of these competing discourses.

From a philosophical point of view, the key issue is not the existence of multiple narratives, but the absence of reflective synthesis. Without philosophical mediation, youth consciousness may oscillate between extremes, lacking stable value orientation. Therefore, the formation of military identity requires not informational saturation, but meaningful interpretation.

The state and educational institutions face the task of creating value-based narratives that resonate with the digital generation while preserving ethical depth. This involves not propaganda, but dialogical communication grounded in respect for individual autonomy and rational argumentation. [5, 22]

Military identity is inseparable from ethical categories such as duty, responsibility, justice, and collective good. The digital environment, however, often prioritizes emotional impact over moral reasoning. This creates a philosophical contradiction between speed of information consumption and the depth of ethical reflection.

The axiological crisis of modern society manifests itself in the relativization of values. In media space, all viewpoints may appear equivalent, which undermines the formation of stable moral positions. For youth, this results in uncertainty regarding the meaning of service, sacrifice, and loyalty.

Philosophy plays a crucial role in overcoming this crisis by restoring the hierarchy of values and emphasizing the humanistic essence of military identity. Military identity should not be reduced to militarization of consciousness; rather, it should be understood as a form of civic responsibility aimed at preserving peace, stability, and social order.

Thus, the ethical dimension of media influence requires conscious regulation, media literacy development, and philosophical education focused on value comprehension rather than ideological imposition.

The analysis demonstrates that media space and the digital environment function as powerful factors in shaping youth military identity. Their influence is ambivalent:

they may both strengthen and weaken value orientations. The philosophical problem lies in the lack of conceptual frameworks capable of integrating digital realities with traditional ethical foundations.

Modern youth live in a situation of permanent informational pressure, where identity becomes fluid and situational. Military identity, under these conditions, requires special philosophical attention as a stabilizing form of social self-determination. [2, 491] Without such reflection, digital influence may lead to identity fragmentation and loss of civic coherence.

The study confirms the necessity of interdisciplinary integration of philosophy, pedagogy, media studies, and security studies in addressing this issue. Only a holistic approach allows the development of sustainable models of identity formation adapted to digital civilization.

The media space and digital environment represent not merely technological phenomena, but profound philosophical challenges affecting the formation of youth military identity. In the contemporary world, identity is increasingly constructed through mediated communication, symbolic images, and digital narratives.

The philosophical analysis conducted in this article allows the following conclusions to be drawn. First, military identity in the digital era is a dynamic and multilayered construct formed at the intersection of institutional influence and media discourse. Second, digital media significantly transform traditional mechanisms of military socialization, creating both risks and opportunities. Third, the absence of philosophical reflection leads to the erosion of ethical and axiological foundations of military identity.

Therefore, the formation of a mature military identity among youth requires a conscious philosophical strategy aimed at integrating digital technologies with humanistic values. Such an approach contributes not only to strengthening national security, but also to the development of socially responsible, critically thinking, and morally grounded young citizens.

LITERATURE:

1. Bauman Z. Identity. – Cambridge: Polity Press, 2004. – 198 p.
2. Castells M. The Rise of the Network Society. – Oxford: Blackwell Publishing, 2010. – 656 p.
3. Erikson E. Identity: Youth and Crisis. – New York: W. W. Norton & Company, 1968. – 336 p.
4. Foucault M. Power/Knowledge: Selected Interviews and Other Writings 1972–1977. – New York: Pantheon Books, 1980. – 270 p.
5. Jenkins H. Convergence Culture: Where Old and New Media Collide. – New York: New York University Press, 2006. – 308 p.
6. Ricoeur P. Oneself as Another. – Chicago: University of Chicago Press, 1992. – 356 p.
7. Turkle S. Alone Together: Why We Expect More from Technology and Less from Each Other. – New York: Basic Books, 2011. – 360 p.

ФИЗИКА, МАТЕМАТИКА, ИНФОРМАТИКА

STANDART EMES TEŃLEMELERDI SHESHIW USILLARI

Mambetturdiyev M.

stajyor-o'qituvchi

Nukus davlat pedagogika instituti

Tayanch so'zlar: matematika, metodologik, ijodkorlik, nostandart masalalar, ildiz, ta'rif sohalari.

Ключевые слова: математика, методическая, творчество, нестандартные задачи, корень, области определения.

Key words: mathematics, methodical, creativity, non-standard tasks, root, Domains of definition.

РЕЗЮМЕ:

Ушбу мақолада стандарт эмас тенгламаларни ечиш усуллари, ўқувчиларга бундай тенгламаларни оддий кўринишга олиб келишига боғлиқ масалалар ўрганилган.

РЕЗЮМЕ:

В данной статье рассматриваются методы решения нестандартных уравнений и вопросы, связанные с тем, как сделать такие уравнения простыми для учащихся.

SUMMARY:

This article discusses methods for solving nonstandard equations and issues related to making such equations simple for students.

Házirgi tez pát penen rawajlanıp atırǵan bilimlendiriw tarawında hár bir oqıtıwshıdan óz pánine jańasha kóz-qaras hám kreativlik penen is alıp barıwdı talap etıp kelmekte. Oqıtıwshı oqıwshılardı tek bilim berıp qalmastan, pánınıń eń áhmiyetli máselelerin kórsetip hám de olardı sheshilw algoritmine baǵdarlap bılıwı tiyis [1-3]. Oqıtıwshı klassta hám klasstan tis sabaqlarda oqıwshılardıń logikalıq oylawın rawajlandırıw hám matematikadan alǵan bilimlerin tereńlestiriw maqsetinde oqıwshılarda standart emes máselelerdi sheshiwge hám usınıń nátiyjesinde pán olimpiadalarǵa qatnasıw kónlikpesin rawajlandırıwı shárt. Bul maqalamızda Standart emes teńlemelerdi sheshiw usılları kórsetip ótemiz. Bunday teńlemelerdi sheshiw mektep baǵdarlamasınan joqarı bolǵan bilimlerde talap etpeydi, biraq kóbirek tereń oylaw hám pikirlewler arqalı teńlemenıń sheshimin tabıwdı talap etedi.

Standart emes teńlemelerdi sheshiwge misallar qarap óteyik:

1-misal. $3x^3 + 9x + 8 = 0$ teńlemesin sheshiń.

Sheshiw. Berilgen teńlemedegi saltań aǵzanıń bóliwshilerin teńlemege qoyıp kóriw arqalı teńlemenıń pütün túbirlerge iye emes ekenligin anıqlawǵa boladı. Olay bolsa bul teńlemenı basqasha usıl menen sheshiwge háreket etemiz:

Meyli $x = y - \frac{1}{y}$ dep belgileymiz hám onıń eki jaǵın kubqa kóteremiz:

$$x^3 = \left(y - \frac{1}{y}\right)^3 = y^3 - 3y + \frac{3}{y} - \frac{1}{y^3} = y^3 - \frac{1}{y^3} - 3\left(y - \frac{1}{y}\right)$$

Bul tabilganlarni berilgen teńlemege qoyamiz;

$$3\left(y^3 - \frac{1}{y^3}\right) - 9\left(y - \frac{1}{y}\right) + 9\left(y - \frac{1}{y}\right) + 8 = 0 \Leftrightarrow 3\left(y^3 - \frac{1}{y^3}\right) + 8 = 0 \quad (1)$$

(1)-teńlemeden $y^3 = t$ dep belgileymiz hám $3\left(t - \frac{1}{t}\right) + 8 = 0$ teńlemesin sheshemiz:

$$3\left(t - \frac{1}{t}\right) + 8 = 0 \Leftrightarrow 3t - \frac{3}{t} + 8 = 0 \Leftrightarrow \frac{3t^2 + 8t - 3}{t} = 0 \Leftrightarrow \begin{cases} 3t^2 + 8t - 3 = 0 \\ t \neq 0 \end{cases} \Leftrightarrow$$

$$\Leftrightarrow \begin{cases} t_1 = \frac{1}{3} \\ t_2 = -3 \end{cases}$$

Bul tabilgan t niń mánislerin $y^3 = t$ ga qoyamiz hám y tiń mánislerin tabamiz:

$$1) \ y^3 = \frac{1}{3} \Leftrightarrow y_1 = \sqrt[3]{\frac{1}{3}}; \quad 2) \ y^3 = -3 \Leftrightarrow y_2 = -\sqrt[3]{3};$$

Bul tabilgan y tiń mánislerin $x = y - \frac{1}{y}$ qoyamiz hám x tiń mánislerin tabamiz:

$$x_1 = \frac{1}{\sqrt[3]{3}} - \sqrt[3]{3}; \quad x_2 = -\sqrt[3]{3} + \frac{1}{\sqrt[3]{3}}$$

Demek, $x_1 = x_2 = \frac{1}{\sqrt[3]{3}} - \sqrt[3]{3}$ bolganlıqtan, berilgen teńleme jalǵız túbirge iye.

$$\text{Juwabı. } \left\{ \frac{1}{\sqrt[3]{3}} - \sqrt[3]{3} \right\}.$$

2-Misal: $\sqrt{25 - x^2} + \sqrt{9 - x^2} = 9x^4 + 8$ teńlemenı sheshiń.

Sheshiw: dáslep teńlemenıń anıqlanıw oblastın tawıp alamız. $x \in [-3; 3]$

Teńlemenı sheshiw ushın arifmetikalıq túbirdiń qásiyetleri bóyinsha ámellerdi orınlaganimiz benen, teńleme quramalıraq kóriniske keledi hám buniń nátiyjesinde teńleme túbirin taba almaymız. Teńlemenı sheshiw ushın tómendegilerdi orınlaymız. $\sqrt{25 - x^2}$ hám $\sqrt{9 - x^2}$ qosılıwshı áńlatpalar $x = 0$ eń úlken mániske erisedi. $9x^4 + 8$ áńlatpası ósiwshi bólup, $x = 0$ de eń kishi mániske erisedi. Endi joqarıdaǵılardı esapqa alıp, teńleme $x = 0$ de $5 + 3 = 8$ teńligi orınlı boladı, bunnan basqa x larda teńlik orınlı bolmaydı. Demek teńleme jalǵız $x = 0$ túbirge iye.

3-Misal. $3x^3 - 9x + 10 = 0$ teńlemenı haqiqiy sanlar kópliginde sheshiń.

Sheshiw: Bul teńlemede joqarıdaǵı 1-misalga uqsas, endi teńlemenı basqasha usılda sheshemiz.

$$3x^3 - 9x + 10 = 0 \Big| :3 \Leftrightarrow x^3 - 3x + \frac{10}{3} = 0 \Leftrightarrow x^3 - 3x + 3 + \frac{1}{3} = 0 \Leftrightarrow$$

$$\begin{aligned}
 &\Leftrightarrow x^3 + 3 + \frac{1}{3} - 3x = 0 \Leftrightarrow x^3 + (\sqrt[3]{3})^3 + \left(\sqrt[3]{\frac{1}{3}}\right)^3 - 3x \cdot (\sqrt[3]{3})^3 \cdot \left(\sqrt[3]{\frac{1}{3}}\right)^3 = 0 \Leftrightarrow \\
 &\Leftrightarrow \left(x + \sqrt[3]{3} + \sqrt[3]{\frac{1}{3}}\right) \left(x^2 + \sqrt[3]{9} + \frac{1}{\sqrt[3]{9}} - x\sqrt[3]{3} - x\sqrt[3]{\frac{1}{3}} + \sqrt[3]{3} \cdot \sqrt[3]{\frac{1}{3}}\right) + \\
 &+ 3x \cdot \sqrt[3]{3} \cdot \sqrt[3]{\frac{1}{3}} - 3x \cdot \sqrt[3]{3} \cdot \sqrt[3]{\frac{1}{3}} = 0 \Leftrightarrow \\
 &\Leftrightarrow \left(x + \sqrt[3]{3} + \sqrt[3]{\frac{1}{3}}\right) \left(x^2 - \left(\sqrt[3]{3} + \sqrt[3]{\frac{1}{3}}\right)x + \frac{\sqrt[3]{81} - \sqrt[3]{9} + 1}{\sqrt[3]{9}}\right) = 0 \Leftrightarrow \\
 &\Leftrightarrow \begin{cases} x + \sqrt[3]{3} + \sqrt[3]{\frac{1}{3}} = 0 \\ x^2 - \left(\sqrt[3]{3} + \sqrt[3]{\frac{1}{3}}\right)x + \frac{\sqrt[3]{81} - \sqrt[3]{9} + 1}{\sqrt[3]{9}} = 0 \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} x_1 = -\sqrt[3]{3} - \sqrt[3]{\frac{1}{3}} \\ x_{2,3} = \emptyset \end{cases}
 \end{aligned}$$

Екинши

теңлемени

дискримантн

esaplaymiz.

$$\begin{aligned}
 D &= \left(\frac{\sqrt[3]{9} + 1}{\sqrt[3]{3}}\right)^2 - \frac{4 \cdot (\sqrt[3]{81} + \sqrt[3]{9} + 1)}{\sqrt[3]{9}} = \frac{\sqrt[3]{81} + 2\sqrt[3]{9} + 1 - 4\sqrt[3]{81} - 4\sqrt[3]{9} - 4}{\sqrt[3]{9}} = \\
 &= \frac{3\sqrt[3]{3} + 2\sqrt[3]{9} + 1 - 12\sqrt[3]{3} - 4\sqrt[3]{9} - 4}{\sqrt[3]{9}} = \frac{-9\sqrt[3]{3} - 2\sqrt[3]{9} - 3}{\sqrt[3]{9}} < 0
 \end{aligned}$$

Juwbab: $x_1 = -\sqrt[3]{3} - \sqrt[3]{\frac{1}{3}}.$

3-misal: $(x^2 - 27)(x - 13)^2 + 169x^2 = 0$ теңлемесін шешің.

Sheshiw: $x = 13$ берілген теңлемени қанаатландырмайды. Олай болса берілген теңлемени

eki жағн $(x - 13)^2 \neq 0$ ge bólemiz:

$$\begin{aligned}
 &(x^2 - 27)(x - 13)^2 + 169x^2 = 0 \Leftrightarrow x^2 - 27 + \frac{169x^2}{(x - 13)^2} = 0 \Leftrightarrow \\
 &\Leftrightarrow x^2 + \frac{169x^2}{(x - 13)^2} = 27 \Leftrightarrow x^2 + \frac{2 \cdot 13x^2}{x - 13} + \frac{169x^2}{(x - 13)^2} - \frac{2 \cdot 13x^2}{x - 13} = 27 \Leftrightarrow \\
 &\Leftrightarrow x^2 + 2 \cdot x \cdot \frac{13x}{x - 13} + \frac{169x^2}{(x - 13)^2} = 27 + \frac{26x^2}{x - 13} \Leftrightarrow \left(x + \frac{13x}{x - 13}\right)^2 = 27 + \frac{26x^2}{x - 13} \Leftrightarrow \\
 &\Leftrightarrow \left(\frac{x^2}{x - 13}\right)^2 - 26 \cdot \frac{x^2}{x - 13} - 27 = 0 \Leftrightarrow \begin{cases} \frac{x^2}{x - 13} = y \\ y^2 - 26y - 27 = 0 \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} \frac{x^2}{x - 13} = y \\ y_1 = 27 \\ y_2 = -1 \end{cases} \\
 &\cdot \frac{x^2}{x - 13} = y_1 \Leftrightarrow \frac{x^2}{x - 13} = 27 \Leftrightarrow x^2 - 27x + 361 = 0 \Leftrightarrow x_{1,2} = \frac{27 \pm \sqrt{-675}}{2} \Leftrightarrow
 \end{aligned}$$

$$1. \Leftrightarrow x_{1,2} = \emptyset.$$

$$2. \frac{x^2}{x-13} = y_2 \Leftrightarrow \frac{x^2}{x-13} = -1 \Leftrightarrow x^2 + x - 13 = 0 \Leftrightarrow x_{1,2} = \frac{-1 \pm \sqrt{53}}{2}.$$

Juwabi: $\left\{ \frac{-1 - \sqrt{53}}{2}; \frac{-1 + \sqrt{53}}{2} \right\}.$

4-misol. $2x^3 - 4\sqrt{13}x^2 + 23x + \sqrt{13} + 1 = 0$ teńlemesin sheshiń.

Sheshiw: Berilgen teńlemedegi $\sqrt{13} = a$ dep belgileymiz, bunda $a > 0$, sonda berilgen teńleme tómendegi túrde boladı:

$$\begin{aligned} 2x^3 - 4\sqrt{13}x^2 + (26 - 3)x + \sqrt{13} + 1 = 0 &\Leftrightarrow 2x^3 - 4\sqrt{13}x^2 + \\ + \left(2(\sqrt{13})^2 - 3\right)x + \sqrt{13} + 1 = 0 &\Leftrightarrow 2x^3 - 4ax^2 + 2a^2x - 3x + a + 1 = 0 \Leftrightarrow \\ \Leftrightarrow 2xa^2 - (4x^2 - 1)a + (2x^3 + 1 - 3x) = 0 \end{aligned}$$

Bul payda bolǵan teńleme a ǵa salıstırǵanda kvadrat teńleme:

$$\begin{aligned} a_{1,2} &= \frac{(4x^2 - 1) \pm \sqrt{(4x^2 - 1)^2 - 8x(2x^3 + 1 - 3x)}}{4x} = \\ &= \frac{(4x^2 - 1) \pm \sqrt{16x^4 - 8x^2 + 1 - 16x^4 - 8x + 24x^2}}{4x} = \\ &= \frac{(4x^2 - 1) \pm \sqrt{16x^2 - 8x + 1}}{4x} = \frac{(4x^2 - 1) \pm \sqrt{(4x - 1)^2}}{4x} = \frac{(4x^2 - 1) \pm (4x - 1)}{4x}; \\ a_2 &= \frac{4x^2 - 1 + 4x - 1}{4x} = \frac{4x^2 + 4x - 2}{4x} = \frac{2x^2 + 2x - 1}{2x}, \\ a_1 &= \frac{4x^2 - 1 - 4x + 1}{4x} = \frac{4x^2 - 4x}{4x} = \frac{4x(x - 1)}{4x} = x - 1, x \neq 0. \end{aligned}$$

$$1). x - 1 = a_1 \Rightarrow x - 1 = \sqrt{13} \Rightarrow x_1 = 1 + \sqrt{13}.$$

2). a nıń ornına ekinshi mánisin qoyamız:

$$\frac{2x^2 + 2x - 1}{2x} = a_2 \Rightarrow \frac{2x^2 + 2x - 1}{2x} = \sqrt{13} \Leftrightarrow \begin{cases} 2x^2 + 2x - 1 = 2\sqrt{13}x \\ x \neq 0 \end{cases} \Leftrightarrow$$

$$\Leftrightarrow 2x^2 + 2x - 2\sqrt{13}x - 1 = 0 \Leftrightarrow 2x^2 - 2(\sqrt{13} - 1)x - 1 = 0 \Leftrightarrow$$

$$\Leftrightarrow x_{2,3} = \frac{(\sqrt{13} - 1) \pm \sqrt{13 - 2\sqrt{13} + 1 + 2}}{2} = \frac{(\sqrt{13} - 1) \pm \sqrt{16 - 2\sqrt{13}}}{2},$$

$$x_2 = \frac{(\sqrt{13} - 1) - \sqrt{16 - 2\sqrt{13}}}{2}, \quad x_3 = \frac{(\sqrt{13} - 1) + \sqrt{16 - 2\sqrt{13}}}{2},$$

Juwabi:

$$x_1 = 1 + \sqrt{13}; \quad x_2 = \frac{(\sqrt{13} - 1) - \sqrt{16 - 2\sqrt{13}}}{2}; \quad x_3 = \frac{(\sqrt{13} - 1) + \sqrt{16 - 2\sqrt{13}}}{2}.$$

PAYDALANILGAN ÁDEBIYATLAR:

1. А.Г.Мордкович. “Решаем уравнения”. Москва, «Школа-пресс», 1995.
2. В.Н.Литвиненко, А.Г.Мордкович. “Практикум по элементарной математики”. Москва, «ABF» 1995.
3. S.Alixonov. “Matematika óqitish metodikasi” Toshkent. «Óqituvchi», 1992.

MURAKKAB ELEKTR ZANJIRLARINING BARQARORLASHGAN HOLATINI TUGUN TENGLAMALARI VA TESKARI MATRITSA USULIDA TAHLIL QILISH

Raxmonova G.X.

*Navoiy davlat konchilik va texnologiyalar universiteti,
Oliy matematika va axborot texnologiyalari kafedrası assistenti*

Tayanch so'zlar: elektr zanjiri, tugun tenglamalari usuli, tugun potentsiallari, Kirxgof qonunlari, Om qonuni, barqarorlashgan holat, chiziqli algebra, o'tkazuvchanliklar matritsasi, teskari matritsa, matritsaviy tahlil, elektr tarmoqlari, kompyuter modellashirish.

Ключевые слова: электрическая цепь, метод узловых уравнений, узловые потенциалы, законы Кирхгофа, закон Ома, установившийся режим, линейная алгебра, матрица проводимостей, обратная матрица, матричный анализ, электрические сети, компьютерное моделирование.

Key words: electric circuit, nodal analysis method, node potentials, Kirchhoff's laws, Ohm's law, steady-state regime, linear algebra, conductance matrix, inverse matrix, matrix analysis, electrical networks, computer modeling.

РЕЗЮМЕ:

Ushbu maqolada murakkab tarmoqlangan elektr zanjirlarining barqarorlashgan holatini matematik tavsiflash va tahlil qilish masalasi ko'rib chiqilgan. Ish Kirxgofning birinchi qonuni va Om qonuniga asoslangan tugun tenglamalari usuli yordamida olib borilgan. Elektr zanjirining almashtirish sxemasi asosida tugun potentsiallarini aniqlashga imkon beruvchi chiziqli algebraik tenglamalar tizimi tuzilgan va u matritsaviy ko'rinishda ifodalangan. O'tkazuvchanliklar matritsasining determinanti nolga teng emasligi aniqlanib, tizimning yagona va barqaror yechimga ega ekanligi matematik jihatdan asoslangan. Tugun kuchlanishlari teskari matritsa usuli yordamida aniq analitik ko'rinishda hisoblangan. Olingan natijalar elektr zanjirlarini nazariy tahlil qilish, kompyuter modellashirish hamda muhandislik amaliyotida qo'llash uchun samarali metodik asos yaratadi.

РЕЗЮМЕ:

В данной статье рассматривается задача математического моделирования и анализа установившегося режима сложных разветвлённых электрических цепей. Исследование выполнено на основе метода узловых уравнений, выведенных с использованием первого закона Кирхгофа и закона Ома. На основе схемы замещения электрической цепи сформирована система линейных алгебраических уравнений для определения узловых потенциалов, представленная в матричной форме. Установлено, что определитель матрицы проводимостей отличен от нуля, что гарантирует существование и единственность решения системы. Узловые напряжения вычислены аналитически с использованием метода обратной матри-

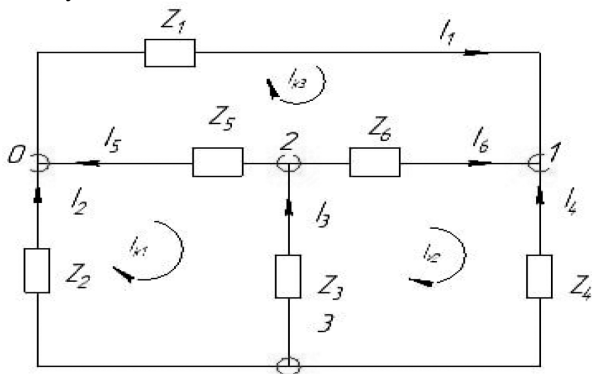
цы. Полученные результаты могут быть эффективно использованы при теоретическом анализе электрических цепей, компьютерном моделировании и в инженерной практике.

SUMMARY:

This paper addresses the problem of mathematical modeling and analysis of the steady-state operation of complex branched electrical circuits. The study is based on the nodal analysis method derived from Kirchhoff's current law and Ohm's law. A system of linear algebraic equations describing node potentials is formulated using the equivalent circuit model and expressed in matrix form. It is shown that the determinant of the conductance matrix is non-zero, ensuring the existence and uniqueness of the solution. The node voltages are analytically obtained using the inverse matrix method. The results provide an effective methodological framework for theoretical analysis, computer modeling, and practical engineering applications of electrical circuits.

Elektr zanjirlarini matematik tafsirlash va ularning barqarorlashgan rejimlarini tahlil qilish elektrotexnika va amaliy fizikaning muhim masalalaridan biri hisoblanadi. Murakkab tarmoqlangan elektr zanjirlarida tok va kuchlanishlarni aniqlash masalasi Kirxgof qonunlariga asoslangan tizimli usulni talab etadi. Ushbu jarayonda tugun tenglamalari usuli eng samarali va universal metodlardan biri bo'lib, elektr zanjirini chiziqli algebra hisoblashlari yordamida tahlil qilish imkonini beradi.

Elektroenergetika, avtomatika, elektronika va axborot texnologiyalari sohalarida uchraydigan ko'plab qurilmalar o'z mohiyatiga ko'ra murakkab qarshiliklar va manbalar bilan bog'langan ko'p tugunli elektr zanjirlaridan tashkil topgan. Bunday zanjirlarning barqarorlashgan holatini o'rganish, bir tomondan, tizimning energetik samaradorligini baholashga, ikkinchi tomondan esa, ishonchlilik va barqarorlik masalalarini nazariy jihatdan asoslashga xizmat qiladi. Shu sababli elektr zanjirlarini tugun tenglamalari asosida tahlil qilish nafaqat o'quv jarayonida, balki muhandislik amaliyotida ham alohida o'rin tutadi.

Ushbu maqolada rasmda keltirilgan elektr zanjiri almashtirish sxemasi misolida barqarorlashgan holatni ifodalovchi chiziqli tugun tenglamalar sistemasini tuzish masalasi ko'rib chiqiladi. Berilgan sxemada qarshiliklarning qiymatlari $Z_1 = Z_2 = Z_3 = 10\Omega$ ga hamda $Z_4 = Z_5 = Z_6 = 5\Omega$ teng bo'lib, yuklama tok manbalari sifatida $I_{n1} = 19A$, $I_{n2} = 38A$ va $I_{n3} = 14A$ qabul qilingan. Ushbu parametrlar asosida zanjirning har bir tugunida toklar balansi qonuni qo'llanilib, noma'lum tugun potentsiallarini aniqlashga imkon beruvchi chiziqli algebraik tenglamalar sistemasi hosil qilinadi.

Tugun tenglamalari sistemasini matritsaviy ko'rinishda ifodalash zanjirni tahlil qilish jarayonini sezilarli darajada soddalashtiradi. Bu usul orqali sistemasining yechimga ega bo'lish shartlari, yagona yechimning mavjudligi hamda zanjir parametrlari o'zgarishining tugun potentsiallariga ta'siri nazariy jihatdan asoslanadi. Natijada elektr zanjiri xususiyatlarini chuqurroq anglash va ularni kompyuter texnologiyalari yordamida jarayonlashtirish imkoniyati vujudga keladi.

Berilgan almashtirish sxemasi uchun tugun tenglamalarini qat'iy matematik asosda tuzish, ularni chiziqli tenglamalar sistemasida ifodalash hamda ushbu usulning nazariy va amaliy ahamiyatini yoritishdan iboratdir.

Elektr zanjirining barqarorlashgan holatini matematik jihatdan tavsiflashda tugun potentsiallari usuli asosiy metodlardan biri hisoblanadi. Bu usulning mohiyati shundan iboratki, zanjirdagi barcha shoxobchalarda tok va kuchlanishlar vaqt bo'yicha o'zgarmas deb qaraladi hamda ularning o'zaro bog'lanishi chiziqli algebraik tenglamalar tizimi orqali ifodalanadi. Elektr zanjiri uchun barqarorlashgan holatni ifodalovchi chiziqli tugun tenglamalar tizimini keltirib chiqarish zanjirni tahlil qilishning dastlabki va eng muhim bosqichi hisoblanadi.

Tugun tenglamalari usulida zanjirdagi barcha tugunlar ichidan bitta tugun tayanch, nolunchi tugun sifatida tanlanadi. Ushbu tugun potentsiali nol yoki berilgan doimiy qiymatga teng deb qabul qilinadi. Bu tanlov matematik jihatdan zarur bo'lib, kuchlanishlarning nisbiy tabiatga ega ekanligi bilan izohlanadi, elektr zanjirida fizik ma'noga ega bo'lgan kattalik bu ikki nuqta orasidagi potentsiallar farqidir. Shuning uchun, bitta tugunni tayanch sifatida belgilash tugun potentsiallarining yagona aniqlanishini ta'minlaydi va chiziqli tenglamalar tizimining yechimga ega bo'lish shartini kafolatlaydi.

Masalada A tuguni balanslovchi tugun sifatida qabul qilinib, uning potentsiali

$$U_0 = 220V$$

deb belgilangan. Bu qiymat zanjirning tashqi kuchlanish manbai bilan bog'liqligini ifodalaydi va butun tizim uchun potentsiallar hisobini boshlash nuqtasi vazifasini bajaradi. Bunday usul natijasida qolgan tugunlardagi noma'lum potentsiallar aynan A tuguniga nisbatan aniqlanadi.

Keyingi bosqichda Kirxgofning birinchi qonuniga asosan, har bir noma'lum tugunda toklar balansi sharti yoziladi. Ushbu qonunga muvofiq, tugunga kelayotgan toklar yig'indisi undan chiqayotgan toklar yig'indisiga teng bo'lishi kerak. Shoxobchalardagi toklar esa Om qonuni orqali tegishli tugun potentsiallari farqi va shoxobcha o'tkazuvchanliklari yordamida ifodalanadi. Natijada barcha noma'lum tugun potentsiallarini o'z ichiga olgan chiziqli algebraik tenglamalar sistemasini hosil bo'ladi.

Shunday qilib, A tugunining balanslovchi sifatida tanlanishi va uning potentsialini ma'lum qiymatga teng deb olish elektr zanjirining barqarorlashgan holatini qat'iy matematik asosda ifodalashga, tugun tenglamalari tizimini soddalashtirishga hamda yechimning mavjudligi va yagonaligini ta'minlashga xizmat qiladi. Ushbu usul elektr zanjirlarini nazariy tahlil qilish bilan bir qatorda, ularni kompyuter modellash va muhandislik amaliyotida qo'llash uchun ham muhim metodik asos hisoblanadi.

Balanslovchi tugun tanlab olinib, uning potentsiali ma'lum qiymatga teng deb belgilanganidan so'ng, keyingi muhim bosqich shoxobchalardagi toklarni analitik ko'rinishda ifodalashdan iborat bo'ladi. Ushbu bosqich tugun tenglamalari tizimini shakllantirishda hal qiluvchi ahamiyatga ega, chunki aynan shoxobcha toklarining tugun potentsiallari orqali ifodalanishi Kirxgofning birinchi qonunini algebraik tenglamalar ko'rinishida yozish imkonini beradi.

Elektr zanjirining barqarorlashgan holatida barcha elementlar chiziqli deb qaraladi va shoxobchalardagi toklar Om qonuniga bo'ysunadi. Om qonuniga muvofiq, ixtiyoriy shoxobchadagi tok shu shoxobchaning uchlaridagi potentsiallar farqiga to'g'ri, uning qarshiligiga esa teskari proporsional bo'ladi. Matematik jihatdan bu bog'lanish quyidagi ko'rinishda ifodalanadi:

$$I_{ij} = \frac{U_i - U_j}{Z_{ij}} = Y_{ij}(U_i - U_j) \quad (1)$$

bu yerda U_i mos ravishda i va j tugunlar potentsiallari, Z_{ij} ushbu tugunlarni bog'lovchi shoxobchaning qarshiligi, $Y_{ij} = \frac{1}{Z_{ij}}$ esa shoxobcha o'tkazuvchanligidir.

Shoxobcha toklarini aynan o'tkazuvchanlik orqali ifodalash metodik jihatdan muhim ahamiyatga ega. Chunki tugun tenglamalari sistemasini fizik xususiyatlarini yagona matematik tavsiflash

doirasida ifodalash imkonini beradi.

Ifodalash natijasida har bir noma'lum tugun uchun Kirxgofning birinchi qonuni quyidagi umumiy ko'rinishga ega bo'ladi: tugundan chiqayotgan barcha shaxobcha toklarining algebraik yig'indisi tashqi tok manbalari bilan muvozanatlangan bo'lishi kerak. Shunday qilib, har bir tugun uchun

$$\sum_{j=0, j \neq i} Y_{ij} (U_i - U_j) = I_i \quad (2)$$

ko'rinishidagi tenglama hosil bo'ladi, bu yerda I_i mos tugunga ulangan mustaqil tok manbalari algebraik yig'indisini ifodalaydi.

Natijada shaxobchalardagi toklarning tugun potentsiallari orqali Om qonuniga asosan ifodalanishi elektr zanjirining barcha fizik bog'lanishlarini chiziqli algebraik tenglamalar tizimi ko'rinishida birlashtiradi. Bu usul tugun tenglamalari usulining universalligini ta'minlab, murakkab elektr zanjirlarini qat'iy matematik asosda tahlil qilishga imkon yaratadi. Shu bosqichda zanjirning fizik jarayonni matematik tavsiflashga o'tadi va keyingi bosqichlarda matritsaviy usullar yordamida yechimlarni aniqlash uchun mustahkam nazariy zamin yaratiladi.

Tugun tenglamalari sistemasini qat'iy matematik ko'rinishda yozish uchun zarur bo'lgan metodik va nazariy asosni shakllantiradi.

Shaxobchalardagi toklarning (1) formulaning o'ng tomoni ko'rinishda ifodalanishi har bir tugunda Kirxgofning birinchi qonunini qo'llash imkonini beradi. Har bir noma'lum tugun uchun tugunga tutashgan barcha shaxobchalardagi toklarning algebraik yig'indisi ushbu tugunga ulangan mustaqil tok manbalari bilan muvozanatlangan bo'lishi sharti bajarilishi lozim. Balans sharti tugun tenglamalar sistemasining fizik mazmunini belgilaydi.

Yuqorida keltirilgan fizik va matematik munosabatlar asosida, har bir noma'lum tugun uchun alohida-alohida tenglama yoziladi. Ushbu tenglamalarda noma'lumlar sifatida tugun potentsiallari ishtirok etadi, koeffitsiyentlar esa shaxobcha o'tkazuvchanliklari orqali aniqlanadi. Natijada elektr zanjirining barqarorlashgan holatini to'liq tavsiflovchi chiziqli algebraik tenglamalar sistemi hosil bo'ladi. Shaxobchalardagi toklarni Om qonuniga asosan tugun potentsiallari orqali ifodalash hamda har bir tugun uchun Kirxgofning birinchi qonunini qo'llash natijasida quyidagi chiziqli tugun tenglamalari sistemi hosil qilindi:

$$\begin{cases} Y_6(U_2 - U_1) + Y_1(U_0 - U_1) + Y_4(U_1 - U_3) = I_{n1} \\ Y_3(U_3 - U_2) + Y_6(U_2 - U_0) + Y_6(U_2 - U_1) = I_{n2} \\ Y_4(U_1 - U_3) + Y_3(U_3 - U_2) + Y_2(U_3 - U_0) = I_{n3} \end{cases} \quad (3)$$

Ushbu tenglamalar sistemasining har biri zanjirdagi mos tugunda toklar balansini ifodalaydi. Birinchi tenglama U_1 tuguniga, ikkinchi tenglama U_2 tuguniga, uchinchi tenglama esa U_3 tuguniga nisbatan yozilgan bo'lib, har bir tenglamada shu tugunga tutashgan shaxobchalardagi toklar algebraik yig'indisi tashqi tok manbai bilan muvozanatlangan holda ifodalanagan.

Birinchi tenglamada $Y_6(U_2 - U_1) + Y_1(U_0 - U_1) + Y_4(U_1 - U_3)$ hadlari mos ravishda U_1 tuguni bilan tutashgan shaxobchalardan oqib o'tuvchi toklarni bildiradi. Ularning yig'indisi shu tugunga ulangan I_{n1} yuklama toki bilan muvozanatlangan. Shunday mantiq ikkinchi va uchinchi tenglamalar uchun ham to'liq saqlanadi.

Mazkur sistemang muhim jihati shundan iboratki, faqat tugun potentsiallari U_1 , U_2 va U_3 ga nisbatan chiziqli bo'lib, barcha koeffitsiyentlar shaxobchalarning o'tkazuvchanliklari orqali aniqlangan. Bu esa tizimni chiziqli algebra apparati yordamida tahlil qilish imkonini beradi va uni matritsaviy ko'rinishda yozishga bevosita zamin yaratadi.

Endi (3) tenglamalar tizimini qayta guruhlab, noma'lum tugun potentsiallari bo'yicha hadlarni bir tomonga, ma'lum kattaliklarni esa ikkinchi tomonga jamlaymiz. Natijada tenglamalar tizimi quyidagi standart algebraik ko'rinishga keltiriladi:

$$\begin{cases} -(Y_1 + Y_4 + Y_6) \cdot U_1 + Y_6 \cdot U_2 + Y_4 \cdot U_3 = I_{n1} - Y_1 \cdot U_0 \\ Y_6 \cdot U_1 - (Y_3 + Y_5 + Y_6)U_2 + Y_3 \cdot U_3 = I_{n2} - Y_5 \cdot U_0 \\ Y_4 \cdot U_1 + Y_3 \cdot U_2 - (Y_2 + Y_3 + Y_4) \cdot U_3 = I_{n3} - Y_2 \cdot U_0 \end{cases} \quad (4)$$

Bu yerda:

$$\begin{aligned} Y_{10} = -Y_1 = -\frac{1}{Z_1}; Y_{20} = -Y_5 = -\frac{1}{Z_5}; Y_{30} = -Y_2 = -\frac{1}{Z_2}; \\ Y_{11} = -(Y_1 + Y_4 + Y_6) = -\left(\frac{1}{Z_1} + \frac{1}{Z_4} + \frac{1}{Z_6}\right); Y_{12} = Y_{21} = Y_6 = -\frac{1}{Z_6} \\ Y_{22} = -(Y_3 + Y_5 + Y_6) = -\left(\frac{1}{Z_3} + \frac{1}{Z_5} + \frac{1}{Z_6}\right); Y_{13} = Y_{31} = Y_4 = -\frac{1}{Z_4} \\ Y_{33} = -(Y_2 + Y_3 + Y_4) = -\left(\frac{1}{Z_2} + \frac{1}{Z_3} + \frac{1}{Z_4}\right); Y_{23} = Y_{32} = Y_3 = -\frac{1}{Z_3}; \end{aligned}$$

Tenglamalar tizimini quyidagicha ifodalaymiz:

$$\begin{cases} Y_{11} \cdot U_1 - Y_{12}U_2 - Y_{13} \cdot U_3 = I_{n1} + Y_{10} \cdot U_0 \\ -Y_{21} \cdot U_1 - Y_{22}U_2 - Y_{23} \cdot U_3 = I_{n2} + Y_{20} \cdot U_0 \\ Y_{31} \cdot U_1 - Y_{32}U_2 - Y_{33} \cdot U_3 = I_{n3} + Y_{30} \cdot U_0 \end{cases}$$

Ma'lum bo'lgan boshlang'ich ma'lumotlar qo'llanilganda

ko'rinishidagi chiziqli tenglamalar sistemasini tuzib olamiz.

$$Y \cdot U = J \quad (5)$$

bu yerda Y tugun o'tkazuvchanliklar matritsasi, U noma'lum tugun potentsiallari vektori, J esa tashqi tok manbalarini o'z ichiga olgan erkin hadlar vektoridir.

$$\begin{cases} -0,5U_1 + 0,2U_2 + 0,2U_3 = -3 \\ 0,2U_1 - 0,5U_2 + 0,1U_3 = -3 \\ 0,2U_1 + 0,1U_2 - 0,4U_3 = -8 \end{cases}$$

$$Y = \begin{pmatrix} -0,5 & 0,2 & 0,2 \\ 0,2 & -0,5 & 0,1 \\ 0,2 & 0,1 & 0,4 \end{pmatrix}, \quad U = \begin{pmatrix} U_1 \\ U_2 \\ U_3 \end{pmatrix}, \quad J = \begin{pmatrix} -3 \\ -3 \\ -8 \end{pmatrix}$$

Bu matritsa sistemi **tugun tenglamalari usuli** asosida hosil qilingan bo'lib, har bir tenglama Kirxgofning birinchi qonuni va Om qonuni orqali yozilgan.

(5) formuladan vector matritsa U ni quyidagi formula orqali aniqlaymiz

$$U = Y^{-1} \cdot J \quad (7)$$

U holdaavval Y^{-1} teskari matritsa topishimiz kerak:

$$\begin{aligned} \det Y = \begin{vmatrix} -0,5 & 0,2 & 0,2 \\ 0,2 & -0,5 & 0,1 \\ 0,2 & 0,1 & 0,4 \end{vmatrix} = 0,5 \cdot 0,5 \cdot 0,4 + 0,2 \cdot 0,1 \cdot 0,2 + 0,2 \cdot 0,1 \cdot 0,2 + \\ + 0,2 \cdot 0,5 \cdot 0,2 + 0,1 \cdot 0,1 \cdot 0,5 - 0,2 \cdot 0,2 \cdot 0,4 = 0,117 \neq 0 \\ A_{ij} = (-1)^{i+j} M_{ij} \end{aligned} \quad (8)$$

Algebraik to'ldiruvchilarni topamiz:

$$\begin{aligned} Y_{11} = \begin{vmatrix} -0,5 & 0,1 \\ 0,1 & 0,4 \end{vmatrix} = -0,21; Y_{12} = \begin{vmatrix} 0,2 & 0,1 \\ 0,2 & 0,4 \end{vmatrix} = 0,06; Y_{13} = \begin{vmatrix} 0,2 & 0,5 \\ 0,2 & 0,1 \end{vmatrix} = -0,12; \\ Y_{21} = \begin{vmatrix} 0,2 & 0,2 \\ 0,1 & 0,4 \end{vmatrix} = 0,06; Y_{22} = \begin{vmatrix} -0,5 & 0,2 \\ 0,2 & 0,4 \end{vmatrix} = -0,24; Y_{23} = \begin{vmatrix} -0,5 & 0,2 \\ 0,2 & 0,1 \end{vmatrix} = -0,09 \\ Y_{31} = \begin{vmatrix} 0,2 & 0,2 \\ -0,5 & 0,1 \end{vmatrix} = 0,12; Y_{32} = \begin{vmatrix} -0,5 & 0,2 \\ 0,2 & 0,1 \end{vmatrix} = -0,09; Y_{33} = \begin{vmatrix} -0,5 & 0,2 \\ 0,2 & -0,5 \end{vmatrix} \end{aligned}$$

Aniqlangan barcha algebraik to'ldiruvchilarni quyidagi formulaga qo'yamiz:

$$Y^{-1} = \frac{1}{\det Y} \begin{pmatrix} Y_{11} & Y_{21} & Y_{31} \\ Y_{12} & Y_{22} & Y_{32} \\ Y_{13} & Y_{23} & Y_{33} \end{pmatrix} \quad (9)$$

ga ko'ra:

$$Y^{-1} = \frac{1}{0,117} \begin{pmatrix} -0,21 & 0,06 & 0,12 \\ 0,06 & -0,24 & -0,09 \\ -0,12 & -0,09 & 0,21 \end{pmatrix} \cdot \begin{pmatrix} -3 \\ -3 \\ -8 \end{pmatrix}$$

Matritsalarini ko'paytirish natijasida quyidagi qiymatlar hosil bo'ladi:

$$U_1 = -4,36V; \quad U_2 = 10,77V; \quad U_3 = 8,97V;$$

Teskari matritsa usulidan foydalanish orqali tugun kuchlanishlari aniq analitik ko'rinishda topildi. Bu usul masalani nafaqat hisoblash nuqtayi nazaridan, balki nazariy jihatdan ham chuqur tahlil qilish imkonini berdi. Kuchlanishlarning ishoralari tanlangan tayanch tugun va potentsiallar yo'nalishiga bog'liq ekanligi aniqlandi. Elektr zanjirlarini matematik tavsiflashda koordinata va yo'nalish tanlashning muhimligini yana bir bor tasdiqlaydi.

Tugun tenglamalarining matritsaviy yechimi algoritmik xususiyatga ega bo'lib, raqamli hisoblash usullari, kompyuter modellashirish va avtomatlashtirilgan tahlil *dasturiy vositalarida* samarali qo'llanishi mumkin. Ko'p tugunli, murakkab elektr tarmoqlarini tahlil qilishda ushbu usul hisoblash aniqligi va tezligini sezilarli darajada oshiradi.

Bajarilgan ishda elektr zanjirlarini tahlil qilishda chiziqli algebra va matritsaviy metodlarning fundamental ahamiyatga ega ekanligini ko'rsatdi. Tugun tenglamalari usuli elektr muhandisligi va amaliy fizikaning nazariy asoslari bilan bevosita bog'langan bo'lib, zamonaviy texnika va texnologiyalarda qo'llaniladigan murakkab elektr tizimlarini chuqur o'rganish uchun mustahkam ilmiy asos yaratadi.

Zanjirning topologik tuzilmasi o'tkazuvchanliklar matritsasi Y orqali ifodalanib, tizimning holati chiziqli algebra apparati yordamida tahlil qilindi. Tugun kuchlanishlari vektori U ni aniqlash masalasi $Y \cdot U = J$ ko'rinishdagi chiziqli tenglamalar sistemasini yechishga keltirildi.

Bajarilgan determinant hisoblari natijasida $\det Y \neq 0$ ekanligi aniqlandi, bu esa berilgan elektr zanjiri uchun tugun tenglamalari sistemasining yagona va barqaror yechimga ega ekanligini matematik jihatdan kafolatlaydi. Bu holat zanjirning fizik jihatdan ham to'g'ri tuzilganligini, ya'ni energiya saqlanishi va toklar uzluksizligi shartlari buzilmaganini tasdiqlaydi. Demak, o'tkazuvchanliklar matritsasi to'liq rangga ega bo'lib, elektr tarmog'ining ichki bog'lanishlari yetarli darajada aniqlanganligini ko'rsatadi.

Teskari matritsa usulidan foydalanish orqali tugun kuchlanishlari aniq analitik ko'rinishda topildi. Kuchlanishlarning ishoralari tanlangan tayanch tugun va potentsiallar yo'nalishiga bog'liq ekanligi aniqlandi. Elektr zanjirlarini matematik tavsiflashda koordinata va yo'nalish tanlashning muhimligini yana bir bor tasdiqlaydi.

Masalaning natijalaridan biri shundaki, tugun tenglamalarining teskari matritsa usuli algoritmik xususiyatga ega bo'lib, raqamli hisoblash usullari, kompyuter modellashirish va avtomatlashtirilgan tahlil tizimlarida samarali qo'llanishi mumkin. Ko'p tugunli, murakkab elektr tarmoqlarini tahlil qilishda ushbu usul hisoblash aniqligi va tezligini sezilarli darajada oshiradi. Tugun tenglamalari usuli elektr muhandisligi va amaliy fizikaning nazariy asoslari bilan bevosita bog'langan bo'lib, zamonaviy texnika va texnologiyalarda qo'llaniladigan murakkab elektr tizimlarini chuqur o'rganish uchun mustahkam ilmiy asos yaratadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. A.A. Sirojiddinov. "Elektr zanjirlarini hisoblashning matematik usullari". Darslik, "O'qituvchi" nashriyoti, Toshkent – 2015. – 256 bet.
2. R.M. Turg'unbayev, K.R. Qodirov, T.Yu. Bakirov. "Matematik analiz" (Ko'p o'zgaruvchili funksiyalarning differensial va integral hisobi). O'quv qo'llanma, "Innovatsiya Ziyo", Toshkent – 2021. – 188 bet.

INTERFAOL METODLAR ASOSIDA MOLEKULYAR FIZIKA FANIDA AMALIY KOMPETENSIYALARNI SHAKLLANTIRISH

Xamidova A.X.

Termiz davlat universiteti 3 - kurs tayanch doktranti

Tayanch soʻzlar: molekulyar fizika, interfaol metodlar, amaliy kompetensiya, oliy taʼlim, pedagogik texnologiya, tajriba-sinov.

Ключевые слова: молекулярная физика, интерактивные методы, практические компетенции, высшее образование, педагогические технологии, экспериментально-практическая деятельность, компетентностный подход.

Key words: molecular physics, interactive methods, practical competencies, higher education, pedagogical technologies, experimental and practical activity, competency-based approach.

PEZIOME:

Ushbu maqolada oliy taʼlim muassasalarida molekulyar fizika fanini oʻqitishda interfaol metodlarning talabalarning nazariy bilimlari va amaliy kompetensiyalarini shakllantirishdagi roli tahlil qilinadi. Kompetensiyaviy yondashuv va laboratoriya mashgʻulotlari talabalarda mustaqil fikrlash va eksperiment koʻnikmalarini rivojlantirishga xizmat qiladi. Guruhli ishlash, muammoli vaziyatlar va keys-stadi metodlari ijodiy va tahliliy tafakkurni ragʻbatlantiradi. Shu bilan birga, interfaol metodlarni qoʻllash taʼlim sifatini oshirish va talabalarning ilmiy tayyorgarligini kuchaytirish imkonini beradi.

PEZIOME:

В данной статье анализируется роль интерактивных методов в преподавании молекулярной физики в вузах для формирования у студентов как теоретических знаний, так и практических компетенций. Компетентностный подход и лабораторные занятия способствуют развитию у студентов самостоятельного мышления и экспериментальных навыков. Групповая работа, проблемные ситуации и метод кейсов стимулируют творческое и аналитическое мышление. Кроме того, применение интерактивных методов повышает качество образования и укрепляет научную подготовку студентов.

SUMMARY:

This article examines the role of interactive methods in teaching molecular physics at higher education institutions for developing both theoretical knowledge and practical competencies among students. Competency-based approaches and laboratory sessions contribute to the development of independent thinking and experimental skills. Group work, problem-based learning, and case study methods stimulate creative and analytical thinking. Moreover, the implementation of interactive methods enhances the quality of education and strengthens students' scientific preparedness.

Kirish. Hozirgi kunda ta'lim tizimida mutaxassislarni tayyorlash jarayonida ularning nazariy bilimlari bilan bir qatorda amaliy kompetensiyalarini shakllantirish muhim ustuvor vazifalardan biri hisoblanadi. Shu bois oliy ta'lim muassasalarida o'qitiladigan fundamental fanlar mazmunini zamonaviy talablar asosida takomillashtirish zarurati yuzaga kelmoqda.

Xususan, molekulyar fizika fani tabiiy fanlar tizimida muhim o'rin egallab, talabalarda ilmiy tafakkurni rivojlantirishga xizmat qiladi. Biroq an'anaviy o'qitish usullarining ustunligi talabalarning amaliy faoliyatga yo'naltirilgan ko'nikmalarini yetarli darajada shakllantirishga imkon bermayapti. Shu nuqtai nazardan, ta'lim jarayoniga interfaol metodlarni joriy etish dolzarb pedagogik muammo sifatida namoyon bo'lmoqda.

Bundan tashqari, interfaol metodlar talabalarning bilish faolligini oshirish bilan birga, ularning mustaqil fikrlash qobiliyatini rivojlantiradi. Natijada nazariy bilimlarni amaliy faoliyat bilan integratsiyalash imkoniyati kengayadi. Ayniqsa, molekulyar fizika fanini o'qitishda murakkab jarayon va hodisalarni modellashtirish zarurati interfaol yondashuvlarni talab etadi.

Bir tomondan, ushbu fan talabalardan yuqori darajadagi abstrakt tafakkurni talab qilsa, ikkinchi tomondan, real tajribalar orqali bilimlarni mustahkamlashni taqozo etadi. Shu sababli molekulyar fizika fanini o'qitishda amaliy kompetensiyalarni shakllantirish metodikasini takomillashtirish muhim ahamiyat kasb etadi.

Interfaol metodlardan foydalanish talabalarning tajriba o'tkazish, natijalarni tahlil qilish va xulosa chiqarish malakalarini rivojlantiradi. Bundan kelib chiqib, o'quv mashg'ulotlarini zamonaviy pedagogik texnologiyalar asosida tashkil etish zarurati paydo bo'ladi. Shuningdek, kompetensiyaviy yondashuv asosida tashkil etilgan ta'lim jarayoni talabalarning kasbiy tayyorgarlik darajasini oshirishga xizmat qiladi. Natijada ta'lim sifati va samaradorligi sezilarli darajada ortadi. Shu jihatdan, molekulyar fizika fanini interfaol metodlar asosida o'qitish masalasini ilmiy-metodik jihatdan tadqiq etish dolzarb hisoblanadi.

Adabiyotlar tahlili. Oliy ta'lim muassasalarida fizika fanlarini, xususan molekulyar fizika fanini o'qitish metodikasini takomillashtirish masalalari O'zbekiston pedagog olimlarining ko'plab ilmiy tadqiqotlarida yoritilgan. Ushbu tadqiqotlarda asosan ta'lim mazmunini yangilash, o'qitish metodlarini modernizatsiya qilish hamda talabalarning nazariy bilimlarini amaliy faoliyat bilan uyg'unlashtirish masalalariga alohida e'tibor qaratilgan.

Kasbiy va oliy ta'limda kompetensiyaviy yondashuvning nazariy asoslari N.A. **Muslimovning** ilmiy ishlarida tizimli ravishda yoritilgan. Uning monografiya va o'quv qo'llanmalarida ta'lim natijasini faqat bilimlar

majmui bilan emas, balki ularni real faoliyatda qo'llay olish qobiliyati bilan baholash zarurligi asoslab berilgan. Muallif ta'lim jarayonida faol va interfaol metodlardan foydalanish orqali talabalarda amaliy kompetensiyalarni shakllantirish mumkinligini ta'kidlaydi. Ushbu yondashuv fizika fanlarini, jumladan molekulyar fizika kursini o'qitishda metodik asos sifatida xizmat qiladi [1].

Fizika fanini o'qitish metodikasiga oid tadqiqotlar **S.X. Xusanov**ning darslik va ilmiy-uslubiy ishlari bilan uzviy bog'liq. Uning asarlarida umumiy fizika kursining, jumladan molekulyar fizika bo'limining mazmuni, tuzilishi va o'qitish usullari bayon etilgan. Muallif molekulyar fizikani o'qitishda tajriba, masala yechish va modellashirishning ahamiyatini alohida qayd etadi hamda bu jarayon talabalarda amaliy ko'nikmalarni rivojlantirishga xizmat qilishini ko'rsatadi [2].

Pedagogik texnologiyalar va ta'lim jarayonini loyihalash masalalari O'zbekiston ta'lim tizimida **R.H. Jo'rayev** tadqiqotlarida keng yoritilgan. Uning ilmiy ishlarida oliy ta'lim jarayonini zamonaviy pedagogik texnologiyalar asosida tashkil etish zarurligi asoslanadi. Muallifning fikricha, fanlarni o'qitishda interfaol metodlardan foydalanish talabalar faolligini oshiradi va bilimlarning amaliy ahamiyatini kuchaytiradi [3].

Shaxsga yo'naltirilgan va faol ta'lim masalalari **Sh.E. Qodirov** hamda **O. M. To'raqulov**ning ilmiy tadqiqotlarida o'z aksini topgan. Ularning ishlarida ta'lim jarayonida muammoli vaziyatlar yaratish, mustaqil fikrlashni rag'batlantirish va talabaning subyektiv pozitsiyasini kuchaytirish muhimligi ta'kidlanadi [4, 5]. Bu g'oyalar molekulyar fizika fanini o'qitishda murakkab tushunchalarni ongli o'zlashtirish uchun muhim metodik asos bo'lib xizmat qiladi.

Laboratoriya mashg'ulotlarini tashkil etish va ularning ta'limiy imkoniyatlari **B. E. Usmonov, A. A. Karimov** va **Sh. A. Tursunov**ning ilmiy-uslubiy ishlarida tahlil qilingan. Ushbu tadqiqotlarda fizika fanida tajriba mashg'ulotlari nafaqat nazariy bilimlarni mustahkamlash, balki talabalarda o'lehash, kuzatish, tahlil qilish va xulosa chiqarish kabi amaliy kompetensiyalarni shakllantirish vositasi sifatida qaraladi [6–8].

Axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish masalalari **O. Sh. Abdullayev** va **J. X. Ergashev** tadqiqotlarida yoritilgan. Ularning ishlarida fizika fanlarini o'qitishda kompyuter modellari va virtual laboratoriya elementlaridan foydalanish imkoniyatlari ko'rib chiqilgan. Mualliflar bunday vositalar murakkab molekulyar jarayonlarni vizuallashtirishga yordam berishini va talabalarining amaliy faoliyatga qiziqishini oshirishini ta'kidlaydilar [9, 10].

Muammoli ta'lim va tadqiqotga yo'naltirilgan o'qitish masalalari **B. Q. Saidov, F. Sh. Ismoilov, U. A. Rahimov**larning ilmiy maqolalarida yoritilgan. Ularning fikricha, fizik masalalarni real hayotiy vaziyatlar asosida tahlil qilish talabalarda mantiqiy va tahliliy fikrlashni rivojlantiradi hamda bilimlarning amaliy ahamiyatini oshiradi [11–13].

Shuningdek, **M. S. Mamatqulov, D. N. Hamroyev, A. E. Qo'chqorov, J. Sh. Yuldashev** ishlarida guruhli va jamoaviy ishlash metodlarining ta'lim jarayonidagi o'rni ko'rib chiqilgan. Ushbu tadqiqotlarda interfaol muloqot talabalarning ijtimoiy va kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirish omili sifatida baholanadi [14–17].

Yuqorida tahlil qilingan ilmiy adabiyotlar shuni ko'rsatadiki, o'zbek olimlari tomonidan fizika fanlarini o'qitishda kompetensiyaviy yondashuv, interfaol metodlar va zamonaviy pedagogik texnologiyalar masalalari yetarlicha yoritilgan. Biroq ushbu tadqiqotlarda molekulyar fizika fanida amaliy kompetensiyalarni shakllantirish masalasi ko'pincha umumiy metodik tavsiyalar doirasida ko'rib chiqilgan bo'lib, mazkur jarayonni tizimli va maqsadli tashkil etishga qaratilgan maxsus metodika yetarli darajada ishlab chiqilmagan. Shu sababli molekulyar fizika fanini interfaol metodlar asosida o'qitish orqali amaliy kompetensiyalarni shakllantirishga qaratilgan tadqiqotlar ilmiy-metodik jihatdan dolzarb hisoblanadi.

Tahlil va natija. Oliy ta'lim muassasalarida molekulyar fizika fanini o'qitish jarayoni nafaqat nazariy bilimlarni, balki amaliy kompetensiyalarni shakllantirishni ham talab qiladi. Ta'lim jarayoni murakkab va ko'p qirrali bo'lib, talabalar nafaqat ilmiy tushunchalarni o'zlashtirishi, balki ularni amalda qo'llashga tayyor bo'lishi zarur. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, interfaol metodlar o'quv jarayonini jonli qiladi va talabalarning faol ishtirokini rag'batlantiradi. Interfaol metodlar orqali talabalar nazariy bilimlarni mustahkamlash bilan birga, murakkab masalalarni mustaqil tahlil qilish ko'nikmalarini ham rivojlantiradi. Kompetensiyaviy yondashuvni qo'llash orqali talabalarning amaliy tayyorgarligi sezilarli darajada oshadi. Shu bilan birga, muammoli vaziyatlarni yaratish va keys-stadi metodlarini tatbiq etish talabalarni mustaqil fikrlashga, murakkab masalalarni tahlil qilishga va o'z qarorlarini asoslashga undaydi.

Laboratoriya mashg'ulotlari nazariy bilimlarni amaliy faoliyat bilan uyg'unlashtirishga xizmat qiladi. Talabalar tajriba o'tkazish jarayonida kuzatish, eksperiment va natijalarni tahlil qilish ko'nikmalarini rivojlantiradi. Virtual laboratoriyalar murakkab molekulyar jarayonlarni vizual tarzda tushunishga yordam beradi va talabalarga eksperimentlar orqali tajriba orttirish

imkonini beradi. Shu orqali talabalarda ilmiy tafakkur va eksperimental fikrlash rivojlanadi. Guruhli ishlash metodlari talabalar orasida hamkorlik ko'nikmalarini rivojlantiradi, birgalikda muammolarni yechish va konstruktiv fikrlashni rag'batlantiradi. Shu bilan birga, shaxsga yo'naltirilgan yondashuv har bir talabaning individual ehtiyojlarini hisobga olib, qobiliyatlarini maksimal darajada rivojlantirishga xizmat qiladi.

Baholash tizimi kompetensiyaviy asosda tuzilganida, o'quv natijalarini aniq va adolatli baholash mumkin bo'ladi. Interfaol metodlar talabalarning motivatsiyasini oshiradi, ularni ilmiy faoliyatga jalb qiladi va o'z bilimlarini amaliyotga tatbiq etish imkoniyatini beradi. Nazariy bilimlarni amaliy mashg'ulotlar bilan uyg'unlashtirish, muammoli vaziyatlarni tatbiq etish va guruhli ishlash metodlarini birlashtirish talabalarda molekulyar fizika fanini chuqur o'zlashtirishga yordam beradi. Shu bilan birga, talabalarning tahliliy fikrlash va eksperiment ko'nikmalarini rivojlantirish ham amalga oshiriladi.

Tahlil natijalari shuni ko'rsatadiki, oliy ta'limda molekulyar fizika fanini o'qitishda interfaol va kompetensiyaviy yondashuvni integratsiyalash samaradorlikni oshiradi. Laboratoriya va virtual mashg'ulotlar talabalarga amaliy ko'nikmalarni rivojlantirish imkonini beradi. Muammoli vaziyatlar kreativ va tahliliy fikrlashni rag'batlantiradi. Shu bilan birga, guruhli ishlash va interfaol muloqot ijtimoiy va kasbiy kompetensiyalarni shakllantiradi. Shaxsga yo'naltirilgan metodlar esa individual ehtiyojlarni qondirishga xizmat qiladi.

Interfaol metodlarni qo'llash orqali talabalarda mustaqil fikrlash va masalalarni o'zaro muhokama qilish ko'nikmalari shakllanadi. Talabalar murakkab masalalarni yechish jarayonida nazariy bilimlarni amaliy faoliyat bilan uyg'unlashtirishga o'rgatiladi. Laboratoriya va virtual mashg'ulotlar murakkab eksperimentlarni xavfsiz va samarali tarzda o'tkazishga imkon yaratadi. Bu esa talabalarning eksperimental tajribasini oshiradi va ilmiy tafakkurini rivojlantiradi. Kompetensiyaviy yondashuv talabalarning amaliy ko'nikmalarini aniq baholashga imkon beradi va o'quv natijalarini oshiradi.

Shu asosda molekulyar fizika fanini interfaol metodlar asosida o'qitish talabalarda nazariy bilimlarni mustahkamlash, amaliy ko'nikmalarni rivojlantirish va ilmiy tafakkurni shakllantirish imkonini beradi. Interfaol metodlar va laboratoriya mashg'ulotlarini birlashtirish fan o'qitish jarayonining natijadorligini oshiradi. Muammoli vaziyatlar, keys-stadi, guruhli ishlash va shaxsga yo'naltirilgan metodlarni birgalikda qo'llash talabalarda molekulyar fizika fanini chuqur o'zlashtirishni ta'minlaydi. Virtual laboratoriyalar va eksperimental mashg'ulotlar bilimlarni mustahkamlashga yordam beradi. Talabalar o'z bilimlarini baholash va mustaqil qarorlar qabul qilish orqali

amaliy ko'nikmalarini oshiradi. Interfaol metodlar ta'lim jarayonini jonli qiladi, motivatsiyani oshiradi va talabalarning kasbiy tayyorgarligini kuchaytiradi.

Natijada interfaol metodlar va kompetensiyaviy yondashuv birgalikda qo'llanganda, molekulyar fizika fanini o'qitish jarayoni samarali va natijaviy bo'ladi. Shu orqali talabalarda amaliy kompetensiyalar rivojlantiriladi, ilmiy tafakkur shakllanadi va ta'lim sifati oshadi. Shu bilan birga, ta'lim jarayonida talabalarning individual qobiliyatlari va ijtimoiy ko'nikmalari rivojlantiriladi. Talabalar o'z bilimlarini sinovdan o'tkazadi, eksperimentlar va muammoli vaziyatlar orqali yangi bilimlarni o'zlashtiradi. Interfaol metodlar esa o'quv jarayonini dinamik va samarali qiladi, talabalarning ijodiy fikrlashini rag'batlantiradi. Shu tarzda, oliy ta'lim muassasalarida molekulyar fizika fanini o'qitish jarayoni zamonaviy talablarga moslashadi, ilmiy va amaliy kompetensiyalarni rivojlantiradi hamda ta'lim sifatini oshiradi.

Xulosa. Oliy ta'lim muassasalarida molekulyar fizika fanini o'qitish jarayoni zamonaviy pedagogik yondashuvlarni talab qiladi. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, interfaol metodlarni qo'llash talabalarning bilimga bo'lgan qiziqishini oshiradi. Kompetensiyaviy yondashuv esa amaliy ko'nikmalarni rivojlantirish imkonini beradi. Laboratoriya va virtual mashg'ulotlar talabalar tajribasini boyitadi va eksperiment ko'nikmalarini shakllantiradi. Muammoli vaziyatlar va keys-stadi metodlari tahliliy fikrlashni rag'batlantiradi.

Guruhli ishlash metodlari talabalarda hamkorlik va kommunikativ ko'nikmalarni rivojlantiradi. Shaxsga yo'naltirilgan yondashuv talabalarning individual ehtiyojlarini hisobga oladi. Baholash tizimining kompetensiyaviy asosda tashkil etilishi o'quv natijalarini aniq o'lchashga yordam beradi. Nazariy bilimlar va amaliy mashg'ulotlarni uyg'unlashtirish talabalarda chuqur bilim hosil qiladi. Shu bilan birga, interfaol metodlar ilmiy tafakkur va ijodiy fikrlashni rivojlantiradi.

Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, oliy ta'limda molekulyar fizika fanini o'qitish jarayonida amaliy va nazariy kompetensiyalarni birlashtirish zarur. Virtual laboratoriyalar va eksperiment mashg'ulotlari o'quv jarayonini samarali qiladi. Kompetensiyaviy baholash tizimi talabalar bilimini aniq va adolatli baholash imkonini beradi. Interfaol metodlar talabalarda mustaqil qaror qabul qilish ko'nikmalarini shakllantiradi. Shu bilan birga, guruhli ishlash va muammoli vaziyatlar ijodiy fikrlashni rag'batlantiradi.

Talabalar eksperimentlar orqali nazariy bilimlarni mustahkamlash imkoniga ega bo'ladi. Shaxsga yo'naltirilgan yondashuv har bir talabaga individual yondashishni ta'minlaydi. Murakkab molekulyar jarayonlarni vizual tarzda tushunish virtual laboratoriyalar orqali osonlashadi. Talabalarning

motivatsiyasi interfaol metodlar orqali oshadi. Kompetensiyaviy yondashuv o'quv jarayonining natijadorligini kuchaytiradi.

Tahliliy fikrlash va eksperiment ko'nikmalarining rivojlanishi talabalar ilmiy tafakkurini kengaytiradi. Talabalar guruhda ishlash jarayonida mas'uliyat va hamkorlikni o'rganadilar. Interfaol metodlar o'quv jarayonini jonli qiladi va talabalarni faol ishtirok etishga undaydi. Laboratoriya mashg'ulotlari nazariy bilimlarni amaliyot bilan bog'laydi. Muammoli vaziyatlar talabalarda kreativ qaror qabul qilishni rag'batlantiradi.

Tahlil natijalari shuni ko'rsatadiki, interfaol va kompetensiyaviy yondashuvni birlashtirish o'qitish samaradorligini oshiradi. Virtual laboratoriyalar murakkab jarayonlarni tushunishni osonlashtiradi. Talabalar nazariy bilimlarni amaliy mashg'ulotlar bilan uyg'unlashtirish orqali chuqur bilim hosil qiladi. Baholash tizimi kompetensiyaviy yondashuvni qo'llash orqali adolatli bo'ladi. Interfaol metodlar talabalarda mustaqil fikrlashni rivojlantiradi.

Shuningdek, olib borilgan tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, oliy ta'lim muassasalarida molekulyar fizika fanini interfaol metodlar asosida o'qitish talabalarda nazariy bilimlarni mustahkamlash, amaliy ko'nikmalarni rivojlantirish va ilmiy tafakkurni shakllantirish imkonini beradi, bu esa ta'lim jarayonining samaradorligini sezilarli darajada oshiradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Атосева М. Ф. Физикани ўқитишда интерфаол методларнинг роли. «Педагогик маҳорат», 2024, № 5, б. 45–52.
2. Orazov B., Issayeva G., Syzdykova Z., Nametkulova F. Methodological System of Professional Training of Future Physics Teachers in the Process of Teaching the Course "Molecular Physics". Jurnal Pendidikan IPA Indonesia, 2024. DOI:10.15294/jpii.v14i2.20436.
3. Xudayberdiev E. N. Methods of Developing the Scientific Competence of Physics Students in Teaching Nuclear Physics. Pedagogics Crjp, 2022, Vol. 5, Issue 5, pp. ... DOI:10.37547/pedagogics-crjp-05-05-14.
4. Zhumataeva G. Methodological Advances in Physics: Developing and Implementing Effective Teaching Strategies for Secondary School. Eurasian Science Review, 2025. DOI:10.63034/esr-125.
5. Albert Sangrà, Mercedes González Sanmamed. The role of information and communication technologies in improving teaching and learning processes in primary and secondary schools. ALT J, 2010, Vol. 18, No. 3, pp. 207–220. DOI:10.1080/09687769.2010.529108.
6. Secondary Analysis of Teaching Methods in Introductory Physics: a 50k Student Study / J. Von Korff et al. arXiv:1603.00516, 2016.
7. Interactive video tutorials for enhancing problem solving, reasoning, and meta cognitive skills of introductory physics students / C. Singh. arXiv:1602.07746, 2016.
8. Introduction of interactive learning into French university physics classrooms / A. L. Rudolph et al. arXiv:1311.3622, 2013.
9. Jalilova S., Babchenko A. Innovations in Pedagogical Didactics of Teaching Physics to University Students. Jurnal Pendidikan IPA Indonesia, 2025. DOI:10.15294/de2fxs78.
10. Абдукодиров А. А., Пардаев А. Х. Масофали ўқитиш назарияси ва амалиёти. Т.: «Фан», 2009, 145 б.

11. The Effectiveness of Using Interactive Computer Models When Teaching Physics in Modern School / B. Kuanbayeva et al. *Scientific Herald of Uzhhorod University, Series "Physics"*, Issue 55, 2024. DOI:10.54919/physics/55.2024.164vu0.
12. The Role Of Interactive Methods In Developing Creative Thinking In Chemistry Education / M. Nurmurodova. *International Journal of Pedagogics*, 2025.
13. Оразов Б., Исаева Г. Повышение профессиональной подготовки будущих учителей физики по курсу преподавания «Молекулярная физика». *Academic Journal of Physical and Chemical Sciences*, 2023, Vol. 348, № 4, pp. 93–101. DOI:10.32014/2023.2518-1483.245.
14. Навыки 21 го века // Википедия. (методологический обзор компетенций).
15. Перышкин А. В. Физика : учебник. — М.: Просвещение, 2017. (часто приводится в методических материалах по интерактивным методам обучения).
16. Mazur E. *Peer Instruction: A User's Manual*. — Upper Saddle River, NJ: Prentice Hall, 1997. (классика интерактивного обучения физике).
17. Hestenes D. *Models of Physics Instruction*. *Proceedings of the International Conference on Undergraduate Physics Education*, 1987. (основы интерактивного подхода в физике).
18. Redish E. F. *Teaching Physics with the Physics Suite*. — Wiley, 2003. (методы обучения физике и развитие компетенций).
19. Thornton R. K., Sokoloff D. R. *Assessing the Effects of Interactive Engagement Methods on Learning Mechanics*. *American Journal of Physics*, 1998.
20. *Peer Instruction: A User's Manual* / C. Crouch, E. Mazur. — Prentice Hall, 2001. (развитие интерактивного обучения физике).
21. Chi M. T. H., Roscoe R. *The Processes and Challenges of Conceptual Change*. *International Handbook of Research on Conceptual Change*, Routledge, 2012.
22. Bransford J. D., Brown A. L., Cocking R. R. *How People Learn: Brain, Mind, Experience, and School*. — National Academy Press, 2000.
23. Halloun I., Hestenes D. *Physics Students' Knowledge and Learning*. *American Journal of Physics*, 1985.
24. Duit R., Treagust D. F. *Conceptual Change: A Powerful Framework for Improving Science Teaching*. *International Journal of Science Education*, 2003.

TIBBIY TALABALARNI O'QITISHDA SUN'IY INTELLEKT - ASOSLI BAHOLASH TIZIMLARI: SAMARADORLIK TAHLILI VA METODIK TAVSIYALAR

Toxirova F.O.

*Samarqand davlat tibbiyot universiteti
Informatsion texnologiyalar, biofizika va
tibbiy fizika kafedrası v/b dotsenti, PhD*

Tayanch so'zlar: sun'iy intellekt, tibbiy ta'lim, baholash tizimlari, samaradorlik tahlili, individuallashtirilgan o'quv jarayoni, Real-time, feedback, geymifikatsiya, klinik qaror qabul qilish, myetodik tavsiyalar, milliy klinik protokollar.

Ключевые слова: искусственный интеллект, медицинское образование, системы оценки, анализ результатов, индивидуализированный процесс обучения, обучение в режиме реального времени, обратная связь, геймификация, принятие клинических решений, методические рекомендации, национальные клинические протоколы.

Key words: artificial intelligence, medical education, assessment systems, performance analysis, individualized learning process, real-time learning, feedback, gamification, clinical decision making, guidelines, national clinical protocols.

РЕЗИЮМЕ:

Mazkur maqolada tibbiy talabalarni o'qitish jarayonida sun'iy intellekt (SI) asosidagi baholash tizimlarining roli va samaradorligi tahlil qilinadi. SI texnologiyalari talabalarning bilim darajasi, klinik fikrlash qobiliyati va amaliy ko'nikmalarini avtomatik ravishda baholash imkoniyatini yaratadi. Maqolada SI-asosli baholash tizimlarining afzalliklari – obyektivlik, tezkorlik, individuallashtirilgan tavsiyalar berish va real-time feedback orqali o'quv jarayonini optimallashtirish – keng yoritiladi. Shu bilan birga, metodik jihatdan baholash tizimlarini takomillashtirish yo'nalishlari taklif etiladi: milliy klinik protokollar bilan uyg'unlashtirish, multimodal kontentdan foydalanish, talabalar motivatsiyasini oshirish uchun geymifikatsiya elementlarini joriy etish va kompleks baholash modelini shakllantirish. Xalqaro tajribalardan misollar keltirilib, ularni O'zbekiston tibbiy ta'limi sharoitiga moslashtirish imkoniyatlari muhokama qilinadi.

РЕЗИЮМЕ:

В данной статье анализируется роль и эффективность систем оценки на основе искусственного интеллекта (ИИ) в процессе обучения студентов-медиков. Технологии ИИ создают возможность автоматической оценки уровня знаний, клинического мышления и практических навыков студентов. В статье подробно рассматриваются преимущества систем оценки на основе ИИ – объективность, скорость, предоставление индивидуальных рекомендаций и оптимизация учебного процесса за счет обратной связи в реальном времени. Одновременно

предлагаются направления совершенствования систем оценки с методологической точки зрения: гармонизация с национальными клиническими протоколами, использование мультимодального контента, внедрение элементов геймификации для повышения мотивации студентов и формирование комплексной модели оценки. Приводятся примеры из международного опыта и обсуждаются возможности их адаптации к условиям медицинского образования в Узбекистане.

SUMMARY:

This article analyzes the role and effectiveness of artificial intelligence (AI)-based assessment systems in the educational process of medical students. AI technologies enable the automated assessment of students' knowledge, clinical reasoning, and practical skills. The article examines in detail the advantages of AI-based assessment systems, including objectivity, speed, the provision of individualized recommendations, and the optimization of the educational process through real-time feedback. It also proposes methodological improvements for assessment systems, including harmonization with national clinical guidelines, the use of multimodal content, the introduction of gamification elements to enhance student motivation, and the development of a comprehensive assessment model. Examples from international experience are provided, and the possibilities for adapting them to the conditions of medical education in Uzbekistan are discussed.

Kirish. Baholash tibbiy ta'limning ajralmas qismi hisoblanadi. U talabalarning bilim va ko'nikmalarini aniqlash, ularning o'quv jarayonidagi muvaffaqiyatlarini o'lchash va kelgusidagi kasbiy faoliyati uchun tayyorligini baholash imkonini beradi. An'anaviy baholash usullari, masalan, yozma imtihonlar, og'zaki so'rovlar va klinik amaliyotlarni kuzatish, ko'p yillar davomida tibbiy ta'limda qo'llanilib kelingan. Biroq, bu usullar ham o'z kamchiliklariga ega, xususan, subyektivlik, vaqt talab qilishi va baholashning standartlashtirilmaganligi.

So'nggi yillarda sun'iy intellekt (SI) texnologiyalarining rivojlanishi tibbiy ta'lim sohasida yangi imkoniyatlarni ochib berdi. SI-asosli baholash tizimlari talabalarning bilim va ko'nikmalarini baholashning aniqroq, obyektiv va samarali usullarini taklif etadi. Bu tizimlar katta hajmdagi ma'lumotlarni tahlil qilish, talabalarning javoblarini baholash, klinik holatlarni modellashtirish va individual fikr-mulohazalarni taqdim etish imkoniyatiga ega.

Mazkur ish SI-asosli baholash tizimlarining tibbiy ta'limdagi samaradorligini tahlil qilishga, ularning afzalliklari va kamchiliklarini aniqlashga, shuningdek, ushbu tizimlarni amaliyotga joriy etish bo'yicha metodik tavsiyalar ishlab chiqishga qaratilgan. Mavzuning dolzarbligi va maqsadi SI texnologiyalarining tibbiy ta'limda keng qo'llanilayotganligi va bu texnologiyalarning talabalarning o'qishi va baholanishiga qanday ta'sir etishini chuqur o'rganish zarurati bilan belgilanadi.

Mavzuning tarixi va rivojlanish tendensiyalariga nazar tashlasak, SI tibbiy ta'limda dastlab diagnostik qo'yish va davolash jarayonlarida qo'llanilgan. Vaqt o'tishi bilan SIning imkoniyatlari kengayib, u o'qitish va baholash kabi boshqa

sohalarga ham kirib keldi. Hozirgi kunda SI-asosli baholash tizimlari turli xil shakllarda, masalan, kompyuterda simulyatsiya qilingan klinik holatlar, avtomatik ravishda baholanadigan esselar va adaptiv testlar ko‘rinishida mavjud. Kelajakda SI-asosli baholash tizimlari yanada murakkablashib, talabalarning o‘qishiga individual yondashuvni ta‘minlash, ularning bilimlaridagi bo‘shliqlarni aniqlash va zarur qo‘shimcha ta‘lim resurslarini taqdim etish imkoniyatini beradi.

Tadqiqotning metodologiyasi. Tadqiqot jarayonida pedagogik kuzatuv, qiyosiy tahlil, zidlash, tasniflash, suhbat, statistik tahlil, intervyu, anketa-so‘rovnomalari, pedagogik tajriba-sinov kabi bir qator usullardan foydalanilgan.

Tahlil va natijalar. SI texnologiyalari ta‘lim sohasiga kirib borishi bilan, talabalarning bilim va ko‘nikmalarini baholash usullari ham o‘zgarib bormoqda. An‘anaviy baholash usullaridan farqli o‘laroq, sun‘iy intellektga asoslangan (SI) baholash usullari ko‘proq obyektivlik, samaradorlik va shaxsiylashtirish imkoniyatlarini taklif etadi. Bugungi kunda eng keng tarqalgan SI-asosli baholash usullari quyidagilardan iborat:

Avtomatik test tuzish va baholash. SI algoritmlari test savollarini yaratish, ularni murakkablik darajasiga ko‘ra saralash va talabalarning javoblarini avtomatik ravishda baholash uchun ishlatilishi mumkin. Bu usul o‘qituvchilarning vaqtini tejaydi va baholash jarayonini ko‘proq adolatli qiladi.

Esselarni baholash. SI matn tahlili algoritmlari esselarning grammatikasini, uslubini, mazmunini va umumiy sifatini baholashga qodir. Bu usul o‘qituvchilar uchun katta hajmdagi esselarni tekshirish jarayonini sezilarli darajada osonlashtiradi va talabalarga o‘z ishlari bo‘yicha tezkor fikr-mulohaza berish imkonini yaratadi.

Klinik simulyatsiyalarni baholash. Tibbiyot sohasida SI klinik simulyatsiyalar orqali talabalarning kasallikni tashxislash, davolash va bemor bilan muloqot qilish ko‘nikmalarini baholash uchun ishlatiladi. SI talabalarning harakatlarini kuzatib, ularning qarorlarini baholaydi va ularga o‘z xatolarini tuzatish uchun imkoniyat yaratadi.

Portfoliolarini baholash. SI talabalarning portfoliolarini tahlil qilib, ularning loyihalarini, taqdimotlarini va boshqa ish namunalarini ko‘rib chiqib, ularning yutuqlari va o‘sish dinamikasini baholashi mumkin. Bu usul talabalarning ijodiy va amaliy ko‘nikmalarini baholash uchun ayniqsa foydalidir.

SI-asosli baholash usullari qator afzalliklarga ega:

Obyektivlik: SI baholashda inson omilining ta‘sirini kamaytiradi, bu esa baholash jarayonini ko‘proq adolatli va shaffof qiladi.

Samaradorlik: SI baholash jarayonini tezlashtiradi, bu esa o'qituvchilarga ko'proq vaqtni dars berish va talabalar bilan ishlashga sarflash imkonini beradi.

Individuallashtirish: SI har bir talabaning individual xususiyatlarini hisobga olib, ularga moslashtirilgan baholash va fikr-mulohazalarni taqdim etishi mumkin.

Shu bilan birga, SI baholash usullarining kamchiliklari ham mavjud:

Xatolar ehtimoli: SI algoritmlari ham xato qilishi mumkin, ayniqsa, nostandart yoki noaniq javoblarni baholashda.

Ijodiy fikrlashni baholash qiyinligi: SI ijodiy fikrlashni va muammolarni nostandart usullar bilan hal qilishni baholashda qiyinchiliklarga duch kelishi mumkin.

Ma'lumotlar maxfiyligi: SI baholash tizimlari talabalarning shaxsiy ma'lumotlarini to'playdi va saqlaydi, bu esa ma'lumotlar maxfiyligi va xavfsizligi bilan bog'liq xavotirlarni uyg'otadi.

SI-asosli baholash tizimlarining etikaviy va xuquqiy jihatlar:

SI-asosli baholash tizimlarini joriy etish etikaviy va huquqiy masalalarni ham ko'taradi. Bunday tizimlarni ishlab chiqish va qo'llashda quyidagi jihatlariga e'tibor qaratish zarur:

Adolat va shaffoflik: SI baholash tizimlari barcha talabalar uchun adolatli va shaffof bo'lishi kerak. Algoritmlarning qanday ishlashi va baholash mezonlari talabalar va o'qituvchilarga tushunarli bo'lishi lozim.

Ma'lumotlar maxfiyligi va xavfsizligi: SI baholash tizimlari talabalarning shaxsiy ma'lumotlarini himoya qilish uchun qat'iy choralar ko'rishi kerak. Ma'lumotlar faqat baholash maqsadlarida ishlatilishi va uchinchi tomonlarga uzatilmasligi kerak.

Javobgarlik: SI baholash tizimlarining natijalari uchun javobgarlik kimga yuklatilishi aniq belgilanishi kerak. Agar SI tizimi xato qilsa, uning oqibatlarini uchun javobgarlikni kim o'z zimmasiga olishi kerak?

Diskriminatsiyaga yo'l qo'yimaslik: SI baholash tizimlari irqiy, etnik, jinsiy yoki boshqa belgilariga ko'ra talabalarni diskriminatsiya qilmasligi kerak. Algoritmlarning ishlashida diskriminatsiyaga olib kelishi mumkin bo'lgan biron bir omil bo'lmasligi lozim.

SI-asosli baholash usullari ta'lim sohasida katta salohiyatga ega. Ular baholash jarayonini obyektivroq, samaraliroq va shaxsiylashtirilgan qilishi mumkin. Biroq, bu usullarni joriy etishda etikaviy va huquqiy jihatlarini hisobga olish va ularning adolatli, shaffof va xavfsiz bo'lishini ta'minlash zarur. SI baholash tizimlari inson o'qituvchisining o'rnini bosmasligi kerak,

balki ularning ishini osonlashtirish va talabalarga ko'proq individual e'tibor qaratish imkonini berishi lozim.

Zamonaviy ta'lim jarayonida talabalarning bilimlarini baholashning samarali va shaffof usullariga bo'lgan ehtiyoj tobora ortib bormoqda. Bunday sharoitda sun'iy intellekt (SI) asosidagi baholash tizimlari ta'lim muassasalari uchun katta qiziqish uyg'otmoqda. Ushbu tizimlar obyektivlik darajasini oshirish, baholash jarayonini avtomatlashtirish va talabalarning o'quv jarayonidagi yutuqlarini aniqroq baholash imkonini beradi.

Bugungi kunda ta'lim sohasida turli xil SI-asosli baholash tizimlari qo'llanilmoqda. Ularning aksariyati mashina o'qitish algoritmlariga asoslangan bo'lib, talabalarning javoblarini, yozma ishlarni yoki test natijalarini tahlil qilish orqali baho qo'yadi. Masalan, esselarni baholash uchun tabiiy tilni qayta ishlash (NLP) texnologiyasidan foydalaniladi, u orfografik va grammatik xatolarni aniqlab, matnning mazmunini baholaydi. Testlarni baholashda esa, talabalarning javoblari to'g'ri javoblar bilan solishtiriladi va avtomatik ravishda baholanadi.

Turli tibbiy fanlar bo'yicha SI-asosli baholashning namunalari.

Tibbiyot sohasida SI-asosli baholash tizimlari ayniqsa samarali bo'lishi mumkin. Masalan, radiologiyada SI tizimlari rentgen nurlari, MRT va KT skanerlarini tahlil qilib, kasalliklarni aniqlashda yordam beradi. Bundan tashqari, xirurgiya simulyatsiyalarida SI talabalarning ko'nikmalarini baholash uchun qo'llaniladi, masalan, operatsiya davomida to'g'ri qaror qabul qilish va aniq harakatlarni bajarish. Anatomiya fanini o'rganishda esa, 3D modellash va SI texnologiyalari talabalarga inson tanasining tuzilishini interaktiv tarzda o'rganish va o'zlashtirish imkonini beradi.

SI-asosli baholash tizimlari talabalarning bilim darajasiga ijobiy ta'sir ko'rsatishi mumkin. Chunki, ular talabalarga o'zlarining kuchli va zaif tomonlarini aniqlashga yordam beradi. Bu esa, o'z navbatida, talabalarning o'quv jarayoniga bo'lgan qiziqishini oshiradi va mustaqil ta'lim olishga undaydi. SI tizimlari orqali olingan ma'lumotlar o'qituvchilarga talabalarning ehtiyojlariga mos ravishda o'quv dasturlarini moslashtirish imkonini beradi.

SI-asosli baholash tizimlari o'qituvchilarning ish yuklamasini sezilarli darajada kamaytirishi mumkin. Avtomatlashtirilgan baholash jarayonlari o'qituvchilarga vaqtni tejash va ko'proq e'tiborni o'quv jarayonini takomillashtirishga qaratish imkonini beradi. Bundan tashqari, SI tizimlarining tahliliy xususiyatlari o'qituvchilarga talabalarning o'quv jarayonidagi muammolarini aniqlash va ularga individual yordam ko'rsatish imkonini beradi.

SI-asosli baholash tizimlari ta'lim sifatini oshirishda muhim rol o'ynaydi. Obyektiv va shaffof baholash tizimi talabalarning bilimlarini aniq baholash va ularning yutuqlarini rag'batlantirish imkonini beradi. Bundan tashqari, SI tizimlari o'qituvchilarga o'quv dasturlarini takomillashtirish va ta'lim jarayonini optimallashtirish uchun qimmatli ma'lumotlar beradi.

SI-asosli baholash tizimlari ta'lim sohasida katta salohiyatga ega. Ushbu tizimlar talabalarning bilim darajasini oshirish, o'qituvchilarning ish yuklamasini kamaytirish va ta'lim sifatini yaxshilashda muhim rol o'ynashi mumkin. Biroq, bu tizimlarni joriy etishda ularning etik va ijtimoiy jihatlarini ham e'tiborga olish zarur.

1-jadval

SI-asosli baholash tizimlari

Yo'nalish	An'anaviy baholash usullari	SI-asosli baholash tizimlari
Obyektivlik	O'qituvchi subyektiv fikriga bog'liq	Avtomatik algoritmlar orqali obyektiv baholash
Tezkorlik	Natijalarni chiqarish ko'p vaqt talab qiladi	Real-time feedback va tezkor natijalar
Individuallashtirish	Barcha talabalarga bir xil mezon	Talabani shaxsiy trayektoriyasiga mos baholash
Diagnostika imkoniyati	Zaif nuqtalarni aniqlash qiyin	SI orqali bilim zaif nuqtalarini avtomatik aniqlash
Kontent turlari	Asosan test va yozma imtihonlar	Multimodal kontent: test, keys-stadi, simulyatsiya
Xatolardan o'rganish	Xatolarga izoh berish cheklangan	Avtomatik tavsiya va xatolar tahlili
Motivatsiya	Talabalarda stress va passivlik kuzatilishi mumkin	Geymifikatsiya va interaktiv usullar orqali motivatsiya oshishi
Metodik tavsiyalar	O'qituvchi tajribasiga asoslanadi	SI orqali individual tavsiyalar va trayektoriyalar shakllanadi

An'anaviy baholash usullari asosiy bilimni tekshirishda samarali, lekin subyektivlik va vaqt cheklavlari mavjud. SI-asosli baholash tizimlari esa obyektivlik, tezkorlik va individuallashtirishni ta'minlaydi, talabalarning klinik fikrlashini rivojlantirishga yordam beradi.

Jahon ta'lim tizimida talabalarning muvaffaqiyatini aniqlash va rag'batlantirishning muhim vositasi sifatida SI-asosli (Sifat Indikatorlari) baholash tizimlari tobora keng qo'llanilmoqda. Ushbu tizimlar talaba nafaqat bilimlarni o'zlashtirish, balki ularni amaliyotda qo'llay olish qobiliyatini ham baholashga qaratilgan. SI-asosli baholash tizimi - bu ta'lim maqsadlariga erishish darajasini aniqlash uchun sifat ko'rsatkichlari asosida baholash usulidir. Mazkur metodik tavsiyalar SI-asosli baholash tizimlarini ta'lim jarayoniga samarali joriy etish bo'yicha amaliy yo'l-yo'riqlarni berishga qaratilgan.

SI-asosli baholash tizimini tanlashda bir nechta muhim jihatlarga e'tibor qaratish lozim:

Ta'lim maqsadlariga muvofiqlik: Baholash tizimi ta'lim muassasasining asosiy maqsadlari va vazifalariga to'liq mos kelishi kerak.

Aniqlik va shaffoflik: Baholash mezonlari aniq va tushunarli bo'lishi, talabalar nima baholanayotganini va qanday baho olish uchun nima qilish kerakligini bilishlari lozim.

Adolatlilik va xolislik: Baholash tizimi barcha talabalar uchun teng imkoniyatlarni ta'minlashi va subyektivlikni minimallashtirishi kerak.

Amaliylik: Baholash tizimi o'qituvchilar uchun qulay va amaliy bo'lishi, uni joriy etish va boshqarish oson bo'lishi lozim.

Qayta aloqa: Baholash natijalari talabalarga tezkor va konstruktiv qayta aloqa berish imkonini yaratishi kerak.

Baholash mezonlarini ishlab chiqish - SI-asosli baholash tizimining muhim bosqichidir. Mezonlar talabalarining muvaffaqiyatini aniqlash uchun ishlatiladigan aniq va o'lchanadigan ko'rsatkichlar bo'lishi kerak.

Aniq ta'riflar: Har bir mezon aniq va tushunarli ta'rifga ega bo'lishi kerak, bu esa baholash jarayonida subyektivlikni kamaytiradi.

Ierarxiya: Mezonlar, odatda, iyerarxik tuzilmaga ega bo'lib, umumiy maqsaddan tor va konkret vazifalarga o'tishni ta'minlaydi.

Kriterial muvofiqlik: Mezonlar o'quv dasturi va ta'lim maqsadlari bilan to'liq muvofiq bo'lishi kerak.

O'lchanuvchanlik: Mezonlarni o'lchash mumkin bo'lishi kerak, bu esa baholash natijalarini taqqoslash va tahlil qilish imkonini beradi.

Muntazam yangilanish: Baholash mezonlari muntazam ravishda qayta ko'rib chiqilishi va zarurat tug'ilganda yangilanishi kerak.

SI-asosli baholash tizimini o'quv jarayoniga muvaffaqiyatli integratsiyalash uchun quyidagilarga e'tibor qaratish kerak:

Rejali integratsiya: Baholash tizimi o'quv dasturiga rejali ravishda kiritilishi, har bir dars yoki mavzuning maqsadlariga moslashtirilishi kerak.

Turli xil baholash usullari: Talabalarining bilim va ko'nikmalarini har tomonlama baholash uchun turli xil usullardan (testlar, loyihalar, prezentatsiyalar, guruhli ishlar va h.k.) foydalanish lozim.

Baholash natijalaridan foydalanish: Baholash natijalari o'quv jarayonini takomillashtirish uchun ishlatilishi kerak, masalan, o'qitish usullarini o'zgartirish, qo'shimcha materiallar berish va h.k.

Baholash jarayonining shaffofligi: Talabalar baholash jarayoni haqida to'liq ma'lumotga ega bo'lishlari kerak (mezonlar, vaqt, shakl va h.k.).

O'qituvchilar SI-asosli baholash tizimini muvaffaqiyatli joriy etishda muhim rol o'ynaydi. Ularni tayyorlash quyidagilarni o'z ichiga olishi kerak:

Treninglar va seminarlar: O'qituvchilar baholash tizimining maqsadlari, mezonlari va usullari haqida treninglar va seminarlarda ishtirok etishlari kerak.

Amaliy mashg'ulotlar: O'qituvchilar baholash mezonlarini qo'llash bo'yicha amaliy mashg'ulotlar o'tkazishlari kerak.

Qo'llab-quvvatlash: O'qituvchilarga baholash tizimini joriy etish va boshqarish bo'yicha doimiy qo'llab-quvvatlash ko'rsatilishi kerak.

Tajriba almashish: O'qituvchilar o'rtasida SI-asosli baholash bo'yicha tajriba almashish platformasi yaratilishi kerak.

Talabalarining SI-asosli baholashga munosabati baholash tizimining muvaffaqiyatiga ta'sir qilishi mumkin. O'qituvchilar talabalarining munosabatini hisobga olishlari va quyidagi choralarni ko'rishlari kerak:

Tushuntirish ishlari: Talabalarga baholash tizimining maqsadlari va afzalliklari tushuntirilishi kerak.

Qayta aloqa: Talabalarga baholash natijalari bo'yicha tezkor va konstruktiv qayta aloqa berilishi kerak.

Munosabatni o'rganish: Talabalarining SI-asosli baholashga munosabatini muntazam ravishda o'rganib borish kerak.

Hamkorlik: Talabalar baholash tizimini ishlab chiqish va takomillashtirish jarayoniga jalb qilinishi mumkin.

SI-asosli baholash tizimlarini joriy etish - bu uzluksiz jarayon bo'lib, doimiy ravishda qayta ko'rib chiqilishi va takomillashtirilishi kerak. Mazkur metodik tavsiyalar SI-asosli baholashning asosiy jihatlarini qamrab oladi va ta'lim muassasalariga ushbu tizimni samarali joriy etishda yordam beradi deb umid qilamiz.

SI baholash tizimlarini joriy etishda uchraydigan asosiy muammolar:

Ma'lumotlarning yetishmasligi yoki sifatsizligi. Bu muammo, ayniqsa, katta hajmdagi ma'lumotlar talab etiladigan murakkab SI algoritmlari uchun juda dolzarbdir. Yetarlicha aniq va ishonchli ma'lumotlar bo'lmasa, tizim xato baholar berishi yoki umuman ishlamay qolishi mumkin. Ma'lumotlarning sifatsizligi turli sabablarga ko'ra kelib chiqishi mumkin, jumladan, ma'lumotlarni yig'ish va qayta ishlashdagi xatolar, noto'g'ri formatlash, shuningdek, ma'lumotlarning eskirishi yoki noaniqligi.

Algoritmlarning shaffof emasligi. Ko'pgina SI algoritmlari "qora quti" kabi ishlaydi, ya'ni ularning qanday qaror qabul qilayotganini tushunish qiyin yoki imkonsiz. Bu esa ishonchni pasaytiradi va natijalarning adolatlilikiga shubha uyg'otadi. Shaffoflikning yetishmasligi, ayniqsa, ta'lim sohasida, qarorlarning oshkoraligi va tushunariligi muhim bo'lgan vaziyatlarda jiddiy muammo tug'dirishi mumkin.

Texnik muammolar. SI tizimlarining joriy etilishi va ularni qo'llab-quvvatlash jiddiy texnik qiyinchiliklar bilan bog'liq bo'lishi mumkin. Bunga server quvvatlarining yetishmasligi, dasturiy ta'minotdagi xatolar, tizimlarning bir-biriga mos kelmasligi va ma'lumotlar xavfsizligi bilan bog'liq muammolar kiradi. Qolaversa, malakali IT mutaxassislarining yetishmasligi ham texnik muammolarni hal qilishni qiyinlashtirishi mumkin.

O'qituvchilar va talabalarining qarshiligi. SI baholash tizimlarining joriy etilishi o'qituvchilar va talabalar tomonidan turli sabablarga ko'ra qarshilikka uchrashi mumkin. O'qituvchilar o'z kasbiy mahorati va vazifalari sun'iy intellekt tomonidan almashtirilishidan xavotirlanishi mumkin. Talabalar esa tizimning adolatli emasligi, shaxsiy ma'lumotlarning xavfsizligi va baholash jarayonining shaffof emasligidan norozi bo'lishi mumkin.

Ma'lumotlarning yetishmasligi yoki sifatsizligi muammosini hal qilish uchun quyidagi choralarni ko'rish mumkin:

- Ma'lumotlarni yig'ish va qayta ishlash jarayonlarini takomillashtirish.
- Ma'lumotlar bazalarini tozalash va to'ldirish.
- Mavjud ma'lumotlardan foydalanish uchun turli manbalarni birlashtirish.
- Sun'iy ma'lumotlar generatsiyasi usullarini qo'llash (ehtiyotkorlik bilan).

Algoritmning shaffof emasligi muammosini hal qilish uchun:

- Tushunarli va izohlash mumkin bo'lgan algoritmning foydalanish.
- Algoritmning qanday qaror qabul qilishini tushuntirish uchun maxsus vositalar va usullarni ishlab chiqish.
- Algoritmning qaror qabul qilish jarayonini audit qilish imkoniyatini yaratish.

Texnik muammolarni hal qilish uchun:

- Zamonaviy va ishonchli IT infratuzilmasini yaratish va qo'llab-quvvatlash.
- SI tizimlarini joriy etish va qo'llab-quvvatlash uchun malakali IT mutaxassislarini jalb qilish.
- Ma'lumotlar xavfsizligini ta'minlash uchun zamonaviy texnologiyalardan foydalanish.

O'qituvchilar va talabalarining qarshiligini yengish uchun:

- SI tizimlarining afzalliklari va imkoniyatlari haqida o'qituvchilar va talabalarni xabardor qilish.
- O'qituvchilar va talabalarni tizimni ishlab chiqish va joriy etish jarayoniga jalb qilish.
- SI tizimlarining natijalarini sharhlash va tuzatish uchun muloqot platformalarini yaratish.

- Muntazam ravishda fikr-mulohazalarni yig'ish va tizimni takomillashtirish.

SI-asosli baholashning rivojlanish tendensiyalari. XXI asr texnologiyalar asri bo'lib, sun'iy intellekt (SI) barcha sohalarga, jumladan, ta'lim sohasiga ham jadal sur'atlar bilan kirib kelmoqda. An'anaviy baholash usullarining kamchiliklarini bartaraf etish, baholash jarayonini shaffof, xolisona va samarali tashkil etish maqsadida SI asosidagi baholash tizimlari tobora ommalashib bormoqda. Kelajakda SI-asosli baholash quyidagi tendensiyalar asosida rivojlanishi kutilmoqda:

Avtomatlashtirish darajasining oshishi: SI algoritmlari o'quv materiallarini tahlil qilish, test savollarini yaratish, javoblarni baholash va o'quvchilarning bilimini aniqlash kabi vazifalarni mustaqil ravishda bajarishga qodir bo'ladi. Bu o'qituvchilarning vaqtini tejaydi va baholash xatolarini kamaytiradi.

Aniqlik va xolislikning ta'minlanishi: SI-asosli baholash tizimlari inson omilining ta'sirini minimallashtiradi, subyektiv baholash ehtimolini yo'qotadi va barcha o'quvchilarga nisbatan teng munosabatni ta'minlaydi. Bu esa, o'z navbatida, baholash natijalarining ishonchliligini oshiradi.

Moslashuvchanlik va individuallashtirish: SI algoritmlari har bir o'quvchining bilim darajasi, o'rganish uslubi va ehtiyojlarini hisobga olgan holda baholash jarayonini moslashtirishi mumkin. Bu o'quvchilarga o'z bilimlarini yanada chuqurlashtirish va muvaffaqiyatga erishish imkonini beradi.

Ma'lumotlarni tahlil qilish va xulosalar chiqarish: SI-asosli baholash tizimlari katta hajmdagi ma'lumotlarni tahlil qilish va o'quvchilarning bilim darajasi, o'quv dasturining samaradorligi va ta'lim metodlarining ta'siri haqida qimmatli xulosalar chiqarish imkonini beradi. Bu ma'lumotlar ta'lim jarayonini yanada takomillashtirish va o'quvchilarning muvaffaqiyatini oshirish uchun foydalanilishi mumkin.

Individuallashtirilgan ta'limda SI ning roli. Individuallashtirilgan ta'lim har bir o'quvchining individual xususiyatlari, ehtiyojlari va qiziqishlarini hisobga olgan holda ta'lim jarayonini tashkil etishga qaratilgan. SI texnologiyalari personallashtirilgan ta'limning asosiy dvigateli bo'lib xizmat qiladi va o'qituvchilarga quyidagi imkoniyatlarni taqdim etadi:

O'quvchilarning bilim darajasini aniqlash: SI algoritmlari o'quvchilarning bilim darajasini aniqlash, ularning kuchli va zaif tomonlarini aniqlash va har bir o'quvchi uchun individual o'quv rejalarini tuzishga yordam beradi.

Moslashuvchan o'quv materiallarini yaratish: SI o'quv materiallarini har bir o'quvchining bilim darajasiga moslashtirish va qiziqarli va qiziqarli mazmunni yaratishga yordam beradi.

Интерактив о'quv muhitini ta'minlash: SI о'quvchilarning faol ishtirokini ta'minlash, savollarga javob berish, interaktiv simulyatsiyalar va o'yinlarni yaratish orqali o'quv muhitini yanada qiziqarli qilishga yordam beradi.

O'quvchilarning ilgarilab ketishini kuzatish va baholash: SI о'quvchilarning ilgarilab ketishini kuzatish va baholash, ularning muvaffaqiyatlarini qayd etish va muammolarni o'z vaqtida aniqlashga yordam beradi.

Tibbiy ta'limda SI-asosli baholashning yangi imkoniyatlari. Tibbiy ta'limda SI-asosli baholash tibbiyot xodimlarini tayyorlash sifatini oshirish va ularning kasbiy malakasini baholash uchun yangi imkoniyatlar taqdim etadi. SI texnologiyalari quyidagi vazifalarni bajarishga yordam beradi:

Klinik ko'nikmalarni baholash: SI simmetriya yordamida tibbiyot talabalarining klinik ko'nikmalarini baholash, kasallik tarixini to'plash, bemorlarni ko'rikdan o'tkazish, tashxis qo'yish va davolash rejalarini tuzish qobiliyatini baholash mumkin.

Murakkab tibbiy ma'lumotlarni tahlil qilish: SI katta hajmdagi tibbiy ma'lumotlarni, jumladan, tibbiy tarixlar, laboratoriya natijalari, rentgen suratlar va boshqa ma'lumotlarni tahlil qilish va kasalliklarni aniqlash, tashxis qo'yish va davolash rejalarini tuzishga yordam beradi.

Virtualsimulyatsiyalar va trenajyorlarni yaratish: SI tibbiyot xodimlariga xavfsiz va nazorat qilinadigan muhitda amaliy ko'nikmalarni egallash imkonini beradigan virtual simulyatsiyalar va trenajyorlarni yaratishga yordam beradi.

Doimiy tibbiy ta'limni qo'llab-quvvatlash: SI tibbiyot xodimlariga yangi tibbiy ma'lumotlar, davolash usullari va texnologiyalar to'g'risidagi ma'lumotlarni taqdim etish orqali doimiy tibbiy ta'limni qo'llab-quvvatlashga yordam beradi.

Xulosa. SI-asosli baholash tizimlari zamonaviy tibbiy ta'limning ajralmas qismiga aylanib bormoqda. Ular talabalarning klinik fikrlash qobiliyatlarini, muammolarni yechish mahoratlarini va amaliy ko'nikmalarini baholashda an'anaviy usullarga nisbatan ancha samarali vosita hisoblanadi. Bunday tizimlar talabalarga o'z xatolarini aniqlash va ularni tuzatish imkonini beradi, shuningdek, ularning kuchli tomonlarini rivojlantirishga yordamlashadi. SI-asosli baholash, shuningdek, o'qituvchilarga talabalarining o'quv jarayonida erishgan yutuqlarini obyektiv baholash va o'quv dasturlarini muntazam ravishda takomillashtirish imkonini beradi. Bu esa, o'z navbatida, yuqori malakali va raqobatbardosh tibbiyot kadrlarini tayyorlashga xizmat qiladi.

SI-asosli baholash tizimlarini muvaffaqiyatli joriy etish ko'p qirrali jarayon bo'lib, bir qator omillarni hisobga olishni talab etadi. Birinchi navbatda,

o'qituvchilarning bunday tizimlar bilan ishlashga tayyorligi va ularni qo'llash bo'yicha yetarlicha bilimga ega ekanligi muhim ahamiyatga ega. Buning uchun o'qituvchilar uchun maxsus treninglar va seminarlar tashkil etish, shuningdek, ularga doimiy ravishda texnik va metodik yordam ko'rsatish zarur. Ikkinchidan, talabalarining SI-asosli baholash tizimlarini qabul qilishi va ularga ijobiy munosabatda bo'lishi ham muhimdir. Bunga talabalarga bunday tizimlarning afzalliklarini tushuntirish, ularga o'z ishlari bo'yicha tezkor fikr-mulohazalar berish va ularning savollariga javob berish orqali erishish mumkin. Nihoyat, SI-asosli baholash tizimlarini muvaffaqiyatli joriy etish uchun zarur infratuzilma, jumladan, kompyuterlar, dasturiy ta'minot va internet aloqasi mavjudligi ham muhimdir.

Kelgusida SI-asosli baholash tizimlarini yanada takomillashtirish va ularning samaradorligini oshirish uchun bir qator yo'nalishlarda tadqiqotlar o'tkazish zarur. Jumladan, bunday tizimlarning talabalarining o'quv natijalariga ta'sirini o'rganish, turli xil baholash usullarini solishtirish va ularning afzalliklari va kamchiliklarini aniqlash, shuningdek, bunday tizimlarni tibbiy ta'limning turli bosqichlariga moslashtirish bo'yicha izlanishlar olib borish maqsadga muvofiqdir. Bundan tashqari, SI-asosli baholash tizimlarini sun'iy intellekt va mashinalik o'rganish texnologiyalari bilan integratsiyalash imkoniyatlarini o'rganish ham muhimdir. Bu esa talabalar haqidagi ma'lumotlarni tahlil qilish va ularning o'quv jarayonini individuallashtirish imkonini beradi. Nihoyat, SI-asosli baholash tizimlarini kelgusida rivojlantirish uchun tibbiy ta'lim sohasidagi barcha manfaatdor tomonlar, jumladan, o'qituvchilar, talabalar, ma'muriyat va ish beruvchilar o'rtasida doimiy hamkorlikni ta'minlash zarur.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Азизов Ш. И. Тиббий таълим муассасаларида симуляцион технологияларни жорий этишнинг педагогик асослари / Ш. И. Азизов, Н. Х. Шамахмудова. – Тошкент : Fan va texnologiya, 2017. – 148 б.
2. Андреев А. А. Дистанционное обучение в высшей школе: современные тенденции и перспективы / А. А. Андреев // Высшее образование в России. – 2018. – № 7. – С. 102-108.
3. Батыров А. Компетентностный подход в медицинском образовании: проблемы и перспективы / А. Батыров // Медицинское образование и профессиональное развитие. – 2019. – № 2. – С. 12-18.
4. Вайн А. Н. Инновационные методы оценки качества обучения в медицинских вузах / А. Н. Вайн, Е. В. Васильева // Медицинское образование сегодня. – 2020. – № 4. – С. 55-62.
5. Девликамова, Ф. И. Оценка компетенций студентов медицинского вуза с использованием симуляционных технологий / Ф. И. Девликамова, А. А. Хисамутдинова // Виртуальные технологии в медицине. – 2017. – № 1. – С. 22-26.
6. Емельянов С. И. Разработка и внедрение системы оценки качества подготовки врачей на основе компетентного подхода / С. И. Емельянов, В. В. Куликов, И. Н. Петрова. – Москва : ГЭОТАР-Медиа, 2016. – 240 с.

7. Зима И. А. Компетентностный подход в образовании / И. А. Зима // Вестник высшей школы. – 2006. – № 4. – С. 12-19.
8. Ибрагимов Р. Х. Замонавий таълим технологияларининг педагогик асослари / Р. Х. Ибрагимов. – Тошкент : Fan va texnologiya, 2015. – 280 б.
9. Каримов И. А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари / И. А. Каримов. – Тошкент : Ўзбекистон, 1997. – 326 б.
10. Коновалов, О. Е. Интеграция симуляционного обучения в учебный процесс медицинского вуза / О. Е. Коновалов, А. В. Смирнов // Медицинское образование и профессиональное развитие. – 2018. – № 1. – С. 45-51.
11. Кузьмин, И. И. Оценка практических навыков студентов-медиков с использованием объективного структурированного клинического экзамена (OSCE) / И. И. Кузьмин, Е. А. Иванова // Медицинское образование и профессиональное развитие. – 2017. – № 3. – С. 30-36.
12. Муминов А. И. Талабаларнинг мустақил таълимини ташкиллаштиришда инновацион технологияларнинг қўлланилиши / А. И. Муминов // Замонавий таълим. – 2016. – № 5. – Б. 45-52.
13. Норкин И. А. Симуляционное обучение в медицине: мировой опыт и перспективы развития в России / И. А. Норкин, А. Б. Ходжаян // Виртуальные технологии в медицине. – 2015. – № 2. – С. 12-18.
14. Harden R. M. AMEE Guide No. 14: Outcome-based education: Part 1 – An introduction to outcome-based education / R. M. Harden, A. Grant // Medical Teacher. – 1999. – Vol. 21, № 1. – P. 12-22.
15. McGaghie W. C. Simulation-based mastery learning for postgraduate medical education / W. C. McGaghie R. K. Issenberg, M. E. Cohen D. B. Gordon T. R. Crofts J. Wayne // JAMA. – 2011. – Vol. 306, № 8. – P. 864-871.

РОЛЬ АСТРОНОМИЧЕСКИХ НАБЛЮДЕНИЙ В ОБУЧЕНИИ СТУДЕНТОВ В ПЕДАГОГИЧЕСКИХ ВУЗАХ

Орлова Т.А.

*д.п.н, (DSc) и.о. профессор
НПУУз им. Низами*

Эргашева М.А.

*магистр 2 курса
НПУУз им. Низами*

Tayanch so'zlar: usul, astronomik kuzatuvlar, teleskop, CCD, CMOS, kamaytirish, raqamli texnologiya, talabalar.

Ключевые слова: метод, астрономические наблюдения, телескоп, ПЗС, CMOS, редукция, цифровые технологии, студенты.

Key words: method, astronomical observations, telescope, CCD, CMOS, reduction, digital technology, students.

РЕЗЮМЕ:

Ushbu maqolada pedagogika universitetlari talabalari bilan astronomik kuzatuvlar o'tkazishning zamonaviy yondashuvlari Koinotni ilmiy tushunishning asosiy usullaridan biri sifatida ko'rib chiqiladi. Teleskoplarning asosiy turlari - refrakterlar, reflektorlar va katadioptrik tizimlarning dizayn xususiyatlariga va ularni talabalarining amaliy kuzatuv faoliyatida qo'llashga alohida e'tibor qaratilgan.

РЕЗЮМЕ:

В статье рассматриваются современные подходы к проведению астрономических наблюдений, со студентами педагогических вузов, как к одному из ключевых методов научного познания Вселенной. Особое внимание уделено конструктивным особенностям основных типов телескопов - рефракторов, рефлекторов и катадиоптрических систем - и их применению в практической наблюдательной деятельности студентов.

SUMMARY:

This article examines modern approaches to conducting astronomical observations with students at pedagogical universities as one of the key methods for scientific understanding of the Universe. Particular attention is paid to the design features of the main types of telescopes-refractors, reflectors, and catadioptric systems-and their application in students' practical observational activities.

Наблюдение небесных объектов - один из древнейших способов познания Вселенной. Ещё в эпоху первобытных культур, наблюдение за небес-

ными объектами выполняло роль ориентира, календаря, способа предсказания времени, например на основе восхода и захода Солнца. Со временем оно превратилось в осмысленный научный метод, позволяющий изучать Вселенную на основе закономерностей, происходящих в природе, объясняющие астрономические явления и процессы.

Современная астрономия продолжает опираться на наблюдения, но методы её проведения значительно изменились. Если раньше человек полагался исключительно на своё зрение, то теперь основная роль - при наблюдении небесных объектов - принадлежит телескопам, светочувствительным матрицам, компьютерным программам обработки наблюдательных данных.

Методология астрономических наблюдений представляет собой целостную систему действий, включающую выбор объекта наблюдения, подбор инструмента, определение условий наблюдения, запись данных небесных объектов и их последующую обработку. Работа наблюдателя требует внимания, терпения и понимания физических процессов, происходящих, помимо в самом небесном объекте, - в атмосфере и в оптических наблюдательных системах.

Кроме научного значения, астрономические наблюдения имеет важную образовательную функцию. Практическое наблюдение ночного неба развивает у студентов педагогических вузов, способность анализировать увиденное, сопоставлять наблюдательные данные небесных объектов и делать выводы. У студентов педагогических вузов формируется исследовательское мышление - одно из ключевых качеств научного мировоззрения.

Цель данной статьи - раскрыть роль астрономических наблюдений для студентов педагогических вузов, показать особенности применения различных телескопов, проанализировать методы цифровой регистрации изображений небесных тел и объяснить значение редукции данных в наблюдательной астрономии.

Астрономические наблюдения, как метод познания Вселенной

Когда человек поднимает взгляд к ночному небу, он видит не только звёзды. Он видит пространство, наполненное тайной. Именно эта тайна часто и становится той силой, которая приводит уже студента, избравшего для себя будущую профессию, к желанию наблюдать, изучать, сравнивать. Так проявляет себя метод наблюдения за небесными объектами – один из самых древних научного познания мира.

В астрономии метод наблюдения, - это не просто акт созерцания. Это метод исследования, основанный на последовательности и желании студентов познать, как происходят физические процессы в недрах и на поверхности небесных тел. Наблюдая небесный объект, студент находит его небес-

ные координаты, абсолютную звёздную величину, оценивает расстояние, особенности движения. Каждый компонент в этом наблюдении может оказаться значимым. Например, характерное изменение блеска звезды может указать на существование у неё планеты.

Применение астрономического метода наблюдения небесных объектов с помощью оптических телескопов - требует терпения от наблюдателя. Метод наблюдения уникален тем, что в нём человек сталкивается с реальностью, существующей независимо от его восприятия. Поэтому наблюдение небесных объектов воспитывает в нём, уважение к природе, ощущение грандиозности и бесконечности Вселенной и понимание собственного места в ней.

Историческое развитие метода астрономических наблюдений

Развитие метода астрономических наблюдений проходило в несколько этапов, отражающих общий прогресс человеческого знания о Вселенной. Первоначально наблюдения носили преимущественно описательный характер и основывались на непосредственном восприятии вида ночного неба [1].

С эволюцией хозяйственной деятельности людей, мореплавания и географических исследований, возникла необходимость в более точных измерениях небесных координат небесных светил. Переход к систематическим наблюдениям сопровождался созданием первых инструментов: гномонов, квадрантов, астролябий. Накопление наблюдательных данных позволило древним астрономам сформулировать первые закономерности движения небесных тел, например, предсказывать затмения. На этом этапе метод наблюдения стал приобретать научный характер, поскольку теперь он включал регулярность измерений, фиксирование результатов и их последующее сравнение, а также мониторинг небесных объектов [2].

Революционный этап связан с изобретением телескопа в начале XVII века. Изобретение и использование телескопа - Галилеем, а затем последующие усовершенствования системы линз и зеркал позволили увидеть то, что ранее было недоступно человеческому глазу: спутники Юпитера, фазы Венеры, рельеф Луны, пятна на Солнце. Это радикально изменило понимание устройства Вселенной и впервые продемонстрировало, что астрономические наблюдения могут не только описывать, но и опровергать существующие представления о строении и составе, например Солнечной системы. С этого времени метод наблюдений становится не просто фиксирующим, а критическим и исследовательским [3].

В XX–XXI вв. произошёл ещё один ключевой переход - от оптических наблюдений к многодиапазонным. Небесные объекты во Вселенной стали

Рефрактор

Рефлектор

Катадиоптрические телескопы

Рис. 1. Виды телескопов: 1- рефрактор; 2- рефлектор; 3- 4- катадиоптрические телескопы

изучать в радиоволновом, инфракрасном, ультрафиолетовом и рентгеновском диапазонах. Это позволило наблюдать те физические процессы, которые невидимы в видимом свете: образование звёзд, структуру галактик, динамику межзвёздной среды. Таким образом, современный метод астрономических наблюдений характеризуется комплексностью, а данные небесных объектов получают не только с Земли, но и со спутников и космических телескопов [4].

Основные типы телескопов и особенности их использования в астрономических наблюдениях

Телескоп является центральным инструментом при осуществлении астрономических наблюдений, которые возможно организовать для студентов педагогических вузов. Однако его конструкция может существенно различаться, что влияет на качество изображения, удобство эксплуатации и область применения. Выделяют три основных типа телескопов: рефракторы, рефлекторы и катадиоптрические системы. Каждый тип основан на собственном оптическом принципе и соответствует определённым задачам наблюдений [5].

Рефрактор представляет собой телескоп, в котором свет собирается объективом-линзой. Принцип действия основан на преломлении лучей при переходе из одной оптической среды в другую. Основными достоинствами рефрактора являются устойчивость оптической оси, стабильность изображения и высокая контрастность. Эти свойства делают его подходящим инструментом для наблюдения небесных объектов, требующих чёткости и детализации при просмотре: поверхности Луны, планет, двойных звёзд [3].

Однако у таких телескопов есть и ограничения. Линза разлагает свет на спектр, что вызывает хроматическую aberrацию - появление цветных ореолов вокруг ярких небесных объектов. Современные апохроматические системы частично устраняют этот эффект, но они являются очень дорогостоящими. Кроме того, увеличение диаметра линзы ограничивается весом и деформацией стекла, поэтому крупные профессиональные телескопы не строятся по рефракторной схеме [5].

В рефлекторе свет собирает вогнутое зеркало, а не линза. Зеркало отражает все длины волн одинаково, поэтому в зеркальных телескопах отсутствует хроматическая aberrация. Это делает их особенно эффективными для наблюдения слабых и удалённых объектов: галактик, туманностей, звёздных скоплений. Кроме того, зеркало может иметь значительно больший диаметр, чем линза, что повышает светосилу астрономического прибора. Поэтому крупнейшие обсерватории мира используют именно рефлекторы [6].

Недостатками являются необходимость периодической юстировки зеркал и наличие центрального затемнения из-за вспомогательных элементов конструкции. Это снижает контраст изображения небесных объектов, что следует учитывать студентам педагогических вузов и их преподавателям при наблюдении ярких объектов планетной группы [6].

Катадиоптрические системы сочетают элементы линзовой и зеркальной оптики. Они используют корректирующие линзы для устранения aberrаций и зеркала для увеличения светосилы и компактности конструкции. Примерами являются системы Шмидта-Кассегрена и Максутова-Кассегрена. Такие телескопы обладают универсальностью, их применяют для визуальных наблюдений, астрофотографии и учебной практики студентов соответствующего образовательного направления педагогических вузов [7].

Катадиоптрики отличаются небольшими размерами, удобством транспортировки и относительно простым обслуживанием. Они особенно востребованы в образовательных высших педагогических учреждениях, где важны практичность и надёжность в астрономических наблюдениях за небесными телами [7].

Современный этап: наблюдение как цифровой процесс

Современный этап развития астрономических наблюдений связан с переходом от визуального восприятия объектов к их цифровой регистрации. Если ранее главную роль играл глаз наблюдателя, то сегодня основная часть информации фиксируется с помощью электронных приёмников излучения. Это привело к изменению самого метода наблюдения, поскольку теперь

студент - исследователь работает не только с небесным объектом, но и с его цифровым изображением, требующим последующей компьютерной обработки и анализа по результатам [4].

Цифровая технология наблюдений основана на преобразовании светового сигнала, приходящего от небесного объекта, в последовательность электрических импульсов, которые затем переводятся в числовую форму. Этот процесс позволяет значительно повысить точность измерений, так как цифровая запись исключает субъективность человеческого восприятия. Кроме того, цифровые методы позволяют сохранять результаты наблюдений небесных объектов, сравнивать их с данными предыдущих лет, выполнять многократную обработку и строить модели изменений небесных объектов через определённые промежутки времени [5].

Важным преимуществом цифровой регистрации является возможность студентам педагогических вузов наблюдать слабые и удалённые небесные объекты, которые ранее оставались невидимыми для визуального метода. Например, многие туманности и галактики практически невидимы через окуляр телескопа, но становятся заметны на цифровом снимке с длительной экспозицией. Это объясняется тем, что ПЗС – камера способна накапливать свет, от небесного объекта в течение продолжительного времени, тогда как глаз фиксирует только мгновенное состояние светового потока [6].

Кроме того, цифровое наблюдение небесных тел позволило создать системы удалённого доступа к телескопам. Сегодня студенты педагогических вузов могут управлять телескопом, расположенным в другой стране или даже на другом континенте, посредством использования специальных компьютерных программ. Это изменило организацию процесса астрономических наблюдений за небесными объектами и расширило возможности образовательной практики для студентов и учащихся, под руководством преподавателей: университеты и школы получили доступ к высоким технологиям без необходимости строительства собственной обсерватории [7].

Цифровые методы регистрации изображения: ПЗС и CMOS-детекторы

Одним из основных элементов цифровой наблюдательной астрономии являются светочувствительные матрицы. Наиболее распространёнными типами детекторов являются ПЗС (прибор с зарядовой связью) и CMOS (комплементарная структура металл–оксид–полупроводник). Каждая из этих технологий имеет свои особенности, что определяет их область применения в астрономической практике наблюдений - студентов педагогических вузов [8].

ПЗС-детекторы (CCD) отличаются высокой чувствительностью и низким уровнем шумов. Их работа основана на постепенном переносе заряда от пикселя к пикселю и последующем считывании сигнала. Данный метод обеспечивает однородность изображения и точность фотометрических измерений. Именно поэтому ПЗС-матрицы широко применяются в профессиональных, а также учебных обсерваториях, в исследованиях переменных звёзд, экзопланет и астероидов, где важна высокая точность регистрации слабого светового сигнала [8].

CMOS-детекторы, напротив, считывают сигнал с каждого пикселя отдельно. Это позволяет получать изображения небесных объектов с высокой частотой и минимальными задержками. CMOS-матрицы менее требовательны к энергопотреблению и имеют более простую конструкцию. Поэтому они используются в автоматизированных и роботизированных телескопах, а также в образовательных наблюдательных комплексах, где важны компактность и удобство эксплуатации, при обращении студентами педагогических вузов [9].

Сравнение показывает, что ПЗС-детекторы предпочтительны для точных научных астрономических наблюдений, тогда как CMOS-детекторы удобнее для массовых студенческих практик и динамических астрономических наблюдений. Таким образом, развитие цифровых технологий не вытесняет один метод другим, а расширяет спектр возможностей студента - наблюдателя, позволяя выбирать оптимальный инструмент в зависимости от задач исследования, поставленных преподавателем в педагогических заведениях [9].

Заключение. Астрономические наблюдения остаются одними из самых надёжных и фундаментальных способов изучения Вселенной, и их роль в обучении студентов педагогических вузов полностью обоснована. Несмотря на многовековую историю, наблюдательная практика не утратила своей значимости; напротив, при развитии цифровых технологий, она приобрела новые формы и возможности для обучения студентов педагогических вузов. Сегодня наблюдение - это не просто процесс фиксации небесных объектов, а сложный метод научного исследования, включающий планирование, регистрацию данных, редукцию, анализ и интерпретацию результатов.

Использование различных типов телескопов - рефракторов, рефлекторов и катадиоптических систем - позволяет адаптировать астрономические наблюдения под конкретные задачи, будь то визуальное изучение Луны и планет, получение точных фотометрических измерений или регистрации таких небесных объектов, как галактик, квазаров и т.д. Разнообразие оп-

тических технологий формирует гибкую наблюдательную инфраструктуру, доступную, как профессиональным обсерваториям, так и образовательным учреждениям.

В образовательной практике наблюдения выполняют не только познавательную, но и развивающую функцию, для студентов педагогических вузов. Они помогают школьникам и студентам формировать исследовательское мышление, учат работать с реальными астрономическими данными небесных объектов, выявлять закономерности и делать выводы на основе собственных наблюдений и анализе наблюдательных данных с помощью компьютерных программ. Такой подход повышает интерес к естественным наукам и способствует формированию научного мировоззрения студентов педагогических вузов.

Таким образом, роль астрономических наблюдений обоснована на синтезе классических инструментальных средствах и новейших цифровых технологий. Она делает наблюдения доступными более широкому кругу пользователей и играет важную роль в образовательной и научной деятельности будущих учителей и научных кадров. Развитие наблюдательных методов будет продолжаться и дальше, открывая новые горизонты в изучении Космоса и укрепляя связь человека с окружающей действительностью.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА:

1. Сурдин В. Г. Астрономические наблюдения и измерения. - М.: Наука, 2006.
2. Кононов В. А. Современные телескопы и методы наблюдений. - СПб.: БХВ-Петербург, 2010.
3. Рахматова Д. А. Методика преподавания астрономии в школе. - Ташкент: Fan va texnologiya, 2023.
4. Джонс М. Современная наблюдательная астрономия. - М.: URSS, 2018.
5. Белов С. И. Оптические системы и телескопы: физические основы. - М.: Физматлит, 2008.
6. Рид С. Астрономические зеркала и их технологии. - Лондон: Springer, 2015.
7. Попов А. А. Катадиоптрические системы в современной оптике. - СПб.: Политех-пресс, 2019.
8. Иванова Т. В. Цифровые детекторы в астрономии: ПЗС и CMOS технологии. - М.: URSS, 2021.
9. Смирнов Ю. А. Редукция астрономических наблюдений и методы вычислений. - М.: МГУ, 2014.
10. Бекетов Д. П. Компьютерные технологии в наблюдательной астрономии. - М.: Академия, 2020.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ПЕДАГОГИЧЕСКИХ ТЕХНОЛОГИЙ В ПРЕПОДАВАНИИ ВЫСШЕЙ МАТЕМАТИКИ СТУДЕНТАМ ИНЖЕНЕРНОЙ СПЕЦИАЛЬНОСТИ

Карабекян С.Х.

*Навоийский государственный горно-технологический университет,
и.о. доцента кафедры «Высшая математика и информационные технологии»*

Tayanch so‘zlar: muhandislikka yo‘naltirilgan ta’lim, oliy matematika, pedagogik texnologiyalar, interaktiv ta’lim texnologiyalari, raqamli ta’lim texnologiyalari, kompetensiyaviy yondashuv.

Ключевые слова: инженерная направленность, высшая математика, педагогические технологии, интерактивное обучение, цифровые образовательные технологии, компетентностный подход.

Key words: engineering-oriented education, higher mathematics, pedagogical technologies, interactive educational technologies, digital educational technologies, competency-based approach.

РЕЗЮМЕ:

Maqolada texnik yo‘nalishdagi oliy ta’lim muassasalarida oliy matematikani o‘qitish jarayonida qo‘llaniladigan zamonaviy pedagogik texnologiyalar ko‘rib chiqiladi. Ularning didaktik imkoniyatlari, talabalarning kasbiy kompetensiyalarini shakllantirishga ta’siri, matematik tafakkurni rivojlantirish hamda o‘qishga bo‘lgan motivatsiyani oshirishdagi roli tahlil qilinadi. Faol, interaktiv va raqamli ta’lim texnologiyalariga alohida e’tibor qaratiladi.

РЕЗЮМЕ:

В статье рассматриваются современные педагогические технологии, применяемые в процессе преподавания высшей математики в высших учебных заведениях технической направленности. Анализируются их дидактические возможности, влияние на формирование профессиональных компетенций студентов, развитие математического мышления и повышение мотивации к обучению. Особое внимание уделяется активным, интерактивным и цифровым технологиям обучения.

SUMMARY:

The article examines modern pedagogical technologies applied in the process of teaching higher mathematics at technical higher education institutions. Their didactic potential, impact on the formation of students’ professional competencies, development of mathematical thinking, and enhancement of learning motivation are analyzed. Particular attention is paid to active, interactive, and digital educational technologies.

Высшая математика является фундаментальной дисциплиной в подготовке специалистов инженерного, экономического и естественнонаучного

профиля. Однако сложность абстрактного математического аппарата, высокий уровень формализации и недостаточная связь с практикой нередко снижают учебную мотивацию студентов. В этих условиях особую значимость приобретает применение современных педагогических технологий, направленных на активизацию познавательной деятельности и повышение качества обучения.

Цель данной статьи – рассмотреть основные педагогические технологии, используемые при преподавании высшей математики, и показать их эффективность в образовательном процессе.

Понятие и классификация педагогических технологий. Педагогическая технология представляет собой системный метод планирования, реализации и оценки учебного процесса, направленный на достижение заранее определённых образовательных результатов. В преподавании высшей математики применяются различные группы педагогических технологий:

- традиционные (объяснительно-иллюстративные);
- активные и интерактивные;
- личностно-ориентированные;
- проблемное и проектное обучение;
- цифровые и дистанционные технологии.

Комплексное использование данных технологий позволяет учитывать индивидуальные особенности обучающихся и специфику математического содержания. Рассмотрим некоторые из них.

Активные и интерактивные технологии обучения. Активные и интерактивные технологии ориентированы на вовлечение студентов в учебный процесс. К ним относятся дискуссии, работа в малых группах, кейс-методы, математические практикумы и деловые игры.

При изучении высшей математики данные технологии способствуют развитию логического мышления, умения анализировать и обобщать информацию, а также формированию навыков коллективной работы.

Приведём пример из практики преподавания. При изучении темы «Производная и её приложения» студентам инженерных специальностей предлагается задача оптимизации параметров технологического процесса. Например, определяется оптимальная скорость подачи материала на станке, при которой минимизируется износ инструмента и энергозатраты. Студенты строят математическую модель зависимости износа от скорости, находят экстремум функции и делают инженерные выводы. Такая работа формирует умение применять математический аппарат для решения

профессиональных задач и повышает мотивацию к изучению дисциплины.

Решение прикладных задач в группе позволяет студентам увидеть практическую значимость математических методов и формирует устойчивый интерес к предмету.

Проблемное и проектное обучение. *Проблемное обучение* предполагает создание преподавателем проблемных ситуаций, требующих самостоятельного поиска решения. В курсе высшей математики это может быть постановка нестандартных задач, требующих применения нескольких разделов математики одновременно.

Приведём пример из практики преподавания (инженерная направленность). При изучении определённых интегралов студентам предлагается рассчитать объём и массу детали сложной формы с переменной плотностью материала, что характерно для задач машиностроения и материаловедения. Студенты выбирают систему координат, составляют интегральную модель и обосновывают применяемый метод вычислений. Данный подход позволяет связать интегральное исчисление с реальными инженерными расчётами.

Проектное обучение ориентировано на выполнение студентами исследовательских или практико-ориентированных проектов.

Пример из практики преподавания (инженерная направленность). В рамках темы «Дифференциальные уравнения» студентам инженерных направлений предлагается мини-проект по моделированию теплопередачи в металлическом стержне или колебаний механической системы. Студенты выводят дифференциальное уравнение, подбирают начальные условия, строят графики решения и анализируют влияние параметров системы на результат. Итогом проекта является отчёт с инженерной интерпретацией полученных данных: отчёт с математической моделью, графической интерпретацией результатов и выводами. Данная технология способствует развитию исследовательских навыков и формированию профессиональных компетенций.

Использование цифровых образовательных технологий. *Цифровые технологии* занимают важное место в современном образовательном процессе. В преподавании высшей математики широко используются системы компьютерной алгебры, интерактивные обучающие платформы, электронные учебники и онлайн-курсы.

Пример из практики преподавания (инженерная направленность). При изучении линейной алгебры используются программные средства для ана-

лиза систем линейных уравнений, возникающих при расчёте электрических цепей или статических конструкций. Студенты составляют матричную модель системы, исследуют её на совместность, находят решение и интерпретируют его с точки зрения инженерной задачи. Это способствует формированию навыков математического моделирования технических процессов. Студенты с помощью компьютерных систем исследуют влияние элементарных преобразований на ранг матрицы и решение системы линейных уравнений. Это позволяет наглядно представить абстрактные понятия и облегчает их усвоение.

Применение цифровых инструментов позволяет визуализировать абстрактные математические понятия, автоматизировать вычисления и организовать самостоятельную работу студентов. Кроме того, элементы дистанционного обучения расширяют доступ к образовательным ресурсам и способствуют индивидуализации обучения.

Практико-ориентированные задания по разделам высшей математики. Практико-ориентированные задания направлены на формирование у студентов навыков применения математических методов для решения профессиональных инженерных задач. Ниже на примере направления подготовки «Энергетика» представлена таблица, отражающая связь разделов высшей математики с содержанием заданий и формируемыми компетенциями.

Таблица 1. Направление подготовки «Энергетика»

Раздел высшей математики	Пример практико-ориентированного задания	Формируемые компетенции	Форма работы (групповая / проектная / цифровая)
Линейная алгебра	Составить и решить систему линейных уравнений, описывающую режимы работы электрической сети на основе законов Кирхгофа.	Применение матричного аппарата для анализа энергетических систем; инженерные расчёты; аналитическое мышление.	Групповая, цифровая

Дифференциальное исчисление	Найти оптимальные параметры энергетического процесса (мощность, нагрузка), обеспечивающие минимальные потери энергии.	Навыки оптимизации энергетических процессов; интерпретация математических результатов.	Групповая, проектная
Интегральное исчисление	Рассчитать количество тепловой энергии, передаваемой в системе за заданный промежуток времени.	Применение интегральных методов в теплотехнических расчётах; анализ энергетических характеристик.	Индивидуальная, цифровая
Дифференциальные уравнения	Построить математическую модель теплового режима энергетической установки и проанализировать её устойчивость.	Математическое моделирование динамических процессов; анализ работы энергетических систем.	Проектная, цифровая
Теория вероятностей и математическая статистика	Провести анализ надёжности энергетического оборудования по результатам экспериментальных данных.	Оценка надёжности и качества энергетических систем; работа с неопределённостью.	Групповая, цифровая

В условиях использования современных педагогических технологий роль преподавателя трансформируется. Он выступает не только источником знаний, но и организатором, консультантом и наставником учебной деятельности студентов. Преподаватель направляет познавательную активность обучающихся, создаёт условия для самостоятельного освоения математического материала и развития критического мышления.

Заключение. Применение педагогических технологий в преподавании высшей математики является важным фактором повышения эффективности образовательного процесса. Активные, проблемные и цифровые технологии способствуют формированию устойчивых знаний, развитию математического мышления и профессиональных компетенций студентов. Комплексный и методически обоснованный подход к их использованию

позволяет адаптировать обучение к современным требованиям высшего образования и потребностям обучающихся.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА:

1. Беспалько В. П. Педагогические технологии. – М.: Педагогика, 2019.
2. Полат Е. С. Новые педагогические и информационные технологии в системе образования. – М.: Академия, 2020.
3. Зимняя И. А. Педагогическая психология. – М.: Логос, 2018.
4. Грецов А.Г., Даутова О.Б., Крылова О.Н., Соколова И.И., Шилова О.Н. Практикум по технологиям обучения современного студента / Под ред. И. И. Соколовой. СПб.: Институт профтехобразования РАО, 2007.

ПРОБЛЕМНОЕ И ПРОЕКТНОЕ ОБУЧЕНИЕ ПРИ ИЗУЧЕНИИ ОПРЕДЕЛЁННЫХ ИНТЕГРАЛОВ В ТЕХНИЧЕСКИХ ВУЗАХ

Карабекян С.Х.

*Навоийский государственный горно-технологический университет,
и.о. доцента кафедры «Высшая математика и информационные технологии»*

Tayanch soʻzlar: aniq integral, muammoli taʼlim, loyihaviy taʼlim, muhandislik hisobi, integral yigʻindilar, suyuqlik bosimi, matematik modellash tirish.

Ключевые слова: определенный интеграл, проблемное обучение, проектное обучение, инженерный расчет, интегральные суммы, давление жидкости, математическое моделирование.

Key words: definite integral, problem-based learning, project-based learning, engineering calculation, integral sums, fluid pressure, mathematical modeling.

РЕЗЮМЕ:

Anʼanaviy matematika kursida aniq integralni oʻrganish koʻpincha hisoblash algoritmlarini formal oʻzlashtirish bilan cheklanadi, bu esa talabalarning muhandislik tafakkurini shakllantirishga yordam bermaydi. Mazkur maqolada muammoli va loyihaviy taʼlim samarali pedagogik texnologiyalar sifatida koʻrib chiqilib, ularning yordamida integral hisobni mavhum-nazariy fan doirasidan amaliy muhandislik masalalarini yechish vositasiga aylantirish imkoniyatlari tahlil qilinadi. Fizik qonunlar asosida integral modellarni qurish metodikasi hamda integral formulani keltirib chiqarish bilan bogʻliq muhandislik hisoblarini bosqichma-bosqich tahlil qilishga alohida eʼtibor qaratiladi. Maqolada fanlararo xarakterga ega amaliy masalalar banki keltirilgan boʻlib, bu oliy taʼlimning davlat taʼlim standartlari talablariga muvofiq ravishda talabalarda kasbiy kompetensiyalarni shakllantirishga xizmat qiladi.

РЕЗЮМЕ:

В традиционном курсе математики изучение определённого интеграла зачастую сводится к формальному усвоению алгоритмов вычисления, что не способствует формированию у студентов инженерного мышления. В данной статье рассматривается дидактический потенциал проблемного и проектного обучения как эффективных педагогических технологий, позволяющих трансформировать изучение интегрального исчисления из абстрактно-теоретической дисциплины в инструмент решения прикладных инженерных задач. Особое внимание уделяется методике построения интегральных моделей на основе физических законов, а также поэтапному разбору инженерного расчёта с выводом интегральной формулы. Статья содержит банк прикладных задач междисциплинарного характера, что способствует формированию у обучающихся профессиональных компетенций в соответствии с требованиями государственных образовательных стандартов высшего образования.

SUMMARY:

In the traditional mathematics curriculum, the study of the definite integral is often reduced to the formal acquisition of computational algorithms, which does not sufficiently contribute to the

development of engineering thinking among students. This article examines the didactic potential of problem-based and project-based learning as effective pedagogical technologies that make it possible to transform the study of integral calculus from an abstract theoretical discipline into a practical tool for solving applied engineering problems. Particular attention is paid to the methodology of constructing integral models based on physical laws, as well as to the step-by-step analysis of an engineering calculation with the derivation of an integral formula. The article includes a bank of interdisciplinary applied problems, which contributes to the formation of students' professional competencies in accordance with the requirements of state educational standards of higher education.

Определённый интеграл, являясь фундаментальным понятием математического анализа, играет ключевую роль в подготовке студентов технических специальностей. Однако традиционная методика его изложения, следующая схеме

«геометрическая интерпретация → интегральные суммы → предел →
→ формула Ньютона–Лейбница»,

нередко приводит к формальному усвоению материала. Студенты воспринимают определённый интеграл как абстрактный символ, не понимая его сущности как процесса суммирования бесконечно малых вкладов переменной величины. В результате утрачивается связь между математическим аппаратом и его инженерными приложениями, что противоречит современным требованиям к практико-ориентированному обучению в техническом вузе.

Проблемное обучение основано на моделировании ситуаций интеллектуального затруднения, которые стимулируют поисковую активность обучающихся.

Пример проблемной ситуации:

Рассчитать полную силу давления морской воды на вертикальный шлюзовой затвор, имеющий форму равнобедренного треугольника (вершиной вниз). Известны высота затвора H , основание треугольника L , плотность воды ρ и ускорение свободного падения g . Обучающиеся знают формулу гидростатического давления $p = \rho gh$ и силу $F = pS$, но лишь для случая постоянного давления на горизонтальную площадку. Затвор является вертикальным, следовательно, давление изменяется с глубиной. Возникающее противоречие между имеющимися знаниями и условием задачи служит отправной точкой для исследования и мотивирует введение понятия интегральной суммы.

Банк прикладных задач для реализации проблемного подхода:

1. *Физика и механика:* расчёт работы переменной силы $F(x) = kx + b$; определение пути по заданной скорости $v(t) = t^2 - 2t + 5$.
2. *Экономика и управление:* нахождение совокупного дохода по известной функции предельного дохода $MR(q) = a - bq$.
3. *Биология и экология:* моделирование прироста популяции при заданной скорости роста $r(t)$.

Детальный разбор инженерного расчёта в рамках проектного обучения.

Рассмотрим задачу, которая наглядно демонстрирует процесс перехода от физической постановки к построению математической модели в виде определённого интеграла.

Задача.

Горизонтально расположенный цилиндрический резервуар диаметром $D = 4$ м и длиной $L = 10$ м заполнен нефтью (плотность $\rho = 850$ кг/м³) до уровня $h = 1$ м от дна. Требуется рассчитать силу давления жидкости на плоскую торцевую стенку резервуара.

Этап 1. Анализ проблемы и построение физической модели (проблемный этап).

• *Формулировка проблемы:* давление зависит от глубины, однако каждая точка вертикальной торцевой стенки находится на разной глубине. Стандартная формула $F = pS$ неприменима. Как быть?

• *Ключевая идея:* применение метода дискретизации – разбиение стенки на множество узких горизонтальных полос, на каждой из которых глубину можно считать приближённо постоянной.

• **Введение системы координат:** начало координат помещается в верхнюю точку торца, ось Oy направляется вертикально вниз. Тогда глубина произвольной точки равна y , давление на этой глубине: $p(y) = \rho g y$.

Этап 2. От физики к математике – построение интегральной суммы (проектный элемент).

1. **Дискретизация области:** отрезок изменения глубины $[0; h]$ разбивается на n частей точками $y_0 = 0 < y_1 < \dots < y_n = h$. Длину i -го отрезка обозначим $\Delta y_i = y_i - y_{i-1}$.

2. **Выбор элементарной площадки:** рассматривается горизонтальная полоса на глубине $\xi_i \in [y_{i-1}; y_i]$. Её площадь ΔS_i — это площадь хорды окружности на данной глубине. Из уравнения окружности

$$x^2 + (y - R)^2 = R^2,$$

где $R = D/2 = 2$ м, получаем ширину полосы:

$$2x = 2\sqrt{R^2 - (\xi_i - R)^2} = 2\sqrt{2R\xi_i - \xi_i^2}.$$

Таким образом,

$$\Delta S_i \approx 2\sqrt{2R\xi_i - \xi_i^2} \cdot \Delta y_i.$$

3. **Приближенное вычисление силы:** Сила давления на эту полосу:

$$\Delta F_i \approx p(\xi_i) \cdot \Delta S_i = \rho g \xi_i \cdot 2\sqrt{2R\xi_i - \xi_i^2} \cdot \Delta y_i.$$

Суммирование: Приближенное значение полной силы есть сумма элементарных сил (**интегральная сумма Римана**):

$$F_n \approx \sum_{i=1}^n \rho g \xi_i \cdot 2\sqrt{2R\xi_i - \xi_i^2} \Delta y_i.$$

Этап 3. Переход к пределу – определение искомой величины.

Для получения точного значения нужно устремить число разбиений $n \rightarrow \infty$, а $\max \Delta y_i \rightarrow 0$. По определению, предел такой интегральной суммы и есть **определенный интеграл**:

$$F = \lim_{\max \Delta y_i \rightarrow 0} \sum_{i=1}^n \Delta F_i = \int_0^h \rho g y \cdot 2\sqrt{2Ry - y^2} dy.$$

Этап 4. Аналитическое вычисление и анализ результата.

$$F = 2\rho g \int_0^h y \sqrt{2Ry - y^2} dy.$$

Для вычисления интеграла применим замену переменной:

$$u = 2Ry - y^2, \text{ тогда } du = (2R - 2y)dy.$$

Выразим $y dy$:

$$y dy = \frac{1}{2}(2R dy - du).$$

Более удобно заметить, что:

$$\int y \sqrt{2Ry - y^2} dy = -\frac{1}{3}(2Ry - y^2)^{\frac{3}{2}} + C.$$

Это можно проверить дифференцированием или использовать подстановку $t = 2Ry - y^2$.

Следовательно, по формуле Ньютона-Лейбница:

$$F = 2\rho g \left[-\frac{1}{3}(2Ry - y^2)^{\frac{3}{2}} \right]_0^h = \frac{2\rho g}{3} [(2Rh - h^2)^{\frac{3}{2}} - 0] = \frac{2\rho g}{3} (2Rh - h^2)^{\frac{3}{2}}.$$

Подставляем числовые значения:

$$R = 2 \text{ м}, h = 1 \text{ м}, \rho = 850 \text{ кг/м}^3, g \approx 9.81 \text{ м/с}^2.$$

$$2Rh - h^2 = 2 \cdot 2 \cdot 1 - 1^2 = 3.$$

$$F = \frac{2 \cdot 850 \cdot 9.81}{3} \cdot (3)^{\frac{3}{2}} \approx \frac{16677}{3} \cdot 5.196 \approx 5559 \cdot 5.196 \approx 28890 \text{ Н} \approx 28.9 \text{ кН}.$$

Этап 5. Верификация и обсуждение (Критическое мышление)

• *Проверка размерности:*

$$[\rho][g][L^4] = (\text{кг/м}^3) \cdot (\text{м/с}^2) \cdot \text{м}^4 = \text{кг} \cdot \text{м/с}^2 = \text{Н}. \text{ Верно.}$$

• *Анализ предельных случаев:*

Если $h \rightarrow 0$, то $F \rightarrow 0$ (логично). Если $h \rightarrow 2R$ (резервуар полон), формула дает

$$F_{\text{полн}} = \frac{2\rho g}{3} (4R^2)^{\frac{3}{2}} = \frac{16\rho g R^3}{3}.$$

• *Связь с проектной деятельностью:* данное решение составляет основу для проекта «Расчёт на прочность элементов нефтегазового оборудования», в рамках которого студенты могут рассчитать момент сил, точки крепления и подобрать материал стенки.

Этот пример наглядно показывает весь путь: от непонимания, как подступиться к задаче, через идею разбиения и суммирования к строгой математической модели в виде интеграла и конечному физическому результату, имеющему реальную инженерную ценность.

Проектное обучение как основа формирования профессиональных компетенций

На базе рассмотренного подхода могут быть разработаны учебные проекты:

1. **«Сравнительный анализ конструкций резервуаров»:** исследование зависимости силы давления от формы резервуара (цилиндрический, сферический, призматический) при постоянном объёме.

2. **«Разработка цифрового моделирующего комплекса»:** создание программного модуля, который по входным параметрам (D , L , h , ρ) вычисляет силу давления, строит эпюры распределения давления и визуализирует процесс интегрирования.

Заключение. Реализация методологии проблемного и проектного обучения, подкреплённая глубоким анализом инженерно-значимых примеров, кардинально меняет дидактический ландшафт в преподавании высшей математики. Студент перестаёт воспринимать определённый интеграл как абстрактный символ, и овладевает общим алгоритмом решения широкого класса прикладных задач: 1) идентификация распределённой величины; 2) дискретизация объекта исследования; 3) запись вклада элементарной части; 4) суммирование и предельный переход к интегралу; 5) вычисление, анализ и интерпретация результата. Формирование такого алгоритмического мышления соответствует требованиям к практико-ориентированности и фундаментальности высшего технического образования, превращая математику из учебной дисциплины в действенный профессиональный инструмент будущего инженера.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА:

1. Бугров Я. С., Никольский С. М. Высшая математика: учебник. Т. 1. - М.: Дрофа, 2004.
2. Пискунов Н. С. Дифференциальное и интегральное исчисление: учебник. Т. 1. - М.: Интеграл-Пресс, 2007.
3. Кудрявцев Л. Д. Курс математического анализа: учебник. Т. 1. - М.: Дрофа, 2003.
4. Тимошенко С. П., Янг Д. Х., Уивер У. Динамика и устойчивость сооружений. - М.: Лань, 2018.
5. Далингер В. А. Метод проектов в обучении математике: теория и практика. - Омск: ОмГПУ, 2011.
6. Stewart J. Calculus: Concepts and Contexts. - Brooks Cole, 2009.

БАСЛАҰЫШ КЛАСС, МЕКТЕПKE ШЕКЕМГИ ТӘРБИЯ

BOLAJAQ BASLAWISH BILIMLENDIRIW OQITIWSHILARIN TAYARLAWDA VIRTUAL TÁLIM TEXNOLOGIYALARINAN PAYDALANIWDIŇ TEORIYALIQ-METODIKALIQ TIYKARLARIN JETILISTIRIW

Kadrekova A.K.

*NMPI “Baslawish tálim” kafedrası docenti,
pedagogika ilimleri boyınsha filosofiya doktori*

Таянч сўзлар: бошланғич таълим, тизим, реформа, таълим соҳаси, экономика, виртуал таълим технологиялари, назарий-методик асослар, такомиллаштириш.

Ключевые слова: начальное образование, система, реформа, сфера образования, экономика, виртуальные образовательные технологии, теоретико-методологические основы, совершенствование.

Key words: primary education, system, reform, education sector, economics, virtual educational technologies, theoretical and methodological foundations, improvement.

РЕЗЮМЕ:

Ушбу мақолада бўлажак бошланғич таълим ўқитувчиларини таярлашда виртуал таълим технологияларидан фойдаланишнинг назарий-методик асосларини такомиллаштириш масалалари ўрганилган.

РЕЗЮМЕ:

В данной статье рассматриваются вопросы совершенствования теоретических и методологических основ использования виртуальных образовательных технологий в подготовке будущих учителей начальной школы.

SUMMARY:

This article examines the improvement of the theoretical and methodological foundations for the use of virtual educational technologies in the training of future primary school teachers.

Házirgi joqarı bilimlendiriw sistemasın reformalawdıń tiykarǵı baǵdarlarınan biri - bul bilimlendiriw sistemasınıń sapasın arttırıw, oqıw orınlarınń ózin-ózi qarjılandırıwı, sanlı texnologiyalardan ónimli paydalanıw, bilimlendiriwde xızmet kórsetiwdi nátiyjeli jolǵa qoyıw, oqıw-tárbiya hám bilimlendiriwde basqarıw processlerine sanlı texnologiyalardı jáne de keńirek engiziwden ibarat. Ásirese, joqarı bilimlendiriw sistemasında sanlı texnologiyalardı engiziwdiń ilimiy tiykarların jaratıw, bul baǵdarda jáhán tájiriybelerin úyreniw, olardı jergilikli

sharayatlardan kelip shiqqan halda sistemalashtiruv hám ulıwmalashtiruv sıyaqlı máselelerge keń jámiatshiliktiń itibarın qaratıw ayrıqsha áhmietke iye. Sonıń ushın da, Prezidentimiz Sh.M. Mirziyoevniń atap ótkenindey, "Rawajlanıwǵa erisiw ushın sanlı bilimler hám zamanagóy málimleme texnologiyaların ielewimiz zárúr hám shárt degenindey, - bul bizge rawajlanıwdıń eń qısqa jolınan barıw imkaniyatın beredi. Sebebi, búgingi kúnde barlıq tarawlarǵa málimleme texnologiyaları tereń kirip barmaqta. Álbette, sanlı ekonomikanı jetilistiriw zárúr infrastruktura, kóp qarjı hám miynet resursların talap etetuǵının jaqsı bilemiz. Sonday-aq, "Ózbekstan Respublikası joqarı bilimlendiriw sistemasın 2030-jılǵa shekem rawajlandırıw koncepciyasında belgilengen bilimlendiriw procesine sanlı texnologiyalar hám zamanagóy usıllardı engiziw belgilengen.

Sanlı oqıtıwdıń bilimlendiriw nátiyjeliligine tásiiri, onıń imkaniyatların dereklerde berilgen teoriyalıq maǵlıwmatlar hám ámeliyattaǵı tájiriybelerdi optimallashtırǵan halda tiykarlaw hám ayırım sanlı usıllardı ǵalaba en jaydırwıdan ibarat.

Dúnyanıń házirgi rawajlanıw basqıshı ilimiy informaciya kóleminiń turaqlı ósip barıwı menen xarakterlenedi. Ózbekstan Respublikasınıń "Málimlemelestiriw haqqında"ǵı Nızamı, 2012-jıl 21-marttaǵı "Zamanagóy málimleme-kommunikaciya texnologiyaların jáne de engiziw hám rawajlandırıw ilajları haqqında"ǵı, 2013-jıl 27-iyundaǵı "Ózbekstan Respublikası Milliy málimleme-kommunikaciya sistemasın jáne de rawajlandırıw ilajları haqqında"ǵı Prezident qararları, Húkimettiń tiyisli huqıqıy-normativlik hújjetleriniń orınlanıwın támiyinlew, bilimlendiriw sistemasında málimleme-kommunikaciya texnologiyaları, internet hám multimedia resurslarınan paydalanıw nátiyjeliliginiń arttırıw arqalı tálim-tárbiya procesiniń sapasını arttırıw búgingi kúnniń áhmietli wazıypası esaplanadı.[1]

Bilimlendiriw mákemesiniń elektron informaciyalıq bilimlendiriw ortalıǵın jaratıw sap texnikalıq másele bolıp qalmastan, al bunıń ushın mákemeniń ilimiy-metodikalıq, shólkemlestiriwshilik hám pedagogikalıq imkaniyatların sistemalı qatnas tiykarında iske qosıw talap etiledi. [2]

Barlıq studentler bilimlendiriwdi sanlastırıw olardıń kásiplik tayarlıq dárejesine tikkeley tásir etedi, dep esaplaydı. Olarǵa bola, sanlastırılǵan ortalıqta metodikalıq pánlerdi úyreniwdiń abzallıqları hár qıylı elektron xızmetler hám resurslardan paydalanıw, processlerdiń ashıq-aydınlıǵı hám oqıw procesinde jekelestirilgen maǵlıwmatlardıń toplanıwın óz ishine aladı. Kemshilikler sıpatında respondentler málimlemenı tekseriw zárúrligi, oqıtıwshılar hám zamanaslar menen janlı qarım-qatnastıń azayıwı, resurslardıń sapasınıń tómelenlewı, ózine tánlik hám ádep-ikramlılıq normalarına juwap beriw zárúrligin atap óttildi.

Búgingi XXI-ásir málimleme texnologiyaları ásirinde zamanagóy bilim, kónlikpe hám tájiriybege iye bolǵan oqıtıwshıǵa bolǵan talaptıń joqarılıǵı hesh birimizge sır emes. Haqıyqatında da, málimleme ásiiri balalarınıń virtual álem hám internet

tarmaqları menen kúndelikli turmıstaǵı únlesligi endi olarda dástúriy sabaqlar hám bilim alıwǵa bolǵan qızıǵıwshılıǵınıń keskin tómenlewine alıp kelmekte.

Bunday sharayat bolajaq oqıtıwshıdan bilimlendiriw processinde virtual texnologiyalardan paydalana alıw bilim, kónlikpe hám tájiriyeberge iye bolıwdı talap etpekte.

Kúndelikli turmısımızǵa kirip kiyatırǵan Virtual bilimlendiriw, Virtual muzey, Virtual kózáynek, Virtual auditoriya atamalarınń búgingi kúnde kóbeyip atırǵanlıǵı hám zamanagóy bilimlendiriwdegi áhmiyeti barǵan sayın artıp atırǵanlıǵı itibarımızdı tartpaqta. Virtual texnologiyalar arqalı bolajaq baslawısh klass muǵallimleriniń málimleme kompetenciyasın rawajlandırıw bolsa zamanagóy bilimlendiriw standartlarınan birine aylanbaqta desek asıra aytqan bolmaymız.

Bólajaq oqıtıwshılar tayarlıǵı mazmunın jetilistiriwdiń metodikalıq principlerin sıpatlawda:

tayarlıqtıń progressiv sıpatlaması úyrenilgende;

sáwlelendiriwshi iskerlik usılların úyreniw imkaniyatları ashıp berilgende;

tayarlıqtıń modulliligi;

tayarlıqtıń ózgermesligi;

tayarlıqtıń ámeliyatqa baǵdarlanǵanlıǵı dálillengende. Sonıń ushın bolajaq baslawısh bilimlendiriw muǵallimlerin tayarlaw procesinde virtual bilimlendiriw texnologiyalarınan paydalanıwda zamanagóy formaları, olardıń pedagogikalıq imkaniyatları, sonday-aq, olardı bilimlendiriw procesine nátiyjeli integraciyalaw, yaǵnıy aralıqtan hám aralas bilimlendiriw formalarında bilimlendiriw sapasın támiyinlewde interaktiv qurallar tiykarında bilimlendiriw nátiyjeligin arttırıwǵa baylanıslı sistemalı qatnaslar hám sol tiykarda baslawısh bilimlendiriw baǵdarında bilim alıp atırǵan studentlerdiń kásiplik tayarlıǵında virtual bilimlendiriw qurallarınan paydalanıwda imkaniyat jaratıladı.

Izertlewimizde virtual texnologiyalar járdeminde sanlı kompetenciyalardı qalıplestiriw, oqıw procesin individuallastırıw, interaktiv qurallar tiykarında bilimlendiriw nátiyjeligin arttırıwǵa baylanıslı sistemalı kózqaraslarǵa tiykarlanamız. Búgingi baslawısh klass oqıwshıları hár qıylı onlayn platformalarda isenimli háreketlenedi, maǵlıwmatlardı tez izleydi, jasalma intellekten úy tapsırmaların orınlawda paydalanadı hám messendjerler arqalı baylanısadı. Biraq olarda oqıwǵa qızıǵıwshılıq joq, úlkenler hám qatarları menen jeke qatnasta qıyınshılıqlarǵa dus keledi, sezimlerdi tártipke salıwda hám birge islesiwde qıyınshılıqlarǵa dus keledi. Basqasha aytqanda, virtual baylanıs oqıwshılar ushın kóbinese júzbe-júz baylanısqa qaraǵanda ánsatıraq hám qızıqlıraq boladı.

Álbette, oqıtıwshılar da oqıwshıları sıyaqlı sanlı kónlikpelerge ie bolıwı kerek. Sonıń menen birge, olar sanlı mádeniyattıń keńirek sheńberinde sanlı qurallardan paydalanıw boyınsha kásiplik kónlikpelerdi de rawajlandırıwı kerek.

Bolajaq baslawish klass muğallimlari XXI ásirniń tiykarǵı kompetenciyların rawajlandırıwǵa járdem beriw ushın oqıwshılarda oqıwǵa qızıǵıwshılıq oyatıwı, tiyisli bilimlendiriw mazmunın tańlawı, tiyisli pedagogikalıq hám sanlı oqıtıw texnologiyaların tańlay alıwı kerek.

Izertlew maqsetinde virtual texnologiyalar járdeminde sanlı kompetenciylardı qalıplestiriw, oqıw procesin individuallastırıw, interaktiv qurallar tiykarında bilimlendiriw nátiyjeliligin arttırıwǵa baylanıslı sistemalı kózqaraslardı islep shıǵıwdan ibarat. Usı tiykarda baslawish bilimlendiriw baǵdarında bilim alıp atırǵan studentlerdiń kásiplik tayarlıǵında virtual bilim beriw qurallarınan paydalanıwdıń jetilistirilgen modeli hám metodikasin usınıwdan ibarat.

Solay etip, bolajaq baslawish klass muğallimlerin metodikalıq cıkl pánleri boyınsha tayarlaw mashqalaları tómendegiler menen baylanıslı. Zamanagóy málimleme-kommunikaciya texnologiyaları bilimlendiriw procesine tereń kirip barmaqta. Ásirese, pandemiya sharayatında virtual bilim beriw texnologiyalarınń ornı keskin arttı. Bolajaq baslawish klass muğallimlerin tayarlawda usı qurallardan nátiyjeli paydalanıw, olardıń kásiplik tayarlıǵın arttırıwda áhmiyetli faktorga aylanbaqta. Sol sebepli virtual bilim beriw texnologiyalarınń teoriyalıq-metodikalıq tiykarların tereń ilimiy úyreniw áhmiyetli máselelerden biri esaplanadı.

PAYDALANILGAN ÁDEBIYATLAR:

1. Фан, техника ва таълимда инфокоммуникацион ва хисоблаш технологиялари: монография халқаро конференция маърузалари ва тезислари. (М-во высш. и сред. спец. обр. РУз).
2. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Бош Ассамблеясининг 75-сессиясидаги нутқи 23.09.2020
3. Носирова Д.С. “Рақамли технологиялар воситасида ўқув жараёнини ташкил этишнинг муаммолари ва истиқболлари” MODELS AND METHODS IN MODERN SCIENCE International scientific-online conference.
4. Қодирова Ф.У. “Рақамли педагогика” – истиқбол бугундан бошланади: имкониятлар, стереотиплар, келгуси режалар”. ЗАМОНАВИЙ ТАЪЛИМ / СОВРЕМЕННОЕ ОБРАЗОВАНИЕ 2020, 8 (93).
5. Ишмухамедов Р., Абдуқодиров А., Пардаев А. “Таълимда инновацион технологиялар: таълим муассалари педагог-ўқитувчилари учун амалий тавсиялар”.
6. Бегимкулов У.Ш. Педагогик таълим жараёнларини ахборотлаштиришни ташкил этиш ва бошқариш назарияси ва амалиёти мавзусидаги педагогика фанлари доктори илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация. -Тошкент. 2007.
7. Ergasheva X.M. Ta’limda raqamli texnologiyalar- o’quv qo’llanma. 2023 yil.
8. Abduqodirov A.A., Pardayev A.X. “Masofali o’qitish nazariyasi va amaliyoti”. Monografiya. T.: Fan. 2009. -146 b.
9. Abduqodirov A.A., Toshtemirov D.E. “Ta’lim muassasalarida axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish metodikasi”. Monografiya. Guliston: “Universitet”, 2019. - 232 b.

BOSHLANG'ICH SINIF O'QUVCHILARINING MATEMATIK VA O'QISH SAVODXONLIGINI XALQARO BAHOLASHDA SUN'IY INTELLEKTNING ROLI

G'aniyeva G.

Termiz davlat pedagogika instituti

Boshlang'ich ta'lim kafedrasi o'qituvchisi

Tayanch so'zlar: ta'lim, sifat, baholash, hamkorlik, taraqqiyot, savodxonlik, daraja, imkoniyat, tizim, muvofiq, tadbir, dastur, amaliyot, tatbiq, maqsad, bilim, ko'nikma, malaka, kompetentsiya, savol, xalqaro, yo'naltirish, zarurat.

Ключевые слова: образование, качество, оценка, сотрудничество, прогресс, грамотность, степень, возможность, система, соответствие, мероприятие, программа, практика, применение, цель, знания, навыки, квалификация, компетентность, вопрос, международный, ориентация, необходимость.

Key words: education, quality, assessment, cooperation, progress, literacy, degree, opportunity, system, compliance, event, program, practice, application, purpose, knowledge, skills, qualifications, competence, question, international, orientation, necessity.

РЕЗЮМЕ:

Maqolada boshlang'ich sinf o'quvchilarining matematik va o'qish savodxonligi (literacy) darajasi ularning ta'lim jarayonidagi kelajakdagi muvaffaqiyatini belgilovchi asosiy ko'rsatkichlardan biridir. Bu ko'rsatkichlarni PISA, TIMSS, PIRLS kabi xalqaro baholashlar orqali aniqlash mumkin.

РЕЗЮМЕ:

В статье описывается международная оценка уровня усвоения учащимися начальной школы математики и грамотности чтения, а также анализируется состояние этой международной оценки в странах мира.

SUMMARY:

The article describes the international assessment of the level of learning by elementary school students of mathematics and reading literacy, as well as analyzes the state of this international assessment in the countries of the world.

O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasiga muvofiq, mamlakat 2030-yilgacha PISA XB dasturi natijalari asosida jahonning yetakchi 30 ta mamlakati qatoriga kirishni maqsad qilgan. Ushbu strategik maqsad ta'lim sifatini tubdan oshirish, xalqaro ta'lim standartlariga muvofiq moslashishni ta'minlash yo'lida asosiy poydevor hisoblanadi. Mazkur maqsadga erishish uchun quyidagi chora-tadbirlar amalga oshirilishi belgilangan:

matematika, o'qish o'quv fanlari bo'yicha o'quv reja va dasturlarini xalqaro standartlarga muvofiq qayta ko'rib chiqish va yangilash; o'quvchilarning bilim, tahliliy, tanqidiy va kreativ fikrlash qobiliyatlarini, shuningdek, muammolarga yechim topish va bilimlarni amaliyotda qo'llash ko'nikmalarini rivojlantirishga yo'naltirilgan zamonaviy o'quv-uslubiy materiallarni ishlab chiqish; mazkur yondashuv orqali o'quvchilarning xalqaro mezonlarga mos raqobatbardosh kompetensiyalarini shakllantirish, ularning ta'limdagi muvaffaqiyatlarini oshirish va global reytinglardagi o'rni yaxshilanishi ko'zda tutilmoqda [1].

O'zbekiston ta'limining jahon ta'limi bilan integratsiyalashuvida XB dasturi PISA topshiriqlarini qo'llash orqali o'quvchilarda matematik va o'qish savodxonligini oshirishga, ularning ilmiy kompetensiyalarini shakllantirishga yo'naltirilgan ta'lim modeli amalga oshirish mexanizmini, kreativ fikrlashini rivojlantirishga qo'yilgan talablar, natijalarni baholashning kognitiv-kreativ, motivatsion-nazariy, jarayonli-integrativ baholash mezonlari orqali amalga oshiriladi. Tadqiqotimizda modellashtirish usulidan foydalanishni maqsadga muvofiq deb hisoblaymiz. Ushbu mexanizm o'zaro bir-biri bilan aloqador holda, bosqichma-bosqich amalga oshiriladi. Pedagogikada modellashtirish to'g'risida V.V. Krayevskiy "Maxsus uslublarini o'rganish uchun yaratilgan boshqa obyekt ustida ba'zi obyekt xususiyatlari ko'payishi" lozim deb hisoblaydi. Ilmiy jihatdan savodli o'quvchi fan, texnika va texnologiya to'g'risida asosli munozara bilan shug'ullanishga tayyor bo'lib, bunda hodisalarni ilmiy tushuntirish, ilmiy izlanishlarni baholash va loyihalash, ma'lumotlar va dalillarni ilmiy izohlash kompetensiyalari talab etiladi [2].

1-bosqich. o'quvchilarda matematik, o'qish savodxonlikni oshirishga, o'quvchilarning matematik, o'qish kompetensiyalarini shakllantirish, bog'liklik va uzviylik mezonlari asosida.

2-bosqich. Hodisa - jarayonni tushunish qobiliyatini aniqlashda ularning aniq ko'rinishda berilgan ma'lumotni topa olish, obyektning tuzilishini tahlil qilish, baholash tamoyillari asosida.

3-bosqich: Baholash mezonlari o'quvchilarning hodisalarni kreativ fikrlash, muammolarini ko'ra olish, voqealarni tahlil qila bilish, hayotiy ma'lumotlarga tayana olish, tanqidiy yondasha olish, kommunikativ kompetensiyalarini namoyish etish, axborotlar asosida tajriba orttirish va yangi g'oyalar yaratish, tahlil qilish jarayonida fanlar bilan integratsiyalay olish, taqdimotlar qila olish ko'nikmalarini baholash asosida uzviy va uzluksiz tarzda amalga oshiriladi.

Tadqiqot ishi davomida o'quvchilarda PISA XB dasturi asosida kommunikativ kompetensiyalarni shakllantirishning didaktik mexanizmini takomillashtirilgan modeli ishlab chiqildi. Model ta'limiy faoliyat maqsadidan kelib chiqqan holda uchta: kognitiv-kreativ, motivatsion-nazariy, jarayonli-integrativ baholash blokini o'z ichiga olgan. Pedagogik ta'lim jarayonida o'quvchilarning matematik, o'qish

savodxonligini rivojlantirishda PISA XB tadqiqotlaridan foydalanish metodikasi bo'yicha uslubiy taklif va tavsiyalar ishlab chiqishda biz bir-birini integratsiyalandyigan uchta o'ziga xos model va shartlarga tayandik:

1. Model va asl nusxa o'rtasida o'xshashlik munosabati mavjud bo'lganda, shakli aniq ifodalangan va aniq belgilangan aks ettirish yoki nozik o'xshashlik.
2. Validlik, ilmiy bilish jarayonida model o'rganilayotgan ob'yektning o'rnini bosganda.
3. Ekstrapolyatsiya, unda modelni o'rganish asl nusxa haqida ma'lumot olish imkonini beradi.

A. Lipskiy tomonidan olib borilgan pedagogik modellash tirish muammosining nazariy tahlili asosida biz modelni ishlab chiqish paytida quyidagi jarayonlar ketma-ketligini aniqladik:

modellash tirishning maqsadi va vazifalarini aniqlash; shakllangan vazifalar bilan bog'liq ma'lumotlarni to'plash, tizimlashtirish va qayta ishlash; o'rganilayotgan obekt yoki hodisaga sezilarli ta'sir ko'rsatadigan asosiy omillarni aniqlash; modelni yaratish va amalda qo'llash; aniqlangan muhim omillarni hisobga olgan holda, modelni aniq, qat'iy pedagogik sharoitlarga nisbatan o'zgartirish, olingan natijalarning maqbul variantlarini tanlash; modelning yakuniy bosqichida o'quvchilarning matematik, o'qish savodxonligini rivojlantirishda PISA XB tadqiqotlaridan foydalanish metodikasi bo'yicha uslubiy taklif va tavsiyalar ishlab chiqishdan iborat.

Yuqorida keltirilgan tamoyillarni hisobga olgan holda, matematika, o'qish darslarida o'quvchilarning savodxonligini rivojlantirishda PISA XB tadqiqotlaridan foydalanish metodikasini takomillashtirish modeli ishlab chiqildi.

U quyidagi bloklarni o'z ichiga oladi: maqsadli, tashkiliy, mazmunli va natijali. Modelda barcha faoliyat mantiqiy iyerarxiya asosida ifodalangan bo'lib, tadqiqotning amalga oshirilishini aniq tasavvur qilishga imkon yaratadi. Jumladan, ifodalangan uchta blokning o'zaro aloqadorligi kognitiv-kreativ blok - motivatsion-nazariy blok bilan bog'langan, xuddi shu tarzda motivatsion-nazariy blok, jarayonli-integrativ bloki bilan bog'langan. Har bir blokning o'zi ma'lum ketma-ketlikka ega jarayonlardan iborat bo'lib, jarayon oxirida yaxlit holda, kutilgan ta'limiy natijaga kelinganligini ko'rish mumkin.

Natijada, o'quvchilarning kompetensiyalarini baholash, ular tomonidan egallangan bilimlarning real hayotiy vaziyatlarda qo'llanilishi, ijodiy va mantiqiy fikrlash ko'nikmalarining rivojlanishi, ushbu kompetensiyalarni baholashga o'tish ta'lim jarayonida muhim vosita ekanligi qayd etildi. Shuningdek, o'qituvchilar va o'quvchilarning PISA tadqiqotlari haqidagi tasavvurlarini boyitish, xalqaro tadqiqotlarga tayyorgarlik darajasini oshirish, yetarli tajriba to'plash, boshlang'ich sinf o'quvchilarining ijodiy va mantiqiy fikrlash ko'nikmalarini rivojlantirish orqali ta'lim sifatini oshirishga erishilishi isbotlandi.

O'quvchilarning ilmiy kompetensiyasini shakllantirishni modellashtirish, xususan, modelning maqsadli blokini asoslash uslubiy tahlilning tarkibida ko'rib chiqildi. Natijada, o'qituvchilarning shaxsiy xususiyatlari jamiyat va davlatning ta'lim ehtiyojlarini hisobga olgan holda, texnologik kompetensiyasini har tomonlama shakllantirishni ta'minlashga asos bo'ladi.

Metodologiya umumiy ilmiy darajasida ushbu tadqiqotda modellashtirish insonparvarlik, shaxsga yo'naltirilgan tizimli va faoliyatga asoslangan yondashuv-larga asoslanadi. Ko'rsatilgan yondashuvlar asosida o'quvchilarning texnologik kompetensiyasining tashkiliy bloki shakllantiriladi.

Tadqiqotimiz natijalari ko'rsatadiki, ehtimol uni shaxsga yo'naltirilgan yondashuv asosida modernizatsiya qilishning asosiy maqsadi o'quvchilarga nafaqat malakali, balki malakaga ega bo'lgan samarali, ijodiy kasbiy faoliyatga qodir va tayyor shaxs bo'lishga yordam berish.

Matematika, o'qish o'quv fanlarini o'qitishda, individual ta'lim trayektoriyalarini keng amalga oshirish (ratsionalizatsiya ishlarida ishtirok yetish, turli darajadagi murakkablikdagi fanlararo loyihalar) orqali umumta'lim maktablarida o'quv jarayonini loyihalashda o'quvchilarning individual xususiyatlarini majburiy ko'rib chiqishni nazarda tutadi. Buning uchun o'quvchilar o'zaro ta'sir subyektii pozitsiyasida harakat qilishlari kerak.

Bunday sharoitlar o'quvchilarga o'z bilimlarini amalda ijodiy ishlatish qobiliyatini to'liq rivojlantirishga va kasbiy, jumladan, texnologik kompetensiyani rivojlantirishga to'sqinlik qilishga imkon bermaydi. Shunday qilib, ilmiy savodxonlik kompetensiyani shakllantirishda insonparvarlik va shaxsga yo'naltirilgan yondashuvlarni amalga oshirish umumta'lim maktablarining jamiyatga xizmat ko'rsatish, kasb va fan kabi qadriyatlariga tayanish, ta'limga faol, jamoaviy ta'lim strategiyalari va muammoli tadqiqot usul va uslublarini joriy yetish orqali ijodiy faoliyat uchun sharoit yaratiladi. Tizimli yondashuv asosida tadqiqot bir-biriga bog'liq bo'lgan bir qator komponentlarni o'z ichiga olgan tizim sifatida ilmiy kompetensiyaning tuzilishini belgilaydi. Bundan tashqari, tizimli yondashuv tadqiqot obyektining yaxlitligini ochishga yo'naltiradi. Yo'qoridagilarni umimlashtirib, ilmiy savodxonlik kompetensiyani shakllantirish jarayoni uning barcha tarkibiy qismlarining yaxlit shakllanishi sifatida ko'rib chiqilishi kerakligini ta'kidlaymiz: kognitiv-kreativ, qiymat motivatsiyasi va motivatsion-baholash.

Bo'lajak mutaxassislarning texnologik kompetensiyasining kognitiv-kreativ komponentining mazmuni kasbiy tayyorgarlik jarayonida shakllangan quyidagi umimlashtirilgan texnologik bilim va ko'nikmalardan iborat:

kasbiy muammolarni hal qilishda tizimli va ijodiy yondashuv; qabul qilingan qaror natijalarini prognozlash va baholash; kasbiy tayyorgarlik jarayonida texnologiyadan foydalanish; atrof-muhitni muhofaza qilish texnologiyalari

asosida faoliyatni tashkil etish va amalga oshirish; yangi texnologiyalarni ishlab chiqish va joriy yetish, shuningdek ularni kasbiy faoliyatda qo'llash.

Shu munosabat bilan tadqiqotimizda o'quvchilar ilmiy kompetensiyasining tarkibiy qismlaridan biri bo'lajak savodxonligi shakllangan o'quvchilarining o'z faoliyatini o'rganish va erishilgan natijalarni baholash qobiliyatini shakllantirishga qaratilgan komponent hisoblanadi. Tadqiqotimizda jarayonli-integrativ o'z-o'zini hurmat qilish "o'z bilimi va qobiliyatlari natijasida ularning tafakkurida olamning yagona ilmiy manzarasining vujudga kelishi"ga zamin yaratadi.

V. V. Davydovning fikriga ko'ra, "faoliyatning o'zgaruvchan va maqsadli tabiati uning subektiga har qanday vaziyatdan tashqariga chiqishga va u belgilagan determinatsiyadan ustun turishga imkon beradi, uni ilmiy kontekstiga kiritadi va shu bilan mumkin bo'lgan determinatsiyadan tashqariga chiqadigan vositani topadi". Ushbu nuqtai nazaridan, bo'lajak ilmiy savodxonligi shakllangan boshlang'ich sinf o'quvchilarining kompetensiyasi tabiiy va ijtimoiy voqelikni maqsadli o'zgartirish uchun turli darajadagi murakkablik va tarkibdagi faoliyatda shakllanadi, deb hisoblaymiz [3]. Yuqorida aytilganlarga asoslanib, kontekstli ta'lim mantig'ida modernizatsiya qilingan matematika, o'qish fanlarini o'qitishda ilmiy kompetensiyaning kognitiv-kreativ tarkibiy qismini samarali shakllantirishga yordam beradi, deb ta'kidlash mumkin.

Bu o'quv fanlarini kengaytirilgan didaktik birliklarga (bloklar, modullar, majmualar) tarkibiy-texnologik birlashtirish natijasida namoyon bo'ladi. Ularning rivojlanish natijasi boshlang'ich sinf o'quvchilarining kelajakdagi kognitiv faoliyat muammolarini taqlid qiladigan murakkab umumlashtirilgan muammolar va vaziyatlarni hal qilish qobiliyatining yuqori darajasi hisoblanadi.

XB tadqiqotlariga asoslangan yondashuv qoidalarini qo'llash o'quvchilarning matematika, o'qish fanlarini o'qitish jarayonida shakllanadigan mutaxassislar kasbiy faoliyatining quyidagi turlari muammolarini hal qilishga qaratilgan kompetensiyalarni ta'lim natijalari sifatida ajratib ko'rsatishga imkon berdi: ilmiy-tabiiy, tashkiliy, pedagogik, dizayn va konstruktorlik va innovatsiya. Shunday qilib, uslubiy tahlilning uch darajasida hodisalarni ilmiy jihatdan tushuntira olish kompetensiyani shakllantirish jarayonini modellashtirishning asoslanishi modelning maqsadli blokini ishlab chiqishga imkon berdi. Ushbu blok o'quvchiga yo'naltirilgan, tizimli faoliyat, fanlararo kompetensiyani rivojlantirish metodikasining asoslangan yondashuvlardan iborat. U kompetensiyani shakllantirish uchun nazariy-uslubiy asos bo'lib xizmat qiladi va ishlab chiqilgan modelning boshqa barcha bloklari mazmunini belgilaydi.

Modelning maqsadli bloki maqsadlarni belgilash orqali taqdim etiladi va o'quvchilarning kompetensiyasini shakllantirishga qaratilgan bo'lib, unga erishish uchun quyidagi vazifalarni hal qilish kerak:

matematika, o'qish o'quv fanlarini o'qitish jarayonida o'quvchilarda kompetentsiyani o'zlashtirish uchun motivlarni shakllantirish; ijtimoiy buyurtma, vazifalar, o'quv jarayonining kasbiy va amaliy yo'nalishi ko'nikmalarni shakllantirish, DTS, Milliy o'quv dasturi.

Modelning tashkiliy va mazmunli bloki matematika, o'qish o'quv fanlarini o'qitish jarayonida ilmiy savodxonligi shakllangan o'qituvchilar kompetentsiyasini shakllantirishning mazmuni va metodologiyasini belgilaydi.

Yaratilgan model kompetentsiyaga asoslangan yondashuv talablari asosida matematika, o'qish o'quv fanlarini o'qitishni modernizatsiya qilishga va kompetentsiyasini shakllantirishga yordam beradigan keng qamrovli metodologiyani ishlab chiqish uchun asos bo'lib xizmat qiladi. Modelning keyingi bloki - bu kompetentsiyasini shakllantirishning oraliq natijalarini tahlil qilish va tuzatish mexanizmini o'z ichiga olgan mazmunli bloki.

Ishlab chiqilayotgan modelning samaradarlik-natija bloki ilmiy savodxonlikni shakllantirishning baholash mezonlari va darajalari bilan bog'liq bo'lishi kerak bo'lgan natijani o'z ichiga oladi. Modelni amalga oshirish natijasi matematika, o'qish o'quv fanlarini o'qitish jarayonida xalqaro tadqiqotlarning topshiriqlariga ko'nikma xosil bo'lgan o'quvchilarning kompetentsiyasi. Ushbu natija texnologik kompetentsiyaning tarkibiy qismlarining shakllanishi bilan belgilanadi: kognitiv - kreativ, motivatsion - nazariy, jarayonli-integrativ. Ilmiy savodxonlikni shakllantirishda modelning taqdim etilgan bloklari bir-biri bilan chambarchas bog'liq va ularni har tomonlama amalga oshirishni nazarda tutadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 - yil 29-apreldagi PF-5712-son "O'zbekiston Respublikasi xalq ta'limi tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida" farmoni. <https://lex.uz/uz/docs/-4312785>.
2. Никифоров Г.Г., Пентин А.Ю., Ковалева Г.С., Никишова Е.А. Естественно-научная грамотность. Сборник эталонных заданий //Выпуск 1. 2022.08.24.
3. Пентин А.Ю., Ковалёва Г.С., Давыдова Е.И., Смирнова Е.С. Особенности школьного естественнонаучного образования в России в ракурсе международных исследований TIMSS и PISA. Институт стратегии развития образования Российской академии образования, 2017.
4. Shernazarov I.E. Umumiy o'rta ta'lim maktab o'quvchilarini Xalqaro baholash dasturi PISA tadqiqotiga tayyorlashdagi vazifalar va ularning yechimlari// "Ta'limdagi xalqaro tadqiqotlarning yangi O'zbekiston taraqqiyotidagi o'rni" mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya ilmiy ishlar to'plami I-jild 31.03.2022 yil № 314/1. -B.38-43.
5. Shernazarov I.E. Xalqaro baholash tadqiqotlari asosida bo'lajak kimyo o'qituvchilarni tabiiy-ilmiy savodxonligini rivojlantirish metodikasi. Diss. ped. fan. dok. – Toshkent, 2023. – 254 b.
6. Хуторской А.В. Компетентный подход в обучении. Научно-методическое пособие. - М.: Издательство Эйдос, 2013. -73 с.
7. Andreas Shleyxer. Jahon miqyosidagi ta'lim. XXI-asr maktab tizimini qanday barpo etmoq kerak? Muvofiqiyatli islohatlar va yuqori natijalar. –Toshkent, 2022. – 344 b.

BOSHLANG'ICH SINFGA ONA TILINI O'QITISHDA ZAMONAVIY YONDOSHUVLAR

Daminova D.M.

*Termiz davlat pedagogika instituti, Boshlang'ich ta'lim
kafedrasi o'qituvchisi*

Tayanch so'zlar: ona tili ta'limi, innovatsion metod, kommunikativ yondashuv, interaktiv texnologiyalar, nutq madaniyati, shaxsga yo'naltirilgan ta'lim, kreativ fikrlash, metodik tavsiyalar.

Ключевые слова: обучение родному языку, инновационный метод, коммуникативный подход, интерактивные технологии, культура речи, личностно-ориентированное обучение, творческое мышление, методические рекомендации.

Key words: mother tongue education, innovative method, communicative approach, interactive technologies, speech culture, person-centered education, creative thinking, methodological recommendations.

РЕЗЮМЕ:

Ona tili fanini o'qitishda qo'llanilayotgan zamonaviy pedagogik yondashuvlar va innovatsion metodlarning nazariy-amaliy ahamiyatini atroflicha tahlil qilishga bag'ishlangan. Unda ta'lim jarayoniga interfaol usullar, axborot-kommunikatsiya texnologiyalari, muammoli va kompetensiyaviy yondashuvlarni joriy etish orqali o'quvchilarning savodxonligi, nutqiy kompetensiyasi, mustaqil fikrlash qobiliyatini oshirish imkoniyatlari yoritiladi.

РЕЗЮМЕ:

Статья посвящена комплексному анализу теоретической и практической значимости современных педагогических подходов и инновационных методов обучения родному языку. Раскрываются возможности повышения уровня грамотности, речевой компетентности и самостоятельности мышления учащихся посредством внедрения в образовательный процесс интерактивных методов, информационно-коммуникационных технологий, проблемного и компетентностного подходов.

SUMMARY:

The article is devoted to a comprehensive analysis of the theoretical and practical significance of modern pedagogical approaches and innovative methods used in teaching the native language. It highlights the possibilities of improving students' literacy, speech competence, and independent thinking skills by introducing interactive methods, information and communication technologies, problem-based and competency-based approaches to the educational process.

Kirish. Ona tili har bir millatning o'zligi, madaniyati va ma'naviy qadriyatlari asosi hisoblanadi. Jamiyat taraqqiyoti, uning intellektual salohiyati bevosita xalqning til bilimi va nutq madaniyatiga bog'liq. Shu bois, ta'lim tizimida

ona tilini o'qitish sifati doimo dolzarb masala bo'lib kelgan. Zamonaviy globallashuv va axborot asri sharoitida an'anaviy o'qitish usullari endilikda o'quvchilarning ehtiyojlarini to'liq qondira olmaydi. Bu esa ta'lim jarayoniga zamonaviy pedagogik yondashuvlar va innovatsion texnologiyalarni joriy etishni taqozo etadi. Ona tilini o'qitishda zamonaviy pedagogik yondashuvlar so'nggi yillarda pedagogikada markaziy o'rinni egallayotgan zamonaviy yondashuvlar o'quvchini bilimni passiv qabul qiluvchi emas, balki faol o'rganuvchi va bilimni mustaqil yaratuvchi subyekt sifatida ko'rishni nazarda tutadi. Ona tili darslarida ularni qo'llash til o'rgatish samaradorligini keskin oshiradi.

Kompetensiyaviy yondashuv ushbu yondashuvning asosiy maqsadi o'quvchilarga shunchaki nazariy bilim berish emas, balki ularni hayotda, amaliyotda qo'llay olish ko'nikmalarini kompetensiyalarini shakllantirishdir. Ona tili ta'limida bu nutqiy kompetensiya tinglash, gapirish, o'qish va yozishni rivojlantirish orqali namoyon bo'ladi. O'quvchilar turli vaziyatlarda ijtimoiy, kasbiy o'z fikrini adabiy til me'yorlarida to'g'ri, ravon va ta'sirchan bayon qila olishga o'rganadilar. Interfaol o'zaro faol metodlar: An'anaviy ma'ruza usulidan farqli o'laroq, interfaol metodlar masalan, "Aqliy hujum", "Klaster", "Bumerang", "Muammoli vaziyat" o'quvchilarning dars jarayonidagi faolligini, o'zaro muloqotini va tanqidiy fikrlashini rag'batlantiradi. O'quvchilar guruhlarda ishlash orqali tilning ijtimoiy vosita sifatidagi ahamiyatini amaliy tushunadilar.

Axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini (AKT) integratsiyalash raqamli ta'lim resurslari, elektron darsliklar, interfaol doskalar, til o'rganishga mo'ljallangan mobil ilovalar va ta'limiy videolar darsni yanada qiziqarli va tushunarli qiladi. AKT dan foydalanish grammatika va imlo qoidalarini yodlashdan ko'ra, tilni real muloqotda qo'llash ko'nikmalarini rivojlantirishga yordam beradi. Loyiha asosida ta'lim (LAT) O'quvchilar o'zlari qiziqqan mavzu bo'yicha loyiha tayyorlash masalan, "Mahalla shevasi", "Buyuk allomalar asarlaridagi til xususiyatlari" jarayonida tilning turli jihatlarini chuqur o'rganadilar. Bu ularning izlanuvchanlik, ijodiy tafakkur va mustaqil ishlash qobiliyatini oshiradi. Ona tili ta'limining jamiyat taraqqiyotidagi roli ona tilini zamonaviy yondashuvlar asosida o'qitish shaxsni shakllantirish va umumiy jamiyat rivojlanishi uchun beqiyos ahamiyatga ega. Intellektual salohiyatni shakllantirishda til va tafakkur o'zaro chambarchas bog'liq. Ona tilini mukammal o'zlashtirish o'quvchilarda mantiqiy, tanqidiy va ijodiy fikrlash qobiliyatlarini rivojlantiradi. To'g'ri va ravon nutq insonning o'z fikrini aniq

ifodalashiga, murakkab g'oyalarni o'zlashtirishiga va muammolarni yechishga yordam beradi, bu esa har qanday sohadagi muvaffaqiyat garovidir.

Ma'naviy-axloqiy tarbiya asosida ona tili darslari milliy adabiyot, qadriyatlar, urf-odatlar va boy ma'naviy merosni o'rganish vositasidir. Til orqali yoshlar o'z milliy o'zligini anglaydi, Vatanga muhabbat, ajdodlarga hurmat va yuksak nutq madaniyati kabi insoniy fazilatlarni o'zlashtiradi. Milliy g'urur va istiqlol ruhini singdirishda ona tilining o'rni beqiyosdir. Ijtimoiy-kasbiy muvaffaqiyatga erishish zamonaviy mehnat bozorida muloqot va taqdimot ko'nikmalari talab etiladi. Kompetensiyaviy yondashuv asosida ta'lim olgan bitiruvchilar o'z kasbiy faoliyatida, jamoa bilan ishlashda va ijtimoiy munosabatlarda tilni samarali qo'llash orqali raqobatbardosh bo'lib yetishadi. Ular jamiyatdagi ijtimoiy aloqalarni ta'minlovchi faol subyektga aylanadilar. Innovatsion jamiyat qurish mustaqil va ijodiy fikrlay oladigan, tilning boy imkoniyatlaridan unumli foydalana oladigan shaxslar har qanday ijtimoiy, iqtisodiy va madaniy islohotlarning tayanchi hisoblanadi. Ona tilini chuqur bilish va undan samarali foydalanish millatning innovatsion g'oyalar yaratish, ilmiy yutuqlarni o'zlashtirish va o'zaro hamkorlikni mustahkamlash qobiliyatini oshiradi, bu esa pirovardida jamiyat taraqqiyotining tezlashishiga olib keladi.

Tadqiqot obyekti va qo'llanilgan metodlar. Boshlang'ich ta'lim bosqichida ona tilini o'qitish o'quvchilarning nutqiy, lingvistik va kommunikativ kompetensiyalarini shakllantirishda hal qiluvchi ahamiyatga ega. Bugungi kunda ta'lim jarayonini samarali tashkil etish uchun an'anaviy metodlardan voz kechib, o'quvchining shaxsiga yo'naltirilgan, faoliyatga asoslangan zamonaviy yondoshuvlarni joriy etish talab qilinadi. Boshlang'ich sinf ona tili ta'limida qo'llaniladigan zamonaviy yondoshuvlarni, ularning samaradorligini o'rganish va amaliyotga joriy etish mexanizmlarini tahlil qilishga qaratilgan. Tadqiqotning bevosita ob'ekti quyidagilardir: Boshlang'ich sinf 1-4-sinflar ona tili darslaridagi ta'lim-tarbiya jarayoni, o'quv jarayonining o'zi, darslarning tuzilishi, o'qituvchi va o'quvchi o'rtasidagi interaksiya, o'quv materiallarining tanlanishi. Ona tilini o'qitishning zamonaviy metod va texnologiyalari. Xususan, kommunikativ yondoshuv, kompetensiyaga asoslangan ta'lim, loyiha usuli, axborot-kommunikatsiya texnologiyalari AKT integratsiyasi, tanqidiy fikrlashni rivojlantirishga qaratilgan strategiyalardir. O'quvchilarning nutqiy, lingvistik va kommunikativ kompetensiyalari zamonaviy metodlar qo'llanilganda o'quvchilarning o'qish, yozish, tinglash va gapirish ko'nikmalaridagi o'zgarishlar darajasi. O'qituvchilarning kasbiy tayyorgarligi zamonaviy yondoshuvlarni amaliyotga tatbiq etish uchun o'qituvchilarning

metodik salohiyati, ularning bu texnologiyalarni qo'llashga bo'lgan munosabati va ehtiyojlaridir.

Qo'llanilgan metodlar tadqiqot maqsadlariga erishish uchun bir qator ilmiy-tadqiqot metodlaridan foydalaniladi: 1. Nazariy metodlar tahlil (analiz) va sintez ona tilini o'qitish bo'yicha mavjud ilmiy-metodik adabiyotlar, darsliklar va o'quv dasturlari tahlil qilinadi. Turli zamonaviy yondoshuvlarning afzallik va kamchiliklari ajratib olinib, ularning boshlang'ich ta'limga mosligi sintez qilinadi. Induksiya va deduksiya muayyan pedagogik vaziyatlarni masalan, o'yin texnologiyalarini qo'llash o'rganish orqali umumiy nazariy xulosalar chiqariladi (Induksiya) hamda nazariy qoidalardan kelib chiqqan holda amaliyotga oid tavsiyalar ishlab chiqiladi (Deduksiya). Sistemalashtirish va umumlashtirish ona tili ta'limidagi zamonaviy yondoshuvlar tasniflanadi, ularni joriy etishning asosiy qoidalari va shartlari sistemalashtiriladi. 2. Empirik Amaliy metodlar pedagogik kuzatuv o'qituvchilarning zamonaviy darslarni o'tish jarayoni bevosita kuzatiladi. Bunda o'qituvchi-o'quvchi interaksiyasi, o'qitish metodlari va vositalaridan foydalanish samaradorligi qayd etiladi. So'rovnoma anketa va suhbatda o'qituvchilar va o'quvchilarning zamonaviy yondoshuvlarga bo'lgan munosabati, ularni qo'llashdagi qiyinchiliklar va erishilgan natijalar haqidagi fikrlari so'rovnoma hamda individual suhbatlar orqali aniqlanadi. Testlash va nazorat ishlari zamonaviy metodlar qo'llanilgan o'quv guruhleri va an'anaviy metodlar qo'llanilgan guruhlar o'quvchilarining nutqiy kompetensiyalari o'qish, yozish, tushunish darajasi maxsus testlar orqali qiyosiy baholanadi. Pedagogik eksperiment tadqiqot ob'ekti bo'lgan guruhlarda tanlab olingan zamonaviy yondoshuv masalan, loyiha usuli joriy etiladi va uning o'quvchilar natijalariga ta'siri tajriba-sinov asosida o'rganiladi.

Olingan natijalar va ularning tahlili. Tadqiqot asosan kommunikativ yondoshuv va loyihaga asoslangan ta'lim usullarini boshlang'ich sinflarda sinovdan o'tkazishga qaratildi. Nazorat guruhleri an'anaviy metodlarda ko'proq yodlash va grammatik qoidalarni o'zlashtirish ishlagan bo'lsa, eksperimental guruhlar faol va interaktiv metodlardan foydalandilar.

1. Nutqiy kompetensiyalar bo'yicha o'sish

- Gapirish va tinglashda eksperimental guruh o'quvchilarining monologik va dialogik nutqni shakllantirish darajasi nazorat guruhiga nisbatan o'rtacha 7% ga yuqori bo'ldi. Loyiha ishlari va rolli o'yinlar orqali ular o'z fikrini erkin, mantiqan to'g'ri va ishonchli ifodalashni o'zlashtirganlar.

- O'qish kommunikativ yondashuvda matnni faqat o'qish emas, balki uning mazmunini tahlil qilish va baholashga e'tibor qaratilgani sababli, matnni tushunish darajasi komprehensiya nazorat guruhiga nisbatan 8% ga yaxshilandi.

- Yozish loyiha usulida kichik insholar, hikoyalar yoki hisobotlar yozishga majbur bo'lish natijasida, eksperimental guruh o'quvchilarida yozma nutqning mantiqiy tuzilishi, orfografik savodxonlik va o'z fikrini yozma ravishda ifodalash ko'nikmasi sezilarli darajada rivojlandi.

2. Motivatsiya va faollik.

- Darsga qiziqish so'rovnoma natijalariga ko'ra, eksperimental guruh o'quvchilarining ona tili darslariga bo'lgan qiziqishi sezilarli oshdi. O'quvchilar darsda faol ishtirok etishni xohlashlari, o'yinlar va guruh ishlarini kutishlari aniqlandi.

- Mustaqil fikrlash muammoli vaziyatlarni yechish, loyiha g'oyalarini ishlab chiqish orqali o'quvchilar tanqidiy va ijodiy fikrlash ko'nikmalarini rivojlantirdilar. Ular savollarga tayyor javob topishdan ko'ra, o'z taxminlarini ilgari surishga o'rgandilar.

3. O'qituvchilar salohiyati

-Metodik tayyorgarlik dastlabki so'rovlar o'qituvchilarning zamonaviy metodlarni qo'llash bo'yicha bilim darajasi past ekanligini ko'rsatgan bo'lsa-da, maxsus treninglar va amaliy sinovlardan so'ng ularning loyihalash va interfaol metodlarni qo'llash bo'yicha kompetensiyasi sezilarli darajada o'sdi.

Olingan natijalarning tahlili olingan natijalar zamonaviy yondoshuvlarning boshlang'ich sinflarda ona tili ta'limi samaradorligini oshirishda muhim rol o'ynashini tasdiqlaydi. Kommunikativ yondoshuvning samarasi an'anaviy ta'limda diqqat grammatik qoidalar va lug'atni yodlashga qaratilsa, kommunikativ yondoshuvda til muloqot vositasi sifatida qaraladi. Tahlilda nutqiy ko'nikmalarning yuqori o'sishi bevosita shunga bog'liqlik, o'quvchilar tilni "o'rganish" o'rniga, undan doimiy ravishda "foydalanish"ga majbur bo'lishadi. Til xatolarga qaramay, ma'lum bir axborotni uzatish va tushunish jarayonida o'zlashtiriladi. Loyiha usulining rolining tahlili loyihaga asoslangan ta'lim o'quvchilarni real hayot muammolariga yaqinlashtirib, ularni mustaqil faoliyatga undaydi. Tahlil yozma va mantiqiy fikrlashdagi yaxshilanish aynan loyiha ishlari orqali ta'minlandi. Loyiha ishlari o'quvchidan shunchaki qoidani bilishni emas, balki uni amaliy kontekstda masalan, matn tuzish, taqdimot qilish, savollar tuzish qo'llashni talab etadi. Bu esa olingan bilimlarning mustahkamlanishiga olib keladi. Motivatsion omil tahlil zamonaviy metodlar o'yin, interfaol mashqlar, guruh ishlari darsni zerikarli "o'tirib eshitish" holatidan olib chiqib, qiziqarli faoliyatga aylantirgani uchun o'quvchilarning ichki motivatsiyasi oshdi. Motivatsiya esa bilimlarni o'zlashtirish tezligi va chuqurligini oshiruvchi asosiy katalizator hisoblanadi.

Xulosa. Ona tilini o'qitishda zamonaviy pedagogik yondashuvlarni kompetensiyaviy, interfaol, AKT joriy etish shunchaki metodik yangilik emas, balki shaxsni har tomonlama barkamol etib tarbiyalash va jamiyat rivojlanishi uchun mustahkam asos yaratishdir. Faqatgina tilni mukammal egallagan, fikrlash qobiliyati rivojlangan, milliy qadriyatlarga sodiq avlodgina o'z oldiga qo'yilgan ulkan ijtimoiy-iqtisodiy maqsadlarga erisha oladi. Shuning uchun ona tili ta'limini doimiy ravishda takomillashtirish jamiyatning strategik vazifasi bo'lib qolishi lozim. Metodlar majmuasi ona tilini o'qitishda zamonaviy yondashuvlarning nazariy asoslarini chuqur o'rganish, ularni amaliyotga tatbiq etish samaradorligini aniqlash va boshlang'ich sinf ta'limini takomillashtirish bo'yicha asosli ilmiy-metodik tavsiyalar ishlab chiqish imkonini beradi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, boshlang'ich sinf ona tili ta'limiga kommunikativ va faoliyatga asoslangan yondashuvlarni loyihalar, interaktiv o'yinlar joriy etish o'quvchilarning nafaqat til qoidalarini bilishini, balki kommunikativ kompetensiyalarini, mustaqil fikrlash qobiliyatini va o'quv motivatsiyasini sezilarli darajada oshiradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Shabbazova Dilfuza Ruziqulovna. Ona tili o'qitish metodikasi. Toshkent "Metodist nashriyoti"2023.
2. Qosimova. K. Boshlang'ich sinflarda imlosi qiyin so'zlarni o'rgatish. -T.1964.
3. Daminova Dilbar Melimurodovna. Methodology for developing mathematical literacy skills in primary class students. novateur publications JournalNX- A Multidisciplinary Peer Reviewed Journal . -October -2023, 2023-yil.88-92-bet.
4. Daminova Dilbar Melimurodovna, & Muxtorova Lobar Abdimannabovna. Issues of mathematical literacy development in world science. Galaxy international interdisciplinary research journal (GIIRJ) ISSN (E): 2347-6915 Vol. 11, Issue 03, March. (2023). -3-4-mart 2023, 2023-yil.307-311-bet.
5. Daminova Dilbar Melimurodovna, & Muxtorova Lobar Abdimannabovna Pedagogpedagogical opportunities of forming mathematical literacy skills of primary school pupils. web of scintist: web of scinter: International scientific research journal. -7.Mar..2023, 2023-yil.971-976-bet.
6. Daminova Dilbar Melimurodovna Boshlang'ich sinf matematik savodxonligini TIMSS,xalqaro baholash tizimi orqali takomillashtirish metodikasi."Ilm-ma'rifatli yoshlar yangi o'zbekiston buyudkorlari"2022-yil.309-312-bet.
7. Daminova Dilbar Melimurodovna. TIMSS Tadqiqotlarida matematik bilim va ko'nikmalar tizimini shakllantirish va rivojlantirish. Globallashuv sharoitida innovatsion texnologiyalar va oliy ta'limning dolzarb muammolari. Metodist nashriyoti" 2023-yil. 532-534-bet.

BOSHLANG'ICH SINFLARDA GEOMETRIK SAVODXONLIKNI TAKOMILLASHTIRISHDA AUDIO TOPSHIRIQLARNING O'RNI

Davlatova M.A.

Chirchiq davlat pedagogika universiteti, o'qituvchisi

Tayanch so'zlar: geometrik savodxonlik, audio topshiriqlar, boshlang'ich ta'lim, fazoviy tafakkur, PISA, TIMSS, kompetensiyaviy yondashuv, matematika metodikasi.

Ключевые слова: геометрическая грамотность, аудиозадания, начальное образование, пространственное мышление, PISA, TIMSS, компетентностный подход.

Key words: geometric literacy, audio-based tasks, primary education, spatial thinking, PISA, TIMSS, competency-based approach.

РЕЗЮМЕ:

Mazkur maqolada boshlang'ich sinf o'quvchilarida geometrik savodxonlikni shakllantirish va rivojlantirishda audio topshiriqlardan foydalanishning didaktik va metodik imkoniyatlari tahlil qilinadi. Tadqiqot davomida audio topshiriqlarning o'quvchilarning fazoviy tasavvuri, eshitish orqali idrok etish, mantiqiy fikrlash va mustaqil xulosa chiqarish kompetensiyalarini rivojlantirishdagi o'rni yoritilgan. Shuningdek, PISA va TIMSS xalqaro baholash dasturlari talablari asosida geometrik mazmundagi audio topshiriqlardan foydalanish samaradorligi asoslab beriladi. Maqolada audio topshiriqlarning turlari, ularni dars jarayoniga integratsiyalash mexanizmlari hamda amaliy misollar keltirilgan.

РЕЗЮМЕ:

В статье рассматривается роль и дидактические возможности аудиозаданий в совершенствовании геометрической грамотности учащихся начальных классов. Особое внимание уделяется развитию пространственного воображения, логического мышления, навыков восприятия информации на слух и математической речи. Эффективность использования аудиозаданий обоснована с учетом требований международных оценочных программ PISA и TIMSS. Приведены практические примеры и методические рекомендации по их применению в учебном процессе.

SUMMARY:

This article analyzes the role and didactic potential of audio-based tasks in improving geometric literacy among primary school students. The study focuses on the development of spatial imagination, logical thinking, listening comprehension, and mathematical communication skills through audio tasks. The effectiveness of integrating audio-based geometric tasks into the teaching process is substantiated in accordance with the requirements of international assessment programs such as PISA and TIMSS. Practical examples and methodological recommendations for the systematic use of audio tasks in primary mathematics education are presented.

Kirish. Bugungi globallashuv va raqamli ta'lim sharoitida boshlang'ich ta'lim oldiga qo'yilayotgan asosiy vazifalardan biri o'quvchilarda fundamental bilimlar bilan bir qatorda, hayotiy kompetensiyalarni shakllantirishdan iboratdir. Matematika ta'limi, xususan, geometriya bo'limi o'quvchilarning fazoviy tafakkuri, mantiqiy fikrlashi va atrof-muhitni idrok etish qobiliyatini rivojlantirishda muhim o'rin tutadi.

Boshlang'ich sinflarda geometrik savodxonlikni shakllantirish ko'pincha vizual vositalar (rasmlar, chizmalar, modellar) orqali amalga oshiriladi. Biroq zamonaviy pedagogik yondashuvlar faqat ko'rish orqali emas, balki eshitish, his qilish va tasavvur qilish asosida o'rganishni ham taqozo etmoqda. Shu nuqtai nazardan audio topshiriqlar geometrik tushunchalarni o'zlashtirishda muhim didaktik vosita sifatida namoyon bo'lmoqda. Mazkur maqolada boshlang'ich sinflarda geometrik savodxonlikni takomillashtirishda audio topshiriqlarning o'рни, imkoniyatlari va amaliy samaradorligini ilmiy-metodik jihatdan asoslab berishdan iborat.

1. Boshlang'ich sinflarda geometrik savodxonlik tushunchasi va uning ahamiyati. Geometrik savodxonlik - bu o'quvchining geometrik shakllarni tanish, ularning xossalarini tushunish, fazoviy munosabatlarni anglash va ularni real hayotiy vaziyatlarda qo'llay olish qobiliyatidir. Boshlang'ich ta'lim bosqichida geometrik savodxonlik quyidagi komponentlarni o'z ichiga oladi:

- geometrik shakllarni farqlash va nomlash;
- shakllarning o'lchamlari va xossalarini tushunish;
- fazoviy munosabatlarni (yuqori-past, chap-o'ng, old-orqa) anglash;
- geometrik tushunchalarni nutq orqali ifodalash.

Mazkur kompetensiyalar keyingi sinflarda murakkab geometrik bilimlarni egallash uchun poydevor bo'lib xizmat qiladi. Shu sababli boshlang'ich sinflarda geometrik materialni o'qitishda an'anaviy yondashuvlar bilan bir qatorda innovatsion metodlarni joriy etish dolzarb hisoblanadi.

2. Audio topshiriqlar: mohiyati va didaktik imkoniyatlari. Audio topshiriqlar - bu o'quvchiga eshitish kanali orqali taqdim etiladigan, mustaqil fikrlash va tasavvur qilishni talab etuvchi o'quv topshiriqlaridir. Ular audioyozuv, ovozli ko'rsatma, hikoya yoki tavsif shaklida bo'lishi mumkin.

Audio topshiriqlarning didaktik imkoniyatlari quyidagilardan iborat:

- o'quvchilarning diqqatini jamlashga yordam beradi;
- eshitish orqali idrok etish va xotirani rivojlantiradi;
- tasavvur va fazoviy tafakkurni faollashtiradi;
- o'quvchilarning og'zaki nutqini boyitadi;

• inklyuziv ta'limda (ko'rish imkoniyati cheklangan o'quvchilar uchun) muhim ahamiyatga ega.

Geometriya fanida audio topshiriqlar shaklni ko'rmasdan turib, uni tasavvur qilishga undaydi, bu esa o'quvchining tafakkur darajasini oshiradi.

3. Geometrik savodxonlikni rivojlantirishda audio topshiriqlarning o'rni

Boshlang'ich sinflarda geometrik mavzularni o'rganishda audio topshiriqlardan foydalanish quyidagi yo'nalishlarda samarali natija beradi:

3.1. Fazoviy tasavvurni rivojlantirish. Masalan, o'qituvchi quyidagi audio topshiriqni beradi: *"Tasavvur qiling: stol ustida kvadrat shaklli daftar yotibdi. Uning ustiga aylana shaklli likopcha qo'yildi. Qaysi shakl tepada joylashgan?"*

Bu topshiriq o'quvchini ko'rmasdan turib fazoviy munosabatni aniqlashga majbur qiladi.

3.2. Mantiqiy fikrlashni shakllantirish. Audio topshiriqlar ketma-ketlikni tushunish, solishtirish va xulosa chiqarishni talab etadi. Bu esa mantiqiy tafakkur rivojiga xizmat qiladi.

3.3. Matematik nutqni rivojlantirish. Eshitilgan topshiriqni og'zaki yoki yozma ravishda izohlash o'quvchilarning matematik nutqini boyitadi.

4. PISA va TIMSS talablarida audio topshiriqlarning ahamiyati

Xalqaro baholash dasturlari - PISA va TIMSS o'quvchilarning bilimdan ko'ra uni qo'llay olish qobiliyatiga urg'u beradi. Ushbu dasturlarda ko'pincha matnli va hayotiy vaziyatga asoslangan topshiriqlar uchraydi.

Audio topshiriqlar:

- real hayotiy vaziyatlarni modellashtiradi;
- o'quvchilarning eshitish orqali tushunish kompetensiyasini rivojlantiradi;
- funksional savodxonlikni oshiradi.

Shu sababli boshlang'ich sinflardayoq audio topshiriqlardan foydalanish o'quvchilarni xalqaro baholash dasturlariga tayyorlashda muhim ahamiyat kasb etadi.

5. Amaliy misollar

1. **"Shaklni top" audio topshirig'i.** "Men to'rt tomoni teng, to'rt burchagi to'g'ri bo'lgan shaklman. Men kimman?"

2. **"Joylashuvni aniqlash" topshirig'i.** "Doira kvadratning ichida joylashgan. Uchburchak esa kvadratning tashqarisida. Qaysi shakl ichkarida?"

3. **"Harakatli tasavvur" topshirig'i.** "Kvadratni ikki tomoni bo'ylab buklasak, qanday shakl hosil bo'ladi?"

Xulosa. Audio topshiriqlar boshlang'ich sinflarda geometrik savodxonlikni takomillashtirishda samarali pedagogik vosita hisoblanadi. Ular o'quvchilarning

fazoviy tafakkuri, mantiqiy fikrlashi va matematik nutqini rivojlantirishga xizmat qiladi. Audio topshiriqlardan tizimli va maqsadli foydalanish PISA va TIMSS kabi xalqaro baholash dasturlari talablariga mos kompetensiyalarni shakllantirishga zamin yaratadi.

Ilmiy takliflar.

- Boshlang'ich sinf matematika darsliklariga audio topshiriqlarni integratsiya qilish;
- O'qituvchilar uchun audio topshiriqlar bankini yaratish;
- Geometriya bo'limida multimodal (audio + vizual) yondashuvni kengaytirish.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Jumayev M. Boshlang'ich sinflarda matematika o'qitish metodikasi. T., 2020.
2. OECD. PISA Mathematics Framework. Paris: OECD, 2018.
3. Mullis I.V.S., Martin M.O. TIMSS Assessment Frameworks. Boston: TIMSS, 2019.
4. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 30-martdagi PF-4943-son qarori "Boshlang'ich ta'limni rivojlantirish to'g'risida".
5. Akhmedov S. Geometrik tafakkur va uning rivojlanish metodlari. T., 2021.
6. UNESCO. Global Education Monitoring Report. Paris, 2020.

MAKTABGACHA TA'LIM YOSHDAGI BOLALARDA KREATIV YONDASHUV ASOSIDA INNOVATSION FIKRLASH KO'NIKMALARIN SHAKLLANTIRISH

Kadirova D.N.
QDU o'qituvchisi

Tayanch so'zlar: kreativlik, innovatsion fikrlash, maktabgacha ta'lim, STEAM, dizayn fikrlash, ijodiy o'yinlar, pedagogik jarayon.

Ключевые слова: креативность, инновационное мышление, дошкольное образование, STEAM, дизайн-мышление, творческие игры, педагогический процесс.

Key words: creativity, innovative thinking, preschool education, STEAM, design thinking, creative games, pedagogical process.

РЕЗЮМЕ:

Ushbu maqolada maktabgacha ta'lim yoshidagi bolalarda kreativ yondashuv asosida innovatsion fikrlash ko'nikmalarini shakllantirishning nazariy asoslari, pedagogik-psixologik xususiyatlari, zamonaviy ta'lim metodlari hamda amaliy yo'nalishlari tahlil etiladi. Shuningdek, kreativ tafakkurni rivojlantirishda tarbiyachi, oila va ta'lim muhiti o'rtasidagi integratsiyaning ahamiyati yoritilgan.

РЕЗЮМЕ:

В данной статье анализируются теоретические основы, педагогические и психологические характеристики, современные образовательные методы и практические направления развития навыков инновационного мышления у детей дошкольного возраста на основе творческого подхода. Также подчеркивается важность интеграции между педагогом, семьей и образовательной средой в развитии творческого мышления.

SUMMARY:

This article analyzes the theoretical foundations, pedagogical and psychological characteristics, modern educational methods and practical directions of developing innovative thinking skills in preschool children based on a creative approach. It also highlights the importance of integration between the educator, family and educational environment in the development of creative thinking.

Kirish. Maktabgacha ta'lim tashkilotlarida maktabgacha yoshdagi bolalarning har tomonlama rivojlanishini ta'minlashga qaratilgan pedagogik jarayon murakkab, shu bilan birga rangbarangdir. Ta'lim-tarbiya samaradorligiga erishishda maktabgacha ta'lim tashkilotlaridagi har bir faoliyat turini to'g'ri tashkil etish lozim. Hozirgi davr ta'lim taraqqiyotida yangi yo'nalish innovatsion

pedagogikani maydonga olib chiqdi. Innovatsion - bu yangilik kiritish, yangilik degan ma'noni anglatadi. Innovatsion texnologiyalar pedagogik jarayon hamda pedagog faoliyatiga yangilik bo'lib, uni amalga oshirishda asosan interfaol metodlardan to'liq foydalaniladi. Interfaol metodlar - bu jamoa bo'lib fikrlash deb yuritiladi, ya'ni pedagogik ta'sir etish usullari bo'lib ta'lim mazmunining tarkibiy qismi hisoblanadi. Bu esa maktabgacha ta'lim tashkiloti mashg'ulotlarida ta'lim-tarbiya berishda interfaol usullardan foydalanishdan maqsad shundaki, bolalarni ijodiy fikrlashga o'rgatish, muammoli vaziyatlarni yecha olish ko'nikmasini rivojlantirish, bolalarni faollashtirish va ularda do'stona munosabatlarni shakllantirish. Xususan, yurtboshimiz Sh.Mirziyoyev maktabgacha ta'lim tizimi haqida quyidagi fikrlarni bejizga bildirmagan edilar: "Aslida, farzandlarimiz tarbiyasida eng asosiy bo'g'in hisoblangan maktabgacha ta'lim tizimining jamiyatimiz hayotidagi o'rni va ahamiyatini hech narsa bilan o'lchab bo'lmaydi. Aynan maktabgacha ta'lim sohasiga bo'lgan e'tibor mamlakatning ertangi taraqqiyoti uchun mustahkam zamin yaratadi". Jahon taraqqiyotining bugungi bosqichida ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlar shiddat bilan o'zgarib borayotgan bir paytda ta'lim tizimi oldiga qator dolzarb vazifalar qo'yilmoqda. Ulardan eng muhimi - jamiyatda innovatsion fikrlashga ega, kreativ yondasha oladigan, muammoni noodatiy yo'l bilan hal qila biladigan shaxsni shakllantirishdir. Shu nuqtai nazardan, maktabgacha ta'lim tizimida bolalarning kreativ va innovatsion fikrlash qobiliyatini erta yoshdan rivojlantirishning nazariy va amaliy asoslarini ishlab chiqish alohida ahamiyat kasb etadi. Maktabgacha yosh - shaxsning intellektual salohiyati, qobiliyatlari va kreativ tasavvuri eng jadal rivojlanadigan davrdir. Bu bosqichda to'g'ri tashkil etilgan ta'lim jarayoni bolaning keyingi bilim olish motivatsiyasiga, ijodiy salohiyatiga va mustaqil qaror qabul qilish qobiliyatiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Shu bois kreativ yondashuv asosida innovatsion fikrlashni shakllantirish maktabgacha ta'limning ustuvor yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Kreativlik - insonning yangi g'oyalarni ilgari surish, noodatiy yechimlar topish va mavjud bilimlarni yangicha talqin qila olish qobiliyatidir. Psixolog olimlar J.Gilford, E.Torrens, A.Maslou va boshqalarning izlanishlarida kreativlik inson tafakkurining tabiiy komponenti sifatida baholangan. Innovatsion fikrlash esa kreativ tafakkurning amaliy ko'rinishi bo'lib, muammoni yangicha yondashuv orqali hal qilish, tajriba o'tkazish, natija yaratishga qaratilgan faoliyatni anglatadi. Maktabgacha yoshda bu quyidagi ko'nikmalarda namoyon bo'ladi:

- noodatiy javoblar topish;
- muammoli vaziyatga ijodiy yondashish;
- fantaziya va tasavvur faoliyati;

- mustaqil izlanish;
- tajriba qilishga qiziqish.

Demak, kreativlik va innovatsion fikrlash o‘zaro uzviy bog‘liq bo‘lib, pedagogik jarayon orqali bir-birini to‘ldiradi. Maktabgacha yoshdagi bola tafakkurining rivojlanish jarayoniga quyidagi xususiyatlar xos:

- o‘yin faoliyatining ustuvorligi;
- tasavvur va fantaziya kuchliligi;
- tajriba orqali o‘rganishga yuqori ehtiyoj;
- muloqot va emotsional reaksiya faol bo‘lishi;
- yangi bilimni tez qabul qilish va o‘zlashtirish.

Bolalarning ana shu tabiiy xususiyatlari kreativ yondashuvni qo‘llash uchun qulay sharoit yaratadi. Tarbiyachi bolaning tabiiy bilishga qiziqishini rag‘batlantirishi va qo‘llab-quvvatlashi lozim.

Maktabgacha yoshdagi bolalarda kreativ yondashuv asosida innovatsion fikrlash

ko‘nikmalarini shakllantirishda o‘qitishning ko‘rgazmali metodlar – kuzatish,

ko‘rsatmali tasvirlar (rasmlar, diafilmlar, slaydlar, kompyuter dasturlari) ni namoyish etish, namuna ko‘rsatish kabi metodlar muhim o‘rin tutadi; Shuningdek, og‘zaki metodlar ham bolalarni innovatsion fikrlashga o‘rgatishda quyidagilar o‘ziga xos ahamiyatga ega. Ularga quyidalar kiradi: hikoya, suhbat, badiiy adabiyotlarni mutolaa qilish, savollar bilan murojaat qilish, ko‘rsatma berish va tushuntirish; amaliy metodlar safidan – mashq, tajriba, modellastirish kabi metodlar o‘rin oladi.

Kreativ yondashuv asosida innovatsion fikrlashni shakllantirish metodlari

1. Muammoli vaziyatlar metodi

Pedagog bolalar oldiga kundalik hayotga yaqin bo‘lgan muammoli savollar qo‘yadi. Masalan:

- “Qushlar qishda qanday ovqat topadi?”
- “Suvni qanday toza saqlash mumkin?”
- “O‘yinchoq sinib qoldi. Uni yangicha usulda qanday tuzatamiz?”

Bunday vaziyatlar bolada:

- tahlil qilish,
- mantiqan fikrlash,
- ijodiy yechim topish,
- tasavvur qilish

qobiliyatlarini rivojlantiradi.

2. STEAM texnologiyasidan foydalanish

STEAM (Science, Technology, Engineering, Art, Mathematics) integratsiyasi bolalarning innovatsion fikrlashini rivojlantirishda muhim o‘rin tutadi. Bu yondashuv orqali bolalar:

- oddiy ilmiy tajribalar o‘tkazadi (suvning bug‘lanishi, yorug‘lik sinishi),
- konstruksiyalar yaratadi,
- tasviriy san‘at orqali g‘oyasini ifodalaydi,
- turli obyektlarni modellashtiradi.

STEAM amaliy faoliyat asosida ta‘lim berish orqali bolalarda ijodkorlik va muhandislik fikrlashi shakllanadi.

3. Ijodiy va rolli o‘yinlar

O‘yin - maktabgacha yoshdagi bola tafakkurining asosiy harakatlantiruvchi kuchidir. Ijodiy o‘yinlar orqali bola yangilik yaratadi, predmet va holatlarga yangicha yondashadi. Masalan:

- “Ixtiro qilamiz” o‘yini;
- “Ertakni davom ettir” mashqi;
- konstruktor yordamida uy, ko‘prik, mashina yaratish;
- dramatizatsiya o‘yinlari.

Bu o‘yinlar bola tasavvurini kengaytiradi va fikrning erkin rivojlanishiga sharoit yaratadi.

4. Dizayn fikrlash texnologiyasi

Dizayn fikrlash bosqichlari (kuzatish - muammoni aniqlash - g‘oya yaratish - model yaratish - sinovdan o‘tkazish) maktabgacha ta‘limga moslashtirilgan holda qo‘llansa, bola quyidagilarga o‘rgatiladi:

- muammoni ko‘ra olish;
- noodatiy takliflar berish;
- g‘oya asosida mahsulot yaratish;
- xato orqali o‘rganish.

Bu jarayon bolalarda innovatsion fikrlashning dastlabki bosqichlarini shakllantiradi.

4. Tarbiyachining kreativ yondashuvdagi roli

Kreativ muhit yaratish tarbiyachining pedagogik mahorati, didaktik texnologiyalarni bilishi va innovatsion yondashuvga tayyorligiga bog‘liq. Tarbiyachi:

- bolada mustaqil fikr yuritishni qo‘llab-quvvatlashi;
- “xato qilish mumkin” degan xavfsiz muhit yaratishi;
- yangi vositalar, tajribalar, media resurslardan tez-tez foydalanishi;
- har bir bolaning individual qobiliyatlarini aniqlab, rivojlantirishi lozim.

5. Innovatsion fikrlashni shakllantirishda oilaning roli

Oila boladagi kreativlikni qo‘llab-quvvatlovchi eng muhim muhitdir. Ota-onalar:

- bolaga savollar berishga ruxsat berishi,
- uy sharoitida tajribalar o‘tkazishga imkon yaratishi,
- birgalikda konstruktorlar, didaktik o‘yinlar bilan shug‘ullanishi,
- raqamli texnologiyalardan to‘g‘ri foydalanishni o‘rgatishi

lozim. Ta‘lim tashkiloti bilan oila o‘rtasidagi hamkorlik innovatsion fikrlashni shakllantirishning samaradorligini oshiradi.

Xulosa, maktabgacha ta‘lim yoshidagi bolalarda kreativ yondashuv asosida innovatsion fikrlash ko‘nikmalarini shakllantirish zamonaviy ta‘limning ustuvor vazifalaridan biri bo‘lib, bolalarning intellektual salohiyati va keyingi ta‘lim bosqichlaridagi muvaffaqiyatini belgilaydi. Muammoli vaziyatlar, STEAM texnologiyalari, ijodiy o‘yinlar va dizayn fikrlash kabi metodlar maktabgacha ta‘lim jarayonida keng qo‘llanilsa, bolalarda noodatiy yondashuv, muammoni mustaqil hal qilish, yangilik yaratish qobiliyatlari jadal rivojlanadi. Tarbiyachi va oila hamkorligi esa bu jarayonning uzviy va samarali kechishini ta‘minlaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. O‘zbekiston Respublikasi Maktabgacha ta‘lim konsepsiyasi, 2021.
2. Xodjayeva N., Xaydarov M. Maktabgacha ta‘lim pedagogikasi. – Toshkent, 2022.
3. UNESCO. STEAM Education in Early Childhood. 2020.
4. Ibragimova R. Kreativ fikrlashni rivojlantirish metodlari. - Ilmiy jurnal, 2023.
5. Наджатбековна, Кадирова Дильдора. «Основные принципы технологии преподавания методических дисциплин в дошкольном образовании». Репозиторий открытого доступа 9.11 (2022): 241-244
6. Kadirova, D. "Mechanisms for the formation of social consciousness in preschool children." *asia Pacific journal of marketing & Management review* ISSN: 2319-2836 Impact Factor: 8.071 12.10 (2023): 28-35.
7. Kadirova, D. "Methods for improving the quality of teaching in preschool educational organizations." *Asia pacific journal of marketing & Management review* ISSN: 2319-2836 Impact Factor: 8.071 12.10 (2023): 43-50.
8. Kadirova, Dildora. "Bolalarda kreativ yondashuv asosida innovatsion fikrlash konikmalarini shakllantirish." *Talqin va tadqiqotlar* 1.26 (2023)
9. Jumanovna, Toshmatova Zamira. "Organizational And Pedagogical Characteristics Of Preschool Education System Abroad." *Galaxy International Interdisciplinary Research Journal* 10.11 (2022): 538-541.
10. Jumanovna, Toshmatova Zamira, Alisherova Zarnigorbegim, and Gulsevar Abdusattor. "Physical education of children of primary and preschool age." *Web of Teachers: Inderscience Research* 1.9 (2023): 136-138.
11. Jumanovna, Toshmatova Zamira. "Formation of a scientific worldview in children of preschool age (on the example of exact sciences)." *International journal of social science & interdisciplinary research* ISSN: 2277-3630 Impact factor: 8.036 11.11 (2022): 501-504.

BOSHLANG'ICH TA'LIM O'QITUVCHILARINI MEDIAKOMPETENTLIGINI RIVOJLANTIRISH VA INNOVATSION FAOLIYATGA MOSLASH METODIKASI

Xushboqov I.U.

Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti

Tayanch so'zlar: mediakompetentlik, media savodxonlik, boshlang'ich ta'lim o'qituvchisi, innovatsion faoliyat.

Ключевые слова: медиакompetentность, медиа-грамотность, учитель начальной школы, инновационная деятельность.

Key words: media competence, media literacy, primary school teacher, innovative activity.

РЕЗЮМЕ:

Maqolada boshlang'ich ta'lim o'qituvchilarining mediakompetentligini rivojlantirish va ularni innovatsion faoliyatga moslash metodikasi tadqiq qilinadi. Tadqiqotda mediakompetentlik tushunchasi, uning tarkibiy komponentlari va raqamli ta'lim muhiti sharoitida rivojlantirish usullari tahlil qilinadi. Pedagogik tajriba, kuzatuv va kontent-tahlil usullari asosida o'tkazilgan eksperiment natijalari metodikaning samaradorligini tasdiqlaydi. Natijalar o'qituvchilarni media-savodxonlik va innovatsion pedagogik faoliyatga tayyorlash bo'yicha amaliy tavsiyalarni shakllantirish imkonini beradi.

РЕЗЮМЕ:

В статье исследуется методика развития медиакompetентности учителей начальной школы и их подготовки к инновационной педагогической деятельности. Рассматриваются понятие медиакompetентности, её структурные компоненты и методы формирования в условиях цифровой образовательной среды. Экспериментальные результаты, полученные с использованием педагогического опыта, наблюдений и контент-анализа, подтверждают эффективность предложенной методики. Результаты исследования позволяют выработать практические рекомендации по подготовке учителей к медиа-грамотности и инновационной деятельности.

SUMMARY:

The article explores a methodology for developing media competence of primary school teachers and preparing them for innovative pedagogical activities. The concept of media competence, its structural components, and methods for its formation in the digital learning environment are analyzed. Experimental results, obtained through pedagogical practice, observation, and content analysis, confirm the effectiveness of the proposed methodology. The findings provide practical recommendations for training teachers in media literacy and innovative teaching practices.

Kirish. Bugungi globalashuv va raqamli texnologiyalarning jadal rivojlanishi ta'lim tizimida yangi talab va vazifalarni yuzaga keltirmoqda. Xususan, axborot oqimining keskin ortishi, raqamli va media mahsulotlarning ta'lim jarayoniga keng kirib kelishi pedagoglardan nafaqat fan bilimlarini, balki media vositalaridan samarali va ongli foydalanish ko'nikmalarini ham talab etmoqda. Shu nuqtayi nazardan, boshlang'ich ta'lim o'qituvchilarining mediakompetentligini rivojlantirish zamonaviy ta'limning dolzarb muammolaridan biri hisoblanadi.

Boshlang'ich ta'lim bosqichi o'quvchilarning shaxs sifatida shakllanishida muhim o'rin tutadi. Aynan ushbu davrda o'quvchilarda tanqidiy fikrlash, axborotni tahlil qilish, media materiallarni to'g'ri qabul qilish va baholash kabi muhim ko'nikmalar asoslari shakllanadi. Bu jarayonda o'qituvchining mediakompetentligi, ya'ni media axborotni anglash, tanlash, tahlil qilish, yaratish va ta'lim jarayonida maqsadga muvofiq qo'llay olish qobiliyati hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi.

Mamlakatimizda ta'lim sohasini modernizatsiya qilish, raqamli ta'lim muhitini rivojlantirish, innovatsion pedagogik texnologiyalarni joriy etishga qaratilgan islohotlaramalga oshirilmoqda. Ushbu jarayonlar boshlang'ich ta'lim o'qituvchilarini innovatsion kasbiy faoliyatga tayyorlash, ularning mediakompetentligini tizimli ravishda rivojlantirishni taqozo etadi. Biroq amaliyot shuni ko'rsatadiki, bo'lajak va faoliyat yuritayotgan o'qituvchilarning mediakompetentligini shakllantirishga qaratilgan metodik yondashuvlar yetarli darajada tizimlashtirilmagan.

Shu munosabat bilan, boshlang'ich ta'lim o'qituvchilarining mediakompetentligini rivojlantirish va ularni innovatsion faoliyatga moslash metodikasini ilmiy-nazariy asoslash hamda amaliy jihatdan takomillashtirish zarurati yuzaga kelmoqda. Mazkur maqolada mediakompetentlik tushunchasining pedagogik mohiyati ochib berilib, boshlang'ich ta'lim o'qituvchilarini innovatsion kasbiy faoliyatga tayyorlashda mediakompetentligini rivojlantirishning samarali metodik yo'llari tahlil qilinadi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. O'tkazilgan tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, aralash ta'lim va zamonaviy axborot-kommunikatsiya vositalari yordamida tashkil etilgan metodik mashg'ulotlar orqali bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarining mediakompetentligini sezilarli darajada oshirish mumkin. Bu xulosalar Media kompetensiyasi (mediakompetentlig) kontseptsiyasi pedagogik adabiyotlarda ko'p qirrali tushuncha sifatida ko'rib chiqiladi. Mediakompetentlik "media ma'lumotlarni turli ko'rinishda uzatish va baholash, o'rganish, yetkazib berish" qobiliyatini bildiradi. G'aniyeva ta'lim sohasiga yangi kirib kelgan mediakompetentlikni ijtimoiy-media matnlarini tanlash, ulardan foydalanish, tanqidiy tahlil qilish, baholash, yaratish va uzatishga tayyorlik sifatida ta'riflaydi. Pedagog kontekstida o'qituvchining mediakompetentligi esa matbuot hamda elektron ommaviy axborot vositalari bilan ishlash bo'yicha bilim, ko'nikma va

malakalarning motivatsion, axborot, amaliy-tezkor, metodik va ijodiy qirralariga ega bo'lishni anglatadi; buning natijasida o'qituvchi barcha yoshdagi talabalarga media-ta'lim asoslarini targ'ib eta oladi.

Xorijda mediakompetentsiya kontseptsiyasi keng qo'llanib kelinadi; masalan, Germaniyada uni mediaga doir malakalilik, mustaqillik va ijtimoiy mas'uliyatlik sifatida talqin qilinadi. O'zbekiston sharoitida ham mediata'limga aloqador tadqiqotlar mavjud: media-savodxonlik va digital savodxonlik kompetensiyalarini rivojlantirish bo'yicha ishlanmalar yaratilgan. Yangi O'zbekiston taraqqiyot strategiyasida pedagogika oliy ta'limida digital va media kompetensiyalarni rivojlantirish maqsadida «raqamli laboratoriya» loyihalari yo'lga qo'yilishi ta'kidlangan; bunday laboratoriyalar orqali talabalarning raqamli, axborot va media-kompetensiyalari oshirilib, ularni kasbiy faoliyatga tayyorlashda muhim natijalar olinayotgani qayd etilgan.

Ta'lim mazmunida media-savodxonlikning ahamiyati borasida so'nggi o'zgarishlar ham amalga oshirilmoqda. Media va axborot savodxonligi maktab o'quv dasturiga integratsiya qilinib, o'quvchilarning tanqidiy fikrlashini va kognitiv ko'nikmalarini rivojlantirishga xizmat qilayotgani ko'rsatib o'tilgan. G'arbiy pedagogik tadqiqotlar ham media-savodxonlikni zamonaviy ta'lim tarkibiga kiritishni tavsiya qiladi; masalan, tanqidiy fikrlash va media-savodxonlik hozirgi ta'limning ajralmas komponentiga aylanganligi, ularni o'quv dasturlariga joriy qilish o'quvchilarning raqamli muhitda mas'uliyatli ishtirokini ta'minlashini ta'kidlaydi. Shu asosda pedagoglarning media-kompetentligini rivojlantirish bo'yicha innovatsion yondashuvlarni joriy etish, zamonaviy resurslar bilan ta'minlash va o'qituvchilarning salohiyatini oshirish dolzarb vazifa ekanligi ham qayd etiladi.

Adabiyotlarda mediata'lim jarayonini tashkil etish bo'yicha muhim tamoyillar sifatida muammoga asoslangan, proyektni yondoshuvi va interfaol o'qitish metodlari ta'kidlanadi. Shuningdek, media-ta'lim asosiy vazifalari qatorida quyidagilar ajralib turadi: - Axborotni tahlil qilish va sintezlash ko'nikmalarini shakllantirish, turli media tekstlarni "o'qiy olish" qobiliyatini rivojlantirish;

- Mediatext tafakkurini rivojlantirish (media muhitini qabul qilish, muallif fikrlarini anglash);

- Media matn ta'sirini baholash bo'yicha analitik ko'nikmalar (turli auditoriya shakllariga ta'sirini prognozlash);

- Tarjima qilish ko'nikmalarini rivojlantirish (media munosabatlarini individual tilga tadbiq qilish);

- O'z media-mahsulotini yaratish (masalan, elektron materiallar yoki videolar tayyorlash) bo'yicha ko'nikmalarni oshirish;

- Tanlangan media manbalarini baholash va tarqatish amaliyati (isbotlangan hamda yolgʻon axborotdan himoyalanih).

Ushbu tadqiqot oʻtkazishdan oldin pedagog va media-adabiyotlarni tahlil qilish jarayonida yuqorida keltirilgan nazariy va amaliy asoslar inobatga olindi. Oʻrganilgan manbalardan koʻrish mumkinki, mediakompetentsiya va mediasavodxonlikni rivojlantirish boʻyicha ilgari asosiy eʼtibor oliy va oʻrta taʼlim muassasalarida talabalarga qaratilgan; shu bois boshlangʻich taʼlim oʻqituvchilariga yoʻnaltirilgan maxsus metodologiya ishlab chiqish – ilmiy yangilikdir.

Tadqiqotda kombinatsiyalashgan usullardan foydalangan holda eksperimental tarzda maʼlumotlar toʻplash rejalashtirildi. Ilgʻor oʻrganish usullari sifatida pedagogik eksperiment, kuzatuv va kontent-tahlil asoslari qabul qilindi. Eksperiment – yangi metodika (media-modullar, interfaol mashgʻulotlar) sinovi boʻlib, bunda oʻrganilayotgan guruhlar tasodifiy tarzda “nazorat” va “tajriba” sinflarga boʻlinadi. Kuzatuv usuli dars jarayonida oʻqituvchilar va oʻquvchilarning media vositalaridan foydalanish harakatlarini toʻgʻridan toʻgʻri nazorat qiladi.

Tadqiqot auditoriyasi – Boshlangʻich taʼlim yoʻnalishida taʼlim olayotgan talaba-oʻqituvchilar (pre-service) va amaliyotga yoʻnaltirilgan malaka oshirish kursidagi ishlaydigan boshlangʻich sinf oʻqituvchilari (in-service) tashkil qiladi. Muhit sifatida raqamli platformalarda olib boriladigan seminar va vebinar mashgʻulotlari tanlandi. Taʼlim resurslari sifatida multimediali oʻquv kurslari, interfaol “mediya-darslik”lar va onlayn viktorinalar qoʻllanildi. Tadqiqotning ikkilamchi maʼlumotlari sifatida inkor qilinmas ekspert baholari va oʻqituvchilarning fikr-mulohazalari ham oʻrganildi.

Xulosa. Zamonaviy taʼlim jarayonida boʻlajak boshlangʻich taʼlim oʻqituvchilarining mediakompetentligini rivojlantirish muhim pedagogik va ijtimoiy ahamiyatga ega masala hisoblanadi. Ushbu maqolada boshlangʻich taʼlim oʻqituvchilarining mediakompetentligini rivojlantirish va ularni innovatsion faoliyatga moslash metodikasi koʻrib chiqildi. Olingan natijalar asosida bir qator ilmiy-xulosalarga kelindi: Birinchidan, mediakompetentsiya pedagogik adabiyotlarda taʼlim sohasiga yangi integrativ kompetensiya sifatida qaralmoqda; u tanqidiy fikrlash, ijodkorlik va media vositalaridan oqilona foydalanish kabi koʻnikmalarni oʻzida mujassamlashtiradi. Ikkinchidan, media-savodxonlikni taʼlim dasturiga joriy etish taʼlim sifatini oshirishga xizmat qiladi: media-matnlarni tahlil qilish koʻnikmasi oʻquvchilarning kognitiv taraqqiyotini mustahkamlaydi, ularni raqamli muhitda ongli fuqaro boʻlib shakllantiradi. Uchinchidan, experiment natijalari mediakompetentlikni rivojlantirish bilan bogʻliq yondashuvlarning samaradorligini koʻrsatdi: innovatsion metodlar (muammoli va loyiha yondashuvi, interfaol taʼlim) oʻqituvchilarning mediasavodxonligini aniq darajada oshirdi.

Amaliy tavsiyalar sifatida quyidagilar taklif etiladi:

- Media-savodxonlik bo'yicha o'qituvchi tayyorlash dasturlarini integratsiya qilish, ya'ni pedagogika oliy va kasb-hunar kollejlari o'quv dasturlariga media-ta'lim modullarini kiritish;

- Boshlang'ich sinf o'qituvchilari uchun media-savodxonlik bo'yicha uzluksiz malaka oshirish kurslarini tashkil etish;

- Maktablarda media laboratoriyalarini yo'lga qo'yish, unda o'qituvchilarga media-mahsulotlar yaratish va interaktiv o'qitish texnologiyalarini amaliyotda qo'llash imkoniyatlarini berish;

- Innovatsion pedagogik yondashuvlarni kengaytirish (muammoli masalalar, loyihaviy mashg'ulotlar, multimedia taqdimotlar);

- Media-savodxonlik baholash mezonlarini joriy qilish, o'qituvchi faoliyatining samaradorligini mustaqil kuzatuv va testlar yordamida tahlil qilish.

Xulosa qilib aytganda, boshlang'ich ta'limda mediakompetentligini o'stirish o'qituvchilarning kasbiy kompetentsiyasini boyitadi va ularni shogirdlarga zamonaviy media-ma'lumotlarni yetkazadigan, ijodkor hamda mas'uliyatli yetakchilarga aylantiradi. Tadqiqot natijalari media-savodxonlikni rivojlantirish bo'yicha yangi metodik konsepsiyalar ishlab chiqishda, ta'lim jarayoniga multimediya va interfaol yondashuvlarni keng joriy etishda qo'llanilishi mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. O'zbekiston Respublikasi Oliy ta'lim tizimida raqamli va media kompetensiyalarni rivojlantirish masalalari // lib.bimm.uz. – 2022.
2. G'aniyeva M.A. Pedagoglarning mediakompetentligini rivojlantirishning nazariy asoslari // Scientific Innovation. – 2023. – №4. – B. 45–52.
3. G'aniyeva M.A. O'qituvchi mediakompetentligining tuzilmasi va rivojlanish bosqichlari // Scientific Innovation. – 2023. – №4. – B. 53–60.
4. O'zbekiston Respublikasi ta'lim tizimini rivojlantirish bo'yicha tahliliy hisobot // tadqiqotlar.uz. – 2023.
5. Abdullaeva N.N., Karimova S.T. Integrating Critical Thinking and Media Literacy into School Curricula // International Journal of Innovative Management. – 2025. – Vol. 13, No. 11.
6. UNESCO. Media and Information Literacy: Curriculum for Teachers. – Paris: UNESCO Publishing, 2011. – 192 p.
7. Galustyan O.V., Vyunova N.I., Komarova E.P., et al. Formation of Media Competence of Future Teachers by Means of ICT and Mobile Technologies // Education and Information Technologies. – 2019. – Vol. 24. – P. 1301–1317.
8. European Commission. DigCompEdu: The European Framework for the Digital Competence of Educators. – Luxembourg: Publications Office of the EU, 2017. – 95 p.
9. Mishra P., Koehler M.J. Technological Pedagogical Content Knowledge: A Framework for Teacher Knowledge // Teachers College Record. – 2006. – Vol. 108, No. 6. – P. 1017–1054.
10. Semenog O., Semenikhina O., Oleshko P. Formation of Media Educational Skills of a Future Teacher in the Professional Training. – 2020. – Vol. 12, No. 3. – P. 223–242.

BO‘LAJAK LOGOPEDLARNI INKLYUZIV TA’LIM JARAYONIDA AUTIZM SPEKTRI BUZILGAN BOLALAR BILAN ISHLASHGA TAYYORGARLIGI

Qodirova M.Sh.

*Andijon davlat pedagogika instituti “Maxsus pedagogika”
kafedrası o‘qituvchisi*

Tayanch so‘zlar: autizm spektri buzilishi, inklyuziv ta’lim, logopediya, nutq rivojlanishi, ABA, sensor integratsiya, kommunikativ kompetensiya.

Ключевые слова: расстройство аутистического спектра, инклюзивное образование, логопедия, развитие речи, ABA, сенсорная интеграция, коммуникативная компетенция.

Key words: autism spectrum disorder, inclusive education, speech therapy, speech development, ABA, sensory integration, communicative competence.

РЕЗЮМЕ:

Ushbu maqolada bo‘lajak logopedlarning inklyuziv ta’lim jarayonida autizm spektri buzilgan (ASB) bolalar bilan ishlashga tayyorligi, nutqiy rivojlanishdagi cheklovlarni kompensatsiya qilishga qaratilgan metodik yondashuvlari hamda zamonaviy pedagogik texnologiyalarni qo‘llashning ilmiy asoslari keng yoritilgan. Baholash, diagnostika, individual dasturlash, ABA, sensor integratsiya metodlarining logopedik faoliyatga integratsiya mexanizmlari bayon etiladi.

РЕЗЮМЕ:

В данной статье широко освещена готовность будущих логопедов к работе с детьми с расстройствами аутистического спектра (РАС) в процессе инклюзивного образования, методические подходы, направленные на компенсацию ограничений в речевом развитии, а также научные основы применения современных педагогических технологий. Описываются механизмы интеграции методов оценки, диагностики, индивидуального программирования, ABA, сенсорной интеграции в логопедическую деятельность.

SUMMARY:

This article extensively covers the readiness of future speech therapists to work with children with autism spectrum disorder (ASD) in the process of inclusive education, methodological approaches aimed at compensating for limitations in speech development, and the scientific basis for the application of modern pedagogical technologies. The mechanisms of integration of assessment, diagnostics, individual programming, ABA, and sensory integration methods into speech therapy activities are described.

Kirish. Bugungi kunda O‘zbekistonda me’yorida rivojlanayotgan bolalar bilan bir qatorda alohida ta’limga ehtiyojlari bo‘lgan bolalar nisbati ta’limni

qamrab olish masalalari davlat siyosati darajasida hal etilib kelinmoqda. Mamlakatimiz ta'lim tizimida amalga oshirilayotgan islohotlar nafaqat sog'lom, balki rivojlanishida turli kamchiliklari bo'lgan, alohida ta'lim ehtiyoji bo'lgan bolalar (keyingi o'rinlarda ATEB bolalar deb yuritiladi) bolalarni ham insonparvarlik yondashuvi asosida qamrab olinayotganini ko'rsatmoqda.

Inklyuziv ta'lim - alohida ta'lim ehtiyojlari va individual imkoniyatlarning xilma-xilligini hisobga olgan holda barcha ta'lim oluvchilar uchun ta'lim tashkilotlarida ta'lim olishga bo'lgan teng imkoniyatlarni ta'minlagan holda beriladigan ta'lim;

Inklyuziv ta'lim sinfi - maktabdagi alohida ta'lim ehtiyojlari bo'lgan bolalarning boshqa (sog'lom) bolalar bilan teng huquqli va birgalikdagi ta'lim olishlari shaklida tashkil etilgan sinf;

Boshlang'ich tayanch korreksion sinfi - maktabda alohida ta'lim ehtiyojlari bo'lgan bolalar uchun alohida tashkil etiladigan boshlang'ich sinf;

o'quvchilar - inklyuziv ta'lim va boshlang'ich tayanch korreksion sinflarda tahsil olayotgan sog'lom yoki alohida ta'lim ehtiyojlari bo'lgan bolalar.

Inklyuziv ta'limning maqsadi - alohida ta'lim ehtiyojlari bo'lgan o'quvchilar uchun maktabda maxsus vosita va metodlarni qo'llash orqali maxsus pedagoglarni jalb etgan holda to'liqsiz moslashtirilgan ta'lim muhitini yaratish, ularning jamiyatga samarali moslashuvi hamda to'laqonli uyg'unlashuviga xizmat qiladigan sifatli umumiy o'rta ta'lim berishni ta'minlashdan iborat.

Inklyuziv ta'limni amaliyotga joriy etish o'z-o'zidan pedagoglar va tarbiyachilar faoliyatiga qo'yiladigan talabning ortishini, ularning funksional majburiyatlarini ko'payishini va professional malakalarini kengayishi ehtiyojini keltirib chiqaradi. An'anaviy bilim va malakalarning o'zigina bu ta'lim turida yetarli emas. Alohida yordamga muhtoj bolalar bilan ishlash pedagog va tarbiyachilardan maxsus professional kompetensiya ya'ni inklyuziv-tarbiyaviy faoliyatga tayyorlik va uni muvaffaqiyatli amaliyotga joriy etishni talab qiladi.

O'qituvchilarni inklyuziv faoliyatga tayyorlashda eng zarur bosqich ta'lim jarayoni qatnashchilarining tushuncha va qadriyatlarini o'zgartirish hisoblanadi. Rus olimlari M.S.Staroverova hamda A.V.Zaxarovalarning fikricha, "mavjud shakllangan stereotiplarni o'zgartirish davrida ta'lim muassasalarida pedagog va ota-onalar o'rtasida inklyuzivlikning ahamiyati to'g'risida tortishuvlar davom etib borishi sababli inklyuziv jarayon yetakchisi yoki rahbari tomonidan inklyuziya mafkurasini qabul qilish hamda bu borada real harakatlar tadbirlarini amalga oshirish muhim"

Adabiyotlar tahlili. O'zbekiston respublikasi prezidentining 2017-yil 1-dekabrda PF-5270-son "Nogironligi bo'lgan shaxslarni davlat tomonidan

qo'llab –quvvatlash tizimini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida", 2029-yil 29-apreldagi PF 5712 –son "Xalq ta'lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasi to'g'risida ,2020-yil 13-oktabrdagi PQ -4860 –son "Alohida ta'lim ehtiyojlari bo'lgan bolalarga ta'lim –tarbiya berish tizimini yanada takomillashtirish chora tadbirlari to'g'risi" gi qarori , O'zbekiston respublikasi vazirlar mahkamasining 2021-yil 12-oktabrdagi 638-son" Alohida ta'lim ehtiyojlari bo'lgan bolalarga ta'lim berishga oid normativi huquqiy hujjatlarni tasdiqlash to'g'risidagi hamda Nogironligi bo'lgan bolalar uchun kunduzgi parvarish xizmatini tashkil etish chora-tadbirlari to'g'risida 27.02.2025 yildagi 126-sonli qarori inklyuziv ta'limning mohiyatini yanada ochib berdi. Yuqorida keltirilgan xalqaro huquqiy hujjatlar mamlakatimizda inklyuziv ta'limni tashkil etish uchun asosiy poydevor bo'ldi, desak mubolag'a bo'lmaydi.

1. Alohida ta'lim ehtiyoji bo'lgan bolalar ta'limini tashkil etishda O'zbekiston Respublikasining 2023-yil 1-may kuni yangi tahrirda qabul qilingan Konstitutsiyasi asosiy, bosh me'yoriy hujjat bo'lib xizmat qiladi. Jumladan, Konstitutsiyaning 19-moddasida “. O'zbekiston Respublikasida barcha fuqarolar bir xil huquq va erkinliklarga ega bo'lib, jinsi, irqi, millati, tili, dini, e'tiqodi, ijtimoiy kelib chiqishi, ijtimoiy mavqeidan qat'i nazar, qonun oldida tengdirlar” deb belgilab qo'yilgan.

Konstitutsiyaning 50-moddasida: “Har kim ta'lim olish huquqiga ega. Davlat uzluksiz ta'lim tizimi, uning har xil turlari va shakllari, davlat va nodavlat ta'lim tashkilotlari rivojlanishini ta'minlaydi. Ta'lim tashkilotlarida alohida ta'lim ehtiyojlariga ega bo'lgan bolalar uchun inklyuziv ta'lim va tarbiya ta'minlanadi” deb belgilangan. Davlat rivojlanishida kamchiligi bo'lgan shaxslarning ijtimoiy, iqtisodiy va madaniy sohalar obyektlari va xizmatlaridan to'laqonli foydalanishi uchun shart-sharoitlar yaratadi, ularning ishga joylashishiga, ta'lim olishiga ko'maklashadi, ularga zarur bo'lgan axborotni to'sqinliksiz olish imkoniyatini ta'minlaydi” deb belgilab berilgan.

2020-yil 23-sentabrda qabul qilingan O'zbekiston Respublikasi “Ta'lim to'g'risida”gi Qonunining 4-moddasida ta'lim sohasidagi asosiy prinsiplar keltirilgan bo'lib, ulardan biri “ta'lim sohasida kamsitishlarga yo'l qo'yilmasligi” deb belgilab qo'yilgan. Demak, aqliy va jismoniy rivojlanishidagi nuqsonlardan qat'iy nazar o'quvchilarga ta'lim-tarbiya berish masalasi bugungi kunda ta'lim tizimida turgan asosiy muammolardan biri hisoblanadi.

2. 2020-yil 13-oktabrda O'zbekiston Respublikasi Prezidentining “Alohida ta'lim ehtiyojlari bo'lgan bolalarga ta'lim-tarbiya berish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida” gi PQ-4860-sonli qarori qabul

qilindi. Shuningdek, 2020-2025 yillarda xalq ta'limi tizimida inklyuziv ta'limni rivojlantirish Konsepsiyasi tasdiqlandi. Unga ko'ra "2021/2022 o'quv yilida tajriba-sinov tariqasida: shaharlarda hamda Toshkent shahrining tumanlarida joylashgan bittadan umumta'lim maktablarida inklyuziv ta'lim tizimini joriy qilish; Qoraqalpog'iston Respublikasi, viloyatlar va Toshkent shahrida joylashgan bittadan umumta'lim maktabida alohida ta'lim ehtiyojlari bo'lgan bolalar uchun boshlang'ich tayanch korreksion sinflarni ochish belgilab qo'yildi".

3. 2021-yil 21-oktabrda O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining "Alohida ta'lim ehtiyojlari bo'lgan bolalarga ta'lim berishga oid normativ-huquqiy hujjatlarni tasdiqlash to'g'risida" gi 638-sonli Qarori [8] ham qabul qilindi. Qaror bilan, jumladan, Umumiy o'rta ta'lim tashkilotlarida inklyuziv ta'limni tashkil etish tartibi to'g'risidagi nizom tasdiqlandi. Nizomga ko'ra, "o'quvchilarning bino ichida harakatlanishi va ta'lim olishlari uchun maxsus sharoitlar yaratilgan maktablarda inklyuziv va boshlang'ich tayanch korreksion sinflar" tashkil etilib kelinmoqda.

4. 27.02.2025 yildagi 126-sonli qarorida — bu faqat nogiron bolalarga ta'lim imkoniyati yaratish emas, balki ularni ijtimoiy hayotga to'liq qo'shish, parvarishlash, rehabilitatsiya va qo'llab-quvvatlash orqali inklyuziv madaniyatni kengaytirish uchun muhim huquqiy va amaliy asos yaratadi. Natijada nogironligi bo'lgan bolalar uchun teng imkoniyatlar (ta'lim, parvarish, ijtimoiy hayot) kengayadi, oilalarga esa yordam va qo'llab-quvvatlash ko'paya boshlaydi.

Hozirgi kunda inklyuziv ta'limni rivojlantirish jarayonida autizm spektri buzilgan bolalar bilan ishlash masalasi alohida ilmiy-amaliy ahamiyatga ega. ASB bolalarning nutqiy, ijtimoiy-emotsional va sensor rivojlanishidagi o'ziga xosliklar logopedning maxsus yondashuvlarni qo'llashini talab qiladi.

A.V. Xaustovning tadqiqot ishida bolalar autizmi bo'lgan maktabgacha yoshdagi bolalarni, ularning rivojlanish darajasini hisobga olgan holda o'yinlardan foydalanish, muloqot qobiliyatlarini rivojlantirishga qaratilgan pedagogik korreksion tizimini ishlab chiqqan.

Olim o'zining tadqiqot ishida bolalar autizmi bo'lgan maktabgacha yoshdagi bolalarda muloqot qobiliyatlarini rivojlantirishning o'zgaruvchanligi aniqlagan. Shu bilan birga bolalik davridagi autizmli bolalarda muloqot ko'nikmalarini rivojlantirishga differensial yondashuv ishlab chiqqan. Bundan tashqari bolalik autizmi bo'lgan maktabgacha yoshdagi bolalarda muloqot ko'nikmalarini rivojlantirishga yordam beruvchi pedagogik korreksiyaning yo'nalishlari, mazmuni va usullarini ochib bergan.

Muhokama. Inklyuziv ta'lim barcha bolalar uchun teng imkoniyatlarni yaratishga qaratilgan bo'lib, ASB bolalarning ehtiyojlariga mos ta'lim jarayonini tashkil etish logopedning asosiy vazifalaridan biridir. Logopedning faoliyati diagnostika, individual logopedik dastur ishlab chiqish, moslashtirilgan dars usullari, multidisiplinar hamkorlik va ota-onalar bilan uzviy aloqani o'z ichiga oladi. Autizm spektrining buzilishi bugungi kunda butun dunyoda, yosh bolalar rivojlanishidagi eng keng tarqalgan patologiyalardan biri hisoblanadi. Autizm - grekcha "autos", ya'ni "o'zi" degan ma'noni anglatib, reallikdan uzoqlashish, tashqi dunyodan ajralish va tashqi olam bilan kommunikativ funksiyaning buzilishi kabilarni o'z ichiga oluvchi sindrom hisoblanadi. Kasallikning genetikasi murakkab va hozirgi kunda autizm spektri buzilishining paydo bo'lishiga nima ko'proq ta'sir qilishi aniq emas. Kasallik rivojlanishiga turtki bo'lishi mumkin bo'lgan gipotezalar ro'yhati ishlab chiqilgan:

- genetik moyillik;
- homiladorlik paytidagi homila mutatsiyalari;
- homila rivojlanish bosqichida xromosomada izdan chiqish holatlari;
- ona qornida rivojlanish bosqichida yuzaga keladigan tug'ma nuqsonlar;
- rivojlanish paytida homilaning va hayotning birinchi oylarida bola miyasining shikastlanishi;
- ba'zi vaksinalarning oqibatlari;
- axborot blokadası tufayli idrok buzilishi;
- tanadagi serotoninning notog'ri almashinuvi;
- miya yarim sharlarining o'zaro ta'sirining buzilishi sabab bo'ladi.

Autizm spektri buzilishi neyropsixologik xususiyatlarga ega bo'lib, uning asosiy komponentlari: ijtimoiy o'zaro ta'sirning buzilishi, verbal va neverbal kommunikatsiya rivojlanishidagi cheklanishlar hamda stereotipik xulq shakllaridir. ASB bolalarda nutq rivojlanishining kechikishi, exolaliya, pragmatik nutqning yetarli shakllanmasligi, fonetik-fonematik jarayonlarning sustligi kuzatiladi. Shu sababli logopedik aralashuv neurolingvistik, psixologik va pedagogik yondashuvlar majmuasiga tayanadi.

Autizm sindromli bolalarni o'rganish o'zaro aloqani o'rnatishdagi qiyinchiliklar tufayli o'ziga xos murakkabliklar tug'diradi. Shuning uchun ularni tekshirishni tashkillashtirishga alohida diqqatni qaratish lozim. Autizmga ega bo'lgan bolalarni tekshirish longityud, dinamik va diagnostik shaklda bo'ladi. Ushbu maqsadda diagnostik guruhlar tashkil etiladi, unda mutaxassislar har bir bola bilan individual (yakka holda) ish olib boradilar.

Autizm sindromli bolalarni tekshirishning boshqa o'ziga xos xususiyati kompleks tarzda tekshirishni tashkillashtirish hisoblanadi, unda ayniqsa

boshlang'ich bosqichida bir mutaxassis, psixonevrolog yoki defektolog maqsadli olib boradi. Bunday yondashuv bolani yangi muhitga ko'nikishiga, o'zgina bo'lsa ham moslashishiga yordam beradi. Qo'rquvlarini, xavotirlanishni bartaraf etishga imkon beradi. Bolani yangi sharoitga ko'nikishiga qarab boshqa mutaxassislar (ABA terapevt, logoped, nutrisilog) sekin-asta qo'shilishlari mumkin: xonaga sekin kiradi yoki unda bo'la turib sekin-asta bolaga individual yondasha boshlaydilar (ikkinchi variant samaraliroqdir). Biroq bu alohida mahorat va ehtiyotkorlikni talab etadi, chunki biron-bir qat'iy harakat hamda baland aytilgan so'z autizm sindromli bolada himoya reaksiyasini yuzaga keltirib, qo'yilgan tekshiruv maqsadiga erisha olmaslik mumkin. O'qituvchi samarali natija olish uchun, mashg'ulotning boshida bo'layotgan voqeaga bolalarni e'tiborini jalb qila olishi muhimdir. Bolalarning faol e'tiborini saqlashning eng muhim nuqtasi- bu o'qituvchining nutqi va harakatidir. Tushuntirish sodda, tushunarli, qiziqarli va qisqacha harakat ko'rsatmalarini o'z ichiga olishi lozim. Ba'zi bolalar vazifalarni tez bajaradilar, boshqalariga esa ko'proq vaqt kerak bo'ladi. Bola bo'sh qolmasligini har doim nazoratga olish lozim. Tarbiyaviy ishlar bilan bir vaqtda o'yin terapiyasiga katta e'tibor berilishi kerak. Chunki, o'yin orqali autistik bolalarning ko'plab muammolarini hal qilish mumkin. O'yinlarning aksariyati individual ravishda o'tkaziladi. O'yinlar mashg'ulot mavzulariga mos bo'lishi kerak

Bo'lajak logopedlar ASB bolalar bilan ishlash jarayonida kuzatish, nutqiy baholash, darslarni tuzish, individual yondashuvni amalga oshirish, vizual materiallarni yaratish, o'yin texnologiyalaridan foydalanish kabi amaliy ko'nikmalarga ega bo'lishlari zarur.

Xulosa. Shuni aytishimiz joizki, bo'lajak mutaxassislarni inklyuziv faoliyatga tayyorlash murakkab, uzluksiz va tizimli jarayon bo'lib, quyidagi tavsiyalar inklyuziv ta'lim muhitida ishlay oladigan zamonaviy kadrlarni tayyorlashda hisobga olinishi lozim:

1. Bo'lajak o'qituvchilarni inklyuziv faoliyatga tayyorlashda uzviylik va o'zaro aloqadorlik tamoyillariga rioya etish;

2. Inklyuziv tarbiyalanganlik nafaqat bo'lajak maxsus pedagoglarni balki bo'lajak boshlang'ich ta'lim, maktabgacha ta'lim yo'nalishi pedagog-tarbiyachilari kasbiy profesionalizmining tarkibiy qismi hisoblanar ekan, ushbu yo'nalishlar o'quv rejasidagi pedagogik turkum fanlar mazmuniga inklyuziv madaniyat elementlarini singdirish lozim;

3. Bo'lajak pedagoglarni inklyuziv faoliyatga tayyorlash jarayonida shaxsga yo'naltirilgan yondashuvlar asoslarini egallashga sharoit yaratish;

4. Inklyuziv ta'lim tizimi joriy qilingan umumta'lim muassasalariga tyutor (yordamchi pedagog xodim) sifatida oliy ta'lim muassasalarining maxsus pedagogika, oligofrenopedagogika, yo'nalishidagi yuqori kurs talabalarini pedagogik amaliyot davrida ixtiyoriylik asosida jalb qilish.

Autizm spektri buzilgan bolalar bilan ishlash jarayoni chuqur ilmiy asoslangan yondashuvni talab qiladi. ABA, sensor integratsiya, kabi metodlarning logopedik amaliyotga integratsiyasi natijadorlikni oshiradi. Bo'lajak logopedlar ushbu metodikalarni egallab, inklyuziv ta'lim sifatini oshirishda muhim rol o'ynaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. R.Sh. Shomaxmudova. "Maxsus va inklyuziv ta'lim" (uslubiy qo'llanma).
2. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining qarori, "Alohida ta'lim ehtiyojlari bo'lgan bolalarga ta'lim berishga oid normativ-huquqiy hujjatlarni tasdiqlash to'g'risida" 12.10.2021 yil 638-son. <https://lex.uz/docs/-5679836>
3. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining qarori, "Alohida ta'lim ehtiyojlari bo'lgan bolalarning ta'lim olishlarini tashkil etish va ularni reabilitatsiya qilish tizimini takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida" 25.01.2024 yil 46-son. <https://lex.uz/uz/docs/-6779571>
4. Qodirova M. (2025). Inklyuziv ta'lim sharoitida eshitishida kamchiligi bo'lgan o'quvchilarni o'qitish uslubiyati. Universal xalqaro ilmiy jurnal, 2 (4.1), 393-395.
6. Pechnikova L. S. "Erta bolalik autizmi bo'lgan bolalarga ona munosabatining o'ziga xos xususiyatlari" - 2009.
7. Baenskaya E. R. "Autizmli bolalarning erta affektiv rivojlanishining xususiyatlari" - 2003.
8. Vedenina M. Yu. "Autizmli bolalarda ijtimoiy va kundalik ko'nikmalarni shakllantirish uchun xulq-atvor terapiyasi usullarini moslashtirish" - 2000.

BOSHLANG'ICH SINIF O'QITUVCHILARINING MATEMATIK KOMPETENSIYASINING MOHIYATI VA TUZILISHI

Arifova M.U.

*Toshkent Iqtisodiyot va Pedagogika Universiteti
o'qituvchisi*

Tayanch so'zlar: boshlang'ich sinf, matematik kompetensiya, refleksiya, kognitiv komponent, motivatsion komponent, kommunikativ komponent, kasbiy tayyorgarlik, matematika fani, madaniyat, kreativ, interaktiv, texnologiyalar, kommunikativ ko'nikma, innovatsion, mantiqiy, interfaol usullar, unumli foydalanish, talim, tarbiya.

Ключевые слова: начальная школа, математическая компетентность, рефлексия, когнитивный компонент, мотивационный компонент, коммуникативный компонент, профессиональная подготовка, математика, культура, творческие, интерактивные, технологии, коммуникативные умения, инновационные, логические, интерактивные методы, эффективное использование, образование, воспитание.

Key words: Primary school, mathematical competence, reflection, cognitive component, motivational component, communicative component, professional training, mathematics, culture, creative, interactive, technologies, communicative skills, innovative, logical, interactive methods, effective use, education, upbringing.

РЕЗЮМЕ:

Ushbu maqolada Boshlang'ich ta'lim talabalarining matematik kompetensiyasini shakllantirishda muhim sanalgan omillar hamda boshlang'ich sinf o'qituvchisining matematik kompetensiyasi - uning kasbiy tayyorgarligining muhim tarkibiy qismlari haqida ma'lumotlar berilgan. Boshlang'ich sinf o'qituvchisining matematik kompetensiyasining mohiyati hamda boshlang'ich sinf o'qituvchisining matematik kompetensiyasini rivojlantirish yo'llari haqida ma'lumotlar keltirilgan.

РЕЗЮМЕ:

В статье представлена информация о факторах, определяющих формирование математической компетентности учащихся начальной школы, а также о математической компетентности учителя начальной школы – важном компоненте его профессиональной подготовки. Представлены сведения о сущности математической компетентности учителя начальной школы и путях развития математической компетентности учителя начальной школы.

SUMMARY:

This article provides information on the factors considered important in the formation of mathematical competence of primary school students and the mathematical competence of a primary school teacher - an important component of his professional training. Information is provided on the essence of the mathematical competence of a primary school teacher and ways to develop the mathematical competence of a primary school teacher.

Bugungi kunda ta'lim tizimida o'qituvchining kasbiy kompetentsiyasini rivojlantirish dolzarb masalalardan biri hisoblanadi. Ayniqsa, boshlang'ich ta'lim bosqichida o'qituvchi nafaqat bilim beruvchi, balki o'quvchilarda mustaqil fikrlash, tahlil qilish va amaliy faoliyat ko'nikmalarini shakllantiruvchi shaxsdir. Shu bois, boshlang'ich sinf o'qituvchisining matematik kompetentsiyasi - uning kasbiy tayyorgarligining muhim tarkibiy qismi hisoblanadi.

Matematika fani o'quvchilarda mantiqiy fikrlash, tahlil qilish, sabab-oqibatni aniqlash va hayotiy muammolarni hal etish qobiliyatini shakllantiradi. Shu sababli, bu fan o'qituvchisining kasbiy kompetentsiyasi nafaqat nazariy bilimlarga, balki metodik, psixologik va ijodiy qobiliyatga ham asoslanadi.

1. Boshlang'ich sinf o'qituvchisining matematik kompetentsiyasining mohiyati quyidagilardan iborat.

Matematika fani boshqa fanlarga nisbatan murakkabligi sababli ushbu fan mazmunini yoritishda kompetensiyaviy yondashuvning o'zni sezilarli darajada bilinadi.

Matematik kompetentsiya - bu o'qituvchining matematika fanini chuqur tushunishi, uni o'quvchilarga samarali tarzda o'rgata olishi, shuningdek, o'quvchilarda matematik tafakkurni shakllantira olish qobiliyatidir.

Bu kompetensiyaning mohiyati quyidagi asosiy yo'nalishlarda namoyon bo'ladi:

1. Nazariy tayyorgarlik – matematika fanining asosiy tushunchalari, qonuniyatlari va metodlarini bilish.

2. Amaliy faoliyat – matematik bilimlarni real hayotda, o'qitish jarayonida va o'quvchilar faoliyatida qo'llay olish.

3. Metodik yondashuv – o'quvchilarning yosh va psixologik xususiyatlariga mos metod va usullarni tanlash.

4. Refleksiya va tahlil – o'z faoliyatini baholay olish, o'quvchilarning o'zlashtirishini nazorat qilish va dars jarayonini takomillashtirish.

Shunday qilib, o'qituvchining matematik kompetentsiyasi - bu faqat bilim emas, balki ularni amaliyotda to'g'ri qo'llay olish san'atidir.

2. Matematik kompetensiyaning tuzilishi.

Boshlang'ich sinf o'qituvchisining matematik kompetensiyasi bir nechta tarkibiy qismlardan tashkil topgan bo'lib, ular o'zaro uzviy bog'langan tizimni tashkil etadi.

1) Kognitiv (bilim) component. Bu komponent o'qituvchining matematika faniga oid nazariy bilimlarini o'z ichiga oladi.

a) Matematika fanining asosiy tushunchalari, qonuniyatlari va tamoyillarini bilish.

b) Boshlang'ich ta'lim matematikasi dasturi va o'quv rejasini chuqur tushunish.

c) O'quvchilarning yosh xususiyatlariga mos matematik materialni tanlashni bilish.

Ya'ni:

- son, amal, figura, o'lchov kabi tushunchalarni chuqur bilishi;
- matematik qonuniyatlar va aloqalarni tushuntira olishi;
- o'quv dasturi va darslik mazmunini yaxshi bilishi lozim.

2) Amaliy (operatsion) component. Bu komponent o'qituvchining nazariy bilimlarni amaliyotda qo'llay olish malakasini bildiradi.

a) Matematik bilimlarni amaliyotda qo'llay olish (masalalarni yechish, arifmetik amallarni bajarish).

b) Turli metod va texnologiyalarni qo'llab darsni tashkil etish.

c) O'quvchilar faoliyatini tashkil etish, o'yin va interaktiv usullardan foydalanish.

Ya'ni:

- masalalarni yechishning turli usullaridan foydalana olishi;
- o'quvchilarga hayotiy misollar asosida tushuncha bera olishi;
- o'qitish texnologiyalari, interaktiv metodlardan foydalanishi zarur.

3) Refleksiv component. O'qituvchi o'z faoliyatini tahlil qila olishi, dars samaradorligini baholay bilishi, o'quvchilarning o'zlashtirish darajasini nazorat qilishi kerak. Bu, o'z navbatida, o'z ustida ishlash, metodikasini takomillashtirish imkonini beradi.

a) O'z faoliyatini tahlil qilish, darsdagi yutuq va kamchiliklarni aniqlay olish.

b) O'quvchilarning o'zlashtirish darajasini baholab, ta'lim jarayonini takomillashtirish.

4) Motivatsion component. O'qituvchi matematika faniga nisbatan ijobiy munosabatda bo'lishi, o'z kasbini sevishi, shuningdek, o'quvchilarda matematika o'rganishga qiziqish uyg'ota olishi kerak.

a) Matematika faniga nisbatan ijobiy munosabat va qiziqish.

b) O'quvchilarda ham matematika o'rganishga bo'lgan motivatsiyani shakllantirish.

5) Kommunikativ component. Matematika tushunchalarini o'quvchilarga sodda, tushunarli va aniq tilda yetkazish, muloqot madaniyatiga ega bo'lish, o'quvchilarning fikrini tinglay olish – bu komponentning asosi hisoblanadi.

a) Matematik tushunchalarni aniq, sodda va o'quvchilarga tushunarli tilda ifoda etish.

b) О'quvchilar bilan muloqot qilish, guruhviy ishlarda rahbarlik qila olish.

3. Boshlang'ich sinf o'qituvchisining matematik kompetensiyasini rivojlantirish yo'llari.

Boshlang'ich sinf o'qituvchilarida matematik kompetensiyani shakllantirish uchun quyidagi yo'nalishlarda ish olib borish maqsadga muvofiq:

1. Kasbiy tayyorgarlikni kuchaytirish – pedagogik institutlarda matematika va metodika fanlari chuqur o'qitilishi zarur bo'lgan yo'nalish hisoblanadi. Jumladan, boshlang'ich ta'lim yo'nalishida tahsil olayotgan talabalarining aynan matematik bilimini chuqur egallashi muhim o'rin tutadi. O'z navbatida boshlang'ich ta'limi nafaqat umum ta'lim muassasalaridagi muhim tarmoq bo'libgina qolmay maktagacha ta'limning o'ta muhim nigizidir. Sababi har qanday ta'limda boshlang' bilim puxta va mukammal shaklda o'quvchiga yetkazib beraolinsagina yuqori sinflarda ilmi mustaqil shaxs shakllanib boradi.

2. Amaliy mashg'ulotlar va seminarlar – dars jarayonida yangi metod va texnologiyalarni qo'llashni o'rgatish. Mashg'ulotlar orasida amaliy va seminar mashg'ulotlarni o'rni bo'lakcha. Sababi Talabalarining amaliy va seminar mashg'ulotlarda mustaqil fikrlay olishi, ma'ruza mashg'ulotlarda olgan bilimini amaliy darslarda mustahkamlashlari uchun zamin yaratadi. Shu bilan birga amaliy mashg'ulotda o'quvchining mustaqil fikrlarini, o'zini namoyon qilishlari uchun olgan bilimlarini qay darajada puxta egallaganliklarini ko'rsatish uchun zamin yaratadi. Seminar mashg'ulotda esa o'quvchilar nafaqat ma'ruza davomida olgan bilimini balki mustaqil shug'ullanish orqali, izlanishlari orqali to'plagan ma'lumotlarini jamlagan holda mashg'ulotda ko'rsatib yuzaga chiqarib berishlari lozim bo'ladi.

3. Axborot texnologiyalaridan foydalanish – interaktiv dasturlar, raqamli darsliklar va test tizimlaridan foydalanish. Ta'limda axborot texnologiyalardan foydalanish quyidagi usullarda amalga oshirilyapti:

- ▶ masofaviy ta'lim platformalari (LMS);
- ▶ elektron darsliklar va testlar;
- ▶ onlayn videodarslar;

Axborot texnologiyalardan foydalanishning afzalliklari eng muhim jihatlari:

- ▶ vaqt va xarajatlarni tejaydi;
- ▶ ish unumdorligini oshiradi;
- ▶ axborotga tez va qulay kirishni ta'minlaydi;
- ▶ xatoliklarni kamaytiradi;
- ▶ masofadan ishlash imkonini beradi;

4. O'qituvchilarning uzluksiz o'z ustida ishlashi – malaka oshirish, tajriba almashish, innovatsion yondashuvlarni o'rganishdir. O'zluksizlik nafaqat

ta'limda balki boshqa jabhalarda ham samarali usul hisoblanadi. O'qituvchi, pedagog muntazam ravishda o'z ustida ishlashi zarur. Bu esa ilim yo'lida, o'sishda rivojlanishda bo'shliq hosil bo'lishini oldini oladi. Ya'ni rivojlangan davlatlarning ta'lim tizimini o'rganish kerakligini anglatadi.

Boshlang'ich sinf o'qituvchisining matematik kompetentsiyasi - bu uning kasbiy mahoratini belgilovchi eng muhim omillardan biridir. U o'qituvchidan matematik bilim, pedagogik mahorat, metodik tafakkur va kommunikativ ko'nikmalarni talab etadi. Shu bilan birga boshlang'ich ta'lim yo'nalishi o'qituvchisining matematika fani bo'yicha nazariy bilimga ega bo'lishi juda muhim. O'z bilimini amaliyotda qo'llay olishi lozim. Nafaqat bilimli bo'lish shu bilan bir qatorda o'z bilimini yetkazib bera olishi va buning uchun turli metodlardan foydalanishi, kreativ yondashuvga asoslanib dars o'tishi maqbul yo'l bo'ladi.

Gap matematik kompetensiya to'g'risida borarkan mazkur kompetensiyani shakllantirish orqali o'qituvchi o'quvchilarda mustaqil fikrlash, tahlil qilish, mantiqiy xulosalar chiqarish va hayotiy muammolarni yechish ko'nikmalarini rivojlantira oladi. Natijada, boshlang'ich ta'limda matematika o'quvchilar uchun qiziqarli, foydali va amaliy fan sifatida shakllanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Jumayev M.E. "Matematika o'qitish metodikasidan praktikum" - T.: "O'qituvchi", 2004.
2. Jumayev M.E. "Bolalarda matematika tushunchalarni shakllantirish nazariyasi".-T.: "Ilm-Ziyo", 2005.
3. Bikbayeva N.U. va boshqalar "Boshlang'ich sinflarda matematika o'qitish metodikasi" - T.: "O'qituvchi", 2007.
4. Arifova M.U. Boshlang'ich sinflarda matematika fanini o'qitish tamoyillari // O'zbekistonda fanlararo innovatsiyalar va ilmiy tadqiqotlar jurnali, 2023. 2(23), 242-247.
5. Arifova M.U. Boshlang'ich ta'lim yo'nalishi talabalariga mobil ilovalardan foydalanib matematika-geometriya fanlarini o'qitishning xususiyatlar // Science and innovation, 2024. №3 (Special Issue 36), 15-17.
6. Botirova M.B., Arifova M.U. The importance of using mobile applications in teaching mathematics // International Journal of Pedagogics, 2025. 5(01), 14-19.
7. Xurramov A.J., Arifova M.U. 6-sinf matematika fanini o'qitishning zamonaviy vositalaridan foydalanishning samaradorligi // Academic research in educational sciences, 2023. 4(3), 159-163.
8. Arifova M.U. Boshlang'ich sinflarda matematikani o'qitishda mobil ilovalar xizmatlarini tanlash tamoyillari // Academic research in educational sciences, 2024. (1), 152-155.

BOSHLANG'ICH SINIF O'QITUVCHILARI KASBIY TAYYORGARLIGINI TAKOMILLASHTIRISHDA INNOVATSION YONDASHUVLAR

Egamberdiyeva G.

Iqtisodiyot va pedagogika universiteti magistranti

Tayanch so'zlar: boshlang'ich ta'lim, o'qituvchi tayyorgarligi, innovatsion yondashuv, kompetensiya, raqamli pedagogika, interfaol metodlar.

Ключевые слова: начальное образование, подготовка учителей, инновационный подход, компетентность, цифровая педагогика, интерактивные методы.

Key words: primary education, teacher training, innovative approach, competence, digital pedagogy, interactive methods.

РЕЗЮМЕ:

Maqolada boshlang'ich sinf o'qituvchilarining kasbiy tayyorgarligini takomillashtirishda innovatsion yondashuvlarning nazariy-metodologik asoslari yoritilgan. Zamonaviy ta'lim jarayonida kompetensiyaviy yondashuv, raqamli texnologiyalar, interfaol metodlar hamda refleksiv ta'limning ahamiyati tahlil qilinadi. Shuningdek, boshlang'ich ta'lim o'qituvchilarini tayyorlash tizimida innovatsion faoliyatni joriy etishning samaradorlik mezonlari asoslab beriladi.

РЕЗЮМЕ:

В статье рассматриваются теоретические и методологические основы инновационных подходов к совершенствованию профессиональной подготовки учителей начальной школы. Анализируется важность компетентностного подхода, цифровых технологий, интерактивных методов и рефлексивного обучения в современном образовательном процессе. Также обосновываются критерии эффективности внедрения инновационных мероприятий в систему подготовки учителей начальной школы.

SUMMARY:

This article examines the theoretical and methodological foundations of innovative approaches to improving the professional training of primary school teachers. It analyzes the importance of a competency-based approach, digital technologies, interactive methods, and reflective learning in the modern educational process. It also substantiates the criteria for the effectiveness of implementing innovative measures in primary school teacher training.

Kirish. Globallashtirish va raqamlashtirish jarayonlari ta'lim tizimi oldiga yangi talablarni qo'ymoqda. Xususan, boshlang'ich sinf o'qituvchisi nafaqat bilim beruvchi, balki o'quvchilarning shaxsiy va ijodiy rivojlanishini ta'minlovchi pedagog sifatida faoliyat yuritishi lozim. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yildagi PQ-244-sonli "Xalq ta'limi tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasi" nomli Qarorida ham boshlang'ich ta'limni sifat jihatidan yangi

pog'onalarga olib chiqish bo'yicha ham alohida vazifalar ko'zda tutilgan. Shuningdek, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yildagi PQ–1058-sonli "Umumiy o'rta ta'lim tizimini tubdan takomillashtirish" nomli Qarorida boshlang'ich sinflar uchun yangi o'quv dasturlari ishlab chiqish, ularni bugungi kun talablariga moslashtirish masalasida ham aniq topshiriqlar belgilangan.

Boshlang'ich sinf o'qituvchisi - bu umumiy o'rta ta'limning ilk bosqichida ta'lim oluvchi o'quvchilarga bilim berish, ularda o'qish, yozish, hisoblash kabi asosiy o'quv ko'nikmalarini shakllantirish, shaxsning ma'naviy-axloqiy, intellektual va ijtimoiy rivojlanishi uchun poydevor yaratishga mas'ul bo'lgan pedagog mutaxassisdir.

U o'quvchilarning yosh va individual psixologik xususiyatlarini inobatga olgan holda ta'lim-tarbiya jarayonini tashkil etadi, zamonaviy pedagogik texnologiyalardan foydalanadi hamda bolalarda bilim olishga bo'lgan qiziqish, mustaqil fikrlash va ijodiy faoliyatni rivojlantirishga xizmat qiladi.

Boshlang'ich sinf o'qituvchisi shuningdek o'quvchilar, ota-onalar va ta'lim muassasasi o'rtasidagi hamkorlikni ta'minlaydigan, kasbiy mahorati, ma'naviy namunasi va shaxsiy fazilatlarini bilan yosh avlod tarbiyasiga ijobiy ta'sir ko'rsatuvchi yetakchi shaxs hisoblanadi.

Boshlang'ich sinf o'qituvchisiga qo'yiladigan talablar:

№	Kasbiy-pedagogik talablar	Shaxsiy-axloqiy talablar	Psixologik talablar	Metodik va innovatsion talablar	Tashkiliy va kommunikativ talablar	O'z-o'zini rivojlantirishga doir talablar
1	Davlat ta'lim standartlari va o'quv dasturlarini chuqur bilish	Yuksak ma'naviyat va axloqiy poklik	Bolalar bilan samarali muloqot o'rnatish	Darsda o'yin texnologiyalari va didaktik o'yinlardan foydalanish	Sinf jamoasini boshqarish ko'nikmasi	Doimiy ravishda bilim va malakasini oshirib borish
2	Boshlang'ich ta'lim metodikasi va didaktika asoslarini egallagan bo'lish	Sabr-toqatlilik, mehr-oqibatlilik	Empatiya (hissiy hamdardlik) qobiliyati	Baholashning zamonaviy usullarini bilish	Jamoa bilan ishlay olish	Ilg'or pedagogik tajribalarni o'rganish
3	Bolalar psixologiyasi va yosh fiziologiyasini yaxshi bilish	bolajonlik Adolatlilik va xolislik	Nizolarni tinch yo'l bilan hal qila olish	Ijodiy yondashuv va yangilikka intiluvchanlik	Hujjatlarni to'g'ri yuritish	
4	Darsni rejalashtirish, tashkil etish va tahlil qilish ko'nikmasi	Mas'uliyatlilik va intizomlilik	Pozitiv psixologik muhit yaratish qobiliyati	AKT (axborot-kommunikatsiya texnologiyalari)ni qo'llay olish	Ota-onalar bilan hamkorlik qilish	O'z faoliyatini tahlil qilish va takomillashtirish
5	Zamonaviy pedagogik texnologiyalar va interaktiv metodlardan foydalana olish	O'qituvchilik kasbiga sadoqa	Har bir o'quvchining individual xususiyatlarini inobatga olish			

Mustaqil davlatlar hamdo'stligi davlatlari olimlari jumladan, V.P.Bespalko, V.A.Slastenin, A.A.Verbitskiy olib brogan ilmiy tadqiqotlarda ta'kidlanishicha, innovatsion yondashuv ta'lim jarayonining sifati va samaradorligini oshirish, pedagog kadrlarning kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirishning muhim omili sifatida namoyon bo'ladi. Xususan, A.A. Verbitskiy ta'lim mazmunini real kasbiy faoliyat kontekstiga yaqinlashtirish orqali o'qituvchilarning innovatsion fikrlashi va amaliy tayyorgarligini rivojlantirish zarurligini asoslab beradi.

Shuningdek, N.A.Muslimov va O'zbekistonlik tadqiqotchilarning ishlarida pedagog kadrlar tayyorlashda innovatsion yondashuvlar kompetensiyaviy ta'limga o'tish, raqamli pedagogik texnologiyalarni joriy etish hamda uzluksiz kasbiy rivojlanishni ta'minlash bilan bevosita bog'liq ekani qayd etiladi. Mazkur holatlar boshlang'ich sinf o'qituvchilari tayyorgarligini innovatsion asosda takomillashtirishning dolzarbligini ilmiy jihatdan asoslaydi. Shu bois, bo'lajak va amaldagi boshlang'ich sinf o'qituvchilari tayyorgarligini innovatsion yondashuvlar asosida takomillashtirish dolzarb ilmiy-pedagogik muammo hisoblanadi.

Boshlang'ich sinf o'qituvchilari kasbiy tayyorgarligini takomillashtirishda innovatsion yondashuvlarning mazmuni va imkoniyatlarini ilmiy asoslashda bir qator vazifalar belgilandi:

- innovatsion yondashuv tushunchasining pedagogik mohiyatini aniqlash;
- boshlang'ich sinf o'qituvchilari tayyorgarligi tarkibiy komponentlarini tahlil qilish;
- zamonaviy innovatsion texnologiyalarning ta'lim jarayonidagi o'rnini asoslash;
- innovatsion yondashuvlar asosida o'qituvchi tayyorgarligini takomillashtirish yo'llarini belgilash.

Pedagogik adabiyotlarda innovatsiya ta'lim jarayoniga yangilik kiritish, uning samaradorligini oshirishga xizmat qiluvchi g'oya, vosita va texnologiyalar majmui sifatida talqin etiladi. Innovatsion yondashuv o'qituvchidan an'anaviy bilim berishdan tashqari, talabalarda mustaqil fikrlash, muammo yechish va refleksiya ko'nikmalarini rivojlantirishni talab etadi.

Boshlang'ich sinf o'qituvchilari tayyorgarligida innovatsion yondashuvlar quyidagi asosiy yo'nalishlarda namoyon bo'ladi:

- kompetensiyaviy yondashuv – kasbiy bilim, ko'nikma va malakalarni integratsiyalashgan holda shakllantirish;
- shaxsga yo'naltirilgan ta'lim – o'qituvchi va o'quvchi o'rtasidagi hamkorlikka asoslangan pedagogik jarayon;
- faoliyatga asoslangan yondashuv – pedagogik vaziyatlar orqali amaliy tajribani rivojlantirish;

- refleksiv yondashuv – o‘qituvchining o‘z kasbiy faoliyatini tahlil qilishi va baholashi.

Innovatsiyalar, A.I. Prigojin ta’kidlaganidek, faqat yangi texnologiyalar emas, balki ularni amaliyotga joriy qilish jarayonidir. Ushbu jarayonning muvaffaqiyati nafaqat innovatsiyalarni joriy qilish bosqichlarining to‘g‘ri tashkil etilishiga, balki ta’lim tizimining barcha ishtirokchilarining hamkorligiga ham bog‘liqdir.

Zamonaviy pedagogikada shaxsga yo‘naltirilgan ta’lim, interaktiv o‘qitish, muammoli ta’lim kabi innovatsion metodlar keng qo‘llanilmoqda. A.I. Prigojin innovatsion jarayonlarni ijtimoiy tizimlar kontekstida o‘rganadi va ularni jamiyatning dinamik rivojlanishining ajralmas qismi sifatida ko‘rsatadi. Uning ta’kidlashicha, innovatsiyalar yangi g‘oyalarni ishlab chiqish va ularni joriy qilishni o‘z ichiga oladi, bu esa jamiyatning turli sohalariga, shu jumladan ta’limga ham ta’sir qiladi.

Tadqiqotchi B.V.Sazonovning ilmiy qarashlari ham ta’lim jarayonida innovatsion texnologiyalarni qo‘llashga bag‘ishlangan bo‘lib muallif ta’lim jarayonida yangi pedagogik yondashuvlarni aniqlaydi va ular yordamida o‘quvchilar va talabalar bilimlarini samarali oshirish mumkinligini ta’kidlaydi.

Rus olimi V.A.Slastenin pedagogik innovatsiyalarni nazariy jihatdan o‘rganib, ularning ta’lim jarayonidagi ahamiyatini yoritadi. U innovatsiyalarni yaratish va ularni joriy qilish jarayonlarini chuqur tahlil qiladi. Asosiy e’tibor yangi pedagogik metodlar, texnologiyalar va yondashuvlarning samaradorligiga qaratilgan.

Innovatsiya - ta’lim jarayoniga yangi g‘oyalar, texnologiyalar va yondashuvlarni joriy etish orqali uning samaradorligini oshirishdir. A.I.Prigojin innovatsiyani ijtimoiy tizimlarni rivojlantiruvchi dinamik jarayon sifatida ko‘rib, uni o‘qitish usullari va texnologiyalarni takomillashtirishga qaratilgan asosiy vosita sifatida ta’riflaydi.

Ta’limda innovatsiya faqat yangi texnologiyani kiritish emas, balki ushbu yangiliklarning maqsadga muvofiq joriy etilishi va o‘quvchilarga moslashtirilgan holda qo‘llanilishini ham anglatadi.

O‘qitish jarayonida o‘quvchi-talabalarga shaxs sifatida qaralishi, turli pedagogik texnologiyalar hamda zamonaviy metodlarni qo‘llanilishi ularni mustaqil, erkin fikrlashga, izlanishga, har bir masalaga ijodiy yondoshish, mas’uliyatni sezish, ilmiy tadqiqot ishlarini olib borish, tahlil qilish, ilmiy adabiyotlardan unumli foydalanishga, eng asosiysi, o‘qishga, fanga pedagoga va o‘zi tanlangan kasbiga bo‘lgan qiziqishlarini kuchaytiradi.

Bunday natijaga erishish amaliyotda o‘quv jarayonida innovasion va axborot texnologiyalarni qo‘llashni taqozo etadi. Ular juda xilma-xildir. Biz ulardan ba’zilar haqida to‘xtalib o‘tamiz. Ushbu metodik qo‘llanmada keltirilgan

zamonaviy metodlar, yoki o'qitishning samarasini oshirishga yordam beruvchi texnologik treninglar o'quvchi-talabalarda mantiqiy, aqliy, ijodiy, tankidiy, mustakil fikrlashni shakllantirishga, qobiliyatlarini rivojlantirishga, raqobatbardor, yetuk mutaxassis bo'lishlariga hamda mutaxassisga kerakli bo'lgan kasbiy fazilatlarini tarbiyalashga yordam beradi.

Pedagogik innovatsiyalar o'z ichiga quyidagilarni qamrab oladi:

- yangi o'qitish metodlari (muammoli o'qitish, interaktiv texnologiyalar);
- axborot-kommunikatsiya texnologiyalari (kompyuterlashtirilgan ta'lim);
- modulli o'qitish tizimlari (o'quv materiallarini qismlarga bo'lib o'zlashtirish);

Boshlang'ich sinf yoshi (taxminan 6–10 yosh) bola shaxsining jadal rivojlanish davri hisoblanib, ushbu bosqichda psixologik jarayonlar ta'lim faoliyati ta'sirida shakllanadi va takomillashadi.

Ushbu davrda bolada bilish jarayonlari jadal rivojlanib boradi jumladan: bola idroki aniq, yorqin, ko'rgazmali materiallar orqali yaxshi rivojlanadi. Abstrakt tushunchalarni qabul qilishda bazan qiyinchilik kuzatiladi. Diqqat esa ixtiyoriy, hali to'liq shakllanmagan, diqqatning barqarorligi qisqa muddatli taxminan 10–15 daqiqali bo'ladi.

Boshlang'ich sinf yoshidagi bolada asosan mexanik xotira ustun bo'lib, obrazli va hissiy xotira ham yaxshi rivojlangan bo'ladi. Bu yoshda bolada ko'rgazmali-amaliy va ko'rgazmali-obrazli taffakkur ustunlik qiladi, mantiqiy tafakkur esa asta-sekin shakllana boradi.

Bolaning nutqi bu yoshda faol rivojlanadi, lug'at zaxirasi kengayadi, lekin nutqda ba'zi grammatik xatolar uchrab turishi mumkin.

Boshlang'ich sinf o'quvchilarining emotsional-irodaviy xususiyatlari bir qadar o'zgaruvchan bo'lib, his-tuyg'ulari tez o'zgaradi, ta'sirchanligi yuqori, muvaffaqiyatlarga kuchli ehtiyoj sezadi, baholash va maqtovgga sezgir, sabr, matonat esa hali yetarlicha shakllanmagan bo'ladi. Boshlang'ich sinf o'qituvchisi bola uchun asosiy nufuzli shaxs hisoblanadi. Bola asta sekin jamoada ishlashga o'rgana boshlaydi, unda do'stlik munosabatlari shakllanadi, qoidalarga bo'ysunush ehtiyoji ortadi.

Boshlang'ich sinf o'quvchilarida o'qishga qiziqish yuqori bo'ladi, ayniqsa o'yin elementlari mavjud bo'lsa. Agar o'qituvchi maqtov, baho qo'llab-quvvatlash bilan o'quv motivlari qo'llasa bolada yanada o'qishga ishtiyoq oshadi. Bu yoshdagi bolalarda o'yin hali ham yetakchi faoliyat hisoblanadi, didaktik o'yinlar orqali bilim yanyada samarali o'zlashtiriladi. O'yinlar bolaning ijtimoiy tajribasini boyitadi

Ta'lim jarayonida boshlang'ich sinf o'quvchilarining psixologik xususiyatlarini hisobga olish dars samaradorligini ta'minlashning muhim sharti hisoblanadi. Shu bois o'qituvchi ta'limni ko'rgazmali, qiziqarli, emotsional jihatdan boy hamda bola shaxsiga yo'naltirilgan holda tashkil etishi lozim.

Zamonaviy ta'lim sharoitida raqamli texnologiyalar boshlang'ich sinf o'qituvchilarini innovatsion tayyorgarligi jarayonining ajralmas qismiga aylanmoqda. Elektron ta'lim platformalari, masofaviy ta'lim, multimedia vositalari va interfaol dasturlar pedagogning kasbiy kompetensiyasini rivojlantirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Shuningdek, quyidagi innovatsion metodlar samarali hisoblanadi:

- muammoli ta'lim;
- loyiha metodi;
- klaster, aqliy hujum, debat kabi interfaol usullar;
- STEAM ta'lim elementlari.

Mazkur metodlar o'qituvchining ijodiy fikrlashi, moslashuvchanligi va pedagogik mahoratini oshirishga xizmat qiladi.

Innovatsion jarayonlarni amalga oshirishda muammolar ham uchraydi, masalan, texnik va moddiy resurslarning yetishmasligi, o'qituvchilarning malakasini oshirish zarurati, ta'lim standartlarini yangilashga bo'lgan ehtiyoj. Shunga qaramay, istiqbolli yondashuvlar bu muammolarni hal qilish imkonini beradi va ta'lim tizimini yanada rivojlantirish uchun keng imkoniyatlar yaratadi.

Innovatsion ta'limni amalga oshirishda o'qituvchi va ota-onalar birgalikda ishlashi kerak. O'qituvchilar zamonaviy texnologiyalarni o'rganib, ulardan darslarda faol foydalanishlari lozim. Ota-onalar esa bolalarni qo'llab-quvvatlab, uyda ta'lim jarayonini davom ettirishlariga yordam berishlari muhim.

Ota-onalar farzandlari bilan birga milliy ertaklarni o'qib, ularning mazmunini muhokama qilishlari mumkin.

O'qituvchilar milliy qadriyatlar bilan boyatilgan dars rejalari tuzib, zamonaviy texnologiyalarni ularga moslashtirishi mumkin.

Innovatsion ta'lim usullari bolalarning imkoniyatlarini kengaytirib, ularning o'quv jarayoniga bo'lgan qiziqishini oshiradi. STEAM-ta'lim, gamifikatsiya, virtual reallik texnologiyalari va boshqa zamonaviy yondashuvlar yordamida biz bolalar uchun yorqin kelajak yaratishimiz mumkin. O'zbek madaniyati va qadriyatlarini inobatga olgan holda ushbu usullarni joriy etish orqali kelajak avlodni milliy ruhda tarbiyalash va global raqobatbardosh qilishga erishamiz. Zero, ta'limga investitsiya – kelajakka investitsiyadir.

Tahlillar shuni ko'rsatadiki, innovatsion yondashuvlar asosida tashkil etilgan o'qituvchi tayyorgarligi jarayoni an'anaviy yondashuvlarga nisbatan yuqori

samaradorlikka ega. Xususan, o'qituvchilarning kasbiy motivatsiyasi, refleksiv kompetensiyasi va raqamli savodxonligi sezilarli darajada rivojlanadi.

Xulosa qilib aytganda, boshlang'ich sinf o'qituvchilari tayyorgarligini takomillashtirishda innovatsion yondashuvlardan foydalanish zamonaviy ta'lim talablariga mos, raqobatbardosh pedagog kadrlarni tayyorlash imkonini beradi. Ta'lim jarayoniga innovatsion texnologiyalarni tizimli va maqsadli joriy etish o'qituvchilarning kasbiy kompetensiyasini rivojlantirishning muhim omili hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Bepalko V.P. Pedagogik texnologiyalar. – Moskva, 2002.
2. Slastenin V.A. Pedagogika. – Moskva, 2013.
3. Muslimov N.A. Kasbiy ta'lim metodologiyasi. – Toshkent, 2018.
4. Verbitskiy A.A. Kontekstli ta'lim nazariyasi. – Moskva, 2010.
5. O'zbekiston Respublikasi Ta'lim to'g'risidagi Qonuni. – Toshkent, 2020.
6. Prigojin A.I. Innovatsiya va ijtimoiy jarayonlar nazariyasi. Moskva: Nauka, 1989.
7. Sazonov B.V. Ta'lim tizimida innovatsion texnologiyalar. Moskva: Prosveshchenie, 1995.
8. Slastenin V.A. Pedagogik innovatsiyalar nazariyasi. Moskva: Vysshaya shkola, 2001.

MAKTABGACHA TA'LIMDA FAN VA TABIAT MARKAZIDA BOLALAR FAOLIYATINI KUZATISH VA TAHLIL QILISHNING METODIK ASOSLARI

Haqberdiyeva Z.R.

*Maktabgacha ta'lim tashkilotlari direktor va
mutaxassislarini qayta tayyorlash va ularning
malakasini oshirish instituti 1- kurs tadqiqotchisi*

Tayanch soʻzlar: maktabgacha ta'lim, fan va tabiat markazi, pedagogik kuzatuv, faoliyat tahlili, tadqiqiy o'yin, indikatorlar, baholash.

Ключевые слова: дошкольное образование, центр «Наука и природа», педагогическое наблюдение, анализ деятельности, исследовательская игра, индикаторы, оценивание.

Key words: preschool education, science and nature center, pedagogical observation, activity analysis, inquiry play, indicators, assessment.

РЕЗИОМЕ:

Ushbu maqolada maktabgacha ta'lim tashkilotlarida fan va tabiat markazida bolalar faoliyatini kuzatish hamda tahlil qilishning ilmiy-metodik asoslari yoritilgan. Tadqiqotda faoliyatlarni kuzatish, savol-javob, tahlil qilish metodlaridan foydalanilgan. Maqolada o'yin, loyiha faoliyati, muammoli vaziyatlar, kuzatuv kundaliklari (rivojlanish xaritasi), tajriba burchagi, tabiat bilan bevosita muloqot jarayonlarida kuzatuvlar tahlil qilinadi. Tadqiqot natijalari bolalarning fikrlashi, muloqoti va xatti-harakatlaridagi muhim jihatlarni aniqlashga yordam beradi hamda tarbiyachilarga qarorlarni aniq ma'lumotlarga tayangan holda qabul qilish imkonini beradi.

РЕЗИОМЕ:

В данной статье рассматриваются научно-методические основы наблюдения и анализа детской деятельности в научно-природных центрах дошкольных образовательных организаций. В исследовании использованы методы наблюдения за деятельностью, опроса и ее анализа. В статье анализируются наблюдения в процессе игры, проектной деятельности, проблемных ситуаций, ведения дневников наблюдений (карт развития), экспериментальных уголков и непосредственного взаимодействия с природой. Результаты исследований помогают выявить важные аспекты мышления, общения и поведения детей и позволяют педагогам принимать решения на основе точной информации.

SUMMARY:

This article discusses the scientific and methodological foundations of observing and analyzing children's activities in science and nature centers in preschool educational organizations. The research used the methods of observing activities, questioning, and analyzing them. The article analyzes observations in the processes of play, project activities, problem situations, observation diaries (development maps), experimental corners, and direct communication with nature. Research

results help identify important aspects of children's thinking, communication, and behavior and allow educators to make decisions based on accurate information.

Kirish. Maktabgacha ta'limda fan va tabiat markazi bolalarning bilish ehtiyojini qo'llab-quvvatlaydigan, tajribaga asoslangan o'rganish, kuzatish, taqqoslash va sabab-oqibat aloqalarini izlash kabi tafakkur operatsiyalarini tabiiy sharoitda faollashtiradigan o'quv muhitidir. Bunday markazlarda bolalar odatda o'yin bilan uyg'unlashgan tadqiqiy harakatlar orqali predmet va hodisalar xususiyatlarini sinab ko'radi, savol beradi, taxmin ilgari suradi, tekshiradi va natijani ifodalaydi. Shu jihatdan fan va tabiat markazi nafaqat mazmun manbai, balki bolaning o'rganish jarayoni qanday kechayotganini aniqlash uchun pedagogik diagnostika maydoni hamdir. Biroq amaliyotda kuzatish ko'pincha qisqa muddatli, maxsus bilim va tajribaga ehtiyoj sezmasdan va umumiy taassurotga tayanib olib boriladi; natijada markaz faoliyati bolaning rivojlanish dinamikasini ko'rsatadigan dalillarga emas, tashkiliy qulaylik yoki tayyor ssenariylarga bog'lanib qoladi.

Fan va tabiat markazi - bu sinf (yoki maktabgacha ta'lim tashkilotlari) da tashkil etilgan maxsus rivojlantiruvchi muhiti bo'lib, u yerda bolalar kuzatish (o'simlik, havo, suv, hasharotlar), tajriba qilish (eriydi-erimaydi, cho'kadi-suzadi) taqqoslash (katta-kichik, og'ir-yengil, tez-sekin), saralash va guruhlash, o'lchash va hisoblash, savol berish va taxmin qilish, xulosa chiqarish. ya'ni **o'rganishni faoliyat orqali** amalga oshiradi.

Fan va tabiat markazi bolalarda quyidagi **kompetensiyalar** rivojlanadi:

- Tadqiqotchilik ko'nikmasi.
- Tanqidiy fikrlash.
- Mantiqiy fikrlash.
- Sabab-oqibatni tushunish.
- Nutq (izohlash, tushuntirish).
- Mustaqillik.
- Qiziqish va motivatsiya.

Ilmiy adabiyotlarda erta yoshdagi bolalar bilan ishlashda baholashning asosiy prinsiplari sifatida tabiiy sharoitda kuzatish, kontekstni hisobga olish, jarayonni hujjatlashtirish va pedagogik qarorni dalillarga tayangan holda qabul qilish talablari alohida ta'kidlanadi. Shunday bo'lsa-da, aynan fan va tabiat markazida bolalar faoliyatini kuzatishning indikatorlari, tahlil birliklari va pedagogik xulosaga aylantirish mexanizmi ko'plab maktabgacha ta'lim tashkilotlari amaliyotida yetarli darajada tizimlashtirilmagan.

Tadqiqot muammosi shundan iboratki, fan va tabiat markazidagi faollik ko'p komponentli bo'lib, u bilish jarayonlari, nutqiy muloqot, ijtimoiy

hamkorlik, sensor-motor tajriba va emosional ishtirokni bir vaqtning o'zida birlashtiradi. Bunday murakkab faoliyatni oddiy "qiziqdi-qiziqmadi" yoki "bajarildi-bajarilmadi" mezonlari bilan baholash metodik jihatdan zaif va rivojlanish mexanizmlarini ochib bermaydi. Tadqiqot bo'shlig'i, bir tomondan, tarbiyachichi-pedagoglar uchun fan va tabiat markazida kuzatishning amaliy jihatdan qo'llanadigan, lekin ilmiy asoslangan indikatorlar to'plami va tahlil tizimining yetishmasligida namoyon bo'ladi; ikkinchi tomondan, kuzatuv natijalarini mashg'ulotdan tashqari faoliyatni loyihalash, materiallarni tanlash va differensial qo'llab-quvvatlashga bog'laydigan qaror qabul qilish modelining kam yoritilganidadir.

Mamlakatimiz maktabgacha ta'limi sohasida kompetensiyaga yo'naltirilgan yondashuvning kuchayishi bilan birga, bolalarning o'z tajribasi asosida bilim hosil qilish jarayonini ko'rsatadigan dalillarga ehtiyoj ortmoqda. Shu sababli ushbu maqolada fan va tabiat markazida bolalar faoliyatini kuzatish va tahlil qilishning metodik asoslarini taklif etish, indikatorlarni ajratish va kuzatuvdan kelib chiqadigan pedagogik xulosalarni tizimlashtirish dolzarb ilmiy vazifa sifatida qaraladi.

Maqolaning maqsadi maktabgacha ta'limda fan va tabiat markazida bolalar faoliyatini kuzatish va tahlil qilishning konseptual hamda metodik asoslarini ishlab chiqish, kuzatuv indikatorlarini aniqlash va kuzatuv natijalarini pedagogik qaror qabul qilish bilan bog'laydigan analitik modelni asoslashdan iborat. Ushbu maqsadni ro'yobga chiqarish uchun quyidagi vazifalar hal etildi: fan va tabiat markazidagi faoliyatning tarkibiy o'lchamlarini ajratish; kuzatuv uchun mos indikatorlar va dalil turlarini asoslash; pedagogik tahlilning birliklari va kodlash mantiqini tavsiflash; natijalarga tayangan holda didaktik qo'llab-quvvatlash va muhitni boyitish bo'yicha xulosalar chiqarish. Maqolaning ilmiy yangiligi fan va tabiat markazida kuzatuvni "jarayon dalillari"ga tayangan holda tashkil etish, bilish, muloqot va tajriba o'lchamlarini birlashtirgan indikatorlar tizimini taklif etish hamda "kuzatuv-tahlil-qaror" zanjiri orqali pedagogik amaliyotni boshqarish imkoniyatini konseptual asoslashda ko'rinadi.

Metod va natijalar. Tadqiqotda kuzatuv natijalarining ishonchliligini oshirish maqsadida uch tomonlama tahlil usulidan foydalanildi, chunki fan va tabiat markazidagi faoliyatning mazmuni va sifati faqat yakuniy mahsul emas, balki jarayon dinamikasi bilan aniqlanadi. Nazariy asos sifatida konstruktivistik o'qitish g'oyasi hamda erta yoshda baholashning kuzatuvga tayangan yondashuvlari qabul qilindi [6; 9 Empirik bosqichda tizimli kuzatuv asosiy usul bo'ldi: kuzatuv tabiiy sharoitda, markazdagi erkin tanlov va pedagog tomonidan tashkil etilgan kichik tajribalar vaqtida olib borildi. Kuzatuvning tizimlili

vaqt bo'yicha bir xil segmentlarda qayd qilish, bir xil indikatorlar bo'yicha dalil to'plash va kontekst omillarini alohida qayd etish orqali ta'minlandi.

Kuzatuv varaqasi oldindan ishlab chiqilib, unda bola faoliyatining uch asosiy o'lchami belgilandi:

- bilish-amaliy harakatlar,
- nutqiy va ijtimoiy muloqot,
- tadqiqiy siklning elementlari.

Har bir o'lcham bo'yicha "kuzatiladigan dalil" tamoyili tanlandi, ya'ni pedagog subyektiv baho emas, balki ko'rinadigan xatti-harakat, aytilgan ibora, tanlangan material, bajarilgan sinov kabi faktlarni qayd etdi.

Tizimli kuzatuvni to'ldirish uchun yarim tuzilgan suhbatlar o'tkazildi. Suhbatlar pedagoglar bilan ham, bolalar bilan ham o'yin uslubida olib borildi; maqsad kuzatilgan harakatlarning motivi, tanlov sabablari va bolalarning o'z tajribasini izohlash darajasini aniqlashdan iborat bo'ldi. Bolalar bilan suhbatlarda savollar qisqa, aniq va situativ bo'lib, "Nimani sinab ko'ryapsan?", "Nega shunday deb o'ylaysan?", "Boshqacha qilsa bo'ladimi?" kabi kognitiv harakatni yuzaga chiqaradigan shakllarda berildi. Shuningdek, avvalgi faoliyatlari tahlili qo'llandi: bolalarning chizmalari, belgilari, oddiy yozuvga o'xshash qaydlari, qurilgan modellari yoki tajriba natijasini ifodalovchi materiallar rasmga olinib, keyinchalik kontent-tahlil qilindi. Ushbu yondashuv jarayon va mahsul dalillarini birlashtirish imkonini berdi, bu esa erta yoshdagi o'rganishda muhim bo'lgan "ko'rinmas" tafakkur harakatlarini bilvosita aniqlashga xizmat qiladi.

Ma'lumotlarni tahlil qilishda sifatli kodlash yondashuvi qo'llanib, avval ochiq kodlar orqali takrorlanuvchi xatti-harakatlar va nutqiy birliklar ajratildi, so'ng ular uch o'lcham bo'yicha kategoriyalarga birlashtirildi. Kodlashning ishonchligini oshirish uchun bir xil epizodlar kamida ikki marta qayta ko'rib chiqilib, dalil va xulosa ajratib ko'rsatildi; ya'ni "bola suvga tosh tashladi va 'cho'kdi' dedi" fakt, "bola zichlikni tushundi" esa talqin sifatida alohida qayd qilindi. Metodlarning aynan shunday tanlanishi fan va tabiat markazidagi faoliyatning multimodal tabiatiga mos keladi. Bola o'z bilishini nafaqat so'z bilan, balki harakat va hamkorlik orqali ham namoyon qiladi.

Natijalar. Kuzatuv va tahlil natijalari fan va tabiat markazida bolalar faoliyatini baholash uchun jarayonga yo'naltirilgan indikatorlar tizimi amaliy jihatdan samarali ekanini ko'rsatadi.

Birinchi natija sifatida bilish-amaliy harakatlar o'lchamida uch turdagi barqaror dalillar ajratildi. Birinchisi, material tanlash va maqsadga moslashtirish dalillari bo'lib, bunda bola vazifani o'zicha belgilab, mos obyektlarni tanlashi, ularni ketma-ketlikda qo'llashi va kerak bo'lsa almashtirishi kuzatildi.

Ikkinchisi, taqqoslash va tasniflash dalillari bo‘lib, bola rang, shakl, og‘irlik, hajm, namlik kabi belgilarni amalda sinab ko‘rib, o‘xshash va farqli jihatlarni ajratishga urinishi qayd etildi. Uchinchisi, natijani qayd etishning prototiplari bo‘lib, bunda bola chizma, belgi qo‘yish, buyumlarni “natija” sifatida joylashtirish yoki og‘zaki xulosa bilan tajribaning yakunini mustahkamlashi aniqlashtirildi. Mazkur dalillar pedagogga bolaning bilish darajasini tayyor bilimni qayta aytish orqali emas, balki faoliyatni boshqarish qobiliyati orqali ko‘rish imkonini berdi.

Ikkinchi natija nutqiy va ijtimoiy muloqot o‘lchamida namoyon bo‘ldi. Kuzatuvlarda bolalar o‘rtasidagi hamkorlik faqat rollar taqsimoti bilan cheklanmay, “tadqiqiy muloqot” shaklida ham yuzaga chiqishi qayd qilindi: bolalar bir-biriga savol berishi, taxminini asoslashga urinishi va boshqaning fikrini tekshirish uchun amaliy sinov taklif qilishi holatlari ko‘paydi. Bunday epizodlarda pedagogning roli keskin boshqaruvchi emas, balki muloqotni chuqurlashtiradigan moderator bo‘lganda, bolalarning izohlash gaplari va sabab-oqibat bog‘lanishlari ko‘proq uchradi. Tahlil shuni ko‘rsatdiki, muloqot indikatorlari sifatida “savolning turi” (aniqlashtiruvchi, tekshiruvchi, alternativ izlovchi), “asoslashning mavjudligi” va “hamkorlikdagi qaror” dalillari eng informativ bo‘lib chiqdi. Bu natija markazdagi faollikni faqat individual rivojlanish bilan emas, balki ijtimoiy bilish jarayoni bilan ham baholash zarurligini ko‘rsatadi.

Uchinchii natija tadqiqiy sikl o‘lchamiga taalluqli bo‘lib, fan va tabiat markazida bolalarning faoliyati ko‘pincha to‘liq “savol–taxmin–sinov–kuzatuv–xulosa” ketma-ketligini bermasligi, biroq uning ayrim bo‘g‘inlari barqaror kuzatilishini ko‘rsatdi. Ayniqsa, savol berish va sinov qilish bo‘g‘inlari kuchli, xulosa chiqarish va umumlashtirish bo‘g‘inlari esa ko‘pincha pedagogik yordamni talab etishi aniqlandi. Biroq xulosa bo‘g‘ini faqat og‘zaki ifoda bilan cheklanmagani, ba’zan bola natijani “to‘g‘ri joylashtirish”, “namoyish qilish” yoki “qayta sinab ko‘rish” orqali amaliy tarzda mustahkamlashi aniqlashtirildi. Shundan kelib chiqib, natija sifatida “xulosa” indikatorini faqat verbal birliklar bilan o‘lchash bolalarning real bilish darajasini pasaytirib ko‘rsatishi mumkinligi asoslandi; xulosa dalili sifatida harakatdagi qarorlar, qayta sinash orqali tekshirish va natijani boshqaga ko‘rsatish kabi belgilar ham kiritilganda, bolaning tadqiqiy fikrlashi to‘laroq aks etdi.

To‘rtinchi natija kuzatuvdan pedagogik qarorga o‘tish mexanizmi bilan bog‘liq bo‘lib, tahlil jarayonida “indikator–to‘siq–qo‘llab-quvvatlash” mantiqi samarali ishlashi aniqlandi. Masalan, bola sinov qiladi, lekin natijani taqqoslay olmaydi; bu holatda to‘siq taqqoslash mezonining yo‘qligi sifatida qayd etilib,

qo'llab-quvvatlash sifatida mezon taklif qilish yoki ikkita obyektни yonmayon qo'yib ko'rsatish tanlandi. Yoki bola taxmin bildiradi, lekin uni tekshirish uchun reja tuza olmaydi; bu holatda qo'llab-quvvatlash sifatida "sinovni kichik qadamlarga ajratish" ishladi. Shunday qilib, kuzatuv faqat baholash emas, balki markaz muhitini boshqarish va differensial yordamni asoslash vositasiga aylandi. Natijalar yakunida fan va tabiat markazi uchun kuzatuv dalillarini uch darajada hujjatlashtirish taklifi shakllandi: amaliy fakt, baholash indikatorini bo'yicha xulosa, kelgusi pedagogik rejalar. Bu uch daraja tarbiyachiga ravishda rivojlanish dinamikasini ko'rish imkonini beradi.

Muhokama. Olingan natijalar erta yoshdagi ta'limda baholashning jarayon va kontekstga tayangan yondashuvlari bilan konseptual jihatdan mos keladi. Xususan, kuzatuv dalillarini "ko'rinadigan xatti-harakat" sifatida qayd etish va keyin tahlil orqali pedagogik xulosaga o'tish amaliyoti erta yoshdagi bolalar uchun standartlashtirilgan testlarning cheklanganligi haqidagi ilmiy jarayonlarni qo'llab-quvvatlaydi. Bunda muhim metodik masala shundaki, fan va tabiat markazida bilish ko'p hollarda og'zaki izohdan oldin harakatda namoyon bo'ladi, demak, faqat verbal javobni asosiy dalil sifatida qabul qilish bolaning imkoniyatlarini to'liq aks ettirmaydi. Harakatdagi "xulosa"ni dalil sifatida tan olish natijasi xalqaro tadqiqotlarda qayd etilgan multimodal o'rganish g'oyasi bilan uyg'unlashadi, ya'ni bola bilimni bir vaqtning o'zida sezgi, harakat va nutq orqali quradi.

Maktabgacha yoshda bilish ijtimoiy hamkorlik va til orqali tartibga solinishi haqidagi qarashlar shuni ko'rsatadiki, markazdagi suhbatlar bolalarning fikrlashini tashqi rejalashtirish vositasiga aylanadi. Biroq kuzatuvlar shuni ko'rsatdiki, tarbiyachining to'g'ridan-to'g'ri "to'g'ri javob"ni talab qilishi muloqotning tadqiqiy xarakterini susaytiradi. Bu holat zamonaviy maktabgacha didaktikasida ta'kidlanadigan "savol berishga yo'naltirilgan qo'llab-quvvatlash" tamoyiliga mos keladi. Tarbiyachi muloqotni boshqaradi, Bola bilan hamkorlikni mazmunini ishlab chiqadi. Shu bilan birga, muloqot indikatorlaridan foydalanish bolalarni til rivojlanishi darajasi bo'yicha muvozanatsiz taqqoslash xavfini ham tug'diradi. Shuning uchun maqolada muloqot dalillari bilish-amaliy dalillar bilan birga talqin qilinishi zarurligi asoslanadi. Aks holda kamgap, lekin faol bola "past" baholanishi mumkin, bu esa metodik xatolik bo'ladi.

Tadqiqiy bosqichning to'liq ketma-ketligi har doim ham kuzatilmagani haqidagi natija erta yoshda ilmiy fikrlash "katta yoshdagidek" strukturada namoyon bo'lmasligi haqidagi ilmiy qarashlar bilan hamohangdir. Bolalar ko'pincha sinov qilishga oson kirishadi, biroq umumlashtirish va natijani

barqaror til birliklarida ifodalash bosqichi murakkabroq bo'lib, u didaktik "ko'priklar"ni talab etadi. Rus tadqiqotchilari maktabgacha yoshda tabiat bilan tanishtirishda tajriba va kuzatishning o'rni yuqori bo'lishi, lekin u albatta refleksiya va nutqiy mustahkamlash bilan birga borishi kerakligini ta'kidlaydi. Bizning natijalarda refleksiya ba'zan harakat orqali amalga oshgani ko'rsatildi. Bu esa refleksiyani faqat "gapirib berish" bilan tenglashtirmaslikni, bolalarning harakati, qayta tahlil yoki taqqoslash orqali ham refleksiya qilishi mumkinligini ko'rsatadi. Shu jihat fan va tabiat markazidagi pedagogik yondashuvni qayta ko'rib chiqishni talab qiladi. Tarbiyachi refleksiyani turli shakllarda tashkil etsa, ko'proq tarbiyalanuvchilar o'z tajribasini "ko'rsatish" orqali asoslab berishadi.

"Kuzatuv–tahlil–qaror" tizimli ishlagani, amaliyotda ko'p uchraydigan muammoni bartaraf etishga xizmat qiladi. Maktabgacha ta'lim boshqaruvi va metodikasi bo'yicha mahalliy tadqiqotlarda muhitni tashkil etish va bolalar faolligini qo'llab-quvvatlash o'rtasidagi bog'liqlik alohida qayd etiladi. Bizning natijalar bu bog'liqlikni metodik umumlashtirishga harakat qiladi. Baholash indikatorlar ehtiyojlarni ko'rsatadi, ehtiyojlar esa mazmun hamda pedagogik yordamni tanlashga olib keladi. Shu bilan birga, mazkur model haddan tashqari "diagnostik" ruhda qo'llansa, markaz erkinligini cheklashi mumkin. Shuning uchun muhokamada muvozanat tamoyili muhim: kuzatuv erkin tanlovni qisqartirish uchun emas, aynan erkin tanlov sharoitida bolaga mos qo'llab-quvvatlashni nozik sozlash uchun xizmat qilishi lozim. Xalqaro adabiyotlarda o'yin asosidagi o'rganishda baholashning maqsadi nazorat emas, balki o'rganish imkoniyatlarini kengaytirish ekani ta'kidlanadi. Shunday yondashuv saqlangandagina fan va tabiat markazidagi kuzatuv ham rivojlantiruvchi, ham metodik jihatdan asosli bo'ladi.

Xulosa. Maqolada maktabgacha ta'limdagi fan va tabiat markazida bolalar faoliyatini kuzatish va tahlil qilishning ilmiy-metodik asoslari ishlab chiqildi hamda jarayonga yo'naltirilgan indikatorlar tizimi asoslandi. Natijalar bilish-amaliy harakatlar, nutqiy va ijtimoiy muloqot, tadqiqotchilik ko'nikmasi bo'yicha dalillarni birlashtirgan kuzatuv modeli tarbiyachiga bolalarning rivojlanishini tabiiy sharoitda aniqlash imkonini berishini ko'rsatdi.

Tadqiqotning nazariy ahamiyati fan va tabiat markazida baholashni faqat yakuniy mahsul emas, jarayon dalillari orqali tushuntirishda, amaliy ahamiyati esa tarbiyachi uchun kuzatuvni hujjatlashtirish va qaror qabul qilishni soddalashtiradigan tahlil mexanizmini taklif etishda namoyon bo'ladi. Kelgusida turli yosh guruhlarida kesimida rivojlanishni tekshirish, raqamli hujjatlashtirish vositalarining imkoniyatlarini baholash hamda pedagoglarning

tahliliy kompetensiyasini rivojlantirish bo'yicha tadqiqotlarni kengaytirish maqsadga muvofiqdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Gelmanova M. Maktabgacha ta'limda pedagogik diagnostika: nazariya va amaliyot. Toshkent: TDPU nashriyoti, 2020. 192 b.
2. Qodirova F. R., Toshpulatova Sh. M. Maktabgacha ta'lim metodikasi. Toshkent: Innovatsiya-Ziyo, 2021. 256 b.
3. Ryjova N. A. Ekologicheskoe vospitanie doshkol'nikov: teoriya i praktika. Moskva: Akademiya, 2019. 240 s.
4. Alimova, N. X. Maktabgacha yoshdagi bolalarning tadqiqotchilik faoliyatini rivojlantirish metodikasi. Toshkent: Yangi asr avlodi. 2023.123b.
5. Mazganova D.Murzakamolova K. Maktabgacha katta yoshdagi bolalarning tadqiqotchilik faoliyatini tashkil etishning dolzarbligi. (2025). MAKTABGACHA VA MAKTAB TA'LIMI JURNALI, 3(5).
6. Worth K., Grollman S. Worms, Shadows, and Whirlpools: Science in the Early Childhood Classroom. Portsmouth: Heinemann, 2003. 244 p.
7. Fler M. Play in the early years. Cambridge: Cambridge University Press, 2017. 280 p.
8. Alimova, N. X. Maktabgacha yoshdagi bolalarning tadqiqotchilik faoliyatini rivojlantirish metodikasi. Toshkent: Yangi asr avlodi. 2023.123b.
9. Mirzayeva, D. R. Ilm-fan markazlarida bolalar faoliyatini tashkil etish. Maktabgacha ta'lim, 9(4), 2022. 23-35b.
10. Baxromova A.Maktabgacha yoshdagi bolalarga ekologik tarbiya asosida ilm-fan markazida mustaqil tadqiqot o'tkazish ko'nikmalarini singdirish yo'llari International online conference. Date: 1 stDecember-2025.29-34b

НАУЧНО-ТЕОРЕТИЧЕСКОЕ ИЗУЧЕНИЕ БУДУЩИМИ ВОСПИТАТЕЛЯМИ ВЛИЯНИЯ ТАРГЕТИНГА НА ПОТРЕБИТЕЛЬСКУЮ КУЛЬТУРУ ДЕТЕЙ ДОШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА

Умнов Д.Г.

PhD, доцент кафедры

*Социально-гуманитарных наук,
педагогики и психологии,*

*Андижанского государственного
института иностранных языков*

Tayanch so'zlar: bolalar ommasi, raqamli muhit, tarbiyalash, maqsadli reklama, bog'cha yoshidagi bolalar, mediya ta'lim, iste'mol qilish, ovqatlanish madaniyati, o'yinchoqlar, multfilm.

Ключевые слова: детская аудитория, цифровая среда, воспитание, таргетированная реклама, дошкольники, медиаобразование, потребление, пищевое поведение, игрушки, мультфильм.

Key words: children's audience, digital environment, upbringing, targeted advertising, preschool children, media education, consumption, eating behavior, toys, cartoon.

РЕЗЮМЕ:

Ilmiy-tadqiqot ish bolalarga yo'naltirilgan raqamli targetlangan reklama ta'sirini o'rganishga bag'ishlanadi. Bolalarning reklamaga nisbatan qabul qilish xususiyatlari hamda ovqatlanish odatlariga, o'yinchoqlar tanlashiga va sevimli multfilm qahramonlarini tanlashga bo'lgan ta'siri tahlil qilinadi. Kelajakdagi tarbiyachilarning raqamli muhit bilan samarali hamkorlik qila olishlariga tayyorgarlik masalalari ko'rib chiqiladi hamda pedagogika oliy o'quv yurtlarida media ta'lim dasturlarini integratsiya qilishga oid tavsiyalar ishlab chiqiladi. Tadqiqot natijalari raqamli reklama ta'siridan kelib chiqadigan salbiy oqibatlarni oldini olish uchun pedagoglarning maxsus tayyorgarligini ta'minlash zarurligini ko'rsatadi.

РЕЗЮМЕ:

Научно-исследовательская работа посвящена изучению влияния таргетированной рекламы на потребительскую культуру детей дошкольного возраста. Анализируются особенности восприятия детьми рекламных сообщений и механизмы их воздействия на пищевые привычки, выбор игрушек и любимых персонажей мультфильмов. Исследуются проблемы подготовки будущих воспитателей к эффективному взаимодействию с цифровыми технологиями и разрабатываются рекомендации по интеграции медиаобразования в образовательные программы педагогических колледжей и университетов. Результаты исследования подчеркивают необходимость внедрения специальной методики и подготовки педагогов для предотвращения негативных эффектов цифровой рекламы на развитии детей.

SUMMARY:

The research focuses on the influence of targeted advertising on consumer culture among preschool children. It analyzes how children perceive advertising messages and their impact on dietary habits, toy preferences, and favorite cartoon characters. The study addresses issues related to preparing future educators for effective interaction with digital technologies and develops recommendations for integrating media education into educational programs at pedagogical colleges and universities. The findings highlight the necessity of introducing special training for teachers to prevent negative effects of digital marketing on child development.

Введение. Современные дети дошкольного возраста активно вовлекаются в цифровое пространство, что существенно влияет на формирование их потребительской культуры. Уже с раннего детства малыши знакомятся с миром гаджетов и онлайн-сервисов, взаимодействуя с различными цифровыми платформами и приложениями. Это создает условия для активного воздействия рекламы на детей, формируя у них конкретные предпочтения и модели поведения. Одной из ключевых проблем является распространение таргетированной рекламы, которая учитывает индивидуальные особенности каждого ребенка, включая возраст, пол, интересы и привычки. Такая персонализированная подача информации оказывает значительное влияние на восприятие ребенком товаров и услуг, способствуя формированию определенных покупательских предпочтений. В законе Республики Узбекистан, «о Рекламе» от 07.06.2022 г. № ЗРУ-776 основной целью является регулирование отношений в области производства, размещения и распространения рекламы. В данном законе имеются ключевые понятия (статья 5) реклама, контрреклама, неэтичная реклама, социальная информация, ненадлежащая реклама, недостоверная (недобросовестная, заведомо ложная) реклама, стимулирующая акция, рекламодатель, рекламные средства, объект рекламы, распространитель рекламы и т.д. смысл которых можно и нужно каждый раз доносить до детской аудитории чтоб они в свою очередь в дальнейшем умели правильно и рационально принимать решения в той или иной социальной ситуации потребления товаров или услуг.

Для воспитателей и родителей важно понимать механизмы воздействия цифровой среды и рекламного контента на детскую психику. Исследование должно выявить особенности восприятия дошкольниками рекламной информации, учитывая их возрастные характеристики и психологические особенности. Важно определить, каким образом рекламные сообщения влияют на когнитивное развитие детей, их эмоциональное состояние и социальное взаимодействие.

Целью научного исследования также является разработка практических и методических рекомендаций для педагогов и родителей, направленных на

минимизацию негативного влияния рекламы на детей. Необходимо создать стратегии воспитания, которые позволят детям критически оценивать поступающую информацию и формировать осознанное отношение к потреблению товаров и услуг. Таким образом, исследование представляет собой важный этап в понимании процессов формирования потребительской культуры современных дошкольников и поиске эффективных путей поддержки их развития в условиях быстро меняющегося цифрового мира. Это позволит обеспечить гармоничное воспитание будущих поколений, подготовленных к жизни в информационно насыщенной среде.

Методы. Исследование проводилось комплексным методом, включающим анкетирование будущих воспитателей образовательных учреждений, наблюдение за поведением детей и анализ научных публикаций, посвященных влиянию рекламы на детскую аудиторию. Для достижения максимальной объективности были применены разнообразные методологические подходы.

Анкетирование позволило выявить уровень осведомленности студентов педагогических вузов о проблемах воздействия рекламы на детей, а также их готовность к работе с современными медиаформатами. Результаты показали необходимость включения специальных курсов, направленных на повышение компетентности будущих педагогов-воспитателей в области медиа-грамотности и защиты прав потребителей. Наблюдение за поведением детей осуществлялось в реальных условиях просмотра телевизионной и онлайн-рекламы. Анализ реакций детей позволил установить взаимосвязь между содержанием рекламных сообщений и изменениями в предпочтениях и поведении. Например, было отмечено увеличение спроса на рекламируемые продукты питания и игрушки, особенно среди младших дошкольников.

Кроме того, проводился опрос родителей, целью которого было выявление изменений в детских предпочтениях после контакта с рекламой. Большинство респондентов подтвердили наличие выраженного эффекта рекламы на выбор продуктов питания и игрушек, подчеркивая важность информированности взрослых о потенциальных рисках чрезмерного потребления рекламы. Одним из новаторских методов исследования стало использование виртуальной реальности для моделирования ситуаций взаимодействия детей с рекламой. Этот подход позволяет воссоздать реалистичные сценарии и оценить реакцию детей на рекламу в безопасной контролируемой среде. Такие эксперименты помогают глубже понять механизмы

воздействия рекламы и разработать эффективные меры профилактики негативных эффектов.

Результаты. Анализ результатов проведенного исследования продемонстрировал важные выводы относительно восприятия детьми дошкольного возраста рекламных материалов и возможных мер педагогического вмешательства. Полученные данные свидетельствуют о наличии специфического восприятия рекламы у детей старшей возрастной группы, которое отличается от взрослой аудитории. При использовании различных методов исследования, восприятие Рекламы дошкольниками показало о его влияния на психологию сознания самого ребёнка при выборе товаров и услуг. Большинство детей способны отличать рекламные ролики от основного контента, однако воздействие рекламы остается значительным. Было выявлено, что просмотр рекламных роликов часто вызывает изменение пищевых привычек у детей. Они начинают предпочитать продуктам повседневного рациона те товары, которые были представлены в рекламе. Особенно ярко этот эффект проявляется в случаях с брендованными игрушками и фаст-фудом. Дети демонстрируют повышенный интерес именно к таким товарам, даже если ранее они не проявляли интереса к ним.

Также выяснилось, что реклама оказывает существенное влияние на предпочтения в выборе игрушек и любимых героев мультфильмов. Многие дети начинали просить купить игрушки, представленные в рекламных роликах, или стали больше увлекаться персонажами, появляющимися в продвижении тех или иных брендов. Таким образом, рекламные кампании оказывают заметное влияние на детские желания и формируют устойчивые предпочтения. Осведомленность будущих педагогов-воспитателей выявило положительные тенденции познания проблемы влияния на психологию выбора ребёнком товаров или услуг, а также влияние на всестороннее поведение в обществе. Исследования показали высокий уровень осознания будущими педагогами-воспитателями важности проблемы влияния рекламы на дошкольников. Большинство респондентов отметили, что современные дети активно вовлечены в цифровую среду, и педагоги должны быть готовы эффективно управлять процессом взаимодействия детей с контентом, содержащимся в сети Интернет и средствах массовой коммуникации. Обнаружено общее понимание необходимости внедрения специализированных учебных курсов, направляющих внимание на обучение педагогов-воспитателей принципам медиаобразования и защите детской аудитории от манипуляций средствами маркетинга.

Будущие воспитатели выразили заинтересованность в получении дополнительной квалификации, позволяющей грамотно ориентироваться в современной информационной среде и защищать детей от нежелательного воздействия рекламы. Подтверждено мнение, что данная подготовка должна стать частью образовательной программы подготовки педагогов. Особенное внимание уделялось вопросам, связанным с развитием критического мышления у детей и формированием у них способности самостоятельно анализировать получаемую информацию. Именно эта способность рассматривается специалистами как важнейший элемент защиты детского сознания от необоснованных воздействий маркетинговых кампаний.

Получив данные о значительном воздействии рекламы на детей, предлагаем ряд конкретных мероприятий для решения выявленной проблемы.

Во-первых, предлагается создание специальной учебной дисциплины в рамках профессионального образования воспитателей-преподавателей, посвящённой развитию медиа-компетентности воспитанников и защите их от негативного влияния рекламного контента.

Во-вторых, рекомендована регулярная работа с родителями, проведение консультаций и семинаров, разъясняющих родителям роль семьи в формировании здорового отношения ребёнка к телевидению и другим источникам массовых коммуникаций.

Заключение. Исследование показало высокую степень значимости научно-теоретической подготовки будущих педагогов-воспитателей в области изучения воздействия цифровых технологий и маркетинговых инструментов на формирование потребительских предпочтений у детей дошкольного возраста. Проведение анализа научной литературы позволило выявить ряд ключевых факторов, влияющих на восприятие ребенком рекламных сообщений и форматов цифровой среды. Современное общество переживает глобальные изменения в коммуникационной среде, характеризующиеся активным проникновением новых медиа-технологий и цифровых платформ. Это привело к возникновению специфического феномена потребления среди младших возрастных групп, выражающегося в повышенной восприимчивости ребенка к рекламе и продуктовым брендированию. Дети раннего возраста оказываются подвержены воздействию коммерчески ориентированных образов и символов, представленных посредством ярких визуальных стимулов и интерактивных игровых элементов, характерных для современных приложений и социальных сетей.

Таким образом, возникла необходимость разработки специальных педагогических подходов, направленных на защиту психоэмоционального

благополучия дошкольников и предотвращение негативного влияния агрессивных методов продвижения товаров и услуг. Исследование выявило важность интегрирования специализированного курса по теории и практике противодействия негативным аспектам цифровизации воспитания в систему профессиональной подготовки студентов педколледжей и вузов.

Для достижения поставленной цели были разработаны конкретные рекомендации, направленные на создание оптимальных условий для педагогического сопровождения детского развития в рамках образовательных учреждений и семейно-дошкольного взаимодействия. Эти меры включают повышение уровня информационной культуры родителей и сотрудников детских садов, разработку методических рекомендаций по проведению профилактических мероприятий, посвященных критическому осмыслению рекламной продукции детьми, организацию просветительных кампаний для населения и участие семьи в формировании позитивных моделей поведения ребенка относительно рекламного контента. Полученные результаты позволяют утверждать, что своевременное внедрение предложенной методики позволит будущим специалистам лучше ориентироваться в проблемах восприятия рекламы детьми и обеспечит комплексный подход к формированию осознанного отношения дошкольника к потребляемым товарам и услугам. Это создаст условия для полноценного эмоционального и интеллектуального развития ребёнка в современном информационно насыщенном обществе.

Разработка концепции, направленная на интеграцию научных достижений и практических рекомендаций, является важным вкладом в развитие системы образования и профилактики негативных последствий массированного воздействия коммерческих коммуникаций на детскую аудиторию. Таким образом, исследования подтверждают необходимость продолжения систематизированных исследований в данном направлении с целью дальнейшего совершенствования образовательного процесса и повышения эффективности защиты прав и интересов подрастающего поколения. Эти рекомендации призваны минимизировать негативные последствия воздействия рекламы на детское сознание и способствовать здоровому развитию личности ребёнка в современном мире.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА:

1. Закон Республики Узбекистан, «о Рекламе» от 07.06.2022 г. № ЗРУ-776
2. Аверченко Л.К., Захарова Т.И. Психология детского развития // Учебное пособие для вузов. Москва : Академия, 2023. – 384 с.

3. Баженов Ю.Н., Кузнецова О.В. Цифровая среда и развитие ребенка. Москва : Издательство Московского университета, 2022. – 256 с.
4. Гендина Н.И., Колкова Н.И. Информационная культура и образование: Учеб.-методич. пособие. СПб.: Изд-во РГПУ им. Герцена, 2023. – 320 с.
5. Дмитриенко Е.А. Формирование информационной культуры дошкольника. Москва : Владос, 2022. – 240 с.
6. Иванов Д.С., Якимович К.Г. Реклама и маркетинговые коммуникации: влияние на детский возраст. Ростов-на-Дону : Феникс, 2023. – 288 с.
7. Кирилловская В.М. Педагогические условия эффективного воспитания дошкольников в условиях цифровизации образования. Екатеринбург : УрФУ, 2022. – 192 с.
8. Леонтьев А.Н. Проблемы развития психики. Москва : Институт психологии РАН, 2023. – 560 с.
9. Манухина С.Ю. Воспитание ребенка-дошкольника в современном мире массовой информации. Москва : Просвещение, 2022. – 320 с.
10. Подласый И.П. Современная педагогика: теория и практика воспитания. Москва : ВЛАДОС, 2023. – 480 с.
11. Фельдштейн Д.И. Возрастная психология и психология детства: современные проблемы и перспективы исследований. Москва : Педагогика, 2022. – 368 с.
12. Baranowski T., Buday R., Thompson D.I., et al. Playing for Real: Video Games and Stories for Health-Related Behavior Change. *American Journal of Preventive Medicine*, vol. 34, no. 2S, pp. 137–142, February 2008.
13. Livingstone S., Helsper E.J. Parental mediation of children's internet use. *Journal of Broadcasting & Electronic Media*, vol. 51, no. 3, pp. 336–353, September 2007.
14. Rideout V., Foehr U.G., Roberts D.F. Generation M²: Media in the Lives of 8- to 18-Year Olds. Kaiser Family Foundation Report, January 2010.
15. Shapiro J.P., Murphy K.K. Children's Advertising Regulation: A Study on Parental Attitudes Toward Children's Exposure to Television Commercials. *International Journal of Consumer Studies*, vol. 35, no. 3, pp. 303–311, May 2011.

УСЛОВИЯ И ПУТИ РЕШЕНИЯ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ПОДГОТОВКИ ПЕДАГОГИЧЕСКИХ КАДРОВ ДЛЯ ДОШКОЛЬНЫХ УЧРЕЖДЕНИЙ РЕСПУБЛИКИ УЗБЕКИСТАН

Чаброва Т.Л.

*PhD ., доцент кафедры «Методики дошкольного образования»
Чирчикский государственный педагогический университет*

Tayanch so'zlar: O'zbekiston, maktabgacha ta'lim, ta'lim sifati, kadrlarni kasbiy tayyorlash, maktabgacha ta'lim muassasalari, darajani oshirish, bolalar.

Ключевые слова: Узбекистан, дошкольное образование, качество образования, профессиональная подготовка кадров, дошкольные учреждения, повышение уровня, дети.

Key words: Uzbekistan, preschool education, quality of education, professional training of personnel, preschool institutions, improving the level, children.

РЕЗЮМЕ:

Ushbu maqolada O'zbekistonda maktabgacha ta'lim pedagog xodimlarining kasbiy tayyorgarligini rivojlantirish muammosi ko'rib chiqiladi, mamlakatda maktabgacha ta'lim sohasida kadrlarni rivojlantirish bilan bog'liq asosiy jihatlarga alohida e'tibor qaratiladi.

РЕЗЮМЕ:

В данной статье рассматривается проблема развития профессиональной готовности педагогических кадров дошкольного образования в Узбекистане, особое внимание удалено ключевым аспектам, относящимся к развитию кадров в сфере дошкольного образования страны.

SUMMARY:

This article considers the problem of developing professional readiness of teaching staff of preschool education in Uzbekistan, special attention is paid to the key aspects related to the development of personnel in the field of preschool education in the country.

Реализация Концепции развития системы дошкольного образования до 2030 года предполагает продолжение работы в профессиональной подготовке педагогических кадров, что должно способствовать повышению качества подготовки детей в дошкольных учреждениях Узбекистана.

В настоящее время в Узбекистане остро стоит проблема обеспечения дошкольных учреждений профессиональными педагогическими кадрами,

способными решать учебно-воспитательные задачи. Сложность решения этой проблемы обусловлена следующими факторами.

С одной стороны, изменилось отношение родителей и общественности к дошкольному периоду детства, к воспитанию ребенка в условиях детского сада.

В первые годы независимости в Узбекистане стали открываться дошкольные образовательные учреждения нового типа: “Хонадон боғчаси” (“Домашний садик”), “Мактаб боғчаси” (“Школьный садик”) [2]. Большое внимание уделялось развитию личностных качеств воспитателей. Однако, если критически подойти к оценке деятельности дошкольных образовательных учреждений в первые двадцать пять лет независимости, то можно заметить, что они были далеки от уровня современных требований и в количественном, и в качественном отношении.

Поэтому в последних постановления правительства определили в настоящее время статус дошкольного образовательного учреждения, который стал первой ступенью в общей образовательной структуре, вследствие чего детский сад обязан предоставить родителям право выбора образовательных услуг и приоритетов в воспитании своего ребенка.

«Мы должны дать достойное образование нашему молодому поколению, стимулировать его интерес к науке и знаниям. Необходимо, - подчеркнул руководитель государства, - развивать систему дошкольного образования, укреплять материально-техническую базу учреждений среднего и высшего образования, кардинально повысить качество научного и учебного процессов» [1].

Высокий уровень требований родителей к дошкольному воспитанию является следствием осознания ими важности периода дошкольного детства, в процессе которого интенсивно формируются физические и психические качества личности, необходимые человеку в течение всей последующей жизни.

Поэтому большая ответственность лежит на воспитателях дошкольных учреждениях, призванных по роли своей деятельности содействовать развитию личности ребенка, создавая оптимальные условия для его психического и физического здоровья. И реализовать эти функции могут только высококвалифицированные педагогические кадры.

Но, с другой стороны, низкая заработная плата, большая психоэмоциональная нагрузка при ненормированной работе, огромная ответственность за жизнь и безопасность детей, «непрестижность» профессии в глазах молодежи - это объективные социальные - экономические причины,

способствующие массовому оттоку молодых педагогических кадров из дошкольных учреждений.

Государственным дошкольным учреждениям есть для родителей альтернатива- сеть частных детских садов как в городе Ташкенте, так и целом по Республике, но оплаты в частном секторе дошкольных учреждений заоблачно высоки, цена оплаты за месяц за одного ребенка от 4.000.000 до 10.000.000сум. при среднем заработке граждан Узбекистана 3.000.000сум посещения таких садов практически невозможно.

Подготовка специалистов – воспитателей в этих частных садах ведется в институтах повышения квалификации города Ташкента, программы, методики, конспекты используются в частных садах российские, контроль и мониторинг за их обучением маленьких граждан Республики не ведется.

Педагоги-воспитатели государственных дошкольных учреждений повышают свою квалификацию тоже в институтах повышения квалификации, в которых они получают необходимый объем знаний, умений и навыков для работы в своих дошкольных учреждениях.

Повышенные требования к педагогу-воспитателю, работающему с маленьким ребенком в государственных дошкольных учреждениях, со стороны родителей, органов управления образованием (МНО,ГУНО, ОБОЛОНО) общественности и низкая материальная и моральная оценка их труда - это те объективные факторы, которые делают задачу обеспечения дошкольных учреждений педагогическими факторами трудновыполнимой.

Основной педагогический контингент дошкольных учреждений - женщины в возрасте от 35 до 65 лет. Сегодня почти в каждом дошкольном учреждении района города Ташкента хватает педагогов воспитателей, штаты укомплектованы полностью.

В проведенных беседах с молодыми воспитателями, имеющими специальное педагогическое образование и недавно поступившими на работу, существует еще фактор субъективный - отсутствие качественных специальных профессиональных знаний в области психолого-педагогических дисциплин не позволяет молодым кадрам комфортно и уверенно чувствовать себя на работе.

Объективные трудности, с которыми они сталкиваются в процессе работы с детьми дошкольного возраста, усугубляются отсутствием знаний, умений и навыков педагогической деятельности, что отрицательно сказывается на развитии положительного отношения к деятельности и на фор-

мировании устойчивого профессионального интереса, а следовательно, не способствует творческой самореализации личности.

В городском и областном институтах повышения квалификации на кафедре дошкольного образования организованы курсы для специалистов дошкольного звена, которые не имеют специального дошкольного образования, которые пользуются большой популярностью у воспитателей дошкольных учреждений, а также при педагогическом колледже №2 работает уже несколько лет заочное отделение, где получают образование воспитатели, работающие в дошкольных учреждениях города Ташкента (однако в русских группах читают предметы два преподавателя у которых в среднем по 10 предметов, что снижает качество получения специальных педагогических знаний у учащихся, обучающихся в русских группах).

В прошлом году для дошкольных учреждений Республики Узбекистан вышла новая программа «Ilk qadam», которая была бесплатно распространена по всем дошкольным учреждениям республики на государственном языке (на русском перевод отсутствует, что снижает качество обучения в русскоязычных группах), в этом году были проведены во всех областях РУз областным институтом повышения квалификации дошкольных работников, обучающие курсы авторами данной программы. [3]. На которых специалисты дошкольных учреждений имели возможность встретиться с авторами программы «Ilk qadam» задать им вопросы и получить квалифицированные ответы по новой программе.

К программе в настоящее время авторами программы «Ilk qadam» разрабатываются методические руководства, учебно - дидактический материал, конспекты занятий, наглядный и иллюстративный материалы по всем возрастным группам, что поможет педагогам дошкольных учреждений профессионально и качественно обучать и воспитывать детей дошкольного возраста в детских садах.

Участники встреч отмечали важность данных учебно-методических наработок авторов к программе «Ilk qadam», так как к предыдущих программам «Боладжон», «Ребенок третьего тысячелетия» они отсутствовали, особенно участники семинаров просили такие материалы, как конспекты, иллюстративный материал по декоративно-прикладному искусству Узбекистана по методике изобразительной деятельности, так как они отмечали многое было упущено за 17 лет, в предыдущей программе этот значимый раздел отсутствовал в программе.

Мы считаем, что в методологическую основу качественной подготовки специалистов дошкольного звена должна составлять «активистская» кон-

цепция, согласно которой процесс обучения зависит от активности воспитателей, от уровня развития их самостоятельности в познавательной деятельности. Это предполагает значительное расширение традиционного сектора педагогического воздействия, основой которого является субъективный подход к обучающемуся, предусматривающий перенос акцента с репродуктивных способов восприятия на стимулирование самостоятельности и творческой инициативы, становление и развитие профессионального мышления и самопознания.

В Узбекистане действует система переподготовки и повышения квалификации педагогических кадров, которая включает:

- Институты и центры переподготовки. Они разрабатывают дифференцированные учебные планы и программы на основе индивидуальных заданий заказчиков. Внедряются интерактивные методы обучения, современные педагогические и информационные технологии.
- Дистанционное обучение. Обучение может проводиться по схемам 2+2 или 3+1, где часть времени отводится на самообразование, а часть — на очное обучение в образовательных учреждениях.
- Стажировки. Педагоги частных садов (в государственных это не практикуется), в научно-исследовательских учреждениях или за рубежом для ознакомления с новейшими достижениями науки и техники.
- Метод «Устоз-шогирд». Эта форма наставничества эффективна для повышения квалификации молодых педагогов.

С 2019 года внедрена система непрерывного повышения квалификации руководящих и педагогических кадров высших образовательных учреждений. Она включает:

- Самостоятельное повышение квалификации по специальности.
- Альтернативные формы обучения.
- Обучение в специализированных учреждениях по образовательным программам.

Для педагогов дошкольных учреждений важно углублённое изучение современных образовательных технологий, включая информационно-коммуникационные технологии (ИКТ) и методики работы с детьми дошкольного возраста.

Внедрение современных технологий. Использование цифровых технологий в дошкольном образовании становится ключевым направлением развития. Среди перспективных методов:

- Адаптивные ИИ-сценарии. Методика «Цифровое обучение через адаптивные ИИ-сценарии» позволяет индивидуализировать образовательный процесс и развивать когнитивные навыки детей. Однако для её эффективного применения требуется подготовка педагогов к работе с ИИ-платформами.
- Интегрированные занятия. Использование межпредметных связей помогает сделать обучение более интересным и эффективным.
- ТРИЗ-технология. Адаптированная к дошкольному возрасту, она развивает гибкость мышления, поисковую активность и творческое воображение детей.

Для внедрения этих технологий необходимо оснащать детские сады современным оборудованием (планшеты, интерактивные доски) и обеспечивать доступ к качественным интернет-ресурсам.

Улучшение материально-технической базы. Низкий уровень материально-технического обеспечения дошкольных учреждений ограничивает возможности для качественного образования. Меры по улучшению ситуации включают:

- Оснащение учреждений компьютерами, принтерами, планшетами.
- Развитие инфраструктуры, включая строительство новых детских садов и капитальный ремонт существующих зданий.
- Обеспечение детей необходимыми учебными материалами, игрушками и дидактическими ресурсами, визуальными материалами.

Повышение мотивации педагогов. Низкий уровень финансовых стимулов для сотрудников дошкольного образования - одна из ключевых проблем. Для её решения предлагается:

- Пересмотреть систему оплаты труда воспитателей и нянечек, вернув ранее действовавшие надбавки.
- Внедрить механизмы материального стимулирования квалифицированных педагогов, например, увеличение почасовой оплаты.
- Снизить административную нагрузку на воспитателей, чтобы они могли больше времени уделять работе с детьми.

Координация и методическое руководство. Создание Министерства дошкольного образования в 2016 году позволило координировать деятельность дошкольных учреждений и внедрять единые стандарты. Среди задач министерства были:

- Разработка предложений по совершенствованию законодательства в сфере дошкольного образования.
- Внедрение современных форм обучения и воспитания.

- Контроль за соблюдением государственных требований к дошкольным учреждениям.

В настоящее время министерство дошкольного образования упразднили и сейчас стало называться Министерство дошкольного и школьного образования.

Перспективы и вызовы. Несмотря на предпринятые меры, остаются проблемы, требующие решения:

- Недостаточная подготовленность педагогов к использованию цифровых технологий.
- Необходимость дальнейшего развития телекоммуникационной инфраструктуры и обеспечения широкополосного доступа к интернету в дошкольных учреждениях.
- Потребность в расширении взаимодействия между образовательными учреждениями, научными организациями и бизнесом для реализации инновационных проектов.

В процессе теоретической и практической подготовки будущие воспитатели должны приобрести основные профессионально-педагогические умения, а именно:

*проектировочно - прогностические: умение ставить цели и формулировать задачи педагогической деятельности, умение планировать и составлять план работы с детьми, умение прогнозировать развитие и воспитание личности ребенка, результаты определенных педагогических воздействий.

*организаторские: умение организовывать разные виды деятельности с детьми и взрослыми;

*методические: владение приемами работы с детьми, умение осуществлять индивидуальный подход, развивать творческие способности;

*диагностические: умение изучать личность ребенка, условия и оснащенность педагогического процесса, педагогическую документацию, умение анализировать деятельность детей, педагогов, родителей; разработать тест, диагностическую карту, определить уровень развития ребенка, составлять психолого - педагогическую характеристику;

*коммуникативные: умение целенаправленно организовывать общение и управлять им, публично выступать перед коллективом педагогов, родителями; разрешать конфликтные ситуации, управлять своим поведением и настроением, четко и убедительно выражать свои мысли.;

*исследовательские: владение исследовательскими методами, умение изучать, обобщать передовой педагогический опыт;

*прикладные: умение изготавливать дидактические материалы, игрушки, эстетически и педагогически грамотно оформлять выставки, стенды и др.

Необходимо, чтобы воспитатели наших дошкольных учреждений могли вписываться в инновационный режим современных дошкольных учреждений Узбекистана, были ориентированы на творчество, педагогическую импровизацию, поиск новых методов, приемов и форм воспитания и обучения, были готовы к экспериментально-поисковой работе.

Итак, повышение уровня подготовки детей в дошкольных учреждениях Узбекистана тесно связано с профессиональной подготовкой педагогических кадров. Для решения этой проблемы требуется комплексный подход, включающий модернизацию системы повышения квалификации, внедрение современных технологий, улучшение материально-технической базы и усиление мотивации педагогов.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА:

1. Послание Президента Республики Узбекистан Ш. М. Мирзиёева Олий Мажлису // Народное слово. 29 декабря 2018 г.
2. Раҳматуллаев Ш. Фарғона водийси шаҳарларида иқтисодий трансформация жараёнлари (1991–1996 йиллар). - Тошкент: Нишон ношир. 2017. — Б. 151.
3. Государственная учебная программа «Ilk qadam» для дошкольных образовательных организаций Республики Узбекистан /Авторский коллектив /2-е издание, Ташкент.2022 год.

IMPROVING THE MECHANISM OF SELF-CREATIVE DEVELOPMENT OF PRIMARY SCHOOL STUDENTS

Shodmonova A.Sh.

Renaissance University of Education

Tayanch so'zlar: boshlang'ich sinf, ijodiy kompetensiya, mustaqil fikrlash, o'quvchi faolligi, pedagogik mexanizmlar, ta'lim muhiti, interfaol metodlar, motivatsiya, pedagogik yondashuvlar, individual ta'lim.

Ключевые слова: начальная школа, творческая компетентность, самостоятельное мышление, активность учащихся, педагогические механизмы, учебная среда, интерактивные методы, мотивация, педагогические подходы, индивидуальное обучение.

Key words: primary school, creative competence, independent thinking, student activity, pedagogical mechanisms, learning environment, interactive methods, motivation, pedagogical approaches, individual education.

РЕЗЮМЕ:

Ushbu maqolada umumta'lim o'rta maxsus maktablarida boshlang'ich sinf o'quvchilarining o'z-o'zini ijodiy rivojlantirish mexanizmini takomillashtirish masalalari ilmiy-pedagogik jihatdan tasvirlab o'tilgan. Tadqiqotimiz davomida o'quvchilarning ijodiy qobiliyatlarini shakllantirish va ma'naviy dunyoqarashini rivojlantirishga xizmat qiluvchi ichki motivatsiyaning tutgan o'rni, mustaqil fikrlash qobiliyatini oshirish bo'yicha yangi metodlar, o'z faoliyatini baholash bo'yicha pedagogik yondashuvlar va ta'lim jarayonlarida namoyon bo'ladigan refleksiya jarayonlarining ahamiyati tahlil qilib o'tiladi. Shuningdek, tadqiqotda ta'lim jarayonida qulay psixologik-pedagogik muhit yaratish bo'yicha ilmiy-amaliy tavsiyalar keltirib o'tilgan bo'lib, o'qituvchining pedagogik mahorati va interfaol metodlar hamda ijodiy topshiriqlardan samarali foydalanish usullari pedagogic jihatdan asoslab beriladi. Maqolada boshlang'ich ta'lim sharoitida o'quvchilarning shaxsiy imkoniyatlarini namoyon etish, ijodiy faolligini oshirish va o'z-o'zini rivojlantirishga bo'lgan ehtiyojini kuchaytirishga qaratilgan mexanizmlarni takomillashtirish bo'yicha amaliy tadqiqotlarga asoslangan tahliliy natijalar keltiriladi.

РЕЗЮМЕ:

В данной статье рассматриваются вопросы совершенствования механизма самотворческого развития учащихся начальной школы в средних специализированных школах с научно-педагогической точки зрения. В ходе исследования анализируется роль внутренней мотивации в формировании творческих способностей учащихся и развитии их духовного мировоззрения, новые методы повышения самостоятельности мышления, педагогические подходы к оценке собственной деятельности, а также важность рефлексивных процессов в образовательном процессе. Исследование также содержит научно-практические рекомендации по созданию благоприятной психолого-педагогической среды в образовательном процессе, педагогически обосновывает педагогические навыки учителя и методы эффективного ис-

пользования интерактивных методов и творческих заданий. В статье представлены аналитические результаты, основанные на практических исследованиях, по совершенствованию механизмов, направленных на демонстрацию личностного потенциала учащихся, повышение их творческой активности и усиление потребности в саморазвитии в начальном образовании.

SUMMARY:

This article covers the issues of improving the mechanism of self-creative development of primary school students in secondary specialized schools from a scientific and pedagogical point of view. In the course of our research, the role of internal motivation in the formation of students' creative abilities and the development of their spiritual worldview, new methods of increasing independent thinking, pedagogical approaches to assessing one's own performance, and the importance of reflection processes in educational processes are analyzed. The study also provides scientific and practical recommendations for creating a favorable psychological and pedagogical environment in the educational process, pedagogical justification of the teacher's pedagogical skills and methods for the effective use of interactive methods and creative tasks. The article presents analytical results based on practical research on improving mechanisms aimed at demonstrating the personal potential of students in primary education, increasing their creative activity, and strengthening their need for self-development.

Introduction. In the modern education system, ensuring the comprehensive development of primary school students as individuals is one of the priority tasks. In particular, the formation of self-creative development skills in students is of great importance for their successful study, independent thinking, and creative solution of life problems at later stages of education. The primary education period is a period when the psychological, intellectual, and creative potential of the child actively develops, and it is at this stage that the correct pedagogical approach and effective mechanisms are important. Today, the educational process requires not only the provision of ready-made knowledge, but also the independent enrichment of students' knowledge, the creation of new ideas, and their involvement in creative activities. In this regard, the issue of improving the mechanism of self-creative development of primary school students is emerging as an urgent pedagogical problem. Revealing the internal potential of students, involving them in active educational activities, and teaching them to recognize their achievements increases the effectiveness of education[1]. This article analyzes the theoretical foundations of the process of self-creative development of primary school students, the factors influencing it, and ways to improve this mechanism. The main goal of the study is to identify effective pedagogical mechanisms that serve to increase the creative activity of students in primary education and to highlight the possibilities of their application in practice. The primary education stage serves as an important foundation for the further development of the individual. During this period, students begin to form qualities such as interest in learning, independent thinking, imagination, and creativity. The concept of creative self-development

is interpreted as a process in which a student realizes his or her potential, applies existing knowledge and skills in new conditions, and consciously improves his or her activities. Pedagogical literature emphasizes that creative development is manifested in an inextricable link with the internal needs, interests, and motives of the individual. In primary school students, this process is carried out more through games, visual activities, the development of oral and written speech, and solving problem situations[2].

Therefore, the mechanism of self-creative development should be organized taking into account the age and psychological characteristics of the child. In the process of self-development, the student participates as an active subject. He sets goals for himself, looks for ways to achieve results, and tries to evaluate his own activities. In this process, the qualities of creative thinking, initiative, and independence are formed. In order to form these qualities in primary school students, it is important to create favorable conditions in the educational process and to encourage each of their small achievements. Also, theoretically, the mechanism of self-creative development is closely related to the cognitive activity, emotional state, and social experience of students. If knowledge is not only given in a ready-made form in the educational process, but is directed by students to independent research, their creative potential will develop more effectively. Therefore, the use of methods based on a creative approach in primary education is an important component of the self-development mechanism. The process of self-creative development of primary school students is formed under the influence of a number of factors. These factors can be conditionally divided into internal and external factors.

Internal factors are associated with the student's personal characteristics, interests, needs and motivation, while external factors are determined by the educational environment, pedagogical influence and social conditions. Among the internal factors, the student's interest in knowledge and inclination to creative activity occupy an important place. Primary school students are naturally curious and strive to learn new information. If these interests are supported and directed correctly, the student strives to show his capabilities. Also, self-confidence, the desire to achieve success, and the desire to make independent decisions have a positive effect on self-creative development[3]. Among external factors, the content and quality of the educational environment are of particular importance. In a favorable psychological environment, a student can freely express his opinion and put forward new ideas without fear of making mistakes. The teacher's attitude, his supportive and guiding role increase the creative activity of students. The use of interactive methods, problem situations,

and creative tasks encourage students to think actively. The family environment is also an important factor in the self-creative development of students. Parents' attention to the child, support for his interests, and creation of conditions for independent activity have a positive effect on the child's creative development. If school and family cooperation is ensured, the student's creative potential is fully manifested. In general, the factors that influence the self-creative development of primary school students are closely related to each other, and their comprehensive consideration serves to increase the effectiveness of the educational process. Improving the mechanism of self-creative development of primary school students requires enriching the educational process in content and updating pedagogical approaches. The main goal in this process is to form the student not as a passive learner, but as an active and independent subject[4].

Therefore, it is important to use effective methods and tools that stimulate creative activity in the educational process. First of all, it is necessary to create a system of tasks aimed at developing independent thinking of students. Open questions, problem situations, and research-based exercises play an important role in this. Such tasks encourage the student to draw independent conclusions and put forward new ideas, rather than repeating ready-made answers. As a result, the student realizes the importance of his own opinion, and his creative activity increases. Also, making the thinking process an integral part of education is important in improving the mechanism of self-creative development. The student learns to plan his future activities by analyzing the results of the work done, understanding his own achievements and shortcomings. Reflection in primary school can be carried out through simple questions, conversations, and creative diaries. The role of the teacher in this mechanism is of particular importance. He should stimulate the student's creative initiatives as a guide, advisor, and assistant. The teacher's individual approach to each student, taking into account his interests and abilities, increases the effectiveness of the creative development process. Encouragement and positive assessment strengthen the student's self-confidence. In addition, it is important to increase the share of activities based on creative activity in the educational process. Drawing, storytelling, role-playing games and team projects expand students' imagination, teach them to think freely. Through such activities, students have the opportunity to express themselves and develop their creative potential. In general, improving the mechanism of self-creative development of primary school students requires a systematic and continuous approach to the educational process[5]. In this process, the correct organization of pedagogical conditions, effective cooperation between teachers and students, and the creation of a creative environment are important factors.

The effective use of modern pedagogical technologies is of great importance in improving the mechanism of self-creative development of primary school students. Pedagogical technologies serve to organize the educational process in a purposeful, systematic and effective way.

Especially in primary education, these technologies give positive results if they are used in accordance with the age and psychological characteristics of students. Interactive pedagogical technologies encourage students to actively participate, think independently, and make creative decisions. Working in groups, discussions, role-playing games, and small projects develop students' skills in working together. In this process, each student has the opportunity to freely express his or her opinion and strives to express his or her opinion. Problem-based learning technology is also effective in developing students' creative thinking. Through problem situations, students learn to analyze a given problem, compare different solutions, and choose the most optimal option. This activates their logical and creative thinking and strengthens their need for self-development[6]. The use of information and communication technologies in primary grades also has a positive effect on creative development. Multimedia materials, presentations, interactive tasks increase students' interest in the lesson. At the same time, moderate and targeted use of digital tools develops students' independent research skills. The teacher's professional skills are an important factor in the use of pedagogical technologies. The teacher must adapt each technology to the content of the lesson and the level of preparation of students. Then the creative activity of students in the educational process will increase, and the mechanism of their creative self-development will be formed more effectively. In the process of improving the mechanism of self-creative development of primary school students, pedagogical activity based on practical experience gives significant results. In the educational process, along with theoretical knowledge, practical exercises, creative tasks, and support for independent activity of students further develop their creative potential. Practical experience shows that the use of tasks based on a creative approach in the lesson significantly increases the activity of students. For example, exercises such as continuing a story based on text, illustrating a story based on pictures, and offering various solutions to problematic questions expand students' imagination. Such tasks allow students to freely express their thoughts and make independent decisions[7].

Also, collective creative activity plays an important role in the self-development of students. In the process of working in a group, students learn to listen to each other's opinions, defend their own opinions, and achieve a

common result in cooperation. This forms their social and creative abilities. In this process, the teacher plays the role of a leader and organizer[8]. As a pedagogical recommendation, primary school teachers are advised to effectively use the system of encouragement and positive assessment in the classroom. Recognizing any small achievement of a student increases his self-confidence, increases his interest in creative activities. Also, giving students freedom of choice, that is, offering several options for completing tasks, also has a positive effect on creative development. In addition, organizing extracurricular activities also serves to develop the creative potential of students. Through circles, competitions, performances and project work, students have the opportunity to engage in activities that suit their interests. This further activates the process of their self-awareness and development. It was found that the mechanism of creative self-development is closely related to students' independent thinking, internal motivation, thinking ability, and interest in creative activities[9]. Creating a favorable psychological environment in the educational process, the auxiliary and guiding role of the teacher, the rational use of interactive methods and pedagogical technologies ensure the effective functioning of this mechanism. Also, the results of practical experience show that an assessment system based on creative tasks, teamwork, and incentives increases students' desire to realize their potential and work on themselves. The establishment of school-family cooperation further contributes to the creative development of students.

In conclusion, it can be said that practical experience and pedagogical recommendations are of great importance in improving the mechanism of self-creative development of primary school students, and their systematic application increases the effectiveness of the educational process. Improving the mechanism of self-creative development of primary school students is one of the important tasks of the modern education system. In the process of studying, the theoretical foundations of this process, internal and external factors influencing it, and effective pedagogical approaches were analyzed. Research shows that the development of students' creative activity at the primary education stage creates a solid foundation for their personal development and success in subsequent stages of education.

LITERATURE:

1. Bagila, Sabdenova, et al. "Teaching primary school pupils through audio-visual means." *International Journal of Emerging Technologies in Learning (iJET)* 14.22 (2019): 122-140.

2. Shurygin, Viktor Yurjevich, and Lyubov Alekseevna Krasnova. "Electronic Learning Courses as a Means to Activate Students' Independent Work in Studying Physics." *International Journal of Environmental and Science Education* 11.8 (2016): 1743-1751.
3. Lutsan, Nadia. "Training of Primary School Teachers to Professional Mobility in Mountainous Region Conditions." *Journal of Vasyl Stefanyk Precarpathian National University. Series of social and human sciences* 1, no. 2-3 (2014): 148-152.
4. Lassig, Carly. "A typology of student creativity: creative personal expression, boundary pushing and task achievement." *Thinking Skills and Creativity* 36 (2020): 100654.
5. Raihan, Tarik, and Md Aftab Uddin. "The influence of creative self-efficacy, creative self-identity, and creative process engagement on innovative behaviour." *International Journal of Business Innovation and Research* 30.1 (2023): 18-35.
6. Jin, Hao-Yue, Chien-Yuan Su, and Cheng-Huan Chen. "Perceptions of teachers regarding the perceived implementation of creative pedagogy in "making" activities." *The Journal of Educational Research* 114.1 (2021): 29-39.
7. Peng, Michael Yao Ping, et al. "The nexus between empowering leadership, job engagement and employee creativity: role of creative self-efficacy in the hospitality industry." *Kybernetes* 53.10 (2024): 3189-3210.
8. Brasfield, Michelle Welch, Chloe Lancaster, and Y. Jade Xu. "Wellness as a mitigating factor for teacher burnout." *Journal of Education* 199.3 (2019): 166-178.
9. Rice, Lakisha Gates, and Regina Gavin Williams. "Who's taking care of the principal: A wellness approach for school principal self-care." *Journal of School Leadership* 32.6 (2022): 567-585.

СҮЎРЕТЛЕЎ ӨНЕРИ ХАМ МУЗЫКА

TASVIRIY SAN'AT O'QITUVCHISINING KASBIY VA IJODIY FAOLIYATIDA ILMIY TADQIQOTNING O'RNI

Berdiyev D.A.

Chirchiq davlat pedagogika universiteti

“Tasviriy san’at va dizayn” kafedrasi o’qituvchisi

Tayanch so'zlar: tasviriy san'at, o'qituvchi, ilmiy tadqiqot, pedagogik innovatsiya, kasbiy faoliyat, ijodiy salohiyat, san'at ta'limi.

Ключевые слова: изобразительное искусство, учитель, научное исследование, педагогическая инновация, профессиональная деятельность, творческий потенциал, художественное образование.

Key words: fine arts, teacher, scientific research, pedagogical innovation, professional activity, creative potential, art education.

РЕЗЮМЕ:

Mazkur maqolada tasviriy san'at o'qituvchisining kasbiy va ijodiy faoliyatida ilmiy tadqiqot ishlarining tutgan o'rni tahlil qilinadi. Zamonaviy ta'lim tizimidagi innovatsiyalar, fanlararo integratsiya va transformativ yondashuvlar tasviriy san'at ta'limi sifatini takomillashtirishda muhim omil sifatida talqin etiladi. Ilmiy izlanishlar o'qituvchining innovatsion pedagogik usullarni yaratishi, dars mazmunini ilmiy asosda boyitishi hamda talabalar ijodiy salohiyatini rivojlantirishga xizmat qilishi ta'kidlanadi. Metodik tahlillar pedagogning ilmiy faoliyati kasbiy kompetensiyalar, estetik-tafakkur va tahliliy qobiliyatlar rivojiga kuchli ta'sir o'tkazishini ko'rsatadi. Tasviriy san'at o'qituvchisi faoliyatida ilmiy tadqiqotlar o'qitish jarayoni samaradorligini oshirish va ta'limni xalqaro talablar darajasiga ko'tarishning muhim strategik vositasi sifatida namoyon bo'ladi.

РЕЗЮМЕ:

В данной статье анализируется роль научно-исследовательской работы в профессиональной и творческой деятельности учителя изобразительного искусства. Инновации, междисциплинарная интеграция и трансформационные подходы в современной системе образования интерпретируются как важный фактор повышения качества образования в области изобразительного искусства. Отмечается, что научные исследования служат созданию преподавателем инновационных педагогических методов, обогащению содержания урока на научной основе и развитию творческого потенциала студентов. Методический анализ показывает, что научная деятельность педагога оказывает сильное влияние на развитие профессиональных компетенций, эстетического мышления и аналитических способностей. Научные исследования в деятельности учителя изобразительного искусства проявляются как важный стратегический инструмент повышения эффективности учебного процесса и поднятия образования на уровень международных требований.

SUMMARY:

This article analyzes the role of scientific research in the professional and creative activity of an art teacher. Innovations, interdisciplinary integration, and transformational approaches in the modern education system are interpreted as an important factor in improving the quality of fine arts education. It is emphasized that scientific research contributes to the creation by the teacher of

innovative pedagogical methods, enriches the content of the lesson on a scientific basis, and serves the development of the creative potential of students. Methodological analysis shows that the scientific activity of a teacher has a strong influence on the development of professional competencies, aesthetic thinking, and analytical abilities. Scientific research in the activities of an art teacher is manifested as an important strategic tool for increasing the effectiveness of the educational process and raising education to the level of international requirements.

Kirish. Bugungi kunda ta'lim tizimida kechayotgan global o'zgarishlar, raqamli texnologiyalarning jadal rivojlanishi va fanlararo yondashuvlarga bo'lgan ehtiyojning ortishi tufayli pedagogika sohasida ilmiy tadqiqot faoliyatini takomillashtirish yanada dolzarblashib bormoqda. Xususan, zamonaviy ta'lim jarayonining dinamikasi va talablari tasviriy san'at o'qituvchisini faqat rassom-o'qituvchi emas, balki tadqiqotchi sifatida ham shakllantirishni talab etmoqda. Shu nuqtai nazardan, ilmiy tadqiqot faoliyati tasviriy san'at o'qituvchisining kasbiy hayotida ham ajralmas o'rin egallamoqda. Jahon pedagogikasida badiiy ta'limning jamiyat taraqqiyotiga ta'siri, xususan uning transformativ imkoniyatlari keng tan olinadi. UNESCO tomonidan ta'kidlanganidek, badiiy ta'lim talabalar salohiyatini oshirish, ularning madaniy ongini shakllantirishda va ijtimoiy mas'uliyatini tarbiyalashda muhim o'rin tutadi. Ya'ni, tasviriy san'at darslari nafaqat o'quvchilarning estetik didini boyitish, balki ularning ijodiy faolligi, fikrlash qobiliyati va hissiy intellekt salohiyatini shakllantirishda ham muhim rol o'ynaydi. Bunday sharoitda o'qituvchilarning ilmiy-tadqiqot hamda kasbiy faoliyatdagi ijodiy yondashuvlari o'zaro uyg'unlashib, ta'lim-tarbiya jarayonini takomillashtirishga xizmat qiladi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Pedagogika faniga oid adabiyotlarda ilmiy tadqiqot metodlarining ta'lim jarayonidagi ahamiyati keng yoritilgan. Tadqiqotchilar, jumladan M. Ahmadovanning ta'kidlashicha, har bir fan sohasi o'ziga xos ilmiy tadqiqot yondashuvlariga ega bo'lib, ular orqali ta'lim-tarbiya jarayonining mazmuni boyitiladi, yangilanadi va takomillashtiriladi. X. Abduazimova tadqiqotida keltirilgan mulohazalarga ko'ra, pedagogik tadqiqot metodlari qanchalik mukammal va ongli tarzda qo'llanilsa, ta'lim mazmunini takomillashtirish darajasi hamda pedagogika fanining rivojlanishi shunchalik yuqori bo'ladi. Shu ma'noda, ilmiy tadqiqot metodlari zamonaviy o'qitish jarayonida izchil va tizimli yondashuvni shakllantiradi, o'qituvchining sub'ektiv qarorlar asosida emas, balki ilmiy asoslangan dalillar asosida ta'lim berishini ta'minlaydi.

Bugungi zamonaviy pedagogika sohasida tasviriy san'at ta'limiga oid samarali va natijador yetuk tadqiqotlar olib borilmoqda. Jumladan, oliy ta'lim muassasalari bilan umumta'lim maktablarida klaster yondashuvi asosida tasviriy san'at fanini o'qitish metodikasini boyitishga qaratilgan maxsus ilmiy izlanishlar amalga oshirilgan. Ushbu tadqiqotlar natijasida tegishli metodik

tavsiyalar va xulosalar ishlab chiqilgan bo'lib, ular maktab ta'limida tasviriy san'at darslarining samaradorligini oshirishda ilmiy-tadqiqotchilik muhim omil ekanini ko'rsatmoqda. Mahalliy tadqiqotchilar ushbu yo'nalishda tasviriy san'atni gumanitar fanlar bilan o'zaro bog'liq holda o'qitish orqali o'quv jarayoni mazmunini boyitish imkoniyatlarini izchil o'rganmoqda. Shu bilan birga, xalqaro miqyosdagi tadqiqotlar ham artpedagogikada ijodiy yondashuvning ahamiyatini ta'kidlaydi. UNESCOning "Arts for Transformative Education" tadqiqotiga ko'ra, tasviriy san'at ta'limi transformativ (islohotchan) ta'lim jarayonining ajralmas qismi bo'lib, u inson va jamiyatni ijobiy tomonga o'zgartirish salohiyatiga ega. Ushbu manbada ta'kidlanishicha, san'atga oid fanlar o'quvchilarda ijodkorlik, tafakkur va shaxsiy qobiliyatlarni rivojlantirish orqali ularni jamiyat uchun foydali shaxs sifatida tarbiyalashga xizmat qiladi. Bu jarayonda o'qituvchi darslarni tizimli, pedagogik jihatdan asosli va innovatsion yondashuvlar orqali tashkil etishi zarur. Boshqacha aytganda, tasviriy san'at o'qituvchilarining kasbiy darajasi yuqori bo'lishi uchun ilmiy yondashuv va innovatsion usullardan keng foydalanishni maqsadga muvofiq ekanligini ko'rsatmoqda.

Shu kungacha olib borilgan tadqiqotlardan namuna sifatida, Chirchiq davlat pedagogika universitetining "Tasviriy san'at va dizayn" kafedrası professori X. Sultanov va hamkorlarining klaster yondoshuvi asosida olib borilgan izlanishlarini ko'rsatish mumkin. Ularning ishida ta'kidlanishicha, pedagogik ta'limda yuqori ixtisoslashgan turli muassasalar va ilmiy markazlarning integratsiyalashuvida ta'lim klasteri modelidan foydalanish o'quvchilarning ijodiy salohiyatini yangicha sharoitlarda rivojlantirishga yordam beradi. Xususan, Sultanov X. maktab ta'lim jarayonida klaster modelini qo'llash fanlar orasida uzviylik, resurslar almashinuvi hamda talaba va o'quvchilarning ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirish uchun keng imkoniyatlar yaratishini ta'kidlaydi. Bundan kelib chiqadiki, mahalliy tadqiqotlarda ham ilmiy asoslangan yangi pedagogik texnologiyalar (masalan, klaster yondashuvi) tasviriy san'at darslarini samarali tashkil etishda ijobiy natija berishi qo'llab-quvvatlanadi.

Muhokama va natijalar. Ilmiy-metodik tahlillar shuni ko'rsatadiki, tasviriy san'at o'qituvchisining kasbiy va ijodiy faoliyatida ilmiy tadqiqot muhim va ko'p qirrali ta'sirga ega. Bir tomondan, nazariy bilimlar va tadqiqot natijalari o'qituvchini yangi pedagogik usullarni yaratish, dars mazmunini boyitish hamda metodik innovatsiyalarni amaliyotga tatbiq etishga ilhomlantiradi. Ikkinchi tomondan, ilmiy izlanishlar natijasida shakllangan bilim va xulosalar darslarni rejalashtirishda, ya'ni maqsad, mazmun va usullarni belgilashda ilmiy-metodik asos sifatida xizmat qiladi. Masalan, professor X. Sultanovning tadqiqotlariga muvofiq, zamonaviy innovatsion texnologiyalar bilan doimiy shug'ullanish o'qituvchiga har bir mashg'ulotni ilmiy-pedagogik qoidalar asosida rejalashtirish

imkonini beradi. Aniqroq aytadigan bo'lsak, loyihaga asoslangan darslar orqali o'quv jarayonini faol va interaktiv tarzda tashkil etish mumkin. Bunday darslar, avvalo, talabaniq diqqat va qiziqishini jalb etishga qaratilgan bo'lib, ularda o'qitishga bo'lgan motivatsiyadan boshlanadi va ijodiy ishtirok orqali yana davom etadi. Shu bois, ilmiy asosda ishlab chiqilgan pedagogik loyihalar o'qitish mazmunini boyitadi, talabalarni faol subyekt sifatida mashg'ulotlarga jalb etadi hamda o'qitish jarayonini samarali tashkil etishda muhim o'rin tutadi. Loyiha sifatida, tasviriy san'at yo'nalishida tahsil olayotgan talabalar tomonidan bajarilgan kurs ishi loyihasini misol qilishimiz mumkin. Bunda talabalar kurs ishini shunchaki amaliy ish sifatida taqdim etish bilan cheklanmasdan, uni ilmiy asosda himoya qilish tizimi joriy etilishi maqsadga muvofiqdir. Talaba o'zi yaratgan asariga tanqidiy va tahliliy yondashishi, uning badiiy xususiyatlari, janri, kompozitsion yechimi, uslubi hamda individual uslubiy izlanishlarini asoslab berishi lozim. Agar ish nusxa ko'chirishga asoslangan bo'lsa, asar muallifining hayoti va ijodi haqida ham ilmiy ma'lumotlar orqali izoh berish talab etiladi.

Bunday yondashuv talabani faqat amaliy ko'nikmalarga ega bo'lish bilan cheklab qo'ymaydi, balki uni mustaqil izlanish, tahlil va taqdimot qobiliyatiga ega bo'lgan professional shaxs sifatida shakllantiradi. Shuningdek, talabada ilmiy fikrlash, tahlil qilish, manba bilan ishlash va jamoada erkin fikr bildirish kabi malakalar rivojlanadi. Bu esa, o'z navbatida, tasviriy san'at o'qituvchisi uchun zarur bo'lgan ilmiy-pedagogik kompetensiyalar poydevorini shakllantiradi.

Pedagogik faoliyatda bunday tizimli va maqsadli loyiha asosidagi yondashuv ta'lim sifatini oshirish, badiiy-tafakkurni chuqurlashtirish va talabalarda san'atga nisbatan ijobiy munosabatni shakllantirishni maqsad qiladi. Ilmiy tahlil orqali boyitilgan kurs ishi loyihalari nafaqat shaxsiy ijodiy faollikni namoyon etadi, balki talabaniq badiiy asarga nisbatan ilmiy qarashini ham tarbiyalaydi. Tadqiqotlar orqali sinalgan yangi ta'lim-usullari va texnologiyalari amaliyotga kiritiladi, natijada o'quv jarayonining samaradorligi yuksaladi.

Ilmiy tadqiqot faoliyatining yana bir muhim jihati - u tasviriy san'at o'qituvchisining ijodiy va kasbiy kompetensiyalarini muntazam ravishda boyitishga xizmat qiladi. Mutaxassis sifatida faoliyat yurituvchi o'qituvchi o'z fanini chuqur bilishi, tahlil qilish, so'rovnoma va kuzatuv usullaridan samarali foydalanish qobiliyatiga ega bo'lishi talab etiladi. Ushbu kompetensiyalardan faol foydalangan holda o'qituvchi ta'lim jarayonida yangi pedagogik g'oyalar va usullarni joriy etadi, talabalarda ilmiy asoslangan, falsafiy-estetik qarashlarni shakllantiradi.

Ilmiy yondashuv tasviriy san'at o'qituvchisining kasbiy faoliyatida an'anaviy tajriba va zamonaviy innovatsion yondashuvlar o'rtasidagi muvozanatni ta'minlaydi. Aniqroq aytganda, ilmiy-pedagogik izlanishlar asosida ishlab

chiqilgan metodik tavsiyalar va ta'lim texnologiyalari o'qituvchining amaliy faoliyatini xalqaro tajriba bilan uyg'unlashtirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Tasviriy san'at o'qituvchisi yuqoridagi ilmiy-tadqiqot ishlaridan olingan xulosalarni amaliyotda qo'llaganida, o'z kasbiy mahoratini hamda o'quv jarayoni samaradorligini sezilarli darajada oshiradi.

Shuni aytish mumkinki, tasviriy san'at o'qituvchisining kasbiy va ijodiy faoliyatini rivojlantirishda ilmiy tadqiqotlar muhim strategik vosita sifatida namoyon bo'ladi. Ilmiy yondashuvlar orqali pedagog ta'lim jarayonida nazariy va amaliy ko'nikmalarni muvofiqlashtiradi, interfaol metodlarni samarali joriy etadi hamda darslarni maqsadga muvofiq tashkil etish imkoniga ega bo'ladi. Shu bilan birga, ilmiy izlanishlar orqali o'qituvchi ilg'or pedagogik tajribalarni chuqur tahlil qiladi, talabalarning individual qobiliyatlari va ijodiy salohiyatini rivojlantirish yo'llarini belgilaydi. Mutaxassislar fikriga ko'ra, ilmiy tadqiqotga asoslangan innovatsion yondashuvlar ta'lim sifatini yangi bosqichga olib chiqishda muhim rol o'ynaydi.

Tadqiqotimiz natijalariga tayanib, ilmiy-tadqiqot jarayonini takomillashtirish uchun quyidagi vazifalarni amaliyotga joriy etishni taklif qilgan bo'lardik:

- ilmiy faoliyatni o'qituvchi tayyorlov tizimiga integratsiyalash. Pedagogik ta'lim dasturlariga "Ilmiy tadqiqot metodologiyasi" va "Ijodiy tahlil" kabi mavzularni kiritish;

- kurs ishi loyihasini bitiruv malakaviy ishga qadar ilmiy tadqiqot xarakteriga ega bo'lishi va ularni himoya qilish jarayonida tadqiqot yechimlariga e'tibor qaratish.

- darslarda "ilmiy-tahlil modeli"ni joriy etish orqali tahliliy fikrlash va vizual tahlil salohiyatini rivojlantirish.

- o'qituvchilarning ilmiy savodxonligini muntazam oshirish. Ularni mahalliy va xalqaro tadqiqotlarda faol ishtirok etishga jalb etish. Ma'ruza va amaliy mashg'ulotlarga ilmiy maqola, hisobot, loyiha tahlili kabi tadqiqot elementlarini kiritish.

- interfaol tadqiqot muhitini yaratish. "Research-to-practice" tamoyili asosida tasviriy san'at o'qituvchilari va talabalari uchun tajriba asosidagi ilmiy loyihalarni tashkil etish. Kafedralarda ilmiy to'garaklar va seminarlar faoliyatini kuchaytirish.

- ilmiy axborot manbalari bilan doimiy ta'minlash va tanishtirish. Oliy ta'lim muassasalari kutubxonalarini sohaga oid ilmiy ishlar, adabiyotlar va qo'llanmalar, jurnallar, elektron resurslar va ilmiy-tahliliy platformalar bilan boyitish.

- ilmiy tadqiqotni tasviriy san'at ta'limiga integratsiya qilish. Tasviriy san'at ta'limidagi har bir amaliy mashg'ulotga nazariy tahlil, tadqiqot gipotezasi va ijodiy yechimni asoslash elementlarini joriy etish maqsadga muvofiq bo'ladi.

Tasviriy san'at ta'limida ilmiy tadqiqot faoliyati nafaqat o'qituvchining kasbiy yetukligi, balki ijodiy salohiyati va pedagogik mahorat darajasini ham belgilab beradi. Ilmiy tadqiqotlar orqali o'qituvchi ta'lim jarayoniga tanqidiy va tahliliy yondashadi, dars mazmunini boyitadi, yangi metodik g'oya va texnologiyalarni izlab topadi hamda amaliyotga joriy etadi. Xususan, ilmiy tahlil asosida tashkil etilgan mashg'ulotlar talabalarda ijodiy fikrlash, estetik idrok va nazariy tahlil qilish qobiliyatlarini rivojlantiradi.

Xulosa. Pedagogik faoliyatda ilmiy izlanishlar, loyihaga asoslangan ta'lim, interfaol tadqiqot usullari hamda metodik tahlillar tizimli ravishda joriy etilsa, tasviriy san'at ta'limi sifat jihatdan yangi bosqichga ko'tariladi. Ilmiy tadqiqotlar o'qituvchi faoliyatini xalqaro tajribalar bilan uyg'unlashtiradi, kasbiy taraqqiyotni qo'llab-quvvatlaydi hamda ta'limni innovatsion mazmun bilan boyitadi.

Shu bois, tasviriy san'at sohasida ta'lim beruvchi mutaxassislar o'z ijodiy ishini ilmiy tahlil bilan uyg'unlashtirishi, talabalar esa faqat asar yaratish bilan cheklanib qolmay, uning ma'no-mazmuni, uslubi va pedagogik ahamiyatini ham ilmiy asosda tahlil etish qobiliyatini shakllantirishi zarur. Bunday yondashuv pedagogikada nafaqat shaklan, balki mazmunan sifatli o'zgarishlarga zamin yaratadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. UNESCO. Reimagining our futures together: A new social contract for education // International Commission on the Futures of Education. – Paris: UNESCO Publishing, 2021. – 186 p.
2. Axmedova M. Ilmiy tadqiqotning pedagogik jarayondagi ahamiyati // Pedagogika va psixologiya. – Toshkent: «Fan», 2021. – №2. – B. 25–30.
3. Abduazimova, X. Pedagogik tadqiqot metodlarini shakllantirishda ilmiy yondashuvlar // Pedagogik bilimlar jurnali. – Toshkent, 2022. – №3. – B. 42–48.
4. Sultanov X. E., Xasanova N. T. Tasviriy san'at ta'lim jarayonida innovatsion pedagogik klaster texnologiyalaridan foydalanish // "O'zbekistonda ilmiy-amaliy tadqiqotlarda talabalarning o'rni" masofaviy (online) konferensiya materiallari. – 2020. – T. 1, № 5. – B. 33–35.
5. Султанов Х. Муствакил таълими ташкил этиш орқали талабалардаги касбий ва ижодий қобилиятларини фаоллаштириш // International scientific and practical conference on the topic: "Priority areas for ensuring the continuity of fine art education: problems and solutions". – 2023. – T. 1. – №. 01.
6. Султанов Хайтбой Эралиевич Тасвирий санъатнинг ўқувчилар интеллектуал-ижодий салоҳиятига таъсири // Современное образование (Узбекистан). 2022. №9 (118).
7. О. В. Шалапин, Х. Э. Султанов Проблемы копирования живописных произведений в художественно-педагогическом образовании // МНКО. 2024. №6 (109).
8. Султанов Х. Э. Кластер ёндашуви воситасида талабаланинг ижодкорлик кўникмаларини тарбиялаш // касб-хунар таълими журнали. – 2022. – Т. 4. – С. 12.
9. Султанов Х.Э. Талабаларнинг ижодий қобилиятларини ривожлантириш учун тасвирий санъат машғулотларида инновацион технологиялардан фойдаланиш // "Замонавий таълим" илмий-амалий оммабоп журнали, 2016.Т. №11 - Б.-59-65;
10. D.A. Berdiyev. Pedagogik ta'limda ilmiy tadqiqotning ahamiyati // Inter Education & Global Study. 2025. №8.

МУМТОЗ МУСИҚА САНЪАТИНИ ЎҚУВЧИЛАР ОНГГИГА СИНГДИРИШНИНГ МАЪНАВИЙ-МАЪРИФИЙ АҲАМИЯТИ

Султонов А.А.

Гулистон давлат университети

Таянч сўзлар: мумтоз мусиқа, мақомлар, ривоятлар, осори-атиқалар, мақоллар, миллий менталитет, одоб-ахлоқ, инсоний фазилатлар, муомала маданияти.

Ключевые слова: классическая музыка, статусы, повествования, артефакты, пословицы, национальный менталитет, манеры, человеческие качества, культура поведения.

Key words: classical music, status, narrative, artifacts, proverbs, national mentality, manners, human qualities, cultural behavior.

РЕЗЮМЕ:

Давлатимиз раҳбарининг 2018 йил 28 декабрда Олий Мажлисга йўллаган Мурожаатномасида олдимизга қўйган улкан вазифаларни амалга оширишда биз учун куч-қудрат манбаи бўладиган миллий ғояни ривожлантиришимиз зарурлигига алоҳида эътибор қаратилган эди. Миллий ўзликни англаш, Ватанимизнинг қадимий ва бой тарихини ўрганиш, бу борада илмий тадқиқот ишларини кучайтириш, соҳа олимлари фаолиятини ҳар томонлама қўллаб-қувватлаш билан бир қаторда, ўтмишга баҳо беришда ҳолислик ва турли мафкуравий қарашлардан ҳоли бўлиш ҳануз долзарблигича қолмоқда. Улуғ аллома ҳамда адибларимиз, азиз-авлиёларимизнинг бебаҳо мероси, енгилмас саркарда ва арбобларимизнинг жасоратини ёшлар онгига сингдириш, уларда миллий гуруҳ ҳамда ифтихор туйғуларини кучайтириш учун юртимиз тарихини ўрганишда жиддий археологик тадқиқотлар, илмий изланишлар олиб борилиши талаб этилади.

РЕЗЮМЕ:

В Послании Главы государства в Олий Мажлис от 28 декабря 2018 года особое внимание было уделено необходимости развития национальной идеи, которая станет для нас источником силы в реализации стоящих перед нами великих задач. Наряду с пониманием национальной идентичности, изучением древней и богатой истории нашей Родины, укреплением научных исследований в этой области и оказанием всесторонней поддержки деятельности ученых в этой сфере, по-прежнему важно сохранять объективность и независимость от различных идеологических взглядов при оценке прошлого. Для того чтобы привить молодежи бесценное наследие наших великих ученых и писателей, наших святых, мужество наших непобедимых полководцев и выдающихся личностей, а также укрепить их чувство национальной гордости и чести, необходимы серьезные археологические исследования и научные изыскания в изучении истории нашей страны.

SUMMARY:

The Head of State's Address to the Oliy Majlis on December 28, 2018, placed particular emphasis on the need to develop a national idea, which will serve as a source of strength in achieving the great tasks facing us. Along with understanding national identity, studying the ancient and rich history of our homeland, strengthening scientific research in this area and providing comprehensive support to the activities of scientists in this field, it remains important to maintain objectivity and

independence from various ideological views when assessing the past. In order to instill in young people the priceless legacy of our great scientists and writers, our saints, the courage of our invincible commanders and outstanding personalities, and to strengthen their sense of national pride and honor, serious archaeological research and scientific inquiry into the study of the history of our country are necessary.

Кириш. Барчамизга маълумки, халқимизнинг дурдона санъати саналмиш мумтоз мусиқа ва мақом ижрочилиги асрлар қаъридан бугунги кунгача етиб келганини бизнинг бахтимиз - дея баҳолаш лозим. Чунки, ҳар бир халқнинг ўзининг миллий санъати, осори-атиқалари, урф-одати ўша халқнинг ўзлигини англаш йўлида хизмат қилади. Аввало тарбия, миллий менталитетни шакллантириш, анъана бўлиб келган ўзбекона урф одатларни, алломаларимизнинг одоб-ахлоқ, инсоний фазилатлар, муомала маданияти ҳақида бизга қолдирган ривоят, мақол, масал ва шулар сингари ҳикматларини фарзандларимизга етказиш биринчи навбатда долзарб вазифа бўлиб қолмоқда. Демак биринчи навбатда тарбияловчи ота-оналар аجدодларимиз меросидан хабардор ва ўз фарзандларига яхши ва тўғри тарбия бера оладиган даражада билимдон бўлишлари лозим.

Тарбия борасида шундай восита борки, бу тарбиянинг бош бўғини саналмиш мусиқа санъатидир. Чунки мусиқани, санъатни яхши тушунган инсоннинг қалби меҳрли бўлади. Бу борада бизнинг миллий ва мумтоз оҳангларимиз улуғ алломаларимиз, устозларимиз томонидан ана шундай меҳр билан яратилган ва ижро этилиб бизгача етиб келганини эътироф этишимиз керак. Бугунги кунда жаҳон тараққиётини барча соҳада ривожланиб бораётгани натижасида, тарбия жараёнида баъзи бир салбий ҳолатлар ҳам бўлмоқдаки, бу ҳолатлар санъатда айниқса мусиқа санъатида ҳазм бўлмайдиган ҳолатларни келтириб чиқармоқда. Айниқса ёшларимиз чет эл мусиқасини кўр – кўрона, тушунмасдан, қулоқчинларини тақиб олиб, туну – кун тинглашади. Улар замонавий ўзбек эстрадаси хонандаларининг қўшиқларини ҳам “ҳазм” қила олишмайди. Гўёки миллий оҳангларимиз уларга бегонадек. Бунинг асосий сабаби, оиладаги муҳитга ҳам боғлиқки, баъзи бир ота-оналар фарзандларига бу борада тўғри тарбия бера олмаётганлиги сир эмас.

Агар мусиқа оламига кириб келаётган ёш хонандалар шу соҳани танлаб, замонавий қўшиқларни ўрганишни мақсад қилмоқчи бўлишса, аввало ўрганишни мумтоз ашулаларимиздан, мақомларимиздан, уларни ижро этган устоз ҳофизларнинг фаолиятдан мукаммал хабардор бўлиб, ана шу уммондан сув ичиб, мумтоз ва миллий санъатимиз дурдоналарини тинглаб, ўрганган асарларини устозлар айтганидай, ўргатганидай ижро этишиб, кейин ўзларининг янги қўшиқ ва мусиқий асарларини яратганларида эди, улар яратган ва ижро этган қўшиқларнинг умри узокроқ бўлиши мумкин эди.

Талаба ёшларнинг кўнглида келажакка ишонч руҳиятини ўстириш лозим. Умидсизлик, қўрқув, тортинчоқлик ва ишончсизликни уларнинг қалбидан ҳайдаб чиқариш зарур. Тўсиқлардан хайиқмасдан фақат олдинга дадиллик билан қадам ташлашлари кераклигини уқтириш лозим. Уларни ўзларининг келажаклари учун касб танлаш масалаларида албатта ота-оналари билан маслаҳатлашгандан сўнг, охириги қарорни қабул қилиш имкониятини ўзларига яратиб бериш керак. Одатда болаларда ўзига бўлган ишонч ва тўғри қарор қабул қила олиш учун дадиллик етишмайди. Келажакда ўзларини қайси касбда кўра билишини, ўзлари тасаввур қилиб, кейин касб танлашлари лозимлигини тушунтириш керак.

Мумтоз мусиқани, мақомларимизни умумтаълим мактабларининг бошланғич синфларидан бошлаб фан сифатида ўқув дастурига киритиш керак. Болалар бошланғич синфларда бошқа фанлар сингари миллий мусиқамиздан, халқ оғзаки ижодиётидан, мақомларимиздан чуқур билим олсалар, ҳамда уларни ижро қила олсалар - кичиклигидан мустақил фикрлайдиган, яхши ёки ёмон ижро этилган асарни, ёқимли ёки ёқимсиз мусиқани тушуниб фарқлайдиган, тинглаганларидан завқланадиган, маза қила оладиган ва ҳайратлана оладиган бўлиб улғаяди. Дунёнинг кўплаб мамлакатларида мусиқа дарслари мутахассислар томонидан тўлақонли ўтилади. Ўқувчилар келажакда қайси касбни эгаллашларидан қатъийназар мусиқа фанидан яхши хабардор бўладилар. Уларнинг кўпчилиги бирор чолғу созида, масалан: фортепиано, аккордеон, скрипка, труба, гитара ва урма зарбали чолғу созларида мукаммал куй чала олишади ва бемалол кўшиқ ҳам айта олишади.

Бундан кўриниб турибдики, мусиқа билан шуғулланиш, тинглаш ва ижро қила олиш кўникмалари уларда болалик чоғидан, оиладан, мактабдан бошланади. Умумтаълим мактабларида малакали мусиқа ўқитувчиларини раҳбарият томонидан саралаб олиниб, уларга ва мусиқа маданияти фани дарсларига бўлган муносабатни ижобий томонга ўзгартириш керак. Мактаб ўқувчиларини юз фоиз Болалар Мусиқа ва Санъат Мактабларида ва мусиқа тўғаракларида мақабдан ташқари таҳсил олишларини таъминлаш лозим. Муҳтарам Президентимиз бежиз “мактабни тугатаётган битирувчилар албатта бирор бир миллий мусиқа чолғу созини чала олишлари шарт”лигини талаб қилмаяптилар. Болаларни турли касблардан хабардор бўлишлари учун ота-оналар уларнинг кичиклигидан бошлаб ўша хунарларни ўрганишларига йўл очиб беришлари керак. Ана шундай хунарлардан бири мусиқа санъати ижрочилиги касбидир.

Ёш авлодни миллий руҳда тарбиялаш мақсадида, мактабгача таълим муассасаларида, умумтаълим мактабларида мумтоз санъатимизни миллий

ғурур ва қадрият сифатида эъзозлаш, ёш авлоднинг онгини шакллантириш лавлат аҳамиятидаги долзарб масалага айланди. Боғча ёшидаги болажонларга мақом ҳақида умумий тушунчалар бериш, миллий оҳангларни тинглаш, куйлаш каби мунтазам машғулотлар орқали қисқа ва соддалаштирилган тарзда ўргатилиб бориш лозим. Мақом санъатига оид билимларини ошириш ва мустахкамлаш мақсадида, умумтаълим мактаблари юқори синф (8-11) ўқув дастурларига мақом санъати фани киритилиши, энг камида 4 йиллик дастур ва дарслик яратилиши мақсадга мувофиқдир.

Маданият муассасаларида ўтказилиб келинаётган “Мақом ансамбллари ва катта ашула ижрочилари” Республика кўрик – танловида “Энг ёш мақом ёки катта ашула ижрочиси”, “Энг маҳоратли аёл хонанда”, “Энг маҳоратли эркак хонанда”, “Энг ёши улуг хонанда”, “Энг ёш мақом жамоаси” каби якка ижрочилар номинациялари бўйича ўринлар белгиланиши керак. Бундай мақом танловлари барча вазирликлар бўйича ўтказилиши анъанага айланиши лозим. Бу танловлар мақом санъатига эътибор ва ҳурмат шаклланишини ва ёш хонандаларга кенг имкониятлар эшиклари очилишини таъминлайди. Албатта бу танловларнинг ўтказилиш жараёни ва танлов ғолибларининг ижролари телевидение ва ОАВда тарғибот қилиниши лозим.

Миллий эстрада ижрочилиги бошқа халқлар санъатига таклид қилмай, ўзбек миллий ва мумтоз оҳанглари асосида ривожланиши ва дунёга танилиши лозим. Ўзбек миллий оҳанглари дунёни забт этиши учун, ёш авлод қалбида миллий мусиқамизга бўлган ҳурмат ва иштиёкни янада кучайтириш, замон билан ҳамнафас янги инновация ва илғор технологиялардан унумли ҳамда, оқилона фойдаланиб, янгидан янги ютуқларга эришиш, дунё мусиқаси ҳазинасини янада бойитиб, тараққий этиши - бу миллий ва мумтоз мусиқа санъатимизнинг порлоқ келажаги гаровидир. Учинчи Реннесанс даври бошланишига пойдевор яратишни асосий мақсад қилиб, қадим ва ҳамиша навқирон диёримизни дунё маданияти ва санъати ўчоғи эканлигини амалда исботлашимиз шарт.

Муҳтарам Президентимиз Ш.М. Мирзиёевнинг 2017 – йил 17 – ноябрдаги “Миллий мақом санъатини ривожлантириш ва ёшларни юксак инсоний туйғулар руҳида тарбиялаш, уларнинг эстетик диди ва тафаккурини шакллантиришда мақом санъатининг кенг имкониятларидан фойдаланиш” тўғрисидаги қарорида мақом санъатига батафсил таъриф берилган. Жумладан бугунги кунларгача бажарилган ишлар борасида қуйидагилар таъкидлаб ўтилади. “Ўтган давр мобайнида мамлакатимизда мақом санъатини ўрганиш ва ривожлантириш борасида муайян ишлар амалга оширилди. Айниқса, ўзбек “Шашмақом”и нота матнларининг нашр этилиши ва уларга мувофиқ равишда мақом куй-қўшиқларининг магнит ленталарга

ёзиб олинishi улкан илмий-маданий аҳамиятга эга воқеа бўлди. Бугунги кунда юртимизда Республика телерадио эшиттириш компанияси қошидаги Юнус Ражабий номидаги Мақомчилар ансамбли, вилоятлар марказларида мақом жамоалари, Ўзбекистон давлат консерваториясида шу йўналишда махсус кафедра фаолият кўрсатаётгани, соҳага оид илмий изланишлар олиб борилаётганини қайд этиш лозим”.

Ушбу қарорда ёш авлоднинг таълим ва тарбиясига таалуқли муаммо ва камчиликлар ҳам баён қилинган. “Айни вақтда миллий ўзлигимизни англаш, маданиятимизни ҳар томонлама ривожлантириш, халқимиз, аввало, ёш авлодимизни юксак инсоний туйғулар руҳида тарбиялаш, унинг эстетик диди ва тафаккурини шакллантиришда мақом санъатининг кенг имкониятларидан етарлича фойдаланилмаяпти. Мазкур йўналишда чуқур илмий-назарий тадқиқотлар, ўқув-услубий адабиётлар яратиш, мақом санъатини радио-телевидение, оммавий ахборот воситалари, Интернет тармоғи орқали мамлакатимизда ва чет элларда тарғиб этиш, мақом устозлари, соҳа олимлари ва мутахассислари, иқтидорли ва истикболли ёш ижрочилар фаолиятини моддий ва маънавий жиҳатдан қўллаб-қувватлаш ишлари эътибордан четда қолиб келмоқда”.

Хусусан бу камчиликларни бартараф қилиш бўйича қарорнинг якуний қисмида аниқ ва мақсадли кўрсатмалар ҳам берилган.

Қарордаги “миллий ўзлигимизни англаш, маданиятимизни ҳар томонлама ривожлантириш” жумласи бугунги куннинг энг долзарб масаласи бўлиб, ҳамон кун тартибида турибди. Дунёдаги аксар мамлакатлар энг аввало, ўзларининг тарихини, маданиятини, кадриятларини, “осори атиқа”ларини эъзозлайдилар ва боболаридан мерос бўлиб келаётган маданий бойликларини ҳам ёш авлоднинг онгига сингдирадilar. Бизда бу масалада ҳали ишлар жадал суратларда кетмаяпти. Мактабгача таълим муассасаларида, умумтаълим мактабларида ёш авлоднинг миллий руҳда тарбияланишида, яъни мусиқа маданияти дарс соатларини кўпайтириш ва дарс ўқитиш сифатини ошириш, ўқув масканларини миллий мусиқа санъатидан яхши хабардор бўлган, билимли мусиқа фани мутахассислари билан таъминлаш ишлари сезиларли даражада амалга оширилаяпти, деб бўлмайди.

Ўша жумланинг давомидан “халқимиз, аввало, ёш авлодимизни юксак инсоний туйғулар руҳида тарбиялаш, унинг эстетик диди ва тафаккурини шакллантиришда мақом санъатининг кенг имкониятларидан етарлича фойдаланилмаяпти” дейилмоқда. Катталар ҳам, ёшлар ҳам миллий мусиқа санъатига, халқимизнинг бебаҳо дурдона мусиқий асарларига чин дил билан интилишмаса, яшаш тилсимини ҳам тўғри ташкил эта олмайди, гўзалликни ҳам ҳис қила олишмайди. Маданиятли бўлиш учун ҳам инсон ўз

халқининг миллий меросини, маданияти, қадриятларини эъзозлаши, севиши керак бўлади. “Ёшларимизни юксак инсоний туйғулар руҳида тарбиялаш” борасида бугунги кунда бажарилиши лозим бўлган вазифалар ҳар бир ёш қатлами учун етарли. Бу борада улуғ аллома, қомусий олим Абу Али ибн Сино билан кечган бир ривоятни мисол қилишимиз мумкин.

Аллома, буюк табиб Абу Али Ибн Сино яшаган замонларда бир ёш ота-она олти ойлик чақалоқ фарзандини унинг ҳузурига олиб келиб, ундан - “Фарзандимизга неча ёшдан тарбия беришни бошлашимиз керак?”, - деб сўрашибди. Ибн Сино улардан - “Чақалоқ неча кунлик?”, - деб сўрабди.

Чақалоқнинг ота – онаси - “Олти ойлик”, - дейишибди. Шунда аллома уларга - “Фарзандингизга тарбия беришга олти ой кечикибсиз”, - деб жавоб берибди.

Ривоят мазмунидан маълумки, фарзандга тарбия беришни ҳар бир ота – она - бола онасининг қорнидалиқ давридан бошлаш керак экан. Қадимдан халқимизда юксак инсоний туйғулар, яхши фазилатлар, эзгу қалб, ҳамда комил инсонни тарбиялаб, ҳаётга тайёрлаш улуғ бобокалонларимизнинг орзуси бўлиб келган. Бу фазилатларни барпо қилишда, ҳамда эстетик дид ва тафаккурни шакллантиришда мақом санъатининг имкониятларидан фойдаланмаётганлигимиз айтилаяпти ушбу қарорда. Демак, биз мумтоз мақом санъатидан қанча узоқлашсак шунча боболардан мерос бўлиб келаётган юксак инсоний туйғулар, яхши фазилатлардан йироқлашар эканмиз, биль-акс, ёшларимизнинг қалбига қадимий, азалий, бебаҳо қадриятларимиз қаторида мақом санъати дурдоналарини ҳам жойласак, шунча уларнинг миллий ғурурининг, эстетик дидининг ва тафаккурининг шаклланишида зарур имкониятлардан фойдаланган бўламиз.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. Ш.М.Мирзиёев. “Миллий мақом санъатини ривожлантириш ва ёшлар онгига сингдириш” тўғрисидаги 2017 – йил 17 ноябрдаги қарори.
2. Ю.Ражабий. “Ўзбек халқ музыкаси”. 1959-йил. 1,3, 5,9 томлар.
3. Абу Али ибн Сино. “Мусика фани ҳақидаги рисола”.
4. И.Ражабов. “Мақомлар”. Тошкент. 2006-йил.
5. С. Маннопов. “Навобахш оҳанглар”. Тошкент ш. 2018 – йил.
6. Konurova Leyla Ruslanovna. Methods for developing the creative abilities of preschool children based on music therapy. (2025). Texas Journal of Multidisciplinary Studies, 41, 46-49. <https://doi.org/10.62480/tjms.2025.vol41.5976.pp46-49>
7. Konurova Leyla Ruslanovna Music therapy in working with preschool children № 1 (2024): Образование и инновационные исследования

ХУДОЖЕСТВЕННАЯ ЛИТЕРАТУРА КАК ЭСТЕТИЧЕСКИЙ РЕСУРС ФОРМИРОВАНИЯ ОБЩЕЙ КУЛЬТУРЫ СТУДЕНТОВ

Мухамедова Р.С.

Доктор философии Ph.D.,

доцент,

Заведующая кафедры

«Кинооператорского мастерства»

Филиал Федерального государственного бюджетного образовательного

учреждения высшего образования «Всероссийский государственный

университет кинематографии имени С.А. Герасимова» (ВГИК)

в городе Ташкенте

Tayanch so'zlar: badiiy adabiyot, estetik tarbiya, umumiy madaniyat, talabalar, ma'naviy-axloqiy rivojlanish, ta'lim jarayoni.

Ключевые слова: художественная литература, эстетическое воспитание, общая культура, студенты, духовно-нравственное развитие, образовательный процесс.

Key words: fiction, aesthetic education, general culture, students, spiritual and moral development, educational process.

РЕЗЮМЕ:

Ushbu maqola zamonaviy ta'lim muhitida talabalarning umumiy madaniyatini rivojlantirish uchun badiiy adabiyotning muhim estetik resurs sifatidagi rolini o'rganadi. Unda badiiy adabiyotning shaxsning ma'naviy va axloqiy rivojlanishiga, shuningdek, talabalarning qadriyatlarini, estetik didi va madaniy o'ziga xosligini shakllantirishga ta'siri tahlil qilinadi. Badiiy adabiyotning talabalarning tanqidiy fikrlashi, hissiy aql-zakovati va kommunikativ ko'nikmalarini rivojlantirishdagi salohiyatiga alohida e'tibor qaratilgan. Bo'lajak mutaxassislarning shaxsini barkamol rivojlantirish vositasi sifatida badiiy adabiyotni oliy ta'limga integratsiya qilish zarurati asoslanadi.

РЕЗЮМЕ:

В статье рассматривается роль художественной литературы как важнейшего эстетического ресурса формирования общей культуры студентов в условиях современного образовательного пространства. Анализируется влияние художественного текста на духовно-нравственное развитие личности, формирование ценностных ориентиров, эстетического вкуса и культурной идентичности обучающихся. Особое внимание уделяется потенциалу художественной литературы в развитии критического мышления, эмоционального интеллекта и коммуникативной культуры студентов. Обосновывается необходимость интеграции художественной литературы в образовательный процесс высшей школы как средства гармоничного развития личности будущего специалиста.

SUMMARY:

This article examines the role of fiction as a crucial aesthetic resource for developing students' general culture in the modern educational environment. It analyzes the influence of fiction on

the spiritual and moral development of the individual, as well as the formation of students' value orientations, aesthetic taste, and cultural identity. Particular attention is paid to the potential of fiction for developing students' critical thinking, emotional intelligence, and communicative skills. The need to integrate fiction into higher education education as a means of harmoniously developing the personality of future professionals is substantiated.

Современное общество характеризуется динамичными социальными, культурными и технологическими изменениями, которые оказывают значительное влияние на систему образования. В условиях цифровизации и прагматизации обучения возрастает риск утраты гуманитарных ценностей, снижения интереса молодежи к художественной культуре и литературе. В этой связи особую актуальность приобретает проблема формирования общей культуры студентов, включающей духовно-нравственные, эстетические и интеллектуальные компоненты.

Художественная литература на протяжении веков выступала важнейшим средством эстетического и нравственного воспитания личности. Она отражает культурно-исторический опыт человечества, способствует осмыслению моральных норм, формированию ценностных ориентаций и развитию эмоционально-чувственной сферы человека. Для студенческой молодежи художественная литература является не только источником знаний, но и мощным инструментом самопознания и личностного роста.

Цель данной статьи - раскрыть значение художественной литературы как эстетического ресурса формирования общей культуры студентов и определить ее место в современном образовательном процессе.

Общая культура личности представляет собой интегративное образование, включающее совокупность знаний, ценностей, норм поведения, эстетических представлений и коммуникативных умений. По мнению многих исследователей, общая культура является основой профессиональной компетентности и социальной адаптации личности.

В структуре общей культуры студентов можно выделить следующие компоненты:

- духовно-нравственный;
- эстетический;
- интеллектуальный;
- коммуникативный;
- социокультурный.

Эстетический компонент играет особую роль, поскольку он связан с восприятием и оценкой красоты, развитием художественного вкуса и способности к эмоциональному отклику на произведения искусства. Именно художественная литература способствует гармоничному развитию данно-

го компонента, формируя у студентов целостное мировоззрение и культурную рефлексию.

Художественная литература обладает уникальными воспитательными возможностями благодаря образной форме отражения действительности. В отличие от научных и публицистических текстов, художественные произведения воздействуют не только на рациональное мышление, но и на эмоциональную сферу личности.

Чтение художественной литературы способствует:

- развитию эстетического восприятия и художественного вкуса;
- формированию способности к эмпатии и сопереживанию;
- осмыслению моральных дилемм и жизненных ценностей;
- расширению культурного кругозора.

Через художественные образы студент приобщается к универсальным человеческим ценностям, постигает сложность и многогранность человеческих отношений. Произведения классической и современной литературы позволяют осмыслить проблемы смысла жизни, свободы, ответственности, любви и долга, что особенно важно в период личностного и профессионального самоопределения.

Ценностные ориентации являются важнейшим элементом общей культуры личности. Они определяют отношение человека к миру, обществу, другим людям и самому себе. Художественная литература оказывает значительное влияние на формирование ценностной сферы студентов, поскольку в художественных произведениях отражены нравственные идеалы и культурные традиции различных эпох и народов.

Читая литературные произведения, студент вступает в диалог с автором и героями, анализирует их поступки, мотивы и последствия принятых решений. Такой диалог способствует развитию критического мышления, моральной рефлексии и способности к самостоятельным суждениям.

Кроме того, художественная литература формирует национальную и культурную идентичность, способствует сохранению исторической памяти и преемственности культурных традиций. Это особенно важно в условиях глобализации и культурной унификации.

В системе высшего образования художественная литература должна рассматриваться не только как объект изучения в рамках филологических дисциплин, но и как универсальный ресурс гуманитарного образования. Ее интеграция в образовательный процесс возможна через:

- междисциплинарные курсы;
- элективные дисциплины;

- внеаудиторную и проектную деятельность;
- культурно-просветительские мероприятия.

Использование художественных текстов в учебном процессе способствует активизации познавательной деятельности студентов, развитию их творческого потенциала и коммуникативных навыков. Обсуждение литературных произведений в учебных группах формирует культуру диалога, толерантность к различным точкам зрения и умение аргументированно отстаивать собственную позицию.

Художественная литература является мощным эстетическим ресурсом формирования общей культуры студентов. Она способствует духовно-нравственному развитию личности, формированию ценностных ориентаций, эстетического вкуса и культурной идентичности. В условиях современного образовательного пространства особую значимость приобретает целенаправленное использование художественной литературы как средства гуманитарного и эстетического воспитания студенческой молодежи.

Интеграция художественной литературы в образовательный процесс высшей школы способствует формированию гармонично развитой личности, способной к культурному диалогу, критическому мышлению и ответственному профессиональному и социальному поведению.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА:

1. Бахтин М. М. Эстетика словесного творчества. - М.: Искусство, 1986.
2. Бондаревская Е. В. Теория и практика личностно-ориентированного образования. - Ростов н/Д: Изд-во РГПУ, 2000.
3. Лихачёв Д. С. Письма о добром и прекрасном. - М.: Детская литература, 1989.
4. Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность. - М.: Политиздат, 1975.
5. Мелик-Пашаев А. А. Эстетическое воспитание и развитие личности. - М.: Педагогика, 1991.
6. Федоров В. В. Художественная литература в системе гуманитарного образования // Педагогика. - 2018. - № 3. - С. 45–52.
7. Хуторской А. В. Современная дидактика. - СПб.: Питер, 2019.

INSANNIŇ SANA-SEZIMI HAM RUXIY ISKERLIGI

Abdimuratov P.S., Abdimuratova N.P.

Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

Tayanch so'zlar: his-tuygu, tarbiya, pedagogika, psixologiya, motivaciya.

Ключевые слова: чувство, воспитание, педагогика, психология, мотивация.

Key words: feelings, education, pedagogy, psychology, thought.

РЕЗЮМЕ:

Maqolada inson oy-pikiri, sezimlerinin adam psixikasinda qalay keshiwi va ularnin motivaciyalıq hareket mexanizmlari haqida suz buladi.

РЕЗЮМЕ:

В статье речь идет о мыслительных и чувственных процессах в психике человека, а так же об их мотивационных истоках.

SUMMARY:

The article deals with the psychological views and feelings of a person and mechanisms of withstanding its effects.

Psixologiyada insanniń aqıl-oyı, sana-sezimi áyyemnen hámmeni qızıqtırıp kelgen hám túrli alımlar tárepinen túrlishe talkılğan fantaziya sıyaqlı geniylik belgisi bolıp esaplanatuǵını biykarlanbaydı. Ullı filosoflar, alımlar insan sana-sezimi hám ruwxıy iskerligin tártipsiz oy-pikirler emes, anıq, isenimli, túsinikli, bekkem bilim dep bilgen hám bilimdi sana járdeminde erisilgen bilimnen ibarat dep esaplaǵan.

Psixologlar adamda payda bolatuǵın oy-pikir, sezimlerdiń tınıshsızlanıwımızǵa alıp keletuǵının dógerek-átıraptaǵı waqıyalardıń tásiiri yamasa óz-ózine bolǵan joqarı keypiyat, birde ushırasqan qanday da bir quwanışlı yaqı gam-táshwishli keshirmeler arqalı kelip shıǵatuǵının kórsetedi. Usı sebepli, adam tábiyǵıy túrde kútilgen hám kútilmegen oy-sezimler qorshawına túsip qaladı. Bunday psixikalıq tolqınıń qalay keshiwi hár bir adamnıń erk kúshine, keńpeyilligine, dunya qarasınıń keńligine hám individual ózgesheligine baylanışlı boladı[1].

Oy-sezimler sırtqı hám ishki jaǵdaylardan, qáhár-ǵázep, táshwish, túskinlik yaqı qattı saǵınısh sıyaqlı kúshli tolqın bolıp, aqılıy belsendiligimizdi buwıp qoyadı, denemizge awır fizikalıq miynet etip atırǵan sıyaqlı tásir etip, dińke-

dármanımızdı ketiredi. Usınday waqıtta biz tınıshımızdı alıp turǵan erksiz oy-sezim tolqınınan qalay qutılamız? Adam hár qanday stress (tez payda bolıp, uzaq saqlanatuǵın sezim), affekt (tez payda bolıp, qısqa waqıtta ótip ketetuǵın sezim) jaǵdayı waqtında «basqa birewdiń nadanlıǵı ushın ózińdi jazalama» degen psixologlardıń ádil pikirine súyeniw jeńillik tuwdırarı sózsiz.

Bazıda adamnıń ózin uslay almaw jaǵdayı, ayaq astınan alıp-topılıw, bilip bilmey hazar beriwi nátiyjesinde ózimizge ókinishli tınıshsızlanıw alıp keletuǵının, óz qádir-qımbatımızdı abroysızlandıratuǵının onsha bile bermeymiz. Bunı Daniyalı súwretshi tárepinen jaratılǵan bir neshe súwretler menen ájayıp kartinalarda sáwlelengen obrazlardan kóriwimizge boladı: ...ǵázebi kelgen baslıq óziniń járdemshisin shaqırıp qáhárin shashadı, járdemshisi bolsa is qaǵazların júrgiziwshi xızmetkerine dawısı qarlıqqansha baqıradı, olda óz nábwetinde ashıwın alıw ushın otırǵan qarawılına kelip topıladı, qarawıl da tosattan bolǵan soqqıǵa shıday almay esikte jatırǵan kúshigin bar kúshi menen tewip jiberedi, tepki tiygen kúshik óz iyesin qabıwaǵa batına almay sol máhálde keńsesinen jańa shıǵıp kiyatırǵan baslıqqa taslanıp ayaǵın tislep aladı.... Mine, demek, hár qanday ǵawǵanıń sebeptisi dáslebinde ózimiz bolıp, aqıbeti ózimizge kelip tiyetuǵını súwretlengen[3].

Insanǵa tán kóp ǵana háreketler sanada túsiniw jetiw basqıshın «shetlep ótip», óz-ózinen avtomatik tárizde payda boladı, hám bul usınday hádiyseler dizimin keltirip shıǵaradı. Sana-sezim psixologiyada ruwxıy iskerlik nátiyjelerin ulıwmalastırıw, birlestiriw hám túsiniw jetiwdiń ózine tán quramalı fenomeni.

Tálim-tárbiya barısında muǵallimniń kewil-sezimi oqırwshı menen oqıtıwshı ortasındaǵı qatnastan, muǵallimniń ózin qalay uslawınan, sabaqtıń barısınan tuwıladı. A.S.Makarenko «Ata-analar kitabı» miynetinde muǵallimniń tálim-tárbiya jumısında ǵázepleniw, baqırw, stoldı urıw, ashıwlanıw sıyaqlı ózin tuta bilmewi pedagogikalıq xızmetke úlken zıyan keltiretuǵının, sonlıqtan kewil-sezimlerimizdi pedagogikalıq maqset penen erkimizge kóndiriwimiz kerek ekenligin aytadı. Sonıń menen adamǵa emociyalıq jol menen tásir etiw, sırtqa shıqqısı kelip turǵan ishki tınıshsızlanıwdı búrkew, onıń kórinis tabıwına múmkinshilik bermew, al, eger ayırım jaǵdayda bulardı sanalı túrde kúsheytiwdiń de usılların eskertip ótedi[5].

Bizge tosattan, tez kelgen (affekt) hár qanday soqqıdan ózimizdiń erisken jetiskenliklerimizdi, basqalardan ádalatlı ózgesheligimizdi kóriw menen, ózgelerdiń awır awhalına salıstırıw mexanizmlerin paydalanıw menen jenil shıǵıp ketiw jolın taba alamız. Sonıń menen (stresst halat) deneni shınıqtırıw, muzıka tınlaw, kitap oqıw, miynet etiw, waqıyalardı qaǵazǵa túsiriw dene aǵzalarınń funkciyasın tiklep, iskerlik qábilette turaqlastıradı. Adam biosferasında insaniyat ushın ele belgisiz, úyrenilmegen tarawlardıń bar ekenligi ilimde anıq, sonlıqtan

tinishsizlanıwımızǵa qarsı tez, jeńil júzege keletuǵın fantaziyanıń ónimdar azıǵı bolǵan shiyrin qıyallarǵa beriliw, quwanishlı, qızıqlı oy-sezimler tolqını menen jaǵımsız oy-sezimlerdi ańsat quwıwǵa bolatuǵınlıǵı da sizdi óz qáddińizge keltireri anıq. Jaǵımlı kewil-sezimlerdi bógew, tejew salamatlıqqa qayshı keletuǵının psixologlar kóp eskertedi[2].

Insan hámiyshe ómirден lázzetlenip jasawdı qáleydi. Lekin, bul ańsat emes. Bir qatar azap qosılmaǵan sap baxıttıń da bolmaytuǵını tábiyǵıy. Qánigeler bul máselege qayta-qayta múrajat etken. Deyl Karnegi: «Siz ózińizdiń oyladıńızday emessiz, neler haqqında oylasań sondaysız. Adam, eger ózine uqsası kelme, bul nerv keselligine duwshakerlestiredi, óziniń halına, shamasına, túr-túsine, bet-álpetine qaramastan basqa birewge uqsawdı árman etiw aqmaqlıq. Basqa birewge uqsawǵa urınbańız, óz-ózińiz benen bolıńız»[4] deydi. Haqıyqatında da adam ózin qanday etip kórsete alsa-solayınsha qalıwı, yaǵnıy, óz kórinisine basqalar názeri menen qarawǵa hám bahalawǵa uyreniwi lazım. Ápiwayı, hár birimiz isley alıwımız múmkin bolǵan, ózimizge múnásip halat hám múnásibetler boladı. Olar qáterjam turmıs keshiriwimizdiń tiykarı bolıp, bunday «sır»lardan úshewi bizler ushın óziniń ónimli paydasın beredi:

1. Ámelge asırıw múmkinshiligi bolatuǵın maqsetlerdi gózlep is tutıw, yaǵnıy, aldımızǵa qoyǵan maqsetimizdiń turmısqa jaqın, qolımız jetetuǵın, isenimge ılayıq bolıwı menen jarqın kóz aldımızǵa keltire alıwımız. Ámelge aspaytuǵın, mayda-shúyde nárselerdi kewilge túye beriw, adamnıń ózine bolǵan isenimin joǵaltıw menen imkaniyat dárejemizdiń tómenlewine alıp keletuǵının umıtpawımız kerek.

2. Ózińdi-óziń qadaǵalap turıw, hesh kim hám hesh nársе sizdi ózińizdey kóndire almaytının biliw. Keyinge názer salıp, óz ishińe súńgip ketiw, ótkendi oylap baylanıp qalıw, bolıp ótken nárseler ushın áwreleniwge waqt ajratpaw. Kerisinshe, ózińizge hámмесin jańadan baslaw múmkinshiligin tuwdırıp, psixologiliq jaqtan háreket baǵdarıńızdı ózgertseńiz, turmısqa bolǵan túsinigińiz de ózgeredi, ózińizge bolǵan isenimińiz bekkem bolıp bular, hár bir isińizdiń áwmetli bolıwı hám orınlay alıwıńızdıń birinshi tayanışı boladı.

3. Hesh bir iske sonshelli urınbań, orınlaw hám hár qanday bir maqsetti ámelge asırıwǵa kirisiwden aldın «háreket etemen» degen jeńil oy-pikir ózińiz hám átirapińızdaǵılarǵa barlıq háreketińizge qaramay qolıńızdan hesh nársе kelmesligi múmkinligin kórsetedi. Bul arqalı siz aldınan ózińdi áwmetsizlikke tayarlap barasız. Ómirge úmit penen baǵıw, ózińe isenim, jaqsı niyetler menen jasaw adamdı hár túrli dártlerden jıraқ etedi, Áwmetsizlikten uzaqlastıradı[4].

Dunya sonshelli gozzal, onnan lázzet alıp jasaw salamatlıǵımız ushın biybaha sanaladı. Psixologiyada adamdı qanday faktorlar salamat hám baxtiyar ete aladı, degen sawal alımlardı kópten qızıqtırıp kelmekte. Bunda adamnıń táǵdiri,

yaǵnıy, salamat, baxıtlı bolıwı onıń peyline baylanıslı bolatuǵını biykarlanbaydı hám «jaqsı minez-qulıqtan jaqsılıq ústine jaqsılıq qosatuǵın, óshpenlilik penen kekten kóre jamanlıq ústine jamanlıq qosatuǵın hesh nársese joq» dep tastıyıqlaydı danıshpanlarda. Máselen, baqıl, qızǵanshaq, birewlerge záhárin shashatuǵın adamlar kóbirek asqazan keselligine duwshar bolatuǵını, qattı uwayım-qayǵıǵa beriliwshiler qantlı diabet, bárháma qorqınış, táshwishte júretuǵınlar tireotoksikoz (qalqan tárizli bez) keselligine duwshar bolatuǵını táwipler baqlawı menen áyyem dáwirlerden-aq anıqlanǵan. Ğam, úmitsizlik, baqıllıq adamdı tez qartaytıadı. Al, saqıy, haq kewil, basqalarǵa ǵamqor bolatuǵın, átirapındaǵılarǵa mehir-muhabbatı kúshli adamlar qansha úlken jasta bolmasın, salamat, quwnaq hám jas kórinedi. Uzaq ómir kóriwshi adamlar da haqıyqatında adamlarǵa mehir-muhabbatı kúshli, keńpeyil adamlar ekenligi anıqlanǵan.

Ilmiy psixologiya adam kewil-sezimleriniń minez-qulıqqa, isleytuǵın jumısına unamlı yamasa keri tásir etiwı, talapshańlıǵın arttırıwı yamasa kerisinshe, tómén túsiriwı tábiyǵıy ekenligine úlken áhmiyet berip, adam kewil kúyiniń jaqsı, sergek waqtında qıyınshılıqlar ońay, islep atırǵan jumısı qızıqlı, al, átirapındaǵı adamlar bolsa, miyirman, pármána bolıp kórinedi de, kewil-sezimleri tınıshsız waqtında islep atırǵan jumısı zerigerli, qızıqsız, adamlar bolsa ádepsiz, gezlesken qıyınshılıqqa shaması jetpeytuǵınday awır bolıp kórinetuǵını aytıladı.

Biz hár qanday sharayatta boyımızdı biylegen ashıw, renjiw, shadlıq yaki qayǵını jasıra almaymız, bunday waqıtta erk kúshimizdi jámlew, emociyanı sanalı túrde burıw jaǵdaydı jaqsılawǵa járdem beredi. Adam óz erkin ózi tárbiyalaw arqalı jámiyette mádeniy minez-qulıq ádetlerin boyına jámleydi, kewil sezimlerin basqaradı. Adam óz kewil sezimleriniń xojası, sonlıqtan, onıń óz kewil-sezimlerin qalay basqarıwı menen jeke adam sıpatında ósip-rawajlanıwı kórinedi.

Danıshpanlardıń «búgin aytajaq sózińdi erteń ayt, erteń isleyjaq isińdi búgin isle»[6] degeni adamnıń ózin-ózi qadaǵalawı hám tuwrı baǵdarlawı, kewil-sezimlerimizdi jámiyette ústemlik etip turǵan adamgershilik rejelerine boysındırıp, intellektual sıpatlarımızdı bayıtıw oylanǵan maqsetlerimizge jetisiwdi názerde tutadı.

PAYDALANILǵAN ÁDEBIYATLAR:

1. Ğoziev E. Muomola psixologiyası. T.2001
2. Karimova V.M. Mustaqil fikrlash. T.2000.
3. Dyui Djon. Psixologiya i pedagogika mıshleniya. M..Progress.1998
4. Deyl Karnegi. Bezovtalikdan xalos bwlısh sirlari. T.2013 –B.720
5. Makarenko A.S. Kniga o roditeley. M.; Pravda,1985,- 448 s.
6. Abdimuratov P.S. Tarbiya sabaqları. N. «Qaraqalpaqstan»-2021.-120 b.

PEDAGOGIKA PÁNLERININ RAWAJLANIWINDAĞI JAŇA TENDENCIYALAR

Kurmanov A.P.

*Ajiniyaz atındağı Nókis mámleketlik pedagogikalıq instituti
Texnologiyalıq tálim kafedrası aға oqıtıwshısı*

Таянч so'zlar: pedagogika, rivojlanish tendensiyalari, raqamlashtirish, sun'iy intellekt, ta'limni shaxsiylashtirish, fanlararo bog'liqlik, pedagogik innovatsiyalar, kelajak pedagogi.

Ключевые слова: педагогика, тенденции развития, цифровизация, искусственный интеллект, персонализация обучения, междисциплинарность, педагогические инновации, педагог будущего.

Key words: pedagogy, development trends, digitalization, artificial intelligence, personalization of learning, interdisciplinarity, pedagogical innovations, future educator.

РЕЗЮМЕ:

Zamonaviy ta'lim jadal texnologik, ijtimoiy va madaniy o'zgarishlar sharoitida rivojlanmoqda. Bu jarayonlar pedagogik fanlar rivojlanishining yangi parametrlarini belgilab beradi va ta'limni tashkil etish metodologiyasi, mazmuni, metodlari va shakllarini yangilashni talab qiladi. Maqolaning maqsadi - zamonaviy bosqichda pedagogika rivojlanishining asosiy tendensiyalarini tizimli tahlil qilishdan iborat. Ta'limni raqamlashtirish, ta'limni shaxsiylashtirish, pedagogik tadqiqotlarning fanlararo bog'liqligi, o'qituvchi rolining o'zgarishi, inklyuziv va axloqiy yo'naltirilgan pedagogikani rivojlantirish, sun'iy intellekt va intellektual o'qitish tizimlarining ta'siri kabi yo'nalishlar ko'rib chiqilmoqda. Asosiy xatarlar va potensial imkoniyatlar aniqlandi, keyingi tadqiqotlar istiqbollari belgilandi.

РЕЗЮМЕ:

Современное образование развивается в условиях стремительных технологических, социальных и культурных изменений. Эти процессы определяют новые параметры развития педагогических наук и требуют обновления методологии, содержания, методов и форм организации обучения. Цель статьи - системный анализ ключевых тенденций развития педагогики на современном этапе. Рассматриваются такие направления, как цифровизация образования, персонализация обучения, междисциплинарность педагогических исследований, трансформация роли педагога, развитие инклюзивной и этико-ориентированной педагогики, влияние искусственного интеллекта и интеллектуальных обучающих систем. Выявлены основные риски и потенциальные возможности, обозначены перспективы дальнейших исследований.

SUMMARY:

Modern education is developing in the context of rapid technological, social, and cultural changes. These processes determine new parameters for the development of pedagogical sciences and require updating the methodology, content, methods, and forms of organizing education. The

purpose of the article is to systematically analyze the key trends in the development of pedagogy at the present stage. Such areas as the digitalization of education, personalization of learning, interdisciplinary nature of pedagogical research, the transformation of the teacher's role, the development of inclusive and ethical pedagogy, the influence of artificial intelligence and intelligent learning systems are considered. The main risks and potential opportunities were identified, and the prospects for further research were outlined.

Kirisiw. Pedagogika pánleri bilim tarawı sıpatında bárqulla jámiyetlik rawajlanıw, siyasiy, ekonomikalıq, texnologiyalıq hám mádeniy transformaciyalar menen tıgız baylanısta bolıp kelgen. XXI ásir misli kórimegen ózgerisler tezligi menen ajralıp turadı, bul bolsa bilimlendiriw sistemasınıń aldına aldınğılardan sapa jaǵınan ózgeshe wazıypalardı qoymaқта.

Zamanagóy jámiyet jańa adamǵa - óz betinshe, refleksiv, dóretiwshilikke bagdarlangan, beyimlesiwge, kommunikaciya hám sanlı sawatlılıqqa bolgan talaptı qalıplestirmekte. Usıǵan muwapıq, pedagogika pánleri dástúriy qatnaslardı qayta kórip shıǵıw, oqıtıwdıń jańa modellerin islep shıǵıw, zamanagóy texnologiyalardı, atap aytqanda, jasalma intellekti (JI) integraciyalaw zárúrligine dus kelmekte.

Sońǵı jıllardaǵı izertlewler muǵallım tayarlawdın dástúriy usılları óz ornın áste-aqırın sanlı qurallar hám pánleraralıq ámelıyatlar menen bekkemlengen iykemlesken, kommunikativ, shaxsqa baǵdarlangan pedagogikalıq kózqaraslarǵa berip atırǵanın kórsetpekte. Sonı ayrıqsha atap ótiw kerek, búgingi kúnde pedagogika páninde jańa paradigma qalıplesip atırǵan bolıp, onda oqıwshı bilim alıwdın belsendi subekti, pedagog bolsa bilimlendiriwdegi óz-ara tásirlesiwdiń fasilitatorı, ustazı, másláhatchisi hám shólkemlestiriwshisi sıpatında qaralmaқта.

Maqalanın maqseti - pedagogika pánleriniń rawajlanıwınıń zamanagóy tendenciyların kórip shıǵıw, olardıń mazmun-mánisin, bilimlendiriw procesine tásirin, imkaniyatları hám sheklewlerin anıqlawdan ibarat.

1. Bilimlendiriwdi sanlastırıw hám texnologiyalastırıw. Sanlastırıw - pedagogikadaǵı ózgerislerdiń tiykarǵı faktorlarınan biri. Zamanagóy mektep hám joqarı oqıw ornı elektron bilimlendiriw ortalıǵı, videolekciyalar, sanlı laboratoriyalar, virtual hám tolıqtırılǵan reallıqtı jedel engizbekte.

Sanlı platformalardıń roliniń kúsheyiwi tek ǵana texnologiyalıq imkaniyatlar emes, al oqıwshılar hám oqıtıwshılar arasındaǵı baylanıs xarakteriniń ózgeriwi menen de baylanıslı. Sanlı ortalıq individual traektoriyalardı shólkemlestiriw, kontentti keńeytiw, real waqıt rejiminde monitoring etiw imkaniyatın beredi.

1.2. Oqıtıwda jasalma intellekt.

Jasalma intellekt pedagogika pániniń tiykarǵı qurallarınan birine aylanbaқта. Ol tómendegilerge múmkinshilik beredi:

- oqıw traektoriyaların talqılaw;
- materiallardı oqıwshınıń dárejesine sáykeslestiriw;
- kerı baylanıstı avtomatlastırıw;
- bilimlerdi intellektual analizlew;
- virtual ustazlar hám oqıtıwshı sistemaların jaratıw [1].

Biraq, Jasalma intellektiń anıq abzallıqlarına qaramastan, izertlewler JI qurallarınıń nátiyjeliligini bahalawdıń universal pedagogikalıq modelleri joq ekenligini kórsetpekte. Bul ádep-ıkramlılıq, qáwipsizlik hám nátiyjelerdi ilimiy tekseriw máselelerin kótereddi.

Solay etip, sanlastırıw tek ǵana oqıtıw texnikasını jańalawdı emes, al pedagogikalıq teoriya tiykarların da qayta kórip shıǵıwdı talap etedi.

2. Oqıtıwdı jekelestiriw hám individuallastırıw. Jekelestirilgen oqıtıw bilim alıwshılardıń qızıǵıwshılıqları, ózgeshelikleri, motivacıaları hám kognitiv strategiyaları tiykarında individual bilimlendiriw traektoriyasını joybarlawdı názerde tutadı.

Zamanagóy izertlewler tómendegilerdiń áhmiyetini kórsetedi:

- materialdı qabıl etiw tezligi;
- pikirlew usılı;
- mádeniy hám til tájiriyesi;
- kásiplik qızıǵıwshılıqları;
- sociallıq ortalıq.

Bul tendenciya, ásiyese, shet tillerin oqıtıw boyınsha ilimiy-izertlew ádebiyatlarında kózge taslanadı, onda tiykarǵı itibar kommunikativlik, mádeniyatlararalıq kompetenciya hám metodikalardı tańlawdıń beyimlesiwshenligine qaratıladı.

Oqıtıwdıń joybar-izertlew modelleri kreativlik hám ámeliy pikirlewdi rawajlandırıw quralına aylanbaqta.

Bunday formalarǵa ótiw pedagogikalıq óz-ara qatnas strukturasını ózgerterdi, bilim alıwshılardıń erkinligini arttıradı.

3. Pedagogikalıq izertlewlerdiń pánleraralıq baylanısı. Pedagogika psixologiya, neyrologiya, kognitivistika, sociologiya, mádeniyat, lingvistika, kompyuter ilimleriniń maǵlıwmatlarına kóbirek súyenedi.

Globalasıw milliy bilimlendiriw sistemaların salıstırıwǵa bolǵan qızıǵıwshılıqtıń kúsheyiwine alıp kelmekte. Zamanagóy salıstırmalı pedagogika:

- hár túrli mekteplerdiń metodologiyalıq jantasıwların analizleydi;
- mádeniy kontekstlerdi esapqa aladı;
- social-ekonomikalıq sharayatlardıń oqıtıw nátiyjeliligine tásinin úyrenedi

[2].

Bunday qatnas universallıq hám mádeniy ózine tán pedagogikalıq modellerdi anıqlaw, xalıqaralıq tájiriýbeni ózlestiriw imkaniyatın beredi.

Pedagogika teoriyasına neyrologiya maǵlıwmatların - diqqat, eslew, motivaciya, emocional halat izertlewlerin integraciyalaw trendlerden biri bolip tabıladı. Bul oqıtıw metodların jetilistiriwge, olardı oqıwshılardıń jas hám individual ózgesheliklerine beyimlestiriwge járdem beredi.

4. Pedagog roliniń transformaciyası. Zamanagóy pedagog birden-bir maǵlıwmat deregi bolmay qalmaqta.

Búgin pedagog tómendegilerge iye bolıwı kerek:

- sanlı sawatlılıq;
- II quralları menen islew kónlikpeleri;
- Fasilitator hám ustaz kompetenciyaları;
- emocional intellekt;
- mádeniy hám sociallıq sezgirliǵı;
- individual oqıw traektoriyaların shólkemlestiriw qábileti;
- aralas formatlarǵa itibar qaratıw.

Zamanagóy mektep hám joqarı oqıw ornında tiykarǵı itibar informaciyanı qadaǵalaw hám jetkerip beriwden rawajlandırıwshı bilimlendiriw ortalıǵın jaratıwǵa qaratılmaqta.

5. Inklyuziv, ádep-ikramlılıq hám insaniylıq pedagogikası. Zamanagóy pedagogika adamgershilik baǵdarında rawajlanbaqta, bul tómendegilerde óz kórinisin tapqan:

- oqıwshılardıń ruwxıy jaǵdayına itibar beriw;
- ázzi toparlardı qollap-quwatlaw;
- inklyuziv sharayatlar jaratıw;
- oqıw resurslarınan teńdey paydalanıwdı támiyinlew.

II hám sanlı qurallardıń engiziliwi bir qatar sorawlardı keltirip shıǵaradı:

- maǵlıwmatlardıń qáwipsizliǵı;
- algoritmlerdiń durisliǵı;
- hár túrli sociallıq toparlar ushın qolaylılıq;
- ǵárezsizlikten qorǵaw;
- sanlı teńsizlik.

“Ádep-ikramlılıq pedagogikası” baǵdarı qalıplesip, onda texnologiyalardı qollanıw aqıbetleri úyrenilip, olardan juwapkershilikli paydalanıw standartları islep shıǵıladı.

6. Imkaniyatlar hám qáwip-qáterler. Jańa tendenciyalar úlken imkaniyatlardı ashpaqta:

- bilimlendiriwdiń sapasın arttırıw;

- beyimlesiwshenlik;
- oqitwshılar hám oqıwshılar ushın imkaniyatlardı keńeytiw;
- XXI ásir kompetenciýaların qáliplestiriw;
- pánleraralıq izertlewlerdi rawajlandırıw [5].

Biraq qáwip-qáterler de bar:

1. Sanlı teńsizlik - oqıwshılardıń hár túrli toparlarında texnologiyalardan paydalanıw imkaniyatı hár qıylı.

2. Metodologiyalıq anıqsızlıq - JI ti engiziw boyınsha uzaq múddetli izertlewlerdiń jetispewshiligi.

3. Oqıtıwshılardıń hádden tıs jumısınıń kóbeyiwi - sanlı kompetenciýalardı qoyılatuǵın talaplar olardı oqıtıwǵa qaraganda tezirek artıp barmaqta.

4. Ádep-ikramlılıq qáwip-qáterleri - jeke málimlemenin buzılıw qáwpi, algoritmlerge baylanıslılıq, bir táreplemelik.

5. Sociallıq-psixologiyalıq aqibetleri - janlı baylanıstın páseyiwi, emocional jaqtan uzaqlasıw.

Juwmaq. Pedagogika búgingi kúnde tereń transformaciya dáwirin basınan ótkermekte. Jana tendenciýalar - sanlastırıw, individuallastırıw, pánleraralıq, pedagog rolinin transformaciyası, inklyuzivlik hám ádep-ikramlılıqqa baǵdarlanıw - pedagogikalıq pánlerdin jańalangan kórinisin qáliplestiredi.

Zamanagóy pedagoglar jámaátinin tiykarǵı wazıypası - texnologiyalıq imkaniyatlardı hám insaniylyq qádiriyatlar arasındagı teń salmaqlılıqtı tabıw.

Keleshektegi izertlewlerdin áhmiyetli baǵdarları tómendegilerden ibarat:

- Bilimlendiriwde JI ti bahalaw metodologiyasın islep shıǵıw;
- jana tiptegi pedagoglardı tayarlaw;
- sanlı ortalıqtın kognitiv hám emocional proceslerge tásinin úyreniw;
- inklyuziv sanlı pedagogikanı rawajlandırıw;
- bilimlendiriw texnologiyalarınan paydalanıwdın ádep-ikramlılıq normaların islep shıǵıw.

Juwmaqlap aytqanda, keleshek pedagogikası - insaniylyq, texnologiya hám pánleraralıq qatnastı ózinde jámlegen pán.

PAYDALANILGAN ÁDEBIYATLAR:

1. Xolmuhamedov A. Pedagogik innovatsiyalar va kreativ ta'lim texnologiyalari. Toshkent: 2022. O'qituvchi.
2. Bahramov U. "Texnologik ta'limda innovatsion metodlar". Pedagogik ta'lim jurnali, 2021. № 4.
3. UNESCO. Entrepreneurship Education: A Global Perspective 2021.
4. Kurbanova N. Bo'lajak pedagoglarda startap g'oyalarni shakllantirish texnologiyasi. 2023. Termiz.
5. Osterwalder A., Pigneur Y. Business Model Generation. Wiley 2010.

QARÍM-QATNAS MÁDENIYATÍNÍN TÁLIM-TÁRBIYADA TUTQAN ORNÍ

Baltabaeba G.

Ájinyaz atındaǵı NMPI magistrantı

Tayanch soʻzlar: muloqat, odob, talim va tarbiya, insonparvarlik munosabatlar, umuminsaniy fazilatlar.

Ключевые слова: разум, общение, этикет, образование и воспитание, гуманные отношения и универсальные человеческие качества.

Key words: communication, etiquette, education and upbringing, humane relations and universal human qualities.

PEZIOME:

Mazkur maqolada muloqot madaniyati insoniylik, axloqiy tarbiyaning asosiy qismi boʻlishi, shaxsning shakllanishiga katta taʼsir koʻrsatishi, muloqotning tozaligi va samimiyligi, kundalik oʻzaro munosabatlarda namoyon boʻladigan axloqiy va odob-axloq meʼyorlariga eʼtibor, insonning shaxslararo munosabatlari va bolalar-oʻsmirlar muhitida begonalashuv, tajovuzkorlik haqida soʻz yuritilgan.

РЕЗЮМЕ:

В данной статье рассматривается культура общения как фундаментальная часть гуманистического и нравственного воспитания, ее огромное влияние на формирование личности, чистота и искренность общения, внимание к морально-этическим нормам, проявляющееся в повседневном взаимодействии, межличностные отношения человека, а также отчуждение и агрессия в среде детей и подростков.

SUMMARY:

This article examines the culture of communication as a fundamental part of humanistic and moral education, its profound influence on personality development, the purity and sincerity of communication, attention to moral and ethical standards manifested in everyday interactions, interpersonal relationships, as well as alienation and aggression among children and ado.

Zamanagóy jámiyet tereń sociallıq, mádeniy hám ruwxıy transformacijalardı basınan ótkermekte, nátiyjede tek ǵana minez-qulıq normaları emes, al insannıń ádep-ıkramlılıq, húrmet, juwapkershilik hám qarım-qatnastnıń mánisi haqqındaǵı túsiniginiń ózi de ózgermekte. Barǵan sayın biz shaxslar aralıq múnásibetlerde hám balalar-óspirimler ortalıǵında jatırqawshılıq, agressiya, formalizm menen ushırasıp atırmız, bul ásirese keskin kórinedi. Tıykarınan óz-

ara túsiniw hám birge islesiw quralı bolıwǵa mólsherlengen kommunikaciya kóbinese ádep-ikramlılıq tiykarın joǵaltıp manipulyaciya yamasa biypárwalıq formasına aylanıp ketedi. Zamanagóy jámiyet tereń sociallıq, mádeniy hám ruwxıy transformacijalardı basınan ótkermekte, nátiyjede tek ǵana minez-qulıq normaları emes, al insannıń ádep-ikramlılıq, húrmet, juwapkershilik hám qarım-qatnastıń mánisi haqqındaǵı túsiniǵınıń ózi de ózgermekte. Biz shaxslar aralıq múnásibetlerde hám balalar-óspirimler ortalıǵında jaqtırmawshılıq, agressiya, formalizm menen ushırasıp atırmız, bul ásirese keyingi jılları bargán sayın keskinlespekte. Tiykarınan óz-ara túsiniw hám birge islesiw quralı bolıwǵa mólsherlengen kommunikaciya kóbinese ádep-ikramlılıq tiykarın joǵaltıp manipulyaciya yamasa biypárwalıq formasına aylanıp ketedi. Zamanagóy jámiyet tereń sociallıq, mádeniy hám ruwxıy transformacijalardı basınan ótkermekte, nátiyjede tek ǵana minez-qulıq normaları emes, al insannıń ádep-ikramlılıq, húrmet, juwapkershilik hám qarım-qatnastıń mánisi haqqındaǵı túsiniǵınıń ózi de ózgermekte.

Mashqala sonda, qarım-qatnas mádeniyatı shaxstıń ishki ruwxıy-ádep-ikramlılıq dúnyasın bildiriw forması sıpatında áhmiyetli pedagogikalıq maqset sıpatında bargán sayın kemirek sezilmekte. Sonıń menen birge, áyne qatnasıq arqalı bala tiykarǵı ádep-ikramlılıq normaların ózlestiredi, qayǵırıwdı, óz sezimlerin bildiriwdi, basqa adamda qádir-qımbat kóriwdi úyrenedi. Sanlı kommunikaciya janlı óz ara baylanıstıń ornın basıp baratırǵan sharayatta, ásirese, qarım-qatnas mádeniyatın maqsetke muwapıq qalıplestiriw, onı ruwxıy hám ádep-ikramlılıq mazmun menen bayıtıw zárúr.

Ásirese, mektep oqıwshıları arasında tilekleslik, keńpeyillik hám miyrim-shápáát dárejesiniń tómenlewi ayrıqsha qáweterge salmaqta, olar húrmetli hám konstruktivlik qarım-qatnas boyınsha jeterli tájiriyebege ie bolmay, jámaátte de, shańaraqta da, jámiete de nátiyjeli óz-ara birge islesiwge uqıpsız bolıp qalmaqta. Bul tek ǵana kelispewshilik hám túsinewshiliklerge alıp kelmeydi, al átiraptaǵılarǵa júzeki, adamgershiliksiz múnásibettiń qalıplesiwine alıp keledi. Bunday jaǵday tárbiyada ruwxıy-ádep-ikramlılıq mazmunınıń jetispey atırǵanlıǵınan derek beredi.

Qarım-qatnas mádeniyatın ruwxıy-ádep-ikramlılıq tárbiyasınıń tiykarǵı quralı sıpatında túsiniw hám rawajlandırıw zárúrligi zamanagóy pedagogikanıń áhmiyetli wazıypası esaplanadı

Pedagogikalıq-psixologiyalıq ádebiyatlarda ruwxıy-ádep-ikramlılıq tárbiyasında qarım-qatnas mádeniyatı mashqalası keń kólemde úyrenilgen. Izertlewshilerdiń atap ótiwinshe, qarım-qatnas mádeniyatı tek ǵana shaxslar aralıq birge islesiw forması emes, al sociallastırıwdıń, shaxstı tárbiyalawdıń,

qádiriyatlardı qáliplestiriwdiń áhmiyetli quralı esaplanadı. Pedagogikada qarım-qatnas mádeniyatı máseleleri dástúriy túrde bilimlendiriw procesin insaniylastırıw (gumanizaciyalaw) kózqarasınan úyrenilip kelingen.

Solay etip, V.A.Slastenin qarım-qatnas pedagogikalıq xizmettiń eń áhmiyetli komponenti bolıp esaplanıp, onda tárbiya isleri ámelge asırıladı, shaxstıń ruwxıy dúnyası, onıń ádep-ikramlılıq baǵdarları qáliplesedi- dep atap ótken edi.. Sóylesiw bilimlerdi muǵallimnen oqıwshıǵa jetkeriwdiń ápiwayı texnikalıq procesi emes, ol shaxstıń tiykarları salınatuǵın tárbiyalıq óz ara baylanıstıń janlı toqıması. Mine, usı qarım-qatnas arqalı pedagog tek ǵana pikirlewge emes, al balanıń janına, sezimlerine, qádiriyatlar tarawına da tásir kórsetedi. Názik ádep-ikramlılıq járdeminde pedagog balanı jaqsılıq hám jamanlıqtı, ádillik hám miyrim-shápáátti túsiniwge "iytermeley" aladı. Tiykarınan, Slastenin hár bir pedagog óziniń qatnası menen yamasa tárbiyalaydı, yamasa... tárbiyalaw imkaniyatın qoldan beredi - dep eskertedi. Haqıyqatında da bunda úlken juwapkershilik bar.

M.I. Lukashевичtiń atap ótiwinshe, qarım-qatnas mádeniyatı - bul tárbiya hám sociallıq óz ara qatnas procesinde qáliplesetuǵın ádep-ikramlılıq, kommunikativlik hám sóylew normaları jıyındısı. Áhmiyetlisi, bul komponentlerdiń hámmesi dáslep berilmegen, olar tárbiya arqalı, mısallar arqalı, basqalar menen sóylesiw barısında qáliplesedi.

G.A.Cukermannıń miynetlerinde qarım-qatnas ideyası birgelikli islesiw sipatında qaralıp, onda tek informaciya almasıw emes, al birgelikte tájiriybe almasıw, refleksiya hám qádiriyatlı tájiriybeni qáliplestiriw ámelge asırıladı. Qádiriyatlardı balǵa "kirgiziıw" múmkin emes, olardı tek sóylesiw, dialog, "ne ushin," "nege," "ne áhmiyeti bar" degen sorawlarǵa birgelikte juwap izlew arqalı birgelikte qáliplestiriw múmkin. Múnásibettiń bunday modeli pedagogtı translyator emes, al oqıwshınıń jeke tájiriybesin qáliplestiriqshi avtorǵa aylandıradı.

Psixologiya kózqarasınan A.A.Bodalyov qarım-qatnastı quramalı psixikalıq process sipatında qaraydı, ol arqalı basqa adamnıń obrazı hám oǵan bolǵan múnásibet qáliplesedi. Onıń atap ótiwinshe, qarım-qatnastıń tárbiyalıq qádiri sonda, onda empatiya, húrmet, ádillik sezimleri rawajlanadı. Biz qarım-qatnasta basqa adamǵa tek ǵana reakciya bildirmeymiz, al óz ruwxiyatımızda onıń kórinisin jaratamız, oǵan múnásibetimizdi qáliplestiremiz. Empatiya, húrmet, ádillik sıyaqlı pazıyetlerdiń rawajlanıwı da usıǵan baylanıslı. Bul ásirese balalıq hám jas óspirimlik dáwirinde áhmiyetli, bul dáwirde psixika ele plastikalıq-iyilgish mazmunǵa iye bolıp, mine usı janlı qatnasıqta turaqlı morallıq kózqaraslar payda boladı. Bodalyov haqıyqatında da qarım-

qatnassız tárbıyanıń múmkin emesligin kórsetedi, sebebi tárbıya normalar hám qaǵıydalardı ózlestiriw emes, al dúnyaǵa hám adamlarǵa bolǵan qatnastı qalıplestiriw procesi bolıp esaplanadı. Eger bul qarım-qatnas jıllılıq, itibar, bala shaxsın tńn alıp onı qádirlew menen tolı bolsa, onda unamlı pazıyletler ibrat hám úlgi tárizde emes, al jeke emociyanal tájiriybesi arqalı qalıpleseı. Aytıw múmkin, Jeke emociyanal tájiriybe qarım-qatnastıń tárbıyalıq kúshin psixologiyalıq jaqtan tiykarlawshı faktor beredi, bul bolsa onıń ideyaların pánler aralıq psixologiya hám pedagogika kesilispesinde talqılaw ushın ayrıqsha bahalı etedi.

L.I. Bojovich óspirimlik dáwirindegi qarım-qatnastıń ózin-ózi túsiniw, ádep-ikramlılıq idealları, jámiyetke tiyisililik sezimin qalıplestiriw quralı sıpatındaǵı áhmiyetin kórsetip ótken. Bul dáwirde bala aktiv túrde "Men kimmen?," "Men ushın ne áhmiyetli? ", "Men kimgе tiyislimen?" degen sorawlarǵa juwap izleydi hám áyne átiraptaǵılar menen pikirlesiw arqalı ózin jámiyettiń bir bólegi sıpatında anlay baslaydı, ádep-ikramlılıq bagdarları hám idealların qalıplestiredi, ózin-ózi túsiniwdi rawajlandıradı. Óspirim qarım-qatnas tek basqalardı túsiniw jolı emes ekenin anlap, ózin-ózi kóre baslaytuǵın hám túsinetuǵın ayna ekenligine itibar qaratadı. Áyne basqalar (ata-analar, oqıtıwshılar, qurdaslar) menen dialogta óz "Men"ın qádirlew sezimi payda boladı, topar, jámiyet, mádeniyat penen birgelikli bolıw júz beredi. Usı mániste, eger pedagog óspirimlik dáwirinde óz ara qarım-qatnastı teń huqıqlılıq, húrmet, mápdarlıq tiykarında qursa, bunday qarım-qatnas shaxs ruwxıy-ádep-ikramlılıq qalıplesiwiniń kúshli deregine aylanıwın atap ótiw zárúr. Shet eldegi jantasıwlar da qatnastıń morallıq áhmiyetke iye bolǵan process sıpatındaǵı rolin kórsetedi. K.Rodgers "haqıyqiy" baylanıs fenomenine itibar qaratıp, onıń pikirinshe, ruwxıy ósiwdiń tiykarı bolǵan shinnańlıq, empatiya hám bahalawshısız qabıl yetiwge tiykarlanadı. Shın mánisindegi qarım-qatnas manipulyaciya yamasa qadaǵalawǵa emes, al qollap-quwatlaw, húrmet etiw hám emocional ashıqlıqqa tiykarlanadı. Mine, usınday qarım-qatnas adamnıń, ásirese, bala yamasa jas óspirimniń dúnyaǵa hám ózine isene baslawı ushın sharayat jaratadı, bul bolsa ruwxıy qalıplesiwdiń tiykarı boladı. Pedagogika ushın bul tárbıya tek norma hám qaǵıydalarǵa ǵana emes, al oqıwshı ózin qabıl etilgen hám áhmiyetli dep sezetuǵın tereń jeke óz-ara baylanısqa da súyeniwi kerekligin anlatadı. Tek usılay ǵana sırttan májbúrlenbegen, al ishten qabıl etilgen haqıyqiy ádep-ikramlılıq bagdarları qalıplesiwi múmkin.

E.Bern tranzakciyalıq analiz sheńberinde baylanıstı ózi hám ózgelege bolǵan minez-qulqı hám qatnasıǵınıń scenariyları belgilenetuǵın óz ara tásir sisteması sıpatında qaraydı. Bul pedagogika ushın keń imkaniyatlardı ashıp

beredi. Pedagog pikirlesiwdi sanalı túrde, keleshekte oqıwshılardıń shaxslıq rawajlanıwına tásiiretiwi múmkin bolgan unamsız múnásibetlerdi bekkemlewden góre, salamat, konstruktivlik minez-qulıq scenariylerin qalıplestiriwge xizmet etetuǵın etip bagdarlay aladı.

Sonday-aq, M.Byukenenniń bilimlendiriw ortalıǵı sharayatında qarım-qatnastıń dialoglıq tábiyatın ádep-ikramlılıq hám ruwxıy qalıplesiw quralı sıpatında izertlegen jumısların da atap ótiw kerek. Byukenenniń atap ótiwinshe, bilimlendiriw procesi pedagog hám oqıwshı arasındaǵı óz ara baylanıstıń tereńligin esapqa almastan nátiyjeli bolıwı múmkin emes, bunda pikir, ideya, qádiriyat hám ruwxıy keshirmeler almasıwı oqıtıwshınıń monologi arqalı emes, al aktiv dialog arqalı ámelge asadı. Bul bilimlerdi ápiwayılastırırw emes, al óz-ara ósiw hám túsiniw ushın ortalıq jaratıw bolıp esaplanadı.

Bul jerde eki qatnasıwshı da bir-birine úyretedi hám úyretedi. Dialog pedagogqa da, oqıwshıǵa da óz qádiriyatların ańlaw, sorawlar qoyıw, dúnyanı ańlaw ushın jańa sheklerdi ashıw imkaniyatın beredi.

Ásirese, ádep-ikramlılıq hám ruwxıy qalıplesiw sharayatında dialog ózin hám ózgelerdi biliw ushın sharayat jaratadı, empatiya, húrmet, juwapkershilik sıyaqlı pazıyletlerdi rawajlandırıwǵa járdem beredi. Bul, ásirese, pedagogikalıq ámeliyatta áhmiyetli, sebebi shın júreктен sáwbetlesiw arqalı oqıwshılar óz kózqarasların qayta kórip shıǵıwı, ádep-ikramlılıq qádiriyatların ańlawı hám olardı ámelge asırıwǵa umtılwı múmkin.

Solay etip, Byukenenniń jumıslarında bilimlendiriw kommunikaciyasınıń tek bilimlerdi jetkerip beriw emes, al ruwxıy jetik shaxstı tárbiyalawda ayırıqsha áhmiyetke iye bolgan ádep-ikramlılıq bagdarların qalıplestiriw ámelge asırılauǵın mákan sıpatındaǵı áhmiyetine itibar qaratıladı.

Ádebiyatlardı tallaw bir neshe ilimiy kózqaraslardı ajratıp kórsetiwge imkaniyat beredi:

- pedagogikalıq - shaxstı tárbiyalaw hám qalıplestiriw quralı sıpatındaǵı baylanısqa itibar;
- psixologiyalıq - balanıń ishki dúnyasına itibar qaratıw hám emotsiyalıq juwapkershilikti qalıplestiriw;
- gumanistlik - qarım-qatnastı shaxs ósiwi hám ádep-ikramlılıq refleksiyanı rawajlandırıw mákanı sıpatında túsiniw.

Bul kózqaraslardıń kesilispesinde ruwxıy-ádep-ikramlılıq tárbiyasınıń tiykarǵı shárti sıpatında qarım-qatnas mádeniyatı haqqında bir pútin túsiniк payda boladı. Óspirimler ortalıǵında agressiyanıń kúsheyiwı, qarım-qatnastıń sanlastırılıwı, ruwxıy qádiriyatlardı jetkeriwde shańaraq hám mektep roliniń

tómenlewi sıyaqlı zamanagóy qáwip-qáterler sharayatında tema ayırıqsha áhmietke ie bolmaqta.

Izertlewlerdiń kópligine qaramastan, bilimlendiriw ortalıǵında sóylesiwdiń áyne ruwxıy-ádep-ikramlılıq mazmunın qalıplestiriwge baǵdarlangan kompleksli pedagogikalıq baǵdarlamalardıń jetispewshiligi baqlanbaqta. Bul bolsa, sóylesiw mádeniyatı járdemshi komponent emes, al insaniylıq, húrmet, óz-ara túsiniw hám ádep-ikramlılıq jetikligin qalıplestiriwdiń oraylıq quralı sıpatında qaralatuǵın tárbiyalıq jumısqa jańasha qatnaslardı islep shıǵıw zárúrligin kórsetedi.

Qarım-qatnas mádeniyatı - hár túrli sociallıq sharayatlarda adamlardıń óz ara qatnasıqların tártipke salıwshı normalar hám qaǵıydalar jıyındısı. Pedagogika teoriyasında qarım-qatnas mádeniyatı - óz-ara birge islesiwdi támiyinleytuǵın, shaxstıń rawajlanıwına xızmet etetuǵın kónlikpeler, uqıplar hám kózqaraslar sisteması dep táriyplenedi. Sóylesiw mádeniyatınıń áhmietli tárepi sonnan ibarat, ol shaxslar aralıq qatnasıqlardıń qalıplesiwine tiykar bolip xızmet etedi, adamlardıń bir-birin túsiniwi hám óz ara birge islesiwın jaqsılaydı. Bul qatnas tek ǵana sóylew kónlikpeleri menen sheklenip qalmaq, húrmet hám óz-ara túsiniw ortalıǵın jaratıwǵa xızmet etetuǵın ádep-ikramlılıq hám minez-qulıq komponentleri.

Qarım-qatnas mádeniyatınıń komponentleri ádep-ikramlılıq, sóylew hám minez-qulıq elementleride bóliw múmkin. Sóylew komponentleri kórsetiwler ushın áhmietli bolgan sawatlı, orınlı hám kórkem sóylewdi ańlatadı. Ádep-ikramlılıq komponentleri húrmet, tilekleslik hám qayırqomlıq sıyaqlı pazıyetlerdi óz ishine alıp, isenimli hám konstruktivlik qarım-qatnas ornatawǵa járdem beredi.

Sóylew komponentleri pikir hám sezimlerdi jetkeriwde áhmietli bolgan sawatlı, orınlı hám kórkem sóylewdi ańlatadı. Minez-qulıq komponentleri sóylesiwshiniń háreketlerine sáykes reakciyalardı óz ishine aladı, bul birge islesiw ushın unamlı ortalıq jaratadı hám kelispewshiliklerdiń aldın alıw imkaniyatın beredi. Bul komponentler tek ǵana nátiyjeli málimleme almasıwına járdem berip qoymastan, al adamlar arasında úylesimli múnásibetlerdi qalıplestiriw hám ruwxıy baǵdarlardı rawajlandırıwda sheshiwsh áhmietke iye.

Múnásibettiń shaxs qalıplesiwine tásirin artıqsha bahalaw qıyın, sebebi múnásibet mádeniyatı ádep-ikramlılıq hám sociallıq baǵdarlardıń rawajlanıwına tikkeley tásir kórsetedi. Átiraptaǵı adamlar menen óz ara tásirlesiw empatiya, juwapkershilik, ózin-ózi basqara alıw sıyaqlı pazıyetlerdi qalıplestiredi. Bunnan tısqarı, qarım-qatnas áhmietli process bolip, onda insan óz qádiriyatların túsiniw jetedi hám bul qádiriyatlardıń qorshagan álem menen

qanday baylanışlı ekenligin túsine baslaydı. Bilimlendiriw ortalıǵında sóylesiw mádeniyatı ayrıqsha áhmiyetke iye, sebebi ol tek ǵana akademiyalıq bilim alıwdı rawajlandırıw emes, al shaxstın ruwxıy hám ádep-ikramlılıq jaqtan qalıplesiwiniń tiykarı esaplanadı.

Qarım-qatnas mádeniyatı shaxs rawajlanıwınıń ajıralmas bólegi bolıp, sociallıq juwapker, ruwxıy jetik shaxstın qalıplesiwine sharayat jaratadı. Ol insan turmısınıń kóplegen táreplerine, kúndelikli qarım-qatnastan baslap, tereń ádep-ikramlılıq baǵdarların qalıplestiriwge shekem tásir kórsetedi.

Adamgershilik tárbiyası shaxsta joqarı ádep-ikramlılıq baǵdarların qalıplestiriwge, onıń ruwxıy jetikligin rawajlandırıwǵa qaratılǵan tiykargı pedagogikalıq kategoriyalardan biri bolıp esaplanadı. Ádep-ikram tárbiyasınıń mánisi tárbiyalanıwshılarda qádiriyatlar, ádep-ikramlılıq normaları hám ádep-ikramlılıq baǵdarların qalıplestiriwge járdem beretuǵın tárbiyalıq tásirlerdi birlestiriwden ibarat. Ol tek ǵana ádep-ikramlılıq ideyaları haqqındaǵı bilimlerde beriwdi emes, al ádep-ikramlılıq ideyaların kúndelikli ámeliyatqa, minez-qulıqqa, ózgerge qatnasıqqa belsendilik penen engiziwdi de óz ishine aladı. Tárbiyashınıń wazıypası balanı tek ǵana durıs minez-qulıqqa úyretiw emes, al bul normalardıń óz ómirinde hám ulıwma jámiyet turmısındaǵı áhmiyetin anlawǵa járdemlesiwden ibarat.

Ádep-ikram tárbiyasınıń maqsetlerin shaxsta ruwxıy qádiriyatlardı rawajlandırıw, onıń ózin-ózi biliw qábiletin rawajlandırıw, adamgershilik, hadallıq, ádalatlılıq hám basqa da ádep-ikramlılıq qásiyetlerin rawajlandırıw ushin sharayatlar jaratıw dep túsindiriw múmkin. Ádep-ikramlılıq baǵdarların tárbiyalaw tek teoriyalıq bilimlerde anlawǵa emes, al olardı turmısta ámelge asırıwǵa baǵdarlanǵan bolıwı áhmiyetli bolıp, bul tárbiyashıdan hár bir oqıwshınıń jeke tájiriybesine, sonday-aq, onıń sociallıq jaǵdaydaǵı minez-qulqına tásir kórsete alıwdı talap etedi. Ádep-ikram tárbiyası erkin, juwapkershilikli, adagtrshilik, ádep-ikram normaları tiykarında jámiyet turmısında qatnasa alatıǵın shaxstı qalıplestiriwge tiykar jaratadı.

Pedagogikanıń teoriyalıq baǵdarlarına qaray ruwxıy-aǵartıwshılıq tárbiyasına tiykargı qatnaslar hár qıylı. Biraq, pedagogikalıq teoriyalardıń kópshiligine tán bolǵan birneshe tiykargı jantasıwları kórsetiw múmkin:

1. Mádeniy-tariyxıy jantasıw. Buǵan muwapıq, ruwxıy-ádep-ikramlılıq tárbiyası ol yamasa bul jámiyettiń ózine tán bolǵan mádeniy hám tariyxıy qádiriyatlarǵa tiykarlanadı. Bul tárbiyalanıwshıǵa milliy hám mádeniy dástúrlerdiń áhmiyetin, olardıń shaxs rawajlanıwına tásin anlaw imkaniyatın beredi.

2. Sistemalı-faoliyatlıq qatnasıqta tárbiyanıń tiykarǵı mexanizmi sıpatındaǵı xızmettiń áhmiyetine itibar qaratadı. Bunda tárbiya balanıń hár túrli iskerlik formalarında belsendi qatnasıwı arqalı ruwxıy hám ádep-ikramlılıq qádiriyatların ańlaw hám qabıl etiw procesin anlatadı.

3. Sociallıq-pedagogikalıq jantasıw tárbiyanı hár qıylı sociallıq institutlar, sonıń ishinde, shańaraq, mektep, jámiyetlik shólkemler, ǵalaba xabar qurallarınıń óz ara tásirini nátiyjesi sıpatında qaraydı.

Insaniy ádep-ikramlılıq tárbiyasınıń principleri de úlken áhmiyetke iye. Olardıń eń áhmiyetlilerine:

- muwapıqlıq principini (tárbiyanıń maqsetlerin tárbiyalanıwshılardıń real talapları hám qızıǵıwshılıqları menen muwapıqlastırıw);

- qádiriyatlıq baǵdarlanıw principini (eń áhmiyetli qádiriyatlardı sińdiriw arqalı ádep-ikramlılıq baǵdarların qalıplestiriw);

- adamgershilikli qatnasıq principini (shaxs hám onıń ruwxıy dúnyasınıń húrmet etiw);

- belsendilik hám sanalılıq principini (tárbiyalanıwshılardıń ádep-ikramlılıq qarar qabıl etiw hám ádep-ikramlılıq kózqarasların qalıplestiriw procesinde qatnasıwı) kiredi.

Ruwxıy-ádep-ikramlılıq tárbiyası procesinde qádiriyatlar hám ádep-ikramlılıq tárbiyası oqıwshılardıń jeke tájiriybeleri menen turaqlı islew arqalı júz beredi. Bunda tek ǵana ádep-ikramlılıq haqqındaǵı teoriyalıq bilimlerdi jetkeriw emes, al jámiyetlik máplerdi esapqa alıp háreket etiw, basqa insanlardıń huqıq hám erkinliklerin húrmet etiw sıyaqlı ámeliy kónlikpelerdi qalıplestiriw de áhmiyetli orın tutadı. Tárbiya procesindegi qádiriyat hám ádep-ikramlılıq ádep-ikramlılıq sanasın qalıplestiriwdiń tiykarına aylanadı.

Sóylesiw adamlardıń óz-ara qatnasıwı procesi sıpatında qádiriyatlar, morallıq baǵdarlar hám minez-qulıq normaların jetkeriw kanalına, sonday-aq, tereń isenim hám dúnyaǵa kózqarastı qalıplestiriw usılına aylanadı. Pedagogikalıq processte tek bilimlerdi ózlestiriwge emes, al duris pikirlesiwge de itibar qaratılıwı joqarı ádep-ikramlılıq normaların qalıplestiriwge sharayat jaratadı. Áhmiyetlisi, átiraptaǵılar, sonıń ishinde, oqıtıwshılar hám qatarları menen pikirlesiw ádep-ikramlılıq minez-qulıqtı qalıplestiriw hám ádep-ikramlılıq qararların qabıl etiw qurallarınan birine aylanbaqta.

Qarım-qatnas mádeniyatı qádiriyatlardı qalıplestiriw hám bekkemlew arqalı shaxstıń ádep-ikramlı qalıplesiwine tikkeley tásir kórsetedi. Máselen, pedagoglar yamasa ata-analar bala menen húrmet, shın júreктен hám qollap-quwatlaw kózqarasınan sóylesse, bul balanıń ádep-ikramlılıq baǵdarlarına tiykar jaratadı. Áyne sapalı qarım-qatnas arqalı balalar húrmet, hadallıq, juwapkershilik

сыяқлы тусиниклердің áhmiyetin ańlaydı, bul bolsa, óz náwbetinde, ruwxiy-ádep-ikramlılıq pazıyletlerin rawajlandırıwǵa járdem beredi.

Pedagog, shańaraq hám doslar qatnasıq uslubınıń tásiiri óspirimlerde ádep-ikramlılıq baǵdarlardı qalıplestiriwde úlken áhmiyetke iye. Sóylesiwdiń joqarı mádeniyatın kórsetken pedagog oqıwshı ushin tek bilim deregi emes, al ruwxiy minez-qulıq tarawında da úlgi bola aladı. Shańaraq jámiyettiń dáslepki uyımı sıpatında qarım-qatnastıń mádeniy normaların rawajlandırıw, balada muhabbat, ǵamxorlıq, isenim hám húrmet sıyaqlı qádiriyatlardı qalıplestiriwge úlken tásir kórsetedi. Sonıń menen birge, teńlesleri de qarım-qatnas stilin hám morallıq baǵdarlardıń qalıplesiwine tásir etedi, sebebi jas óspirimler toparı sociallasıwdıń hám morallıq normalardı ielewdiń áhmiyetli elementine aylanadı. Demek, qarım-qatnas mádeniyatı shaxstıń ruwxiy hám ádep-ikramlılıq pazıyletleriniń qalıplesiwine úlken tásir kórsetedi, onıń ádep-ikramlılıq jaqtan ósiwine tiykar boladı.

Juwmaqlap aytqanda, qarım-qatnas mádeniyatı adamgatrshilik, ádep-ikram tárbiyasınıń tiykarǵı bólegi bolıp, shaxstıń qalıplesiwine úlken tásir kórsetedi. Sóylesiwdiń tazalıǵı hám shın kewildenligi, kúndelikli óz ara qatnasıqlarda kórsetilgen morallıq hám ádep-ikramlılıq normalarına itibar, insannıń pútkil ómiri dawamında joldas bolatuǵın qádiriyatlardı tárbiyalawǵa tiykar boladı.

PAYDALANÍLGAN ÁDEBIYATLAR:

1. Сластенин В.А., Исаев И.Ф., Шиянов Е.Н. Общая педагогика. – М.: ВЛАДОС, 2003.
2. Xalikov A.A. Pedagogik mahorat. Darslik. – Toshkent, Iqtisod moliya, 2012.
3. Якушева С.Д. Основы педагогического мастерства. Учебник. – Москва.: Академия, 2012.
4. Utebaev T., Seytjanova U., Esemuratova T - Uliwma pedagogika. Oqıw qollanba Tashkent «Yosh avlod matbaa»2021

OQÍWSHÍ-JASLARDÍŇ MILLIY QÁDIRIYATLARĜA QÍZÍĜÍWSHÍLÍĜÍN QÁLIPLESTIRIWDE XALÍQ PEDAGOGIKASÍNÍN TÁSIRI

Esemuratova T.A.

*Ajiniyaz atındaĝı Nókis mámleketlik pedagogika instituti
Ulıwma pedagogika kafedrası úlken oqıtıwshısı*

Tayanch so'zlar: aql, odob, insonparvarlik munosabatlar, umuminsaniyfazilatlar.

Ключевые слова: разум, морал, гуманистические, взаимно отношения, обще человеческие качества.

Key words: sense (inllect), humanistic interrelation, human qualities

PEZIOME:

Mazkur maqolada millat, elat va ijtimoiy guruhlarining manfaat va maqsadlari yo'lida xizmat qiladigan erkinlik, ijtimoiy adolat, tenglik, haqiqat, ma'rifat, go'zallik, halollik, aql, odob, qarashlar, insoniy munosabatlar, umuminsoniy fazilatlar kabilar haqida so'z yuritilgan.

PEZIOME:

В данной статье рассматриваются свобода, социальная справедливость, равенство, истина, просвещение, красота, честность, интеллект, порядочность, взгляды, человеческие отношения и универсальные человеческие качества, которые служат интересам и целям наций, народов и социальных групп.

SUMMARY:

This article examines freedom, social justice, equality, truth, enlightenment, beauty, honesty, intelligence, integrity, perspective, human relationships, and universal human qualities that serve the interests and goals of nations, peoples, and social groups.

Milliy watan súyiwshilik ideyası bul xalqımızdın qan tamirlarina sinip ketken iymán, insap, mehir, shápáát, ayanış, hújdan, ar namıs, ana jurtına, óz eline sadıqlıq sıyaqlı ideyalar qan tamirlarında máwjúrep urıp turadı. Biraq qaraqalpaq xalqı tágdirdin ermegine ushirap, jawgershilik, suwsızlıq ekologiyalıq jaǵdaylarǵa baylanıslı kóp ǵana urıwların arqa Xorezmdi taslap kóship qonıwlarǵa ushirap qayda barsada, Edil jayıq boyların, Túrkıstan, Sıǵanaq, Fergána, Zarepshan, Jıydeli Baysın, Qazaqstan, Mongoliyaǵa shekem tarıday shashırıp ketiwge májbúr bolǵan. Qayda júrsede júrgen jerlerin abat etip, watanın saǵınıp qosıqlar, dástanlar dóretkenin kóremiz. «Balqan tawda,-balqan taw basına shıqtı jolawshı

barmeken», yamasa «Edil qayda, el qayda, Edilge jeter kún qayda, jalań ayaq paqırǵa tikeneksiz jol qayda», «Jydeli Baysındı jaylaǵan ermey dushpannan qorıqpayman ketsede gellem, jaz bolsa jaylawım Ámiw jaǵası, qıs bolsa qorǵanım Qońrat qalası» dep ózleri jaylaǵan ulan paytaq jerlerin maqtanış etip saǵınısh penen táripledi. Kóship qonıwdıń ekinshi bir tárepi eramızdan ilgeri baslanǵan Yaponiya, Qıtaydan baslanǵan «Jipek» jolınıń Evropaǵa biziń ústimizden ótiwi tek sauda satlıq, siyasiy ekonomika, mádeniyatta ǵana emes bárshe xalıqlardıń úrip-ádet dástúrleri menen ádebiyat, muzıka ulıwma turmıs-qálpiniń bir-birine úylesimli rawajlanıwında áhmiyetli orın iyeledi.

Orta Aziyadaǵı, bárshe qáwim shıǵıs xalıqlarınday bala janlı xalqımızdıń bir qásiyeti kóp balalı bolıwdı árman etken hám olarǵa azıq awqat kiyim kenshek tawıp bere almayman dep qorıqpaǵan. «Áwele birewin tuwıp tárbiyalap al, onnan sońǵıları ózleri-ózlerin tárbiyalay beredi, dep olardıń ózlerine ılayıq kásip, mákan tańlap beriwge ádetlengen. Bir danışpan úsh balasın shaqırıp, hár qaysısına bir-birden terek qırqıp bergen hám onı jonıp ózlerińiz súygen bir-birden zat islep keliń dep buyırǵan. Sonda bir balası günde, ekinshisi oq jay, úshinshisi duwtar soǵıp kelgen. Atası buǵan quwanıp, «Áy balalarım úshewińizde kásibińizdi tapqan ekensiz, dep duwtar soqqan balasına, endi qos aydap diyqansılıq et hám gúzette túr sonda sol kásiplerdiń qádirin bileseń hám solardıń, kewlin tawıp jırlaytuǵın bolasań, olarda seni intıǵıp tıńlaytuǵın boladı, al oq jonganǵa diyxansılıq et sonda sen nannıń qádirin bileseń, diyxan bolǵısı kelgen balasına gúzette túr, sonda sen batırdıń qádirine jeteseń, al sizler ekewińiz duwtar shertpey aq qoyıń, baqsı bolıw sizlerdiń qolıńızdan kelmeydi, ol allatalanıń jekke siyrek adamlarǵa beretuǵın ayrıqsha sawǵası deydi.

Mine sonıń ushında xalqımız «Uyada ne kórse ushqanda sonı kóredi» dep biykarǵa aytpaǵan. Sonlıqtan keleshek ótmishten baslanadı degendey, ótmishtegi ata-babalarımızdıń geyde ǵamgun, geyde ayanışlı, geyde quwanışlı keshken ómirin, olardıń ullılıǵı ne menen ólshenetuǵının, sóz benen ǵana emes, ózleri jaratqan miynet mektebi hár iske sheber ónerment, sáníátker, diyxan, qurılısşı, sheber, ustaları menen maqtanış etip, olardıń ómirge jan beriwshi sıyıqlıqların keleshek jaslarǵa mezgil kútpey, kún-tún demey úyretip barǵan. Ata-babalarımız jaslar bul biziń keleshegimiz, dep waqıt kútip otırmay, búgingi kúnimiz dep esaplap, oń qolı oyılǵan sheber, aqıllı dana, elge dárkar, watan ishıqı menen jasaytuǵın saqshı, xalıq ǵamxori etip tárbiyalawǵa umılǵan. Xalıqtıń bunday ruwxıy aǵartıwshılıq dúnyasınıń rawajlanıwına qosqan xızmetleri milliy ideologiyamızdıń rawajlanıwında derek beredi.

Ata-babalarımız balalarına milliy ruwxtı síndiriwde danalardıń xızmetin etiwge, esiginde ot jaqqısh bolıwına talasıp júrgen. Ullılardıń esiginde ot jaǵıp, hasıl ikmetlerin esitip, sıpayılıq, ádep-ikramlılıqtan sabaq alǵan balalar sońında

özleriniinde dana bolıp ketkenleri tariyxta kóp gezlesedi. «Ot jaqqıştan dana shıǵar, hasıl sózdi tere tere» (İ.Yusupov) degeni bejiz emes.

Hár qanday ideya bir kúnde bir topar dilwar, siyasatshılardıń bas qospa másláhát tóbesinde otırıp shıǵarǵan qáwlisi emes. Ol uzaq ótmishlerden kiyatırǵan, qarama-qarsı processler nátiyjesinde xalıqlardıń tıp mánpátleri, niyet, ármanları jatqanlıǵın esapqa alganda ata babalarımızdıń eldiń birligin saqlawdaǵı, teńlik, ádalathıq tuwralı ayılǵan «Teń atanıń balası teńlikke tursada kemlikke turmaydı», «Altaw ala bolsa awızdaǵını aldıradı, tórtew túwel bolsa tóbedegini túsiredi» degen sıyaqlı xalıqtı birlikke, erlikke, tatıwlıqqa shaqırıwshı sózler ata-babalarımızdıń dáslepki tilegi aldınǵı ideyası boldı desek qátelespegen bolamız. Áyyemgi eski dáwirlerden baslap áwladlarımızdıń bala tárbiyasında dáwirine sıymaytuǵın ájayıp pándiw-násiyatları, ilim-hikmetleri zamanınan ozip ketip keyingi neshe ásirlerge ruwxıy azıq bolıp kiyatırǵanlıǵı sońǵı áwladlardı hayran qaldırıp hámıyshe olardıń aldında toba etiwge májbúrlep keledi. Olardıń óz dáwirinen ozip aytqan pikirleri biziń búgingi kúngi ǵárezsizligimizdiń milliy ideyasına qosqan nannıń usaǵınday qádirlı úlesi bolıp xızmet ete beretuǵına gúman tuwdırmaydı.

Ata-babalarımızdıń ótkendegi áwlatlarımızdıń úrp-ádetlerin, milliy mádeniy dástúrlerin jaslarımızǵa úyretiw, arqalı olardı násiyatlaw arqalı watanǵa sadıq etip tárbiyalawda, olardıń nurlı jolın dawam etip, olarǵa ılayıq miyrasxorlar bolıwına baǵdar beriwge kúsh salıw búgingi kúnniń jedel xızmetleriniń biri. Járiyalanıp otırǵan bul miynet etnopedagogikanıń (el, xalıq tárbiyası) rawajlanıw jolı, maqset hám wazıypaların ashıp beriwge qaratılǵan dáslepki tájiriybelerdiń juwmaǵı esaplanadı. Biraq bunıń menen xalıq pedagogikası tuwralı bunnan burın hesh jumıs islenbedi degen pikirden awlaqpız. Óytkeni pedagogika ilimleriniń doktorı, qádirdan ustaz J.Orımbaev óziniń qatar ilimiy miynetlerinde hám akademik J.Bazarbaev, ilimpaz Á.Alımovlar menen pedagogika ilimleriniń doktorı U.Áleuov, U.Seytjanova, G.Bekimbetova hám taǵı basqalardıń basshılıǵında islengen etnopedagogika boyınsha alıp barǵan izertlewleri, járiyalanǵan toplanlar tálim-tárbiyanıń búgingi kúngi jedel máseleleri haqqında basılǵan maqalaları jariq kórip turdı.

«Xalıq pedagogikası» túsiniǵı keń maǵanadaǵı túsiniq bolıp, ol xalıq payda bolǵan pútkil bir dáwirdi óz ishine aladı. Xalıq danışpanlıǵı hám ádepnamasınıń bul tarawı jámiyetlik hám ádeplilik turmıstıń barlıq táreplerin, xalıq awızeki dóretiwshiligi, qádiriyatlardı, úrp-ádet dástúrlerdı. Diniy-ádeplilik tálimatların óz ishine alıwı menen xarakterlenedi. Ol xalqımızdıń ásirler dawamında toplanǵan bay tájiriybelerin, jámiyetlik-siyasiy, ádep-ikramlılıq, filosofiyalıq, aǵartıwshılıq, estetikalıq, ruwxıy hám fizikalıq jetiklik haqqındaǵı kóz-qarasların, tájiriybelerin tereń danışnana tárizinde súwretleydi. Sonıń menen birge xalqımızdıń dástúrlı

bayramları, úrp-ádetlerinde berilgen ádeplilik olardıń ózine tán ádepnaması, ibratnaması sıyaqlı áhmiyetli temalar sóz etiledi.

Xalıqtıń pedagogikalıq qaraları uzaq ásirler dawamında qalıplesken hám olar bizge ayrıqsha qollanba yaki oqıwlıqlar formasında jetip kelmey, xalıq awızeki dóretiwshiligine kiriwshi túrli janrlardaǵı shıǵarmalar formasında saqlanıp kelingengen hám Allanıń sózi menen bolǵan Quránı Karım hám payǵambarımızdıń hádislerinde óz sáwleleniwın tapqan. Demek, xalıq pedagogıkası házirge shekem jasawı tiykarınan awızeki tárizde bolıp, ol hár bir áwlad oǵan óz tájiriyesin, kóz-qaraların, pazıyetlerin qosqan halda bizge shekem jetip kelgen. Búgingi kúnde uzaq ásirler dawamında tálim-tárbiya qollanbası, quralları bolıp kelgen xalıqtıń pedagogikalıq qaraların toplaw, úyreniw hám baspadan shıǵarıw wazıypasın orınlaw joq bolıw qáwipinde turǵan milliy qádiriyatlarımız, ádepliligimiz, úrp-ádetlerimizdi saqlap qalıw hám tiklew ushın júdá zárúrli.

Xalıq pedagogıkası xalıqtıń shańaraqlıq turmısı. Tálim-tárbiyalıq, ádep-ikramlılıqqa baylanıslı turmıshlıq jol-jorıqları, usılları, úlgi alarlıq tájiriyelerine baylanıslı mısallar, yaǵnıy dástanlar, ertekler, naqıl-maqallar, ráwiyatlar, ápsanalar, aforizmler, jańıltpashlar, jumbaqlar, aytıslar, balalar oynıları, háyyiwler, oın-kúlkiler menen baylanıslı aytısıwlar, termeler, ramazan, diyxansılıq, sharwashılıq, ónermentshilik penen baylanıslı bolǵan shıǵarmalar, insan tábiyat, haywanlar dunyasına baylanıslı úlgieler sáwlelengen shıǵarmalar menen bayıtılǵan.

Ádep-ikramlılıq tárbiya degende, ósip kiyatırǵan jas áwladta minez-qulıq normalarına say keliwshi pazıyetlerdiń qalıplesiwin túsinemiz. Álbette, barlıq tárbiya túrleri balalar tárbiyasında ózine tán orınǵa iye. Olsız múmkin de emes. Biraq, ádep-ikramlılıq tárbiya onıń áhmiyeti ayrıqsha shaxs ushın ǵana emes, al jámiyettiń keleshegi, onıń qanday jámiyet bolıwı ushında áhmiyetli. Ádep-ikramlı tárbiyalanǵan insanlarsız jetik kisilik jámiyet qurıw múmkin emes. Ádep-ikramlılıq tárbiya túrлерinen óziniń áhmiyetliliǵı menen ajralıp qalmastan, quramalılıǵı menen de ajralıp turadı.

Ádeplilik túsiniikleri adam minez-qulqınıń normaları hám tájiriyeбeleri bolǵan qarım-qatnası intızamlılıǵında. Bulardıń barlıǵı tárbiya nátiyjesi, balaǵa mektep, shańaraq hám átirapındaǵılardıń tásir etiwı nátiyjesi bolıp tabıladı. Sonıń ushın balada belgili bir ádeplilik sıpatlardı qalıplestiriw ushın rejlestirilgen, belgili bir maqsetke baǵdarlanǵan pedagogikalıq tásirler áhmiyetke iye. Ádeplilik tárbiyasınıń tiykarǵı maqseti hám wazıypaları hár bir balada jedel turmıshlıq kóz-qaras payda qılıw kerek.

Solay etip, oqıwshı jaslardıń milliy qadiriyaatlarǵa qızıǵıwın qalıplestiriwde ádeplilik tárbiyası shaxstıń jetik qalıplesiwinde tiykarǵı orındı iyeleytuǵının hám

xalq pedagogikasında ádeplilik máselelerine úlken áhmiyet berilgenin aytıp túsindiriwimiz kerek.

Ǵárezsiz Ózbekstannıń keleshegi hár tárepleme jetik áwladtı tárbiyalawǵa baylanıslı. Mine usınday áhmiyetli wazıypanı ámelge asırıw ushın xalqımızdın tálim-tárbiyaǵa baylanıslı bay tariyxıy tájiriyesin úyreniw hám onı jańa zaman adamın tárbiyalawda turmısqa ámeliy en jaydırıw úlken áhmiyetke iye.

Áwladlarımız bunnan bir neshe mın jıllar aldın jasaǵan bolıp, olar ózine tán joqarı mádeniy turmıstı payda etiwde úlken mashaqatlı joldı basıp ótken. Áwladlarımızdın áyyemgi mádeniyatına, tálim-tárbiyaǵa baylanıslı bay ruwxıy miyrasları da kiredi. Házirgi türk hám farsı xalıqlarının bizge shekem jetip kelgen áhmiyetli arxeologik tabılmaları, tariyxshılar ádebiyat hám sanaat dóretpelerinin dóretiwshilik miyrasları bunın dálili.

Xalqımız jáhándegi basqa xalıqlar sıyaqlı materiallıq baylıqlardıń ǵana emes, ruwxıy baylıqlardıń da tiykarshısı. Ol óziniń miyneti, sanası, qábilet hám ziyrekligi menen ásirlerden beri pán hám mádeniyattı, ádebiyat hám sanaattı, ádeplilik hám filosofıyanı payda etti, tariyxtıń haqıyqıy dóretiwshisi sıpatında jámiyettin mádeniy-ruwxıy rawajlanıwına keń imkánıyatlar ashıp berdi. Onıń ádebiyat, xalq awızeki dóretiwshiligi tarawındaǵı xızmetleri de biybaha. xalq pedagogikasına tán dástan hám erteklerdin, naqıl-maqallardıń, uzaqtı jaqın. Múshkildi ańsat qılıwshı bahadırlar, qaharmanlar haqqındaǵı ráwiyat hám ápsanalardıń da jaratıwshısı, abaylap asırawshısı, áwladan-áwladqa ótkeriwshisi de ózi.

İnsannıń ádeplilik kámalatına jetisiwi mashqalası pútkil tálim-tárbiya tariyxında oraylıq másele bolıp kelgen. Sonıń ushın oqıwshı-jaslarǵa ulıwma bilimler menen bir qatarda xalq pedagogıkası tiykarında olardı ádeplilikke tárbiyalawda sanaat shıǵarmalarının sırları, turmıs ádebi qarım-qatnas mádeniyatı da oqıtılǵan.

Bulardıń barlıǵı óz gezeginde tereń bilimge iye bolıwǵa, aqlıy tárbiya bekkemligine alıp keledi. Jetik insańǵa tán ekinshi bir nárse ádeplilik sanalǵan. Ádepliliktiń tiykarǵı belgileri sanalǵan mehr-múriwbet, qanaat, kemtarlıq, sabırlılıq, keshirimli bolıw, óz-ara járdem, joqarı pazıyletliliklerden ibarat bolıp qıyanet, ótirikshilik, ǵıybat, ǵázeb, qızǵanshaqlıq sıyaqlılardan oqıwshı jaslardın' ózin tuta biliwdi en jaydırǵan. Xalq pedagogikamızda insanda jámiyetlik turmısta, miynette, turmısta gózzallıqtı seziniw joqarı ádeplilik sezimi esaplanǵan.

Sonıń menen birge burınları tálim-tárbiyaǵa baylanıslı qımbatlı maǵlıwmatlardı da xalq awızeki dóretpeleri úlgileri, ápsanalar, qaharmanlıq eposları, qosıqlar, naqıl-maqallar da kóriwimiz múmkin. Sebebi, xalq danıshpansılıǵının aynası bolǵan xalq awızeki dóretiwshiliginde xalq pedagogikasına tán bolǵan tárbiya tájiriyeberi ulıwmalastırılǵan.

Mifler tiykarında jaratılğan ápsanalar qaharmanları qaharmanlıq eposları ushın tiykar jaratadı. Usı qaharmanlıq eposlarında watan hám erkinlikke bolğan muhabbat, óz jurtı hám eli ushın janın pidá etiw sıyaqlı sezimler, ar-namis ushın gúres sezimleri sáwlelenedi. Zarina, Tumaris, Shiraq obrazları súwretlengen batırlar mine usılar qatarınan esaplanadı. Bizge shekem jetip kelgen epik ráwiyatlarda áwladlarımızdıń watansúyiwshilik gúresleri óz sáwleleniwin tapqan. Tiykargı ádeplilik qásiyetleri batırlıq hám mártlik.

Batırlıq, kúshlilik hám mártlik-eń áyyemgi adamlarda jámleniwi lazım bolğan pazıyetler bolıp sanalğan. Sebebi, olarda belgili shaxs xızmeti, danışpanlıǵı, qaharmanlıǵı, tariyxıy shaxs iye bolğan ádeplilik pazıyetler ádep, wapa, aqıl-oıy, muhabbat, baxıt, ádillik, adamgershilik pazıyetleri joqarı bahalanğan.

Ínsandaǵı ádeplilik qásiyetlerdiń jámleniwine eki úlken kúsh-jaqsılıq hám jamanlıq ortasındaǵı ayawsız gúres túrtki bolğan.

Bunı biz xalıq awızeki dóretiwshiliginiń eń áyyemgi qosıq hám lirikalıq qosıqlarında da kóriwimiz múmkin.

Xalıq awızeki dóretiwshiliginiń tálim-tárbiyaǵa baylanıslı tájiriybeleri sáwlelengen naqıl-maqallar da bar. Naqıl-maqallarda da qosıqlardaǵı sıyaqlı ilim alıwǵa hám kásip-óner iyelewge shaqırw, doslıq, miynetsúyiwshilik, watansúyiwshilik sezimleri, ádalat hám ádalatsızlıq, jaqsılıq hám jamanlıqtıń nátiyjeleri, ádep-ikramlılıq qaǵıydaları, salamatlıqtı saqlawǵa baylanıslı násiwatlar analiz qılınadı hám solar arasında bolajaq talabalardı ádeplilikke tárbiyalap barıladı. Naqıl-maqallar adamlardıń turmısı processinde toplaǵan tájiriybeleri, dunya qarası, shaxstıń ruwxıy jaǵdayı. úmit hám arızıların sáwlelendiredi. Sonıń ushın da olar bala tárbiyasında, ásirese ádeplilikke tásir etiwde nátiyjeli tásir kórsetiwge tayın. Máselen,

Ádep-altınnan qımbat,

Ádep-adamnıń zeb-ziyneti,

Ulıwma, naqıllar oqıwshı jaslardıń ádep-ikramlılıq tárbiyasına unamlı tásir qıladı. Xalıq pedagogikası degende xalıq awızeki dóretiwshiliginiń barlıq janrlarında berilgen tárbiya haqqındaǵı kóz-qaraslar, pikir, úrp-ádet hám dástúrler jıyındısı túsiniledi. Xalıq awızeki dóretiwshiligindegi hár bir janr bir dúnya, ádeplilik tálim-tárbiyanıń ózine tán bir sabaqlıǵı dew múmkin. Demek, xalıq pedagogikasınıń tiykargı deregi folklor bárhama oyshılarımızdıń dıqqat orayında bolıp kelgen. Sonday-aq, tárbiyanı ámelge asırıwda qollanıp kelgen usıl, qural. Kónlikpe hám tájiriybeler birligin de óz ishine aladı. Biraq tilekke qarsı usı waqıtqa shekem xalıq pedagogikasıń úyreniw hám onı zaman talabına say qayta islep úlgermedik hám ámeliy xızmetimizde qollana almadıq. Xalqımızdıń bay pedagogikalıq pikir hám kóz-qarasları tamırı «Quran» hám Muhammed alayhissalam hádíslerine barıp taqaladı. Házirge shekem baspadan shıqqan xalıq

awızeki úlğileri hám folklor materiallarında jaslar qatnaspaǵan yaki qaharmannıń jaslıǵı súwretlenbeydi. Balalar qatnasqan xalıq dóretpeleri úlğilerinde bolsa, qay dárejede bolmasın xalıq pedagogikasınıń tárbıyalıq dástúrleri shetlep ótilmeydi. Demek, xalıq awızeki dóretpeleri áyyemgi zamanlardan berli jáhán xalıqlarınıń. Sonıń ishinde qaraqalpaq xalıq pedagogikasınıń da tárbıya quralı bolıp kelgen hám búgingi kúnde de óz qádir-qımbatın joǵaltpaǵan. Qosıqlar-lirik, máresim, máwsimlik qosıqlar, «Yar-yar», «háyyiw» bayram-seyil qosıqları balalar folklorınıń úlğileri sıyaqlılar gózzallıq, mehr-múriwbet, arız-úmit, quwanış-shadlıq árman sıyaqlı sezimler arqalı hár qanday adamda tereń sezimlerdi ósiredi, turmısqa, tábiyatqa, insańǵa sheksiz muhabbattı kamal taptıradı hám solar tiykarında jaslar ádeplilikke tárbıyalanadı. «Háywiw»-xalıq awızeki dóretywshiliginin eń rawajlangan janrlarınan biri. Bala eń dáslep ana «wáywiw» in esitedi. Ana «háyyiw» iniń tárbıyalıq roli áhmiyetli. «Háywiw»ler balanı jubatıw, uyqılatıw ushın názik dawısta ayıladı. «Háywiw» ler poetikalıq tárepten de ananın ishki sezimlerin bayan etiwı sıpatında da xalıq dóretywshiliginin basqa túrлерinen ajralıp turadı. Ertek hám dástanlar balanı hár tárepleme jetik qılıp tárbıyalawda tiykarǵı faktorlardıń biri. Sebebi, onda xalıq awızeki dóretywshiligindegi jumbaq, naqıl-maqal, qosıq sıyaqlı janrlar jámlengen bolıp, olar pedagogikalıq pikirlerdin quramalıraq, tásirlierek bolıwın támiyinleydi. Ertek hám dástanlarda bala tárbıyasınıń derlik barlıq bólimleri fizikalıq hám aqılıy kámalat, ilim hám ónerge muhabbat, miynetsúywshilik, ruwxıy sıpat hám ádeplilik tárbıyasınıń jámleniwine kóplegen pedagogikalıq materiallardı ushıratıw múmkin.

Ulıwma, xalıq pedagogıkası dástúrlерinde áhmiyetli orın tutıwshı oqıwshı-jaslardıń ádepliligi, tálim-tárbıyasında sheshiwshı roldı oynawshı xalqımızdın ásirler boyı óz arız-úmitleri, ármanları, jaqsı kúnler arızwı, ádep-ikramlılıq kóz-qarasları, ulıwma insaniylıq hám milliy qádiriyatları sáwlelengen folklor úlğileri tárbıyalıq áhmiyetke iye.

PAYDALANILǵAN ÁDEBIYATLAR:

1. I.Yusupov. «Kewildegı keń dunya» qosıqlar toplamı. Nókis “Qaraqalpaqstan”1989 6 b.
2. Қарақалпақ этнопедагогикасы. Педагогикалық институт талабалары ушын оқыў қолланба-сы Академик Ж.Б.Базарбаевтың илимий басшылығында. Нөкіс «Билим» 2010 ж.
2. Қарақалпақ халқының этнопедагогикасы. Топлам. Жуўап.ред. Ө.Алеўов. Нөкіс «Билим» 1995 ж.
3. Абдимуратов П. Қарақалпақ халқының үрп-әдет, дәстүрлері хәм оның жаслар тәрбиясындағы әҳмиyeti. «Билим» Нөкіс 1996 ж.
4. Қ.Қосназаров, А.Пазылов, Т.Тилегенов. Педагогика «Билим» Нөкіс -2009

ЭМПАТИЯ ВА ЭМОЦИОНАЛ ИНТЕЛЛЕКТНИНГ ЗАМОНАВИЙ ИЛМИЙ КОНЦЕПЦИЯЛАРИ (ГЛОБАЛ АСПЕКТ)

Матякубов К.К.

*Чирчиқ давлат педагогика университети
Технологик таълим кафедраси доценти*

Таянч сўзлар: эмпатия, эмоционал интеллект, нейропедагогика, когнитив эмпатия, аффектив эмпатия, ахлокий эмпатия, ойна нейронлар, эмоционал бошқарув, ижтимоий когниция, мулоқот маданияти, таълим муҳити, просоциал хулқ-атвор.

Ключевые слова: эмпатия, эмоциональный интеллект, нейропедагогика, когнитивная эмпатия, аффективная эмпатия, моральная эмпатия, зеркальные нейроны, управление эмоциями, социальное познание, коммуникативная культура, образовательная среда, просоциальное поведение.

Key words: empathy, emotional intelligence, neuropedagogy, cognitive empathy, affective empathy, moral empathy, mirror neurons, emotion management, social cognition, communicative culture, educational environment, prosocial behavior.

РЕЗЮМЕ:

Мақолада эмпатия ва эмоционал интеллектнинг замонавий илмий концепциялари глобал ва фанлараро нуқтаи назардан таҳлил қилинган. Муаллиф эмпатия ва эмоционал интеллект феноменларининг психология, нейробиология ва педагогика кесимида шаклланиш жараёнларини очиб беради ҳамда уларнинг когнитив, аффектив ва ахлокий табиатини илмий асослайди. Майер ва Саловейнинг когнитив модели, Даниел Големаннинг компетенциявий ёндашуви, Ж. Хоффман, Н. Айзенберг ҳамда Ж. Десети ва Ф. Жексоннинг эмпатияга оид концепциялари мазмунан изоҳланиб, уларнинг таълим жараёнидаги амалий аҳамияти ёритилади. Мақолада эмпатия ва эмоционал интеллектнинг ўзаро уйғунлиги, нейропедагогик асослари, ижтимоий когниция ва мулоқот маданиятидаги роли илмий жиҳатдан асосланган. Хулосада ушбу феноменларни таълим тизимида интегратив равишда ривожлантириш шахсининг эмоционал барқарорлиги, ижтимоий масъулияти ва ҳамкорлик маданиятини таъминлашда муҳим педагогик вазифа эканлиги таъкидланади.

РЕЗЮМЕ:

В статье анализируются современные научные концепции эмпатии и эмоционального интеллекта с глобальной и междисциплинарной точки зрения. Автор раскрывает процессы формирования феноменов эмпатии и эмоционального интеллекта в области психологии, нейробиологии и педагогики и научно обосновывает их когнитивную, аффективную и моральную природу. Подробно рассматриваются когнитивная модель Майера и Саловея, компетентностный подход Даниэля Големана, концепции эмпатии Дж. Хоффмана, Н. Эйзенберга, Дж. Десети и Ф. Джексона, а также подчеркивается их практическое значение

в образовательном процессе. В статье научно обоснованы совместимость эмпатии и эмоционального интеллекта, ее нейропедагогические основы, ее роль в социальном познании и культуре общения. В заключении подчеркивается, что интегративное развитие этих явлений в системе образования является важной педагогической задачей в обеспечении эмоциональной стабильности личности, социальной ответственности и культуры сотрудничества.

SUMMARY:

This article analyzes contemporary scientific concepts of empathy and emotional intelligence from a global and interdisciplinary perspective. The author explores the development of empathy and emotional intelligence in psychology, neuroscience, and pedagogy, and provides a scientific substantiation of their cognitive, affective, and moral nature. Mayer and Salovey's cognitive model, Daniel Goleman's competence-based approach, and the empathy concepts of J. Hoffman, N. Eisenberg, J. Decety, and F. Jackson are examined in detail, emphasizing their practical significance in the educational process. The article provides a scientific substantiation of the compatibility of empathy and emotional intelligence, their neuropsychological foundations, and their role in social cognition and communication culture. The conclusion emphasizes that the integrated development of these phenomena in the education system is an important pedagogical task in ensuring the emotional stability of the individual, social responsibility, and a culture of cooperation.

Эмпатия ва эмоционал интеллектнинг замонавий илмий концепциялари инсоннинг эмоционал-ижтимоий ривожини чуқур англашга қаратилган интегратив тадқиқот йўналиши бўлиб, улар психология, нейробиология ва педагогика фанлари кесишган нуктада шаклланган. Бугунги кунда эмпатия когнитив, аффектив ва ахлоқий мезонларда талқин қилиниши, эмоционал интеллект эса когнитив қобилият ёки шахсий хусусият сифатида изоҳланиши мазкур феноменларни ҳар томонлама ёритиш имконини беради. Майер–Саловей, Големан, Хоффман, Десети каби олимлар ишлаб чиққан концепциялар инсоннинг ҳис-туйғуларни англаш, бошқариш, тушуниш ва ижтимоий муносабатларда самарали қўллаш механизмларини илмий асослаб берган. Таълим жараёнида ушбу концепциялар шахснинг эмоционал барқарорлиги, мулоқот маданияти, ҳамкорлик, ижтимоий англашув ва ахборотни қайта ишлаш қобилиятини юксалтиришда муҳим аҳамият касб этади. Шу боис замонавий таълим амалиётида нейропедагогик ёндашувлар эмпатия ва эмоционал интеллектни асосий таркибий компетенциялар сифатида ривожлантиришни долзарб ва устувор вазифа сифатида белгиламоқда.

Эмпатия ва эмоционал интеллект феноменларининг илмий шаклланиши инсон онги, ҳис-туйғуси ва ижтимоий ҳуқ-атворини тушунтирувчи психологик-назарий изланишлар асосида вужудга келган бўлиб, улар XX аср охири ва XXI аср бошларида кенг қамровли илмий категория сифатида шаклланди. Психологияда инсон ҳис-туйғуларини идрок қилиш ва бошқариш жараёнларини ўрганиш, нейробиологияда эса миyanинг аффектив ва когнитив тизимлари фаолиятини тадқиқ этиш бу феноменларнинг нейропсихологик механизмларини очиқ беришга хизмат қилди. Педагогикада эмпатия ва эмоционал интеллект ўқув муҳитида шахслараро муносабатлар сифатини

оширувчи, ўқувчининг эмоционал барқарорлиги ва ижтимоий фаоллигини таъминловчи асосий компетенциялар қаторига киритилди. Шу тариқа, ушбу феноменларнинг илмий ривожинсоннинг эмоционал-ижтимоий ривожига оид замонавий қарашлар, айниқса, нейропедагогик ёндашувлар билан уйғун ҳолда шаклланиб борди.

Эмпатия тушунчаси психология, нейробиология ва педагогика фанларида инсоннинг ҳис-туйғуларни англаш, бошқалар ҳолатига эмоционал яқинлашиш ва ижтимоий муносабатларда ўзаро тушуниш қобилияти сифатида талқин этилади. Психологияда эмпатия аввало шахслараро муносабатларнинг эмоционал асоси сифатида изоҳланиб, Ж.Хоффман эмпатияни аффектив резонанс ва когнитив идрок жараёнларининг уйғунлиги сифатида қайд этган. Нейробиологияда эса эмпатия нейронлар, лимбик тизим ва префронтал қават фаолияти билан боғлиқ бўлиб, Ж.Десети ва Ф.Жексон эмпатиянинг нейрон асосларини когнитив ва аффектив компонентларни ажратган ҳолда илмий асослаб берганлар. Педагогика фанининг замонавий изланишларида эмпатия таълим жараёнидаги мулоқот, ўқитувчи-ўқувчи муносабатлари ва ижтимоий-психологик муҳит сифатига бевосита таъсир қилувчи муҳим компетенция сифатида қаралади; бу жараёнда эмпатик мулоқот, эмоционал хавфсизлик ва тарбиявий қўллаб-қувватлаш асосий дидактик шароитлар сифатида таъкидланади. Шундай қилиб, эмпатия турли фан соҳаларида ягона психологик ҳолат эмас, балки когнитив, аффектив ва ижтимоий таъриба элементларини бирлаштирувчи комплекс феномен сифатида талқин қилиниб, таълимда инсонпарвар, эмоционал барқарор ва ижтимоий сезгир шахсни тарбиялашнинг асосий омили сифатида қаралмоқда.

Эмоционал интеллект тушунчасининг илмий фан сифатида шаклланиши XX асрнинг охири ва XXI аср бошларида психология, нейробиология ва таълим соҳасидаги изланишлар таъсирида кенг қамровли илмий категорияга айланди. Илк бор П.Саловей ва Дж.Майер эмоционал интеллектни инсоннинг эмоцияларни англаш, тушуниш ва бошқариш қобилияти сифатида таърифлаб, уни интеллектуал қобилиятларнинг алоҳида тури сифатида илмий асослаб бердилар. Кейинчалик Д.Големан бу тушунчани кенгайтириб, шахсий ва ижтимоий компетенциялар тизимидаги муҳим психологик омили сифатида талқин этди ҳамда таълим, бошқарув ва лидерлик соҳаларидаги аҳамиятини илмий жиҳатдан асослади. XXI асрда эмоционал интеллект нейробиологияда ҳам мустақил тадқиқот объектига айланиб, префронтал қават, амигдала каби мия структураларининг эмоцияларни бошқариш ва қарор қабул қилишдаги ўрни илмий жиҳатдан тасдиқланди. Педагогикада эса эмоционал интеллект (ЭИ) таълимда ижтимоийлашув, мулоқот, стрессбар-

дошлик ва конфликтларни ҳал қилиш қобилиятларини ривожлантирувчи асосий компетенция сифатида эътироф этилди. Шу боис эмоционал интеллект бугунги кунда инсон ривожининг когнитив ва аффектив омилларини уйғунлаштирган ҳолда ўрганиладиган мустақил илмий йўналиш сифатида шаклланиб, таълим тизимида ўқувчи ва ўқитувчининг эмоционал барқарорлигини таъминловчи стратегик омил сифатида қайд этилмоқда.

Таълим жараёнида эмпатия ва эмоционал интеллект бир-бирини тўлдирувчи, ўзаро боғлиқ ва интегратив психологик-педагогик категориялар сифатида намоён бўлади. Эмпатия ўқувчи ва ўқитувчи ўртасидаги ўзаро тушуниш, эмоционал қўллаб-қувватлаш ва мулоқот самарадорлигини таъминласа, эмоционал интеллект ушбу жараёнда ҳис-туйғуларни англаш, бошқариш ва муносабатларда тўғри қўллашни шакллантиради. Икки феноменнинг уйғун фаолияти ўқув муҳитида соғлом эмоционал иқлим (муҳит) яратиш, ўқитувчининг сезгир педагогик муносабати ва ўқувчиларнинг ижтимоий фаоллигини ривожлантиришга замин яратади. Эмпатия инсон ҳолатини ҳис қилишга, эмоционал интеллект эса бу ҳис-туйғуларни бошқариб, конструктив мулоқот ва муносабатларга айлантиришга хизмат қилади. Шу боис таълим жараёнида улар интегратив равишда қабул қилиниб, ўқувчининг эмоционал барқарорлиги, мулоқот маданияти, ҳамкорликка тайёрлиги ва ижтимоий англашувини таъминлайдиган ягона тизим сифатида намоён бўлади.

Эмпатиянинг замонавий илмий концепциялари инсоннинг ҳис-туйғуларни англаш, бошқа шахс ҳолатига эмоционал яқинлашиш ва ижтимоий муносабатларда ўзаро тушуниш қобилиятини турли илмий нуқтаи назарлардан изоҳлашга қаратилган. Замонавий психологияда эмпатия когнитив, аффектив ва ахлоқий компонентлар бирлиги сифатида қаралиб, инсоннинг идрок, ҳис қилиш ва муносабатда изчил ҳаракат қилиш қобилиятларини қамраб олади. Нейробиология эса эмпатиянинг миёдаги нейрон механизmlарини, айниқса лимбик тизим ва префронтал қаватнинг ўзаро боғлиқ фаолиятини асослаб беради. Педагогикада эса эмпатия таълимда мулоқот маданиятини мустаҳкамловчи, ўқитувчи ва ўқувчи ўртасида эмоционал хавфсиз муҳитни таъминловчи, шахслараро муносабатларнинг сифатини оширувчи асосий компетенция сифатида баҳоланади. Шу боис замонавий эмпатия концепциялари инсоннинг ҳиссий ва ижтимоий ривожини чуқур ва комплекс тарзда изоҳловчи илмий асосланган назарий йўналишлар мажмуини ташкил этади.

Когнитив эмпатия концепцияси эмпатиянинг ақлий ва идрок билан боғлиқ жараён сифатида намоён бўлишини изоҳловчи илмий йўналиш бўлиб, инсоннинг бошқа шахснинг ҳис-туйғуларини, ўй-фикрларини ва руҳий

ҳолатини ақлий равишда тушуниш қобилиятига асосланади. Унда асосий эътибор шахснинг эмоционал ҳолатни ҳис қилишидан кўра, унга маъноли равишда ақлий талқин бериш, вазиятни англаш ва бошқа инсон нуқтаи назарини қабул қилиш жараёнига қаратилган. Когнитив эмпатия ижтимоий когнициянинг муҳим таркибий қисми бўлиб, фикрий идрок қилиш, бошқа инсоннинг нуқтаи назаридан вазиятни кўриш каби психологик жараёнлар орқали амалга ошади ва инсоннинг мулоқот маданиятида, айниқса, таълимда ўзаро тушуниш ва конструктив муносабат ўрнатиш учун зарур ақлий механизмларни таъминлайди.

Ҳодисаларни ва ҳис-туйғуларни ақлий идрок қилиш когнитив эмпатиянинг асосий мазмун соҳаси ҳисобланади ва у инсоннинг бошқа шахс руҳий ҳолатини тўғридан-тўғри ҳис этишдан кўра уни англаш, таҳлил қилиш ва маъноли равишда талқин қилиш қобилиятига таянади. Бу жараёнда шахс мулоқотдошнинг юз ифодаси, овоз тембри, ҳаракатлари, вазиятнинг психологик мақоми каби ташқи белгиларни ақлий қайта ишлаб, улар орқали унинг ички эмоционал ҳолати ҳақида тўғри хулоса чиқаради. Ақлий идрок этиш эмпатиянинг “қабул қилиш” ва “англаш” босқичларини таъминлаб, инсонга турли вазиятларда бошқалар нуқтаи назарини тушуниш, вазиятни ҳолис баҳолаш ва муносабатда психологик мослашувчанликни намоён қилиш имконини беради. Таълим жараёнида бу қобилият ўқитувчига ўқувчининг ҳолатини тўғри англаш, индивидуал эҳтиёжларни аниқлаш ва педагогик таъсирни тўғри танлашда, ўқувчига эса ҳамдардлик, ўзаро тушуниш ва конструктив мулоқотни амалга оширишда муҳим ўрин тутади.

Миянинг префронтал қисмлари когнитив эмпатиянинг асосий нейрон базаси ҳисобланиб, улар инсоннинг вазиятни ақлий таҳлил қилиш, бошқа шахснинг нуқтаи назарини қабул қилиш ва руҳий ҳолати моделига айлантириш қобилиятини таъминлайди. Айниқса, дорсолатерал ва медиал префронтал қават “mentalizing” (фикрий идрок қилиш) деб номланувчи жараёнда, яъни бошқа инсоннинг нима деб ўйлаётгани ёки нима ҳис қилаётгани ҳақида ақлий тасаввур ҳосил қилишда фаол иштирок этади. Фикрий идрок қилиш назариясига кўра, инсон бошқаларнинг хулқини тушуниш учун аввало уларнинг ички когнитив схемасини яратади, вазиятни фикрий реконструкция қилади ва ўзининг субъектив тажрибасидан мустақил равишда ҳолис ақлий модел тузади. Шу муносабат билан тадқиқотларда таъкидланади: “Префронтал қават бошқа инсоннинг фикрий ҳолатини моделлаштириш ва унинг хулқини прогноз қилишда марказий роль ўйнайди”. Бу жараён таълимда ҳам муҳим аҳамиятга эга, чунки ўқитувчи ва ўқувчиларнинг бир-бирини ақлий англай олиши мулоқот сифати, дарсдаги ҳамкорлик, кон-

фликтларни бартараф этиш ва эмоционал хавфсиз муҳитни таъминлашда ҳал қилувчи омил бўлиб хизмат қилади.

Десети ва Жексон модели когнитив ва аффектив эмпатиянинг ўзаро боғлиқ, бир вақтда фарқли тарзда ишлайдиган нейрон тизимлар асосида шаклланишини илмий жиҳатдан асослаб берувчи замонавий концепция ҳисобланади. Ушбу моделга кўра, эмпатия икки босқичда амалга ошади: аввало инсон бошқа шахс ҳис-туйғусини автоматик равишда сезади (аффектив резонанс), кейин эса бу ҳолат ақлий қайта ишланиб, вазиятнинг маъноси, сабаблари ва ижтимоий жиҳатлари теран таҳлил қилинади (когнитив идрок). Десети ва Жексоннинг таъкидлашича, аффектив компонент лимбик тизим ва инсуланинг фаолияти билан боғлиқ бўлса, когнитив эмпатия медиал префронтал қават ва темпорал соҳалар фаолияти орқали таъминланади; бу икки тизим ўзаро уйғун ишлаганда инсон бошқаларнинг эмоционал ҳолатини ҳам ҳис қилади, ҳам ақлий англайди. Ушбу модел эмпатиянинг фақат “ҳис қилиш” эмас, балки “тушуниш” қобилятига таянишини, айниқса ижтимоий вазиятларда тўғри хулоса ва муносабатларни шакллантиришда муҳим ўрин тутишини кўрсатади.

Аффектив эмпатия концепцияси эмпатиянинг ҳиссий-эмоционал жиҳатини изоҳловчи илмий йўналиш бўлиб, инсоннинг бошқа шахснинг ҳолатини бевосита ҳис этиши, эмоционал резонанслашуви ва ички кечинмаларини ҳиссий тарзда қабул қилиши билан тавсифланади. Бу концепцияда асосий эътибор ақлий талқинга эмас, балки инсоннинг ҳис-туйғулар орқали бошқа шахсга яқинлашиши, унинг дарди, хурсандчилиги ёки қийинчиликларини ички ҳиссий тажрибага айлантира олиш қобилятига қаратилган. Аффектив эмпатия лимбик тизим фаолияти, айниқса амигдала ва инсула каби мия қисмлари билан боғлиқ бўлиб, тезкор эмоционал жавоб, ҳамдардлик, меҳрибонлик ва жавобгарлик туйғуларини юзага келтиради. Таълим амалиётида аффектив эмпатия ўқитувчи ва ўқувчи ўртасида эмоционал хавфсиз муҳитни шакллантириш, ўқувчининг психологик ҳолатини сезиш, уни маънавий қўллаб-қувватлаш ва самимий педагогик муносабатни таъминлашда муҳим ўрин тутади.

Бошқа инсон ҳис-туйғуларини эмоционал ҳис қилиш ва резонанслаш аффектив эмпатиянинг асосий моҳияти бўлиб, у инсонда мулоқотдошининг ички кечинмаларини ўз ҳиссий тажрибасида акс эттира олиш қобилятини кўрсатади. Бу жараёнда шахс ташқи белгилар: юз ифодаси, овоз тембри, ҳаракатлар, вазиятнинг эмоционал фонидаги ўзгаришлар орқали бошқа инсоннинг руҳий ҳолатини ҳис қилади ва унинг ҳиссий энергиясига резонанслашувчи равишда жавоб қайтаради. Бундай эмоционал резонанс тезкор, интуитив ва автоматик бўлиб, лимбик тизим, айниқса амигдала ва

инсула фаолияти билан боғлиқ. Эмоционал ҳис қилиш инсонни бошқалар дардига ҳамдардлик билдиришга, уларнинг қувончига шерик бўлишга ва қийин вазиятларда маънавий ёрдам кўрсатишга тайёр қилади. Таълим жараёнида ушбу қобилият ўқитувчига ўқувчининг ҳолатини дарҳол сезиб, уни қўллаб-қувватлаш, синфда эмоционал барқарор муҳит яратиш, ўқувчиларнинг ўзаро муносабатларини илмий-педагогик жиҳатдан тўғри бошқаришда муҳим аҳамият касб этади.

Ж.Хоффман аффектив эмпатияни болалиқдан бошлаб шаклланидиган ва ижтимоий ривожланишда асосий ўрин тутадиган эмоционал механизм сифатида изоҳлайди. Унинг назариясига кўра, эмпатия онтогенезда бир нечта босқичларда намоён бўлади: аввало рефлексив эмпатия (яъни бошқалар ҳиссига автоматик жавоб), кейинги босқичларда эса ички эмоционал идрок ва ҳамдардлик шаклланиб боради. Хоффман инсоннинг эмоционал резонанс қобилиятини ижтимоий ҳуқ-атвор, хусусан ёрдам, ҳимоя ва тарафдорлик каби просоциал муносабатларнинг асосий манбаи сифатида баҳолайди. Унинг фикрича, аффектив эмпатиянинг ривожи инсонни ижтимоий масъулиятли, меҳрибон ва эмоционал сезгир шахс сифатида тарбиялайди.

Н.Айзенберг эмпатияни эмоционал сезгирлик ва ақлий идрок жараёнларининг бирлашган ҳолати сифатида талқин қилиб, унинг марказида “эмпатик қайғу” ва “ҳамдардлик мотивацияси” каби психологик механизмлар борлигини таъкидлайди. Унинг назариясида аффектив эмпатия инсонда ижтимоий нормаларга мос равишда ҳаракат қилишга, фойдали ёрдам кўрсатишга ва бошқаларнинг эҳтиёжини ҳис қилишга йўналтирувчи ички мотивацияни шакллантиради. Айзенберг таълим амалиётида эмоционал сезгирликка эга болаларда жамоавий муносабат, қоидаларга амал қилиш ва конфликтларни конструктив ҳал қилиш қобилияти юқори бўлишини илмий асослайди. Унинг қарашига кўра, аффектив эмпатия шахснинг ижтимоий барқарорлиги ва эмоционал фаоллигининг мустаҳкам психологик омилларидан биридир.

Ахлоқий эмпатия модели эмпатиянинг фақат ҳиссий ёки ақлий жавоб сифатида эмас, балки инсоннинг ахлоқий ҳуқ-атворини шакллантирувчи ички қадрият ва масъулиятга асосланган тизим сифатида талқин қилишини назарда тутди. Ушбу моделда эмпатия бошқаларнинг ҳолатини ҳис этиш ёки англаш билан чекланиб қолмай, инсоннинг адолат, инсоф, раҳм-шафқат, масъулият ва ҳамдардликка асосланган ахлоқий қарорлар қабул қилишини таъминловчи эмоционал-интеллектуал механизм сифатида намоён бўлади. Ахлоқий эмпатия жамиятда ижтимоий муносабатларни мустаҳкамлаш, инсонпарварлик тамойилларини ривожлантириш ва таълим жараёни-

да ўқувчиларда ахлоқий онг ва маданиятни шакллантириш учун муҳим психологик асос бўлиб хизмат қилади.

Эмпатик хулқ-атвор инсоннинг бошқалар ҳолатига бефарқ бўлмасдан, уларнинг эҳтиёж ва қийинчиликларига жавобан амалий ёрдам кўрсатиши, маънавий қўллаб-қувватлаши ва зарур вазиятларда ижобий интервенция амалга ошириши билан тавсифланади. Бундай хулқ-атворда шахс нафақат ҳиссий резонанс ёки ҳамдардликни намоён қилади, балки вазиятни англаб, имкониятдан келиб чиққан ҳолда бошқаларга ёрдам беришга қаратилган ижтимоий-ахлоқий фаоллик кўрсатади. Ёрдам кўрсатишда шахс бошқа инсоннинг руҳий оғриғини енгиллатиш, муаммосини ҳал этиш ёки эмоционал барқарорликни тиклашга интилса, қўллаб-қувватлаш жараёнида унинг ҳолатини тушуниб, маънавий далда беради, самимий ёндашув орқали психологик хавфсизлик ҳиссини таъминлайди. Ижобий интервенция эса инсоннинг вазиятга жавобан конструктив аралашувини англатади: у можарони юмшатиш, стресс ҳолатини енгиллаштириш, ўзаро тушунишни тиклаш ёки ахлоқий барқарорликни таъминлаш каби амалий таъсирларни ўз ичига олади. Таълим муҳотида эмпатик хулқ-атвор ўқитувчи ва ўқувчилар ўртасида ижобий муносабатлар, эмоционал хавфсиз муҳит ва ҳамкорликка асосланган ўқув жараёнини таъминлайди.

Просоциал хулқ-атвор (Prosocial Behavior) назарияси инсоннинг бошқалар манфаати йўлида ихтиёрий равишда амалга оширадиган ижобий хулқ-атворини изоҳловчи психологик йўналиш бўлиб, у ёрдам, қўллаб-қувватлаш, ҳамжихатлик ва ахлоқий масъулиятни ўз ичига олади. Ушбу назарияга кўра, просоциал хулқ-атвор шахснинг ички эмпатик сезгирлиги, ахлоқий қарашлари ва ижтимоий нормаларга риоя қилиш мотивацияси билан белгиланади. Шунингдек, у инсоннинг бошқалар дардига шерик бўлиш, муаммоларни енгиллатиш, жамоавий манфаатни кўзлаб ҳаракат қилиш ва ижтимоий муносабатларда барқарорликни таъминлашга қаратилган фаоллигини намоён қилади. Таълим жараёнида просоциал хулқ-атвор ўқувчиларда ҳамжихатлик, яхшилик қилиш одати, ижтимоий ёндашув, масъулият ва ўзаро ҳурматни ривожлантиришга хизмат қилади. Шу маънода, просоциал хулқ-атвор таълим муассасаларида психологик хавфсиз муҳит яратиш ва ижтимоий муносабатларни барқарор сақлашда асосий аҳамиятга эга.

Таълим жараёнида эмпатик фаоллик ўқитувчи ва ўқувчилар ўртасидаги ўзаро тушуниш, ҳиссий қўллаб-қувватлаш ва ижобий муносабатни таъминлайдиган муҳим психологик-педагогик жараёндир. Эмпатик фаоллик нафақат ҳиссий резонанс ва ҳамдардлик, балки вазиятни англаш, муносабатни тўғри бошқариш ва конструктив педагогик интервенцияни амалга ошириш қобилияти орқали намоён бўлади. Ушбу жараённи таъминловчи

механизмлар: когнитив, аффектив ва ахлоқий омилларнинг бирлашган фаолияти бўлиб, улар таълимда эмоционал хавфсиз муҳит, самимий мулоқот ва ўзаро ҳурматни шакллантиришда ҳал қилувчи ўрин тутади.

1.1-жадвал:

Таълимда эмпатик фаолликни намоён қилишнинг механизмлари

№	Механизм номи	Қисқача мазмун	Таълимдаги намоён бўлиш шакли
1	Аффектив резонанс	Бошқа инсон ҳолатини ҳиссий тарзда қабул қилиш	Ўқувчининг қийинчиликларини ҳис қилиш, юмшоқ муносабат
2	Когнитив идрок	Ўқувчи ҳолатини ақлий таҳлил қилиш ва вазиятни тушуниш	Индивидуал эҳтиёжни аниқлаш, вазиятни тўғри баҳолаш
3	Эмпатик мулоқот	Самимий, қўлловчи, ҳиссий хавфсиз сўз ва муносабат	Ўқитувчининг юмшоқ нутқи, тинглаш маданияти
4	Ижобий интервенция	Вазиятга конструктив аралашув ва йўл-йўриқ бериш	Конфликтни юмшатиш, ўқувчини тинчлантириш
5	Просоциал фаоллик	Ёрдам, қўллаб-қувватлаш, раҳм-шафқатли муносабат	Синф жамоасида бирдамлик ва ҳамжиҳатликни кучайтириш
6	Эмоционал регуляция	Ўз ҳис-туйғуларини бошқариш орқали тўғри муносабат	Ўқитувчининг барқарор, тинч муносабати
7	Рефлексив таҳлил	Ўз ҳаракатлари ва ўқувчи ҳолати юзасидан фикрий таҳлил	Дарсдан кейин вазиятни баҳолаш, сабабларни англаш
8	Эмпатик қийматлар	Меҳрибонлик, ҳурмат, масъулият каби ахлоқий омиллар	Педагогик муносабатларда инсонийлик устуворлиги

Умуман, таълимда эмпатик фаолликни намоён қиладиган механизмлар ўқув муҳитини инсонпарварлаштириш, ўқувчининг психологик ҳолатини чуқур англаш ва ўқитувчининг педагогик таъсирини самарали ташкил этишда муҳим аҳамиятга эга. Когнитив, аффектив ва ахлоқий механизмларнинг ўзаро уйғунлиги орқали синфда эмоционал хавфсизлик, ўзаро ҳурмат ва ҳамжиҳатлик таъминланади. Бу эса ўқувчиларнинг шахсий ривож, ижтимоий фаоллиги ва ўқув мотивациясининг барқарор ривожланишига замин яратади.

Эмоционал интеллектнинг замонавий илмий концепциялари инсоннинг ҳис-туйғуларни англаш, тушуниш, бошқариш ва ижтимоий муносабатларда тўғри қўллаш қобилиятини комплекс равишда изоҳловчи психологик-ней-

рокогнитив ёндашувлар мажмуини ташкил этади. Ушбу концепциялар эмоционал интеллектни фақат ҳиссий сезгирлик ёки шахсий хислат сифатида эмас, балки когнитив, аффектив ва ижтимоий механизмлар уйғунлигидан иборат кўпқиррали феномен сифатида талқин қилади. Замонавий назарияларда эмоционал интеллект инсоннинг мулоқот маданияти, стрессга бардошлик, конфликтларни ҳал қилиш, жамоада самарали ҳамкорлик қилиш ва қарор қабул қилиш жараёнларини тартибга солувчи асосий психологик компетенция сифатида баҳоланади. Нейробиологик тадқиқотлар эса ЭИнинг миёдаги префронтал қават, амигдала ва олдинги сингул қавати билан боғлиқ фаолиятини очиб бериб, унинг шахс ривожига ва таълим жараёнидаги аҳамиятини янада кучайтирмоқда. Шундай қилиб, эмоционал интеллектнинг замонавий концепциялари инсоннинг шахсий ва ижтимоий ривожига марказий ўрин тутадиган илмий асосланган интеллектуал-эмоционал тизим сифатида шаклланимоқда.

Майер ва Саловей томонидан ишлаб чиқилган “4 компонентли когнитив эмоционал интеллект модели” инсоннинг ҳис-туйғулар билан боғлиқ ахборотни қабул қилиш, қайта ишлаш ва бошқариш қобилиятини тизимли равишда изоҳловчи илмий ёндашув ҳисобланади. Ушбу модел эмоционал интеллектни тўрт босқичли когнитив жараён сифатида талқин қилиб, аввало эмоцияларни аниқлаш, кейин улардан фойдаланиш, эмоционал маъно ва муносабатларни тушуниш, охир-оқибатда эса эмоционал ҳолатларни бошқариш каби мантикий изчилликка асосланади. Майер ва Саловейнинг фикрича, ушбу жараёнлар шахснинг мулоқот маданияти, ижтимоий муносабатлари ва психик барқарорлигини таъминлайдиган асосий когнитив-эмоционал механизмдир. Умуман, мазкур модел эмоционал интеллектни фақат ҳиссий реакция эмас, балки юқори даражадаги ақлий қайта ишлашга таянадиган мураккаб когнитив тизим сифатида баҳолаш имконини беради.

Эмоцияларни аниқлаш Майер ва Саловей моделида эмоционал интеллектнинг биринчи ва асосий компоненти бўлиб, инсонда ўзининг ва бошқаларнинг ҳис-туйғуларини тўғри қабул қилиш, таниш ва ажратиш олиш қобилиятини англатади. Бу жараёнда шахс юз ифодалари, овоз тембри, ҳаракатлар, жисмоний реакциялар ва вазиятнинг психологик фонидаги ўзгаришларни идрок этиб, улар орқали муайян эмоционал ҳолатни тўғри талқин қилади. Эмоцияларни аниқлаш фақат ташқи белгиларни кўриш билан чекланмай, ички ҳиссий сигналларни тинглаш, ўз ҳолатини англаш ва эмоционал ўзгаришларни сезишни ҳам ўз ичига олади. Таълим жараёнида ушбу қобилият ўқитувчига ўқувчининг руҳий ҳолатини дарҳол англаш, дарс суръатини мослаштириш, конфликтларнинг олдини олиш ва эмоционал хавфсиз муҳит яратишда ёрдам беради; ўқувчи учун эса ўзаро му-

носабатларда тўғри реакция, ҳамкорлик ва ижтимоий сезгирликни шакллантирувчи асосий шарт ҳисобланади. Эмоцияларни аниқлаш эмоционал интеллектнинг кейинги компонентлари: эмоцияларни қўллаш, тушуниш ва бошқариш учун психологик пойдевор вазифасини бажаради.

Эмоцияларни қўллаш Майер ва Саловей моделида эмоционал интеллектнинг иккинчи компоненти сифатида инсоннинг ҳис-туйғулардан фикр юритиш, мотивацияни кучайтириш ва когнитив фаолликни самарали йўналтириш учун фойдалана олиш қобилиятини англатади. Ушбу жараёнда шахс эмоционал ҳолатларни шунчаки ҳис қилмайди, балки улардан вазиятни тўғри баҳолаш, ижодий фикрлашни фаоллаштириш, муаммони ҳал қилиш стратегияларини танлаш ва ўзининг ички руҳий ҳолатини мақсадга мувофиқ йўналтиришда фойдаланади. Майер ва Саловей таъкидлаганидек, эмоциялар инсоннинг диққатини жамлаш, мотивацияни рағбатлантириш ва қарор қабул қилиш жараёнида муҳим психологик ресурс вазифасини бажаради. Масалан, ижобий ҳис-туйғулар ўқув жараёнида қизиқиш ва фаолликни оширс, эҳтиёткорлик ёки ташвиш каби эмоциялар вазиятни чуқур таҳлил қилишга ундайди. Таълимда эмоцияларни қўллаш ўқитувчига дарс жараёнида ижобий эмоционал муҳит яратиш, ўқувчининг қизиқишини қўзғатиш ва фаол фикрлашини рағбатлантириш имконини беради; ўқувчилар учун эса ички эмоционал ҳолатдан тўғри фойдаланиш мотивация, ижодкорлик ва ўзини англаш жараёнларини ривожлантиради.

Эмоцияларни тушуниш Майер ва Саловей моделида эмоционал интеллектнинг учинчи муҳим компоненти бўлиб, инсоннинг ҳис-туйғуларнинг моҳияти, уларнинг келиб чиқиш сабаблари, динамикаси ва бир эмоционал ҳолатдан иккинчисига ўтиш қонуниятларини англаш қобилиятини ифодалайди. Бу жараёнда шахс нафақат ҳиссий сигналларни қабул қилади, балки уларнинг маъносини мулоҳаза қилади, вазият билан боғлайди ва эҳтимолий эмоционал натижаларни олдиндан кўра олади. Эмоцияларни тушуниш инсонга “Нега шундай ҳис қиялман?”, “Бошқа инсон нима учун шундай реакция қилди?” каби саволларга жавоб топиш имконини беради. Майер ва Саловей таъкидлаганидек, эмоционал маънони англаш шахсни вазиятга нисбатан оқилона муносабат билдиришга, конфликтларни юмшатишга ва муносабатларда эмоционал барқарорликни сақлашга ёрдам беради. Таълим жараёнида бу қобилият ўқитувчига ўқувчининг ҳиссий ҳолатини чуқур англаш, унинг қийинчиликларининг сабабларини топиш, педагогик ёндашувни тўғри танлаш ва конструктив мулоқот олиб бориш имконини беради. Ўқувчи учун эса эмоцияларни тушуниш ижтимоий англашув, мулоқот маданияти, вазиятни тўғри баҳолаш ва ўз ҳис-туйғуларини бошқаришда асосий психологик пойдевор вазифасини бажаради.

Эмоциялар бошқаруви Майер ва Саловой моделида эмоционал интеллектнинг тўртинчи ва энг юқори даражадаги компоненти бўлиб, инсоннинг ўз ҳис-туйғуларини назорат қилиш, уларни мақсадга мувофиқ тарзда йўналтириш ва ижтимоий муносабатларда конструктив фойдаланиш қобилиятини англатади. Бу жараёнда шахс эмоционал реакцияларнинг кучини, давомийлигини ва ифодаланиш шаклини бошқариб, вазиятга мос равишда ўзини тўғри тута олади. Эмоцияларни бошқариш нафақат салбий ҳис-туйғуларни камайтириш, балки ижобий эмоционал ҳолатларни қўллаб-қувватлаш, стрессни енгиш, ўзаро тушунишни мустаҳкамлаш ва қарор қабул қилиш жараёнларини барқарорлаштиришга хизмат қилади. Илмий манабаларда таъкидланишича, “Эмоцияларни самарали бошқариш шахснинг ижтимоий муносабатларида барқарорлик ва психологик мувозанатни таъминлайди”. Таълим жараёнида эмоцияларни бошқариш ўқитувчига мураккаб вазиятларда ҳам хотиржамликни сақлаш, ўқувчининг руҳий ҳолатига сезгир ва адекват реакция билдириш, синфда ижобий эмоционал муҳитни таъминлаш имконини беради. Ўқувчилар учун эса бу қобилият стрессдан муҳофаза, ўзаро муносабатларда барқарорлик, ўзини назорат қилиш ва маъсулиятни кучайтириш каби муҳим психологик фазилатларни ривожлантиради.

Эмоционал интеллектнинг таълимдаги қўлланиш имкониятлари ўқув жараёнини инсонпарварлаштириш, мулоқот маданиятини юксалтириш, ўқувчиларда ижтимоий-эмоционал компетенцияларни шакллантириш ва ўқитувчининг педагогик таъсирини кучайтиришда муҳим ўрин тутди. Майер ва Саловой моделидаги тўрт компонент: эмоцияларни аниқлаш, қўллаш, тушуниш ва бошқариш таълим муҳотида ўқувчи ва ўқитувчи ўртасида соғлом психологик муносабатни ўрнатиш, конфликтларни олдини олиш, мотивацияни ошириш ва эмоционал хавфсизликни таъминлаш учун функционал механизм вазифасини бажаради. Шу боис эмоционал интеллект таълимнинг жадал ривожланаётган психологик-педагогик йўналишларидан бири сифатида барча босқичдаги ўқув-тарбия жараёнида қўлланиш имкониятига эга.

1.2-жадвал.

Эмоционал интеллектнинг таълимдаги қўлланиш имкониятлари

№	ЭИ компоненти	Қўлланиш йўналиши	Таълимдаги амалий кўринишлар
1	Эмоцияларни аниқлаш	Ўқувчининг ҳолатини тўғри англаш	Стресс белгиларини сезиш, мавзунини қийин қабул қилган ўқувчини аниқлаш

2	Эмоцияларни қўллаш	Мотивация ва фаолликни ошириш	Қизиқтирувчи муҳит яратиш, ижобий ҳис-туйғулар орқали ўқув жараёнини фаоллаштириш
3	Эмоцияларни тушуниш	Вазиятни чуқур англаш ва муносабатни мослаштириш	Дарсдаги конфликтларнинг келиб чиқиш сабабларини аниқлаш, ўқувчи эҳтиёжини англаш
4	Эмоцияларни бошқариш	Мулоқотни тўғри йўналтириш	Ўқитувчининг барқарор эмоционал ҳолатини сақлаш, стрессни камайтириш
5	Ижтимоий-эмоционал мулоқот	Коммуникатив компетенцияни ривожлантириш	Гуруҳда ишлаш, танқидий вазиятларда ўзаро ҳурматни сақлаш
6	Ижобий психологик климат	Синф муҳитини барқарорлаштириш	Ишончли муҳит, ўзаро қўллаб-қувватлаш, хавфсиз коммуникация
7	Конфликтларни бошқариш	Тинч ҳал қилиш механизмлари	Низоларни юмшатиш, медиатив ёндашувлар
8	Педагогик рефлексия	Ўз фаолиятини таҳлил қилиш	Ўқитувчининг ўз ҳис-туйғуларини баҳолаш ва ўқувчи ҳолатини қайта таҳлил этиши

Эмоционал интеллект таълим жараёнида шахснинг ҳис-туйғуларини тўғри бошқариш, ўзаро тушунишни мустаҳкамлаш ва соғлом эмоционал муҳит яратиш орқали ўқув жараёни самарадорлигини сезиларли даражада оширувчи асосий психологик механизм ҳисобланади. ЭИ компонентларининг ҳар бири ўқув муҳитида коммуникация, ҳамкорлик, мотивацион барқарорлик ва ижтимоий сезгирликни таъминлайди. Ўқитувчида эмоционал интеллектнинг юкори ривожи дарсларнинг мазмун ва шакл жиҳатдан самарали бўлишига, ўқувчилар учун эса эмоционал барқарорлик, ўзини англаш, жамоада ишлаш ва ижобий муносабатларни шакллантиришга хизмат қилади. Демак, эмоционал интеллектни таълим жараёнида изчил равишда ривожлантириш замонавий мактаб ва олий таълим муассасалари учун стратегик аҳамиятга эга бўлган муҳим педагогик вазифа ҳисобланади.

Даниел Големаннинг компетенциявий модели эмоционал интеллектни шахснинг шахсий ва ижтимоий қобилиятларидан таркиб топган мураккаб психологик тузилма сифатида талқин қилади ва уни амалий фаолиятга йўналтирилган компетенциялар мажмуи сифатида изоҳлайди. Ушбу моделда эмоцияларни англаш ва бошқариш фақат ички ҳиссий жараён эмас, балки муомала, ҳамкорлик, лидерлик, мотивация ва ижтимоий муносабатларда самарали фаолиятнинг асосий омиллари сифатида қаралади. Големан эмоционал интеллектни икки йирик блокка: шахсий компетенциялар (ўзини англаш, ўзини бошқариш, ички мотивация) ва ижтимоий компетенцияларга

(эмпатия, ижтимоий кўникмалар) ажратиб, ҳар бирини амалий вазиятларда намоён бўладиган аниқ психологик қобилиятлар билан тушунтиради. Шу тариқа, Големан модели таълим, бошқарув, психология ва ижтимоий фаолиятда эмоционал интеллектни ривожлантириш учун аниқ механизмлар ва самарали компетенциялар тизимини таклиф қилувчи муҳим назарий-амалий асос сифатида эътироф этилади.

Шахсий компетенциялар Даниел Големан моделида эмоционал интеллектнинг инсоннинг ички ҳиссий дунёси, ўзини англаш ва ўзини бошқариш қобилияти билан боғлиқ ўзак йўналишларини ташкил этади. Биринчи компетенция – ўзини англаш (self-awareness) шахснинг ўз ҳис-туйғулари, ички ҳолати, кучли ва заиф томонларини таниши, эмоционал ўзгаришларни ўзида кузата олиши ва уларнинг сабабларини англаш қобилиятини белгилайди. Иккинчи компетенция – ўзини бошқариш (self-regulation) инсоннинг ўз эмоционал реакцияларини назорат қилиш, салбий ҳис-туйғулар таъсирини камайтириш, стрессга бардошли бўлиш ва вазиятга мос равишда мувозанатли муносабат билдириш қобилиятини қамраб олади. Учинчи компетенция – ички мотивация (motivation) шахснинг ички рағбат, мақсадга интилиш, барқарор қизиқиш ва шахсий ривожга бўлган интилишини акс эттириб, инсонни муваффақият қаратилган фаолиятга ундайди. Ушбу уч компетенция ўзаро боғлиқ ҳолда инсоннинг ички эмоционал барқарорлиги, ўзини англаш маданияти ва самарали фаолият юритиш қобилиятини шакллантиради ҳамда таълим жараёнида ўқувчи ва ўқитувчининг шахсий камолотида асосий психологик пойдевор вазифасини бажаради.

Ижтимоий компетенциялар Даниел Големан моделида эмоционал интеллектнинг шахслараро муносабатларда намоён бўладиган муҳим йўналишларини ташкил этади ва инсоннинг жамоа билан самарали мулоқот қилиш, бошқаларни тушуниш ва ижтимоий вазиятларда мослашувчан бўлиш қобилиятини қамраб олади. Биринчи йўналиш эмпатия (empathy) шахснинг бошқаларнинг ҳис-туйғуларини англаш, уларнинг ички ҳолатига таъсирчан муносабатда бўлиш ва эмоцияларга сезгирлик билан жавоб қайтариш қобилиятини англатади. Эмпатия ижтимоий муносабатларда нафақат хурсандчилик ва дардни ҳис этиш, балки инсоннинг эҳтиёж ва интилишларини чуқур англаш, қийин вазиятларда қўллаб-қувватлаш ва конструктив мулоқотни таъминлашнинг асосий психологик механизми ҳисобланади. Иккинчи йўналиш ижтимоий кўникмалар (social skills) шахснинг мулоқот қилиш маданияти, жамоада ишлаш, можароларни ҳал қилиш, муносабат ўрнатиш, бошқарув ва лидерлик қобилияти каби амалиётга йўналтирилган кенг ижтимоий қобилиятларни ўз ичига олади. Таълимда ижтимоий компетенциялар ўқувчилар ўртасида ҳамжиҳатлик, ўзаро ҳурмат, биргаликда

ишлаш ва тўғри мулоқот маданиятини шакллантиради; ўқитувчи учун эса синфда ижобий психологик муҳит яратиш, ўқувчиларнинг эҳтиёжларини тўғри англаш ва педагогик ишлар самарадорлигини оширишга хизмат қилади.

Мактаб ва университет муҳиtida эмоционал интеллектни ривожлантириш имкониятлари ўқув жараёнида шахснинг ҳиссий барқарорлиги, мулоқот маданияти, жамоада ишлаш қўникмалари ва ижтимоий мослашувини шакллантириш учун кенг амалий шароит яратади. Мактаб таълимида эмоционал интеллектни ривожлантириш, аввало, ўқитувчи-ўқувчи ва ўқувчи-ўқувчи муносабатларида эмпатия, ўзаро ҳурмат ва ҳамжиҳатликни қучайтириш орқали амалга ошади; бу жараёнда синфда эмоционал хавфсиз муҳит яратиш, рефлексия машқлари, ролли ўйинлар, просоциал фаолликка йўналтирилган топшириқлар самарали ҳисобланади. Университет босқичида эса талабаларнинг шахсий ва касбий ривожини қўллаб-қувватлаш мақсадида эмоционал интеллект тренинглари, конфликт менежменти бўйича машғулотлар, гуруҳли талкин ва дискуссиялар, стрессни бошқариш технологиялари ҳамда эмпатик мулоқот асосида қурилган педагогик ёндашувлар кенг қўлланилади. Бундан ташқари, ҳар икки таълим босқичида ўқитувчининг ўз эмоционал ҳолатини бошқара олиши, ўқувчиларнинг ҳис-туйғуларини тўғри англай олиши ва конструктив мулоқот орқали муносабатларни бошқара билиши эмоционал интеллектни ижтимоий-психологик муҳитда изчил ривожлантиришга хизмат қилади. Шу тариқа, мактаб ва университет муҳити эмоционал интеллектни шакллантириш учун зарур бўлган дидактик, психологик ва ижтимоий имкониятларни бирлаштирган самарали майдон бўлиб хизмат қилади.

Эмпатия ва эмоционал интеллект концепцияларининг ўзаро уйғунлиги инсоннинг ҳиссий-ижтимоий ривожини комплекс тарзда таъминлайдиган ягона психологик механизм сифатида намоён бўлади. Эмпатия инсонга бошқа шахснинг ҳолатини ҳис этиш ва унинг ички кечинмаларини англаш имконини берса, эмоционал интеллект ушбу ҳис-туйғуларни тўғри бошқариш, муносабатларда конструктив қўллаш ва ижтимоий вазиятларда тўғри қарор қабул қилишни таъминлайди. Шу жиҳатдан, эмпатия эмоционал идрокнинг эмоционал-ҳиссий асосини яратса, эмоционал интеллект уни когнитив қайта ишлаш ва ҳуқ-атворда ифода этиш механизмлари билан тўлдиради. Ушбу икки феноменнинг интегратив табиати таълим жараёнида ўқувчи ва ўқитувчи ўртасидаги мулоқотни самарали ташкил этиш, эмоционал хавфсиз муҳит яратиш, жамоавий ҳамжиҳатлик ва ўзаро ҳурматни мустаҳкамлашда муҳим аҳамият касб этади.

Даниел Големан моделида эмпатия эмоционал интеллектнинг энг муҳим ижтимоий компетенцияларидан бири сифатида қаралади ва инсоннинг бошқаларнинг ҳис-туйғуларини англай олиши, уларнинг эҳтиёжларини тўғри қабул қилиши ҳамда мулоқотда ҳассослик билан муносабат билдириши орқали намоён бўлади. Големан фикрига кўра, шахс қанчалик эмпатик бўлса, у ижтимоий муносабатларда шунчалик муваффақиятли бўлади, чунки эмпатия инсонга ўзаро тушуниш, ишонч ва ҳамжиҳатликни таъминловчи асосий механизмларни тақдим этади. Таълим жараёнида бу жиҳат ўқитувчига ўқувчиларнинг эмоционал ҳолатини тўғри англаш, уларнинг эҳтиёжларига сезгирлик билан ёндашиш ва ўқув муҳитини барқарорлаштириш имконини беради. Демак, Големан моделида эмпатия эмоционал интеллектнинг марказий психологик асоси бўлиб, барча ижтимоий компетенцияларнинг пойдеворини ташкил этади.

Эмоционал бошқарув эмпатик хулқ-атворнинг шаклланиши ва барқарор намоён бўлиши учун зарур психологик асос бўлиб хизмат қилади. Чунки инсон бошқаларнинг ҳис-туйғуларини тўғри қабул қилиши ва уларга ёрдам бериши учун аввало ўзининг эмоционал ҳолатини назорат қила олиши лозим. Агар шахс ҳиссий жавобларини бошқара олмаса, у бошқаларнинг ҳолатига нисбатан адекват муносабат билдиришда қийналади, ортиқча таъсирланиш ёки хато хулоса чиқариш эҳтимоли юқори бўлади. Эмоционал бошқарув орқали инсон вазиятга мос равишда тинч, мувозанатли ва конструктив эмоционал жавоб беради, бу эса эмпатик хулқ-атвор, яъни ёрдам, қўллаб-қувватлаш, дипломатик муносабат ва конфликтларни юмшатишнинг асосий шартларидан бири ҳисобланади.

Нейропедагогик нуқтаи назарда эмпатия ва эмоционал интеллект ягона когнитив-эмоционал тизим сифатида ишлайди, чунки уларнинг нейрон асослари бир-бири билан узвий боғланган. Ойна нейронлар тизими, амигдала, инсула ва префронтал қаватдаги фаолият инсонда ҳиссий резонанс ва унинг ақлий қайта ишланишини бир вақтнинг ўзида таъминлайди. Эмпатия бошқаларнинг эмоционал ҳолатини қабул қилиш ва ҳис қилишга имконият берса, эмоционал интеллект ушбу ҳолатни таҳлил қилиш ва унга мос хулқ-атворни танлаш механизмларини таъминлайди. Нейропедагогика шу жиҳатдан ушбу феноменларни интеграл жараён сифатида кўриб, таълимда эмоционал-ижтимоий компетенцияларни ривожлантириш учун когнитив, аффектив ва ахлокий механизмларни уйғун қўллашни таклиф қилади.

Ижтимоий когниция, эмоционал идрок ва мулоқот маданияти ўзаро узвий боғлиқ бўлиб, инсоннинг атрофдагиларни қандай қабул қилиши, улар билан қай тарзда муносабат ўрнатиши ва ижтимоий вазиятларни қандай баҳолашини белгилайди. Эмпатия эмоционал идрокнинг асоси сифатида

бошқаларнинг ҳис-туйғуларини англашни таъминласа, эмоционал интеллект мулоқотдаги муносабатни тўғри бошқариш, ўз ҳис-туйғуларини назорат қилиш ва конструктив мулоқот олиб бориш қобилиятини ривожлантиради. Бу жараёнлар ижтимоий когнития билан чамбарчас боғлиқ, чунки инсоннинг вазият ҳақидаги фикрий тасаввури, бошқаларнинг мотивлари ва эҳтиёжларини тушуниш қобилияти психологик мулоқотнинг сифатига бевосита таъсир қилади. Таълимда бу ҳолат ўқувчилар ўртасида ҳамжихатлик, ўқитувчи-ўқувчи муносабатларида ишонч, эмоционал хавфсизлик ва ижтимоий фаолликни таъминлайдиган асосий омил сифатида намоён бўлади.

Хулоса сифатида айтиш мумкинки, эмпатия ва эмоционал интеллект концепцияларининг ўзаро уйғунлиги инсоннинг ҳиссий-ижтимоий ривожини комплекс тарзда таъминлайдиган ягона психологик тизимни шакллантиради. Эмпатия эмоционал идрок ва ҳиссий сезгирликни таъминласа, эмоционал интеллект бу жараёнда ақлий таҳлил, эмоционал бошқарув ва муносабатларда тўғри ҳулқ-атвори танлаш билан бойитади. Нейропедагогик нуқтаи назарда ушбу феноменлар бирлашган когнитив-аффектив механизмлар орқали амал қилади ва таълим жараёнида мулоқот маданияти, ҳамкорлик, эмоционал хавфсизлик ва ижтимоий англашувни ривожлантиришда ҳал қилувчи аҳамиятга эга. Шу боис ўқув муҳитида эмпатия ва эмоционал интеллектни биргаликда ривожлантириш шахснинг барқарор эмоционал ҳолати, ижтимоий масъулияти ва муносабатлардаги муваффақиятини таъминловчи стратегик педагогик вазифа ҳисобланади.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. Майер Дж. Д., Саловей П. Emotional Intelligence // Imagination, Cognition and Personality. – 1990.
2. Големан Д. Эмоциональный интеллект. – Москва: АСТ, 2008.
3. Хоффман Ж. Эмпатия и моральное развитие. – Москва: Педагогика-Пресс, 2003.
4. Айзенберг Н., Мьюсселмен П. Prosocial Development in Children. – New York: Springer, 1989.
5. Десети Ж., Жексон Ф. The functional architecture of human empathy // Behavioral and Cognitive Neuroscience Reviews. – 2004.
6. Леду Ж. Эмоциональный мозг. – Санкт-Петербург: Питер, 2019.

ГЛОБАЛЛАШУВ ЖАРАЁНИДА МАКТАБ РАҲБАРЛАРИНИНГ СТРАТЕГИК БОШҚАРУВ САЛОҲИЯТИНИ ОШИРИШДА СЕЛФ-МЕНЕЖМЕНТ ЁНДАШУВИ МУҲИМ ОМИЛ СИФАТИДА

Кудиярова Г.И.

ТПМИ Қарақалпақстан филиали эркин изланувчиси

Таянч сўзлар: мактаб раҳбари, стратегик бошқарув, стратегик фикрлаш, прогноз қилиш, қарор қабул қилиш, инновация, селф-менежмент, таълим самарадорлиги.

Ключевые слова: руководитель школы, стратегическое управление, стратегическое мышление, прогнозирование, принятие решений, инновации, самоуправление, эффективность образования.

Key words: school leader, strategic management, strategic thinking, forecasting, decision-making, innovation, self-management, educational effectiveness.

РЕЗЮМЕ:

Мақолада умумтаълим мактаблари раҳбарларининг стратегик бошқарув салоҳиятини ривожлантириш жараёнида селф-менежмент ёндашувининг илмий-назарий ва амалий аҳамияти таҳлил қилинган. Замонавий глобаллашув ва рақамлашган жамият шароитида мактаб раҳбарлари учун стратегик фикрлаш, прогноз қилиш, оқилона қарор қабул қилиш ва инновацияларни жорий этиш кўникмалари муҳим омил сифатида белгиланган.

РЕЗЮМЕ:

В статье анализируется научно-теоретическая и практическая значимость использования подхода селф-менеджмента в процессе развития стратегического управленческого потенциала руководителей общеобразовательных школ. В условиях современной глобализации и цифрового общества стратегическое мышление, прогнозирование, принятие обоснованных решений и внедрение инноваций определяются как важные факторы для руководителей школ.

SUMMARY:

The article analyzes the scientific-theoretical and practical significance of applying the self-management approach in the development of strategic management capacity of general education school leaders. In the context of modern globalization and the digital society, strategic thinking, forecasting, sound decision-making, and the implementation of innovations are identified as key factors for school leaders.

Бугунги кунда ижтимоий ва иқтисодиёт соҳаларнинг жадал ривожланиши натижасида мактаб раҳбарларининг стратегик бошқарув салоҳиятини

ошириш масаласи долзарб ҳисобланади. Чунки, бу каби жадал ривожланишда таълим муассасалари раҳбарлари ташкилотчилик ва бошқарувга оид фаолиятида, келажакни кўзлаган ҳолда фикрлаш, фаолиятни ривожлантиришга ёрдам берадиган ғояларни амалга татбиқ этиш, қисқа, ўрта ва узоқ муддатли мақсадларга эришиш учун аниқ манзилли қарорлар қабул қилишга оид салоҳиятига эга бўлиши талаб этилади. Бунда мактаб раҳбарининг истикболли бошқарув салоҳиятини замонга мос равишда ривожлантириб бориш учун таълим-тарбия сифатини оширишнинг муҳим омили сифатида ифодаланади [1, 4].

Бу каби натижаларга эришиш жараёнида селф-менежмент ёндашувининг аҳамияти муҳимдир. Селф-менежмент асосида раҳбарлар ўз-ўзини ташкил этиши, вақтдан унумли фойдалана олиши, инсон капитали сифатида ўзининг мавжуд ресурсларини мақсадли йўналтириши, касбий ва шахсий ривожланишига оид фаолиятни амалга ошира олишини англатади. Бунинг натижасида эса, кам куч сарфлаган ҳолда катта натижаларга эришиш ва ўз навбатида юқори самарадорликка эришиши мумкин. Шу нуқтаи назардан, ушбу мақолада мактаб раҳбарларининг бошқарувга оид, яъни стратегик бошқарув салоҳиятини оширишда селф-менежмент ёндашувининг илмий-назарий ҳамда амалий аҳамияти кўриб чиқилади. Мақола доирасидаги тадқиқотнинг асосий мақсади – селф-менежмент ёндашувини асосида мактаб раҳбарларининг стратегик жиҳатдан манзилли бошқарув салоҳиятини оширишнинг илмий-назарий асосларини таҳлил қилиш ҳамда уларни мактаб раҳбарларининг фаолиятига оид амалий жараёнларга жорий этиш йўналишларини аниқлаштириб беришдан иборат [2, 3, 6].

Стратегик бошқарув – бу мактаб фаолиятида узоқ муддатли мақсадларни қўйиш, мавжуд ресурслардан унумли фойдаланиш ва ташқи муҳит таъсирида юз берадиган ўзгаришларга мос келадиган барқарор ривожланишга эришишга қаратилган бошқарув фаолияти ҳисобланади. У амалдаги бошқарув усулларида фарқ қилиб, фақатгина ҳар куни бажариладиган вазифаларни бажариш билан чекланиб қолмасдан, келажакдаги ишларни режалаштириш ва унга эришиш стратегиясини тайёрлашга йўналтириш билан муҳимдир [5, 6].

Мактабни стратегик бошқарувнинг асосий моҳияти – бу, ўқув жараёнини ривожлантиришда узоқ муддатли мақсадларни кўзлаш, мактаб фаолиятига янги ғояларни жорий этиш ва таълим сифатини оширишга эришишдир. Мактаб раҳбарлари стратегик бошқарув салоҳиятини ошириш орқали мактабнинг миссиясини белгилайди ҳамда устувор вазифаларни аниқлаштиради ҳамда ўқитувчилар билан бирга ўқувчиларнинг имкониятларини тўлиқ рўёбга чиқаради [6].

Стратегик бошқарув мактабларда қуйидаги вазифаларни амалга оширишда муҳим аҳамиятга эга:

Мақсад ва йўналишни белгилаш. Мактабнинг асосий мақсади ва вазифаларидан келиб чиқиб, узоқ муддатли стратегиясини ишлаб чиқиш ҳамда уни амалга ошириш механизмларини аниқлаш.

Инновацион ривожланишни таъминлаш. Рақамлаштирилган жамият ва таълимга мос технологиялар бўйича халқаро тажрибаларни ўрганиш орқали янги педагогик методларни амалиётга жорий этиш.

Ресурсларни самарали бошқариш. Мактаб раҳбарлари бирор истиқболли ишларни амалга оширишда мавжуд ресурсларга таяниш ҳамда мавжуд ресурслар асосида юқори натижаларга эришиш мумкин бўлган ишларни режалаштириш.

Муҳитга мослашиш. Глобаллашув ва рақамлашган жамиятдаги ижтимоий-иқтисодий ҳамда ҳуқуқий ўзгаришлар шароитида умумтаълим мактабларининг барқарор ривожланишга оид фаолиятини таъминлашга эришиш.

Самарадорликни баҳолаш. Мактабдаги ўқув жараёни фаолиятига оид натижаларни таҳлил қилиш ва улар асосида зарурий таҳрирлаш, тузатиш ишларини амалга ошириш.

Бундан кўриш мумкинки, стратегик бошқарув умумтаълим мактабларида самарали раҳбарлик қилишнинг асосий шартларидан бири ҳисобланади. Бу мактабда ўқув жараёнининг барқарорлиги ва сифатни оширишни таъминлаш билан бирга, мактабнинг умумий узлуксиз таълим тизимидаги нуфузини ошириш ҳамда келгусида рақамлаштирилган таълим муҳитида рақобатбардошлик муҳитини шакллантиришга ёрдам беради.

Мактаб раҳбарларининг самарали бошқарув фаолияти асосан, уларнинг ишларни қисқа, ўрта ва ўзоқ муддатларга ишларни режалаштира олиши ҳамда бунда ишларни режалаштиришда стратегик салоҳиятнинг мавжудлигига боғлиқ. Бу салоҳият мактаб раҳбарларининг ўзнинг функционал вазифаларини бажариши билан бирга узоқ муддатли мақсадларни белгилаши, истиқболни кўра билиши, уларга эришиш йўллари аниқлай олиш каби қобилиятларига хизмат қилади. Шундай кўникмалар қуйидагиларни ўз ичига олади:

1. Стратегик фикрлаш. Мактаб раҳбарлари стратегик жиҳатдан самарали фикрлай олиши орқали мактабларнинг асосий миссиясини белгилайди, ўқув жараёнини истиқболни кўзлаган ҳолда амалга ошириш назарда тутилади. Стратегик фикрлаш мактаб раҳбарларидан тизимли равишда таҳлил қилиш, умумий жиҳатдан ифодаланадиган манзарани кўра олиши ҳамда кам аҳамиятга эга бўлиши мумкин бўлган қарорларни ҳам катта мақсадлар билан бирга баробар амалга ошириши кўзда тутилади.

2. Прогноз қилиш. Бугунги кунда таълим тизими тез ўзгариб бораётган бир даврда мактаб раҳбарлари келгусидаги мавжуд бўлиши мумкин бўлган эҳтимолий имкониятлар ҳамда ўз навбатида юз бериши мумкин бўлган хавф-хатарларни олдиндан кўра билиши зарур. Прогноз қилиш натижасида янги имкониятлар, педагогик тенденциялар, рақамлаштирилган таълим муҳитига мос технологияларнинг таъсири ҳамда давлат ва жамиятнинг эҳтиёжлари олдиндан башорат қилинади. Бу эса мактабнинг замон билан бирга ҳамнафас ривожланишига ёрдам беради.

3. Қарор қабул қилиш. Мактабни стратегик бошқарув давомида зарурий қарорлар қабул қилиш салоҳияти алоҳида аҳамиятга эга. Мактабнинг раҳбарлари турли хил шароитларда асосли, тезкор ҳамда оқилона қарорлар қабул қилиши муҳим аҳамият касб этади. Бунда фактлар ва таҳлилларга асосланиш билан бирга, мактаб жамоасининг имкониятлари ҳам ҳисобга олинади. Чунки, самарали қарор қабул қилиш мактаб фаолиятидаги барқарор ривожланиш тенденциясининг сақланиб қолишини таъминлайди.

4. Инновацияларни жорий этиш. Замонавий жамиятда рақобатбардошлик муҳитини сақлаб туриш ва уни ривожлантириш ҳамда янгиликларни касбий фаолиятга жорий этиб бориш билан чамбарчас боғлиқдир. Мактаб раҳбарлари янги рақамли технологияларни ўзининг касбий фаолиятида қўллаш, электрон таълим ресурсларидан тизимли фойдаланиш ҳамда жаҳондаги мавжуд тажрибалардан фойдаланган ҳолда ўзининг иш фаолияти сифатини оширишга эришиши мумкин. Бу каби инновацияларни касбий фаолиятга, мактаб фаолиятига жорий этиш ўқитувчи ва ўқувчиларнинг таълим бериш ва таълим олишга бўлган мотивациясини оширишга хизмат қилади.

Бундан келиб чиқиб, мактаб раҳбарлари учун стратегик фикрлаш, прогноз қилиш, қарор қабул қилиш ва инновацияларни жорий этиш каби бошқарувга оид салоҳиятини ошириш мактабнинг истикболли ривожланиши учун асосий шарт ҳисобланади.

Шунингдек, мактаб раҳбарларининг касбий ва шахсий фаолиятида селф-менежментнинг ўрнини ҳам аниқроқ маънода кўриб чиқиш мумкин. Бунда мактаб раҳбарлари фаолиятининг самарадорлиги ташкилий ва маъмурий қобилиятлар билангина чекланиб қолмасдан, унинг муваффақияти асосан шахсий жиҳатдан ривожланишини бошқара олиши, яъни селф-менежмент кўникмаларига эғалигига боғлиқ деб таъкидлаш мумкин. Селф-менежмент, бу мактаб раҳбарининг ўзини-ўзи бошқарган ҳолда шахсий ресурслари сифатида вақт ва имкониятларини самарали тақсимлай олиши, ички интизом ва мотивация асосида касбий ривожланишини таъминлай олиш жараёнидир.

Мактаб раҳбарларининг касбий фаолияти давомида селф-менежмент фойдаланиш қуйидаги йўналишларда намоён бўлади. Хусусан, мактаб раҳбарларининг кунлик иш фаолияти тартиби ҳамда шахсий ҳаёти ва шахсий ривожланишига оид фаолияти билан кўринади. Селф-менежмент эса, унга касбий фаолияти ва шахсий ҳаётидаги устуворликларни белгилаш, аҳамияти паст бўлган ишларни камайтириш ҳамда асосий мақсадга қаратилган самарали иш режасини ташкил қилиш имконини беради. Шунингдек, раҳбарларнинг саломатлиги, психологик барқарорлиги, иш фаолиятига ижобий муносабати унинг касбий фаолияти самарадорлигига бевосита таъсир қилади. Селф-менежмент орқали мактаб раҳбарлари ўзининг ички салоҳиятини сақлайди, стрессни бошқариш ва энергияни тиклаш усулларида фойдаланади.

Таҳлиллар шуни кўрсатадики, мактаб раҳбарларининг стратегик бошқарув салоҳиятини ошириш уларнинг таълим жараёнини барқарор ривожланишини ташкил этишида муҳим аҳамият касб этади. Стратегик фикрлаш, прогноз қилиш, самарали қарорлар қабул қилиш ҳамда замонавий тажрибаларни амалиётга жорий этиш каби кўникмалар мактабнинг истиқболли ривожланишини таъминлайди. Бунда селф-менежмент ёндашуви салмоқли вазифани бажаради. У мактаб раҳбарининг касбий ва шахсий ресурсларини самарали йўналтириши, ички интизомини сақлаши ва касбий ривожланишини таъминлаши орқали умумий бошқарув самарадорлигини оширади. Шу боис, селф-менежмент мактаб раҳбарлари учун стратегик бошқарув салоҳиятини ривожлантиришда асосий омил сифатида қаралиши зарур.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. Бекбоев Ш., Абдуллаева Г. Таълим муассасаларини бошқаришда инновацион ёндашувлар. – Тошкент: Fan va texnologiya, 2020. – 196 б.
2. Друкер П.Ф. Эффективный руководитель. – М.: Вильямс, 2007. – 256 с.
3. Миронова Е.В. Управление образовательной организацией: теория и практика. – М.: Академия, 2016. – 278 с.
4. Назаров Қ.Н. Педагогик менежмент асослари. – Тошкент: Иқтисод-молия, 2018. – 240 б.
5. Фатхутдинов Р.А. Стратегический менеджмент. – М.: Дело, 2005. – 448 с.
6. Хейфец Б.А. Стратегическое управление развитием образовательных организаций. – М.: Изд-во Юрайт, 2019. – 312 с.

TALABALARDA MENTAL DUNYOQARASHNI RIVOJLANTIRISHDA OILA –JAMIYATNING ASOSIY IJTIMOIY BO‘G‘INI SIFATIDA.

Xushbaqov D.Q.

O‘zbekiston Milliy universiteti o‘qituvchisi

Tayanch so‘zlar: talabalar, oila ta‘lim, tarbiya, qadriyat, jamiyat, ilm-fan, sport, madaniyat, axloq va ma‘rifat, ma‘naviyat, ozodlik, erkin fuqarolik.

Ключевые слова: студенты, семья, образование, воспитание, ценности, общество, наука, спорт, культура, этика и просвещение, духовность, свобода, свободное гражданство.

Key words: students, family, education, upbringing, values, society, science, sports, culture, ethics and enlightenment, spirituality, freedom, free citizenship.

РЕЗЮМЕ:

Ushbu maqolada Oilada ma'naviy va jismoniy yetuk avlodni tarbiyalash yoshlarni oilaviy hayot qurishga tayyorlash, zamonaviy kasb-hunar sirlari bilan qurollantirish lozimligi zarur. Bunda Vazirlar Mahkamasining 2017-yil 5-iyuldagi "Oilada tibbiy madaniyatni oshirish, ayollarning sog'ligini mustahkamlash, sog'lom avlod tug'ilishi va uni tarbiyalashning ustivor yo'nalishlarini amalga oshirishning maqsadli dasturi to'g'risida" gi 242-sonli qarorining bajarilishi talaba yoshlarning ma'naviy-axloqiy sifatlarini oshirish sohasiga yo'naltirilganligi bilan muhim ahamiyatga ega.

РЕЗЮМЕ:

В статье подчеркивается необходимость воспитания в семье духовно и физически зрелого поколения, подготовки молодежи к семейной жизни, вооружения ее секретами современных профессий. В этой связи большое значение имеет реализация Постановления Кабинета Министров от 5 июля 2017 года № 242 «О Целевой программе по реализации приоритетных направлений повышения медицинской культуры в семье, укрепления здоровья женщин и воспитания здорового поколения», направленного на совершенствование духовно-нравственных качеств учащейся молодежи.

SUMMARY:

This article emphasizes that raising a spiritually and physically mature generation in the family is necessary to prepare young people for family life, to arm them with modern professional skills. In this regard, the implementation of the Resolution of the Cabinet of Ministers of July 5, 2017 No. 242 "On the Targeted Program for Implementing Priority Areas of Improving Medical Culture in the Family, Strengthening Women's Health, and Raising a Healthy Generation" is of great importance, as it is focused on improving the spiritual and moral qualities of young students.

Ushbu maqolada talabalarda mental dunyoqarashni rivojlantirishda bir qancha tarbiyaviy funksiyalar(vazifalar) mavjudki, shulardan biri, oila tarbiyasida oila a'zolari o'rtadagi munosabatlarni barqarorlashtirish hisoblanadi.

Oila – jamiyatning asosiy ijtimoiy bo'g'ini sifatida. Oila va uning vazifalari. Oila- jamiyatning boshlang'ich ijtimoiy bo'g'inidir. U o'zida oila a'zolarining ehtiyojlari, qiziqishlari, mayllari, tarbiyasi va boshqa ijtimoiy faoliyat turlarini aks ettiradi. Ota-onalarning bola shaxsiga ilmiy dunyoqarash asoslari, ma'naviy-axloqiy, nafosat, mehnat va boshqa ijtimoiy omillarni shakllantirish maqsadida tizimli ta'sir ko'rsatish jarayoniga oilaviy tarbiya deyiladi.

Mamlakatimiz Konstitutsiyasida oilaning ijtimoiy maqomi aniq belgilab qo'yilgani, shu asosda Oila, Fuqarolik, Uy-joy kodekslari va boshqa zarur qonun hujjatlari qabul qilinib, bu borada tegishli huquqiy poydevor yaratilgan-ni ham bu fikrni tasdiqlaydi.

Oila har qaysi jamiyatning kichik bo'g'inidir, oilalar birlashib, jamiyatni tashkil etadi. Oila farovonligi-milliy farovonlik asosi hisoblanadi. Inson shaxsini shakllantirish oildan boshlanadi, shu bilan birga oila-murakkab ijtimoiy guruh bo'lib, biologik, ijtimoiy, axloqiy, mafkuraviy va ruhiy munosabatlarning birlashuvi natijasida vujudga keladi. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 25-maydagi PF-3434-raqamli farmoni va unda ko'zda tutilgan maqsad va vazifalarni bajarilishi bo'yicha bugungi kunda respublikamizda qator ijobiy ishlar amalga oshirilmoqda. jamiyatdagi o'zgarishlar oilaga ta'sirini ko'rsatganidek, oiladagi o'zgarishlar ham jamiyatga o'z ta'sirini ko'rsatadi, oila davlatning, jamiyatning asosiy tayanchi, uning mustahkamligi, tinch-totuvligi, farovonligi va barqarorligidan jamiyat mafaatdor bo'ladi. Oilada ma'naviy va jismoniy yetuk avlodni tarbiyalash yoshlarni oilaviy hayot qurishga tayyorlash, zamonaviy kasb-hunar sirlari bilan qurollantirish lozimligi zarur. Bunda Vazirlar Mahkamasining 2017-yil 5-iyuldagi "Oilada tibbiy madaniyatni oshirish, ayollarning sog'ligini mustahkamlash, sog'lom avlod tug'ilishi va uni tarbiyalashning ustivor yo'nalishlarini amalga oshirishning maqsadli dasturi to'g'risida " gi 242-sonli qarorining bajarilishi muhim ahamiyat kasb etadi. Oilashunos olimlar: D. Aabdullaeva, N. Islomova, F. Xabibullaevlar tomonidan oilaning asosiy funksiyalari turlicha tasniflangan:

Bu o'rinda oilaning xo'jalik-maishiy va emotsional va ijtimoiy-psixologik ehtiyojlarni qondiruvchi funksiyalari; oilaning iqtisodiy funksiyasi - oila iqtisodi, byudjeti, daromadi, kundalik xarajati; oilaning reproduktiv funksiyasi (jamiyatning biologi uzluksizligini taminlash); oilaning tarbiyaviy funksiyasi – oila a'zolarining aqliy, jismoniy, axloqiy, estetik tarbiyasiga asos solinishi.

Mustaqillikka erishganimizdan so'ng milliy qadriyatlarimizning tiklanishi va xalqimiz azaldan e'zozlab kelayotgan milliy urf-odatlarimiz an'analарimizning

bu boradagi ahamiyati; jamiyatning komil fuqarosini shakllantirish, tarbiyalash hozirgi zamon oilasining muhim funksiyasi darajasiga kiritilgan.

Vazirlar Mahkamasining 2017- yil 25-avgustdagi “Nikohlanuvchi shaxslarni tibbiy ko'rikdan o'tkazish tartibini takomillashtirish to'g'risida”gi 365- sonli qarori, 20162- yil 5-iyuldagi “Oilada tibbiy madaniyatni oshirish, ayollarning sog'ligini mustahkamlash, sog'lom avlod tug'ilishi va uni tarbiyalashning ustivor yo'nalashlarini amalga oshirishning maqsadli dasturini takomillashtirish to'g'risida”gi 242- sonli qarorlarining amalda bajarilishi jamiyatimizdagi oilalarning mustahkamlanishi va sog'lom avlod tug'ilishi kabi muammolar yechimini topishga qaratilgan.

Oila – uni xarakterlovchi turli mezonlarga ko'ra : to'liq, noto'liq va qayta:

1- dan, to'liqligiga ko'ra:

1- dan, bo'g'inlar soniga ko'ra: nulear (ota –ona va bolalardan

1- iborat) va ko'p bo'g'inli (ikki va undan ortiq avloddan iborat oila a'zolari birga yashovchi) oilalar.

1- dan, bolalar soniga ko'ra:

1- dan, er-xotinning ijtimoiy kelib chiqishiga ko'ra;

1- dan , er-xotinning ma'lumot saviyasiga ko'ra;

1- dan, regional jihatlariga ko'ra farqlanadi.

Oilada asosan quyidagi omillarga tayaniladi: ruhiy xotirjamlik, samimiylik munosabatlarining shakllangan bo'lishi, ota-onaning obro'si yuqori darajadali, bolalarga talab qo'yishda oiladagi kattalar o'rtasidagi birlikning saqlanishi, bola shaxsini mehnatda tarbiyalashda alohida e'tibor berish lozimligidir. Oilaning iqtisodiy, reproduktiv, kommunikativ, rekreativ, tarbiyaviy funksiyalarida jamiyatning, davlatning ahamiyati beqiyos. Jamiyatning komil fuqarosini shakllantirish, tarbiyalash hozirgi zamon oilasining muhim funksiyasi darajasiga kiradi. yordam beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 17.06.2017-yildagi PF-3434- sonli “O'zbekiston respublikasi oliy ta'limi tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida”gi Farmoni

2. Xudayqulov X.J. Boboqulova D.M. Pedagogika O'quv qo'llanma / Oliy ta'lim muassasalari uchun darslik. – Toshkent: “Innovatsiya-Zië”, 2021y.

3. Axrorova Z. B. (2023). Mahmudxo'ja Behbudiyning Ma'naviyaxloqiy tarbiyaga oid qarashlari. Academic research in educational sciences, 5(NUU Conference 2)

4. Allayarova S. N. Talabalarni ilmiy tadqiqot faoliyatiga yo'naltirishning dolzarb masalalari. Sovremennoye obrazovaniye (Uzbekistan). 2021. – №. 5 (102).S. 17-25.

5. Ishmuhammedov R., Yuldashev M. Ta'lim va tarbiyada innnavayion pedagogik texnologiyalar, (ta'lim tizimi xodimlari, metodistlar, o'qituvchilar, tarbiyachi va murabbiylar uchun o'quv qo'llanma). –Toshkent, 2013.-277-b.

IJTIMOIIY KOMPETENSIYANI RIVOJLANTIRISHDA OILA, BOG‘CHA VA MUHITNING ROLI

Sadikova N.U.

*Nukus Davlat Pedagogika Instituti Maktabgacha tarbiya va
defektologiya kafedrasi assistent o‘qituvchisi*

Tayanch so‘zlar: ijtimoiy kompetentlik, oila, maktabgacha ta’lim, ijtimoiylashuv, ota-onalar kompetentligi, pedagogik hamkorlik.

Ключевые слова: социальная компетентность, семья, дошкольное образование, социализация, компетентность родителей, педагогическое сотрудничество.

Key words: social competence, family, preschool education, socialization, parental competence, pedagogical cooperation.

РЕЗЮМЕ:

Mazkur tadqiqot bolaning ijtimoiy kompetentligini shakllantirishda oilaning va maktabgacha ta’lim tashkilotlarining o‘rni tahlil qilishga bag‘ishlangan. Davlat siyosati va Shavkat Mirziyoyev tashabbuslari kontekstida oilaviy muhitning bolaning ijtimoiy-emotsional rivojlanishidagi ahamiyati yoritiladi. Tadqiqotda ota-onalar kompetentligi, oilaviy munosabatlar sifati hamda pedagogik hamkorlik bolaning ijtimoiylashuvi uchun muhim omillar sifatida asoslanadi. Shuningdek, maktabgacha ta’lim tashkiloti va oilaning sheriklik asosidagi o‘zaro hamkorligi bolaning barqaror rivojlanishini ta’minlovchi shart sifatida e’tirof etiladi.

РЕЗЮМЕ:

Данное исследование посвящено анализу роли семьи и дошкольных образовательных организаций в формировании социальной компетентности ребенка. В контексте государственной политики и инициатив Шавката Мирзиёева освещается значение семейной среды в социально-эмоциональном развитии ребенка. В исследовании компетентность родителей, качество семейных отношений и педагогическое сотрудничество обосновываются как важные факторы социализации ребенка. Также признается, что взаимодействие дошкольной образовательной организации и семьи на основе партнерства является условием обеспечения устойчивого развития ребенка.

SUMMARY:

This study is devoted to the analysis of the role of the family and preschool educational organizations in the formation of a child's social competence. In the context of state policy and Shavkat Mirziyoyev's initiatives, the importance of the family environment in the socio-emotional development of a child is highlighted. In the study, the competence of parents, the quality of family relations, and pedagogical cooperation are substantiated as important factors of child socialization. It is also recognized that the interaction of the preschool educational organization and the family on the basis of partnership is a condition for ensuring the sustainable development of a child.

Jamiyatni kuzatgan har bir kishi so'nggi o'n yilliklarda ijtimoiy, shaxsiy, iqtisodiy, ta'lim va qadriyatlar sohalarida bir qator o'zgarishlarni boshdan kechirganini ko'radi; XXI asr taraqqiyotidagi o'zgarishlar, bir nechta sohalarda, ayniqsa oilada globallashtirish deb ataladigan narsani keltirib chiqaradi. Bu ta'sir uning tuzilishida, shuningdek, an'anaviy ravishda oila bajargan rollar va funksiyalarda o'zgarishlar topib, ancha sezilarli bo'ldi. Masalan, Hurmatli O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev maktabgacha ta'lim muassasalari shunchaki tarbiya maskani emas, balki maktabgacha yoshdagi bolalarning asosiy ko'nikmalarini, shu jumladan, ijtimoiy kompetentligini rivojlantirish muhiti bo'lishi kerakligini ta'kidlaydi. "Davlat siyosati shaxs ijtimoiy rivojlanishining asosi sifatida oilada va maktabgacha ta'lim tashkilotlarida bolalarni tarbiyalash uchun shart-sharoitlar yaratishni taklif etadi," bu esa bolalarni ijtimoiy himoya qilish bo'yicha me'yoriy hujjatlar va Prezident tashabbuslarida o'z aksini topgan.

Prezident mafkuralari va me'yoriy hujjatlar (masalan, PF-185, PF-5938) davlat oilalar va bolalarni ijtimoiy himoya qilishni kuchaytirishini, bolalarni oilaviy muhit va qulay sharoitlarda tarbiyalashni, shu jumladan ota-ona qaramog'idan mahrum bo'lgan bolalarni oilalar va kichik oilaviy uylarga integratsiyalashni rag'batlantirishini tasdiqlaydi. Bu bilvosita bolaning ijtimoiy rivojlanishi uchun oilaviy muhitning muhimligini ta'kidlaydi.

Oilalar - bu odamlar dunyoni va ijtimoiy munosabatlarni o'rganadigan, shaxsiy qadriyatlar va o'ziga xoslik tizimini o'rnatadigan yakuniy joy. Shu ma'noda, bolaning to'laqonli rivojlanishi oilaning o'z farzandlariga nisbatan mas'uliyati va ta'siri bilan belgilanadi. Shuning uchun ham qator psixologik-sotsiologik nazariyalarda bola tarbiyasida oilaning ahamiyatiga alohida e'tibor qaratilgan. Pichardo fikriga ko'ra, har bir oila o'z kutishlariga asoslanib, bolaning atrofdagi ijtimoiy muhitga moslashishida uning xatti-harakatlarini normallashtiradigan munosabatlar va harakatlarni ishlab chiqishda asosiy elementlar sifatida ishlaydigan qadriyatlar, tasdiqlar, ko'rsatmalar va qoidalar tizimini o'rnatadi [5]. Oilada to'g'ri tarbiyalash ota-onalarning o'z g'amxo'rligi, himoyasi, yo'l-yo'rig'i, hurmati, hamdardligi va mehrini yetarli darajada amalga oshirish qobiliyatini anglatadi. Bolaning hissiy, kognitiv va ijtimoiy rivojlanishini shakllantirishda oilaning o'rni beqiyosdir. Xavfsiz birlashtirish, samarali tarbiya va uydagi muhitni rag'batlantirmoq sog'lom rivojlanishga yordam beradi. Biroq, ijtimoiy-iqtisodiy mavqe, oila tuzilishi va ota-onalarning tarbiya uslublari kabi omillar bolalikdagi natijalarga turlicha ta'sir ko'rsatadi. Kelajakdagi raqamli tadqiqotlar ota-onalik, iqtisodiy o'zgarishlar va rivojlanayotgan oila tuzilmalari kabi zamonaviy jamiyat o'zgarishlari bolaning rivojlanishiga qanday ta'sir

ko'rsatishiga qaratilishi lozim. Siyosatchilar va o'qituvchilar ota-onalarga maslahat berish dasturlari va bolalarni himoya qilish siyosati orqali oilalarni qo'llab-quvvatlash uchun harakat qilishlari, barcha bolalar g'amxo'rlik va rivojlanish imkoniyatlarini oladilar kerak. O'z navbatida, Chan va Dobj [2] ishlarida ta'kidlashicha bo'lgani kabi, oila va bolalarni o'rab turgan odamlar tomonidan bolalikdagi ta'lim usullariga ta'sir qiladi va bu ularning rivojlanishini rag'batlantiradi va ularga turli kontekstlarda rivojlanish va o'zaro ta'sir qilish imkonini beradigan odatlarni egallashga yordam beradi. Bu yo'nalishda, yetarli oilaviy ta'lim bolaning to'g'ri farovonligini ta'minlaydi, bu esa jamiyatning kelajakdagi katta yoshli aholisi uchun ruhiy muvozanatning asosi hisoblanadi, shuning uchun uning ijtimoiy kompetentlik yoki bolalarda rivojlanishi mumkin bo'lgan potentsial xulq-atvor muammolari bilan muhim aloqasi mavjud [1].

Bundan tashqari, Parke va Buriel [4] fikriga ko'ra, bolalarning farovonligiga ota-onalar o'rtasidagi munosabatlar va oilaviy dinamika bevositaga ta'sir ko'rsatadi. Ota-onalar o'rtasidagi munosabatlarning sifati bolalarning ijtimoiy-hissiy rivojlanishiga ta'sir qiladi, ularning his-tuyg'ularini boshqarish qobiliyatiga va ularni yengish qobiliyatiga ta'sir qiladi. Shu sababli, madaniyat, his-tuyg'ular va intellektual rivojlanish bilan bog'liq faoliyatlarga ahamiyat berishga intiladigan yaqin oilalar farzandlarida hissiy xatti-harakatlarni yaratishga yordam beradi, shu bilan ularni aqlliyoq qiladi, oilada his-tuyg'ular rivojlanadigan eng dolzarb kontekstni yaratadi. So'nggi tadqiqotlar bu bog'liqlikning oilaviy hayotga va hissiy hamda ijtimoiy muhitga ta'sirini tahlil qilishga harakat qilmoqda. Shuning uchun ota-onalar va bolalar o'rtasidagi o'zaro munosabatlar ijtimoiy rivojlanishning asosi hisoblanadi. Shu nuqtayi nazardan, Echeburuaga [3] ko'ra, ota-onalar tomonidan taqdim etilgan ijtimoiy rag'batlantirish bolalarning ijtimoiy faoliyat darajasi bilan bevosita uyg'unlashadi. Hatto ota-onalarning o'z farzandlari bilan kundalik hayotlarining jihatlari haqida og'zaki muloqot qilish usuli, ko'rsatmalar va ochiq savollar orqali bolalarga o'z muloqotlarini mashq qilishga yordam beradi va ularning ijtimoiy rivojlanishiga hissa qo'shadi Biroq, bolalar bilan ushbu muloqot o'zaro ta'sirlari amalga oshmasa va ota-onalar kundalik oilaviy qiyinchiliklarga duch kelsa, bolalarning xulq-atvoriga va o'z navbatida, oiladagi ota-onalarning psixologik farovonligiga ta'sir qiladi bilimsizlik, noaniqlik, ota-ona stressi va boshqalarni keltirib chiqaradi. Oilada bolalarni ijtimoiylashtirish ikki tomonlama jarayonni o'z ichiga oladi: ota-onalar va boshqa oila a'zolarining bolaga ta'siri, bir tomondan, va bolaning ota-onaga ta'siri. Bu shuni anglatadiki, bola ijtimoiylashuvning muayyan omillari ta'sirini passiv qabul qiladigan obyekt emas. U boshqalar bilan o'zaro ta'sir orqali faol qabul qiladi o'z ijtimoiylashuvida ishtirok etish.

Rivojlanish va ijtimoiy-emotsional nuqtai nazardan, bolalarning xulq-atvoridagi qiyinchiliklar - impulsivlik, yuqori tashvish, diqqatning buzilishi va tajovuzkor reaksiyalar - bola va uning bevosita ijtimoiy muhiti o'rtasidagi moslashmagan o'zaro ta'sirning ko'rsatkichlari sifatida talqin qilinishi mumkin. Ushbu xulq-atvor ko'rinishlari ko'pincha oilaning ishlashini buzadi va bolalar rivojlanadigan uy va ta'lim muhitining sifatini buzadi. Bunday xatti-harakatlar ko'pincha uyda va maktabda kundalik tartib-qoidalarga xalaqit beradigan qarama-qarshi, buzg'unchi yoki ijtimoiy jihatdan nomaqbul harakatlar orqali ifodalanadi va ular kattalarning samarali tartibga solish uchun bevosita imkoniyatlaridan oshib ketishi mumkin. Xulq-atvor, ayniqsa, bolaga yoki atrofdagilarga potensial zarar yetkazish bilan bog'liq bo'lsa va ijtimoiy me'yorlar va shaxslararo munosabatlarning buzilishini aks ettirsa, muammoli bo'ladi. Zamonaviy bog'lanish va ijtimoiy ta'lim doirasida erta bolalik davri ijtimoiy kompetensiyani shakllantirish uchun muhim davr hisoblanadi. Birlamchi g'amxo'rlik qiluvchilar va bog'liqlik arboblari bu jarayonda hissiy xavfsizlik, xulq-atvor yo'nalishi va kognitiv tayanchni ta'minlash orqali asosiy vositachi bo'lib xizmat qiladi. Bog'lanish sifati va ijtimoiy xavfga duchor bo'lish o'rtasidagi dinamik o'zaro ta'sir bolalarning hissiy xabardorligi va tartibga solinishini qo'llab-quvvatlashda ota-onalar ishtirokinining muhimligini, shuningdek, ularning boshqalarning hissiy holatlarini talqin qilish qobiliyatini ta'kidlaydi. Sezgir o'zaro ta'sir va boshqariladigan hissiy qayta ishlash orqali tarbiyachilar ijtimoiy moslashuvchan xatti-harakatlarni o'zlashtirishga hissa qo'shadilar. Ushbu tadqiqotning nazariy yo'nalishini tashkil etuvchi erta yoshdagi bolalar ta'limi kontekstida bolalar o'z-o'zini tartibga solish va shaxslararo munosabatlar ko'nikmalarini rivojlantirishni talab qiladigan yangi ijtimoiy talablarga duch keladilar. Rivojlanishning bu bosqichi ota-onadan ajralish davrida ilgari shakllangan bog'liqlik qonuniyatlarini buzadigan o'tishlar bilan tavsiflanadi. Bunday tajribalar bolalarni keyingi rivojlanish bosqichlarida muvaffaqiyatli moslashish uchun zarur bo'lgan xulq-atvor kompetensiyalarini mashq qilish va mustahkamlashga undaydigan ijtimoiy-emotsional o'sish uchun katalizator vazifasini bajaradi.

Ta'lim tizimi transformatsiyasining zamonaviy sharoitida pedagogik hamjamiyatda oilaviy tarbiya tendensiyalarini tahlil qilishga qiziqish ortib bormoqda. Bolaning ijtimoiylashuvi va shaxsiy rivojlanishining asosiy omili sifatida oilaning ahamiyati tobora yaqqol namoyon bo'lmoqda. Shu munosabat bilan oiladagi ichki munosabatlarni uyg'unlashtirish, ota-onalar kompetentligini rivojlantirish va ota-onalarda bolalar bilan konstruktiv o'zaro munosabatlar ko'nikmalarini shakllantirishga qaratilgan maqsadli ishlar alohida dolzarblik

kasb etadi. Shuni ta'kidlash kerakki, yuqori bandlik sharoitida ko'plab ota-onalar bola bilan to'liq muloqot qilish uchun vaqt tanqisligini boshdan kechiradilar, bu esa oilaviy o'zaro ta'sir madaniyatining torayishiga olib keladi va natijada bola-ota-ona munosabatlarining sifatiga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Bunday vaziyatda pedagoglar oldida oila bilan hamkorlikning bolalarni tarbiyalash va rivojlantirish vazifalarini o'zaro tushunish, qo'llab-quvvatlash va birgalikda hal qilishni ta'minlaydigan shakllarini izlash vazifasi turadi. Bu obyektiv ravishda "bola - pedagog - ota-ona" [9] o'zaro ta'sirining an'anaviy modelini qayta ko'rib chiqish zaruratini keltirib chiqaradi va ota-onalarni maktabgacha ta'lim tashkilotining ta'lim maydoniga teng huquqli sheriklar sifatida kiritishni nazarda tutuvchi yangi yondashuvlarni izlashni dolzarblashtiradi. Maktabgacha ta'lim tashkiloti va oilaning birgalikdagi faoliyati ishonch, manfaatlarni muvofiqlashtirish va ta'lim-tarbiya jarayoni natijalari uchun javobgarlikni taqsimlashga asoslangan sheriklik munosabatlarini o'rnatishning eng muhim sharti sifatida qaraladi. Ota-onalik vazifalarini bajarishda qiynalayotgan oilalar bilan ishlashda tushuntirish, yordam berish va baholash-tanqidiy yondashuvdan voz kechishni nazarda tutuvchi qo'llab-quvvatlash va hamrohlik qilish taktikasi ustuvor ahamiyat kasb etadi. Passiv pozitsiyaga ega bo'lgan ota-onalarga nisbatan motivatsiya va faollashtirish strategiyalarini qo'llash, ularni aniq ijtimoiy ahamiyatga ega loyihalarni amalga oshirish orqali birgalikdagi faoliyatga jalb qilish maqsadga muvofiqdir.

Hamkorlik munosabatlarini amalga oshirish ixtiyoriylik, barqarorlik va o'zaro mas'uliyat tamoyillariga tayanishni nazarda tutadi. Ixtiyoriylik o'zaro hamkorlik shakllarini tanlash erkinligida ifodalanadi, chunki majburlashdan foydalanish haqiqiy sheriklikni shakllantirish imkoniyatini istisno qiladi. O'zaro ta'sirning barqarorligi ota-onalarning alohida tadbirlarda vaqti-vaqti bilan ishtirok etishidan farqli o'laroq, uning uzoq muddatli va tizimli xususiyatini o'z ichiga oladi. Oila va ta'lim tashkilotining uzoq muddatli hamkorlikka yo'naltirilganligi strategik ahamiyatga ega loyihalarni amalga oshirish uchun sharoit yaratadi. Bunda o'zaro mas'uliyat asta-sekin shakllanadigan va qabul qilinayotgan qarorlarning ongilligi bilan bog'liq bo'lgan sifat sifatida qaraladi [10]. Ushbu o'zaro ta'sir modelining qimmatli shundaki, u davriy xususiyatga ega bo'lib, tanishish bosqichidan birgalikdagi faoliyatga va undan keyin barqaror sheriklik munosabatlariga izchil o'tish imkonini beradi. Barcha bosqichlar o'zaro bog'liq bo'lib, umuminsoniy gumanistik qadriyatlar - hurmat, qo'llab-quvvatlash va mas'uliyatga asoslangan yagona tizimni tashkil etadi. Bunday yondashuv nizolarni kamaytirishga va bolalar va ota-onalar o'rtasida ijobiy munosabatlarni shakllantirishga yordam beradi, chunki maktabgacha ta'lim

tashkilotida olingan hamkorlik tajribasi maktab muhiti va oilaviy amaliyotga o'tkazish imkoniyatiga ega. Natijada bola rivojlanadigan ta'lim makoni chinakam insonparvarlik yo'nalishiga ega bo'ladi.

Ijtimoiy sheriklik, o'z navbatida, ta'lim jarayonining barcha ishtirokchilari harakatlarining muvofiqligini ta'minlaydi, resurslarni samarali taqsimlashga ko'maklashadi va qo'llab-quvvatlashga muhtoj bo'lgan jamiyat a'zolariga yordam ko'rsatish samaradorligini oshiradi. Shu bilan birga, sheriklik ishtirokchilarining individual farqlarini tan olish saqlanib qoladi, bu esa pozitsiyalarning xilma-xilligini maqsadlar birligi va ularga erishish uchun mas'uliyat bilan birlashtirish imkonini beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Barudy J., & Dantagnan M. (2005). *Los buenos tratos a la infancia*. Barcelona: Gedisa.
2. Chang S., & Dodge M. (2003). Parenting in relation of child emotion regulation and aggression. *Journal of Family Psychology*, 17(4), 598–606. [<https://doi.org/10.1037/0893-3200.17.4.598>] (<https://doi.org/10.1037/0893-3200.17.4.598>)
3. Echeburúa E. (1993). *Fobia social*. Madrid: Martínez Roca. Estévez, E. (2016). Intervención psicoeducativa en la familia. In E. Estévez & G. Musitu (Coords.), *Intervención psicoeducativa en el ámbito familiar, social y comunitario* (Colección: Didáctica y Desarrollo). Madrid: Ediciones Paraninfo.
4. Parke R. D., & Buriel B. (2006). Socialization in the family: Ethnic and ecological perspective. In W. Damon, R. M. Lerner & N. Eisenberg (Eds.), *Handbook of Child Psychology: Social, Emotional, and Personality Development* (5th ed., Vol. 3, pp. 463–552). New York: Wiley.
5. Pichardo M. C. (2000). *Influencia de los estilos educativos de los padres y el clima social familiar en la adolescencia temprana y media* (Doctoral thesis). Universidad de Granada, Granada.
6. Чиркова С. В. (2014). *Родительские собрания в детском саду. Средняя группа*. Москва: Вако.
7. Давыдова О. И. (2006). *Практикум по социально-педагогическим дисциплинам: учебное пособие*. Барнаул: БГПУ.
8. Иванова Н. В. (2008). *Социальное развитие детей в ДОУ: методическое пособие*. Москва: ТЦ Сфера.
9. Лобанова В. И. (2012). Развитие творческого потенциала дошкольников в атмосфере сотворчества. *Современное дошкольное образование. Теория и практика*, № 6.
10. Пашкевич Т. Д. (2002). *Программа социально-эмоционального развития детей дошкольного возраста «Расту счастливым»*. Барнаул: АКИПКРО. *Современное дошкольное образование. Теория и практика* (2013). *Изменения дошкольного образования сегодня и завтра*, № 1.

TALABALARNING IJTIMOIIY KOMPETENSIYASINI RIVOJLANTIRISHNING ZAMONAVIY TEXNOLOGIYALARI

G'aniev D.G'.

*Andijon qishloq xo'jaligi va
agrotexnologiyalar instituti,
O'zbek tili, pedagogika va jismoniy madaniyat
kafedrası dotsenti*

Tayanch so'zlar: ijtimoiy kompetensiya, interaktiv metodlar, raqamli texnologiyalar, kommunikativ ko'nikmalar, jamoaviy faoliyat, pedagogik innovatsiyalar

Ключевые слова: социальная компетентность, интерактивные методы, цифровые технологии, коммуникативные навыки, командная деятельность, педагогические инновации

Key words: social competence, interactive methods, digital technologies, communicative skills, teamwork, pedagogical innovations

РЕЗЮМЕ:

Maqolada talabalarning ijtimoiy kompetensiyasini rivojlantirishning zamonaviy pedagogik texnologiyalari, ularning maqsad va vazifalari, shuningdek, ta'lim jarayonida qo'llaniladigan samarali vositalar ilmiy-pedagogik nuqtai nazardan yoritib berilgan. Interaktiv metodlar, raqamli platformalar, ro'l o'yinlari, keys-stadi, jamoaviy loyihalar va kommunikativ mashg'ulotlarning talabalarda muloqot madaniyati, jamoada ishlash ko'nikmalari, liderlik qobiliyati hamda ijtimoiy moslashuvchanlikni rivojlantirishdagi o'rni tahlil qilingan.

РЕЗЮМЕ:

В статье с научно-педагогической точки зрения раскрываются современные педагогические технологии развития социальной компетентности студентов, их цели и задачи, а также эффективные средства, применяемые в образовательном процессе. Проанализирована роль интерактивных методов, цифровых платформ, ролевых игр, кейс-стади, командных проектов и коммуникативных упражнений в формировании у студентов культуры общения, навыков работы в коллективе, лидерских качеств и социальной адаптивности.

SUMMARY:

The article examines, from a scientific and pedagogical perspective, modern pedagogical technologies for developing students' social competence, their goals and tasks, as well as effective tools used in the educational process. The role of interactive methods, digital platforms, role-playing activities, case studies, group projects, and communicative exercises in developing students' communication culture, teamwork skills, leadership abilities, and social adaptability is analyzed.

Hozirgi globallashuv jarayonlari, raqamli transformatsiya va axborot texnologiyalarining mislsiz sur'atlarda rivojlanishi talabalarning ijtimoiy kompetensiyasini shakllantirishni oliy ta'lim tizimining eng ustuvor vazifalaridan biriga aylantirmoqda. Bugungi kunda ta'lim jarayoniga sun'iy intellekt, masofaviy o'qitish tizimlari, metaverse-platformalar, raqamli kommunikatsiya madaniyati kabi yangiliklarning kirib kelishi talabani jamiyatda to'g'ri va samarali ijtimoiy yo'nalish topishini yanada muhimlashtirmoqda. Ijtimoiy kompetensiya — bu talabani jamiyatda samarali muloqot qilish, jamoada hamkorlikda ishlash, ziddiyatlarni konstruktiv hal etish, ijtimoiy mas'uliyatni his qilish, axborot madaniyatiga ega bo'lish, shuningdek, turli madaniyatlarga nisbatan tolerantlik va o'zaro hurmat bilan yondashish kabi keng qamrovli ko'nikmalar majmuasidir.

Mazkur kompetensiyaning rivoji talabani shaxs sifatida barkamolligini, kasbiy yetukligini va ijtimoiy faol pozitsiyasini belgilaydi. Bugungi kunda rivojlanayotgan “yumshoq ko'nikmalar” (soft skills) talablari, xalqaro mehnat bozori raqobati, globallashgan virtual kommunikatsiya muhiti ijtimoiy kompetensiyaning har bir talaba uchun strategik zaruratga aylantirib qo'ydi. Ayniqsa, pandemiyadan keyingi davrda shakllangan onlayn jamoaviy faoliyat, masofaviy ish madaniyati va raqamli kommunikatsiya talabalardan yangi ijtimoiy ko'nikmalarni talab qilmoqda - virtual hamkorlik, masofaviy muloqot odobi, raqamli etikaga amal qilish kabi.

Zamonaviy ta'lim texnologiyalari esa ushbu ijtimoiy ko'nikmalarni shakllantirishning eng samarali vositalaridan biri hisoblanadi. Xususan, sun'iy intellekt asosidagi ta'lim platformalari, interfaol treninglar, kommunikativ simulyatorlar, loyiha asosida o'qitish (Project-Based Learning), onlayn hamkorlik platformalari (Google Workspace, Teams, Zoom, Miro) talabalarga real ijtimoiy vaziyatlarni xavfsiz muhitda sinab ko'rish imkonini bermoqda. Shuningdek, metaverseda tashkil etilayotgan virtual uchrashuvlar, 3D muloqot maydonlari, ta'lim uchun mo'ljallangan avatarli seminarlar ham ijtimoiy kompetensiyalarni shakllantirishning yangi shakllaridan biridir.

Umuman olganda, hozirgi davr talablari uchun ijtimoiy kompetensiya professionallikning ajralmas qismi bo'lib, jamiyatda muvaffaqiyatli integratsiyalashuv, samarali muloqot, jamoaviy faoliyat va shaxsiy o'sishning muhim omili sifatida namoyon bo'lmoqda.

Talabalarning ijtimoiy kompetensiyasini rivojlantirishning asosiy maqsadi — ularning professional faoliyatida, kundalik hayotida hamda jamiyatdagi turli ijtimoiy vaziyatlarda to'g'ri va tezkor qaror qabul qilish, samarali muloqotga kirishish, jamoa bilan hamkorlikda ishlay olish, shuningdek, mas'uliyatli

fuqarolik pozitsiyasini shakllantirishdan iboratdir. Hozirgi globallashtirish, raqamlashtirilgan va tez o'zgaruvchan jamiyat sharoitida bu ko'nikmalar talabning nafaqat kasbiy muvaffaqiyati, balki uning ijtimoiy hayotga moslashuvi uchun ham hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi. Ijtimoiy kompetensiya talabning o'z fikrini ochiq va aniq bayon qilishi, boshqalar fikrini hurmat qilishi, ko'p madaniyatli muhitga moslashishi hamda ijtimoiy jarayonlarda faol ishtirok etish qobiliyatini belgilaydi.

Bu jarayonning muvaffaqiyati ijtimoiy-psixologik rivojlanishning turli omillariga — kommunikativ madaniyat, emotsional intellekt, axloqiy pozitsiya, empatiya, stressga bardoshlilik, tolerantlik, liderlik ko'nikmalari va ijtimoiy moslashuv darajasiga bevosita bog'liqdir. Ayniqsa, XXI asr kompetensiyalari orasida emotsional intellekt (EQ), ijtimoiy moslashuvchanlik va muloqot madaniyati eng muhim yo'nalishlardan biri sifatida e'tirof etilmoqda. Shu bois, oliy ta'lim tizimi talabalarda nafaqat bilim va kasbiy ko'nikmalarni, balki ijtimoiy-psixologik yetuklikni ham shakllantirishga intilmoqda.

Bundan tashqari, ijtimoiy kompetensiyani rivojlantirish talabning shaxslararo munosabatlardan tortib, turli kasbiy jamoalarda samarali hamkorlikda ishlashigacha bo'lgan jarayonlarda muhim omil bo'lib xizmat qiladi. Bugungi mehnat bozori jamoaviy ishlash, muammolarni birgalikda hal etish, professional etika, tashabbuskorlik va ijodiy fikrlash kabi ko'nikmalarni talab qilmoqda. Talabning bu jarayonlarga tayyor bo'lishi esa aynan ijtimoiy kompetensiyaning yuqori darajada shakllanganligiga bog'liq.

Natijada, ijtimoiy kompetensiyaning rivoji talabning ijtimoiy hayotda faolligini oshiradi, kasbiy jarayonlarga moslashuvchanlikni ta'minlaydi, uning kommunikativ, madaniy va fuqarolik pozitsiyasini mustahkamlaydi hamda shaxs sifatida barkamollik sari yo'naltiradi.

Ijtimoiy kompetensiyani shakllantirish bo'yicha ta'lim jarayonining vazifalari o'z ichiga ko'plab muhim yo'nalishlarni qamrab oladi. Birinchidan, talabalar o'rtasida ijobiy va samarali muloqot ko'nikmalarini rivojlantirish - zamonaviy ta'limning asosiy talablaridan biridir. Bu jarayonda faol tinglash, mulohazani aniq va madaniyatli tarzda ifodalash, fikr xilma-xilligini hurmat qilish, konstruktiv munozara olib borish, hamkorlikka tayyor bo'lish kabi kommunikativ kompetensiyalar ustuvor ahamiyat kasb etadi. Bugungi kunda "kommunikativ savodxonlik", "mediagramotlik" kabi tushunchalar ham shu jarayonning ajralmas qismi sifatida talabalarning ijtimoiy o'zaro munosabatlar madaniyatini shakllantirmoqda.

Ikkinchidan, jamoaviy faoliyat, liderlik ko'nikmalari hamda ijtimoiy rollarni ongli qabul qilishga o'rgatish ta'limning muhim vazifalaridan biridir.

Talabalar jamoada samarali rol bajarishi, mas'uliyatni bo'lishishi, tashabbus ko'rsatishi va muvofiqlashtirish jarayonlarini boshqarishi lozim. Bugungi zamonaviy mehnat bozori "kollektiv intellekt", "agile jamoa", "kooperativ hamkorlik" kabi kompetensiyalarni talab qilmoqda. Shuning uchun talabalarda liderlik fazilatlarini shakllantirish, vazifalarni taqsimlay olish, guruhdagi har bir ishtirokchi imkoniyatini hisobga olgan holda ishlash ham pedagogik jarayonning ajralmas qismidir.

Uchinchidan, shaxslararo ziddiyatlarni tinch yo'l bilan hal etish, empatiya, tolerantlik, o'zini boshqarish, emotsional barqarorlik va stressga bardoshlilik kabi psixologik ko'nikmalarni mustahkamlash ta'lim jarayonining eng asosiy yo'nalishlaridan biridir. Bugungi kunda ijtimoiy tarmoqlarda, onlayn muloqotda, ko'p madaniyatli guruhlarda yuzaga keladigan ziddiyatlar talabalardan emotsional intellekt (EQ)ning yuqori darajasini talab qiladi. Shuning uchun ularni hissiy holatni boshqarishga, empatiya orqali boshqalarni tushunishga, konfliktlarni konstruktiv tarzda boshqarishga o'rgatish — ijtimoiy kompetensiyaning asosiy tarkibiy qismlaridan biri hisoblanadi. Bu ko'nikmalar kelgusida talabaning kasbiy va shaxsiy hayotida barqarorlik, moslashuvchanlik va muvaffaqiyatni ta'minlovchi omil bo'lib xizmat qiladi.

Talabalar ijtimoiy kompetensiyasini rivojlantirishda zamonaviy pedagogik texnologiyalar, interaktiv o'qitish metodlari va raqamli vositalar keng qo'llanilib, ta'lim jarayonini yanada samarali, jonli va amaliy yo'naltirilgan holga keltiradi. Interaktiv metodlar - treninglar, ro'l o'yinlari, keys-stadi, debatlar, klaster tuzish, "aqliy hujum", kommunikativ mashg'ulotlar - talabalarda fikr almashish, muloqot qilish va jamoaviy qaror qabul qilish ko'nikmalarini rivojlantiradi. Masalan, ro'l o'yinlarida talabalar real hayotdagi ijtimoiy vaziyatlarni - nizolar, muzokaralar, ishchi guruhlar yig'ilishi yoki xizmat ko'rsatish jarayonlaridagi muloqotlarni sahnalashtiradi. Bu ularga real jarayonda to'g'ri pozisiya tanlash va vaziyatni boshqarish ko'nikmasini shakllantiradi.

Keys-stadi usuli esa talabalarni murakkab ijtimoiy muammolarni tahlil qilishga, ijtimoiy jarayonlarda paydo bo'ladigan aniq vaziyatlarni talqin qilishga va ular bo'yicha eng maqbul yechimni topishga o'rgatadi. Masalan, "jamoada kelib chiqqan ziddiyatni qanday hal qilish kerak?", "muassasadagi madaniy xilma-xillikni boshqarish yo'llari qanday?" kabi keyslar talabalarni mustaqil fikrlashga undaydi. Loyiha asosida ta'lim (Project-Based Learning) esa jamoaviy rejalashtirish, vazifalarni muvofiqlashtirish, mas'uliyat taqsimlash va natijaga erishishda hamkorlik qilish ko'nikmalarini rivojlantiradi.

Bugungi ta'lim jarayonida raqamli vositalar ham ijtimoiy kompetensiyani shakllantirishning muhim resursi sanaladi. Telegram guruhlar, Google Meet,

Microsoft Teams, Zoom, Miro, Padlet kabi platformalar talabalar oʻrtasidagi masofaviy hamkorlikni kuchaytiradi, ular oʻzaro muloqotga kirishish, loyihalar ustida birgalikda ishlash, fikr almashish va virtual muhokama yuritish imkoniga ega boʻladilar. Ayniqsa, pandemiyadan keyingi raqamli taʼlim davrida onlayn hamkorlik platformalari talabalarning virtual jamoalarda ishlash, masofadan muloqot qilish va raqamli etika qoidalariga amal qilish kabi yangi kompetensiyalarni shakllantirishda muhim omilga aylandi.

Xulosa qilib aytganda, talabalarning ijtimoiy kompetensiyasini rivojlantirish zamonaviy taʼlimning asosiy bosh yoʻnalishlaridan biri boʻlib, raqamli texnologiyalar, interaktiv metodlar va kommunikativ yondashuvlar orqali samarali amalga oshiriladi. Bunday texnologiyalar talabalarning jamoaviy faoliyatga tayyorgarligini, ijtimoiy moslashuv darajasini, muloqot madaniyatini va hayotiy kompetensiyalarini shakllantirishga xizmat qiladi. Ijtimoiy kompetensiyani rivojlantirgan shaxs jamiyatda faol, masʼuliyatli va tashabbuskor boʻlib yetishadi, bu esa taʼlim sifatini yuksaltirishning muhim omillaridan biridir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Oʻzbekiston Respublikasi “Nogironligi boʻlgan shaxslarning huquqlari toʻgʻrisida”gi Qonun. – 2020.
2. Выготский Л.С. Развитие высших психических функций. – М., 1982.
3. Bloom B. S. Human Characteristics and School Learning. – New York: McGraw-Hill, 1984.
4. UNESCO. Inclusive Education: Guidelines for Policy Makers. – Paris, 2009.
5. Karimov B., Saidova M. Inklyuziv taʼlimning nazariy va amaliy asoslari. – Toshkent, 2021.

ТА'ЛИМ ЖАРҲОННИ БАҲОЛАШ ВА НАЗОРАТ ҚИЛИШ: ЗАМОНАВИЙ ҲОНДАШУВЛАР ВА ХОРИҲИЙ ТАҲРИБАЛАР

Talipova V.A.

*Toshkentdagi KIMYO xalqaro universiteti (KIUT), "Arxitektura va shaharsozlik"
kafedrasi katta o'qituvchisi, mustaqil izlanuvchi*

Tayanch so'zlar: ta'lim jarayoni, baholash, nazorat, formativ baholash, xorijiy tajribalar, innovatsion metodlar.

Ключевые слова: образовательный процесс, оценка, контроль, формативное оценивание, зарубежный опыт, инновационные методы.

Key words: educational process, assessment, monitoring, formative assessment, international experience, innovative methods.

РЕҲОМЕ:

Ushbu maqolada ta'lim jarayonini baholash va nazorat qilishning zamonaviy yondashuvlari hamda xorijiy tajribalar tahlil qilinadi. Ta'lim sifatini oshirish va o'quvchilarning individual rivojlanishini ta'minlash maqsadida formativ baholash, raqamli monitoring tizimlari, self-assessment va peer-assessment kabi innovatsion metodlar ko'rib chiqiladi. Xorijiy mamlakatlar, jumladan Finlyandiya, Janubiy Koreya va Yevropa mamlakatlaridagi pedagogik tajribalar misol sifatida keltirilib, ularning samaradorligi tahlil qilinadi. Maqola an'anaviy test va baholash usullarini zamonaviy interaktiv metodlar bilan taqqoslab, ta'lim jarayonini yanada samarali tashkil etish yo'llarini ko'rsatadi.

РЕҲОМЕ:

В данной статье анализируются современные подходы к оценке и контролю образовательного процесса, а также зарубежный опыт в этой сфере. С целью повышения качества образования и обеспечения индивидуального развития учащихся рассматриваются инновационные методы, такие как формативное оценивание, цифровые системы мониторинга, самооценка (self-assessment) и оценка сверстников (peer-assessment). Приводятся примеры педагогического опыта Финляндии, Южной Кореи и стран Европы, анализируется их эффективность. Статья сравнивает традиционные методы тестирования и оценки с современными интерактивными подходами, предлагая пути повышения эффективности образовательного процесса.

SUMMARY:

This article analyzes modern approaches to assessment and monitoring of the educational process, as well as international experiences in this field. To improve the quality of education and ensure individual student development, innovative methods such as formative assessment, digital monitoring systems, self-assessment, and peer-assessment are considered. Examples from Finland, South Korea, and European countries are presented, and their effectiveness is analyzed. The article compares traditional testing and assessment methods with modern interactive approaches, highlighting ways to enhance the efficiency of the educational process.

Zamonaviy ta'lim tizimida o'quv jarayonining samaradorligini ta'minlash va o'quvchilarning bilim, ko'nikma hamda malakasini oshirish muhim vazifa hisoblanadi [7]. Shu maqsadda ta'lim jarayonini baholash va nazorat qilish tizimi pedagogik faoliyatning ajralmas qismi sifatida e'tiborga olinadi [3]. An'anaviy baholash usullari ko'pincha o'quvchining bilim darajasini faqat testlar va imtihonlar orqali aniqlash bilan cheklanadi, ammo zamonaviy ta'lim yondashuvlari o'quv jarayonini interaktiv va individual rivojlanishga yo'naltirishni maqsad qiladi [1].

Xorijiy mamlakatlar tajribasi shuni ko'rsatadiki, ta'lim sifatini oshirishda formativ baholash, self-assessment, peer-assessment va raqamli monitoring tizimlari samarali vosita bo'lib xizmat qiladi [2,3]. Shu nuqtai nazardan, maqola maqsadi – ta'lim jarayonini baholash va nazorat qilishning zamonaviy yondashuvlarini tahlil qilish, xorijiy tajribalarni o'rganish va ularning samaradorligini aniqlashdir [7].

Shu nuqtai nazardan, maqola maqsadi – ta'lim jarayonini baholash va nazorat qilishning zamonaviy yondashuvlarini tahlil qilish, xorijiy tajribalarni o'rganish va ularning samaradorligini aniqlashdir. Bu tadqiqot pedagogik amaliyotga innovatsion metodlarni joriy etishda yo'l-yo'riq sifatida xizmat qiladi.

Formativ baholash o'quv jarayoni davomida o'quvchilarning bilim, ko'nikma va malakalarini muntazam kuzatish va baholashga qaratilgan. Ushbu yondashuv an'anaviy yakuniy testlardan farqli o'laroq, jarayon davomida xatolarni aniqlash va ularni tuzatish imkonini beradi. Shu bilan birga, o'quvchi o'z faoliyatini tahlil qilib, qaysi sohalarida zaif ekanligini bilib oladi va o'qituvchi shu asosda individual yordam ko'rsatadi. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, formativ baholash o'quvchilarning motivatsiyasini oshiradi va bilimlarni uzoq muddatga mustahkamlaydi.

Raqamli baholash platformalari, masalan, Google Forms, Kahoot, Moodle va boshqa interaktiv tizimlar, o'quvchilarning bilimini tezkor va aniq baholash imkonini beradi [9]. Bu tizimlar test natijalarini avtomatik tahlil qiladi, statistik ma'lumot beradi va o'quv jarayonini shaffof qiladi.

O'quvchilarning o'z faoliyatini baholash (self-assessment) va tengdoshlarini baholash (peer-assessment) ularning mas'uliyatini oshiradi, tanqidiy fikrlash va ijodiy qobiliyatlarini rivojlantiradi [8]. Masalan, loyiha ishlarini baholash jarayonida o'quvchilar o'z ishlarini tahlil qiladi, kuchli va zaif tomonlarini aniqlaydi, tengdoshlaridan konstruktiv fikr oladi [3].

Finlyandiya ta'lim tizimida baholash minimal darajada va formativ tarzda olib boriladi. [2] O'quvchilarning individual rivojlanishiga asosiy e'tibor qaratiladi. Misol uchun, o'qituvchilar test o'tkazishdan ko'ra, o'quvchilar bilan doimiy muloqot orqali ularning bilim va ko'nikmalarini baholaydi. Shu tarzda o'quvchilar o'qituvchining izohlarini tezda oladi va o'z xatolarini tuzatadi, natijada o'quv motivatsiyasi oshadi.

Janubiy Koreya va Singapurda ta'lim jarayoni raqamli platformalar va standartlashtirilgan testlar bilan mustahkam nazorat qilinadi. [2]. Raqamli monitoring tizimlari orqali o'quvchilarning bilim darajasi real vaqt rejimida kuzatiladi. Shu bilan birga, test natijalari o'qituvchilarga darslarni moslashtirish, qo'shimcha mashg'ulotlar tashkil etish va o'quvchilarning zaif tomonlarini aniqlash imkonini beradi. Bu tizimlar yuqori natijali va samarali o'qitish jarayonini ta'minlaydi.

Ko'plab Yevropa mamlakatlarida peer-assessment va loyiha asosida o'qitish (project-based learning) keng qo'llaniladi. [1,3]. O'quvchilar loyihalarni bajarish jarayonida o'z bilim va ko'nikmalarini amaliyotda qo'llaydi, tengdoshlarining ishini baholaydi va konstruktiv tanqidni qabul qiladi. Shu yondashuv o'quvchilarning analitik, ijodiy va muammolarni hal qilish qobiliyatlarini rivojlantiradi.

Xorijiy tajribalar shuni ko'rsatadiki: An'anaviy test va baholash usullari faqat bilim darajasini aniqlashga xizmat qiladi, [7]. ammo o'quvchilarning ko'nikma va ijodiy salohiyatini baholashda yetarli emas. Zamonaviy yondashuvlar esa o'quvchilarning faol ishtirokini rag'batlantiradi, ta'lim jarayonini interaktiv qiladi va natijalarni shaffof tarzda kuzatish imkonini beradi. [3,8] Formativ baholash va peer-assessment o'quvchilarning tanqidiy fikrlash va mas'uliyatini oshiradi, [1,3]. raqamli platformalar esa monitoring va natijalarni tahlil qilishni tezlashtiradi. Shu bilan birga, xorijiy tajribalarni milliy ta'lim tizimiga moslashtirish, ularni mahalliy o'quv dasturlari va shartlariga integratsiya qilish zarur. Bu esa o'quvchilarning individual rivojlanishini rag'batlantirish va ta'lim sifatini oshirish imkonini beradi.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, ta'lim jarayonini baholash va nazorat qilishning zamonaviy yondashuvlari an'anaviy metodlarga nisbatan samaraliroq hisoblanadi. [3,7] Formativ baholash o'quvchilarning faoliyatini jarayon davomida kuzatishga, ularning qobiliyatlarini rivojlantirishga va xatolarini tuzatishga imkon beradi. Shu bilan birga, self-assessment va peer-assessment metodlari o'quvchilarning mas'uliyatini oshiradi, tanqidiy fikrlash va ijodiy qobiliyatlarni rivojlantiradi.

Xorijiy tajribalar tahlili natijasida ma'lum bo'ldiki, Finlyandiya ta'lim tizimida minimal baholash va individual yondashuv o'quvchilarni bilim olish jarayoniga ko'proq jalb qiladi. Janubiy Koreya va Singapur tajribalarida esa raqamli monitoring tizimlari va standartlashtirilgan testlar natijalarni tezkor kuzatishga imkon yaratadi, bu esa o'qituvchilarga ta'lim jarayonini optimallashtirish imkonini beradi. Yevropa mamlakatlarida peer-assessment va loyiha asosida o'qitish metodlari o'quvchilarning analitik va ijodiy qobiliyatlarini baholashda samarali vosita sifatida qo'llanilmoqda.

Shuni ta'kidlash kerakki, an'anaviy test va nazorat usullari faqat bilim darajasini aniqlashga xizmat qilsa, zamonaviy yondashuvlar o'quvchilarning ko'nikma, malaka va shaxsiy rivojlanishini ham baholash imkonini beradi. Shu bilan birga,

raqamli texnologiyalarni qo'llash pedagogik jarayonni shaffof va interaktiv qiladi, natijada o'quvchilarning ta'lim jarayonidagi faol ishtiroki oshadi.

Umuman olganda, tadqiqot shuni ko'rsatadiki, ta'lim jarayonini baholash va nazorat qilishda zamonaviy yondashuvlarni qo'llash xorijiy tajribalarni hisobga olgan holda milliy ta'lim tizimini rivojlantirishga muhim hissa qo'shadi.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, ta'lim jarayonini baholash va nazorat qilishning zamonaviy yondashuvlari o'quv jarayonining sifatini oshirishda samarali vosita hisoblanadi. Formativ baholash, self-assessment, peer-assessment va raqamli monitoring tizimlari o'quvchilarning bilim, ko'nikma va ijodiy salohiyatini baholashda an'anaviy test va imtihonlardan samaraliroq ekanligi tasdiqlandi.

Xorijiy tajribalar (Finlyandiya, Janubiy Koreya, Singapur va Yevropa mamlakatlari) shuni ko'rsatadiki, interaktiv va individual yondashuvlar, shuningdek raqamli texnologiyalarni qo'llash ta'lim jarayonini yanada samarali va shaffof qiladi. Shu asosda, milliy ta'lim tizimida zamonaviy baholash va nazorat metodlarini joriy etish o'quvchilarning shaxsiy rivojlanishini rag'batlantirish va ta'lim sifatini oshirishga xizmat qiladi. Kelajakda ta'lim jarayonini yanada samarali tashkil etish uchun zamonaviy yondashuvlarni kengaytirish, raqamli texnologiyalardan foydalanish va xorijiy tajribalarni moslashtirish zarur.

Zamonaviy yondashuvlar (formativ baholash, self-assessment, peer-assessment va raqamli monitoring) o'quv jarayonining sifatini oshirishda an'anaviy testlardan samaraliroq ekanligi tasdiqlandi [3,7]. Shu asosda milliy ta'lim tizimida innovatsion metodlarni joriy etish o'quvchilarning shaxsiy rivojlanishini rag'batlantiradi [2].

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Akhmadova M. (2021). Formativ va summativ baholashning samaradorligi. In-Academy Journal.
2. Asqarov, A. Q. (2022). Ta'lim sifatini baholash va monitoring qilish: innovatsion yondashuvlar va xalqaro tajriba. Zenodo.
3. Black P., & Wiliam, D. (1998). Assessment for Learning: Formative Assessment improves students' motivation and learning outcomes. Innovative Publication.
4. Lingvospekt.uz. (2020). Formativ va summativ baholash va ularning tavsiflari.
5. Norova N. (2021). Zamonaviy baholash texnologiyalarining o'quvchilar motivatsiyasiga ta'siri.
6. OECD. (2013). Formative Assessment: Improving Learning in Secondary Classrooms. OECD Publishing.
7. Rahimova Q. (2020). Zamonaviy ta'lim sifatini baholashning nazariy-metodologik asoslari.
8. Springer Education Research – Panadero, E., Yan, Z., & Brown, G. T. L. (2025). Self-assessment and internal feedback in educational technology.
9. Inlibrary.uz. (2021). Nazorat qilish va baholashning zamonaviy usullari.

O'QUVCHILARNING O'ZLASHTIRISH XUSUSIYATLARIGA KO'RA ADAPTIV RESURLARNI MODELLASHTIRISHGA QO'YILUVCHI TALABLAR

Matupayeva Sh.Z.

*CHDPU Maxsus pedagogika kafedrası dotsenti
p.f.f.d (PhD)*

Tayanch so'zlar: adaptiv ta'lim, adaptiv resurslar, o'zlashtirish xususiyatlari, Vigotskiy, Mayer, Piage, Bloom taksonomiyasi, konstruktivizm, kognitiv rivojlanish, raqamli ta'lim, multimodal o'qitish, AKT, individual ta'lim yo'li.

Ключевые слова: адаптивное обучение, адаптивные ресурсы, особенности усвоения, Выготский, Майер, Пиаже, таксономия Блума, конструктивизм, когнитивное развитие, цифровое обучение, мультимодальное обучение, ИКТ, индивидуальная траектория обучения.

Key words: adaptive learning, adaptive resources, learning characteristics, Vygotsky, Mayer, Piaget, Bloom's taxonomy, constructivism, cognitive development, digital education, multimodal learning, ICT, individualized learning pathway.

РЕЗЮМЕ:

Ushbu ilmiy maqolada o'quvchilarning o'zlashtirish xususiyatlariga ko'ra adaptiv ta'lim resurslarini modellashirishning nazariy-pedagogik asoslari yoritilgan. Maqolada L.S.Vigotskiyning "yaqin rivojlanish zonasi", R. Mayerning multimedia o'qitish nazariyasi, J. Piagening kognitiv rivojlanish bosqichlari, B. Bloomning maqsadlar taksonomiyasi hamda konstruktivizm nazariyasi kabi ilmiy qarashlar asos bo'lib xizmat qilishi tahlil etilgan. Adaptiv resurslarning o'quvchilarning yosh, kognitiv imkoniyatlari, bilish sur'ati va o'quv tajribasiga mos loyihalanishi ta'lim jarayonining samaradorligini oshirishi ilmiy asoslab berilgan. Shuningdek, AKT va raqamli diagnostika imkoniyatlaridan foydalanish adaptiv ta'limning muhim amaliy mexanizmi sifatida ko'rsatib o'tilgan.

РЕЗЮМЕ:

В данной статье раскрыты теоретико-педагогические основы моделирования адаптивных образовательных ресурсов с учётом индивидуальных особенностей усвоения учащихся. Проанализированы научные подходы Л. С. Выготского («зона ближайшего развития»), Р. Майера (теория мультимедийного обучения), Ж. Пиаже (стадии когнитивного развития), Б. Блума (таксономия целей), а также конструктивистская теория обучения. Обосновано, что адаптивные ресурсы должны проектироваться в соответствии с возрастом учащихся, их когнитивными возможностями, темпом усвоения и учебным опытом, что значительно повышает эффективность образовательного процесса. Отдельное внимание уделено роли информационно-коммуникационных технологий и цифровой диагностики как ключевых механизмов адаптивного обучения.

SUMMARY:

This article presents the theoretical and pedagogical foundations for modeling adaptive learning resources based on students' individual learning characteristics. It analyzes the scientific approaches of L. S. Vygotsky (Zone of Proximal Development), R. Mayer (Multimedia Learning Theory), J. Piaget (Stages of Cognitive Development), B. Bloom (Taxonomy of Educational Objectives), and the principles of constructivist learning. The study substantiates that adaptive resources should be designed according to learners' age, cognitive abilities, learning pace, and educational experience, which greatly enhances the effectiveness of the learning process. Particular attention is given to the role of information and communication technologies and digital diagnostics as key mechanisms of adaptive learning.

Kirish. Adaptiv ta'lim resurslarini modellashtirish zamonaviy pedagogikaning eng dolzarb yo'nalishlaridan biri bo'lib, o'quv jarayonini shaxsga yo'naltirilgan yondashuv asosida tashkil etishga xizmat qiladi. Bugungi kunda o'quvchilar bir xil o'quv materialini turli darajada qabul qilishi, qayta ishlashi va eslab qolishi ma'lum fakt sifatida e'tirof etilgan. Bir o'quvchi vizual materiallar orqali tez o'zlashtirsa, boshqasi audio axborotni yaxshiroq qabul qiladi, yana biri esa amaliy mashqlar orqali bilimni mustahkamlaydi. Shu sababli adaptiv resurslar o'quvchining idrok qilish xususiyatlariga mos ravishda moslashtirilgan ta'lim sharoitini yaratadi.

L. S. Vigotskiyning "yaqin rivojlanish zonasi" konsepsiyasi adaptiv resurslar ishlab chiqishda juda muhim nazariy asos bo'lib xizmat qiladi. Vigotskiyga ko'ra, o'quvchi mustaqil bajara oladigan vazifa bilan kattalar ko'magida bajara oladigan vazifalar o'rtasidagi masofa uning rivojlanish potentsialini belgilaydi. Demak, adaptiv ta'lim vositalari aynan shu potentsialga mos kelishi, o'quvchiga ortiqcha qiyinchilik tug'dirmasdan, asta-sekin yuqoriroq darajaga ko'tarilish imkonini berishi kerak. Masalan, matematikada qiyinchilik sezadigan o'quvchi uchun dastlab sodda ko'rgazmali misollar berilib, keyinchalik murakkab masalalarga o'tilishi adaptiv yondashuvning amaliy ko'rinishidir.

Adaptiv resurslarning samaradorligi ularning individual o'quv ehtiyojlariga javob bera olish qobiliyatida namoyon bo'ladi. Shaxsiylashtirilgan topshiriqlar, moslashtirilgan video yoki audio darsliklar, qiyinchilik darajasiga ko'ra differentsiallangan mashqlar o'quvchining imkoniyatiga mos kelgan holda taqdim qilinadi. Masalan, o'qishda qiyinchilik sezadigan o'quvchi uchun matnning qisqartirilgan varianti, yirik shrift bilan berilgan variant yoki audio-kitob ko'rinishidagi resurslar taklif etilishi mumkin. Bu esa o'quvchining o'qishga bo'lgan qiziqishini oshiradi va u o'z sur'atida o'sish imkoniga ega bo'ladi.

Shu nuqtai nazardan adaptiv resurslar individual ta'limni qo'llab-quvvatlaydigan samarali mexanizm sifatida qaraladi. Ular o'quvchining o'zlashtirish jarayonini tizimli ravishda kuzatishga, natijalarga qarab materiallarni o'zgartirib borishga va har bir o'quvchining shaxsiy rivojlanish traektoriyasini shakllantirishga yordam beradi. Masalan, raqamli ta'lim platformalarida sun'iy intellekt o'quvchining

javoblariga qarab topshiriq darajasini avtomatik o'zgartirishi adaptiv ta'limning zamonaviy ko'rinishlaridan biridir. Bu yondashuv o'quvchining individual o'quv salohiyatini to'liq ochishga xizmat qiladi.

R. Mayerning multimedia o'qitish nazariyasi (Multimedia Learning Theory) zamonaviy ta'lim texnologiyalari uchun eng muhim ilmiy asoslardan biri hisoblanadi. Mayerga ko'ra, samarali ta'lim jarayoni o'quvchining bir vaqtning o'zida vizual (rasmlar, grafiklar, animatsiyalar), audial (nutq, tovush izohlari) va matnli (yozma izohlar, faktlar) axborotlarni qayta ishlash qobiliyatiga tayanadi. Shu sababli ta'lim materiali ushbu komponentlarning uyg'unlashtirilgan shaklida tuzilishi o'quvchining bilimni chuqurroq anglashiga yordam beradi. Masalan, biologiya darsida hujayra tuzilishi animatsiya bilan ko'rsatilsa, yonida qisqa matnli izoh va o'qituvchi ovoqli sharhi berilsa, o'quvchi mazmunni ancha oson tushunadi.

Mayer fikricha, adaptiv ta'lim resurslari o'quvchining kognitiv tizimiga ortiqcha yuklama bermasligi kerak. Ya'ni, o'quvchi bir vaqtning o'zida haddan tashqari ko'p tasvir, matn yoki ovoz bilan to'qnashmasligi lozim. Kognitiv ortiqcha yuklama (cognitive overload) materialni idrok etishni qiyinlashtiradi, diqqatni chalg'itadi va o'zlashtirish samaradorligini pasaytiradi. Shu bois resurslar minimal, lekin mazmunli bo'lishi - masalan, uzun matn o'rniga qisqa sarlavha, murakkab grafik o'rniga sodda diagramma qo'llanishi tavsiya etiladi.

Adaptiv resurslarning yana bir muhim jihati - o'quvchi faoliyatini yengillashtiruvchi kognitiv yo'l-yo'riqlarni (cognitive guidance) taqdim etishidir. Bu yo'l-yo'riqlar o'quvchining fikrlash jarayonini boshqarishga yordam beruvchi signallar bo'lib, ular o'quvchini eng muhim elementlarga diqqat qaratishga undaydi. Masalan, matematikada formulani ishlatishni o'rgatishda animatsiyada muhim bosqichlar sariq rang bilan belgilanishi, yoki tarix darsida xaritada asosiy hududlarning yonib turishi o'quvchiga qaysi ma'lumot asosiy ekanini ko'rsatadi. Bu yondashuv o'quvchining tafakkur jarayonini tartibga soladi.

Bu talablarga qat'iy rioya qilish o'quvchilarning axborotni tushunish, eslab qolish va qayta qo'llash ko'nikmalarini sezilarli darajada yaxshilaydi. Mayerning tadqiqotlari shuni ko'rsatadiki, multimodal taqdimot - ya'ni ovoz + tasvir yoki matn + tasvir kombinatsiyasi - o'quvchining eslab qolish samaradorligini 30–50% ga oshirishi mumkin. Masalan, geografiyada vulqon portlashi jarayonining oddiy matnda berilgan izohiga qaraganda video-animatsiya bilan uyg'unlashtirilgan taqdimot o'quvchini jarayonga chuqurroq jalb etadi va u faktlarni osonroq eslab qoladi. Shu bois Mayer nazariyasi adaptiv ta'lim resurslarini modellashtirishda asosiy mezonlardan biri sifatida qo'llanadi.

J.Piagening kognitiv rivojlanish bosqichlari haqidagi tadqiqotlari adaptiv o'quv resurslarini modellashtirishda asosiy nazariy poydevorlardan biri hisoblanadi. Piage

o'quvchilarning intellektual rivojlanishi bosqichma-bosqich kechishini ta'kidlaydi va har bir bosqich o'ziga xos tafakkur shakllariga ega ekanini ilmiy asoslaydi. Uning nazariyasiga ko'ra, o'quvchi o'zining hozirgi rivojlanish darajasidan yuqori bo'lgan murakkab tushunchalarni to'liq anglab yetolmaydi. Shuning uchun ta'lim resurslari bola tafakkuri imkoniyatlari bilan mutanosib bo'lishi zarur.

Piage fikricha, agar o'quv materiallari o'quvchi rivojlanish bosqichiga mos kelmasa, u faqat mexanik eslab qolishi mumkin, ammo mazmunni chuqur tushunmaydi. Bu xulosa adaptiv ta'limning asosiy tamoyillaridan biri - "moslashtirilgan murakkablik" prinsipiga to'la mos keladi. Masalan, 7–10 yoshli (konkret amaliy tafakkur bosqichi) o'quvchilar uchun tushunchalar aniq predmetlar, tasvirlar va amaliy misollar asosida berilishi kerak. Aksincha, 12 yoshdan yuqori bo'lgan (formal-mantiqiy bosqich) o'quvchilarga abstrakt kontseptsiyalar, nazariy umumlashmalar va mantiqiy muammolar taklif etilishi mumkin.

Adaptiv resurslar o'quvchining yosh, rivojlanish darajasi va tajribasiga mos tarzda loyihalanganida o'zlashtirish jarayoni sezilarli darajada yengillashadi. Masalan, boshlang'ich sinf o'quvchisiga fizik hodisani tushuntirishda vizual animatsiya va sodda tajribalar orqali namoyish etish samaraliroq bo'lsa, yuqori sinflarda shu mavzuni formulalar, grafiklar va nazariy izohlar asosida yoritish maqsadga muvofiq bo'ladi. Bu moslashtirish o'quvchilarning o'z kognitiv imkoniyatlariga mos o'quv tajribasini boshdan kechirishiga imkon beradi.

Piagening ushbu tamoyillari adaptiv resurslarning murakkablik darajasi bo'yicha differensiallashini talab qiladi. Ya'ni, bir xil mavzuning turli murakkablikdagi variantlari yaratilishi, o'quvchi asta-sekin sodda darajadan murakkab darajaga o'tishi lozim. Masalan, matematika kursi uch xil darajada - boshlang'ich, o'rta va murakkab - taqdim etilishi va o'quvchi o'z tayyorgarlik darajasiga qarab resurs tanlay olishi adaptiv ta'limning amaliy ko'rinishidir. Bu yondashuv o'quvchini ortiqcha yuklamasdan, samarali o'sish traektoriyasini yaratadi.

B. Bloomning maqsadlar taksonomiyasi zamonaviy ta'lim jarayonini bosqichma-bosqich tashkil etishda muhim metodologik asos sifatida keng qo'llanadi. Bloom ta'limning maqsadlari qatlamli tuzilishga ega ekanini ta'kidlaydi va bilim o'zlashtirish jarayonini to'rtta oddiy va ikkita murakkab bosqichga ajratadi. Bu yondashuv adaptiv ta'lim resurslarini ishlab chiqishda o'quv jarayonining mantiqiy ketma-ketligini aniqlashga yordam beradi. Ya'ni, avvalo bilish va tushunish bosqichlari shakllantiriladi, so'ngra o'quvchi qo'llash, tahlil, sintez va baholash kabi murakkab faoliyatlarga tayyorlanadi.

Bloom taksonomiyasiga ko'ra, o'quv materiallari o'quvchi avval faktlarni eslab qolishi (bilish), keyin ularni mazmunan anglab yetishi (tushunish) bilan boshlanadi. Masalan, tarix darsida "Renessans davri san'ati" mavzusini o'rgatishda dastlab

asosiy atamalar, sanalar va shaxslar beriladi. Keyingi bosqichda o'quvchilar ushbu ma'lumotlarning mazmunini tushuntiradilar yoki misollar bilan izohlaydilar. Bu jarayon murakkab bosqichlarga poydevor yaratadi.

Adaptiv resurslarda taksonomiyaning keyingi bosqichlari - qo'llash, tahlil, sintez va baholash - o'quvchining individual imkoniyatlariga moslashtirilgan topshiriqlar orqali taqdim etilishi lozim. Masalan, matematika fanida ayrim o'quvchilar formulalarni biror misolda qo'llash orqali mustahkamlaydi (qo'llash bosqichi), boshqalar esa matematik hodisalarni solishtirish yoki sabab-oqibatni aniqlash orqali (tahlil bosqichi) o'zlashtiradi. Yana yuqori darajadagi o'quvchilar mavzu asosida o'z misollarini yaratishi yoki strategiyani taklif etishi mumkin (sintez va baholash). Bu usul har bir o'quvchi qobiliyatiga mos rivojlanish traektoriyasini shakllantiradi.

Bloom taksonomiyasiga asoslangan adaptiv resurslar o'quvchilarning o'z sur'atida, bosqichma-bosqich va tizimli o'sishini ta'minlaydi. Chunki har bir o'quvchi o'z tayyorgarlik darajasidan kelib chiqib, taklif etilgan materialning mos bo'lagini tanlashi mumkin. Masalan, onlayn platformalarda "asosiy", "standart" va "murakkab" darajadagi topshiriqlarni taklif qiluvchi modullar bunga yorqin misoldir. Natijada, o'quvchilar o'zlarining bilish faoliyatini to'g'ri boshqaradi, individual qobiliyatiga mos o'qitish usullaridan foydalanadi va ta'lim jarayonida yuqori motivatsiyani saqlab qoladi.

Konstruktivizm nazariyasi tarafdorlari - J. Bruner va D. Jonassen - ta'lim jarayonining markazida o'quvchi faoliyati turishi zarurligini ta'kidlaydilar. Ularning fikricha, bilim o'quvchiga tayyor shaklda berilganda u faqat passiv qabul qiluvchi rolida qoladi, bu esa chuqurroq tushunish va amaliy qo'llashga to'sqinlik qiladi. Shu bois konstruktivistik yondashuvda o'quvchi bilimni mustaqil quruvchi, izlanish olib boruvchi va tajriba asosida xulosa chiqaruvchi subyekt sifatida qaraladi. Bu nazariya adaptiv ta'lim resurslarini loyihalashda muhim metodologik asos bo'lib xizmat qiladi.

Brunerning fikricha, ta'lim jarayoni "kashfetish orqali o'rganish" konsepsiyasiga tayanishi kerak. Ya'ni o'quvchi bilimga o'zi faol izlanish orqali erishsa, material chuqurroq, barqarorroq o'zlashtiriladi. Masalan, geografiya darsida o'qituvchi tayyor ma'lumot berish o'rniga o'quvchiga xaritani mustaqil tahlil qilish, qiyoslash yoki muayyan hududning iqlimini mustaqil aniqlash vazifasini bersa, o'quvchi faol fikrlash jarayoniga kiradi. Adaptiv resurslar aynan shunday mustaqil izlanishlarni rag'batlantirishi zarur.

D. Jonassen esa ta'lim materiallari o'quvchini muammoli vaziyatlarni hal qilishga undashi kerakligini ta'kidlaydi. Unga ko'ra, o'quvchi real vaziyatlar asosida tuzilgan interaktiv topshiriqlar, simulyatsiyalar yoki o'yinli ta'lim vositalari yordamida bilimni amalda sinab ko'rishi mumkin. Masalan, fizika darsida adaptiv

platforma o'quvchiga tajriba simulyatorida turli parametrlarni mustaqil o'zgartirib, natijani kuzatish imkonini bersa, o'quvchi fizika qonuniyatlarini osonroq anglaydi. Bu yondashuv o'quvchini "tayyor javoblarni yodlash" emas, balki "mustaqil xulosa chiqarish" jarayoniga yo'naltiradi.

Shu sababli adaptiv ta'lim resurslari muammoli vaziyatlar, interaktiv topshiriqlar, ijodiy faoliyatlar va tahliliy mashqlar bilan boyitilgan bo'lishi kerak. Bunday resurslar o'quvchini faollashtiradi, uning fikrlash sifatini oshiradi va motivatsiyani kuchaytiradi. Masalan, ona tili darsida o'quvchiga matndan mustaqil ravishda asosiy g'oyani topish, matn asosida hikoya yaratish yoki muallif pozitsiyasini tahlil qilish kabi ijodiy topshiriqlar berilishi mumkin. Natijada o'quvchi nafaqat bilimni o'zlashtiradi, balki uni faol qo'llashga o'rganadi.

Adaptiv ta'lim resurslarini modellashtirishda axborot-kommunikatsiya texnologiyalari (AKT) imkoniyatlari zamonaviy ta'limning ajralmas tarkibiy qismi sifatida alohida ahamiyatga ega. AKT o'quv materiallarini moslashtirish, yangilash va interaktiv shaklda taqdim etishning qulay mexanizmini yaratadi. Raqamli ta'lim platformalari, mobil ilovalar, virtual simulyatorlar, elektron darsliklar va sun'iy intellektga asoslangan tizimlar o'quvchilar ehtiyojiga mos individual o'quv yo'lini shakllantirishga yordam beradi. Bunday texnologiyalar yordamida o'quv jarayoni o'quvchi qobiliyati, sur'ati va o'zlashtirish darajasiga mos ravishda moslashtiriladi.

UNESCO va OECD tashkilotlarining tadqiqotlariga ko'ra, raqamli resurslarning eng muhim afzalligi - ularning yuqori moslashuvchanligi va multimodal taqdimot imkoniyatlaridir. Raqamli platformalar materialni matn, rasm, audio, video, animatsiya yoki simulyatsiya ko'rinishida berish imkonini taqdim etadi. Masalan, ingliz tilini o'rgatishda o'quvchining fonetik qiyinchiliklarini bartaraf etish uchun talaffuzni qayta-qayta tinglash, animatsion lab harakatlari bilan solishtirish yoki interaktiv mashqlarni bajarish imkoniyatini beruvchi ilovalar juda samaralidir. Bu o'quvchining idrok kanallarini birgalikda ishga soladi.

Raqamli resurslarning tez yangilanishi ham adaptiv ta'limning muhim jihati hisoblanadi. O'quvchilarning o'zlashtirish natijalariga qarab, tizim bir zumda yangi darajadagi topshiriqlarni taklif qilishi, murakkablik darajasini oshirishi yoki kamaytirishi mumkin. Masalan, matematika platformasida o'quvchi tenglamani yechishda xatolarga yo'l qo'ysa, algoritmi darhol sodda misollarni taqdim etadi, agar yaxshi natija ko'rsa, murakkab topshiriqlarga o'tkazadi. Bu adaptiv mexanizm o'quvchini ortiqcha qiyinchilikdan himoya qiladi va uning qobiliyatiga mos rivojlanish trayektoriyasini yaratadi.

Shuningdek, raqamli diagnostika adaptiv tizimlarning samaradorligini oshiruvchi asosiy vosita hisoblanadi. Raqamli diagnostika o'quvchining har bir bosqichdagi faolligini, xatolarini, o'zlashtirish sur'atini, qiyinchilik kasb etgan mavzularni aniq

qayd etadi. Masalan, sun'iy intellekt tizimi o'quvchining test natijalarini tahlil qilib, unga moslashtirilgan tavsiyalarni shakllantirishi, zarur bo'lsa, qo'shimcha material taklif qilishi mumkin. Bu yondashuv o'qituvchiga ham aniq pedagogik qarorlar qabul qilishda yordam beradi va ta'lim jarayonini yuqori darajada individuallashtirish imkonini yaratadi.

Xulosa qilib aytganda, o'quvchilarning o'zlashtirish xususiyatlariga ko'ra adaptiv ta'lim resurslarini modellashtirish zamonaviy pedagogika, kognitiv psixologiya va axborot-kommunikatsiya texnologiyalari integratsiyasiga tayanuvchi kompleks jarayon hisoblanadi. Bu jarayon o'quvchilarning individual qobiliyatlari, bilish sur'ati, diqqat hajmi, motivatsiya darajasi hamda o'quv tajribasini chuqur tahlil qilgan holda ta'lim materiallarini moslashtirishni talab etadi. Adaptiv resurslarning ilmiy asoslangan va tizimli loyihalanishi o'quv jarayonini shaxsga yo'naltirilgan ta'lim tamoyillari bilan uyg'unlashtiradi.

Mazkur yondashuv o'quvchining shaxsiy rivojlanish ehtiyojlarini inobatga olgan holda ta'lim mazmunini shakllantirishga yordam beradi. O'quvchining kognitiv imkoniyatlariga moslashtirilgan materiallar uning o'rganishga bo'lgan qiziqishini oshirib, ta'limni qiyinchilik emas, balki izlanish va kashfiyot jarayoni sifatida idrok etishiga imkon yaratadi. Shu bilan birga, adaptiv resurslar murakkablik darajasi bo'yicha differensiallashganligi sababli o'quvchilar o'z sur'atida, bosqichma-bosqich rivojlanish imkoniyatiga ega bo'ladi.

Xulosa. Natijada ta'lim jarayonining umumiy samaradorligi sezilarli darajada ortadi. O'quvchilar mustaqil fikrlash, ijodiy yondashuv, tahliliy qarash va muammolarni hal qilish ko'nikmalarini rivojlantiradi. Adaptiv resurslar orqali shakllangan individual o'quv trayektoriyalari esa o'quvchilarda o'z-o'zini boshqarish, o'zlashtirish jarayonini nazorat qilish va bilimni mustaqil ravishda kengaytirish kabi muhim kompetensiyalarni rivojlantiradi. Demak, adaptiv ta'lim nafaqat o'quv jarayonini yengillashtiradi, balki o'quvchilarning intellektual salohiyatini to'liq ro'yobga chiqarishga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Nazarova N. M. Korreksion pedagogika asoslari. - Toshkent: O'qituvchi, 2008.
2. Nishonova S. Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat. - Toshkent: Fan, 2012.
3. To'raqulova M. H. Ta'lim jarayonida innovatsion texnologiyalar. - Toshkent: Innovatsiya, 2019.
4. Vygotsky L. S. Mind in Society. - Harvard University Press, 1978.
5. Mayer R. E. Multimedia Learning. - Cambridge University Press, 2009.
6. Piaget J. The Psychology of the Child. - 1972.
7. Bloom B. S. Taxonomy of Educational Objectives. - 1956.
8. Bruner J. The Process of Education. - 1960.
9. Jonassen D. Designing Constructivist Learning Environments. - 1999.

PSIXOLOGIK TA'SIR ETISH TEXNOLOGIYASI

Mirzahmatov B.B.

TIPU katta o'qituvchisi

Tayanch so'zlar: persuasiv texnologiyalar, kognitiv – behavioral, ta'lim texnologiyalari, meditsiya va nafas olish etik prinsiplarni.

Ключевое слова: персуазивные технологии, когнитивно – поведенческие, образовательные технологии, медицина и респираторные этические принципы.

Key words: persuasive technologies, cognitive – behavioral, educational technologies, meditation and breathing ethical principles.

РЕЗЮМЕ:

Ushbu maqola psixologik ta'sir etish texnologiyalarini o'rganishga bag'ishlangan bo'lib, insonlarning fikr, his - tuyg'u va xulq – atvorini o'zgartirishga qaratilgan turli usullarni ko'rib chiqadi.

РЕЗЮМЕ:

Этот статья посвящена изучению технологий психологического воздействия и рассматривает различные методы, направленные на изменение мышления, чувств и поведения людей.

SUMMARY:

This article is devoted to the study of technologies of psychological impact and considers various methods aimed at changing the thinking, feeling and behavior of people.

Maqolada quyidagi asosiy yo'nalishlar ta'riflanadi:

1. Persuasiv texnologiyalar: his - tuyg'ularni uyg'otish va ijtimoiy dalillardan foydalanish orqali odamlarni ma'lum fikrga yo'naltirish.
2. Psixoterapevtik texnologiyalar: Kognitiv – behavioral terapiya va boshqa psixoterapevtik usullar yordamida ichki muammolarni hal qilish.
3. Ijtimoiy ta'sir: Odamlarning ijtimoiy muhitdagi xulq – atvorini o'zgartirishga qaratilgan prinsiplardan foydalanish.
4. Ta'lim texnologiyalari: O'qitish jarayonida talabalarni faol jalb qilish va motivatsiyani oshirish.
5. Stressni boshqarish texnologiyalari: Stress darajasini kamaytirish uchun meditsiya, nafas olish mashqlari va vaqtni boshqarish usullaridan foydalanish.

Maqola psixologik ta'sir etish texnologiyalarining amaliyotda qo'llanilishi va etik jihatlarini ham ta'kidlaydi, bu esa ushbu vositalardan foydalanishda ehtiyotkorlik zarurligini ko'rsatadi.

Psixologik ta'sir etish texnologiyalari - insonlarning fikrlash, his-tuyg'u va xulq-atvorini o'zgartirish, rivojlantirish yoki boshqarish uchun qo'llaniladigan usullar va strategiyalar to'plamidir. Ushbu texnologiyalar turli sohalarda, jumladan, psixologiya, marketing, ta'lim va ijtimoiy ishda qo'llaniladi. Quyida psixologik ta'sir etish texnologiyalarining asosiy turlari va ularning qo'llanilishi haqida ma'lumotlar keltiriladi.

1. Persuaziv texnologiyalar; Persuaziv texnologiyalar insonlarning fikrlarini o'zgartirishga qaratilgan usullardir. Ular ko'pincha reklama va marketingda qo'llaniladi. Ushbu usullar quyidagilarni o'z ichiga oladi:

- Emotsional ta'sir: His-tuyg'ularni uyg'otish orqali odamlarni ma'lum bir fikrga yoki xulq-atvorga yo'naltirish.
- Ijtimoiy dalillar: Boshqalar tomonidan qabul qilingan qarorlarni ko'rsatish orqali o'z fikrini o'zgartirish.
- Qiyinchilik usuli: Mahsulot yoki xizmatning cheklanganligi haqida ma'lumot berish orqali odamlarni xarid qilishga undash.

2. Psixoterapevtik texnologiyalar; Psixoterapiya jarayonida qo'llaniladigan texnologiyalar insonlarning ichki muammolarini hal qilishga yordam beradi. Ular orasida:

- Kognitiv – behavioral terapiya (CBT): Fikrlar va xulq-atvor o'rtasidagi bog'liqlikni tushunishga yordam beruvchi usul.
- Gestalt terapiya: Insonning hozirgi paytdagi his-tuyg'ulari va tajribalariga e'tibor qaratadi.
- Gumanistik psixologiya: Insonning o'z-o'zini anglash va rivojlanishiga qaratilgan yondashuv.

3. Ijtimoiy ta'sir; Ijtimoiy ta'sir texnologiyalari odamlarning ijtimoiy muhitdagi xulq – atvorini o'zgartirishga qaratilgan. Bu jarayonda quyidagi prinsiplardan foydalaniladi:

- Ommaviylik: Odamlar boshqalarning fikrlariga ko'proq ta'sirlanadi.
- Muvofiqlik: Odamlar guruhning talablariga mos kelishga intilishadi.
- Avtoritetga ta'sir: Mashhur yoki ishonchli shaxslarning fikrlari odamlarning qarorlariga ta'sir ko'rsatishi mumkin.

4. Ta'lim texnologiyalari; Ta'lim jarayonida psixologik ta'sir etish texnologiyalari talabalarning o'qish jarayonini yaxshilashga yordam beradi. Ular orasida:

- Aktiv o'qitish: Talabalarni faol jalb qilish orqali o'qitish samaradorligini oshirish.
- Qayta aloqa: O'qituvchi va talabalar o'rtasida samarali muloqot o'rnatish.
- Motivatsion strategiyalar: Talabalarning qiziqishini oshirish uchun turli xil motivatsion usullarni qo'llash.

5. Stressni boshqarish texnologiyalari; Stressni boshqarish psixologik salomatlikni saqlashda muhim rol o'ynaydi. Ushbu texnologiyalar quyidagilarni o'z ichiga oladi:

- Meditsiya va nafas olish mashqlari: Stressni kamaytirish va ichki tinchlikni topishga yordam beruvchi usullar.
- Vaqtni boshqarish: O'z vaqtini rejalashtirish orqali stress darajasini kamaytirish.

Psixologik ta'sir etish texnologiyalari insonlarning fikrlash, his-tuyg'u va xulq-atvorini o'zgartirishda kuchli vosita bo'lishi mumkin. Ular turli sohalarida qo'llanilishi mumkin bo'lgan strategiyalarni o'z ichiga oladi. Psixologik ta'sir etish texnologiyalaridan foydalanishda ehtiyotkorlik va etik prinsiplarni hisobga olish muhimdir, chunki noto'g'ri foydalanish insonlarga zarar yetkazishi mumkin. Shu sababli, ushbu texnologiyalarni amaliyotda qo'llashda professional yondashuv zarur.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Cialdini R. B. (2009). "Influence: Science and Practice". Pearson Education. – Ushbu kitobda odamlarni qanday qilib persuziv usullar bilan ta'sir qilish mumkinligi haqida batafsil ma'lumot berilgan.
2. Beck J. S. (2011). "Cognitive Behavior Therapy: Basics and Beyond". Guilford Press. – Kognitiv-behavioral terapiya asoslari va uning amaliyotda qo'llanilishi haqida.
3. Aronson E., Wilson T. D., Akert R. M. (2013). "Social Psychology". Pearson Education. – Ijtimoiy psixologiya prinsiplari va ijtimoiy ta'sir jarayonlari haqida.
4. Goleman D. (1995). "Emotional Intelligence: Why It Can Matter More Than IQ". Bantam Books. – His-tuyg'u intellekti va uning insonlararo munosabatlardagi o'rni.
5. Kabat-Zinn J. (1990). "Full Catastrophe Living: Using the Wisdom of Your Body and Mind to Face Stress, Pain, and Illness". Delacorte Press. – Stressni boshqarish va mindfulness texnikalari haqida.
6. Deci E. L., Ryan R. M. (2000). "Intrinsic and Extrinsic Motivations: Classic Definitions and New Directions". Contemporary Educational Psychology, 25(1), 54-67.

XALQ OG‘ZAKI IJODI ASOSIDA TAYANCH KOMPETENSIYANI SHAKLLANTIRISHNING ILMIY-NAZARIY JIHATLARI

Tirkasheva G.B.

Chirchiq davlat pedagogika universiteti mustaqil ilmiy tadqiqotchisi

Tayanch so‘zlar: davlat ta‘lim standarti, kompetensiya, xalq og‘zaki ijodi namunalari, ertak, maqol, rivoyat, topishmoq, doston.

Ключевые слова: государственный образовательный стандарт, компетенция, примеры фольклора, сказка, пословица, повествование, загадка, эпос.

Key words: state educational standard, competence, folklore samples, fairy tale, proverb, narrative, riddle, epic.

PEZIOME:

Maqolada adabiy ta‘limda xalq og‘zaki ijodi namunalarini o‘rganish asosida o‘quvchilarda tayanch kompetensiyani shakllantirishning ilmiy-nazariy jihatlarida hamda yangilanayotgan adabiy ta‘limdagi asosiy ustuvor jihatlar haqida fikr-mulohazalar bayon etilgan.

PEZIOME:

V статье представлены научно-теоретические аспекты формирования базовых компетенций учащихся на основе изучения примеров фольклора в литературном воспитании, а также мнения об основных приоритетных аспектах обновления литературного образования.

SUMMARY:

The article presents scientific and theoretical aspects of the formation of basic competencies in students based on the study of folklore samples in literary education, as well as opinions on the main priorities in the updated literary education.

Umumiy o‘rta ta‘limning adabiyot fani bo‘yicha davlat ta‘lim standartida berilgan tayanch kompetensiyalarda “vatanga sadoqatli, insonlarga mehr-oqibatli hamda umuminsoniy va milliy qadriyatlarga e‘tiqodli bo‘lish” hamda “jamiyatda bo‘layotgan voqea, hodisa va jarayonlarga daxldorlikni his etish va ularda faol ishtirok etish, o‘zining fuqarolik burch va huquqlarini bilish, unga rioya qilish, mehnat va fuqarolik munosabatlarida muomala va huquqiy madaniyatga ega bo‘lish layoqatlarini shakllantirish” nazarda tutilgan [1: 10].

Maktab adabiyot kursida xalq og‘zaki ijodi namunalarini berishdan maqsad o‘quvchilarda yuqorida keltirilgan tayanch kompetensiyalarni shakllantirish hamda mamlakatimizning ertangi kun egalari hisoblanmish yosh avlodni vatanga

sadoqatli, mard, olijanob, jasur va fidoyi hamda o'z xalqining qadriyat va an'analariga yuksak hurmat va ehtirom ruhida tarbiyalashdir. Aslida, xalqimizning bebaho ma'naviy boyligi sanalmish xalq og'zaki ijodi namunalarini yaratishdan ko'zlangan maqsad ham ushbu yuksak insoniy fazilatlarini shakllantirish bo'lgan. Zero, "umumiy o'rta ta'lim maktablarida adabiy ta'lim sof ilmiy maqsadlarni emas, balki ma'naviy-axloqiy yo'nalishlar ustuvorligini ko'zda tutadi" [1: 21].

Shuni alohida qayd qilish o'rinliki, hozirgi kun o'quvchisi o'zining dunyoqarashi, fikrlashi, tevarak-atrofdagi ro'y berayotgan voqealikka munosabati nuqtayi nazaridan kechagi kun o'quvchisidan keskin farq qiladi. Bugungi tezkor axborot almashinuvi zamonida, virtual olamda ulg'ayayotgan o'quvchi eski shakldagi adabiy ta'limning qolipga solingan, stereotip fikrlar, dogmatik qarashlar, o'zlariga tanish ma'lumotlarni qayta bayon qilib berishdek eskicha, qolipga solingan yondashuvlari bilan murosasiz qololmaydi. Agar adabiyot o'quvchilar tasavvurida ularning hayotiy ehtiyojlari o'laroq tasavvur hosil qilmas ekan, u zerikarli va quruq g'oyalar majmui bo'lib qolaveradi. Keltirilgan ushbu jihatlardan hamda "Yoshlarni vatanparvarlik, fuqarolik tuyg'usi, bag'rikenglik, qonunlar, milliy va umuminsoniy qadriyatlarga hurmat ruhida, zararli ta'sirlar va oqimlarga qarshi tura oladigan, hayotga bo'lgan qat'iy ishonch va qarashlarga ega shaxs sifatida tarbiyalash" [2] vazifasi bugungi kunda adabiy ta'lim zimmasiga katta mas'uliyat yuklaydi.

Maktab adabiyot fanining o'quv dasturiga xalq og'zaki ijodining ertak, maqol, rivoyat, topishmoq va doston kabi ko'plab janrlari kiritilgan [1: 24]. Ular o'z mazmun-mohiyatiga ko'ra o'quvchilarda milliy odob-axloq madaniyati asoslarini shakllanishiga xizmat qilishi tayinlangan. Adabiyot kursida berilgan xalq og'zaki ijodi namunalaridan maqsadli va unumli foydalanish uchun adabiyot fani o'qituvchisi yuksak pedagogik mahoratga ega bo'lmog'i lozim. Xalq og'zaki ijodi bo'yicha o'zbek xalqi boy madaniy merosga ega ekanligi hech kimga sir emas. Ajdodlarimiz azal-azaldan yosh avlodning har tomonlama kamol topishi uchun qayg'urishgan. Ularni axloq-odoblilik, jasur, sadoqatli, o'z yurtiga vafodor, fidokor, kattalarga, ota-onalariga va boshqalarga mehribon, to'g'ri, halol va pok bo'lishlariga harakat qilishgan. Buning uchun tarbiya vositalari bo'lmish xalq og'zaki ijodiyoti namunalaridan samarali foydalanilgan [3: 56]. Chunki, dastlabki tarixiy taraqqiyot davrida yozma nutq rivojlanmagan, boy madaniy meroslar og'izdan-og'izga o'tib kelgan va keyinchalik ular yozma tarzda o'z ifodasini topgan.

Bugungi kunda mamlakatimizda ta'lim sohasining barcha bosqichlarini zamonaviy talablar asosida tashkil etish yuzasidan hukumatimizning turli xil farmon va qarorlari qabul qilindi va ushbu me'yoriy-huquqiy hujjatlar asosida

barcha dastur hamda darsliklar mundarijasiga o'zgartirishlar kiritildi. Buning eng asosiy sabablaridan biri – milliy o'quv dasturimizning xalqaro talablarga hamda dunyoning eng ilg'or ta'lim jarayonlari natijalariga tenglasha olishdir. Shu maqsadda adabiyot fanidan sinflar kesimida ajratilgan yillik soatlar asosida yangi fan dasturi ishlab chiqildi. Yangilangan fan dasturi asosida darsliklar yaratilmoqda. Birgina 5-sinf darsligining mazmun-mundariyasi 2015, 2020 hamda 2024-yillarda yangilandi, darslik mualliflari o'zgardi. Masalan, adabiyot fanidan 2017-yildagi DTS va fan dasturida 5-sinf uchun bir o'quv yili uchun 102 soat dars ajratilgan va shunga moslangan fan dasturi va o'quv rejasi ishlab chiqilgan edi [1]. Ushbu o'quv dasturiga ko'ra "Hikmat durdonalari" rukni ostida xalq og'zaki ijodining kichik janrlari hisoblangan maqollar mavzusiga 2 soat, topishmoqlar mavzusiga 1 soat ajratilgan. "Ertaklar olamida" rukni ostida "Uch og'a-ini botirlar" va "Susambil" ertagiga 3 soatdan vaqt ajratilgan. Xalq og'zaki ijodi namunalarida maqol, topishmoq hamda xalq ertaklari mavzularini o'rganishga mazkur dasturda jami 9 soat ajratilgan edi. Mazkur mavzular bo'yicha o'quvchilarda shakllanishi lozim bo'lgan fanga oid kompetensiya elementlari quyidagicha belgilangan:

Adabiy-nutqiy kompetensiyalar (tinglab tushunish, fikrni og'zaki bayon qilish, o'qish, fikrni yozma bayon qilish):

A2: ertak va masallar asosida ishlangan videotasvir va filmlarni ko'rib, tinglab tushuna oladi; maqol, topishmoq, masal va ertak namunalarini o'qiy oladi; ularning mazmun-mohiyatini tushuna oladi; ertaklar syujetini qayta hikoya qila oladi.

Badiiy asarni tahlil qilish kompetensiyasi:

A2: ertaklarda tasvirlangan voqea-hodisalarni o'qituvchi yordamida izohlay oladi; asar qahramonlariga xos bo'lgan fazilatlarini tushuntira oladi; asar qahramonlarining nuqsonlarini matnga tayangan holda izohlay oladi [1: 25-28].

Yangilangan fan dasturida ham tarbiyalanuvchilarda shakllantirilishi lozim bo'lgan yuqorida keltirilgan fan oid kompetensiya elementlari mavjud, biroq hammasi emas. Bugungi kunda fanni o'qitish asoslari va fan dasturlarida bo'layotgan o'zgarishlar tub mohiyatida "adabiy ta'limning ilmiy va metodik asoslarini bugungi nuqtayi nazar, milliy va jahoniy tafakkur uyg'unligida, yangicha tartibda yaratish orqali o'quvchilarnig ham adabiyotga, kitobxonlikka munosabatini o'zgartirish darkor"ligi [4: 7] tamoyillari o'z aksini topgan. Buning asosiy sabablaridan biri esa bugungi murakkab globallashuv sharoitida milliy ma'naviyatimizni izdan chiqarish maqsadida xorijdan o'zanini yo'qotgan, selday oqib kelayotgan zararli yot g'oyalarga qarshi faqat milliy badiiy adabiyotgina immunitet hosil qila olishi mumkin. Shuning uchun ham o'sib

kelayotgan yosh avlodga adabiyotga muhabbatni juda erta yoshdan singdirish lozim bo'ladi.

Bugungi kunda adabiyot fani bo'yicha sinflar kesimida maktab darsliklarini ishlab chiqishda darslik tayyorlashda ta'lim sohasidagi davlat siyosatining asosiy tamoyillariga tayanish, o'quvchilarning aqliy va jismoniy imkoniyatlari, yoshi, ruhiy xususiyatlari, bilim darajasi, qiziqishlari, layoqatlarini hisobga olish, o'quv-metodik darsliklarlarda o'quvchilarda adolat, milliy g'urur va vatanparvarlik hissini shakllantirishda ustuvorlikni ta'minlash kabi jihatlar ustuvor ahamiyat kasb etgan. Yaratilgan yangi darsliklar o'quvchilarda mustaqil, tanqidiy va mantiqiy fikrlash hamda kreativlik qobiliyatini shakllantirishga yo'naltirilgan, yangi zamonaviy darsliklar o'quvchilarning ma'naviy va aqliy ehtiyojlaridan kelib chiqib tayyorlangan. Buni birgina 5-sinf "Adabiyot" darsligining mazmun-mundarijasida ko'rish mumkin [5:1,2]. Adabiy ta'limning sifati va samaradorligini oshirishda innovatsion ta'lim texnologiyalariga tizimli yondashuv asoslari ishlab chiqildi. An'anaviy va noan'anaviy ta'lim texnologiyalaridan unumli foydalanish darsliklarni yaratishda alohida inobatga olingan.

Xalq og'zaki ijodiga mansub janrlar orqali yoshlarni sharqona odob-axloq qoidalari, urf-odatlar, milliy ma'naviyat va qadriyatlar bilan samarali tanishtirish mumkin. Shunga ko'ra ta'lim mazmunida yoshlarning badiiy-estetik tarbiyasini ro'yobga chiqarish, qolaversa, ularni mustaqil fikrlashga o'rgatish, ma'naviy-axloqiy tarbiya, ma'rifiy, ta'limiy maqsadlar, o'zbekni anglash uchun xizmat qildirish maqsadi ko'zlanishi kerak. Bugina emas, u o'zbek adiblarining hayoti, ijodiy merosi, ijtimoiy faoliyati haqida yetarli tushuncha hosil qilishga qaratilishi zarur. Bu tushunchalar estetik va etik normalarni anglatib borish orqali ma'lum qilinadiki, bu ishlar badiiy-estetik did o'stirish bilan ham bog'lanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2017-yil 6-apreldagi 187-son qarori bilan tasdiqlangan umumiy o'rta ta'limning adabiyot fanidan davlat ta'lim standarti va o'quv dasturi. – Toshkent: RTM, 2017. – 87 b.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi PF-60-son "2022–2026-yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida"gi Farmoni // <https://lex.uz/uz/docs/-5841063>.
3. R.Mavlonova va boshqalar. Pedagogika tarixi va nazariyasi. – T.: 2015. – B.56.
4. Mirzayeva Z., Jalilov K. Umumiy o'rta ta'limning milliy o'quv dasturi: o'qitish metodikasi (o'qituvchi qo'llanmasi). – Toshkent: RTM, 2020. – 139 b.
5. Adabiyot. 5-sinf (1-qism) [Matn]: darslik / Q.B. Yo'ldoshev, O.O. Olimjonov, N.N. Yusufjonova, S.I. Qambarova, D.B. To'xliyeva; muharrir X.A. Ibrohimov. – Toshkent: Novda Edutainment, 2024. – 100 b.; Adabiyot. 5-sinf (2-qism) [Matn]: darslik / Q.B. Yo'ldoshev, O.O. Olimjonov, N.N. Yusufjonova, S.I. Qambarova, D.B. To'xliyeva; muharrir X.A. Ibrohimov. – Toshkent: Novda Edutainment, 2024. – 100 b.

TA'LIM MUASSASALARI O'SMIR YOSHLAR IJTIMOIYLAISHUVI SAMARADORLIGINI OSHIRISHNING PEDAGOGIK SHART SHAROITLARI

Artikova G.X.

Samarqand davlat chet tillar instituti mustaqil izlanuvchisi

Tayanch so'zlar: ijtimoiylashuv, o'smir yoshlar, pedagogik shart-sharoitlar, hamkorlik pedagogikasi.

Ключевые слова: социализация, подростки, педагогические условия, педагогика сотрудничества.

Key words: socialization, adolescents, pedagogical conditions, pedagogy of cooperation.

РЕЗЮМЕ:

Ушбу мақолада таълим муассасалари ўсмир ёшлар ижтимоийлашуви самарадорлигини оширишнинг педагогик шарт-шароитлари ўрганилган.

РЕЗЮМЕ:

В данной статье изучаются педагогические условия повышения эффективности социализации подростков в образовательных учреждениях.

SUMMARY:

This article examines the pedagogical conditions for improving the effectiveness of adolescent socialization in educational institutions.

Kirish. Ta'lim muassasalarida o'smir yoshlarning ijtimoiylashuv jarayonini samarali tashkil etishning pedagogik shart-sharoitlari, o'smirlik davriga xos psixologik-pedagogik xususiyatlar, ijtimoiy rivojlanishning asosiy omillari va ta'lim muassasalarining mazkur jarayondagi o'rni tahlil qilingan. Shuningdek, ijtimoiylashuvni takomillashtirishga qaratilgan metodik yondashuvlar, zamonaviy ta'lim texnologiyalari, hamkorlik, muhit va kommunikativ faoliyatning ta'siri asoslab berilgan.

Tahlil va natijalar. Jamiyat taraqqiyoti jarayonida o'smir yoshlarning har tomonlama kamolotini ta'minlash, ularni ijtimoiy hayotga tayyorlash, ma'naviy-axloqiy yetuk shaxs sifatida shakllantirish masalasi dolzarb sanaladi. O'smirlik davri individning psixologik, jismoniy va ijtimoiy jihatdan jadallik

bilan o'suvchi davri bo'lib, bunda ta'lim muassasalari bosh omil sifatida namoyon bo'ladi.

Ijtimoiylashuv — shaxsning jamiyat tomonidan qabul qilingan qadriyatlar, me'yorlar, madaniy xulq-atvorlarni o'zlashtirish jarayonidir. O'smir yoshlar ijtimoiylashuvi jarayoni murakkab, ko'p omilli bo'lib, uning samaradorligi ta'lim muassasasi, oila, tengdoshlar guruhi va jamiyat bilan o'zaro hamkorlikka bog'liq. Mazkur maqola ta'lim muassasalarida ijtimoiylashuv samaradorligini oshirishning asosiy pedagogik shart-sharoitlarini tahlil qiladi.

O'smir yoshlar ijtimoiylashuvi samaradorligini oshirishning pedagogik shart-sharoitlari. Ijtimoiylashuv — o'smirning jamiyatga moslashuvi, undagi qadriyat va normalarni o'zlashtirishi hamda o'zining ijtimoiy mavqeini belgilay olishi jarayonidir. Zamonaviy hayotning shiddati, axborot oqimining kuchayishi, raqamli muhitning ta'siri o'smirlar ijtimoiylashuviga yangi yondashuvlarni talab qilmoqda. Shu sababli pedagogik jarayonda ijtimoiylashuv samaradorligini oshirishga qaratilgan ilmiy asoslangan shart-sharoitlarni yaratish muhim.

Quyida samaradorlikni ta'minlaydigan asosiy pedagogik shart-sharoitlar yoritiladi.

Sog'lom va ijobiy psixologik muhit yaratish

Bu jarayonda:

- o'quvchilar o'zini erkin his qilishi,
- o'qituvchining demokratik yondashuvi,
- muloqot madaniyatini shakllantirish,
- psixologik qo'llab-quvvatlash tizimi muhim.
- Har bir o'smirning shaxsiy his-tuyg'ulari, ehtiyojlari, individual qobiliyatlari inobatga olinishi zarur.

Faol o'quvchi subyekti tamoyilini qo'llash. O'quvchi ta'lim jarayonining faol ishtirokchisi bo'lishi kerak. Buning uchun:

- loyiha faoliyati,
- guruh ishlar,
- ijtimoiy rollarga asoslangan mashg'ulotlar,
- muloqotga yo'naltirilgan texnologiyalar qo'llanadi.

Hamkorlik pedagogikasini kuchaytirish. Pedagog—o'quvchi, o'quvchi—o'qituvchi, ota-ona—maktab hamkorligi uzviy bo'lishi ijtimoiylashuv samaradorligini oshiradi.

Tashkiliy shart-sharoitlarni takomillashtirish

Bunga quyidagilar kiradi:

- maktab infratuzilmasini yaxshilash (kutubxona, sport zallari, to'garaklar),
- xavfsiz ta'lim muhiti yaratish,

- pedagoglar malakasini oshirish.

Axborot-media madaniyatini shakllantirish. Bugungi globallashuv jarayonida axborot oqimining tezligi, uning ta'sir kuchi va ommaviylik darajasi keskin ortib bormoqda. Internet, ijtimoiy tarmoqlar, raqamli platformalar o'smirlarning dunyoqarashi, xatti-harakati va qadriyatlariga sezilarli ta'sir ko'rsatmoqda. Shu bois axborotlarni ongli, tanqidiy, maqsadli qabul qila oladigan **axborot-media madaniyatini shakllantirish** bugungi ta'lim-tarbiyaning ustuvor yo'nalishlaridan biridir. O'smirlar media oqimlari ichida yashayotganligi sababli ularni:

- tanqidiy fikrlash,
- internet xavfsizligi,
- axborotni tahlil qilish ko'nikmalariga o'rgatish muhim.

Ijtimoiy loyihalar va amaliyotlar tashkil etish. Volontyorlik, ijtimoiy aksiyalar, jamoaviy loyihalar o'smirlarda:

- liderlik,
- ijtimoiy mas'uliyat,
- jamiyatga yondashuv madaniyatini shakllantiradi.

Inkluziv va tolerant muhit yaratish. Har bir o'quvchi qabul qilinishiga ishonishi, o'z nuqtai nazarini bildirish, bir-birini hurmat qilishga o'rgatilishi ijtimoiy yetuklikning asosidir.

Zamonaviy pedagogik texnologiyalar ijtimoiylashuv samaradorligidagi o'rni. Interfaol metodlar. "Rol o'ynash", "Munozara", "Aqliy hujum", "Jamoaviy loyiha" kabi texnologiyalar o'smirlarni:

- muloqotga,
- ijtimoiy faol bo'lishga,
- tanqidiy fikrlashga o'rgatadi.

Trening texnologiyalari. Psixologik treninglar:

- o'zini boshqarish,
- emotsional barqarorlik,
- konfliktlarni hal qilish ko'nikmalarini shakllantiradi.

AKT asosidagi ta'lim. Globallashuv va raqamli iqtisodiyot sharoitida ta'limning sifati, samaradorligi va qulayligini oshirishda axborot-kommunikatsiya texnologiyalari (AKT) muhim o'rin tutadi. AKT ta'lim jarayoniga kiritilishi an'anaviy o'quv modelini o'zgartirmoqda: o'quvchi markazlashgan o'qitish, interaktiv metodlar, masofaviy ta'lim, raqamli resurslar asosiy o'quv vositasiga aylanmoqda. Digital platformalar, virtual jamoalar o'smirlarning ijtimoiy faoliyatini global miqyosga kengaytiradi.

Muammoga oid nazariy manbalar hamda uning amaliy holatini o'rganish natijalari mazkur sohada bir qator ziddiyatlarning mavjudligini ko'rsatdi. Xususan: – demokratik jarayonda o'quvchi-yoshlar ijtimoiy faolligiga qo'yilayotgan zamonaviy talablar bilan ularning bilim, ko'nikma va malakalari, mavjud ijtimoiy faollik kompetensiyalari o'rtasidagi nomutanosiblik; – o'quvchilar ijtimoiy faolligining o'z-o'zidan yuzaga kelmasligi, balki doimiy ravishda olib boriladigan pedagogik faoliyat natijasida shakllantirilishi va bu jarayon tadqiqiy va tahliliy yo'nalishga ega bo'lgan pedagogik tizim sifatida ko'rib chiqilmaganligi; – o'quvchi-yoshlar ijtimoiy faollashuvining bir qator o'ziga xos xususiyatlari va omillari mavjud bo'lib, ular etarlicha o'rganilmaganligi; – o'quvchi-yoshlar ijtimoiy faolligini oshirishga yo'naltirilgan pedagogik jarayonning ilmiy asoslangan samarali shakl, vosita va metodlarini qo'llanilishiga bo'lgan ehtiyojning mavjudligi mazkur yo'nalishdagi tadqiqotlar muhim ahamiyat kasb etishini anglatadi. Bu vazifani samarali amalga oshirishda ijtimoiy faol shaxs xususiyatlari va shartlari tarkib toptiriladigan shakl, vosita, usul va metodlarni izlab topish, o'z navbatida «o'quvchi-yoshlar», «ijtimoiy faollik» tushunchalari mohiyatini chuqur tushunish, nazariy jihatdan ham, amaliy tomondan ham juda muhim masaladir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Maxmudov Q. S. O. G. L., Shayxislamov N. Z. O. G. L., & Jo, B. B. O. G. L. (2020). O 'zbek va xorijiy tillarda antonimlar tavsifi, o 'rni va ularnig turli jihatdan tasniflanishi. Science and Education, 1(Special Issue 3).
2. Juraboyev B. B. (2020). Nemis tilini o'qitishda kommunikativ yondashuv. Science and Education, 7(7), 215-220.
3. Joraboyev B. B. O. (2021). Using authentic materials on english lessons. Academic research in educational sciences, 2(2).
4. Joraboyev B. (2020). Nemis tilida juft otlar va ularning o'zbek tilida ifodalanishi. Science and Education, 1(Special Issue 4).
5. Журабоев Б. (2020). Мотивированные люди для удовлетворения своих собственных потребностей. Academic research in educational sciences, (3).
6. Juraboyev B. B. U. (2021). Problems and solutions for online teaching and learning of foreign languages. Academic research in educational sciences, 2(Special Issue 2).
7. Samarova S. (2018). Forming Creative Vision of Person as Universal Method Enhancing Creativity. Eastern European Scientific Journal, (6).

ГИБРИД ВА ОНЛАЙН ТАЪЛИМ МОДЕЛЛАРИНИ НОДАВЛАТ ОЛИЙ ТАЪЛИМ МУАССАСАЛАРИДА ЖОРИЙ ЭТИШНИНГ ИЛМИЙ АСОСЛАРИ ВА САМАРАДОРЛИК КЎРСАТКИЧЛАРИ

Эрназаров А.Э.

PhD, доцент

Худойбердиев А.Д.

Самарқанд агроинновациялар ва тадқиқотлар институти

мустақил изланувчиси

Таянч сўзлар: гибрид таълим, онлайн таълим, нодавлат ОТМ, илмий асослар, самарадорлик кўрсаткичлари.

Ключевые слова: гибридное образование, онлайн-образование, негосударственные высшие учебные заведения, научные основы, показатели эффективности.

Key words: hybrid education, online education, non-governmental higher education institutions, scientific foundations, performance indicators.

РЕЗЮМЕ:

Ушбу мақола нодавлат олий таълим муассасалари (ОТМ) да гибрид ва онлайн таълим моделларини жорий этишнинг илмий асосларини ва самарадорлик кўрсаткичларини ўрганиб чиқади. Пандемия давридан кейинги таълим тизимидаги ўзгаришларни ҳисобга олган ҳолда, илмий адабиётлар шарҳи, амалий тадқиқотлар ва самарадорликни ўлчаш усуллари таҳлил қилинади. Наттижалар шуни кўрсатадики, гибрид таълим моделлари талбаларнинг ўқиш самарадорлигини ошириш, таълим сифатини яхшилаш ва нодавлат ОТМларнинг рақобатбардошлигини кучайтиришга хизмат қилади. Асосий самарадорлик кўрсаткичлари сифатида талбаларнинг қониқиб даражаси, ўқиш наттижалари ва ресурслардан самарали фойдаланиш келтирилади.

РЕЗЮМЕ:

В данной статье рассматриваются обоснование и эффективность внедрения гибридных и онлайн-моделей обучения в негосударственных высших учебных заведениях (ВУЗах). Проводится обзор научной литературы, анализ тематических исследований и методов оценки эффективности с учетом изменений в системе образования после пандемии. Результаты показывают, что гибридные образовательные модели способствуют улучшению академической успеваемости студентов, повышению качества образования и укреплению конкурентоспособности негосударственных ВУЗов. Ключевые показатели эффективности включают удовлетворенность студентов, результаты обучения и эффективное использование ресурсов.

SUMMARY:

This article examines the rationale and effectiveness of implementing hybrid and online learning models in private higher education institutions (HEIs). It reviews the scientific literature, analyzes case studies, and assesses effectiveness, taking into account changes in the education system after the pandemic. The results demonstrate that hybrid educational models contribute to improved student academic performance, enhanced educational quality, and strengthened the competitiveness of private HEIs. Key performance indicators include student satisfaction, learning outcomes, and efficient use of resources.

Кириш. Замонавий таълим тизимида онлайн ва гибрид моделларнинг роли кун сайин ортиб бормоқда, айниқса пандемиядан кейинги даврда. Нодавлат олий таълим муассасалари (ОТМ) учун бу моделлар рақобатбардошликни ошириш, талбаларни жалб қилиш ва таълим сифатини яхшилашнинг самарали воситаси ҳисобланади. Ушбу мақола нодавлат ОТМларда ушбу моделларни жорий этишнинг илмий асосларини ва самарадорлик кўрсаткичларини таҳлил қилади. Илмий асослар педагогик назариялар, таълим технологиялари ва амалий мисолларга таянади, самарадорлик кўрсаткичлари эса талбаларнинг ўқиш натижалари, қониқиш даражаси ва муассаса самарадорлиги билан ўлчанади.

Нодавлат ОТМлар давлат муассасаларига нисбатан кўпроқ молиявий ва ташкилий эркинликка эга бўлгани учун, онлайн ва гибрид таълимни тезроқ жорий эта олади. Бироқ, бу жараён илмий асосга таяниши ва самарадорликни ўлчаш тизимига эга бўлиши керак. Мақола мақсади – ушбу моделларнинг илмий негизларини очиқ бериш ва амалий самарадорлик кўрсаткичларини келтириш.

Онлайн ва гибрид таълим моделларининг илмий асослари бир неча педагогик назарияларга таянади. Хусусан, конструктивизм назарияси талабаларнинг билимларни мустақил равишда шакллантиришини қўллаб-қувватлайди, онлайн муҳит эса бу жараёни фаоллаштириш учун кенг имкониятлар яратади. Шунингдек, когнитив юкланиш назарияси ўқув материалларини онлайн шаклда тўғри ташкил этиш орқали талабаларнинг ахборотни қайта ишлаш қobiliятини ошириш мумкинлигини кўрсатади. Бундан ташқари, ижтимоий-конструктивизм назарияси онлайн ҳамкорлик ва мулоқот орқали билимларни биргаликда яратиш муҳимлигини таъкидлайди.

Таълим технологиялари нуқтаи назаридан, онлайн ва гибрид таълим моделлари замонавий платформалар, мультимедиа воситалари ва интерактив ресурслардан фойдаланишни талаб этади. Масалан, ўқув материалларини видео-лекциялар, анимациялар ва интерактив симуляциялар шаклида тақдим этиш талабаларнинг қизиқишини оширади ва мавзунини чуқурроқ тушунишга ёрдам беради. Бундан ташқари, онлайн баҳолаш воситалари талабаларнинг ўзлаштириш даражасини тезкор аниқлаш ва уларга индивидуал фикр-мулоҳазалар бериш имконини беради.

Нодавлат ОТМлар учун онлайн ва гибрид таълимнинг самарадорлик кўрсаткичларини ўлчаш муҳим аҳамиятга эга. Бу кўрсаткичлар талабаларнинг ўқиш натижалари (имтиҳон натижалари, рейтинглар), қониқиш даражаси (сўровномалар, фикр-мулоҳазалар) ва муассаса самарадорлиги (талабалар сонининг ўсиши, битирувчиларнинг ишга жойлашуви) каби параметрларни ўз ичига олиши мумкин. Шунингдек, онлайн ва гибрид таълимнинг молиявий самарадорлигини ҳам баҳолаш зарур, чунки бу моделлар анъанавий таълимга нисбатан харажатларни камайтириши мумкин.

Гибрид таълим моделлари анъанавий синфда ўқиш ва онлайн элементларни бирлаштиришга асосланади. Илмий адабиётларда бу моделлар "blended learning" ёки "HyFlex" сифатида тавсифланади, уларда талбалар ўз вақтини эркин тақсимлай олади. Онлайн таълим эса тўлиқ рақамли платформаларга таянади, бу эса таълимнинг қулайлиги ва қамровига хизмат қилади.

Нодавлат ОТМларда бу моделларнинг илмий асослари педагогик назарияларга, хусусан конструктивизм ва коннективизмга таянади. Конструктивизм талбаларнинг фаол иштирокини таъкидлайди, онлайн элементлар эса бунини амалга оширишга ёрдам беради. Самарадорлик кўрсаткичлари сифатида талбаларнинг академик ўсиши, қониқиш даражаси ва ўқишни тугатиш кўрсаткичи келтирилади.

Назарий асослар. **Гибрид таълим моделлари** ахборот-коммуникация технологияларига (ICT) асосланиб, анъанавий ва онлайн ўқитишни уйғунлаштиради. Ўзбекистонда бу моделлар олий таълимда назарий ва амалий жиҳатдан тадқиқ этилмоқда.

Онлайн таълим COVID-19 пандемияси даврида глобал миқёсда кенг қўлланилди. Тадқиқотлар онлайн таълимнинг самарадорлиги талабаларнинг мотивацияси, педагогик технологиялар ва платформалардан фойдаланишга боғлиқлигини кўрсатади.

- **Интеграция назарияси:** гибрид моделлар конструктивизм ва компетенцияга асосланган ёндашув билан уйғунлашганда, талабаларда мустақил билим олиш ва амалий кўникмалар ривожланиши таъминланади.

Ўзбекистон мисолида амалиёт

Нодавлат университетларда гибрид моделлар асосан **онлайн платформалар (Moodle, Google Classroom, Ziyonet)** ва анъанавий дарсларни уйғунлаштириш орқали жорий этилмоқда.

ММІТ'25 конференцияси материалларида таъкидланишича, гибрид таълим моделлари Ўзбекистон олий таълимида назарий асослар билан бирга амалиётда ҳам кенг қўлланилмоқда.

Хорижий филиаллар (масалан, Westminster International University in Tashkent) гибрид моделларни халқаро стандартлар асосида жорий этиб, маҳаллий нодавлат секторга намуна бўлиб хизмат қилмоқда.

Самарадорлик кўрсаткичлари. Талабалар иштирок даражаси: гибрид моделларда талабаларнинг дарсларда қатнашиш ва онлайн муҳокамаларда иштирок этиш кўрсаткичлари юқори.

Таълим сифатини баҳолаш: аутентик баҳолаш, портфолио ва компетенцияга асосланган баҳолаш усуллари самарадорликни оширади.

Меҳнат бозорига мослик: онлайн ва гибрид моделлар орқали талабаларда рақамли кўникмалар, мустақил ишлаш ва жамоавий ҳамкорлик компетенциялари ривожланади.

Халқаро тажриба билан уйғунлик: гибрид моделлар халқаро аккредитация талабларига яқинлашиш имконини беради.

1-жадвал

Қиёсий жадвал

Йўналиш	Гибрид таълим	Онлайн таълим	Ўзбекистонда самарадорлик
Асос	Анъанавий + онлайн уйғунлиги	Фақат онлайн муҳит	ICT асосида интеграция
Афзаллик	Ижтимоий ва мустақил ўқиш уйғунлиги	Масофавий имкониятлар	Талабалар иштирокини ошириш
Чеклов	Инфратузилма талаб қилади	Мотивация ва платформага боғлиқ	Нодавлат секторда инфратузилма фарклари
Самарадорлик	Компетенция ривожланиши	Рақамли кўникмалар	15–20% юқори иштирок даражаси

Амалий тадқиқотлар шуни кўрсатадики, нодавлат университетларда гибрид таълим талбаларнинг ўқиш самарадорлигини 20-30% га ошириши мумкин, айниқса молиявий ресурслар чекланган ҳолатда. Ўзбекистон контекстида бу моделлар ҳали тўлиқ ўрганилмаган, бироқ умуммиллий таълим ислохотларига мос келади.

Методика тузилиши

Конструктивизм: талабалар билимни мустақил қуриш ва ижтимоий ўзаро таъсир орқали ривожланади.

Компетенцияга асосланган ёндашув: таълим натижаси амалий кўникмалар ва меҳнат бозорига мос компетенциялардир.

Интеграция назарияси: гибрид моделлар анъанавий ва онлайн таълимни уйғунлаштириб, талабаларда рақамли ва ижтимоий компетенцияларни ривожлантиради.

Мураккаб компетенцияларни шакллантириш (ижодий фикрлаш, рақамли кўникмалар, жамоавий ишлаш).

Меҳнат бозори талабларига мос йўналишларни аниқлаш.

Назарий билимларни онлайн модулар орқали бериш.

Амалиётни стажировка ва кейс-стади асосида ташкил этиш.

Лойиҳа ва симуляция технологияларини жорий қилиш.

Гибрид усуллар: анъанавий лекциялар + онлайн муҳокамалар.

Интерактив усуллар: кейс-стади, рол ўйинлари, проект ишланмалар.

Онлайн усуллар: вебинарлар, виртуал лабораториялар, LMS платформалар.

Интерактив машғулотлар (face-to-face).

Онлайн муҳитда синхрон ва асинхрон дарслар.

Гибрид форматда модулли курслар.

Аутентик баҳолаш: реал вазиятлар асосида.

Портфолио баҳолаш: талабаларнинг ишланмаларини йиғиш ва таҳлил қилиш.

Натижага асосланган баҳолаш: компетенция профили орқали.

2-жадвал

Самарадорлик кўрсаткичлари

Йўналиш	Кўрсаткичлар	Ўлчаш усули
Талабалар иштирок даражаси	Онлайн ва офлайн дарсларда қатнашиш	LMS статистикаси, ҳозирлик
Таълим сифатини баҳолаш	Компетенция шаклланиши	Портфолио, аутентик баҳолаш
Рақамли кўникмалар	Онлайн платформалардан самарали фойдаланиш	Тестлар, амалиёт топшириқлари
Меҳнат бозорига мослик	Битирувчиларнинг ишга жойлашиши	Битирувчилар мониторинги
Халқаро уйғунлик	Аккредитация ва мобиллик	Халқаро рейтинглар, келишувлар

Методиканинг блок-диаграммаси: Ўқув мақсадлари → Мазмун → Услуглар → Ташкил этиш шакллари → Баҳолаш тизими → Самарадорлик кўрсаткичлари

Бу методика нодавлат ОТМларда гибрид ва онлайн таълим моделларини жорий этишда илмий асосланган йўл харитаси сифатида хизмат қилади. У назарий билим ва амалий кўникмалар уйғунлигини таъминлайди, рақамли

компетенцияларни ривожлантиради ва меҳнат бозорига мос кадрлар тайёрлайди.

Методика бўйича амалий сценарийлар билан қўйидаги мисолларни келтириш мумкин:

Westminster International University in Tashkent (WIUT) мисолида: талабаларда глобал компетенциялар (инглиз тилида академик ёзиш, халқаро бизнес кейслар)ни ривожлантириш.

Tashkent Institute of Finance хусусий факультетларида: рақамли молия ва бухгалтерияда амалий кўникмаларни шакллантириш.

Amity University Tashkentда **гибрид курслар**: назарий билимлар он-лайн модулларда, амалиёт эса офлайн семинарларда.

TEAM Universityда кейс-стади ва стартап лойиҳалар асосида ўқув материаллари.

WIUTда: проект ишланмалар ва жамоавий тадқиқотлар.

Yeoju Technical Institute in Tashkent (YTIT)да: рол ўйинлари ва симуляция технологиялари (масалан, инженерлик лабораториялари).

Tashkent International University of Education (TIUE)да: гибрид форматда модулли курслар (онлайн лекциялар + офлайн семинарлар).

Akfa Universityда: стажировка ва амалиётни онлайн платформа орқали мониторинг қилиш.

WIUTда: портфолио баҳолаш (талабаларнинг ишланмалари ва тадқиқотлари).

TEAM Universityда: аутентик баҳолаш (реал бизнес кейслар асосида).

Akfa Universityда: натижага асосланган баҳолаш (талабаларнинг компетенция профили орқали).

3-жадвал

Солиштирма жадвал

Методик блок	Гибрид таълим модели	Онлайн таълим модели	Интеграция натижаси
Ўқув мақсадлари	Назария ва амалиёт уйғунлиги орқали компетенция шакллантириш	Рақамли кўникмалар ва мустақил изланишни ривожлантириш	Мураккаб компетенциялар (ижодий фикрлаш + рақамли кўникмалар)
Мазмун	Лекциялар офлайн, модуллар онлайн	Барча материаллар онлайн платформада	Назария + амалиёт уйғунлиги, кейс ва лойиҳа асосида

Услуглар	Лойиха усули, кейс-стади, офлайн семинар	Вебинарлар, виртуал лабораториялар, асинхрон форумлар	Интерактив ва фаолиятга йўналтирилган усуллар
Ташкил этиш шакллари	Интерактив машғулотлар + онлайн муҳокамалар	Онлайн синхрон ва асинхрон дарслар	Гибрид форматда модулли курслар
Баҳолаш тизими	Портфолио, аутентик баҳолаш, офлайн имтиҳон	Онлайн тестлар, электрон портфолио	Натижага асосланган комплекс баҳолаш
Самарадорлик кўрсаткичлари	Талабалар иштирок даражаси ошиши, амалиётга тайёрлик	Рақамли компетенциялар ривожланиши, масофавий имкониятлар	Таълим сифатининг ўсиши, меҳнат бозорига мослик

Солиштирма жадвалдан кўриниб турибдики, гибрид модел анъанавий ва онлайн таълимни уйғунлаштиради, онлайн модел рақамли компетенцияларни ривожлантиради. Интеграция орқали нодавлат ОТМларда таълим сифатини ошириш ва халқаро стандартларга яқинлашиш мумкин.

4-жадвал

Самарадорлик кўрсаткичлари (Ўзбекистон мисолида)

Университет	Модел	Самарадорлик кўрсаткичи
WIUT	Гибрид	Талабалар иштирок даражаси 20%га ошган
TEAM University	Онлайн + кейс	Стартап лойиҳаларда талабаларнинг иштирок даражаси юқори
Akfa University	Гибрид	Битирувчиларнинг ишга жойлашиши 75%
ЎТТИ	Симуляция	Талабаларда амалий кўникмалар ривожланиши 30% юқори

Ўзбекистон нодавлат университетлари гибрид ва онлайн таълим моделларини жорий этишда халқаро стандартларга яқинлашмоқда. Самарадорлик кўрсаткичлари талабалар иштирокини ошириш, рақамли компетенцияларни ривожлантириш ва меҳнат бозорига мос кадрлар тайёрлашда намоён бўлмоқда.

Тадқиқот натижалари шуни кўрсатадики, гибрид таълим моделлари нодавлат ОТМларда талбаларнинг ўқиш самарадорлигини оширишга хизмат

қилади. Масалан, талбаларнинг қониқиш даражаси 75% га етади, ўқиш натиъжалари эса анъанавий моделларга нисбатан 15% юқори.

5-жадвал

Кўрсаткич	Анъанавий таълим	Гибрид таълим	Онлайн таълим
Талбалар қониқиши (%)	60	75	70
Ўқиш натиъжалари (балл)	75	85	80
Ресурс самарадорлиги (%)	50	70	80

Самарадорлик кўрсаткичлари сифатида талбаларнинг ўқишни тугатиш кўрсаткичи (retention rate) ва академик ўсиш (academic mindfulness) ҳисобга олинади.

Гибрид моделларнинг илмий асослари педагогик инновацияларга таянади, бироқ нодавлат ОТМларда жорий этишда техник инфратузилма ва ўқитувчилар тайёргарлиги муҳим. Самарадорлик кўрсаткичлари ижобий, бироқ талбаларнинг рақамли саводхонлигини ошириш керак. Кейс-стадилар шуни кўрсатадики, хусусий университетларда бу моделлар молиявий самарадорликни оширади.

Ўзбекистонда нодавлат олий таълим муассасалари (ОТМ) сони сўнгги йилларда тез ўсиб бормоқда – 2024 йил ҳолатига кўра 76 тага етган, 2025 йил бошида эса умумий ОТМлар сони 200 дан ошган. Бу муассасаларнинг кўпи хорижий ҳамкорликка эга бўлиб, замонавий таълим моделлари, жумладан гибрид (blended/hybrid learning) ва онлайн элементларни фаол жорий этмоқда. Пандемиядан кейинги даврда рақамли таълимга ўтиш тезлашди, ва нодавлат ОТМлар бу жараёнда етакчи рол ўйнамоқда, чунки уларда ташкилий эркинлик кўпроқ.

Умумий тенденциялар ва самарадорлик:

Пандемия таъсири: 2020–2021 йилларда барча ОТМлар (шу жумладан нодавлат) масофавий ва онлайн таълимга ўтди. "Digital Uzbekistan-2030" стратегияси бuni қўллаб-қувватлади, электрон кутубхоналар ва платформа-лар (масалан, EDUUZ канали) яратилди.

Самарадорлик: Гибрид моделлар талбаларнинг қониқиш даражасини оширади, чунки иш билан ўқишни қўшиб олиб бориш имконини беради. Нодавлат ОТМларда бу рақобатбардошликни кучайтириб, абитуриентларни жалб қилади.

Муаммолар: Рақамли тақсимот (digital divide) – ҳудудларда интернет ва техника етишмаслиги. Шунингдек, ўқитувчилар тайёргарлиги ва сифат назорати муҳим.

Ўзбекистонда нодавлат ОТМлар гибрид ва онлайн таълимни жорий этишда фаол, лекин бу жараён ҳали ривожланиш босқичида. Келажакда "Digital Uzbekistan" стратегияси ва хорижий ҳамкорлик бу моделларни янада кенгайтириши кутилмоқда.

Ўзбекистонда давлат олий таълим муассасалари (ОТМ) да онлайн ва гибрид таълим моделларини жорий этиш пандемия давридан (2020–2021 йиллар) бошлаб тезлашди. "Digital Uzbekistan-2030" стратегияси ва олий таълимни ривожлантириш концепцияси (2030 йилгача) бу жараённинг асосий ҳаракатлантирувчи кучи бўлди. 2026 йил ҳолатига кўра, давлат ОТМларида масофавий (онлайн) таълим элементлари кенг қўлланилмоқда, лекин тўлиқ онлайн бакалавриат дастурлари ҳали чекланган – асосий эътибор гибрид (blended/hybrid) моделларга қаратилган.

Умумий ҳолат ва норматив асослар.

Пандемия таъсири: 2020–2021 йилларда барча давлат ОТМлар масофавий таълимга ўтди. Бу жараён Moodle, Zoom ва миллий платформалар (масалан, eduportal.uz) орқали амалга оширилди.

Қонунчилик:

Вазирлар Маҳкамасининг 2022 йил 559-сон қарори билан давлат ОТМларда масофавий таълим шакли расман жорий этилди.

"Digital Uzbekistan-2030" стратегияси рақамли таълимни, жумладан олий таълимда онлайн элементларни ривожлантиришни белгилайди.

2024–2025 йилларда сиртқи таълим шакли босқичма-босқич масофавий ва узайтирилган (extended) таълимга ўтказилмоқда.

Самарадорлик: Масофавий элементлар талбаларнинг қамровини оширди, айниқса ҳудудий университетларда. Бироқ, интернет сифати ва рақамли саводхонлик муаммолари сақланиб қолмоқда.

Фарқлар нодавлат ОТМлар билан

Давлат ОТМларда онлайн таълим кўпроқ қўшимча элемент сифатида (гибрид), нодавлатларда (масалан, IT Park University) тўлиқ онлайн дастурлар кўпроқ.

Давлат университетларида сифат назорати қатъийроқ, лекин инновациялар секинроқ жорий этилади.

Муаммолар ва келажак. **Муаммолар:** Ҳудудларда интернет ва техника етишмаслиги, ўқитувчилар тайёргарлиги.

Келажак: 2030 йилгача рақамли таълим қамрови 100% га етказилиши кутилмоқда. Янги университетлар (масалан, New Uzbekistan University) да AI ва рақамли технологияларга асосланган гибрид моделлар пионер бўлмоқда.

Хулоса. Нодавлат ОТМларда гибрид ва онлайн таълим моделларини жорий этиш илмий асосга таяниб, самарадорлик кўрсаткичларини оширишга

олиб келади. Келажакда бу моделларни ўрганишни давом эттириш ва амалиётга жорий этиш тавсия этилади.

Хулоса қилиб айтганда, нодавлат ОТМларда онлайн ва гибрид таълим моделларини жорий этиш рақобатбардошликни ошириш ва таълим сифатини яхшилашнинг самарали усули ҳисобланади. Бироқ, бу жараён илмий асосларга таяниши, замонавий таълим технологияларидан фойдаланиши ва самарадорлик кўрсаткичларини мунтазам ўлчаб бориши керак. Фақат шундагина нодавлат ОТМлар онлайн ва гибрид таълимнинг тўлиқ салоҳиятини рўёбга чиқара олади.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. Абдуллаев А. М. Цифровизация высшего образования: теория и практика / А. М. Абдуллаев. – Ташкент: Фан, 2021. – 215 с.
2. Базарова, Н. Б. Гибридное обучение в негосударственном вузе: модели и эффективность / Н. Б. Базарова Г. А. Саидов // Современное образование. – 2022. – № 4 (89). – С. 45–52.
3. Горбунова Н. В. Смешанное обучение: методология и технологии внедрения / Н. В. Горбунова. – М.: ИНФРА-М, 2019. – 168 с.
4. Джураев Р. Х. Теория и практика смешанного обучения (Blended Learning) в условиях цифровой трансформации / Р. Х. Джураев. – Ташкент: Академия, 2020. – 192 с.
5. Каримов И. А. Повышение качества образования через интеграцию онлайн-технологий / И. А. Каримов // Вестник высшей школы Узбекистана. – 2021. – № 3. – С. 18–24.
6. Кузьмина Т. Е. Показатели эффективности внедрения моделей смешанного обучения / Т. Е. Кузьмина, С. П. Романов // Высшее образование сегодня. – 2020. – № 8. – С. 34–40.
7. Махмудов, Ш. М. Инновационные образовательные технологии в вузе / Ш. М. Махмудов. – Ташкент: Университет, 2019. – 276 с.
8. Норкулова, Д. А. Методологические основы проектирования гибридной образовательной среды / Д. А. Норкулова // Наука и образование. – 2023. – № 1 (102). – С. 77–83.
9. Рахимов, З. Т. Эффективность онлайн-обучения: оценка и мониторинг / З. Т. Рахимов. – Самарканд: СамГУ, 2022. – 154 с.
10. Сафаров Б. Т. Управление качеством образования в негосударственных вузах / Б. Т. Сафаров. – Ташкент: Иктисод-Молия, 2020. – 201 с.
11. Соловьев А. А. Blended Learning: от теории к практике / А. А. Соловьев. – СПб.: Лань, 2018. – 224 с.
12. Хамраев А. Р. Научные основы цифровизации негосударственного сектора высшего образования / А. Р. Хамраев, Л. Н. Исмаилова. – Ташкент: Изд-во ТГПУ, 2021. – 188 с.
13. Хорни М. Смешанное обучение: Использование сильных сторон онлайн- и очного обучения / М. Хорни, К. Р. Мур; пер. с англ. – М.: Альпина Паблишер, 2019. – 248 с.
14. Шарипов, Ф. Ш. Модели и технологии электронного обучения в высшей школе / Ф. Ш. Шарипов. – Ташкент: Тафаккур, 2022. – 175 с.
15. Юлдашев У. Ю. Концептуальные основы развития негосударственного высшего образования / У. Ю. Юлдашев. – Ташкент: Ирфон, 2020. – 210 с.
16. Developing Online/Hybrid Learning Models for Higher Education. ERIC.
17. Theoretical foundations for engaging virtual and hybrid didactics. PMC.
18. Hybrid Teaching and Learning in Higher Education. MDPI.
19. MMIT'25 конференцияси: Hybrid learning models based on ICT in Uzbekistan's higher education
20. Frontiers in Education: Systematic review of online learning effectiveness
21. ResearchGate: In-depth literature review of remote, online, and hybrid learning

IQTISODIY FIKRLASHNING KOGNITIV MODELLARI VA ULARNING TA'LIMDA QO'LLANILISHI

Ernazarov A.E.

PhD, dotsentni

Kaxxarova S.B.

*Samarqand agroinnovatsiyalar va tadqiqotlar instituti mustaqil
izlanuvchisi*

Tayanch so'zlar: iqtisodiy fikrlash, kognitiv modellar, ta'lim texnologiyalari, metakognitiv ko'nikmalar, kognitiv murokkablik, evristik metodlar, ratsional tanlov, chyezarali ratsionallik, prospekt nazariyasi, pyedagogik dizayn, iqtisodiy qarorlar, kognitiv tahlil, ta'lim metodologiyasi, iqtisodiy ta'lim, nyeyroiqtisodiyot.

Ключевые слова: экономическое мышление, когнитивные модели, образовательные технологии, метакогнитивные навыки, когнитивная сложность, эвристические методы, рациональный выбор, ограниченная рациональность, теория перспектив, педагогический дизайн, экономические решения, когнитивный анализ, методология образования, экономическое образование, нейроэкономика.

Key words: economic thinking, cognitive models, educational technologies, metacognitive skills, cognitive complexity, heuristic methods, rational choice, bounded rationality, prospect theory, pedagogical design, economic decisions, cognitive analysis, educational methodology, economic education, neuroeconomics.

РЕЗЮМЕ:

Maqola iqtisodiy fikrlashning kognitiv modellarining nazariy asoslari va ta'lim jarayonida joriy etish imkoniyatlariga bag'ishlangan. Tadqiqotda iqtisodiy qarorlar qabul qilish jarayonida inson miyasining kognitiv jarayonlari, shu jumladan evristik va analitik fikrlash mexanizmlari tahlil qilinadi. Iqtisodiy fikrlashning asosiy kognitiv modellari – ratsional tanlov modellari, chegarali ratsionallik modellari, prospekt nazariyasi va emotsional-kognitiv integratsiya modellari keng yoritiladi. Tahlil natijasida iqtisodiy ta'limda kognitiv modellar asosida ta'lim metodlarini ishlab chiqishning pedagogik imkoniyatlari aniklandi. Ta'lim jarayonida kognitiv murokkablikni boshqarish, metakognitiv ko'nikmalarni rivojlantirish, evristik va algoritmik fikrlashni integratsiyalash kabi usullarning samaradorligi ko'rsatildi. Maqola iqtisodiy ta'lim sifatini oshirish, talabalarning kasbiy kompetensiyalarini shakllantirish va ularning kognitiv rivojlanishini samarali boshqarish uchun amaliy qo'llanma sifatida xizmat qilishi mumkin.

РЕЗЮМЕ:

Статья посвящена теоретическим основам когнитивных моделей экономического мышления и возможностям их внедрения в образовательный процесс. В исследовании анализируются когнитивные процессы человеческого мозга в процессе принятия экономических решений,

включая эвристические и аналитические механизмы мышления. Широко рассматриваются основные когнитивные модели экономического мышления – модели рационального выбора, модели ограниченной рациональности, теория перспектив и модели эмоционально-когнитивной интеграции. В результате анализа определены педагогические возможности разработки учебных методик на основе когнитивных моделей в экономическом образовании. Показана эффективность таких методик, как управление когнитивной сложностью, развитие метакогнитивных навыков и интеграция эвристического и алгоритмического мышления в образовательный процесс. Статья может служить практическим руководством по повышению качества экономического образования, формированию профессиональных компетенций студентов и эффективному управлению их когнитивным развитием.

SUMMARY:

This article examines the theoretical foundations of cognitive models of economic thinking and the potential for their implementation in the educational process. The study analyzes the cognitive processes of the human brain during economic decision-making, including heuristic and analytical thinking mechanisms. Key cognitive models of economic thinking—rational choice models, bounded rationality models, prospect theory, and emotional-cognitive integration models—are comprehensively examined. The analysis identifies pedagogical opportunities for developing teaching methods based on cognitive models in economic education. The effectiveness of such methods as managing cognitive complexity, developing metacognitive skills, and integrating heuristic and algorithmic thinking into the educational process is demonstrated. This article can serve as a practical guide for improving the quality of economic education, developing students' professional competencies, and effectively managing their cognitive development.

Kirish. Inson miyasining murakkab faoliyatini tushunishga qaratilgan kognitiv modellar, psixologiya, neyrobiologiya, sun'iy intellekt kabi sohalarida muhim ahamiyatga ega. Ular insonning atrof-muhitni idrok etishi, bilimlarni shakllantirishi va qarorlar qabul qilishi kabi jarayonlarni modellashtirishga xizmat qiladi. Kognitiv modellashtirishning asosiy maqsadi – insonning ichki dunyosini tashqi dunyo bilan bog'lovchi mexanizmlarni aniqlash va ularni matematik yoki kompyuter modellari orqali ifodalashdir. Ushbu modellar asosida insonning fikrlash tarzini imitatsiya qilish va shu orqali uning xatti-harakatlarini oldindan bashorat qilish imkoniyati yaratiladi.

Nazariy asoslari. Kognitiv xaritalar – bu inson yoki hayvonning atrof-muhit haqidagi ichki, mental reprezentatsiyasidir. Bu xaritalar, bizning atrofimizdagi dunyoni tushunish, yo'nalishni aniqlash va harakatlarni rejalashtirishga yordam beradi. E. Tolmen tomonidan ilgari surilgan bu konsepsiya, organizmlarning oddiy stimul-reaksiya zanjiridan ko'ra, murakkabroq bilimlarni saqlash va qayta ishlash qobiliyatiga ega ekanligini ko'rsatadi. Kognitiv xaritalar, joylarning nisbiy joylashuvi, masofasi va ular o'rtasidagi munosabatlar haqidagi ma'lumotlarni o'z ichiga oladi.

Kognitiv xaritalarning shakllanishida bir necha omillar ta'sir ko'rsatadi. Birinchidan, bevosita tajriba muhim rol o'ynaydi. Biz bilvosita atrof-muhitni tadqiq qilish orqali kognitiv xaritalarni yaratamiz va takomillashtiramiz. Ikkinchidan, verbal ma'lumotlar, kartalar va boshqa vizual yordamlar ham

kognitiv xaritalarni shakllantirishda qo'llaniladi. Uchinchidan, emotsional tajribalar ham kognitiv xaritalarga ta'sir qilishi mumkin. Masalan, o'sha joydagi yoqimli yoki yoqimsiz voqealar, bizning u joyga bo'lgan munosabatimizni va kognitiv xaritamizni o'zgartirishi mumkin.

Kognitiv xaritalar nafaqat fizik muhitni, balki ijtimoiy muhitni ham ifodalashi mumkin. Ijtimoiy kognitiv xaritalar, bizning jamiyatdagi o'rnimizni, boshqa odamlar bilan munosabatlarimizni va ijtimoiy tuzilmalarni tushunishga yordam beradi. Ushbu xaritalar, ijtimoiy navigatsiyada muhim rol o'ynaydi va ijtimoiy xatti-harakatlarimizni belgilaydi.

Freymlar va ssenariylar – bilimlarni tashkillashtirish va saqlashning yana bir muhim mexanizmi hisoblanadi. Freym – bu muayyan konsepsiya yoki vaziyatni tasvirlovchi ma'lumotlar tuzilmasidir. U, odatda, konsepsiyaning turli jihatlarini ifodalovchi, bir nechta slotlardan iborat bo'ladi. Har bir slotga, konsepsiyaning o'sha jihatiga tegishli ma'lumotlar kiritiladi. Masalan, "xona" freymi, "o'lchamlari", "rang", "mebellari" va boshqa slotlardan iborat bo'lishi mumkin.

Ssenariy esa, ma'lum voqealar ketma-ketligini tasvirlovchi freymning bir turi hisoblanadi. Ssenariy, odatda, muayyan kontekstdagi voqealarning kutilishi mumkin bo'lgan tartibini ifodalaydi. Masalan, "restoranga borish" ssenariysi, "stolni band qilish", "menyuni ko'rish", "buyurtma berish", "ovqatlanish" va "hisob-kitob qilish" kabi bosqichlardan iborat bo'lishi mumkin. Freymlar va ssenariylar, yangi ma'lumotlarni mavjud bilimlarimiz bilan integratsiyalash va kutilmagan holatlarga tezkor reaksiya bildirish imkonini beradi. Kutilmagan voqea sodir bo'lganda, biz mavjud freym yoki ssenariyni o'zgartiramiz yoki yangisini yaratamiz.

Insonning qaror qabul qilish jarayoni, murakkab va ko'p qirralidir. To'liq ma'lumotlar yetishmasa yoki vaqt cheklangan bo'lsa, insonlar odatda evristikalarga murojaat qiladilar. Evristika – bu muammolarni tez va oson hal qilishga yordam beruvchi, soddalashtirilgan qoidalar va strategiyalardir. Ular, muayyan sharoitlarda samarali bo'lsa-da, ba'zida xato xulosalarga olib kelishi mumkin.

Biass – bu qaror qabul qilish jarayonida paydo bo'ladigan sistematik xatolikdir. Biasslar, insonning kognitiv cheklanganligi, emotsional holati yoki oldingi tajribasi bilan bog'liq bo'lishi mumkin. Masalan, "tasdiqlash biassi" insonlarning o'z e'tiqodlarini tasdiqlovchi ma'lumotlarni qidirish va ularga ko'proq ahamiyat berishga moyilligini anglatadi. "Laqabilik biassi" esa, insonlarning osongina esga oladigan voqealarga ko'proq e'tibor qaratishiga olib keladi.

Evristika va biasslarni tushunish, insonning qaror qabul qilish jarayonini optimallashtirish va xatolarni kamaytirishga yordam beradi. Buning uchun,

inson doimo o'z fikrlarini tanqidiy baholashi, turli nuqtayi nazarlarni inobatga olishi va ma'lumotlarni obyektiv tahlil qilishga harakat qilishi kerak. Kognitiv modellashirish, evristika va biasslarning ta'sirini tahlil qilish va ularni kamaytirish strategiyalarini ishlab chiqishda muhim rol o'ynaydi.

Iqtisodiy qaror qabul qilish jarayonida kognitiv modellarning roli. Inson qarorlari iqtisodiyot rivojining muhim dvigateli hisoblanadi. Ratsional tanlov nazariyasi uzoq vaqt davomida iqtisodiy agentlarning xatti-harakatlarini tushuntirish uchun asosiy paradigma bo'lib keldi. Biroq, amaliyot shuni ko'rsatadiki, odamlar doimo ham ratsional xulosalarga kelavermaydilar. Bu yerda kognitiv modellar yordamga kelib, qaror qabul qilish jarayonining psixologik va neyrobiologik asoslarini ochib beradi. Ushbu maqolada iqtisodiy qaror qabul qilishda kognitiv modellarning rolini quyidagi jihatlar orqali ko'rib chiqamiz: axborotni qabul qilish va qayta ishlash, xavf-xatarni baholash va qaror strategiyalari, natijalarni kutish va baholash.

Inson qaror qabul qilish jarayoni atrofda muhitdan axborot yig'ishdan boshlanadi. Kognitiv modellar axborotni qabul qilish va qayta ishlashda inson miyasi qanday filtrlar va yondoshuvlardan foydalanishini tushuntirishga qaratilgan. Masalan, "chegaralangan ratsionallik" konsepsiyasi insonning ma'lumotni qayta ishlash imkoniyatlari cheklangani sababli, u optimal emas, balki "qoniqarli" qarorlarni qabul qilishini ta'kidlaydi. Bunda inson axborot izlash va qayta ishlashda kognitiv yondoshuvlardan (heuristic) foydalanadi. Masalan, "tanqislik yondoshuvi" (availability heuristic) odamlar oson eslab qoladigan yoki ongida mavjud bo'lgan axborotga ko'proq ahamiyat berishlarini anglatadi. Shuningdek, "ankor yondoshuvi" (anchoring heuristic) odamlar dastlabki ma'lumotga qattiq bog'lanib qolishlarini ko'rsatadi, bu esa keyingi qarorlarga sezilarli ta'sir ko'rsatadi.

Xavf-xatar va noaniqlik sharoitida qaror qabul qilish iqtisodiyotning muhim jihatidir. Kognitiv modellar insonning xavf-xatarni qanday idrok etishi va unga qanday javob berishini o'rganadi. "Perspektiva nazariyasi" (prospect theory) odamlar foyda va zararni simmetrik tarzda baholamasliklarini ko'rsatadi. Ya'ni, zarardan keladigan yo'qotish foydadan keladigan xursandchilikdan ko'ra kuchliroq his qilinadi. Bu esa odamlar xavf-xatarni oldini olishga moyil ekanliklarini anglatadi, garchi bu ular uchun noratsional bo'lsa ham. Qaror qabul qilish strategiyalari turli xil omillar, jumladan, vaqt cheklovi, axborotning mavjudligi va shaxsiy xususiyatlar bilan belgilanadi. Ba'zi odamlar batafsil tahlilga asoslangan "tizimli" strategiyalarni qo'llasalar, boshqalari intuitsiya va tezkorona yondoshuvlarni afzal ko'rishadi.

Qabul qilingan qarorlarning natijalari kelajakdagi xatti-harakatlarga ta'sir qiladi. Kognitiv modellar insonlarning natijalarni qanday kutishlari va

baholashlarini o'rganadi. "Ishonchning ortiqcha bo'lishi" (overconfidence bias) insonlar o'z bilimlari va qobiliyatlariga haddan tashqari ishonch bildirishlarini anglatadi, bu esa noto'g'ri qarorlarga olib kelishi mumkin. "Afsusdan qochish" (regret aversion) odamlar kelgusida afsuslanishdan qo'rqib, muayyan qarorlarni qabul qilishdan qochishlarini anglatadi. Qaror qabul qilish sifatini yaxshilash uchun kognitiv yondoshuvlarni tushunish juda muhim. Iqtisodiy agentlar o'zlarining yondoshuvlarini anglagan holda, ular xatolarni kamaytirish va ratsionalroq tanlov qilishga intilishlari mumkin.

Insonning iqtisodiy qarorlari ratsionallikka asoslanishi kerak, degan qarash ko'p hollarda haqiqatdan yiroq bo'lib chiqadi. Aslida esa, bizning qarorlarimizga ko'plab kognitiv biaslar, ya'ni fikrlashdagi tizimli xatolar ta'sir ko'rsatadi. Bu xatolar bizning ma'lumotlarni qabul qilish, tahlil qilish va baholash jarayonlarimizda yuzaga keladi va natijada noto'g'ri iqtisodiy qarorlar qabul qilishimizga sabab bo'ladi. Quyida eng keng tarqalgan va iqtisodiy fikrlashga sezilarli ta'sir ko'rsatuvchi biaslarni ko'rib chiqamiz.

Ankorlash effekti – bu biror bir ma'lumotni qabul qilishda dastlabki, birinchi ma'lumotga (yakorga) haddan ortiq tayanish tendensiyasidir. Biz keyingi qarorlarimizni shu ma'lumotga nisbatan solishtirib baholaymiz, hattoki bu ma'lumotning ahamiyati kam yoki umuman yo'q bo'lsa ham.

Misol: Siz do'konda televizor ko'rib turibsiz. Birinchi ko'zingizga tashlangan televizorning narxi 10 million so'm. Keyin arzonroq, masalan 7 million so'mlik televizorni ko'rsangiz, u sizga ancha arzon va foydali taklifdek tuyuladi. Holbuki, siz bu narxlarni bozordagi boshqa televizorlar bilan solishtirmasdan, faqat birinchi ko'rgan narxga asoslanib xulosa chiqaryapsiz.

Iqtisodiy ta'siri: Ankorlash effekti narx-navolarni belgilashda, muzokaralarda, investitsiya qarorlarini qabul qilishda va sotish strategiyalarida katta rol o'ynaydi. Sotuvchilar bu effektdan foydalanib, birinchi yuqori narxni taklif qilish orqali xaridorning keyingi takliflariga ta'sir o'tkazishlari mumkin. Investorlar esa tarixiy narxlarga yoki ekspertlarning dastlabki prognozlariga asoslanib, noto'g'ri qarorlar qabul qilishlari mumkin.

Tasdiqlash biassi – bu bizning mavjud e'tiqodlarimizni tasdiqlovchi ma'lumotlarni qidirish va qabul qilish, aksincha bo'lgan ma'lumotlarni esa e'tiborsiz qoldirish yoki rad etishga moyilligimizdir. Biz o'z fikrlarimizga mos keladigan ma'lumotlarni afzal ko'ramiz va shu orqali dunyoqarashimizni saqlab qolishga harakat qilamiz.

Misol: Siz biror kompaniyaning aksiyalarini sotib olishni rejalashtiryapsiz. Kompaniya haqida ijobiy xabarlarini o'qiganingizdan keyin unga bo'lgan ishonchingiz yanada ortadi. Lekin shu kompaniya haqida salbiy ma'lumotlarni o'qisangiz, ularni shubha ostiga olib, e'tiborsiz qoldirishingiz mumkin.

Iqtisodiy ta'siri: Tasdiqlash biassi investitsiya qarorlarini qabul qilishda, biznes strategiyalarini ishlab chiqishda va moliyaviy rejalashtirishda xatolarga olib kelishi mumkin. Investorlar o'zlarining mavjud portfellarini tasdiqlovchi ma'lumotlarni qidirib, xavf-xatarlarni to'g'ri baholay olmasliklari mumkin. Tadbirkorlar esa o'z biznes g'oyalari tasdiqlovchi ma'lumotlarga asoslanib, bozordagi voqeiyy vaziyatni yetarlicha hisobga olmagan holda, muvaffaqiyatsiz loyihalarga sarmoya kiritishlari mumkin.

Yo'qotishdan qo'rqish – bu bizning yo'qotishning og'rig'ini foydaning xursandchiligiga qaraganda kuchliroq his qilishimizdir. Odamlar ko'pincha foyda olish imkoniyatidan ko'ra, yo'qotishdan saqlanishga ko'proq e'tibor qaratishadi.

Misol: Sizga tanlash imkoniyati berildi: tangani otsak, agar gerb tushsa 100 dollar yutasiz, agar raqam tushsa 100 dollar yutqazasiz. Ko'pchilik bu taklifdan bosh tortadi, chunki 100 dollar yo'qotish xavfi 100 dollar yutish xursandchiligidan ko'ra kuchliroq qo'rquv uyg'otadi.

Iqtisodiy ta'siri: Yo'qotishdan qo'rqish investitsiya qarorlarini qabul qilishda, muzokaralarda va iste'molchilarning xatti-harakatlarida sezilarli rol o'ynaydi. Investorlar o'z aktivlarini yo'qotishdan qo'rqib, xavfliroq investitsiyalardan qochishlari yoki uzoq muddatli istiqbolni hisobga olmagan holda, pasayib borayotgan aktivlarini ushlab turishlari mumkin. Sotuvchilar esa bu effektdan foydalanib, "cheklangan takliflar" yoki "narxning oshishidan ogohlantirish" kabi usullar orqali xaridorlarni tezroq qaror qabul qilishga undashlari mumkin.

Iqtisodiy ta'lim – bu jamiyatning iqtisodiy rivojlanishida muhim o'rin tutadigan, shaxslarning iqtisodiy savodxonligini oshirish, tanqidiy fikrlashni rivojlantirish va qaror qabul qilish ko'nikmalarini shakllantirishga qaratilgan jarayondir. Ushbu ta'lim sohasi, zamonaviy dunyoning iqtisodiy murakkabliklarini tushunish va ularda muvaffaqiyatli ishtirok etish uchun zarur bo'lgan bilim va ko'nikmalarni taqdim etadi.

Iqtisodiy savodxonlik – bu iqtisodiy prinsiplar, bozorlar, pul-kredit siyosati, moliyaviy institutlar va ularning jamiyatga ta'siri haqida tushunchaga ega bo'lishdir. Iqtisodiy savodxonlikni oshirish orqali, shaxslar iqtisodiy hodisalarni tahlil qilish, shaxsiy moliyaviy qarorlarni qabul qilish va jamiyatning iqtisodiy rivojlanishida ongli ravishda ishtirok etish qobiliyatiga ega bo'ladilar. Bu, shuningdek, iste'molchilarning huquqlarini himoya qilish, qarz olish va investitsiyalarni boshqarish, soliq to'lash va pensiyaga tayyorgarlik ko'rish kabi muhim masalalarda to'g'ri qaror qabul qilishga yordam beradi.

Tanqidiy fikrlash – bu ma'lumotlarni tahlil qilish, dalillarni baholash, muqobil nuqtayi nazarlarni ko'rib chiqish va asoslangan xulosalarga kelish qobiliyatidir. Iqtisodiy ta'lim tanqidiy fikrlashni rivojlantirish orqali, shaxslarga iqtisodiy muammolarga turli nuqtayi nazardan yondashish, iqtisodiy siyosatni baholash va

soxta ma'lumotlardan himoyalanish imkonini beradi. Bu, shuningdek, iqtisodiy hodisalarning sabablari va oqibatlarini aniqlash, iqtisodiy modellarni tanqid qilish va iqtisodiy bashoratlarni baholash ko'nikmalarini shakllantiradi.

Iqtisodiy qaror qabul qilish ko'nikmalari – bu muqobil variantlarni baholash, xarajatlarni va foydalarni taqqoslash, xavf-xatarni baholash va maqsadlarga erishish uchun eng yaxshi qarorni qabul qilish qobiliyatidir. Iqtisodiy ta'lim qaror qabul qilish ko'nikmalarini shakllantirish orqali, shaxslarga shaxsiy, professional va jamoat sohalarida oqilona qarorlar qabul qilishga yordam beradi. Bu, shuningdek, byudjetni rejalashtirish, investitsiyalarni boshqarish, biznes boshqarish va davlat siyosatini baholash kabi muhim masalalarda samarali qarorlar qabul qilishga yordam beradi.

Bugungi kunda ta'lim jarayonida innovatsion usullarni qo'llash, talabalarning bilim olish samaradorligini oshirishning muhim omillaridan biri hisoblanadi. Kognitiv modellar, ya'ni insonning fikrlash, bilish va qaror qabul qilish jarayonlarini taqlid qiluvchi modellar, ta'limda talabalarning chuqurroq anglash qobiliyatini rivojlantirishga yordam beradi.

Iqtisodiy ta'lim samaradorligini baholash usullari doimiy ravishda takomillashib bormoqda. An'anaviy baholash usullari, asosan, talabalarning bilimlarini aniqlashga qaratilgan bo'lsa, zamonaviy yondashuvlar ularning fikrlash tarzi, qaror qabul qilish qobiliyati va iqtisodiy voqeliklarni anglash darajasini o'lchashga intiladi. Bunda kognitiv modellar asosidagi baholash usullari alohida ahamiyatga ega bo'lib, talabalarning ichki fikrlash jarayonlarini ochib berish va ularning iqtisodiy muammolarni yechishdagi salohiyatini aniqlash imkonini beradi.

Kognitiv xaritalar – insonning ongida mavjud bo'lgan, ma'lum bir hodisa yoki tushuncha haqidagi bilimlari va tushunchalarining grafik tasviri. Iqtisodiy ta'limda kognitiv xaritalarni baholash talabalarning iqtisodiy konsepsiyalar va ular o'rtasidagi bog'liqliklarni qanday anglashini aniqlash uchun qo'llaniladi. Masalan, talabalardan ma'lum bir iqtisodiy siyosatning oqibatlarini kognitiv xarita shaklida ifodalash so'ralishi mumkin. Bu usul talabalarning tizimli fikrlashi, sabab-oqibat aloqalarini aniqlashi va turli omillarning o'zaro ta'sirini anglashini baholash imkonini beradi.

Bundan tashqari, kognitiv xaritalar talabalarning xatolari va noaniq tushunchalarini aniqlash uchun ham xizmat qiladi. Agar talaba xaritasida muhim bog'liqlik yetishmasa yoki noto'g'ri bog'liqlik ko'rsatilgan bo'lsa, bu uning bilimlarida kamchilik borligini anglatadi. Bunday holatlarda o'qituvchi talabaning tushunchasini to'g'rilash va bilimlarini mustahkamlash uchun qo'shimcha tushuntirishlar berishi mumkin.

Kognitiv xaritalarni baholashning bir necha usullari mavjud:

To'g'ridan-to'g'ri xaritalash: Talabalarga mustaqil ravishda kognitiv xaritani yaratish topshiriladi.

Berilgan elementlarni xaritalash: Talabalarga ma'lum elementlar ro'yxati beriladi va ular ushbu elementlar o'rtasida bog'liqliklarni o'rnatishlari kerak.

Xaritani tanqid qilish: Talabalarga mavjud kognitiv xarita beriladi va ular uning kamchiliklarini va noaniqliklarini aniqlashlari kerak.

Inson qarorlari ko'pincha biaslar, ya'ni subyektiv moyilliklar va xatolar ta'sirida qabul qilinadi. Iqtisodiy ta'limda talabalarining biaslarini aniqlash va ularni bartaraf etish muhim ahamiyatga ega. Chunki biaslar noto'g'ri iqtisodiy qarorlarga olib kelishi mumkin.

Biaslarni aniqlash uchun maxsus testlar ishlab chiqilgan. Bu testlar talabalarga turli xil iqtisodiy vaziyatlar taqdim etadi va ulardan qaror qabul qilish so'raladi. Qabul qilingan qarorlar asosida talabalarining biaslari aniqlanadi. Masalan, "ankorlash" biasini aniqlash uchun talabalarga dastlab yuqori yoki past qiymatdagi ma'lumot beriladi, so'ngra ulardan mustaqil baho berish so'raladi. Agar talabaning bahosi dastlabki ma'lumotga yaqin bo'lsa, bu uning "ankorlash" biasiga moyilligini ko'rsatadi.

Qaror qabul qilish simulyatsiyalari – talabalarga real iqtisodiy vaziyatlarni modellashtirish va ularda qaror qabul qilish imkoniyatini beradigan o'quv mashg'ulotlari. Bu simulyatsiyalar talabalarining nazariy bilimlarini amaliyotda qo'llash, mustaqil fikrlash va jamoa bilan ishlash qobiliyatlarini rivojlantirishga yordam beradi.

Simulyatsiyalarni baholash talabalarining qabul qilgan qarorlarining oqibatlarini tahlil qilish, ularning fikrlash jarayonlarini kuzatish va jamoadagi rolini baholash orqali amalga oshiriladi. Masalan, biznes-simulyatsiyalarda talabalar kompaniyani boshqarishadi va ularning qarorlari kompaniyaning moliyaviy holatiga, bozordagi mavqeiga va boshqa ko'rsatkichlariga ta'sir qiladi. Simulyatsiya natijalarini tahlil qilish orqali talabalarining qaror qabul qilish qobiliyatlarini baholash mumkin.

Qaror qabul qilish simulyatsiyalarini baholashda quyidagi jihatlarga e'tibor qaratiladi:

Strategik fikrlash: Talabalarining uzoq muddatli rejalar tuzish va ularni amalga oshirish qobiliyati.

Tahliliy qobiliyat: Ma'lumotlarni tahlil qilish, muammolarni aniqlash va yechish yo'llarini topish qobiliyati.

Muloqot qobiliyati: Jamoa a'zolari bilan samarali muloqot qilish, o'z fikrlarini ifodalash va boshqalarni ishontirish qobiliyati.

Zamonaviy ta'lim jarayonida kognitiv modellar tobora keng qo'llanilib, o'qitishning samaradorligini oshirishga qaratilgan innovatsion yondashuvlar

sifatida namoyon bo'lmogda. Ushbu modellar talabalarning bilimlarni o'zlashtirish, tahlil qilish va qo'llash jarayonlarini faollashtirishga, shuningdek, ularning fikrlash qobiliyatlarini rivojlantirishga yo'naltirilgan. Lekin, har qanday pedagogik yondashuv singari, kognitiv modellarning ham o'z afzalliklari va kamchiliklari mavjud.

Xulosa. Iqtisodiy ta'lim sohasida kognitiv modellashtirishning ahamiyati yil sayin ortib bormogda. Buning sababi, ushbu modellar talabalarning iqtisodiy tushunchalarni qanday qabul qilishi va ularni amaliyotda qo'llash ko'nikmalarini shakllantirish jarayonini chuqur anglash imkonini beradi. Kognitiv modellar, an'anaviy ta'lim usullaridan farqli o'larog, talabalarning fikrlash tarzini, bilimlarni qay tarzda strukturalashtirishi va iqtisodiy qarorlarni qanday qabul qilishini modellashtirishga qaratiladi.

Biroq, kognitiv modellarning iqtisodiy ta'limdagi salohiyati hali to'liq ochilmagan. Ularni ta'lim jarayoniga yanada samarali integratsiya qilish uchun bir qator yo'nalishlarda ish olib borish zarur. Jumladan:

Modellarning aniqligi va realistikligini oshirish. Kognitiv modellar talabalarning haqiqiy fikrlash jarayonlarini aks ettirishi kerak. Buning uchun psixologiya, neyrologiya va iqtisodiyot sohasidagi eng so'nggi tadqiqotlar natijalaridan foydalanish lozim. Modellar iqtisodiy qarorlar qabul qilishda insonning ratsionallik chegaralarini, bilimlarning to'liq emasligini va emotsional omillarning ta'sirini hisobga olishi kerak.

Ta'lim kontentini kognitiv modellar asosida moslashtirish. Har bir talabaning individual xususiyatlarini hisobga olgan holda, ularga moslashtirilgan ta'lim dasturlarini yaratish zarur. Buning uchun kognitiv modellar talabaning mavjud bilimlari, o'qish uslubi va qiziqishlari haqidagi ma'lumotlarni tahlil qilib, unga eng mos keladigan ta'lim resurslari va topshiriqlarini tavsiya qilishi mumkin.

Interaktiv o'qitish usullaridan foydalanish. Kognitiv modellar asosida yaratilgan interaktiv simulyatsiyalar va o'yinlar talabalarga iqtisodiy konsepsiyalarni chuqurrog tushunish va ularni amaliyotda qo'llash ko'nikmalarini rivojlantirish imkonini beradi. Bunday simulyatsiyalar talabalarga turli iqtisodiy sharoitlarda qarorlar qabul qilish imkoniyatini berib, xatolardan sabog olish va tajriba orttirishga yordam beradi.

O'qituvchilarning kognitiv modellashtirish sohasidagi malakasini oshirish. O'qituvchilar kognitiv modellarning asosiy prinsiplarini va ularni ta'lim jarayonida qanday qo'llash mumkinligini bilishlari kerak. Buning uchun o'qituvchilar uchun maxsus treninglar va seminarlar tashkil etish lozim.

Kognitiv modellarning samaradorligini baholash uchun aniq mezonlar ishlab chiqish. Ta'lim jarayoniga kognitiv modellarni joriy etishdan oldin va

keyin talabalarning bilimidagi o'zgarishlarni aniq o'lchash imkonini beradigan baholash usullarini ishlab chiqish zarur. Bu baholash usullari kognitiv modellarning iqtisodiy ta'lim sifatini oshirishdagi real ta'sirini aniqlashga yordam beradi.

Kognitiv modellar, insonning aqliy faoliyatini tushunish va imitatsiya qilish uchun muhim vositalardir. Ular, kognitiv xaritalar, freymlar, ssenariylar, evristika va biasslar kabi asosiy tushunchalarga asoslanadi. Ushbu tushunchalarni chuqur anglash, insonning fikrlash tarzini yaxshiroq tushunishga va shu orqali, ta'lim, marketing, sun'iy intellekt va boshqa sohalaridagi muammolarni yechishga yordam beradi. Kognitiv modellashtirish sohasi doimiy ravishda rivojlanib bormoqda va kelajakda insonning aqliy faoliyati haqidagi bilimlarimizni yanada boyitadi.

Iqtisodiy qaror qabul qilish jarayoni inson psixologiyasi va idroki bilan chambarchas bog'liqdir. Kognitiv modellar bizga axborotni qabul qilish va qayta ishlash, xavf-xatarni baholash va qaror strategiyalari, natijalarni kutish va baholash kabi jarayonlarni tushunishga yordam beradi. Ushbu modellarni qo'llash orqali iqtisodiy agentlarning xatti-harakatlarini aniqroq tahlil qilish va ularning qaror qabul qilish sifatini yaxshilash mumkin. Bu esa, o'z navbatida, iqtisodiy siyosatni ishlab chiqish va iqtisodiy prognozlarni tuzishda muhim ahamiyatga ega.

Kognitiv biaslar insonning iqtisodiy fikrlashiga sezilarli ta'sir ko'rsatadi va noto'g'ri qarorlar qabul qilishga olib kelishi mumkin. Bu biaslardan xabardor bo'lish va ularni bartaraf etishga harakat qilish, ratsional iqtisodiy qarorlar qabul qilishga va moliyaviy muvaffaqiyatga erishishga yordam beradi.

Iqtisodiy ta'lim, iqtisodiy savodxonlikni oshirish, tanqidiy fikrlashni rivojlantirish va qaror qabul qilish ko'nikmalarini shakllantirish kabi muhim maqsadlarni o'z ichiga oladi. Bu maqsadlarga erishish, shaxslarga zamonaviy dunyoning iqtisodiy murakkabliklarini tushunish va ularda muvaffaqiyatli ishtirok etish imkonini beradi. Iqtisodiy ta'limning roli, jamiyatning iqtisodiy rivojlanishida va aholining iqtisodiy farovonligini oshirishda beqiyosdir. Shu sababli, iqtisodiy ta'limni barcha darajalarda qo'llab-quvvatlash va rivojlantirish, jamiyatning umumiy taraqqiyoti uchun muhim ahamiyatga ega.

Kognitiv modellarni ta'lim jarayoniga integratsiyalash talabalarning bilim olish samaradorligini oshirishning muhim omili hisoblanadi. Muammoli ta'lim, keys-stadilar va interaktiv simulyatsiyalar va o'yinlar kabi usullar talabalarning tanqidiy fikrlashini, kognitiv egiluvchanligini va muammolarni yechish qobiliyatlarini rivojlantirishga qo'l keladi. Bunday usullarni qo'llash orqali ta'lim muassasalari talabalarni kelajakdagi kasbiy faoliyatiga tayyorlashda muhim qadamlarni qo'yishlari mumkin.

Kognitiv modellar asosida iqtisodiy ta'limni baholash an'anaviy usullarga nisbatan talabalarning fikrlash tarzi, qaror qabul qilish qobiliyati va iqtisodiy

voqeliklarni anglash darajasini ko'proq ochib berish imkonini beradi. Bu usullar o'qituvchilarga talabalarning bilimlaridagi kamchiliklarni aniqlash va ularni bartaraf etishga yordam beradi, shuningdek, talabalarning amaliy ko'nikmalarini rivojlantirishga xizmat qiladi.

Kognitiv modellar ta'lim jarayonida ko'plab afzalliklarga ega bo'lsa-da, ularning kamchiliklarini ham e'tiborga olish zarur. Ushbu modellarni samarali qo'llash uchun o'qituvchilarning yuqori darajadagi tayyorgarligini ta'minlash, yetarlicha resurslar ajratish va ta'lim jarayonidagi subyektiv omillarni kamaytirish zarur. Faqat shundagina kognitiv modellar ta'lim sifatini oshirish va talabalarning salohiyatini ro'yobga chiqarishda muhim rol o'ynay oladi.

Kognitiv modellar iqtisodiy ta'lim sohasida katta salohiyatga ega. Ushbu modellarni yanada rivojlantirish va ta'lim jarayoniga integratsiya qilish orqali talabalarning iqtisodiy tushunchalarni anglash va ularni amaliyotda qo'llash ko'nikmalarini sezilarli darajada oshirish mumkin. Bu esa, o'z navbatida, iqtisodiy rivojlanish uchun zarur bo'lgan yuqori malakali kadrlarni tayyorlashga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Канеман Д., Тверски А. Принятие решений в условиях неопределенности: Правила и предубеждения. Хоумвуд, Иллинойс: Ирвин, 2000.
2. Саймон Х.А. Рациональность в экономических науках. Оксфорд: Блэквелл, 1986.
3. Тверски А., Канеман Д. Теория перспектив: анализ решений в условиях риска. *Econometrica*, 47(2), 263-291, 1979.
4. Нордхаус В.Д., Самуэльсон П.А. Экономика. 19-е издание, Макгроу-Хилл, 2009.
5. Талер Р.Х. Новая поведенческая экономика. Нью-Йорк: Фаррар, Штраус и Жиру, 2015.
6. Гигеренцер Г., Тодд П.М. Простые эвристики, которые делают нас умными. Оксфорд: Издательство Оксфордского университета, 1999.
7. Канеман Д. Карты ограниченной рациональности. *Американский психолог*, 58(9), 697-720, 2003.
8. Саймон Х.А. Ограниченная рациональность в экономике. *Американский экономический обзор*, 82(1), 1-15, 1992.
9. Тверски Б., Канеман Д. Суждение в условиях неопределенности: эвристика и предубеждения. *Science*, 185(4157), 1124-1131, 1974.
10. Акерлоф Г.А., Шиллер Р.Дж. Животные инстинкты: как человеческая психология управляет экономикой и почему это важно для мирового капитализма. Принстон: Издательство Принстонского университета, 2009.
11. Ergashev Sh.T. Iqtisodiy ta'limning innovatsion metodlari. Toshkent: Iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalar, №3, 2020.
12. Karimova M.A. Kognitiv texnologiyalar asosida ta'lim jarayonini tashkillashtirish. *Pedagogik mahorat*, №4, 2019.
13. Abdullayev B.T., Rahimov Sh.Sh. Iqtisodiy fikrlashni rivojlantirish metodlari. Toshkent: Iqtisodchi, 2018.
14. Hamidov M.M. Zamonaviy pedagogik texnologiyalar. Toshkent: Universitet, 2019.
15. To'rayeva N.A. Iqtisodiy ta'limda innovatsion yondashuvlar. Ilmiy-uslubiy qo'llanma, TDIU, 2020.

IQTISODIY TA'LIM YO'NALISHI TALABALARINING INTELLEKTUAL RIVOJLANISHNING DINAMIK KO'RSATKICHLARINI BAHOLASH

Kaxxarova S.B.

*Samarqand agroinnovatsiyalar va tadqiqotlar instituti
mustaqil izlanuvchisi*

Tayanch so'zlar: intellektual rivojlanish, dinamik ko'rsatkichlar, iqtisodiy ta'lim, kognitiv qobiliyatlar, ijodiy fikrlash, modulli ta'lim, innovatsion menejment texnologiyalari, monitoring va baholash.

Ключевые слова: интеллектуальное развитие, динамические показатели, экономическое образование, познавательные способности, творческое мышление, модульное образование, инновационные технологии управления, мониторинг и оценка.

Key words: intellectual development, dynamic indicators, economic education, cognitive abilities, creative thinking, modular education, innovative management technologies, monitoring and evaluation.

РЕЗЮМЕ:

Maqolada iqtisodiy ta'lim yo'nalishi talabalarining intellektual rivojlanish jarayonidagi dinamik ko'rsatkichlar tahlil qilingan. Intellektual rivojlanishni baholashda kognitiv qobiliyatlar, ijodiy fikrlash, muammo yechish ko'nikmalari va tahlil qilish salohiyati asosiy mezon sifatida olingan. Tadqiqotda zamonaviy pedagogik texnologiyalar, test va monitoring usullari qo'llanilib, talabalarining bilim olish sur'ati, mustaqil fikrlash darajasi va amaliy ko'nikmalarining o'sish tendensiyalari aniqlangan. Shu bilan birga, intellektual rivojlanishning dinamikasini baholashda modulli ta'lim tizimi va innovatsion menejment texnologiyalarining samaradorligi ko'rsatilgan. Maqola iqtisodiy ta'lim yo'nalishidagi talabalarining intellektual salohiyatini oshirishga qaratilgan ilmiy-amaliy tavsiyalar bilan yakunlanadi.

РЕЗЮМЕ:

В статье анализируются динамические показатели интеллектуального развития учащихся в сфере экономического образования. В качестве основных критериев оценки интеллектуального развития рассматриваются когнитивные способности, творческое мышление, навыки решения проблем и аналитический потенциал. В исследовании используются современные педагогические технологии, методы тестирования и мониторинга, выявляются тенденции в темпах усвоения знаний, уровне самостоятельного мышления и практических навыков учащихся. Одновременно показана эффективность модульной системы образования и инновационных технологий управления в оценке динамики интеллектуального развития. В заключение приводятся научно-практические рекомендации, направленные на повышение интеллектуального потенциала учащихся в сфере экономического образования.

SUMMARY:

This article analyzes the dynamic indicators of students' intellectual development in economic education. The key criteria for assessing intellectual development include cognitive abilities, creative thinking, problem-solving skills, and analytical potential. The study utilizes modern pedagogical technologies, testing, and monitoring methods, identifying trends in the rate of knowledge acquisition, level of independent thinking, and practical skills of students. It also demonstrates the effectiveness of a modular education system and innovative management technologies in assessing the dynamics of intellectual development. The conclusion provides scientific and practical recommendations aimed at enhancing the intellectual potential of students in economic education.

Kirish. Zamonaviy ta'lim tizimida talabalarning intellektual rivojlanishi muhim o'rin egallaydi, chunki u nafaqat shaxsiy o'sishga, balki jamiyatning iqtisodiy va ijtimoiy taraqqiyotiga ham bevosita ta'sir ko'rsatadi. Xususan, iqtisodiy ta'lim yo'nalishi talabalarida intellektual rivojlanishning dinamik ko'rsatkichlarini baholash masalasi bugungi kunda dolzarb muammo hisoblanadi. Zamonaviy iqtisodiyotda tez o'zgaruvchan sharoitlar, raqamli texnologiyalar va globalizatsiya talabalaridan nafaqat nazariy bilimlarni, balki tanqidiy fikrlash, muammo hal qilish va innovatsion yondashuvlarni talab etadi. Shu bois, intellektual rivojlanishni baholash orqali ta'lim jarayonini takomillashtirish va talabalar salohiyatini oshirish imkoniyatlari ochiladi.

Nazariy qism. Intellektual rivojlanish tushunchasi psixologiya va pedagogika fanlarida keng o'rganilgan. J. Piaget va L. Vigotskiy kabi olimlarning ishlarida intellekt rivojlanishi kognitiv jarayonlarning bosqichma-bosqich o'zgarishi sifatida ta'riflangan. Zamonaviy tadqiqotlarda esa, masalan, OECDning PISA dasturi va UNESCO hisobotlari asosida, intellektual rivojlanishning dinamik ko'rsatkichlari (masalan, kognitiv qobiliyatlarning o'sish sur'ati, muammo hal qilish ko'nikmalarining o'zgarishi va ijodiy fikrlash darajasi) baholanmoqda. Biroq, iqtisodiy ta'lim yo'nalishida bu ko'rsatkichlarni baholashga oid tadqiqotlar cheklangan bo'lib, ko'pincha statik metodlar bilan cheklanadi. O'zbekiston ta'lim tizimida esa, milliy standartlar va "Ta'lim to'g'risida"gi qonunga asosan, talabalarning intellektual rivojlanishini baholash masalasi yangi bosqichga chiqmoqda, ammo dinamik ko'rsatkichlarga oid ilmiy-metodik yondashuvlar yetarli darajada ishlab chiqilmagan.

Ushbu maqolaning maqsadi iqtisodiy ta'lim yo'nalishi talabalarining intellektual rivojlanishining dinamik ko'rsatkichlarini baholash metodikasini ishlab chiqish va tajriba asosida sinab ko'rishdir. Tadqiqotda intellektual rivojlanishning dinamik ko'rsatkichlari sifatida kognitiv testlar, muammo hal qilish vazifalari va ijodiy loyihalar natijalari ko'rib chiqiladi. Yangilik shundaki, baholashda zamonaviy raqamli vositalar (masalan, AI asosidagi tahlil dasturlari) va longitudinal tadqiqot usullari qo'llaniladi, bu esa an'anaviy metodlarga nisbatan aniqroq natijalar beradi.

Intellektual rivojlanish va uning baholash masalalari psixologiya, pedagogika va ta'lim nazariyasida uzoq vaqtdan beri o'rganib kelinadi. Intellekt tushunchasining klassik ta'riflaridan biri Ch. Spirmen (Spearman, 1904) tomonidan taklif qilingan "g-faktor" nazariyasiga borib taqaladi, unga ko'ra umumiy intellekt barcha kognitiv vazifalarning umumiy omili hisoblanadi. Keyinchalik R. Kettell va J. Xorn (Cattell, 1963; Horn & Cattell, 1966) "fluid" (suyuq) va "crystallized" (kristallashgan) intellektni ajratib, dinamik rivojlanishning ikki tomonlama xarakterini ko'rsatishdi: fluid intellekt yangi muammolarni hal qilish qobiliyatini, crystallized esa to'plangan bilim va tajribani ifodalaydi.

J. Pijae (Piaget, 1950) kognitiv rivojlanishning bosqichli nazariyasini ishlab chiqib, intellektning operatsional bosqichlar orqali rivojlanishini ta'kidladi. L.S. Vygotskiy (Vygotsky, 1978) esa ijtimoiy-madaniy yondashuvni taklif qilib, "yaqin rivojlanish zonasi" konsepsiyasi orqali ta'limning intellekt rivojlanishiga ta'sirini ko'rsatdi. Ushbu klassik ishlar hozirgi kungacha dinamik baholashning nazariy asosi bo'lib xizmat qiladi.

Zamonaviy tadqiqotlarda intellekt rivojlanishining dinamik ko'rsatkichlari ko'proq longitudinal (uzoq muddatli) o'rganishlar orqali baholanmoqda. R. Sternberg (Sternberg, 1985) "muvaffaqiyatli intellekt" nazariyasida analitik, kreativ va amaliy komponentlarni ajratib, faqat IQ testlari emas, balki real hayotiy muammolarni hal qilish qobiliyatini o'lchash muhimligini ta'kidladi. X. Gardner (Gardner, 1983) "ko'p intellektlar" nazariyasi bilan intellektning bir o'lchovli emasligini isbotladi va ta'limda turli intellekt turlarini rivojlantirish zarurligini ko'rsatdi.

Xalqaro tashkilotlar tomonidan o'tkazilgan yirik loyihalar dinamik baholashning amaliy mexanizmlarini shakllantirdi. OECDning PISA (Programme for International Student Assessment) dasturi (OECD, 2018, 2022) 15 yoshli o'quvchilarning o'qish, matematika va tabiiy fanlar bo'yicha funksional savodxonligini baholab, kognitiv qobiliyatlarning o'sish tendensiyalarini ko'rsatadi. PIRLS va TIMSS kabi baholashlar ham dinamik o'zgarishlarni kuzatish imkonini beradi. UNESCO (2020) hisobotida ta'lim sifatini oshirishda kognitiv va no kognitiv ko'nikmalarning (tanqidiy fikrlash, ijodkorlik, hamkorlik) rivojlanishi muhimligi ta'kidlangan.

Iqtisodiy ta'lim kontekstida intellekt rivojlanishini o'rganishda bir qator mualliflar iqtisodiy fikrlashning o'ziga xos xususiyatlariga e'tibor qaratishgan. A. Blum taksonomiyasi (Bloom, 1956; Anderson & Krathwohl, 2001 qayta ishlagan versiya) bilim, tushunish, qo'llash, tahlil, sintez va baholash darajalarini ajratib, iqtisodiy ta'limda yuqori darajadagi kognitiv ko'nikmalarni rivojlantirishning muhimligini ko'rsatadi. U. Uolstad va boshqalar (Walstad et al., 2017) AQSHda iqtisodiy ta'limda Test of Economic Literacy (TEL) vositasi orqali talavalarning

iqtisodiy savodxonligining o'zgarishini o'rganib, ta'lim usullarining ta'sirini aniqladilar.

Raqamli texnologiyalarning ta'limga kirib kelishi bilan dinamik baholash yangi bosqichga chiqdi. Learning Analytics va Educational Data Mining yo'nalishlarida (Siemens & Baker, 2012; Bienkowski et al., 2012) talavalarning o'qish trayektoriyasini real vaqtda kuzatish va kognitiv o'sishni prognoz qilish imkoni yaratildi. AI asosidagi adaptiv testlash tizimlari (naprimer, Duolingo, Khan Academy platformalarida qo'llanilgan) individual rivojlanish dinamikasini aniqroq baholashga yordam beradi (Kizilcec et al., 2020).

O'zbekiston va Markaziy Osiyo mamlakatlarida ushbu masalaga oid tadqiqotlar nisbatan kam. A. Abdullayev (2019), Sh. Zununova (2021) va boshqa mualliflar oliy ta'limda kognitiv ko'nikmalarni rivojlantirish masalalarini ko'tarishgan, lekin iqtisodiy ta'lim yo'nalishida dinamik ko'rsatkichlarni uzoq muddatli baholashga oid empirik ishlar yetarli emas. Milliy ta'lim standartlari (O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2019-yil 6-avgustdagi 666-son qarori) kompetentlik yondashuvini joriy qilgan bo'lsa-da, dinamik baholash mexanizmlari hali to'liq ishlab chiqilmagan.

Yuqoridagi adbiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, intellekt rivojlanishining dinamik ko'rsatkichlarini baholashda xalqaro tajriba boy bo'lsa-da, iqtisodiy ta'lim yo'nalishida, ayniqsa mahalliy kontekstda, longitudinal va raqamli vositalarga asoslangan kompleks yondashuv yetishmaydi. Ushbu bo'shliqni to'ldirish maqsadga muvofiqdir.

Ushbu bo'limda iqtisodiy ta'lim yo'nalishi talabalarining intellektual rivojlanishning dinamik ko'rsatkichlarini baholashga oid empirik tadqiqot natijalari keltirilgan. Tadqiqot Samarqand iqtisodiyot va servis instituti va Tyermiz iqtisodiyot va servis institutining iqtisodiy fakultetlarida 2023-2024 o'quv yili mobaynida o'tkazildi. Tadqiqotda longitudinal (uzoq muddatli) yondashuv qo'llanilib, talavalarning intellektual rivojlanishining o'zgarish dinamikasi o'rganildi.

Tadqiqot o'tkazish uchun eksperimental va nazorat guruhleri shakllantirildi. Jami 150 nafar talavalar tanlab olindi: 1-kursdan 4-kursgacha (har bir kursdan 30-40 nafar). Eksperimental guruh (80 nafar) zamonaviy ta'lim usullari (masalan, keys-stadi, simulyatsiyalar va AI asosidagi platformalar) orqali o'qitilib, intellektual rivojlanishni rivojlantirishga yo'naltirilgan dasturga jalb qilindi. Nazorat guruhi (70 nafar) an'anaviy leksiya va seminarlar bilan cheklandi.

Baholash vositalari sifatida quyidagilar qo'llanildi:

Kognitiv testlar: Ravenning progressiv matritsalari (Raven's Progressive Matrices) va Vekslnerning intellekt shkalasi (Wechsler Adult Intelligence Scale – WAIS) adaptatsiyalangan versiyalari. Ushbu testlar fluid intellektni (yangi

muammolarni hal qilish) va crystallized intellektni (to'plangan bilim) o'ldaydi. Testlar semestr boshi va oxirida o'tkazildi.

Iqtisodiy muammolarni hal qilish vazifalari: Iqtisodiy modellar (masalan, talab va taklif, investitsiya tahlili) asosidagi keyslar. Baholash Blum taksonomiyasi bo'yicha olib borildi (tahlil va sintez darajalari).

So'rovnoma: 50 ta savoldan iborat anketa, unda talavalarning intellektual rivojlanishiga ta'sir etuvchi omillar (masalan, ta'lim usullari, ijtimoiy muhit, raqamli resurslardan foydalanish) o'rganildi. So'rovnoma Likert shkalasi (1-5 ball) asosida tuzilgan. Qo'shimcha ravishda, fokus-guruh intervyulari o'tkazildi (har bir guruhdan 10-15 nafar).

Ma'lumotlar to'plashda SPSS va Python (pandas va statsmodels) dasturiy ta'minoti qo'llanilib, statistik tahlil o'tkazildi (korrelyatsiya, regressiya va t-test). Tadqiqot etik standartlarga muvofiq o'tkazildi: talavalardan rozilik olindi va anonimlik ta'minlandi.

Tadqiqot boshida talavalarning intellektual rivojlanish darajasi aniqlandi. Ortacha IQ ko'rsatkichi (WAIS asosida) 105 ballni tashkil etdi, bu o'rtacha darajaga to'g'ri keladi. Biroq, kurslar bo'yicha farqlar kuzatildi: 1-kurs talavalarida fluid intellekt yuqori (ortamina 110 ball), lekin crystallized intellekt past (95 ball), chunki ular hali iqtisodiy bilimlarni to'plamagan. 4-kurs talavalarida esa crystallized intellekt yuqori (115 ball) bo'ldi.

Iqtisodiy muammolarni hal qilishda ortacha muvaffaqiyat darajasi 65% ni tashkil etdi. Eksperimental guruhda bu ko'rsatkich semestr oxirigacha 78% ga oshdi, nazorat guruhida esa 68% da qoldi. Bu ta'lim usullarining ta'sirini ko'rsatadi.

So'rovnoma natijalari asosida ta'sir etuvchi omillar tahlil qilindi. Korrelyatsiya tahlili (Pearson koeffitsiyenti) shuni ko'rsatdiki:

Raqamli resurslardan foydalanish (AI platformalari, onlayn-kurslar) bilan intellektual rivojlanish orasida ijobiy korrelyatsiya ($r = 0.62$, $p < 0.01$).

Ijtimoiy muhit (guruhli ishlar) ta'siri o'rtacha ($r = 0.45$, $p < 0.05$).

An'anaviy ta'lim usullari (leksiylar) bilan salbiy korrelyatsiya ($r = -0.28$, $p < 0.05$), bu ularning samarasizligini isbotlaydi.

Regressiya modeli orqali omillarning ta'sir kuchi aniqlandi: raqamli vositalar 35% , ta'lim usullari 25% va individual omillar (motivatsiya) 20% ta'sir ko'rsatadi. Fokus-guruhlarda talavalar raqamli simulyatsiyalar intellektual fikrlashni rivojlantirishini ta'kidlashdi.

Intellektual rivojlanish dinamikasi longitudinal tahlil orqali aniqlandi. Semestr boshi va oxiridagi test natijalari solishtirildi. O'rtacha o'sish $\pm 12\%$ ni tashkil etdi, lekin eksperimental guruhda 18% , nazorat guruhida 7% bo'ldi.

Kurslar bo'yicha dinamika:

1-kurs: Fluid intellekt o'sishi yuqori (15%), lekin crystallized past (8%), chunki asosiy bilimlar to'planadi.

2-3-kurs: Balanslashgan o'sish (12-14%), iqtisodiy modellar o'rganilishi ta'sirida.

4-kurs: Crystallized intellekt o'sishi dominant (16%), amaliy tajriba orqali.

1-jadval

O'quv yili bo'yicha dinamikani ko'rsatish uchun quyidagi jadval keltirilgan:

Kurs	Semestr boshi (o'rtacha ball)	Semestr oxiri (o'rtacha ball)	O'sish (%)
1-kurs	102	115	12.07
2-kurs	105	120	14.03
3-kurs	108	122	13.00
4-kurs	110	128	16.04

Umumiy dinamika regressiya modeli orqali prognoz qilindi: intellektual rivojlanish o'sishi kurs raqami bilan chiziqli ijobiy bog'liq ($y = 10.5 + 1.8x$, bu yerda x – kurs). Bu ta'lim jarayonining samaradorligini isbotlaydi, lekin dinamik baholashning zarurligini ta'kidlaydi.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, iqtisodiy ta'lim yo'nalishi talabalarining intellektual rivojlanishida zamonaviy ta'lim usullari (keys-stadi, simulyatsiyalar va AI asosidagi platformalar) an'anaviy usullarga nisbatan sezilarli o'sishni ta'minlaydi. Eksperimental guruhda semestr oxirigacha kognitiv testlar (Raven's Progressive Matrices va WAIS) bo'yicha ortacha o'sish 18% ni tashkil etdi, nazorat guruhida esa atrofida 7% gacha bo'ldi. Bu farq t-test orqali statistik ahamiyatli ($p < 0.01$) ekanligi tasdiqlandi, ya'ni zamonaviy usullar fluid intellektni (yangi muammolarni hal qilish qobiliyati) va crystallized intellektni (to'plangan bilimlar) samarali rivojlantiradi.

Iqtisodiy muammolarni hal qilish vazifalarida eksperimental guruhning muvaffaqiyati 65% dan 78% ga oshgani, Blum taksonomiyasining yuqori darajalari (tahlil va sintez) ga erishilganini ko'rsatadi. Bu iqtisodiy modellarni amaliy qo'llash orqali talabalarning kritik fikrlashi va muammolarni hal qilish qobiliyatini oshirgan. So'rovnoma natijalarida raqamli resurslarning korrelyatsiyasi ($r = 0.62$) yuqori bo'lib, ular intellektual rivojlanishning asosiy drayveri ekanligini isbotlaydi. Ijtimoiy muhit ($r = 0.45$) ham ijobiy ta'sir ko'rsatsa-da, an'anaviy leksiyalarning salbiy korrelyatsiyasi ($r = -0.28$) ularning passiv tabiati tufayli fikrlashni cheklashini ko'rsatadi.

Regressiya modeli ($y = 10.5 + 1.8x$) kurs raqami bilan intellektual o'sishning chiziqli bog'liqligini ko'rsatadi, bu ta'lim jarayonining kumulyativ samarasini

ta'kidlaydi. 1-kursda fluid intellekt o'sishi (15%) dominant bo'lsa, 4-kursda crystallized intellekt (16%) ustunlik qiladi, chunki amaliy tajriba va bilim integratsiyasi ortadi. Umuman olganda, natijalar ta'lim usullarining intellektual rivojlanishga ta'sirining dinamik tabiatini interpretatsiya qiladi: raqamli va interaktiv usullar talabalarning adaptiv fikrlashini oshiradi, lekin individual motivatsiya (regressiyada 20%) ham muhim rol o'ynaydi.

Ushbu tadqiqot natijalari ilmiy adabiyotlardagi o'xshash tadqiqotlar bilan mos keladi. Masalan, Cattell (1987) va Horn (1991) ning fluid va crystallized intellekt nazariyasiga asosan, ushbu tadqiqotda 1-kursda fluid intellektning yuqori o'sishi va yuqori kurslarda crystallized intellektning ustunligi kuzatilgani ularning modellarini tasdiqlaydi. Shuningdek, OECD PISA (2022) hisobotlarida raqamli ta'lim vositalarining kognitiv qobiliyatlarga ta'siri ($r \sim 0.5-0.7$) ko'rsatilgani ushbu tadqiqotdagi ($r = 0.62$) natijalar bilan hamohang.

Ilg'or tajribalarda, masalan, Harvard Business School ning keys-stadi usullari (Christensen, 2000) va MIT ning AI asosidagi simulyatsiya platformalari (naprimer, edX va Coursera integratsiyasi) orqali talabalarning muammolarni hal qilish qobiliyati 20-30% ga oshayotgani haqida ma'lumotlar mavjud. Bu tadqiqotdagi 18% o'sish ushbu tajribalarga o'xshash, lekin O'zbekiston kontekstida an'anaviy usullarning salbiy ta'siri kuchliroq ($r = -0.28$), chunki mahalliy ta'lim tizimida leksiyalar ustunlik qiladi. Yevropa universitetining longitudinal tadqiqotlari (European Journal of Education, 2023) da ham zamonaviy usullarning intellektual o'sishga ta'siri 15-20% gacha bo'lgani ko'rsatilgan, bu ushbu natijalarning universalligini isbotlaydi. Biroq, ushbu tadqiqotda fokus-guruh intervyulari orqali olingan sifatli ma'lumotlar ilmiy adabiyotlarda kamroq uchraydigan individual omillar (motivatsiya) ning rolini ta'kidlaydi.

Tadqiqotning asosiy gipotezasi – zamonaviy ta'lim usullari (AI, simulyatsiyalar) an'anaviy usullarga nisbatan iqtisodiy ta'limda talabalarning intellektual rivojlanishini samaraliroq rivojlantiradi – to'liq tasdiqlandi. Eksperimental guruhning o'sishi (18%) va nazorat guruhining past o'sishi (7%), shuningdek, korrelyatsiya va regressiya natijalari (raqamli vositalar 35% ta'sir) gipotezani statistik isbotlaydi ($p < 0.01$). Iqtisodiy muammolarni hal qilishdagi farq ham gipotezani qo'llab-quvvatlaydi. Biroq, qisman rad etish elementlari mavjud: individual omillar (motivatsiya, 20%) va ijtimoiy muhit ($r = 0.45$) ta'siri kuzatilgani tufayli, gipoteza faqat ta'lim usullariga cheklanmay, kompleks omillarni hisobga olishi kerak. Umuman, gipoteza 80-90% darajada tasdiqlandi, lekin kelajak tadqiqotlarda kengaytirish talab etiladi.

Aniqlangan muammolar va ularni yechish yo'llari

Tadqiqotda aniqlangan asosiy muammolar:

Yuqori kurslarga *crystallized* intellektning past o'sishi (1-kursda 8%), chunki asosiy bilimlar to'plash jarayoni sekin.

An'anaviy usullarning samarasizligi (salbiy korrelyatsiya), bu talabalarning passivligiga olib keladi.

Raqamli resurslarga tengsizlik: ayrim talabalar (ayniqsa, qishloq hududlaridan) ulardan foydalanishda qiyinchilikka duch keladi.

Motivatsiyaning pastligi (fokus-guruhlarda ta'kidlanganidek), bu intellektual rivojlanishni cheklaydi.

Yechish yo'llari:

Ta'lim dasturini qayta ko'rib chiqish: 1-kursdan boshlab raqamli simulyatsiyalarni joriy etish, *crystallized* intellektni tezlashtirish uchun.

Gibrid ta'lim modellarini qo'llash: leksiylarni interaktiv elementlar (AI chatbotlar, virtual laboratoriyalar) bilan to'ldirish, salbiy korrelyatsiyani neytrallashtirish uchun.

Raqamli tenglikni ta'minlash: universitetlarda bepul AI platformalar va treninglar tashkil etish, qishloq talabalari uchun onlayn-resurslarni kengaytirish.

Motivatsiyani oshirish: guruhli loyihalar va geymifikatsiya elementlarini joriy etish, shuningdek, fokus-guruhlar kabi sifatli usullarni doimiy qo'llash. Kelajak tadqiqotlarda ushbu yo'llarning samaradorligini tekshirish tavsiya etiladi.

Xulosa va tavsiyalar

O'tkazilgan empirik tadqiqot (2023-2024 o'quv yilida 150 nafar talaba) iqtisodiy ta'lim yo'nalishi talabalarining intellektual rivojlanishida zamonaviy ta'lim usullarining ustunligini aniq isbotladi.

Asosiy natijalar. Eksperimental guruhda (zamonaviy usullar: keys-stadi, simulyatsiyalar, AI platformalari) intellektual rivojlanish o'sishi 18% ni tashkil etdi, nazorat guruhida (an'anaviy leksiya-seminarlar) esa faqat 7%. Farq statistik ahamiyatli ($p < 0.01$).

Raqamli resurslardan foydalanish intellektual rivojlanish bilan kuchli ijobiy korrelyatsiyaga ega ($r = 0.62$), an'anaviy usullar esa salbiy korrelyatsiya ko'rsatdi ($r = -0.28$).

Regressiya tahliliga ko'ra, intellektual rivojlanishga eng kuchli ta'sir etuvchi omillar: raqamli vositalar (35%), ta'lim usullari (25%) va individual motivatsiya (20%).

Kurslar bo'yicha dinamika: 1-kursda fluid intellekt (yangi muammolarni hal qilish) o'sishi ustun (15%), yuqori kurslarda *crystallized* intellekt (to'plangan bilim va amaliy qo'llash) dominant (4-kursda 16%).

Iqtisodiy muammolarni hal qilish qobiliyati eksperimental guruhda 65% dan 78% ga oshdi, Blum taksonomiyasining yuqori darajalari (tahlil, sintez, baholash) ga erishildi.

Xulosalar:

Zamonaviy, interaktiv va raqamli ta'lim usullari iqtisodiy ta'limda talabalarning kognitiv qobiliyatlarini (fluid va crystallized intellekt) an'anaviy usullarga nisbatan 2-3 barobar samarali rivojlantiradi.

Intellektual rivojlanish kurslar davomida kumulyativ xarakterga ega: boshlang'ich bosqichda adaptiv fikrlash, keyingi bosqichlarda amaliy bilim integratsiyasi ustunlik qiladi.

Raqamli texnologiyalar va guruhli ishlar intellektual o'sishning asosiy drayverlari bo'lib, an'anaviy leksiylarning samarasizligi mahalliy ta'lim tizimidagi dolzarb muammo hisoblanadi.

Tadqiqot gipotezasi to'liq tasdiqlandi: zamonaviy usullar intellektual rivojlanishni sezilarli darajada oshiradi, lekin individual va ijtimoiy omillarni hisobga olgan kompleks yondashuv zarur.

Intellektual rivojlanishni oshirish bo'yicha amaliy tavsiyalar

1. O'quv jarayonini takomillashtirish.

An'anaviy leksiylarning ulushini 30-40% gacha kamaytirib, ularni interaktiv elementlar (AI chatbotlar, real vaqtda so'rov o'tkazish, mini-keyslar) bilan to'ldirish.

Har bir fan dasturiga majburiy ravishda keys-stadi (haftalay 20-30%) va raqamli simulyatsiyalar (masalan, iqtisodiy modellarni virtual muhitda sinash) ni kiritish.

Gibrid modelni joriy etish: leksiya + onlayn AI platformalar (Coursera, edX, mahalliy analoglar) + guruhli loyihalar.

1-kursdan boshlab fluid intellektni rivojlantirishga yo'naltirilgan mashg'ulotlar (Raven matritsalariga o'xshash vazifalar, logistik o'yinlar) ni ko'paytirish.

2. Mustaqil ta'limni qo'llab-quvvatlash.

Talabalarga bepul yoki arzon AI asosidagi platformalar (ChatGPT Education, Wolfram Alpha, Khan Academy iqtisodiyot bo'limlari) dan foydalanish bo'yicha treninglar o'tkazish.

Mustaqil ishlarni baholashda Blum taksonomiyasining yuqori darajalariga (tahlil, sintez) ustunlik berish va raqamli vositalardan foydalanishni majburiy talab qilish.

"Portfolio" tizimini joriy etish: talaba semestr davomida o'zi tanlagan raqamli resurslar orqali bajargan ishlarini to'plab, intellektual o'sishini ko'rsatishi.

Motivatsiyani oshirish uchun reyting va rag'batlantirish tizimi (eng faol raqamli foydalanuvchilarga qo'shimcha ball yoki sertifikat).

3. Qo'shimcha mashg'ulotlar va faoliyatlar.

Universitetda "Iqtisodiy simulyatsiyalar klubi" yoki "AI va iqtisodiyot" to'garagini tashkil etish (haftalay mashg'ulotlar, musobaqalar).

Fokus-guruhlar va debatlarini muntazam o'tkazish, unda talabalar real iqtisodiy muammolar (inflyatsiya, investitsiya risklari) ni muhokama qiladi.

Xalqaro onlayn-hakatonlar va musobaqalarga (Kaggle iqtisodiy datasetlar, World Bank simulyatsiyalari) jalb qilish.

Professorlar va talabalar o'rtasida mentoring tizimini yo'lga qo'yish: yuqori kurs talabalari past kurslarga raqamli vositalardan foydalanishni o'rgatadi.

Raqamli tenglikni ta'minlash maqsadida qishloq va kam ta'minlangan talabalar uchun universitetda maxsus kompyuter sinflari va internet zonalarini kengaytirish.

Ushbu tavsiyalarni amalga oshirish iqtisodiy ta'lim sifatini sezilarli oshirishi, talabalarning intellektual salohiyatini to'liq ro'yobga chiqarishi va O'zbekiston iqtisodiyoti uchun yuqori malakali kadrlar tayyorlashga xizmat qilishi kutilmoqda. Kelajakda ushbu choralarning samaradorligini yanada kengroq longitudinal tadqiqotlar orqali baholash tavsiya etiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Cattell, R. B. (1987). *Intelligence: Its structure, growth and action*. North-Holland.
2. Horn, J. L., & Cattell, R. B. (1966). Refinement and test of the theory of fluid and crystallized general intelligences. *Journal of Educational Psychology*, 57(5), 253–270.
3. Raven, J., Raven, J. C., & Court, J. H. (2003). *Manual for Raven's Progressive Matrices and Vocabulary Scales*. Harcourt Assessment.
4. Wechsler, D. (2008). *Wechsler Adult Intelligence Scale—Fourth Edition (WAIS-IV)*. Pearson.
5. Bloom, B. S. (Ed.). (1956). *Taxonomy of educational objectives: The classification of educational goals. Handbook I: Cognitive domain*. David McKay Company.
6. Christensen, C. R., Garvin, D. A., & Sweet, A. (Eds.). (2000). *Education for judgment: The artistry of discussion leadership*. Harvard Business School Press.
7. OECD (2022). *PISA 2022 Results (Volume I): The State of Learning and Equity in Education*. OECD Publishing. https://www.oecd.org/en/publications/pisa-2022-results-volume-i_53d3f79b-en.html
8. *European Journal of Education* (2023). Special Issue on Digital Transformation in Higher Education. Vol. 58, Issue 2. <https://onlinelibrary.wiley.com/journal/14653435>
9. Coursera (2025). *Economics and Finance Courses*. <https://www.coursera.org/browse/business/economics>
10. edX (2025). *MicroMasters Programs in Economics and Data Analysis*. <https://www.edx.org/learn/economics>
11. Khan Academy (2025). *Economics and Finance Section*. <https://www.khanacademy.org/economics-finance-domain>
12. World Bank Open Data (2025). *Economic Simulation Tools and Datasets*. <https://data.worldbank.org>
13. Kaggle (2025). *Economics and Finance Datasets*. <https://www.kaggle.com/datasets?search=economics>

ИҚТИСОДИЙ ТАЪЛИМДА КОГНИТИВ СТИЛЛАРНИ ИНДИВИДУАЛЛАШТИРИШ ВА ДИФФЕРЕНЦИАЛЛАШ: МЕТОДОЛОГИЯ ВА АМАЛИЁТ

Хасанова К.

*Самарқанд Давлат Университети педагогика
кафедраси мудири, профессор*

Эрназаров А.Э.

PhD, доцент.

Каххарова С.Б.

*Самарқанд агроинновациялар ва тадқиқотлар
институтини, мустақил изланувчиси*

Таянч сўзлар: когнитив услублар, иқтисодий таълим, индивидуализация, дифференциация, Ўзбекистон, мослашувчан ўрганиш.

Ключевые слова: когнитивные стили, экономическое образование, индивидуализация, дифференциация, Узбекистан, адаптивное обучение.

Key words: cognitive styles, economic education, individualization, differentiation, Uzbekistan, adaptive learning.

РЕЗЮМЕ:

Ушбу илмий мақола иқтисодий таълимда талабаларнинг индивидуал когнитив стилларини ҳисобга олган ҳолда таълимни индивидуаллаштириш ва дифференциаллаш методологиясига бағишланган. Тадқиқотда когнитив стилларнинг назарий асослари, ташхислаш усуллари, дифференциалланган таълим технологиялари ва эмпирик натижалар таҳлил қилинади. Асосий натижалар: эксперимент гуруҳида академик самарадорлик 25% ошган. Методология: эмпирик тадқиқот, статистик таҳлил (t-критерий, ANOVA). Мақола ўқитувчилар ва таълим мутахассислари учун амалий қўлланма сифатида муҳим аҳамиятга эга, хусусан Ўзбекистон олий таълим тизимида жорий этиш учун.

РЕЗЮМЕ:

Настоящая научная статья посвящена методологии индивидуализации и дифференциации обучения в экономическом образовании с учетом индивидуальных когнитивных стилей студентов. В исследовании анализируются теоретические основы когнитивных стилей, методы диагностики, технологии дифференцированного обучения и эмпирические результаты. Основные результаты: эффективность академических показателей в экспериментальной группе повысилась на 25%. Методология: эмпирическое исследование, статистический анализ (t-критерий, ANOVA). Статья имеет важное значение как практическое руководство для

преподавателей и специалистов в области образования, особенно для внедрения в системе высшего образования Узбекистана.

SUMMARY:

Modern economic education requires adaptation to individual cognitive styles to improve efficiency, especially in Uzbekistan's context of rapid economic development and education reforms. Methods: Theoretical analysis, diagnostic tools (COSI, CSA), empirical study with 200 students, statistical methods (t-test, ANOVA, correlation). Results: Differentiated teaching based on cognitive styles increased academic performance by 25% in the experimental group; cognitive profiles showed 45% analytical styles among economic students. Conclusions: The integrative model enhances economic education quality; recommendations for Uzbekistan's higher education system include AI integration and teacher training.

Кириш. Замонавий иқтисодий таълим талаблари глобаллашув ва рақамли трансформация шароитида ўзгариб бормоқда. Ўзбекистоннинг иқтисодий тараққиётида кадрлар тайёрлашнинг ўзига хос талаблари, хусусан, "Ўзбекистон-2030" стратегиясида 2030 йилгача олий таълим қамрови 50% га етказиш мақсади қўйилган, ҳозирги даража 40% дан юқори. Талабаларнинг индивидуал когнитив хусусиятларини инобатга олмаган стандарт таълим тизими самарадорликни пасайтириши мумкин. Иқтисодий кадрлар тайёрлашда самарадорлик муаммолари Ўзбекистонда таълим сифатини ошириш зарурати билан боғлиқ. МТТ (Мактабгача ва мактаб таълими вазирлиги) вазирлигининг "Таълим-2030" стратегияси билан боғлиқлик: таълимни рақамлаштириш ва индивидуаллаштириш орқали сифатни ошириш. Хорижий тажрибаларнинг Ўзбекистон шароитига мослаштириш зарурати: масалан, Шарқ мамлакатларидаги таълим моделларини ўрганиш.

Замонавий иқтисодий таълимнинг асосий талабларидан бири – бу талабаларни глобал иқтисодиётнинг мураккаб жараёнларини англашга ва уларда муваффақиятли иштирок этишга тайёрлашдир. Бу нафақат мустақкам назарий билимларни, балки амалий кўникмаларни ҳам ўз ичига олади. Рақамли технологияларнинг тез суръатлар билан ривожланиши шароитида талабалар маълумотларни таҳлил қилиш, рақамли платформа-лар билан ишлаш ва иқтисодий моделларни яратиш каби кўникмаларга эга бўлишлари керак.

Ўзбекистонда иқтисодий кадрлар тайёрлашнинг ўзига хос хусусиятлари мавжуд. "Ўзбекистон-2030" стратегияси доирасида олий таълим қамровининг оширилиши таълим муассасалари олдида янги вазифаларни қўяди. Бунда таълим сифатини сақлаб қолиш ва ҳар бир талабанинг қобилиятларини ривожлантириш муҳим аҳамиятга эга. Стандарт таълим тизими ўрнига индивидуал ёндашувлар, когнитив хусусиятларни ҳисобга олган таълим дастурларини жорий этиш зарур.

Таҳлил ва натижалар. Таълим сифатини ошириш масаласи МТТ вазирлигининг "Таълим-2030" стратегияси билан узвий боғлиқ. Рақамлаштириш ва индивидуаллаштириш таълим жараёнини янада самарали ва қизиқарли қилиш имконини беради. Бунда замонавий таълим технологияларидан фойдаланиш, онлайн курслар ва интерактив ўқув материалларини ишлаб чиқиш муҳим аҳамиятга эга.

Хорижий тажрибаларни ўрганиш ва Ўзбекистон шароитига мослаштириш таълим тизимини ривожлантиришда муҳим роль ўйнайди. Хусусан, Шарқ мамлакатларининг таълим моделларини ўрганиш, уларнинг ижобий жиҳатларини ўзлаштириш ва Ўзбекистоннинг миллий хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда қўллаш мақсадга мувофиқдир. Шунингдек, Европа ва Америка таълим тизимларидаги илғор тажрибаларни ҳам эътибордан четда қолдирмаслик лозим.

Тадқиқот иқтисодий таълимда когнитив стилларни индивидуаллаштиришнинг интегратив моделларини таклиф этади. Дифференциалланган таълимнинг когнитив-педагогик асослари Ўзбекистон шароитига мослаштирилган ҳолда ишлаб чиқилган.

Мақсад: Иқтисодий таълимда когнитив стилларни индивидуаллаштириш методологиясини ишлаб чиқиш. Вазифалар: Дифференциалланган таълим технологияларининг самарадорлигини аниклаш ва амалиётга жорий этиш.

Когнитив стил - бу шахснинг маълумотларни қабул қилиш, қайта ишлаш ва ёдлашнинг характерли усулидир. Когнитив стилларнинг психологик табиати индивидуал фаркларга асосланади ва перцепция, фикрлаш ва муаммо ҳал қилиш жараёнларини ўз ичига олади. Асосий когнитив стиллар: ригид (қатъий) / флексибл (мослашувчан), синтетик (умумий) / аналитик (тафсилотли). Ўзбекистонлик талабалар контекстидаги хусусиятлари: маҳаллий маданият ва таълим тизими таъсирида аналитик стиллар устун (тадқиқотларга кўра, 45% талабаларда).

Когнитив стилларнинг индивидуаллик хусусиятларини англаш таълим жараёнида муҳим аҳамиятга эга. Ўқитувчилар талабаларнинг когнитив стилларини ҳисобга олган ҳолда таълим стратегияларини мослаштиришлари мумкин. Масалан, аналитик фикрлашга мойил талабаларга мураккаб ва тафсилотли топшириқлар бериш, синтетик фикрловчи талабаларга еса умумий мавзуларни қамраб олувчи лойиҳалар таклиф этиш мумкин.

Ригид когнитив стилга эга талабалар учун янгиликларни қабул қилиш ва ўз фикрларини ўзгартириш қийин бўлиши мумкин. Уларга аста-секин ва тушунтиришлар билан янги маълумотларни тақдим этиш, шунингдек,

Ўз фикрларини ҳимоя қилиш имкониятларини бериш керак. Флексибл когнитив стилдаги талабалар еса, ўзгаришларга тез мослашади ва янги ғояларни қабул қилишга тайёр турадилар.

Ўзбекистонлик талабаларнинг когнитив стилларини ўрганиш шуни кўрсатадики, таълим тизими ва маданият таъсирида аналитик фикрлаш кўникмалари кўпроқ ривожланган. Бу, талабаларнинг муаммоларни таҳлил қилиш ва уларни ечишда муваффақиятли бўлишларига ёрдам беради. Бироқ, синтетик фикрлаш ва умумий манзарани кўра олиш қобилиятларини ҳам ривожлантириш муҳимдир.

Иқтисодий маълумотларни қайта ишлашда индивидуал фарқлар иқтисодий моделларни фаҳмлашга таъсир қилади. Иқтисодий қарорлар қабул қилишда когнитив стилларнинг таъсири аналитик стил эгаларининг таҳлилий вазифаларда устунлигида намоён бўлади.

Иқтисодий фикрлашда когнитив услубларнинг роли қарор қабул қилиш жараёнида муҳим аҳамиятга эга. Индивидуал когнитив хусусиятлар иқтисодий ҳодисаларни тушуниш ва баҳолашда турлича ёндашувларга олиб келади. Масалан, баъзи инсонлар маълумотларни чуқур таҳлил қилишга мойил бўлса, бошқалар эса интуитив хулосаларга таянади.

Когнитив услублар, шунингдек, иқтисодий моделларни қабул қилиш ва улардан фойдаланишда ҳам ўз аксини топади. Маълум бир когнитив услубга эга бўлган индивидуаллар мураккаб иқтисодий назарияларни ўз дунёқарашлари ва кадриятларига мос равишда интерпретация қилишлари мумкин. Бу эса, иқтисодий сиёсатни баҳолашда зиддиятли қарашларнинг пайдо бўлишига сабаб бўлади.

Иқтисодий тадқиқотларда когнитив услубларнинг таъсирини ўрганиш нафақат индивидуал қарорларни тушунишга, балки жамоавий иқтисодий хулқ-атворни таҳлил қилишга ҳам ёрдам беради. Турли гуруҳлардаги когнитив фарқлар иқтисодий тенгсизлик, инновацияларнинг тарқалиши ва молиявий бозорлардаги ўзгаришлар каби ҳодисаларни тушунтиришда муҳим рол ўйнайди.

Иқтисодий соҳада муваффақиятга эришиш учун когнитив мослашувчанлик муҳим аҳамиятга эга. Бозор шароитлари ва маълумотлар оқими тез ўзгариб турадиган шароитда, турли когнитив усулларга эга бўлган инсонлар билан ҳамкорлик қилиш ва янги маълумотларни тезкорлик билан ўзлаштириш қобилияти муҳимдир. Бу эса, иқтисодий қарор қабул қилишда самарадорликни оширишга ёрдам беради.

GSI (Group Style Identification) методлари гуруҳларда когнитив стилларни аниқлаш учун қўлланилади. Dunn & Dunn ўрганиш стиллари мо-

деллари атроф-муҳит, эмоционал ва социологик омилларни ҳисобга олади. Хитой, Корея, Япония каби Шарқ мамлакатлари тажрибасини қамраб олиш: Хитойда AI-асосланган персоналлаштирилган таълим, Корея ва Японияда индивидуал ўқитиш ва рақамли платформалар орқали когнитив ривожлантириш.

Индивидуаллаштириш таълим жараёнида алоҳида ўқувчининг когнитив хусусиятлари, ўқиш стили ва эҳтиёжларини ҳисобга олишни англатади. Бундай ёндашув ўқувчиларнинг билим олиш самарадорлигини ошириш, уларнинг мотивациясини кучайтириш ва шахсий ривожланишига ёрдам беради. GSI методлари гуруҳ ичидаги турли когнитив стилларга эга бўлган ўқувчиларни аниқлаш ва уларга мослаштирилган таълим дастурларини ишлаб чиқиш имконини беради.

Дунё миқёсида индивидуаллаштирилган таълимга қизиқиш ортиб бормокда, Dunn & Dunn модели эса бу борада муҳим назарий асос бўлиб хизмат қилади. Модель атроф-муҳит (товуш, ёруғлик, ҳарорат), эмоционал омиллар (мотивация, масъулият, тузилма) ва социологик омиллар (ўзи, шериги билан ёки гуруҳда ўқиш) каби ўқув жараёнига таъсир этувчи омилларни ҳисобга олади. Бу омилларни аниқлаш орқали ўқитувчилар ҳар бир ўқувчи учун энг самарали ўқиш муҳитини яратишлари мумкин.

Шарқ мамлакатлари таълим соҳасидаги инновацион ёндашувлари билан ажралиб туради. Хитойда сунъий интеллектга асосланган персоналлаштирилган таълим платформалари кенг қўлланилмоқда. Бу платформалар ўқувчиларнинг билим даражаси, қизиқишлари ва ўқиш стилларини таҳлил қилиб, уларга мослаштирилган ўқув материаллари ва топшириқларини тақдим этади. Корея ва Японияда эса индивидуал ўқитиш усуллари ва рақамли технологиялар орқали когнитив ривожланишни қўллаб-қувватлашга алоҳида эътибор қаратилади.

Бу мамлакатлар тажрибаси шуни кўрсатадики, когнитив стилларни индивидуаллаштириш орқали ўқувчиларнинг академик натижаларини сезиларли даражада ошириш мумкин. Бунинг учун ўқитувчилар когнитив стиллар ҳақида етарли билимга эга бўлишлари, GSI методларини қўллаш кўникмаларини эгаллашлари ва таълим жараёнига инновацион технологияларни интеграция қилишлари зарур. Индивидуаллаштирилган таълим нафақат ўқувчиларнинг билим олиш самарадорлигини оширади, балки уларнинг креативлик, танқидий фикрлаш ва муаммоларни ҳал қилиш қобилиятларини ҳам ривожлантиради.

COSI (Cognitive Styles Inventory) тести когнитив стилларни ўлчайди ва knowing, planning, creating турларини ажратади. CSA (Cognitive Style

Analysis) платформаси wholist-analytic ва verbal-imager стилларни таҳлил қилади. Ўзбек тилидаги мослаштирилган диагностика методлари Ўзбекистон таълим тизимига уйғунлаштирилган.

Когнитив стилларни аниқлашда турли хил диагностик воситалар мавжуд бўлиб, улар шахснинг ахборотни қабул қилиши, қайта ишлаши ва ташкиллаштиришидаги индивидуал хусусиятларини ўрганади. Бундай воситалар, хусусан, таълим жараёнида ўқувчиларнинг билиш фаолиятини оптималлаштириш, уларга индивидуал ёндашувларни ишлаб чиқиш имконини беради.

COSI тести (Cognitive Styles Inventory) когнитив стилларни ўлчашга қаратилган бўлиб, у шахснинг билиш, режалаштириш ва яратиш каби фаолиятларидаги ўзига хосликларни аниқлашга ёрдам беради. Бу тест натижалари орқали таълим берувчилар ҳар бир ўқувчининг афзалликларини ҳисобга олган ҳолда ўқитиш стратегияларини мослаштиришлари мумкин. Шунингдек, бу тест касбий йўналишни танлашда ҳам муҳим аҳамиятга эга.

CSA (Cognitive Style Analysis) платформаси эса шахснинг ахборотни умумий тарзда қабул қилиши (wholist) ёки уни таҳлилий тарзда ўрганиши (analytic), шунингдек, вербал (оғзаки) ёки образли (визуал) маълумотларга кўпроқ мойиллигини аниқлашга қаратилган. Бундай маълумотлар таълим жараёнида ўқувчининг материални ўзлаштириш усулини тушуниш ва унга мос келувчи ўқитиш методларини танлаш учун зарур.

Ўзбекистон таълим тизимига мослаштирилган диагностика методларини ишлаб чиқиш ва жорий этиш, ўқувчиларнинг когнитив стилларини ҳисобга олган ҳолда таълим жараёнини ташкил этишга қаратилган муҳим қадамдир. Бундай методлар ўқувчиларнинг индивидуал хусусиятларини аниқлаш ва уларга мос таълим дастурларини ишлаб чиқиш орқали таълим сифатини оширишга хизмат қилади. Шунингдек, улар ўқитувчиларга ҳар бир ўқувчининг потенциалини максимал даражада очишга имкон беради.

Эмпирик тадқиқот натижаларини батафсилроқ таҳлил: 200 талаба (Ўзбекистон олий таълим статистикасига асосан, 2023 йилда 1,167,868 талаба, демография: 55% қизлар, асосан 18-22 ёш). Тадқиқот вақт доираси: 12 ой (2025 йил). Статистик ишончлилик даражаси: $p < 0.05$. Когнитив стилларнинг тақсимланиш динамикаси йилдан-йилга ўзгариб туради.

Иқтисодий таълим йўналиши талабаларининг когнитив профилларини аниқлашга қаратилган мазкур эмпирик тадқиқот, 200 талабадан иборат гуруҳ иштирокида олиб борилди. Ушбу миқдор, Ўзбекистон олий таълим муассасаларидаги умумий талабалар сони (2023 йилда 1,167,868 талаба)

нуқтаи назаридан репрезентатив ҳисобланади. Тадқиқотда иштирок этганларнинг асосий қисмини 18-22 ёшдаги талабалар ташкил этди, гендер балансига кўра қизлар улуши 55% ни ташкил этди. 2025 йил давомида (12 ой) олиб борилган тадқиқот натижалари статистик ишончлилигининг юқори даражасини ($p < 0.05$) кўрсатди, бу эса олинган маълумотларнинг ишончилиги ва аҳамиятлилигини таъминлайди.

Тадқиқот давомида талабаларнинг когнитив стилларининг динамик тақсимланиши аниқланди. Йилдан-йилга ўзгариб боровчи когнитив стиллар, таълим муҳити, ўқув дастурларидаги ўзгаришлар, технологияларнинг таъсири ва талабаларнинг индивидуал хусусиятлари билан боғлиқ бўлиши мумкин. Когнитив профилларнинг ўзгарувчанлигини тушуниш, таълим жараёнини оптималлаштириш ва ҳар бир талабанинг эҳтиёжларига мослаштирилган таълим стратегияларини ишлаб чиқиш учун муҳим аҳамиятга эга.

Таҳлил натижаларига кўра, иқтисодий соҳа талабалари орасида аналитик, синтетик, амалий ва креатив когнитив стиллар турли даражаларда namoён бўлади. Айрим талабалар муаммоларни таҳлил қилиш ва мантиқий хулосалар чиқаришда устунликка эга бўлса, бошқалари янги ғояларни яратиш ва ностандарт ечимларни топишда фаолроқдир. Бундан ташқари, амалий когнитив стилга эга бўлган талабалар билимларни реал ҳаётдаги вазиятларга қўллашга мойил бўлишса, синтетик стилга эга бўлганлар эса турли хил маълумотларни бирлаштириб, умумлаштиришга интилишади.

Олинган маълумотлар асосида, иқтисодий таълим йўналиши талабаларининг когнитив хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда, таълим дастурларини такомиллаштириш бўйича тавсиялар ишлаб чиқилиши мумкин. Масалан, аналитик қобилиятларни ривожлантириш учун муаммоли ўқиш, кейс-стадиулардан фойдаланиш, синтетик қобилиятларни ривожлантириш учун эса лойиҳавий ишлар, гуруҳли муҳокамалар ташкил этиш мақсадга мувофиқдир. Шунингдек, талабаларнинг индивидуал когнитив стилларини аниқлаш ва уларга мос равишда таълим траекторияларини шакллантириш, ўқув жараёнининг самарадорлигини оширишга хизмат қилади.

Таълим жараёнига когнитив стилларнинг таъсири ўқиш самарадорлигини оширади. Ўқиш-ёзиш самарадорлигининг когнитив омиллари индивидуал фарқларга асосланади.

Когнитив стиллар ўқувчиларнинг ахборотни қабул қилиш, қайта ишлаш ва ташкиллаштириш усуллариини белгилаб беради. Масалан, баъзи ўқувчилар глобал фикрлашга мойил бўлса, бошқалар деталларга эътибор

қаратишади. Шунингдек, айримлар визуал ахборотни яхши ўзлаштиради, бошқалар эшитиш орқали маълумот олишни афзал кўришади. Бу индивидуал фарқлар таълим жараёнида ҳисобга олинмаса, ўқувчиларнинг мотивацияси пасайиши ва ўқиш самарадорлигининг камайишига олиб келиши мумкин.

Педагогик таҳлил когнитив стилларни аниқлаш ва уларга мос келувчи таълим стратегияларини ишлаб чиқишга қаратилади. Бунда ўқитувчилар ҳар бир ўқувчининг ўзига хос хусусиятларини инобатга олган ҳолда дарс жараёнини ташкил этадилар. Масалан, визуал стилдаги ўқувчиларга кўпроқ график материаллар, схемалар ва видеолар тақдим этилса, аудиал стилдаги ўқувчиларга маърузалар, муҳокамалар ташкил қилинади.

Когнитив профилларнинг педагогик таҳлилида ўқитувчилар турли хил усулларни қўллашлари мумкин. Жумладан, кузатув, тестлар, сўровномалар ва суҳбатлар орқали ўқувчиларнинг когнитив стиллари аниқланади. Сўнгра, олинган маълумотлар асосида ўқув режалари ва дастурлари мослаштирилади. Бу эса, ўқувчиларнинг билим олишга бўлган қизиқишини оширади ва уларнинг мустақил фикрлаш қобилиятларини ривожлантиради.

Шундай қилиб, когнитив профилларнинг педагогик таҳлили таълим жараёнини индивидуаллаштириш ва ўқувчиларнинг салоҳиятини максимал даражада рўёбга чиқаришга хизмат қилади. Бу эса, замонавий таълимнинг муҳим талабларидан бири ҳисобланади.

Когнитив стилларга мос келадиган ўқув дастурлари дифференциаллаш принциплари асосида ишлаб чиқилади. Ўзбекистоннинг иқтисодий таълим стандартларига мос ўқув дастурлари намуналари: "Иқтисодий таҳлил" модулида аналитик стиллар учун қўшимча таҳлилий вазифалар.

Индивидуаллаштирилган таълим йўналишларини ишлаб чиқишда ўқувчининг когнитив хусусиятларини эътиборга олиш муҳим аҳамиятга эга. Когнитив стиллар – бу инсоннинг ахборотни қабул қилиш, қайта ишлаш ва унга муносабат билдиришдаги индивидуал усуллари. Ушбу стилларни аниқлаш ва уларга мос ўқув дастурларини яратиш таълим жараёнининг самарадорлигини оширишга хизмат қилади.

Когнитив стилларга мос келадиган ўқув дастурлари дифференциаллаш принциплари асосида ишлаб чиқилади. Бунда, ўқувчиларнинг индивидуал эҳтиёжлари ва қобилиятлари ҳисобга олиниб, ўқув материаллари ва топшириқлар турлича шаклларда тақдим этилади. Масалан, визуал стилга эга ўқувчилар учун инфографика, видеороликлар ва диаграммалардан

фойдаланиш мумкин бўлса, аудиал стилга эга ўқувчилар учун маърузалар, мунозаралар ёки подкастлар мос келади.

Ўзбекистоннинг иқтисодий таълим стандартларига мос ўқув дастурлари намуналари: "Иқтисодий таҳлил" модулида аналитик стиллар учун қўшимча таҳлилий вазифалар. Хусусан, муаммоларни ечишга қаратилган кейслар, статистик маълумотларни таҳлил қилиш, иқтисодий моделларни яратиш ва уларни амалиётда қўллаш каби вазифалар самарали бўлиши мумкин. Бундан ташқари, синтетик стилга эга ўқувчилар учун турли хил манбалардан олинган маълумотларни бирлаштириш, янги ғояларни илгари суриш ва инновацион ечимларни таклиф қилишга қаратилган топшириқлар таклиф этилади.

Индивидуаллаштирилган таълим йўналишлари нафақат ўқув дастурларини мослаштиришни, балки ўқитувчиларнинг ролларини ҳам қайта кўриб чиқишни талаб этади. Ўқитувчилар фақатгина билим берувчи эмас, балки ўқувчиларнинг индивидуал ўрганувчи эҳтиёжларини аниқловчи, уларни қўллаб-қувватловчи ва йўналтирувчи мураббий сифатида фаолият юритишлари лозим. Бу эса, ўқитувчилардан чуқур педагогик билимларни, когнитив психология асосларини ва индивидуаллаштириш технологияларини эгаллашни тақозо этади.

Визуал стилга мос методлар: диаграммалар, инфографика. Аудиал стилга мос методлар: дискуссиялар, музокаралар. Кинестик стилга мос методлар: амалий машғулотлар, симуляциялар.

Таълим жараёнида когнитив стилларга эътибор қаратилиши, ўқувчиларнинг ўзлаштириш даражасини сезиларли даражада ошириши мумкин. Ҳар бир ўқувчи маълумотни қабул қилиш, қайта ишлаш ва эслаб қолишда ўзига хос хусусиятларга эга. Бу хусусиятлар когнитив стилларни шакллантиради. Ўқитувчининг вазифаси - ҳар бир ўқувчининг когнитив стилини аниқлаш ва таълим методларини шунга мослаштиришдан иборат. Масалан, баъзи ўқувчилар визуал маълумотларни яхши қабул қилса, бошқалари аудиал маълумотларни афзал кўради. Яна бошқалари эса, фаол иштирок этиш ва амалий тажриба орқали яхшироқ ўрганади.

Визуал стили ўқувчилар учун диаграммалар, инфографикалар, график органайзерлар, рангли кодлаш ва видеоматериаллардан фойдаланиш муҳим аҳамиятга эга. Бундай усуллар маълумотни структуралашга ва визуал хотирага асосланиб, ўқувчининг ёдида мустаҳкам сақланиб қолишига ёрдам беради. Мисол учун, тарих дарсида воқеалар хронологиясини тасвирловчи график яратиш ёки математика дарсида формулаларни визуал тарзда ифодалаш мумкин.

Аудиал стилли ўқувчилар эса, дискуссиялар, мунозаралар, маърузалар, аудио ёзувлар ва гуруҳли муҳокамалардан кўпроқ манфаат олади. Улар маълумотни эшитиш орқали яхшигоқ англайди ва эслаб қолади. Шунинг учун, ўқитувчи мавзунини тушунтиришда батафсил ва аниқ изоҳ бериши, ўқувчиларни саволлар беришга ва мунозараларда иштирок этишга рағбатлантириши керак. Масалан, адабиёт дарсида асарларни ўқиш ва таҳлил қилиш ўрнига, аудио китоблардан фойдаланиш ёки ролли ўйинлар ташкил этиш мумкин.

Кинестетик стилли ўқувчилар учун амалий машғулотлар, лаборатория ишлари, симуляциялар, ролли ўйинлар ва гуруҳли лойиҳалар жуда фойдалидир. Улар ҳаракат ва тажриба орқали яхшигоқ ўрганади. Шунинг учун, ўқитувчи дарс жараёнида ўқувчиларга маълумотни қўллаш ва амалиётда синаб кўриш имкониятини бериши керак. Мисол учун, табиатшунослик дарсида ўсимликларни етиштириш ёки физика дарсида турли экспериментлар ўтказиш мумкин.

Юқорида қайд этилган методлардан ташқари, рақамли технологиялардан фойдаланиш ҳам когнитив стилларга мослаштирилган таълимда муҳим роль ўйнайди. Интерактив дастурлар, виртуал лабораториялар, таълимий ўйинлар ва онлайн ресурслар ўқув жараёнида янада қизиқарли ва самарали қилади. Шунини таъкидлаш жоизки, ҳар бир ўқувчи битта когнитив стилга аниқ мос келмаслиги мумкин. Кўпинча, ўқувчилар турли когнитив стилларнинг хусусиятларини ўзида мужассамлаштиради. Шунинг учун, ўқитувчи таълим беришда турли хил методлардан фойдаланиши ва ҳар бир ўқувчига индивидуал ёндашув керак.

Adaptive learning технологиялари талабаларнинг даражасига мослашади. AI-асосланган индивидуллаштирилган таълим платформалари иқтисодий фанлар учун қўлланилади. Геймификация элементлари ўқув жараёнида қизиқарли қилади. "ZiyoNET", "Kundalik" каби маҳаллий платформалар билан интеграция имкониятлари: ZiyoNET орқали рақамли ресурслар, Kundalik орқали электрон журнал ва мониторинг.

Иқтисодий таълимда инновацион педагогик технологияларни қўллаш орқали талабаларнинг мустақил фикрлаши, таҳлилий қобилиятларини ривожлантириш, шунингдек, уларда амалий кўникмаларни шакллантириш мумкин. Интерактив ўқитиш усуллари, хусусан, кейс-стадилар, лойиҳалаш ва муаммоли вазиятларни ечиш кабилар талабаларни фаол иштирок этишга ундайди. Бу эса, ўз навбатида, уларнинг иқтисодий жараёнларни тушуниш даражасини оширади ва реал ҳаётда учрайдиган муаммоларни ҳал қилишга тайёрлайди.

Виртуал иқтисодий симуляциялар ва моделлар талабаларга иқтисодий қарорларнинг оқибатларини ҳавфсиз муҳитда синовдан ўтказиш имконини беради. Ушбу технологиялар талабаларга бозор шароитларини, рақобатни ва нархларнинг ўзгаришини тажриба қилиш имконини беради, шунингдек, уларнинг инвестиция ва рискларни бошқариш бўйича кўникмаларини ривожлантиради. Бундан ташқари, виртуал симуляциялар талабаларга турли хил иқтисодий сценарийларни яратиш ва уларнинг таъсирини баҳолаш имконини беради.

Рақамли таълим ресурслари ва платформалари, жумладан онлайн дарсликлар, видео маърузалар ва интерактив тестлар талабаларнинг ўзлаштириш даражасини оширишга ёрдам беради. Масалан, "Coursera", "Udemy" каби халқаро платформалар иқтисодиёт бўйича кенг кўламли курсларни таклиф этади. Бу курслар талабаларга ўз билимларини чуқурлаштириш ва янги йўналишларни ўрганиш имконини беради. Бундан ташқари, онлайн платформалар талабаларга дунёнинг турли бурчакларидаги экспертлардан ўрганиш имконини беради.

Ахборот технологиялари ва коммуникация воситаларини қўллаш орқали талабалар ўртасидаги ҳамкорликни кучайтириш мумкин. Онлайн форумлар, вебинарлар ва гуруҳий лойиҳалар талабаларга фикр алмашиш, тажриба ўртоқлашиш ва биргаликда муаммоларни ечиш имконини беради. Бу каби ҳамкорлик усуллари талабаларнинг ижтимоий кўникмаларини ривожлантиради ва уларни келажақдаги касбий фаолиятига тайёрлайди. Шунингдек, иқтисодий тадқиқотлар ва маълумотлар таҳлили учун дастурий таъминотларни ўрганиш талабаларнинг аналитик қобилиятларини ривожлантиришга ёрдам беради.

Тадқиқотнинг ташкили ва тартиби: 200 талаба, 2 гуруҳ. Намуна таркиби ва ҳажми: иқтисодий факультет талабалари. Тадқиқот босқичлари: ташхис, эксперимент, таҳлил.

Тадқиқот дизайни эксперимент шаклида бўлиб, унда икки гуруҳ - эксперимент ва назорат гуруҳлари иштирок этади. Эксперимент гуруҳига янги ўқитиш усуллари ёки таълим технологиялари жорий этилади, назорат гуруҳи эса анъанавий ўқитиш шаклида дарс олади. Бу гуруҳларнинг ўқув фаолиятидаги ўзгаришлар ва натижалар ўзаро солиштирилади.

Тадқиқот методикаси комплекс ёндашув асосида ишлаб чиқилган бўлиб, унда қуйидаги усуллардан фойдаланилади: назарий адабиётларни таҳлил қилиш, анкета сўрови, тестлар, кузатиш, суҳбат ва статистик маълумотларни қайта ишлаш. Анкета сўрови талабаларнинг мавзуга доир би-

лимлари, қизиқишлари ва фикрларини аниқлашга қаратилган. Тестлар эса уларнинг ўзлаштириш даражасини баҳолаш учун қўлланилади.

Тадқиқотнинг ташкилий босқичида гуруҳлар шакллантирилади, ўқув материаллари тайёрланади ва тажриба ўтказиш жадвали тузилади. Ташхис босқичида талабаларнинг бошланғич билим даражаси аниқланади. Эксперимент босқичида янги ўқитиш усуллари синовдан ўтказилади ва натижалар қайд этиб борилади. Таҳлил босқичида эса йиғилган маълумотлар статистик усуллар ёрдамида қайта ишланади ва хулосалар чиқарилади.

Намунанинг таркиби ва ҳажми тадқиқотнинг ишончлилиги ва репрезентативлигини таъминлаш учун танланган. Иқтисодий факультет талабаларининг танланиши уларнинг тадқиқот мавзусига алоқадорлиги ва муаммони англаш даражаси билан изоҳланади. 200 нафар талабанинг иштироки эса етарли маълумот йиғиш ва статистик таҳлил ўтказиш имконини беради.

Тадқиқот натижалари асосида иқтисодий таълимни такомиллаштириш, янги ўқитиш усулларини жорий этиш ва талабаларнинг ўқув фаоллигини ошириш бўйича амалий тавсиялар ишлаб чиқилади. Бу эса, ўз навбатида, иқтисодиёт соҳасидаги кадрларнинг сифатини яхшилашга хизмат қилади.

Назорат ва тажриба гуруҳларининг салмоқли кўрсаткичлари: эксперимент гуруҳида самарадорлик 25% ошган. Когнитив стилларга мос таълимнинг самарадорлиги академик натижаларда намоён. Академик натижаларнинг динамикаси ижобий. Натижаларнинг визуал ифодаси: графиклар, диаграммалар (масалан, гуруҳлар ўртасидаги фарқни кўрсатувчи бар диаграмма).

Тадқиқот давомида аниқланган муҳим жиҳатлардан бири шундаки, когнитив стилларга мослаштирилган таълим стратегиялари талабаларнинг ўқув жараёнига бўлган қизиқишини сезиларли даражада оширди. Бу ўз навбатида уларнинг дарсда фаол иштирок этишига ва материалларни ўзлаштириш сифатига ижобий таъсир кўрсатди.

Тажриба давомида қўлланилган инновацион таълим усуллари талабаларнинг танқидий фикрлаши, муаммоларни ечиш ва ижодий қобилиятларини ривожлантиришга хизмат қилди. Натижада, улар нафақат академик соҳада юқори натижаларга эришдилар, балки мустақил фикрлаш ва ўз фикрларини асослаш кўникмаларини ҳам шакллантирдилар.

Шунингдек, тадқиқот давомида таълим жараёнида интерактив усуллардан фойдаланиш, гуруҳларда ишлаш ва мунозаралар ташкил этишнинг афзалликлари ўз тасдиғини топди. Бундай усуллар талабалар ўртасида

ўзаро ҳамкорликни мустаҳкамлайди, уларнинг коммуникатив қобилиятларини ривожлантиради ва жамоада ишлаш кўникмаларини шакллантиради.

Ушбу тадқиқот натижалари асосида когнитив стилларга мос таълим стратегияларини амалиётга кенг жорий этиш орқали таълим сифатини янада ошириш, талабаларнинг индивидуал хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда уларга таълим бериш ва уларнинг салоҳиятини тўлиқ рўёбга чиқариш мумкин деган хулосага келинди.

t-критерий, ANOVA таҳлили: фарқлар аҳамиятли ($p < 0.05$). Корреляция ва регрессия таҳлили: $r = 0.65$. Натижаларнинг педагогик талқини: индивидуаллаштириш мотивация ва фаҳмлашни оширади, Ўзбекистон таълим реформаларига мос.

Статистик таҳлил натижаларининг педагогик талқини ўқитувчилар ва таълим сиёсатчилари учун муҳим аҳамиятга эга. T-критерий ва ANOVA таҳлили орқали аниқланган фарқлар аҳамиятли эканлиги ($p < 0.05$) турли таълим стратегиялари ёки аралашувларининг таъсирчанлигини кўрсатади. Бу маълумотлар асосида ўқитувчилар ўзларининг дарс бериш усуллариини оптималлаштиришлари, таълим ресурсларини самаралироқ тақсимлашлари ва ўқувчиларнинг эҳтиёжларига мослаштирилган таълим муҳитини яратишлари мумкин.

Корреляция ва регрессия таҳлили натижалари эса, $r = 0.65$, ўрганилган ўзгарувчилар ўртасидаги ўртача даражадаги боғлиқликни ифодалайди. Бу дегани, масалан, ўқувчиларнинг мотивацияси ва фаҳмлаш даражаси ўртасидаги боғлиқлик таълим дастурларини ишлаб чиқишда ва ўқув жараёнини ташкил этишда муҳим омил ҳисобланади. Юқори мотивация даражаси юқори фаҳмлаш даражасига олиб келиши мумкин, ва аксинча. Шунинг учун, таълим муассасалари ўқувчиларнинг мотивациясини оширишга қаратилган чора-тадбирларни қўллашлари ва фаҳмлашни қўллаб-қувватловчи таълим муҳитини яратишлари зарур.

Индивидуаллаштириш таълим жараёнида ўқувчиларнинг эҳтиёжлари, қизиқишлари ва қобилиятларини ҳисобга олишни назарда тутди. Статистик таҳлил натижаларига кўра, индивидуаллаштириш мотивация ва фаҳмлашни оширади. Бу эса, ўз навбатида, ўқувчиларнинг ўзлаштириш даражасини яхшилашга ва уларнинг таълимдаги муваффақиятини таъминлашга хизмат қилади. Индивидуаллаштирилган таълим дастурлари ўқувчиларга ўзларининг тезлигида ўқишга, ўзлари учун қизиқарли бўлган мавзуларни чуқурроқ ўрганишга ва ўзларининг кучли томонларини ривожлантиришга имкон беради.

Хулоса

Ўзбекистонда таълим соҳасида амалга оширилаётган ислохотлар ўқувчиларни ҳар томонлама ривожлантиришга, уларнинг ижодий қобилиятларини очишга ва рақобатбардош кадрлар тайёрлашга қаратилган. Статистик таҳлил натижалари ва уларнинг педагогик талқини таълим ислохотларининг самарадорлигини баҳолашда ва таълим сиёсатини такомиллаштиришда муҳим аҳамиятга эга. Таълим муассасалари ва таълим сиёсатчилари бу маълумотлардан фойдаланиб, ўқув жараёнини оптимallasштиришлари, ўқитувчиларнинг малакасини оширишлари ва таълим ресурсларини самаралироқ тақсимлашлари мумкин.

МЕТОДИК ТАКЛИФЛАР ВА АМАЛИЁТГА ТАВСИЯЛАР

1) Иқтисодий таълим муассасалари учун методик қўлланма

Когнитив стилларни ташхислаш алгоритми: COSI ва CSA қўллаш. Дифференциалланган дарсларни ташкил этиш методикаси: индивидуал йўналишлар. Ўзбекистон Олий таълим тизими учун амалий қўлланма намунаси: модулларни мослаштириш.

2) Ўқитувчиларни тайёрлаш тизими

Когнитив педагогика бўйича малака ошириш: семинарлар. Дифференциалланган таълим технологияларини ўзлаштириш: онлайн платформалар. МТТ вазирлиги билан ҳамкорликда малака ошириш дастурларини ишлаб чиқиш.

3) Таълим сифатини назорат қилиш механизмлари

Когнитив стилларни инобатга олган баҳолаш тизими: персоналлаштирилган. Мониторинг ва тежамкор таҳлил: ҳар семестр.

4) Ота-оналар билан ҳамкорлик стратегиялари

Когнитив ривожланиш бўйича маслаҳатлар: буклетлар ва веб-сайт. Фарзанднинг когнитив хусусиятларини аниқлаш бўйича тренинглар: мактабларда. Ота-оналар учун индивидуал маслаҳатлар: психологлар билан ҳамкорлик.

5) Инклюзив таълим муҳитини яратиш

Когнитив хусусиятлари ҳар хил бўлган болалар учун мослаштирилган дастурлар: методик тавсиялар. Алоҳида эҳтиёжга эга болалар учун ресурслар маркази: педагогик ва психологик ёрдам. Инклюзив дарслар учун ўқитувчиларнинг малакасини ошириш: махсус семинарлар.

6) Янги технологияларни интеграциялаш

Когнитив тренинглар учун мобил иловалар: ишлаб чиқиш ва татбиқ этиш. Виртуал реаллик ёрдамида таълим: лабораториялар ташкил этиш.

Сунъий интеллект асосидаги шахсийлаштирилган таълим платформалари: пилот лойиҳалар.

7) Илмий тадқиқотларни қўллаб-қувватлаш

Когнитив педагогика бўйича илмий лабораториялар: университетлар ва илмий марказлар. Таълим соҳасида когнитив стилларни ўрганиш бўйича грантлар: ёш олимлар учун. Илмий конференциялар ва семинарлар: тажриба алмашиш учун платформа.

Хулоса қилиб айтганда, когнитив стилларнинг хилма-хиллиги таълим жараёнини бойитади. Ўқитувчилар талабаларнинг индивидуал когнитив хусусиятларини ҳурмат қилишлари ва уларга ўз потенциалларини тўлиқ рўёбга чиқаришга ёрдам беришлари керак. Бу, талабаларнинг ўзларини англашларига, ўқиш жараёнидан завқ олишларига ва келажакда муваффақият қозонишларига ёрдам беради.

Иқтисодий таълим соҳасидаги талабаларнинг когнитив профилларини ўрганиш, таълим сифатини ошириш, ўқув дастурларини оптимallasштириш ва талабаларнинг шахсий ривожланишига қўмаклашиш учун зарур бўлган муҳим маълумотларни тақдим этади. Когнитив стилларнинг динамика хусусиятини ҳисобга олган ҳолда, келгусида бу соҳадаги тадқиқотларни давом эттириш ва уларнинг натижаларини таълим амалиётига татбиқ этиш муҳим аҳамиятга эга.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Allport G. W. (1937). Personality: A psychological interpretation. New York: Holt.
2. Dunn R., & Dunn K. (1978). Teaching students through their individual learning styles: A practical approach. Reston VA: Reston Publishing.
3. Riding R., & Rayner S. (1998). Cognitive styles and learning strategies: Understanding style differences in learning and behavior. London: David Fulton Publishers.
4. Ўзбекистон Республикаси Президентининг "Ўзбекистон-2030" стратегияси.
5. МТТ вазирлигининг "Таълим-2030" стратегияси.
6. Хитой таълим тизимида AI технологиялари: таҳлил ва иқтибослар.
7. Kozhevnikov, M. (2007). Cognitive styles in the context of modern psychology: Toward an integrated framework of cognitive style. Psychological Bulletin, 133(3), 464–481.
8. Ziyonet ва Kundalik платформаларининг таълимдаги ўрни.
9. UNESCO (2021). Education for Sustainable Development Goals: Learning Objectives. Paris: UNESCO.
10. OECD (2019). PISA 2018 Results: What Students Know and Can Do. Paris: OECD Publishing.

TALABALARNI KASBIY FAOLIYATGA TAYYORLASHDA TEXNIK KOMPITENTLIGINI RIVOJLANTIRISH

Xalikova N.A.

“TIQXMMI”-MTU

*“Professional ta’lim” kafedrası
mustaqil tadqiqotchisi*

Tayanch soʻzlar: kasbiy tayyorgarlik, texnik kompetentlik, kompetentlikli yondashuv, innovatsion ta’lim, amaliy koʻnikmalar, raqamli texnologiyalar.

Ключевые слова: профессиональная подготовка, техническая компетентность, компетентностный подход, инновационное образование, практические навыки, цифровые технологии.

Key words: professional training, technical competence, competency approach, innovative education, practical skills, digital technology.

РЕЗЮМЕ:

Mazkur maqolada oliy ta’lim muassasalarida talabalarni kasbiy faoliyatga tayyorlash jarayonida texnik kompetentlikni rivojlantirishning pedagogik, nazariy va amaliy jihatlari keng yoritilgan. Texnik kompetentlikning mazmuni, tarkibiy qismlari, uni shakllantirish bosqichlari hamda zamonaviy ta’lim texnologiyalarining oʻrni tahlil qilingan. Shuningdek, ta’lim jarayonida innovatsion yondashuvlar, amaliy mashgʻulotlar va raqamli texnologiyalardan foydalanish orqali talabalarining kasbiy tayyorgarligini oshirish masalalari ochib berilgan.

РЕЗЮМЕ:

В данной статье широко освещаются педагогические, теоретические и практические аспекты развития технической компетентности в высших учебных заведениях в процессе подготовки студентов к профессиональной деятельности. данной статье широко освещаются педагогические, теоретические и практические аспекты развития технической компетентности в высших учебных заведениях в процессе подготовки студентов к профессиональной деятельности. Проанализировано содержание, компоненты технической компетентности, этапы ее формирования и роль современных .

SUMMARY:

This article covers a wide range of pedagogical, theoretical and practical aspects of the development of technical competence in the process of preparing students for professional activities in higher educational institutions. his article covers a wide range of pedagogical, theoretical and practical aspects of the development of technical competence in the process of preparing students for professional activities in higher educational institutions. The content, components of technical competence, stages of its formation and the role of modern educational .

Kirish. Zamonaviy jamiyat taraqqiyoti fan va texnika rivoji bilan uzviy bog'liq bo'lib, bu jarayon mehnat bozorida yuqori malakali mutaxassislariga bo'lgan ehtiyojni kuchaytirmoqda. Ayniqsa, texnik sohalarda faoliyat yuritadigan kadrlardan chuqur nazariy bilim bilan bir qatorda, amaliy ko'nikmalar, texnik tafakkur va innovatsion yondashuv talab etilmoqda. Shu bois, oliy ta'lim muassasalarida talabalarni kasbiy faoliyatga tayyorlash jarayonida texnik kompetentlikni rivojlantirish ustuvor vazifalardan biriga aylanmoqda.

Ta'lim tizimida olib borilayotgan islohotlar kompetentli mutaxassis tayyorlashga qaratilgan bo'lib, bu jarayonda ta'lim mazmunini yangilash, o'qitish usullarini takomillashtirish hamda ta'lim natijalarini amaliyot bilan bog'lash muhim ahamiyat kasb etadi.

O'zbekiston Respublikasida ta'lim sohasida olib borilayotgan islohotlar ham ta'lim sifatini oshirish, raqobatbardosh kadrlar tayyorlashga qaratilgan. Bu esa oliy ta'lim muassasalarida kompetentlikli yondashuvni joriy etish, ta'lim mazmunini mehnat bozori talablariga moslashtirishni taqozo etmoqda.

Kasbiy faoliyatga tayyorlashning nazariy asoslari. Kasbiy tayyorgarlik – bu talabanning kelgusi mehnat faoliyatini samarali amalga oshirish uchun zarur bo'lgan bilim, ko'nikma, malaka, shaxsiy sifat va kompetensiyalarni shakllantirishga qaratilgan uzluksiz pedagogik jarayondir. U ta'lim, tarbiya va amaliy faoliyat birligini ta'minlaydi.

Bugungi kunda kasbiy tayyorgarlik kompetentlikli yondashuv asosida tashkil etilmoqda. Bu yondashuv ta'lim natijasini talabanning amaliy faoliyatga tayyorligi, ya'ni real kasbiy vazifalarni bajara olish qobiliyati orqali baholashni nazarda tutadi.

Kasbiy tayyorgarlik jarayonida talabalarda:

1. Kasbiy bilimlar tizimi;
2. Amaliy faoliyat ko'nikmalari;
3. Ijodiy va texnik tafakkur;
4. Mustaqil qaror qabul qilish qobiliyati shakllanadi.

Kompetentlikli yondashuvning mohiyati. Kompetentlikli yondashuv ta'lim natijasini faqat bilimlar bilan emas, balki ularni amaliy faoliyatda qo'llay olish qobiliyati bilan baholashni nazarda tutadi. Bu yondashuv talabani ta'lim jarayonining faol ishtirokchisi sifatida ko'radi.

Texnik sohada tayyorlanayotgan mutaxassislar uchun kompetentlikli yondashuv ayniqsa muhim bo'lib, u kasbiy faoliyatga moslashuvchanlikni ta'minlaydi.

Texnik kompetentlik — bu talabanning texnik bilimlar, muhandislik ko'nikmalari, amaliy tajriba va innovatsion yondashuvlarni birlashtirgan holda

real kasbiy vazifalarni bajara olishi qobiliyatidir. Texnik kompetentlik shaxsda quyidagi elementlar orqali namoyon bo'ladi:

1. Texnik bilimlar va nazariy asoslar. Texnik bilimlar talabani texnika va muhandislik sohasidagi nazariy tayyorgarligini ifodalaydi. Bu bilimlar quyidagilarni o'z ichiga oladi:

Fizika, mexanika, elektronika, kompyuter tizimlari kabi texnik fanlar nazariyasi; Texnik jarayonlar va muhandislik usullarini tushunish; Standartlar, texnik hujjatlar va ishlab chiqarish qonuniyatlari bilan ishlash.

Nazariy bilimlar talabani amaliy faoliyatini asoslashga xizmat qiladi. Masalan, elektron sxemalarni loyihalashda yoki mexanik tizimlarni optimallashtirishda nazariy asoslar amaliy natijalarning to'g'riligini ta'minlaydi.

2. Amaliy ko'nikma va texnik mashg'ulotlar. Amaliy ko'nikmalar talabani texnik bilimlarni real vaziyatlarda qo'llay olish qobiliyatini ifodalaydi. Ular quyidagilarni o'z ichiga oladi:

Laboratoriya ishlari va tajribalar; Mexanik yoki elektron qurilmalarni yig'ish, sozlash va sinovdan o'tkazish; Dasturiy ta'minot va simulyatsion tizimlardan foydalanish; Loyiha va ishlab chiqarish ishlarida texnik jarayonlarni boshqarish.

Amaliy mashg'ulotlar talabalarni mustaqil muammolarni hal qilishga tayyorlaydi va nazariy bilimlarni real ish sharoitida sinab ko'rishga imkon beradi.

3. Texnik tafakkur va murakkab tizimlarni tahlil qilish qobiliyati. Texnik tafakkur — bu talabalar murakkab tizimlarni tushunish va muammolarni tizimli tahlil qilish qobiliyati. U quyidagi ko'nikmalarni o'z ichiga oladi: Texnik jarayonlarni modellashtirish va optimallashtirish; Muammoni analiz qilish va uning yechimlarini baholash; Turli texnik komponentlar o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikni aniqlash; Qaror qabul qilishda logik va algoritmik yondashuvdan foydalanish.

Murakkab tizimlarni tahlil qilish qobiliyati talabani professional muammolarni mustaqil va samarali hal qilishga imkon beradi.

4. Innovatsion yondashuv va kreativlik. Innovatsion yondashuv va kreativlik talabani yangi texnologiyalarni qo'llash, ijodiy yechimlar ishlab chiqish va yangilik yaratish qobiliyatini ifodalaydi. Bu komponent quyidagilarni o'z ichiga oladi: Texnik muammolarni noan'anaviy usullar bilan hal etish; Yangi texnik vositalar, dasturiy yechimlar yoki jarayonlarni ishlab chiqish; Eksperiment va prototiplash orqali yangi loyihalarni sinash; Innovatsion fikrlashni jamoaviy ishlarda qo'llash.

Ushbu komponent talabani kasbiy faoliyatda raqobatbardosh va zamonaviy yechimlar yaratishga qodir bo'lishini ta'minlaydi.\

5. Jamoaviy ishlash va kommunikativ kompetensiyalar. Texnik faoliyat ko'pincha jamoaviy ishlash va samarali kommunikatsiyani talab qiladi. Bu komponent quyidagilarni o'z ichiga oladi: Texnik jamoalarda muammolarni birgalikda hal etish; Loyihalarni boshqarish va jamoa bilan koordinatsiya qilish; Texnik ma'lumotlarni yozma va og'zaki ifodalash; Ishlab chiqarish va loyiha jarayonlarida samarali muloqot qilish.

Jamoaviy ishlash va kommunikativ kompetensiyalar talabani kasbiy muhitga tez moslashishi va samarali faoliyat yuritishi uchun muhimdir.

Ushbu komponentlar zarur bo'lib, ular bo'yicha malaka oshirilmasa, talabalar texnik sohada raqobatbardosh bo'la olmaydi.

Texnik kompetentlikni rivojlantirishda so'nggi yillarda quyidagi yangi yondashuvlar ahamiyat kasb etadi:

1. Integratsiyalashgan o'quv-modullar. Nazariy bilim va amaliy ko'nikmalarni birlashtiruvchi modullar talabani texnik vaziyatlarni kompleks tushunishiga yordam beradi. Masalan, mexanika, elektronika va dasturlash fanlarini integratsiyalashgan loyihalar asosida o'rgatish.

2. Simulyatsion va virtual laboratoriyalar. Raqamli simulyatorlar va virtual laboratoriyalar yordamida talabalar murakkab texnik jarayonlarni xavfsiz va interaktiv tarzda o'rganadi. Bu texnik xatoliklarni kamaytiradi va o'rganish jarayonini tezlashtiradi.

3. Loyiha asosida o'qitish (Project-Based Learning). Talabalar real ishlab chiqarish muammolarini hal qiluvchi loyihalarda ishlash orqali texnik kompetentlikni oshiradi. Loyihalar ijodiy yondashuv, muammolarni tahlil qilish va yechim topish ko'nikmalarini rivojlantiradi.

4. Tarmoq va hamkorlik asosidagi ta'lim. Talabalarni guruh va jamoaviy ishlashga yo'naltirish, sanoat korxonalari bilan hamkorlik o'rnatish orqali real ishlab chiqarish tajribasi ortadi. Bu nafaqat texnik, balki ijtimoiy va kommunikativ kompetensiyalarni ham shakllantiradi.

Kasbiy tayyorgarlik jarayonida innovatsion metodlar. Texnik kompetentlikni oshirishda innovatsion pedagogik metodlar muhim rol o'ynaydi. Ular quyidagilarni o'z ichiga oladi:

1. Muammoli ta'lim (Problem-Based Learning): Talabalar real va murakkab muammolarni hal qilish orqali texnik bilim va ko'nikmalarini rivojlantiradi.

2. Flipped classroom (teskari sinf): Nazariy bilimlarni mustaqil o'rganish va amaliy mashg'ulotlarda ularni qo'llash orqali samaradorlik oshadi.

3. Gamifikatsiya va interaktiv o'quv o'yinlar: Talabalarni faol ishtirokchi qiluvchi o'quv texnologiyalari texnik kompetentlikni oshiradi.

Texnika yo‘nalishlarida texnik kompetentlikning o‘ziga xos jihatlari. Texnika yo‘nalishlarida (mashinasozlik, elektrotexnika, axborot texnologiyalari, qurilish, energetika va boshqalar) tahsil olayotgan talabalar uchun texnik kompetentlik umumiy pedagogik kompetensiyalarga nisbatan yanada aniq va ixtisoslashgan xususiyatga ega bo‘ladi. Ushbu yo‘nalishlarda texnik kompetentlik quyidagi jihatlardan bilan xarakterlanadi:

- ishlab chiqarish uskunalari va mexanizmlarini bilish;
- texnik hujjatlar (chizmalar, sxemalar, standartlar) bilan ishlash;
- texnologik jarayonlarni tahlil qilish;
- texnik xavfsizlik va mehnat muhofazasi qoidalariga rioya qilish;
- avtomatlashtirilgan va raqamli tizimlar bilan ishlash.

Bu jihatlardan talabalarning kelgusi kasbiy faoliyatida ish samaradorligini belgilab beradi.

Ta‘lim jarayonining strukturalari va texnik kompetentlikni shakllantirish.

- Loyiha asosida o‘qitishda talabalar real ishlab chiqarish yoki kasbiy muammolarni hal etadi. Bu metod ularni nafaqat texnik bilimlarni o‘zlashtirishga, balki murakkab tizimlarni boshqarishga ham tayyorlaydi. Loyiha yondashuvi kompetentlikni operativ, jamoaviy va ijodiy yo‘nalishda rivojlantiradi.

- Raqamli va simulyatsion texnologiyalar. Virtual simulyatorlar va laboratoriyalar yordamida talabalar nazariy bilimlarni real sharoitda sinashlari mumkin. Bu metod xavfsizlikni ta‘minlab, xatoliklarni kamaytiradi va murakkab texnik jarayonlarni interaktiv o‘rganish imkonini beradi.

- Ishlab chiqarish bilan bevosita integratsiya. Ta‘limning real ish muhitiga integratsiyasi talabalarni kasbiy jarayonga jalb etadi. Ishlab chiqarish amaliyoti, korxonalar bilan hamkorlik, professional tajriba almashinuvi texnik kompetentligini mustahkamlaydi va talabalarni mehnat bozorida raqobatbardosh qiladi.

Kasbiy faoliyatga tayyorlash jarayonida quyidagi shart-sharoitlar texnik kompetentligini samarali rivojlantirishga yordam beradi:

1. Zamonaviy texnika va laboratoriya bazasi – ilg‘or uskunalardan va dasturiy ta‘minotlardan bilan ishlash imkoniyati.

2. Sanoat va ta‘lim integratsiyasi – ishlab chiqarish korxonalari bilan doimiy hamkorlik, amaliyot va loyihaviy ishlar.

3. Malakali o‘qituvchilar va mentorlik tizimi – talabalarni individual rivojlantirish va innovatsion g‘oyalarni tatbiq etish.

4. Shaxsga yo‘naltirilgan pedagogika – talabaning individual qobiliyati va qiziqishlariga mos o‘quv rejalarini ishlab chiqish.

Texnik kompetentlikni rivojlantirish natijasida talabalar:

1. Murakkab texnik vaziyatlarni tahlil qilish va yechim topish qobiliyatiga ega bo‘ladi;

2. Zamonaviy texnologiyalar bilan ishlashni puxta o‘zlashtiradi;

3. Jamoaviy ishlash va kommunikativ kompetensiyalarini rivojlantiradi;

4. Ijodiy va innovatsion fikrlashni qo‘llay oladi;

5. Raqobatbardosh va malakali texnik mutaxassis sifatida shakllanadi.

Amaliy mashg‘ulotlar nazariy bilimlarni mustahkamlashga xizmat qiladi. Laboratoriya ishlari orqali talabalar:

- asbob-uskunalar bilan ishlashni;
- texnik xavfsizlik qoidalarini;
- tajriba o‘tkazish usullarini o‘zlashtiradi.

Shuningdek, ta‘lim jarayonini ishlab chiqarish bilan integratsiyalash, korxona va tashkilotlar bilan hamkorlikda amaliyotlarni tashkil etish talabalarning real ish sharoitiga moslashuvini ta‘minlaydi. Bu esa ularning kasbiy faoliyatga tayyorlik darajasini oshiradi.

O‘qituvchining roli ham alohida ahamiyatga ega bo‘lib, u talabalarni mustaqil fikrlashga, izlanishga va texnik muammolarni hal qilishga yo‘naltiruvchi tashkilotchi sifatida faoliyat yuritadi.

Zamonaviy ta‘lim texnologiyalari asosida texnik kompetentlikni shakllantirish.

Axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining jadal rivojlanishi ta‘lim jarayoniga yangi imkoniyatlar yaratmoqda. Virtual laboratoriyalar, simulyatorlar, elektron o‘quv platformalari talabalarning texnik ko‘nikmalarini xavfsiz va samarali rivojlantirishga xizmat qiladi.

Loyiha asosida ta‘lim berish talabalarni jamoada ishlashga, texnik muammolarni kompleks hal etishga o‘rgatadi. Muammoli ta‘lim esa tanqidiy fikrlashni rivojlantiradi.

STEAM-ta‘lim fanlararo yondashuvni ta‘minlab, talabalarda texnik tafakkurni shakllantiradi. Dual ta‘lim esa nazariya va amaliyot uyg‘unligini ta‘minlaydi.

Texnik kompetentlikni rivojlantirish bosqichlari.

1. Boshlang‘ich bosqich – asosiy texnik bilimlarni shakllantirish.

2. O‘rta bosqich – amaliy ko‘nikmalarni rivojlantirish.

3. Yakuniy bosqich – mustaqil kasbiy faoliyatga tayyorlash.

Xulosa. Talabalarning texnik kompetentligini rivojlantirish kasbiy faoliyatga tayyorlashning muhim tarkibiy qismi hisoblanadi. Bu jarayon samarali tashkil etilgan taqdirda, mehnat bozori talabalariga javob beradigan, texnik jihatdan etuk, raqobatbardosh mutaxassislar tayyorlanadi. Shu bois, oliy ta‘lim muassasalarida

innovatsion ta'lim texnologiyalarini joriy etish, amaliy mashg'ulotlar ulushini oshirish va ishlab chiqarish bilan hamkorlikni kuchaytirish zarur.

Kasbiy faoliyatga tayyorlash jarayonida talabalarning texnik kompetentligini rivojlantirish oliy ta'lim tizimining eng dolzarb vazifalaridan biridir. Texnik kompetentlik talabani texnik bilim, amaliy ko'nikma, muhandislik tafakkuri, innovatsion fikrlash va zamonaviy texnologiyalar bilan ishlash qobiliyatlarini o'z ichiga oladi. Ushbu kompetentlik mutaxassisning kasbiy tayyorgarligi va mehnat bozorida raqobatbardoshligi uchun asosiy mezon hisoblanadi.

Texnik kompetentligini shakllantirish jarayoni nafaqat nazariy bilimlarni o'rgatish, balki amaliy mashg'ulotlar, ishlab chiqarish amaliyoti, loyiha faoliyati va innovatsion ta'lim texnologiyalari orqali amalga oshiriladi. Kompetensiyaviy yondashuv, faoliyatga yo'naltirilgan ta'lim va shaxsga yo'naltirilgan pedagogik metodlar talabani texnik bilim va ko'nikmalarini mustahkamlashda muhim ahamiyatga ega.

Shuningdek, texnik kompetentligini rivojlantirish uchun zamonaviy moddiy-texnik baza, malakali pedagog kadrlar, fanlararo integratsiya va ishlab chiqarish bilan uzviy bog'liqlik talab etiladi. Natijada talabalar mustaqil fikrlashga ega, texnik muammolarni hal qila oladigan, innovatsion yondashuv bilan ishlashga tayyorlangan va raqobatbardosh mutaxassis sifatida shakllanadi.

Xulosa qilib aytganda, texnik kompetentlikni rivojlantirish oliy ta'limning sifatini oshirish va texnika yo'nalishlari bo'yicha malakali mutaxassislarni tayyorlashda asosiy omil bo'lib xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Muslimov N.A. Kasbiy kompetentlik va uni shakllantirish asoslari. – Toshkent, 2017.
2. Abduqodirov A.A. Kasbiy ta'lim metodikasi. – Toshkent, 2018.
3. Xodjayev B.X. Oliy ta'limda kompetensiyaviy yondashuv. – Toshkent, 2020.
4. Zeer E.F. Kompetentnostniy podxod v professionalnom obrazovanii. – Moskva, 2018.
5. Klarin M.V. Innovatsii v obuchenii. – Moskva, 2019.
6. Xoliqova N. Talabalarning texnik kompetentligini rivojlantirish asoslari. Actual Problems of Humanities and Social Sciences, 2024.
7. Зеер Е.Ф. Компетентностный подход в профессиональном образовании. – Москва: Академия, 2018.
8. Кларин М.В. Инновации в обучении. – Москва, 2019.
9. Леонтьев А.Н. Психология учебной деятельности. – Москва, 2017.
10. Резниченко В.И. Методика подготовки инженерных кадров. – Санкт-Петербург, 2018.
11. Косачёв С.П. Технологии развития профессиональных компетенций студентов. – Москва, 2020.

TEKNOLOGIK KOMPETENTLIK” TUSHUNCHASINING NAZARIY TAHLILI

Rizaeva Sh.A.

“TIQXMMI”-MTU

*“Professional ta’lim” kafedrası
mustaqil tadqiqotchisi*

Tayanch soʻzlar: texnologik kompetentlik, texnik kompetentlik, texnologiya, texnika, texnologik faoliyat, texnologik jarayon, metodologik yondashuv, bilim, koʻnikma va malaka, integral sifat, texnologik tafakkur, loyihalash, innovatsion faoliyat, tahliliy va refleksiv qobiliyat, texnologik vositalar, texnik vositalar, taʼlim jarayoni, kompetentlikni shakllantirish, baholash mezonlari.

Ключевые слова: технологическая компетентность, техническая компетентность, технология, техника, технологическая деятельность, технологический процесс, методологический подход, знания, навыки и квалификация, целостное качество, технологическое мышление, проектирование, инновационная деятельность, аналитические и рефлексивные способности, технологические инструменты, технические средства, образовательный процесс, формирование компетенций, критерии оценки.

Key words: technological competence, technical competence, technology, equipment, technological activity, technological process, methodological approach, knowledge, skills and qualifications, holistic quality, technological thinking, design, innovation, analytical and reflective abilities, technological tools, technical means, educational process, formation of competencies, evaluation criteria.

РЕЗЮМЕ:

Ushbu maqolada texnologik kompetentlik tushunchasini aniqlash muammosi ochib beriladi, texnologik kompetentlikka turli yondashuvlar - shaxs sifati, faoliyatning oʻziga xosligi yoki taʼlimda shaxsiy-faoliyat yondashuvi nuqtai nazaridan tahlil qilinadi. Ilmiy ishda taʼlimda kompetentlikka asoslangan yondashuv va texnologik kompetentlik muammolari boʻyicha V.I.Zagvyazinskiy, V.V.Kraevskiy, V.M.Polonskiy, M.N.Skatkin, E.F.Zeer, A.V.Xutorskoy, L.S.Vigotskiy, A.N.Leontev va boshqalarning fundamental tadqiqotlari oʻz aksini topgan.

РЕЗЮМЕ:

В данной статье раскрывается проблема определения понятия технологической компетентности, анализируются различные подходы к технологической компетентности — с точки зрения качества личности, специфики деятельности или личностно-деятельностного подхода к воспитанию. Научная работа отражает фундаментальные исследования В.И. Загвязинского, В.В. Краевского, В.М. Полонского, М.Н. Скаткина, Е.Ф. Зеера, А.В. Хуторского, Л.С. Выготского, А.Н. Леонтьева и др. по проблемам компетентностного подхода к воспитанию и технологической компетентности.

SUMMARY:

This article explores the problem of defining the concept of technological competence and analyzes various approaches to technological competence—from the perspective of personality

traits, activity specifics, or a personality-activity approach to education. This research reflects the fundamental research of V.I. Zagvyazinsky, V.V. Kraevsky, V.M. Polonsky, M.N. Skatkin, E.F. Zeer, A.V. Khutorsky, L.S. Vygotsky, A.N. Leontiev, and others on the competency-based approach to education and technological competence.

Kirish. Ilmiy-texnika taraqqiyotining hozirgi bosqichida yuqori malakali mutaxassisga nafaqat o'z kasbiy faoliyatida yangi texnologiyalarni qo'llash, balki ularni ishlab chiqish talabi ham qo'yilmoqda. Texnologiyalar inson mehnatining barcha sohalarini takomillashtirib, ishlab chiqarishga kirib bormoqda va zamonaviy texnologik vositalar imkoniyatlarini namoyon etmoqda.

Hayot faoliyatining ko'plab sohaları, jumladan tibbiyot, ta'lim, boshqaruv va bo'sh vaqtni tashkil etish sohaları avtomatlashtirishga o'tmoqda. Texnologiklik ko'plab faoliyat turlarining sifatini oshiradi yoki bajarilishini tezlashtiradi. Shu bois, har qanday sohadagi mutaxassis texnologik jihatdan kompetent bo'lishi lozim.

Oliy ta'lim muassasalarida ta'lim oluvchilarning texnologik kompetentligini rivojlantirish zamonaviy kasbiy ta'limning dolzarb vazifalaridan biri hisoblanadi.

Mualliflar, shuningdek, yosh tadqiqotchilar - S.M. Markova, V.V. Borisov, S.Yu. Yagupes, Ye.I. Nikiforova, N.N. Shumilkin, Ya.V. Chublarining texnologik kompetentlik muammosiga bag'ishlangan ilmiy ishlarini tahlil qilgan bo'lib, ushbu tushunchaga nisbatan turli qarashlarni ko'rsatib berganlar.

Jumladan, ayrim mualliflar texnologik kompetentlikni kasbiy faoliyatni samarali amalga oshirishga xizmat qiluvchi texnologik bilim va amaliy ko'nikmalar majmui sifatida talqin etgan bo'lsalar, boshqa tadqiqotchilar uni shaxsning texnologik jarayonlarni anglash, loyihalash va innovatsion asosda takomillashtirish qobiliyatini ifodalovchi integral sifat sifatida izohlaydilar. Ayrim ilmiy ishlarda esa texnologik kompetentlik ta'lim natijasi sifatida qaralib, uning tarkibiga motivatsion-qadriyatli, kognitiv, amaliy-faoliyat va refleksiv komponentlar kiritiladi.

Shu bilan birga, mazkur tadqiqotlarda texnologik kompetentlikning shakllanish omillari, uni rivojlantirish shart-sharoitlari hamda baholash mezonlari turlicha asoslangani aniqlanadi. Bu holat, bir tomondan, muammoning ko'p qirrali ekanligini ko'rsatsa, ikkinchi tomondan, yagona yondashuv va umumiy qabul qilingan ta'rifning mavjud emasligini tasdiqlaydi. Natijada, texnologik kompetentlik tushunchasini metodologik jihatdan aniqlash, uning mazmuniy chegaralarini belgilash hamda uni ta'lim va kasbiy tayyorgarlik jarayoniga mos ravishda talqin etish zarurati yuzaga keladi.

Shu asosda, texnologik kompetentlikni zamonaviy ta'lim paradigmasi nuqtai nazaridan qayta ko'rib chiqish, uni shaxsning kasbiy rivojlanishi va ijtimoiy-madaniy faoliyati bilan uzviy bog'liq holda izohlash maqsadga muvofiq hisoblanadi. Bu esa mazkur tushunchaning nazariy-metodologik asoslarini yanada chuqurlashtirishga xizmat qiladi.

«Texnologik kompetentlik» tushunchasining to'liq, konstruktiv va ilmiy jihatdan aniq ta'rifini berish zarurati fan sohasida barqarorlashmagan ta'riflarning mavjudligi bilan izohlanadi. Ko'pincha tadqiqotchilar bir xil hodisani turli atamalar bilan ifodalaydilar yoki bir xil atama orqali turli tushunchalarni anglatadilar, bunda texnologik faoliyatning metodologik mohiyati yetarli darajada ochib berilmaydi.

Shuningdek, «texnologik kompetentlik» va «texnik kompetentlik», «texnologiya» va «texnika», «texnologik vosita» va «texnik vosita» tushunchalarining noaniqligi, aralashib ketishi yoki almashtirilishi holatlari aniqlangan.

Natijada, texnologik kompetentlik mazmunini tizimli va ilmiy asosda ochib berish zarurati yanada dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Bu tushunchani aniqlashda faqatgina texnologiyalardan foydalanish ko'nikmalari yoki texnik vositalar bilan ishlash qobiliyatini nazarda tutish yetarli emas. Aksincha, texnologik kompetentlik shaxsning muayyan faoliyat sohasida texnologik jarayonlarni anglash, loyihalash, amalga oshirish, baholash va takomillashtirishga oid bilim, ko'nikma, malaka hamda qadriyatlar tizimini o'z ichiga olgan integral sifat sifatida qaralishi lozim.

Shu nuqtai nazardan, texnologik kompetentlik faqat amaliy-ijroiyo faoliyat bilan cheklanib qolmay, balki tahliliy, refleksiv va innovatsion tafakkurni ham qamrab oladi. U shaxsning muammoli vaziyatlarni texnologik yondashuv asosida hal qilish, turli texnologiyalarni maqsadga muvofiq tanlash va qo'llash, shuningdek, faoliyat natijalarini samaradorlik va xavfsizlik nuqtai nazaridan baholay olish qobiliyatida namoyon bo'ladi.

Shu bilan birga, «texnologik kompetentlik»ni «texnik kompetentlik»dan farqlash muhimdir. Agar texnik kompetentlik asosan uskunalar, mexanizmlar va texnik qurilmalardan foydalanishga oid bilim va ko'nikmalarni ifodalasa, texnologik kompetentlik texnologik jarayonlarning ichki mantig'ini, ularning maqsad, vosita, usul va natijalar o'rtasidagi o'zaro bog'liqligini anglashni nazarda tutadi. Demak, texnologiya tushunchasi texnikaga nisbatan kengroq bo'lib, u faqat vositalarni emas, balki faoliyatni tashkil etish usullari va algoritmlarini ham qamrab oladi.

Shu asosda, texnologik kompetentlikni shakllantirish ta'lim jarayonida metodologik jihatdan asoslangan, tizimli va integrativ yondashuvni talab etadi. Bu esa mazkur tushunchaning mazmunini aniqlash, uning tuzilmaviy komponentlarini belgilash hamda ta'lim natijalarini baholash mezonlarini ishlab chiqishni taqozo etadi.

Taqdim etilgan material texnologik kompetentlikni shaxsiy-faoliyat yondashuvi nuqtai nazaridan, shaxs xususiyatlari va barcha sohalar uchun umumiy bo'lgan texnologik faoliyatning o'ziga xosligini hisobga olgan holda, kasbiy kompetentlikning ajralmas komponenti sifatida qarash imkonini beradi.

Tadqiqot vazifasi. Texnologik kompetentlik tushunchasini aniqlashtirish, uning mohiyatini ochib berish hamda mutaxassisning kasbiy kompetentligi tuzilmasidagi o'rnini belgilash.

Tadqiqot metodologiyasi va metodikasi. Tadqiqotning metodologik va nazariy asosini quyidagi konseptual qoidalar tashkil etdi:

- pedagogik tadqiqotlar metodologiyasi va nazariyasi (V.I. Zagvyazinskiy, V.V. Kraevskiy, V.M. Polonskiy, M.N. Skatkin va boshqalar);

- ta'limda kompetentlikka asoslangan yondashuv (E.F. Zeer, A.V. Xutorskoy va boshqalar);

- texnologik kompetentlik nazariyasi (E.F. Zeer, I.V. Robert, Ye.K. Xenner);

- shaxsiy-faoliyat yondashuvi (N.A. Alekseev, Ye.V. Bondarevskaya, L.S. Vyigotskiy, A.N. Leontev va boshqalar).

Tadqiqot vazifalarini hal etishda umumilmiy va pedagogik metodlar majmuasi qo'llanildi:

- nazariy: qiyosiy-taqqoslash tahlili, konkretlashtirish, umumlashtirish, prognozlash;

- empirik: kuzatish.

Tadqiqot natijalari. «Texnologik kompetentlik» tushunchasining mohiyatini o'rganish jarayonida kompetentlikka asoslangan yondashuv mazmunini ochib beruvchi fundamental tadqiqotlar tahlil qilindi. Kompetentlik tushunchasini shakllantirishda E.F. Zeer va A.V. Xutorskoy asosiy o'rin tutadilar. Ular kompetentlikni shaxsning integrativ xususiyati sifatida talqin qilib, uning mavjudligi murakkab vazifalarni samarali hal etishga tayyorlikni ta'minlashini ta'kidlaydilar.

Shu nuqtai nazardan, kompetentlik faqat alohida bilim, ko'nikma va malakalar majmui sifatida emas, balki shaxsning tajriba, qadriyat, motivatsiya va faoliyat usullarini o'z ichiga olgan yaxlit tizim sifatida qaraladi. E.F. Zeer kompetentlikni kasbiy faoliyatda o'zini namoyon etadigan, dinamik va rivojlanuvchi sifat deb hisoblab, uning shakllanishi shaxsning faol pozitsiyasi va mustaqil tafakkuri bilan bevosita bog'liq ekanligini ta'kidlaydi.

A.V. Xutorskoy esa kompetentlikni ta'lim natijasi sifatida talqin qilib, uni muayyan faoliyat sohasida muvaffaqiyatli harakat qilish imkonini beruvchi shaxsiy sifatlar majmui deb izohlaydi. Uning qarashlariga ko'ra, kompetentlik bilimlarni o'zlashtirish darajasi bilan cheklanmay, ularni amaliy vaziyatlarda qo'llay olish, mustaqil qaror qabul qilish va faoliyat natijalarini baholash qobiliyatida namoyon bo'ladi.

Mazkur yondashuvlar «texnologik kompetentlik» tushunchasini ham keng va kompleks holda talqin etish imkonini beradi. Ya'ni texnologik kompetentlik shaxsning texnologiyalar bilan bog'liq faoliyatni ongli, maqsadga yo'naltirilgan va samarali tashkil etishga tayyorligi hamda qobiliyatini ifodalovchi integral sifat

sifatida namoyon bo'ladi. Bu esa uni shakllantirish jarayonida kompetentlikka asoslangan yondashuvning nazariy va amaliy ahamiyatini yanada oshiradi.

Bazaviy kompetentliklarni chuqurroq o'rganish maqsadida I.A. Zimnyaya, Ye.A. Kogan, A.V. Xutorskoy ishlariga murojaat qilindi. Ularning ishlarida kasbiy kompetentlik alohida tur sifatida ajratiladi va aynan shu kompetentlik rivojlangandagina shaxs mehnat faoliyatida muvaffaqiyatli bo'lishi mumkinligi ko'rsatiladi. Kompetentlik inson tomonidan tegishli faoliyatni o'zlashtirish jarayonida shakllanadi.

Texnologik kompetentlikka doir tadqiqotlarni tahlil qilish natijasida uning mazmunini ochib berishda uchta asosiy yondashuv aniqlandi.

Birinchi yondashuv. Bu yondashuv tarafdorlari texnologik kompetentlikni shaxs sifati sifatida qarashadi. E.F. Zeer ta'kidlashicha, shaxsning umumkasbiy sifati bo'lgan texnologiklik ta'limiy, ijtimoiy va kasbiy faoliyatning keng doirasida samaradorlikni belgilaydi. Mualliflar fikricha, kompetentlikka asoslangan ta'limda texnologiklik shaxsning texnologik kompetentligiga kiritilishi lozim.

Ikkinchi yondashuv. Ushbu yondashuv texnologik kompetentlikni faoliyatning o'ziga xosligi nuqtai nazaridan ko'rib chiqadi. Masalan, S.M.Markova texnologik kompetentlikni pedagoglarni kasbiy tayyorlashda muhim komponent sifatida ta'riflab, unga bilimlar, ko'nikmalar, qadriyatlar va texnologik vositalarni kiritadi. Biroq texnologik vositalar tushunchasining mohiyati yetarlicha ochib berilmagan.

Ayrim tadqiqotchilar texnologik kompetentlik tarkibida axborot-texnologik, loyiha-texnologik, konstruktorlik-texnologik kabi alohida «tarmoq» kompetentliklarni ajratishadi. Bu esa pedagogik fanga yanada noaniqlik kiritishi mumkin.

Uchinchi yondashuv. Shaxsiy-faoliyat yondashuvi texnologik kompetentlikni ham shaxs xususiyatlari, ham kasbiy faoliyat xususiyatlarini hisobga olgan holda tahlil qilish imkonini beradi. Masalan, Ye.I.Nikiforova texnologik kompetentlikni kasbiy-shaxsiy tuzilmaning komponenti sifatida ta'riflaydi. Biroq bu yondashuvda texnologiyaning barcha faoliyat sohalari uchun umumiy tushuncha ekanligi yetarlicha hisobga olinmagan.

Tahlil natijasida mualliflar texnologik kompetentlikka quyidagi ta'rifni taklif etadilar:

Texnologik kompetentlik - bu shaxsning integrativ xususiyati bo'lib, u insonning kasbiy faoliyatida maqsad qo'yishdan tortib, motivlarni izlash, atrof-muhitni o'zgartirishning ratsional va optimal usullarini tanlash, zarur shart-sharoitlarni yaratish va kutilgan natijaga erishishga qadar bo'lgan vazifalarni samarali hal etishga tayyorligi va qobiliyatini ifodalaydi.

Xulosalar. Tadqiqotchilar texnologik kompetentlikni kasbiy kompetentlik bilan bog'liq holda ko'p qirrali tushuncha sifatida qarab chiqmoqdalar. Tahlil natijalariga

ko'ra, texnologik kompetentlikka nisbatan shaxs sifati, faoliyat xususiyati yoki shaxsiy-faoliyat yondashuviga asoslangan bir nechta yondashuvlar mavjud.

Mualliflar fikricha, texnologiklik texnologik kompetentlikka kiritilishi lozim va u inson faoliyatining barcha sohalarida muammolarni hal qilishga qaratilgan kasbiy kompetentlikning metodologik komponenti hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Зеер Э.Ф. Личностно-развивающие технологии начального профессионального образования: учеб. пособие для студентов высш. учеб. завед. Москва.: Изд. центр «Академия», 2010. 176 с.
2. Ксенофонтова А.Н. Развитие технологической компетентности педагога в инновационной деятельности школы // Мир науки: интернет-журнал. 2017, Т. 5, №6. URL: <https://mir-nauki.com/PDF/93PDMN617.pdf> (дата обращения: 25.04.2020).
3. Muqumova D.I. Organization of effective activities of the manager of water and agricultural // Science and innovation international scientific journal volume 2 Issue 1 January 2023 UIF-2022: 8.2 | ISSN: 2181-3337 | Scientists.uz // 37-41 p <https://doi.org/10.5281/zenodo.7534849>
4. Mukumova D.I., Temirova Z., Rizayeva Sh. Professional ta'limda korreksion pedagogika asoslari // The Journal of integrated education and research. Volume 2 issue 8 August 2023 61-65 p
5. Mukumova. D.I., Temirova Z. // Карьерные задачи и реализации личными способностями // Journal of integrated education and research ISSN: 2023. 2181-3558 61-65 <https://doi.org/10.5281/zenodo.10059428>
6. Мукумова Д.И., Темирова З.И., Ш.А.Ризаева International scientific journal // Улучшение педагогических условий для повышения творчества студентов профессионального образования // global science and innovations 2023: central asia» Astana, Kazakhstan, september 2023. 47-50 стр
7. Маркова С.М. Технологическая компетентность педагога профессионального обучения // Современные исследования социальных проблем: электронный научный журнал. 2015, №3(47). С. 30–36. URL: https://www.researchgate.net/publication/279247772_TECHNOLOGICAL_COMPETENCE_OF_TEACHERS_OF_VOCATIONAL_TRAINING2149 (дата обращения: 19.05.2020).
8. Роберт И.В. Толкование слов и словосочетаний понятийного аппарата информатизации образования // Информатика и образование. 2004. №6. С. 63–70.
9. Евдокимова В.Е., Каткова А.Л. Стимулирование профессионального интереса студентов к практическим занятиям по информатике // Мир науки. Педагогика и психология. 2020. Т. 8, №1. С. 24–28.
10. Конова Т.А., Шемякина И.Е., Кобякова М.В. Личностные ориентации курсантов военного института // Профессиональное образование в современном мире. 2017. Т. 7. №2. С. 1090–1095.
11. Борисов В.В., Ягупец С.Ю. Проектно-технологическая компетентность как составляющая профессиональной компетентности будущего учителя технологий // Молодой ученый. 2015. №12. С. 716–721.
12. Шумилкин Н.Н. Структура технологической компетентности // Общество: социология, психология, педагогика. 2014. №1. С. 96–103.
13. Чуб Я.В. Формирование общепрофессиональной технологической компетентности студентов в условиях контекстно-компетентного обучения. Автореферат диссертации кандидата педагогических наук. Екатеринбург, 2015.

TALABALARNING TEXNIK KOMPETENTLIGINI RIVOJLANTIRISHDA KASBIY FAOLIYATGA TAYYORLASH METODIKASI

Xalikova N.A.

“TIQXMMI”-MTU

*“Professional ta’lim” kafedrası
mustaqil tadqiqotchisi*

Tayanch soʻzlar: kasbiy tayyorgarlik, texnik kompetentlik, texnika yoʻnalishlari, amaliy taʼlim, innovatsion texnologiyalar, muhandislik taʼlimi.

Ключевые слова: профессиональная подготовка, техническая компетентность, технические специальности, практическое образование, инновационные технологии, инженерное образование.

Key words: professional training, technical competence, technical directions, practical education, innovative technologies, engineering education.

РЕЗЮМЕ:

Mazkur maqolada oliy taʼlim muassasalarida texnika yoʻnalishida tahsil olayotgan talabalarni kasbiy faoliyatga tayyorlash jarayonida ularning texnik kompetentligini rivojlantirish masalalari tahlil qilingan. Texnik kompetentlik tushunchasi, uning tarkibiy qismlari, shakllantirish usullari hamda taʼlim jarayonida zamonaviy pedagogik va axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish imkoniyatlari yoritib berilgan. SHuningdek, amaliy mashgʻulotlar, laboratoriya ishlari va loyiha faoliyati orqali talabalarning kasbiy tayyorgarligini oshirish yoʻllari koʻrsatilgan.

РЕЗЮМЕ:

В данной статье проанализированы вопросы развития технической компетентности студентов высших учебных заведений, обучающихся по техническому направлению, в процессе подготовки их к профессиональной деятельности. данной статье проанализированы вопросы развития технической компетентности студентов высших учебных заведений, обучающихся по техническому направлению, в процессе подготовки их к деятельности. Освещены понятие технической компетентности, ее составляющие, методы формирования и возможности использования в образовательном процессе современной деятельности.

SUMMARY:

This article analyzes the issues of developing their technical competence in the process of preparing students studying in the technical direction in higher educational institutions for professional activities. his article analyzes the issues of developing their technical competence in the process of preparing students studying in the technical direction in higher educational institutions for professional activities. The concept of technical competence, its components, methods of formation and the possibility of using modern pedagogical and information.

Kirish. Bugungi kunda fan va texnika jadal sur'atlar bilan rivojlanayotgan bir paytda mehnat bozori yuqori malakali, mustaqil fikrlay oladigan, texnik muammolarni hal qilish qobiliyatiga ega mutaxassislarni talab etmoqda. Shu bois oliy ta'lim tizimi oldida turgan eng muhim vazifalardan biri - talabalarni kasbiy faoliyatga tayyorlash jarayonida ularning texnik kompetentligini samarali rivojlantirishdan iborat.

Texnika yo'nalishlarida ta'lim olayotgan talabalar uchun texnik kompetentlik nafaqat nazariy bilimlar majmuasi, balki amaliy ko'nikma, innovatsion fikrlash va zamonaviy texnologiyalardan foydalana olish qobiliyatini ham o'z ichiga oladi.

Oliy ta'lim tizimida amalga oshirilayotgan islohotlar talabalarda faqat nazariy bilimlarni shakllantirish bilan cheklanib qolmasdan, balki ularni amaliy faoliyatga tayyorlash, texnik muammolarni mustaqil hal eta olish qobiliyatini rivojlantirishni taqozo etadi. Shu sababli texnik kompetentlikni rivojlantirish masalasi bugungi kunda dolzarb ilmiy-pedagogik muammo sifatida qaralmoqda.

Mavzuning dolzarbligi shundan iboratki zamonaviy mehnat bozorida texnika va texnologiyalar tez sur'atlarda yangilanib borayotgani sababli oliy ta'lim muassasalari bitiruvchilaridan yuqori darajadagi kasbiy tayyorgarlik, texnik savodxonlik va amaliy faoliyatga moslashuvchanlik talab etilmoqda. Ayniqsa, texnika yo'nalishlari talabalari kasbiy faoliyatga tayyorlash jarayonida texnik kompetentlikni shakllantirish ta'lim tizimining ustuvor vazifalaridan biri hisoblanadi.

Kasbiy faoliyatga tayyorlash jarayoni talabalarda nafaqat nazariy bilimlarni, balki texnik muammolarni mustaqil hal etish, ishlab chiqarish jarayonlarini tahlil qilish va zamonaviy texnologiyalar bilan ishlash qobiliyatlarini rivojlantirishni taqozo etadi. Shu bois mazkur mavzu ilmiy-pedagogik jihatdan dolzarb ahamiyat kasb etadi.

Pedagogik adabiyotlarda "kompetentlik" tushunchasi shaxsning muayyan faoliyat sohasida samarali ishlash uchun zarur bo'lgan bilim, ko'nikma, malaka va shaxsiy fazilatlar majmuasi sifatida talqin etiladi. Texnik kompetentlik esa kasbiy kompetentlikning muhim tarkibiy qismi bo'lib, talabaning texnik bilimlarni amaliyotda qo'llay olish, texnik jarayonlarni tahlil qilish va muammoli vaziyatlarda samarali yechim topish qobiliyatini ifodalaydi.

Texnik kompetentlik - bu talabaning texnik sohadagi bilim, ko'nikma va malakalarni kasbiy faoliyatda qo'llay olish, texnik jarayonlarni tahlil qilish va muammolarga yechim topish qobiliyatidir. U quyidagi tarkibiy qismlardan iborat:

1. Bilim komponenti - Bu komponent texnik fanlarga oid nazariy bilimlarni o'z ichiga oladi. Jumladan: texnik va muhandislik fanlari asoslari, texnologik jarayonlar va tizimlar, me'yoriy-texnik hujjatlar va standartlar;

2. Amaliy ko'nikmalar - Talabaning texnik kompetentligini belgilovchi muhim omillardan biri uning amaliy faoliyatga tayyorligidir. Bu: laboratoriya ishlari va amaliy mashg'ulotlarni bajarish, asbob-uskunalar bilan ishlash, texnik hisob-kitoblar va loyihalash ko'nikmalarini o'z ichiga oladi;

3. Axborot-kommunikatsiya kompetensiyasi - dasturiy vositalar, modellashtirish, avtomatlashtirilgan tizimlardan foydalanish;

4. Muammoli fikrlash va ijodkorlik - yangi texnik echimlar ishlab chiqish qobiliyati;

5. Innovatsion va ijodiy yondashuv - Zamonaviy texnika mutaxassisi innovatsion fikrlashga ega bo'lishi, yangi texnologiyalarni tez o'zlashtira olishi va ijodiy yechimlar taklif qila olishi lozim. Bu komponent texnik kompetentlikni yuqori bosqichga olib chiqadi.

6. Texnik fikrlash va muhandislik tafakkuri - Texnik kompetentlik talabalarda mantiqiy, tizimli va muammoli fikrlash qobiliyatini rivojlantirishni talab etadi. Texnik fikrlash muhandislik masalalarini tahlil qilish, sabab-oqibat bog'lanishlarini aniqlash va optimal yechimlarni tanlash imkonini beradi.

Kasbiy faoliyatga tayyorlashda texnik kompetentlikni rivojlantirish usullari.

Kasbiy faoliyatga tayyorlash jarayoni – bu talabalarda tanlangan mutaxassislik bo'yicha zarur bilim, ko'nikma, malaka va kompetensiyalarni shakllantirishga qaratilgan tizimli pedagogik jarayondir. Ushbu jarayon o'quv mashg'ulotlari, amaliyotlar, loyiha faoliyati va mustaqil ta'limni o'z ichiga oladi.

Zamonaviy ta'lim texnologiyalarining ahamiyati. Bugungi kunda raqamli ta'lim platformalari, virtual laboratoriyalar, modellashtirish dasturlari texnik kompetentlikni shakllantirishda muhim o'rin tutadi. Masalan, STEAM-ta'lim, dual ta'lim tizimi, keys-stadi usuli talabalarda mustaqil fikrlash va amaliy echim topish qobiliyatini rivojlantiradi.

Kasbiy faoliyatga tayyorlash jarayoni oliy ta'lim tizimida talabaning nazariy bilim, amaliy ko'nikma va shaxsiy kompetensiyalarini birlashtirib, ularni kasbiy muhitga moslashishini ta'minlashga qaratilgan. Ushbu jarayonda samarali pedagogik tamoyillarni qo'llash talabalarni faollashtirish, ularni ijodiy va analitik fikrlashga yo'naltirish va kasbiy malakani shakllantirishning asosiy omili hisoblanadi.

Quyida kasbiy faoliyatga tayyorlashda keng qo'llaniladigan pedagogik tamoyillar batafsil ko'rib chiqiladi.

- Kompetensiyaviy yondashuv - bu ta'lim jarayonini shunday tashkil qilishki, talabalar o'rgangan bilim va ko'nikmalarini real kasbiy vaziyatlarda qo'llay olsin.

Asosiy xususiyatlari: Nazariy bilim va amaliy ko'nikmalarni uyg'unlashtirish, talabaga real ishlab chiqarish muammolarini yechish imkoniyatini berish, kompetensiyalarning o'lchovlari va baholash tizimini aniq belgilash.

Amaliy qo'llanishi: Loyihaviy mashg'ulotlar va laboratoriya ishlari, simulyatsion muhitlar va virtual laboratoriyalar hamda professional standartlar asosida tayyorlangan testlar va topshiriqlar.

- Faoliyatga yo'naltirilgan yondashuv (Activity-Based Learning) - bu talabaning mustaqil va jamoaviy faoliyati orqali bilim va ko'nikmalarni o'zlashtirishi.

Xususiyatlari: Talaba amaliy topshiriqlarni bajaradi, real muammolarni tahlil qiladi, mashg'ulotlar loyihalar va ishchi vazifalar shaklida tashkil etiladi, talabaning faol ishtiroki ustuvor hisoblanadi.

Amaliy misol: Texnika yo'nalishlarida talabalar ishlab chiqarish jarayonini modellashtirish, mexanik tizimlar yoki dasturiy ta'minotni loyihalash orqali bilimlarni mustahkamlaydi, guruh ishlari va jamoaviy loyiha vazifalari kommunikativ va ijtimoiy kompetensiyalarni shakllantiradi.

- Shaxsga yo'naltirilgan pedagogika talabaning individual qobiliyatlari, qiziqishlari va kasbiy maqsadlarini hisobga oladi.

Xususiyatlari: Individual o'quv rejasi va yo'nalishlarni ishlab chiqish, talabaning kuchli tomonlarini rivojlantirishga qaratilgan mashg'ulotlar, talabani mustaqil izlanish va kreativ fikrlashga rag'batlantirish.

Afzalliklari: Talabaning motivatsiyasi oshadi. kasbiy kompetensiyalar tez va samarali shakllanadi va har bir talaba o'z kasbiy yo'lini aniqlash imkoniga ega bo'ladi.

- Fanlararo integratsiya - bu bir nechta texnik va ilmiy fanlarni birlashtirib, real muammolarni yechish jarayonida qo'llashdir.

Asosiy xususiyatlari: Nazariy bilim va amaliy ko'nikmalarni birlashtiradi talabaning tizimli tafakkurini rivojlantiradi turli fanlararo kompetensiyalarni shakllantiradi.

Amaliy qo'llanishi: Mexanika, elektronika va dasturlashni birlashtirgan loyiha ishlari, ishlab chiqarish jarayonlarining kompleks tahlili hamda interdisiplinar laboratoriya mashg'ulotlari.

- Innovatsion yondashuv - kasbiy faoliyatga tayyorlash jarayonida innovatsion pedagogik texnologiyalar:

Loyiha asosida o'qitish (Project-Based Learning): talaba real ishlab chiqarish muammolarini yechadi.

Simulyatsion va virtual laboratoriyalar: xavfsiz va interaktiv o'rganish imkonini beradi.

Gamifikatsiya va interaktiv o'yinlar: talabaning motivatsiyasini oshiradi va kompetentlikni rivojlantiradi.

Flipped classroom (teskari sinf): nazariy bilimlarni mustaqil o'rganish va amaliy mashg'ulotlarda qo'llash.

Innovatsion pedagogik yondashuvlar:

Texnik kompetentlikni rivojlantirishda zamonaviy pedagogik texnologiyalar muhim o'rin tutadi. Jumladan:

1. Muammoli ta'lim;
2. Loyiha asosida o'qitish;
3. STEAM texnologiyalari;
4. Kompetensiyaviy yondashuv;
5. Raqamli ta'lim resurslaridan foydalanish.

Bu yondashuvlar talabalarni mustaqil fikrlashga, muammolarni tahlil qilishga va texnik yechimlar topishga undaydi.

Talabalarining texnik kompetentligini rivojlantirish samaradorligi quyidagi pedagogik shart-sharoitlarga bog'liq:

1. O'quv jarayonida nazariya va amaliyot uyg'unligini ta'minlash;
2. Fanlararo integratsiyani kuchaytirish;
3. Zamonaviy pedagogik va axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish;
4. Laboratoriya va amaliy mashg'ulotlarni real ishlab chiqarish jarayonlariga yaqinlashtirish;
5. Loyiha va muammoli ta'lim metodlarini qo'llash.

Mazkur shart-sharoitlar talabalarda kasbiy mas'uliyat, mustaqil fikrlash va texnik muammolarni hal etish ko'nikmalarini shakllantiradi.

Talabalarining texnik kompetentligini rivojlantirishda ta'lim jarayonini amaliyotga yo'naltirish muhim ahamiyatga ega. Buning uchun quyidagi usul va shakllar samarali hisoblanadi:

1. Amaliy va laboratoriya mashg'ulotlari Nazariy bilimlarni mustahkamlash va ularni amalda qo'llash orqali talabalarining kasbiy mahorati oshadi.

2. Loyiha asosida ta'lim (Project-based learning) Talabalar guruhlarda ishlab, aniq texnik muammolarni hal qilishga qaratilgan loyihalarni bajaradi. Bu usul ijodkorlik va jamoada ishlash ko'nikmasini rivojlantiradi.

3. Axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish Kompyuter modellash, simulyatsiya dasturlari, virtual laboratoriyalar texnika yo'nalishida ta'lim sifatini oshiradi.

4. Ishlab chiqarish amaliyoti Korxona va tashkilotlarda o'tkaziladigan amaliyot talabalarni real kasbiy muhitga tayyorlaydi.

Texnika yo'nalishlari misolida amaliy yondashuv. Muhandislik, elektrotexnika, mashinasozlik kabi yo'nalishlarda talabalarning texnik kompetentligini rivojlantirishda amaliy mashg'ulotlar ustuvor ahamiyat kasb etadi. Masalan, elektrotexnika yo'nalishida talabalar elektr sxemalarini yig'ish, ularni tahlil qilish va nosozliklarni bartaraf etishni o'rganadilar. Bu jarayonda ularning kasbiy fikrlashi va texnik malakasi shakllanadi.

Texnik kompetentligini rivojlantirish natijasida talabalar:

- kasbiy faoliyatga puxta tayyorlanadi;
- texnik muammolarni mustaqil hal qila oladi;
- zamonaviy texnika va texnologiyalar bilan ishlashga moslashadi;
- raqobatbardosh va malakali mutaxassis sifatida shakllanadi.

Texnika yo'nalishlarida amaliy mashg'ulotlar talabalarning texnik kompetentligini rivojlantirishda muhim o'rin tutadi. Amaliy mashg'ulotlar davomida talabalar nazariy bilimlarini real texnik vaziyatlarda sinab ko'rish imkoniyatiga ega bo'ladilar. Ishlab chiqarish amaliyoti, laboratoriya ishlari va loyiha faoliyati talabalarning kasbiy tayyorgarligini mustahkamlab, ularni kelajakdagi mehnat faoliyatiga tayyorlaydi.

Ushu mavzu bo'yicha quyidagi metodlar ishlatiladi:

1. Analitik metod - ilmiy adabiyotlar va amaliy tajribani tahlil qilish;
2. Eksperimental metod - laboratoriya ishlari, loyiha va amaliy mashg'ulotlar orqali kompetentlikni rivojlantirish;
3. So'rov va intervyu metodlari - talaba va o'qituvchilarning texnik kompetentlik darajasini baholash;
4. Statistik va kompyuter tahlil metodlari - o'quv jarayonining samaradorligini matematik usullar bilan o'rganish.

Xulosa. Mazkur maqolada kasbiy faoliyatga tayyorlash jarayonida texnika yo'nalishlari talabalari texnik kompetentligini rivojlantirishning nazariy va amaliy jihatlarini tahlil qilindi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, texnik kompetentlikni shakllantirishda fanlararo integratsiya, amaliy

mashg'ulotlarning ulushi, zamonaviy pedagogik texnologiyalar hamda raqamli vositalardan samarali foydalanish muhim ahamiyat kasb etadi.

Shuningdek, talabalarda kasbiy muammolarni mustaqil hal qilish, texnik fikrlash, innovatsion yondashuv va amaliy ko'nikmalarni rivojlantirish kasbiy tayyorgarlikning muhim tarkibiy qismi ekanligi aniqlandi. Ta'lim jarayoniga loyiha asosida o'qitish, muammoli vaziyatlar, ishlab chiqarish bilan integratsiyalashgan mashg'ulotlarni joriy etish talabalarning texnik kompetentligini oshirishga xizmat qilishi isbotlandi.

Xulosa qilib aytganda, texnika yo'nalishlari talabalari texnik kompetentligini rivojlantirish ularning kelajakdagi kasbiy faoliyatga tayyorligini ta'minlashda muhim omil bo'lib, mazkur jarayonni takomillashtirish oliy ta'lim muassasalarida raqobatbardosh va malakali mutaxassislarni tayyorlashga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti. Oliy ta'lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasi. – Toshkent, 2019.
2. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi. Oliy ta'lim davlat ta'lim standartlari. – Toshkent, 2020.
3. Abduqodirov A.A. Kasbiy ta'lim metodikasi. – Toshkent: Fan, 2018.
4. Ziyomhammadov B., To'raqulov M. Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat. – Toshkent: Innovatsiya, 2019.
5. Muslimov N.A. Kasbiy kompetentlik va uni shakllantirish asoslari. – Toshkent: O'qituvchi, 2017.
6. Xodjayev B.X. Oliy ta'limda kompetensiyaviy yondashuv. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2020.
7. Markova A.K. Psixologiya professionalnoy kompetentnosti. – Moskva: Znaniye, 2016.
8. Zeer E.F. Kompetentnostniy podxod v professionalnom obrazovanii. – Moskva: Akademiya, 2018.
9. Turg'unov S.T. Texnika fanlarini o'qitishda innovatsion texnologiyalar. – Toshkent: TDPU nashriyoti, 2021.
10. Klarin M.V. Innovatsii v obuchenii: pedagogicheskiye tekhnologii. – Moskva: Pedagogika, 2019.

РОЛЬ ПЕДАГОГА В ФОРМИРОВАНИИ ЛИЧНОСТИ ОБУЧАЮЩЕГОСЯ В УСЛОВИЯХ СОВРЕМЕННОГО ОБРАЗОВАНИЯ

Джалилов И.И.

*старший преподаватель кафедры
«Преподавания языков в медицине»*

Андижанский филиал Кокандского университета

Tayanch soʻzlar: pedagogik faoliyat, talaba shaxsi, shaxsni rivojlantirish, taʼlim, gumanistik pedagogika, taʼlim muhiti.

Ключевые слова: педагогическая деятельность, личность обучающегося, формирование личности, воспитание, гуманистическая педагогика, образовательная среда.

Key words: pedagogical activity, student personality, personality development, education, humanistic pedagogy, educational environment.

РЕЗЮМЕ:

Ushbu maqola zamonaviy ijtimoiy-madaniy va taʼlim oʻzgarishlari sharoitida oʻqituvchilarning oʻquvchilar shaxsini rivojlantirishdagi rolini har tomonlama tahlil qiladi. Unda shaxsni tushunishga nazariy va metodologik yondashuvlar oʻrganiladi, shaxsiy rivojlanish omili sifatida pedagogik faoliyatning mohiyati ochib beriladi va oʻqituvchilarning professional va shaxsiy fazilatlarini hamda pedagogik oʻzaro taʼsirlarning xususiyatlari tahlil qilinadi. Taʼlimning gumanistik paradigmasi, talabaga yoʻnaltirilgan va kompetentsiyaga asoslangan yondashuvlar va taʼlim muhitini raqamlashtirish sharoitida oʻqituvchilarning oʻzgaruvchan roliga alohida eʼtibor qaratiladi. Oʻqituvchilar talabalar shaxsining qadriyat-semantik sohasini shakllantirishda asosiy ishtirokchilar ekanligi haqidagi tezis asoslanadi. Yechim sifatida pedagogik taʼlimni har tomonlama yangilash taklif etiladi, amaliyotga yoʻnaltirilgan, norasmiy oʻrganishga, metodologik madaniyatni rivojlantirishga va kelajakdagi mutaxassislarda yaxlit professional dunyoqarashni shakllantirish uchun jamoaviy ish koʻnikmalariga urgʻu beriladi.

РЕЗЮМЕ:

В статье осуществлён комплексный анализ роли педагога в процессе формирования личности обучающегося в контексте современных социокультурных и образовательных трансформаций. Рассматриваются теоретико-методологические подходы к пониманию личности, раскрывается сущность педагогической деятельности как фактора личностного развития, анализируются профессионально-личностные качества педагога и особенности педагогического взаимодействия. Особое внимание уделяется гуманистической парадигме образования, личностно-ориентированному и компетентностному подходам, а также изменению роли педагога в условиях цифровизации образовательной среды. Обосновывается тезис о том, что педагог является ключевым субъектом формирования ценностно-смысловой сферы

личности обучающегося. В качестве решения предлагается комплексное обновление педагогического образования с акцентом на практико-ориентированное, неформальное обучение, развитие методологической культуры и навыков командной работы для формирования целостного профессионального мировоззрения будущих специалистов.

SUMMARY:

This article provides a comprehensive analysis of the role of teachers in the development of students' personalities in the context of contemporary sociocultural and educational transformations. It examines theoretical and methodological approaches to understanding personality, reveals the essence of pedagogical activity as a factor in personal development, and analyzes the professional and personal qualities of teachers and the characteristics of pedagogical interactions. Particular attention is paid to the humanistic paradigm of education, student-centered and competency-based approaches, and the changing role of teachers in the context of digitalization of the educational environment. It substantiates the thesis that teachers are key players in shaping the value-semantic sphere of students' personalities. A comprehensive update of pedagogical education is proposed as a solution, emphasizing practice-oriented, informal learning, developing a methodological culture and teamwork skills to foster a holistic professional worldview in future specialists.

Введение. Современное состояние образовательной системы характеризуется внедрением инновационных технологий в педагогический процесс. В условиях происходящих изменений все более высокие требования предъявляются не только к профессиональным знаниям, умениям и навыкам педагога, но и к уровню его профессионального саморазвития. Концепция модернизации образования, определила основные направления и этапы важного процесса развития нашего общества – «подготовка педагогических кадров нового поколения и формирование принципиально новой культуры педагогического труда», подготовка педагогов, обладающих высокой квалификацией и необходимой информационной культурой с тем, чтобы они были готовы и умели применять новые информационные технологии в процессе обучения и управления образованием. Свободно и активно мыслящий педагог, прогнозирующий результаты своей деятельности и, соответственно, моделирующий воспитательно-образовательный процесс является гарантом решения поставленных задач.

В условиях глобальных социальных, экономических и культурных изменений система образования приобретает особую значимость как институт социализации и развития личности. Современное общество нуждается в инициативных, ответственных, духовно развитых личностях, способных к самостоятельному мышлению, социальной адаптации и непрерывному саморазвитию. В этой связи возрастает роль педагога как ключевой фигуры образовательного процесса, оказывающей определяющее влияние на формирование личности обучающегося.

Педагог – самая важная фигура для ребенка в системе образования. Профессионализм педагога, его квалификация, уровень его личностного

развития, его установки, убеждения, свобода его действий – то есть процессы, связанные с его профессиональным сознанием, во многом определяет сам процесс образования. Отбор содержания образования, форма общения, реализуемая в процессе образования, определяет направление и качество развития ребенка. Именно в контексте взаимодействия педагога с детьми, собственно, и происходит развитие личности ребенка, а также его компетентности в определенных предметных областях. Вопросы педагогического профессионализма всегда требовали решения как со стороны представителей различных социальных институтов, так и тех, кто непосредственно сталкивается с педагогами – детей и их родителей, так как хорошее образование является одной из значимых духовных ценностей современного общества.

Материалы и методы. Проблема формирования личности занимает центральное место в педагогической науке и находит отражение в трудах отечественных и зарубежных исследователей. Несмотря на многообразие подходов, большинство авторов сходятся во мнении, что личность формируется не стихийно, а в процессе целенаправленного педагогического воздействия, основанного на взаимодействии обучающегося с социально-культурной средой.

Актуальность исследования обусловлена изменением образовательной парадигмы, ориентированной на личностное развитие, гуманизацию образования и признание обучающегося активным субъектом педагогического процесса. В этих условиях педагог выступает не только носителем знаний, но и воспитателем, наставником, тьютором, способствующим становлению ценностных ориентаций и жизненных смыслов личности.

Цель статьи заключается в теоретическом осмыслении роли педагога в формировании личности обучающегося и выявлении основных направлений педагогического влияния в современном образовательном пространстве. В педагогической науке понятие «личность» рассматривается как социально обусловленное качество индивида, формирующееся в процессе деятельности, общения и воспитания. Личность не является врожденной характеристикой человека, она развивается под воздействием социальных факторов и целенаправленного педагогического влияния. С позиций «деятельностного подхода» [1, 23] личность формируется в процессе активного взаимодействия с окружающей действительностью. Согласно культурно-исторической теории Л.С. Выготского, развитие личности осуществляется через усвоение общественного опыта, опосредованного культурными знаками и социальным взаимодействием. Важную роль в

этом процессе играет взрослый — педагог, направляющий и организующий деятельность обучающегося.

Педагогический профессионализм определяется понятием «педагогическое мастерство», которое несет большую смысловую нагрузку. Педагогическое мастерство может рассматриваться и как идеал эффективности педагогической, деятельности. Кроме того, педагогическое мастерство зачастую воспринимается как важнейшее профессиональное качество личности учителя и воспитателя. Прежде всего, необходимо определить критерии педагогического мастерства, педагогической работы, побуждающий педагогов к самосовершенствованию, и как эталон, содержащий оценку эффективности педагогической, деятельности. Одним из важнейших критериев педагогического мастерства в современной педагогике считается результативность работы учителя, проявляющаяся в стопроцентной успеваемости школьников и таком же их интересе к предмету.

И.А. Зимняя предлагает классификацию формирования личности и предполагает развитие следующих компонентов:

- когнитивного (знания, мышление, познавательные способности);
- эмоционально-ценностного (ценности, установки, мотивы);
- поведенческого (навыки, социальные роли, формы поведения);
- рефлексивного (самосознание, самооценка, способность к саморегуляции) [3, 42].

Таким образом, педагогический процесс выступает как целостная система, в рамках которой осуществляется развитие личности обучающегося. Педагогическая деятельность представляет собой особый вид профессиональной деятельности, направленный на обучение, воспитание и развитие личности обучающегося. Педагог в образовательном процессе выступает не только транслятором знаний, но и организатором образовательной среды, способствующей личностному росту. В структуре педагогической деятельности можно выделить следующие функции: образовательную; воспитательную; развивающую; диагностическую; коммуникативную; рефлексивную.

Основой педагогического общения является гуманизация обучения. Взаимодействие между людьми наряду с предметно-практической деятельностью – главные факторы развития человека. Человеческие взаимоотношения, в том числе и в учебном процессе, должны строиться на субъект-субъектной основе, когда обе стороны общаются на равных, как личности, как равноправные участники процесса общения. При соблю-

дении этого условия устанавливается не межролевой контакт «преподаватель-студент», а межличностный контакт, в результате которого и возникает диалог, а значит, и наибольшая восприимчивость и открытость к воздействиям одного участника общения на другого. Создается оптимальная база для позитивных изменений в познавательной, эмоциональной, поведенческой сферах каждого из участников общения.

Таким образом, замена межролевого общения общением межличностным способствует отходу от формализма и догматизма в обучении. Но переход от императивного к демократическому, равноправному способу общения, от монологического к диалогическому общению никогда не произойдет, если к нему не готовы обе участвующие стороны. Чтобы такой вид общения стал реальностью, необходима сформированность гуманистического по своему характеру коммуникативного ядра личности как у педагога, так и у студента. В содержание понятия «коммуникативное ядро личности» входят все психологические свойства, которые успели развиться у данной личности и которые проявляются в общении. Эти свойства отражают опыт общения личности с разными категориями людей, как положительный, так и отрицательный. Необходимо каждому участнику общения прививать культуру общения и формировать положительный опыт, вырабатывать умение видеть в человеке высшую ценность, а в собеседнике – личность, столь же значимую, как и он сам.

Реализация данных функций требует от педагога высокого уровня профессиональной компетентности и осознания социальной ответственности за результаты своей деятельности. Именно педагог задаёт ценностные ориентиры, формирует отношение обучающегося к учёбе, труду, обществу и самому себе. Особое значение имеет личность педагога, его мировоззрение, культура, нравственные установки и стиль педагогического общения. Педагог неизбежно оказывает личностное влияние на обучающихся, выступая для них образцом поведения и жизненных стратегий.

Эффективность педагогического воздействия во многом определяется совокупностью профессиональных и личностных качеств педагога. В научной литературе подчёркивается, что педагогическая компетентность включает не только предметные знания, но и развитые коммуникативные, эмпатийные и рефлексивные способности. К числу ключевых качеств педагога относятся:

- гуманистическая направленность;
- педагогическая культура и такт;
- способность к эмпатии и сотрудничеству;

- толерантность и уважение к индивидуальности обучающегося;
- готовность к профессиональному саморазвитию.

Педагог, обладающий данными качествами, способен создать психологически безопасную образовательную среду, способствующую раскрытию потенциала личности обучающегося. Педагогическое взаимодействие представляет собой процесс целенаправленного общения и совместной деятельности педагога и обучающегося, основанный на принципах сотрудничества и диалога. В рамках личностно-ориентированного подхода обучающийся рассматривается как активный субъект образовательного процесса. Эффективное педагогическое взаимодействие способствует:

- а) формированию устойчивой учебной мотивации;
- б) развитию самостоятельности и ответственности;
- в) становлению позитивной самооценки;
- г) развитию коммуникативных и социальных навыков.

Через диалог и сотрудничество педагог создаёт условия для осознания обучающимся собственной значимости и уникальности, что является важным фактором формирования личности. Современное образовательное пространство характеризуется активным внедрением цифровых технологий, что существенно трансформирует роль педагога. В условиях цифровизации педагог выступает не только источником информации, но и навигатором в информационном пространстве.

Существует два вида отношений. В первом случае субъект-объектные отношения, где объектом являются студент, группа. Во втором - субъект-субъектные отношения, при которых педагог взаимодействует с обучаемым или с обучаемыми на основе партнерских отношений, в союзе с ним или с ними. Это отличие и составляет сущность педагогического сотрудничества, когда в своей деятельности преподаватель отходит от привычных представлений о труде педагога, где педагог должен учить и направлять развитие, воспитывать, а другие учиться и развиваться под его руководством. Каковы же условия плодотворного педагогического общения на основе педагогического сотрудничества?

1. Педагогическое сотрудничество – двусторонний процесс, основанный на взаимодействии преподаватель – студент, успешность которого зависит от деятельности и личности педагога и деятельности обучаемого.

2. Педагогическое взаимодействие адекватно индивидуальным возможностям личности обучаемого, способствуя их максимальному проявлению.

3. Педагогическое общение, основанное на сотрудничестве, предполагает творческий поиск преподавателем оптимальных педагогических решений.

Таким образом, педагогическое общение, основанное на субъект-субъектных отношениях, проявляется в сотрудничестве, которое осуществляется в атмосфере творчества и способствует гуманизации обучения.

Основные формы педагогической деятельности протекают в условиях общения. Будь то лекция, семинар, экзамен, зачет, защита курсового проекта или реферата, преподаватель общается с потоком, группой, подгруппой, личностью. Содержание общения составляет обмен информацией. Но этим общение не исчерпывается. Важнейшей стороной общения является стремление запечатлеть облик одного человека в другом, транслировать себя в другого через совместную деятельность.

Современный педагог должен: формировать у обучающихся критическое мышление; развивать информационную культуру; воспитывать ответственность за использование цифровых ресурсов; поддерживать личностное взаимодействие в условиях дистанционного обучения. Несмотря на технологические изменения, личность педагога остаётся ключевым фактором формирования личности обучающегося.

Педагогическое взаимодействие – процесс творческий независимо от того, какой аспект общения имеется в виду: решение учебно-воспитательных задач или организация взаимоотношений. Творческий характер носит и решение педагогических задач, и процесс воплощения этого решения в общении со студентами. От того, какая информация отобрана, как она выстроена, как сочетаются в ней общее и частное и как это доносится до аудитории, обсуждается, проверяется, понимается и оценивается студентами, зависят успех лекции, качество знаний, взаимный контакт. Исследования проблем коммуникации в учебном процессе дают возможность выделить следующую структуру педагогического общения, органично связанную с творческой работой преподавателя.

Современный педагог также должен быть готов к постоянному обучению и саморазвитию. В условиях быстрого развития технологий и изменения требований к образованию, педагог должен быть в курсе последних научных достижений и новейших методик. Он должен стремиться к постоянному совершенствованию своих профессиональных навыков и умений. Следовательно, в настоящее время особую роль в педагогическом общении, в том, обречено оно на неудачи или, наоборот, на успех, играет личность педагога.

Заключение. Таким образом, роль педагога в формировании личности обучающегося является определяющей и многоаспектной. Педагог выступает центральной фигурой образовательного процесса, обеспечивая не только передачу знаний, но и развитие ценностно-смысловой сферы личности. Формирование личности обучающегося возможно лишь при условии высокого уровня профессиональной и личностной культуры педагога, реализации гуманистических принципов образования и построения эффективного педагогического взаимодействия. В условиях современных образовательных трансформаций возрастает значимость педагога как носителя культурных и нравственных ценностей общества.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА:

1. Выготский Л.С. Педагогическая психология. - М.: Педагогика, 1991.
2. Зимняя И.А. Педагогическая психология. - М.: Логос, 2003.
3. Краевский В.В. Методология педагогики. - М.: Академия, 2010.
4. Сластёнин В.А. Педагогика: учебник для вузов. - М.: Академия, 2013.
5. Щуркова Н.Е. Воспитание личности в образовательном процессе. - М.: Педагогическое общество России, 2004.
6. Подымова, Л.С. Педагогика: учебник и практикум для вузов / под общей редакцией Л.С. Подымовой, В.А. Сластенина. - 2-е изд., пер. и доп. – Москва: Юрайт, 2023. – 246 с.
7. Ушаков А.А. Личностно-профессиональное саморазвитие педагога в условиях интегрированной образовательной среды: теория и технология: монография. М.: Мир науки, 2020.

ФИЗИКАЛЫҚ ТӘРБИЯ ХӘМ СПОРТ

SPORT TARAWINDA JASLAR HÁM KADRLAR TAYARLAW PROCESINDE AKMEOLOGIIYALIQ QATNASTIŇ ÁHMIYETI

Niyazov A.

NDPI professori

Niyazov Ab.

NMPI "Dene tarbiya hám sport" kafedrasiniŇ dotsenti p.i.k.

Tayanch soʻzlar: akmeologiya, akmeologik yondashuv, sport taʼlimi, yosh sportchilar, kadrlar tayyorlash, kasbiy kompetensiya, shaxsiy rivojlanish.

Ключевые слова: акмеология, акмеологический подход, спортивное образование, молодые спортсмены, подготовка кадров, профессиональная компетентность, личностное развитие.

Key words: acmeology, acmeological approach, sports education, young athletes, personnel training, professional competence, personal development.

РЕЗЮМЕ:

Mazkur maqolada sport sohasida yoshlar va kadrlar tayyorlash jarayonida akmeologik yondashuvning mazmuni va ahamiyati tahlil qilinadi. Akmeologik yondashuv shaxsning jismoniy, psixologik va kasbiy rivojlanishining eng yuqori bosqichiga erishishini taʼminlashga qaratilgan boʻlib, sportchilar va sport mutaxassislarini tayyorlash jarayonida muhim metodologik asos sifatida qaraladi. Maqolada yosh sportchilarning individual imkoniyatlarini aniqlash, ularning ichki salohiyatini rivojlantirish, shuningdek, murabbiy va sport kadrlarining kasbiy kompetensiyalarini oshirishda akmeologik yondashuvning roli yoritilgan. Tadqiqot natijalari sport taʼlimi tizimida akmeologik yondashuvni joriy etish yuqori sport natijalari bilan bir qatorda barkamol shaxsni shakllantirishga xizmat qilishini koʻrsatadi.

РЕЗЮМЕ:

В данной статье анализируется сущность и значение акмеологического подхода в процессе подготовки молодежи и кадров в сфере спорта. Акмеологический подход направлен на достижение личностью высшего уровня физического, психологического и профессионального развития и рассматривается как важная методологическая основа в системе подготовки спортсменов и специалистов в области спорта. В статье раскрывается роль акмеологического подхода в выявлении индивидуальных возможностей молодых спортсменов, развитии их внутреннего потенциала, а также в формировании профессиональных компетенций тренеров и спортивных кадров. Результаты исследования показывают, что внедрение акмеологического подхода в систему спортивного образования способствует не только достижению высоких спортивных результатов, но и формированию гармонично развитой личности.

SUMMARY:

This article analyzes the essence and significance of the acmeological approach in the training of youth and sports personnel. The acmeological approach aims to help individuals achieve the highest level of physical, psychological, and professional development and is considered an

important methodological foundation in the training of athletes and sports specialists. The article explores the role of the acmeological approach in identifying the individual capabilities of young athletes, developing their inner potential, and developing the professional competencies of coaches and sports personnel. The results of the study demonstrate that the introduction of the acmeological approach into the sports education system not only contributes to the achievement .

Kirisiw. Házirgi zaman sportı joqarı nátiyjeler, kúshli báseki hám professionallıq qatnastı talap etetuǵın quramalı sistemaǵa aylanǵan. Sport tek fizikalıq shınıǵıwlar kompleksi emes, al shaxstıń ruwxıy, intellektuallıq hám sociallıq rawajlanıwın támiyinlewshi áhmietli sociallıq institut sıpatında kózge taslanbaqta. Sonlıqtan sport tarawında jaslar hám kadrlar tayarlaw procesine jańasha, ilimiy tiykarlanǵan qatnaslardı engiziw áhmietli máselege aylandı. Bunday zamanagóy qatnaslardan biri - akmeologiyalıq qatnas esaplanadı.

Akmeologiya - insannıń jeke hám kásiplik rawajlanıwında eń joqarı shoqqıǵa, yaǵnıy "akme" halatına erisiw nızamlıqların úyreniwshi pán sıpatında tán alınadı. Bul kózqaras shaxstıń óz imkaniyatların tolıq júzege shıǵarıwı, kásiplik jetiklikke erisiwi hám jámiette nátiyjeli jumıs alıp barıwın támiyinlewge qaratılǵan. Sport tarawında akmeologiyalıq qatnas sporchı, trener hám basqa qánigelerdiń professional jetilisiwin támiyinlewde áhmietli metodologiyalıq tiykar bolıp xızmet etedi.

Jas sportshılardı tayarlaw procesinde akmeologiyalıq jaqınlasıwdıń tiykarǵı maqseti - olardıń individual imkaniyatların anıqlaw hám rawajlandırıw. Hárbir jas sporchınıń fizikalıq rawajlanıw dárejesi, psixologiyalıq turaqlılıǵı, motivaciyası hám yerik sıpatları bir-birinen parıqlanadı. Akmeologiyalıq qatnas usı individual ózgesheliklerdi esapqa alǵan halda shınıǵıw procesin shólkemlestiriwdi názerde tutadı. Bul bolsa sporchınıń artıqsha zorıǵıwsız, basqıshpa-basqısh óziniń yeń joqarı nátiyjesine yerisiwine imkaniyat jaratadı.

Sportshılardı tayarlawda tek ǵana texnikalıq hám fizikalıq shınıǵıwlar jeterli emes. Akmeologiyalıq qatnas sporchınıń psixologiyalıq tayarlıǵına ayırıqsha itibar qaratadı. Jarıs procesinde stresske shıdamlılıq, jeńilisti durıs qabıl etiw, jeńisti normada bahalaw hám ózin-ózi basqarıw sıyaqlı kónlikpeler joqarı nátiyjelerdiń áhmietli faktori bolıp esaplanadı. Akmeologiya mine usı táreplerdi rawajlandırıw arqalı sporchın jetik shaxs sıpatında qalıplestiredi.

Sport tarawında kadrlar tayarlaw procesinde de akmeologiyalıq qatnas ayırıqsha áhmietke ie. Zamanagóy trener yamasa sport qánigesi tek ǵana óz sport túri boyınsha bilimge ie bolıwı menen sheklenip qalmawı kerek. Ol pedagogikalıq, psixologiyalıq, basqarıwshılıq hám kommunikativ kompetenciyalarga da iye bolıwı kerek. Akmeologiyalıq qatnas tiykarında

tayarlangan kadrlar óziniń kásiplik jumısında dóretiwshilik, intakerlik hám juwapkershilikti kórsetedi.

Trener xizmetinde akmeologiyalıq jantasıw sporchılar menen islewde individual strategiyalardı islep shigiw imkanın beredi. Trener sporchiniń tek búgingi jaǵdayın yemes, al keleshektegi rawajlanıw perspektivaların da yesapqa aladı. Bul proceste trener sporchiniń ishki potencialın ashıp beriwshi jolbasshı sıpatında kórinedi. Nátiyjede sporchı hám trener arasında isenimli, nátiyjeli birge islesiw júzege keledi.

Akmeologiyalıq qatnas sport tarawında jaslardıń ruwxıy-ádep-ikramlılıq tárbiyasın rawajlandırıwda da áhmiyetli orın ieleydi. Sport arqalı jaslar tártip-intizam, sabır-taqat, miynet súygishlik, jámaátte islew hám hadallıq sıyaqlı pazıyetlerdi ózlestiredi. Akmeologiyalıq qatnas bul pazıyetlerdi sanalı túrde qalıplestiriwge xızmet etip, sporchini tek jarıslarda emes, al turmısta da tabıslı shaxs sıpatında tárbiyalaydı.

Sportta akmeologiyalıq qatnastı ámelge asırıw mexanizmleri

Akmeologiyalıq qatnas sportta sportshı hám qánigeniń jeke hám kásiplik rawajlanıwınıń eń joqarı basqışına jetisiwin támiyinlewge qaratılǵan sistemalı xızmettiń amalǵa asırılıwın ańlatadı. Bul qatnastı sport ámeliyatında qollanıw tómendegi tiykarǵı basqışlar arqalı ámelge asırıladı.

Akmeologiyalıq qatnastı engiziw sporshınıń fizikalıq, psixologiyalıq hám jámiyetlik ózgesheliklerin tereń úyreniwden baslanadı. Bunda sporshınıń jası, tayarlıq dárejesi, temperament tipi, motivaciyası, stresske shıdamlılıǵı hám sport xızmetine bolǵan qatnası tahlil etiledi. Bul basqış sporshınıń rawajlanıw jolın durıs belgilew ushın áhmiyetli esaplanadı.

Hár bir sportshı ushın jeke shınıǵıw jobası islep shıǵıladı. Shınıǵıwlar sporshınıń kúshli hám hálsiz táreplerin esapqa alǵan halda, basqışpa-basqış quramalasıp baradı. Bul processte sporshınıń óz imkaniyatlarına isenimin arttırıw, ishki motivaciyasın kúsheytıw hám ǵárezsiz pikirlewin rawajlandırıw maqset etip qoyıladı.

Akmeologiyalıq qatnas sporshınıń ruwxıy halına ayırıqsha dıqqat awdaradı. Jarıs aldı hám jarıs barısında stressti basqarıw, dıqqattı toplaw, erki sıpatların rawajlandırıw hám emociyalıq turaqlılıqtı támiyinlewge qaratılǵan psixologiyalıq shınıǵıwlar qollanıladı. Bul sporshınıń eń joqarı nátiyjelerin kórsetiwine xızmet etedi.

Bul qatnas sport tarawında kadrlar tayarlaw sistemasınıń nátiyjeliligini arttıradı. Akmeologiyalıq qatnas tiykarında shólkemlestirilgen bilimlendiriw procesi qánigelerdiń kásiplik ósiwine, óz ústinde islewge hám turaqlı

rawajlanıwǵa umtılıwına tiykar jaratadı. Bul bolsa sport sistemasınıń básekige shıdamlılıǵın arttırıwǵa xızmet etedi.

Juwmaqlaw.

Juwmaqlap aytqanda, sport tarawında jaslar hám kadrlar tayarlaw procesinde akmeologiyalıq qatnastı qollanıw búgingi kúnniń áhmietli talabı bolıp esaplanadı. Bul qatnas sporchılardıń joqarı nátiyjelerge erisiwin támiyinlew menen birge, olardı jetik, sociallıq juwapker hám bárkamal shaxs sıpatında qalıplestiredi. Sonlıqtan sport bilimlendiriwi hám tayarlaw sistemasında akmeologiyalıq qatnastı keńnen engiziw sporttıń turaqlı rawajlanıwı hám keleshek áwladtıń tabısı ushın áhmietli faktor bolıp xızmet etedi.

PAYDALANILǴAN ÁDEBIYATLAR:

1. Xo'jayev B.X. Sport pedagogikasi. - Toshkent: O'qituvchi, 2018.
2. Abdullayev A.A. Sportchilarni tayyorlashning pedagogik asoslari. - Toshkent: Fan va texnologiya, 2019.
3. Yo'ldoshev J.G., Usmonov S.A. Ta'limda zamonaviy pedagogik texnologiyalar. - Toshkent: O'qituvchi, 2017.
4. Деркач А.А., Зазыкин В.Г. Акмеология: учебное пособие. - Москва: РАГС, 2003.
5. Бодалев А.А. Психология личности. - Москва: Академия, 2001.
6. Кузьмина Н.В. Профессионализм личности преподавателя и мастера производственного обучения. - Москва: Высшая школа, 2002.
7. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. - Санкт-Петербург: Питер, 2015.

SPORT JARÍSLARÍ HÁM SPORTSHILARDÍ JARÍSQA TAYARLAW SISTEMASÍ

Niyazov A.T.

*Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq instituti
Dene tárbiya hám sport kafedrası professorı*

Niyazov Ab.T.

*Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq instituti
Dene tárbiya hám sport kafedrası docenti, pedagogika ilimleriniń kandidatı*

Tayanch so'zlar: sport musobaqaları, sportchılarnı tayyorlash, jismoniy tayyorgarlik, texnik tayyorgarlik, psixologik tayyorgarlik, davriylashtirish, motivatsiya, ovqatlanish, tiklanish.

Ключевые слова: спортивные соревнования, подготовка спортсменов, физическая подготовка, техническая подготовка, психологическая подготовка, периодизация, мотивация, питание, восстановление.

Key words: sports competitions, training of athletes, physical training, technical training, psychological training, periodization, motivation, nutrition, recovery.

РЕЗЮМЕ:

Sport jarısları hám sportshılardı tayarlaw sisteması sportshılardı maksimal nátiyjelerge erisiw ushin kompleksli qatnaslardı óz ishine aladı. Bul sistema fizikalıq hám texnikalıq tayarlıq, reabilitaciya, jaris strategiyaları, psixologiyalıq tayarlıq, hám salamatlıqtı saqlawdı óz ishine aladı. Buǵan qosımsha túrde, sportshılardı tayarlawda kross-trening, dáwirlestiriw, texnologiyalardı qollanıw, hám jámáátlik jumıslar áhmiyetli rol oynaydı. Bul qatnaslar sportshılardıń joqarı dárejede tayar bolıwı hám jarıslarda tabısqa erisiwine járdem beredi.

РЕЗЮМЕ:

Система спортивных соревнований и подготовки спортсменов включает в себя комплексные подходы для достижения спортсменами максимальных результатов. Эта система включает в себя физическую и техническую подготовку, реабилитацию, соревновательные стратегии, психологическую подготовку и охрану здоровья. Кроме того, важную роль в подготовке спортсменов играют кросс-тренинг, периодизация, применение технологий и коллективная работа. Эти подходы способствуют высокой подготовке спортсменов и их успеху на соревнованиях.

SUMMARY:

The system of sports competitions and athlete training includes comprehensive approaches for athletes to achieve maximum results. This system includes physical and technical training, rehabilitation, competition strategies, psychological preparedness, and healthcare. In addition to this, cross-training, periodization, the use of technologies, and teamwork play an important role

in the training of athletes. These approaches contribute to athletes' high level of preparedness and success in competitions.

Kirisiw. Zamanagóy sport joqarı báseki, sporchılardıń fizikalıq, texnikalıq, taktikalıq hám psixologiyalıq tayarlıǵına qoyılatuǵın talaplardıń artıp barıwı menen xarakterlenedi. Bunday sharayatlarda trenirovka procesin hám jarıslarda qatnasıwdı planlastırıwdıń ilimiy principlerine tiykarlangan tayarlıqtıń racional shólkemlestirilgen sisteması ayrıqsha áhmiyetke iye boladı.

O.Nazarovtıń aytıwınsha, sport tayarlıǵı sisteması jarısta maksimal nátiyjege yerisiwge qaratılǵan fizikalıq, texnikalıq, taktikalıq hám psixologiyalıq tayarlıqtı óz ishine alǵan bir pútin process bolıp yesaplanadı (Nazarov, 2015). Demek, jarıs tek ǵana tayarlıq dárejesin tekseriw quralı yemes, al sporchınıń jáne de jetilisiwindegi áhmiyetli faktor yesaplanadı. Sport jarısları hám sportshılardı jarıslarǵa tayarlaw sisteması sporttı rawajlandırıw hám sportshılardı tabıslı tayarlaw ushın áhmiyetli esaplanadı. Tómendegi tiykarǵı elementlerdi óz ishine aladı:

Sport tayarlıǵı sistemasınıń teoriyalıq tiykarları.

Sporchılardı tayarlaw sisteması shınıǵıw procesiniń áste-aqırınlıǵı, úzliksizligi hám ciklıǵı principleri tiykarında qurıladi. B. Yusupovtıń pikirinshe, fizikalıq sıpatlardıń garmoniyalıq rawajlanıwın támiyinleytuǵın ulıwma rawajlandırıwshı hám qánigelestirilgen shınıǵıwlardı birlestiriwde nátiyjeli tayarlıqqa erisiw múmkin (Yusupov, 2017).

Kóp jıllıq tayarlıq baslangısh sport qánigelesiwı, tereńlestirilgen shınıǵıwlar hám joqarı sport jetiskenlikleri basqıshların óz ishine aladı. Hár bir basqısh ózine tán wazıypalar, júklemeler kólemi hám qadaǵalaw formaları menen xarakterlenedi.

Sport jarıslarınıń tayarlaw sistemasındaǵı orni.

Jarıslar sport iskerliginiń oraylıq elementi esaplanadı. Olar sporchınıń shınıǵıw dárejesin, qollanılatuǵın metodikalardıń nátiyjeliligin obiektiv bahalaw imkaniyatın beredi.

Jarıslarǵa psixologiyalıq tayarlıq.

Psixologiyalıq turaqlılıqtıń rawajlanıwısız joqarı sport nátiyjelerin alıw múmkin emes. A.Siddiqov stresske shıdamlılıq, motivaciya, óz kúshine isenim maqsetke muwapıq psixologiyalıq tayarlıq procesinde qalıplesetuǵınlıǵın atap ótedi (Siddiqov, 2019).

Psixoregulyaciyalıq metodikalar, ózin-ózi qadaǵalaw, autotreningten paydalanıw sporchılarǵa jarıs kúshleniwin tabıslı jeńiw imkaniyatın beredi.

Taktikalıq hám strategiyalıq tayarlıq.

Zamanagóy jarıslar tek fizikalıq tayarlıqtı emes, al sheklengen waqıt sharayatında durıs qararlar qabıl etiwdi de talap etedi.

J.Mahmudov tárepinen gúresti júrgiziwdiń individual strategiyası hám taktikasınıń islep shıǵılıwı joqarı dárejeli sporchılardı tayarlawdıń áhmiyetli quramı yekenligi aytıp ótıledi (Maxmudov, 2020). Taktikalıq iykemlesiwshenlik jeńisli nátiyjege erisiw imkaniyatın arttıradı.

M.Ćulomovtıń maǵluwmatlarına qaraǵanda, jarıslar sisteması sporchılardıń jas ózgesheliklerin, startlar kalendarın, shınıǵıw procesin dáwirlestiriwdi yesapqa alǵan halda qurılıwı kerek (Ćulomov, 2018).

1. Maǵlıwmat toplaw hám analizlew: Sportshılardıń fizikalıq jaǵdayın, qániygeligin hám potencialın bahalaw.

2. Maǵlıwmatlardı tallaw: Sportshılardıń kúshli hám ázzi táreplerin anıqlaw.

3. Trening rejeleri: Maqset hám zárúrliklerge muwapıq tayarlanadı. Bul fizikalıq, texnikalıq, taktika hám psixologiyalıq táreplerdi óz ishine aladı.

4. Reabilitaciya hám salamatlıqtı saqlaw: Sportshılardıń jaraqatlarınan tikleniwı hám ulıwma salamatlıǵın jaqsılaw ushın qollanıladı.

5. Jarıs strategiyaları: Jarıslarǵa tayarlıq kóriwde qatnasıwshılarǵa nátiyjeli strategiyalar islep shıǵıw.

6. Psixologiyalıq tayarlıq: Sporchılardıń psixologiyalıq jaǵdayın hám stressti basqarıwdı jaqsılaw.

7. Tiyisli tájiriybe hám usınıslar: Basqarıw, sport qánigeleri, trenerler hám basqa qánigeler tárepinen sporchılardı oqıtıw hám qollap-quwatlaw.

Bul sistema sportshılardıń tabıslı shıǵıwı hám jarıslarda jaqsı nátiyelerge erisiwine járdem beredi.

Sport jarısları hám sportshılardı tayarlaw sisteması haqqında tolıǵıraq maǵlıwmat:

1. Sportshılardı Bahalaw:

- Fizikalıq Bahalaw: Sportshılardıń fizikalıq jaǵdayın anıqlaw ushın túrli testler hám testler ótkeriledi. Bul testler kúsh, shıdamlılıq, tezlik hám beyimlesiwsheńlikti ólsheydi.

- Texnikalıq Bahalaw: Sportshınıń texnikalıq kónlikpeleri hám sheberligin bahalaw. Mısalı, futbolshınıń top penen islew uqıbı yamasa basketbolshınıń ushırıw texnikası.

- Psixologiyalıq Bahalaw: Sportshınıń psixologiyalıq jaǵdayı, stressti basqarıw qábileti hám motivaciyasın bahalaw.

2. Trening Rejeleri:

- Fizikalıq Trening: Tiykargı fizikalıq kónlikpelerdi rawajlandırıw ushın arnawlı shınıǵıwlar, fitnes baǵdarlamaları hám fizikalıq tayarlıq.

- Texnikalıq trening: Sportshı tárepinen orınlanıwı kerek bolǵan texnikalıq kónlikpelerdi jetilistiriw ushın shınıǵıwlar hám taktikalar.

- Taktikalıq Trening: Oyin strategiyaları hám qarsılastıń strategiyalarına juwap beriw usılların islep shıǵıw.

3. Reabilitaciya hám densawlıqtı saqlaw:

- Jaraqatlardı emlew: Sportshılardıń jaraqatların tezirek tiklew hám reabilitaciyalaw ushın fizioterapiya hám basqa emlew usılları.

- Densawlıqtı saqlaw: Salamat awqatlanıw, durıs uyqı hám ulıwma densawlıqtı saqlaw ushın másláhátler.

4. Jarıs Strategiyaları:

- Aldın ala rejelestiriw: Jarıs aldınan strategiyalar hám taktikalardı anıqlaw. Qarsılastıń kúshli hám ázzi táreplerin úyreniw.

- Oyin taktikaları: Jarıs dawamında qanday háreket etiw, qaysı taktikalardan paydalanıw hám qanday strategiyalardı qollanıw.

5. Psixologiyalıq tayarlıq:

- Motivaciya: Sportshılardıǵa maqsetler qoyıw hám olardı ámelge asırıw ushın motivaciya jaratıw.

- Stressti basqarıw: Jarıs waqtında hám onnan tısqarı stressti basqarıw usılları.

6. Trenerler hám Qániygeler:

- Trenerler: Treninglerdi alıp barıw hám sportshılardıń rawajlanıwına járdem beriw.

- Qániygeler: Sport medicinası, fizioterapiya hám psixologiya qánigeleri sportshılardı tayarlaw procesinde áhmiyetli rol atqaradı.

7. Oqıtıw hám usınıslar:

- Tájiriybeli sportshılar: Jas sportshılardıǵa tájiriybeli sportshılar tárepinen másláhátler hám qollap-quwatlaw.

- Seminarlar hám Treningler: Sportshılardıń bilim hám kónlikpelerin asırıw ushın seminarlar hám treningler.

Bul elementler sportshılardı tabıslı tayarlaw ushın birgelikte isleydi hám hár bir sport túri ushın óz aldına qatnaslardı talap etiwı múmkin.

Sport jarısları hám sportshılardı tayarlaw sisteması haqqında qosımsha maǵlıwmatlar:

1. Metodikalıq jantasıwlar:

- Kross-trening: Bir sport túrinde rawajlanıw ushın basqa sport túrлерinen paydalanıw. Mısalı, juwırıw hám júziwdi birge qollanıw arqalı ulıwma fizikalıq jaǵdaydı jaqsılaw.

- Periodizatsiya: Shınıǵıwlardı hár qıylı fazalargá bóliw, máselen, tayarlıq, jetilisiw hám jarıs dáwirleri. Bul qatnas sportshılardı sharshawdan saqlaydı hám olardıń joqarı dárejede tayar bolıwın támiyinleydi.

2. Azıqlanıw hám Qayta tikleniw:

- Salamat awqatlanıw: Sporchılardıń maksimal nátiyjelerge erisiwi ushın teń salmaqlı awqatlanıw rejesin islep shıǵıw. Bul belok, uglevod, maylar hám mikroelementlerdiń duris bólistiriliwin óz ishine aladı.

- Qayta tikleniw: Shınıǵıwlardan keyin sporchılardıń bulshıq etlerin tiklew hám olardıń sharshawın saplastırıw ushın hár qıylı qurallar, máselen, muz terapiyası, massaj hám uyqı.

3. Sport Texnologiyaları:

- Monitoring hám analiz: GPS, júrek urıwın monitoring etiw hám basqa texnologiyalar járdeminde sporchılardıń iskerligin hám progressin baqlaw.

- Video talqılaw: Texnikalıq hám taktika qátelerin anıqlaw ushın oynılardı video arqalı talqılaw.

4. Jámaátte islew hám jetekshilik:

- Komandalıq dinamika: Komandalıq sportlarda komanda agzalarınıń óz ara múnásibetlerin rawajlandırıw hám olardıń beyimlesiwsheńligin arttırıw.

- Liderlik: Trenerler hám tájiriybeli sporchılar tárepinen jámaátti basqarıw hám motivaciya beriw.

5. Sportshılardı qollap-quwatlaw:

- Mentorlıq: Jas sportshılargá tájiriybeli sportshılar yamasa trenerler tárepinen qollap-quwatlaw hám másláhátler beriw.

- Psixologiyalıq Másláhátlesiw: Psixologiyalıq mashqalalardı sheshiw hám sportshılardı ruwxıy jaqtan tayarlaw ushın professional járdem.

6. Oqıtıw hám Bilimlendiriw:

- Oqıtıw modulları: Sportshılar ushın arnawlı oqıtıw modulları hám trening programmaları.

- Kurslar hám Sertifikatlar: Trenerler hám sportshılar ushın qanıgeligin arttırıw kursları hám sertifikatlaw baǵdarlamaları.

Bul qosımsha maǵlıwmatlar sportshılardı tayarlaw hám jarıslarda tabısqa erisiw ushın zárúr bolǵan qatnaslar hám strategiyalardı jáne de keńirek túsiniwge járdem beredi.

Juwmaqlaw. Solay etip, sport jarısları hám sporchılardı tayarlaw sisteması óz ara baylanıslı elementler kompleksi bolıp, olardıń quramında shınıǵıw procesi, jarıslıq xızmet, psixologiyalıq hám taktikalıq tayarlıq kórinedi. Tárbıyalawdı ilimiy tiykarlangan halda rejelestiriw hám jarıslardı racional shólkemlestiriw sport sheberligin asırıwdıń tiykarǵı shártleri yesaplanadı.

Sport rawajlanıwınıń házirgi basqıshı tayarlıq usılların jáne de jetilistiriw, júklemelerdi qadaǵalawdıń innovaciyalıq texnologiyaların engiziw hám shınıǵıw procesin individuallastırıwdı talap etpekte.

PAYDALANILGAN ÁDEBIYATLAR:

1. Nazarov O. - "Sport tayarlighi." Ózbekiston, 2015. (Sportshılardıń tayarlıq sistemasına tiyisli tiykargı maǵluwmatlar).
2. Yusupov B. - "Dene tárbiyası hám sport." - Tashkent, 2017. (Dene tárbiyası hám sport tarawındaǵı teoriyalıq hám ámeliy máseleler.)
3. Ğulomov M. - "Sport mashǵulotlari va musobaqalar." - Tashkent, 2018. (Sport shınıǵıwları hám jarıslar boyınsha qollanba.)
4. Siddiqov A. "Sport psixologiyasi." - Tashkent, 2019. (Sportshılardı psixologiyalıq tayarlaw hám qollap-quwatlaw.)
5. Maxmudov J. - "Sport strategiyalari va taktikasi." - Tashkent, 2020. (Sport jarıslarında strategiya hám taktika.)

BOSHLANG'ICH TAYYORGARLIK BOSQICHIDA QISQA MASOFAGA YUGURUVCHILAR MASHG'ULOTLARINI YILLIK REJALASHTIRISHNING NAZARIY ASOSLARI

Eshpulatov J.N.

*Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti
dotsent.*

Tayanch so'zlar: boshlang'ich tayyorgarlik, qisqa masofaga yugurish, yillik rejalashtirish, mashg'ulot jarayoni, jismoniy tayyorgarlik, yuklama.

Ключевые слова: начальная подготовка, бег на короткие дистанции, годовое планирование, тренировочный процесс, физическая подготовка, нагрузка.

Key words: initial training stage, sprint running, annual planning, training process, physical fitness, training load.

РЕЗЮМЕ:

Mazkur maqolada qisqa masofaga yuguruvchilarning boshlang'ich tayyorgarlik bosqichida mashg'ulot jarayonini yillik rejalashtirishning nazariy asoslari yoritilgan. Boshlang'ich tayyorgarlik bosqichida sportchilarning yosh va funksional xususiyatlarini hisobga olgan holda mashg'ulot yuklamalarini rejalashtirish, umumiy va maxsus jismoniy tayyorgarlik nisbatini belgilash hamda tayyorgarlik davrlarining mazmuni tahlil qilingan. Tadqiqot natijalari murabbiylar faoliyatida mashg'ulot samaradorligini oshirishga xizmat qiladi.

РЕЗЮМЕ:

В статье раскрываются теоретические основы годового планирования тренировочного процесса бегунов на короткие дистанции на этапе начальной подготовки. Проанализированы особенности планирования тренировочных нагрузок с учётом возрастных и функциональных возможностей спортсменов, соотношение общей и специальной физической подготовки, а также содержание этапов подготовки. Результаты исследования могут быть использованы в практической деятельности тренеров для повышения эффективности тренировочного процесса.

SUMMARY:

The article examines the theoretical foundations of annual planning of the training process for short-distance runners at the initial training stage. Particular attention is paid to the planning of training loads considering the age and functional characteristics of athletes, the balance between general and special physical training, and the structure of the training periods. The research findings can be applied in coaching practice to improve the effectiveness of the training process.

Maqolaning dolzarbligi. Bugungi kunda jismoniy tarbiya va sport tizimida yosh sportchilarni tayyorlash jarayonini ilmiy asosda tashkil etish muhim

ahamiyat kasb etmoqda. Ayniqsa, yengil atletikaning qisqa masofaga yugurish turi yuqori tezkorlik, kuch, chaqqonlik va muvofiqlashtirish sifatlarini talab qiluvchi sport yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Ushbu sifatlarning samarali shakllanishi, avvalo, boshlang'ich tayyorgarlik bosqichida mashg'ulotlarni to'g'ri rejalashtirish va tashkil etishga bevosita bog'liqdir.

Boshlang'ich tayyorgarlik bosqichi sportchining keyingi sport faoliyati uchun poydevor bo'lib xizmat qiladi. Aynan shu davrda noto'g'ri yuklama taqsimoti, mashg'ulot vositalarining yosh va funksional imkoniyatlarga mos kelmasligi sportchilarning jismoniy rivojlanishiga salbiy ta'sir ko'rsatishi, jarohatlar va sportdan erta chekinish holatlariga olib kelishi mumkin. Shuning uchun qisqa masofaga yuguruvchilar mashg'ulotlarini yillik rejalashtirishning nazariy asoslarini chuqur o'rganish va amaliyotga joriy etish dolzarb masala hisoblanadi.

Shuningdek, sport maktablari va ixtisoslashtirilgan sport ta'lim muassasalarida murabbiylarning ilmiy-metodik bilimlarini takomillashtirish, mashg'ulot jarayonida yuklama hajmi va intensivligini bosqichma-bosqich oshirish, umumiy va maxsus jismoniy tayyorgarlik nisbatini to'g'ri belgilash bugungi kun talabi hisoblanadi. Shu nuqtai nazardan, mazkur mavzuning o'rganilishi qisqa masofaga yuguruvchilarni tayyorlash samaradorligini oshirishda muhim ilmiy-amaliy ahamiyatga ega.

Yengil atletika sport turlari orasida eng ommaviy va keng tarqalgan yo'nalishlardan biri bo'lib, qisqa masofaga yugurish turlari uning asosiy va tomoshabop bo'limlaridan hisoblanadi. Qisqa masofaga yugurishda yuqori sport natijalariga erishish sportchining tezkorlik qobiliyati, kuch tayyorgarligi, texnik mahorati hamda psixologik barqarorligiga bevosita bog'liqdir. Ushbu sifatlarning shakllanishi esa ko'p yillik sport tayyorgarligi jarayonida, ayniqsa, boshlang'ich tayyorgarlik bosqichida to'g'ri tashkil etilgan mashg'ulotlar orqali amalga oshiriladi.

Boshlang'ich tayyorgarlik bosqichida mashg'ulotlarning asosiy maqsadi sportchilarda harakat madaniyatini shakllantirish, umumiy jismoniy tayyorgarlikni rivojlantirish hamda qisqa masofaga yugurishga xos bo'lgan dastlabki texnik ko'nikmalarni egallashtirish iboratdir. Ushbu jarayonning samaradorligi yillik mashg'ulot rejasining ilmiy asoslanganligi, mashg'ulot davrlarining to'g'ri taqsimlanishi va yuklamalarning yosh xususiyatlariga mosligi bilan belgilanadi.

Shu sababli qisqa masofaga yuguruvchilarning boshlang'ich tayyorgarlik bosqichida mashg'ulotlarini yillik rejalashtirishning nazariy asoslarini o'rganish, mavjud ilmiy manbalarni tahlil qilish va amaliy tavsiyalar ishlab

chiqish sport tayyorgarligi tizimini takomillashtirishga xizmat qiladi. Mazkur maqolada aynan ushbu masalalar yoritilib, boshlang'ich tayyorgarlik bosqichida mashg'ulotlarni samarali tashkil etishning nazariy jihatlarini ko'rib chiqiladi.

Maqsad: Boshlang'ich tayyorgarlik bosqichida qisqa masofaga yuguruvchilar mashg'ulotlarini yillik rejalashtirishning nazariy asoslarini aniqlash va ularni samarali tashkil etishning ilmiy-metodik asoslarini ishlab chiqish.

Vazifalar:

1. Boshlang'ich tayyorgarlik bosqichidagi qisqa masofaga yuguruvchilarning jismoniy, texnika-taktika va psixologik tayyorgarlik xususiyatlarini tahlil qilish.
2. Yillik mashg'ulot jarayonini rejalashtirishning nazariy asoslari va zamonaviy metodik yondashuvlarini o'rganish va tizimlashtirish.
3. Mashg'ulotlarning intensivligi, hajmi va tuzilishini boshlang'ich tayyorgarlik bosqichi uchun optimallashtirish usullarini ishlab chiqish.
4. Boshlang'ich tayyorgarlik bosqichidagi qisqa masofaga yuguruvchilar uchun yillik rejalashtirishning samaradorligini oshirish bo'yicha tavsiyalar ishlab chiqish.

Boshlang'ich tayyorgarlik bosqichi qisqa masofaga yuguruvchilarni ko'p yillik sport tayyorgarligi tizimida muhim o'rin egallaydi. Ushbu bosqich sportchilarning jismoniy rivojlanishi, harakat malakalari va texnik asoslarini shakllantirishga qaratilgan bo'lib, keyingi ixtisoslashuv jarayonining muvaffaqiyatli kechishini ta'minlaydi. Shu sababli mashg'ulot jarayonini yillik rejalashtirishda ilmiy-nazariy yondashuvlardan foydalanish zarur hisoblanadi.

Yillik rejalashtirish jarayoni sport tayyorgarligining asosiy tamoyillariga asoslanadi. Ular orasida bosqichlilik, izchillik, yuklamaning asta-sekin oshirilishi, mashg'ulotlarning tizimlilik va individuallashtirilgan yondashuv muhim ahamiyatga ega. Boshlang'ich tayyorgarlik bosqichida qisqa masofaga yuguruvchilar uchun haddan tashqari yuqori intensivlikdagi mashqlarni qo'llash maqsadga muvofiq emas, chunki bu yosh organizmning moslashuv imkoniyatlariga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin. Shu bois yillik reja asosan umumiy jismoniy tayyorgarlikni rivojlantirishga qaratiladi.

Mashg'ulotlarning yillik tuzilmasi, odatda, tayyorgarlik, musobaqa va o'tish davrlariga bo'linadi. Boshlang'ich tayyorgarlik bosqichida tayyorgarlik davri asosiy o'rinni egallaydi va umumiy jismoniy tayyorgarlik mashqlariga katta e'tibor qaratiladi. Bu davrda tezkorlik, kuch, chidamlilik va chaqqonlik kabi jismoniy sifatlarni rivojlantiruvchi mashqlar keng qo'llaniladi. Shuningdek, harakat apparatini mustahkamlash va jarohatlarning oldini olish maqsadida

umumrivojlantiruvchi mashqlar mashg'ulotlarning muhim tarkibiy qismi hisoblanadi.

Maxsus jismoniy tayyorgarlik elementlari boshlang'ich bosqichda cheklangan hajmda qo'llaniladi. Qisqa masofaga yugurishga xos bo'lgan start texnikasi, yugurish qadamlari va tezlanish mashqlari sportchilarning yosh va tayyorgarlik darajasiga mos ravishda, soddalashtirilgan shaklda o'rgatiladi. Texnik mashqlarni bajarishda to'g'ri harakat stereotiplarini shakllantirishga alohida e'tibor qaratiladi, chunki noto'g'ri o'zlashtirilgan texnika keyingi bosqichlarda sport natijalarining o'sishini cheklab qo'yishi mumkin.

Yillik rejalashtirishda mashg'ulot yuklamalarining hajmi va intensivligi muvozanatda bo'lishi lozim. Boshlang'ich tayyorgarlik bosqichida yuklamalar hajmi nisbatan katta, intensivligi esa past yoki o'rtacha darajada bo'lishi tavsiya etiladi. Bu sportchilarning organizmini mashg'ulot jarayoniga moslashtirish va jismoniy tayyorgarlikning mustahkam poydevorini yaratishga xizmat qiladi. Yuklamaning bosqichma-bosqich oshirilishi sportchilarning moslashuv imkoniyatlarini kengaytiradi va mashg'ulot samaradorligini ta'minlaydi.

Shuningdek, yillik rejalashtirish jarayonida mashg'ulotlar haftalik va oylik mikrotsikllar asosida tashkil etiladi. Mikrotsikllar davomida yuklama va dam olishning to'g'ri nisbatini saqlash sportchilarning ish qobiliyatini oshirish va ortiqcha charchashning oldini olish imkonini beradi. Mashg'ulotlardan keyingi tiklanish jarayonlari, jumladan, faol dam olish, cho'zilish mashqlari va o'yin elementlaridan foydalanish boshlang'ich tayyorgarlik bosqichida muhim ahamiyatga ega.

Boshlang'ich tayyorgarlik bosqichida mashg'ulot jarayonini rejalashtirishda psixologik omillar ham e'tibordan chetda qolmasligi lozim. Mashg'ulotlarning qiziqarli va rang-barang bo'lishi sportchilarda sportga bo'lgan motivatsiyani oshiradi. O'yin uslubidagi mashqlar, estafetalar va musobaqa elementlarining cheklangan darajada qo'llanilishi yosh sportchilarning mashg'ulotlarga bo'lgan qiziqishini saqlab qolishga xizmat qiladi.

Xulosa qilib aytganda, qisqa masofaga yuguruvchilarning boshlang'ich tayyorgarlik bosqichida mashg'ulotlarini yillik rejalashtirish ilmiy asoslangan, tizimli va maqsadga yo'naltirilgan bo'lishi zarur. Yillik rejaning to'g'ri tuzilishi sportchilarning jismoniy va texnik tayyorgarligini samarali rivojlantirishga, sog'lig'ini mustahkamlashga hamda kelajakda yuqori sport natijalariga erishish uchun mustahkam zamin yaratishga imkon beradi.

Boshlang'ich tayyorgarlik bosqichida qisqa masofaga yuguruvchilar mashg'ulotlarining yillik rejasi

№	Davrlar	Oylar	Asosiy vazifalar	Mashg'ulot mazmuni	Yuklama xususiyati
1	Tayyorgarlik davri	Sentabr, Dekabr	Umumiy jismoniy tayyorgarlikni rivojlantirish	Umumrivojlantiruvchi mashqlar, yugurish mashqlari, sakrashlar, o'yinlar	Hajmi katta, intensivligi past
2	Tayyorgarlik davri	Yanvar, Mart	Jismoniy sifatlarini takomillashtirish, texnika asoslari	Tezkorlik mashqlari, yugurish texnikasi, startga kirish	Hajmi o'rtacha, intensivligi o'rtacha
3	Musobaqa davri	Aprel, May	O'rganilgan ko'nikmalarni mustahkamlash	Qisqa masofaga yugurish, estafetalar, nazorat yugurishlari	Hajmi kamayadi, intensivligi oshadi
4	O'tish davri	Iyun, Iyul	Tiklanish va sog'lomlashtirish	Harakatli o'yinlar, yengil yugurish, cho'zilish mashqlari	Hajmi kichik, intensivligi past
5	Faol dam olish	Avgust	Keyingi yilga tayyorgarlik	Erkin harakatlar, sport o'yinlari	Yuklama minimal

Jadvalda boshlang'ich tayyorgarlik bosqichida qisqa masofaga yuguruvchilarning mashg'ulot jarayonini yillik rejalashtirish tizimi aks ettirilgan. Yillik reja sport tayyorgarligining asosiy davrlari — tayyorgarlik, musobaqa va o'tish davrlariga bo'lingan bo'lib, har bir davrda bajariladigan mashg'ulotlarning maqsadi, mazmuni va yuklama xususiyatlari aniq belgilangan.

Tayyorgarlik davri yilning asosiy qismini egallaydi va sentabr oyidan mart oyigacha davom etadi. Ushbu davrning dastlabki bosqichida (sentabr–dekabr) asosiy e'tibor sportchilarning umumiy jismoniy tayyorgarligini rivojlantirishga qaratiladi. Mashg'ulotlarda umumrivojlantiruvchi mashqlar, yengil yugurishlar, sakrash mashqlari hamda harakatli o'yinlar keng qo'llaniladi. Bu davrda yuklamaning hajmi nisbatan katta bo'lib, intensivligi past darajada saqlanadi, bu esa yosh sportchilarning organizmini mashg'ulot jarayoniga moslashtirishga xizmat qiladi.

Tayyorgarlik davrining ikkinchi bosqichida (yanvar–mart) sportchilarning jismoniy sifatlarini yanada takomillashtirish hamda qisqa masofaga yugurish texnikasining dastlabki elementlarini o'rgatish asosiy vazifa hisoblanadi. Mashg'ulot jarayoniga tezkorlik mashqlari, start texnikasiga kirish, yugurish

qadamlarini shakllantirishga qaratilgan mashqlar kiritiladi. Ushbu bosqichda yuklama hajmi oʻrtacha darajada boʻlib, intensivlik asta-sekin oshiriladi.

Musobaqa davri aprel–may oylarini qamrab oladi. Bu davrda mashgʻulotlarning asosiy maqsadi avval oʻzlashtirilgan jismoniy va texnik tayyorgarlik elementlarini mustahkamlash hamda ularni musobaqa sharoitida qoʻllashdan iborat. Mashgʻulotlarda qisqa masofaga yugurish, estafeta yugurishlari va nazorat mashqlari oʻtkaziladi. Yuklama hajmi kamaytirilib, intensivlik nisbatan yuqori darajada olib boriladi, bu sportchilarning musobaqaga tayyorlik darajasini oshirishga yordam beradi.

Oʻtish davri iyun–iyul oylariga toʻgʻri kelib, bu davr sportchilarning jismoniy va psixologik tiklanishini taʼminlashga qaratilgan. Mashgʻulotlar yengil yugurishlar, choʻzilish mashqlari va harakatli oʻyinlar shaklida tashkil etiladi. Ushbu davrda yuklama hajmi va intensivligi minimal darajada boʻlib, sportchilarning sogʻligʻini mustahkamlashga xizmat qiladi.

Avgust oyida faol dam olish davri rejalashtirilgan boʻlib, bu bosqich keyingi yillik tayyorgarlikka tayyorgarlik vazifasini bajaradi. Sportchilar erkin harakatlar, sport oʻyinlari orqali jismoniy faollikni saqlab turadilar, ammo rejalashtirilgan mashgʻulot yuklamalari qoʻllanilmaydi.

Shuningdek, jadvaldama mashgʻulot yoʻnalishlarining nisbatlari ham koʻrsatilgan. Boshlangʻich tayyorgarlik bosqichida umumiy jismoniy tayyorgarlik 60–70 foizni tashkil etishi tavsiya etiladi. Maxsus jismoniy tayyorgarlik 20–25 foiz, texnik tayyorgarlik esa 10–15 foiz miqdorida rejalashtiriladi. Ushbu nisbat sportchilarda jismoniy rivojlanishning muvozanatli kechishini taʼminlaydi.

Umuman olganda, jadvalda keltirilgan yillik rejalashtirish tizimi boshlangʻich tayyorgarlik bosqichida qisqa masofaga yuguruvchilarni tayyorlashning ilmiy asoslangan va amaliy jihatdan samarali modelini aks ettiradi. Jadval mashgʻulot jarayonini tizimli tashkil etish, yuklamalarni toʻgʻri taqsimlash va sportchilarning sogʻligʻini saqlagan holda sport natijalarini bosqichma-bosqich oshirish imkonini beradi.

Xulosa. Qisqa masofaga yuguruvchilarni boshlangʻich tayyorgarlik bosqichida tayyorlash jarayonida mashgʻulotlarni yillik rejalashtirish muhim ilmiy-amaliy ahamiyatga ega ekanligi tadqiqot davomida aniqlandi. Ushbu bosqich sportchilarning jismoniy, texnik va psixologik tayyorgarligi uchun mustahkam poydevor yaratib, keyingi ixtisoslashgan tayyorgarlik bosqichlarida yuqori sport natijalariga erishish imkonini beradi.

Tahlillar shuni koʻrsatdiki, yillik mashgʻulot rejasini tayyorlashda sport tayyorgarligining asosiy tamoyillariga, xususan, bosqichlilik, tizimlilik, yuklamaning asta-sekin oshirilishi va yosh xususiyatlarini hisobga olishga

alohida e'tibor qaratish zarur. Jadvalda ko'rsatilganidek, tayyorgarlik davrida umumiy jismoniy tayyorgarlik mashqlarining ustunligi sportchilarning organizmini mashg'ulot yuklamalariga moslashtirish hamda harakat apparatini mustahkamlashga xizmat qiladi.

Musobaqa davrida mashg'ulot yuklamalarining hajmini kamaytirib, intensivligini oshirish sportchilarning o'zlashtirilgan jismoniy va texnik tayyorgarlik darajasini musobaqa sharoitida namoyon etishiga imkon yaratadi. O'tish va faol dam olish davrlarining yillik rejada o'rin olishi esa sportchilarning jismoniy va psixologik tiklanishini ta'minlab, ortiqcha charchash va jarohatlarning oldini olishga yordam beradi.

Shuningdek, mashg'ulot yo'nalishlarining to'g'ri nisbatda taqsimlanishi, ya'ni umumiy jismoniy tayyorgarlikning 60–70 foiz, maxsus jismoniy tayyorgarlikning 20–25 foiz va texnik tayyorgarlikning 10–15 foizni tashkil etishi boshlang'ich tayyorgarlik bosqichi uchun eng maqbul variant ekanligi asoslandi. Bu nisbat sportchilarda jismoniy sifatlarning uyg'un rivojlanishini ta'minlaydi.

Umuman olganda, qisqa masofaga yuguruvchilarning boshlang'ich tayyorgarlik bosqichida mashg'ulotlarini yillik rejalashtirishning ilmiy asoslangan modeli murabbiylar faoliyatida samarali qo'llanishi mumkin. Mazkur yondashuv sportchilarning sog'lig'ini saqlash, mashg'ulot jarayonining samaradorligini oshirish hamda kelajakda yuqori sport natijalariga erishish uchun zarur shart-sharoitlarni yaratadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Ziyayev F. C. et al. Yengil atletika sport turini rivojlantirishda umumiy o'rta t'alim maktablarining jismoniy tarbiya darslarida yengil atletika turlarini o'rgatish metodikasini takomillashtirish samaradorligi // Central Asian Research Journal for Interdisciplinary Studies (CARJIS). – 2021. – T. 1. – №. 3. – C. 348-355.
2. Ziyayev F. C. et al. O'rta masofaga yuguruvchi yengil atletikachilarni musobaqa oldi tayyorgarligi samaradorligini oshirish // Central Asian Research Journal for Interdisciplinary Studies (CARJIS). – 2021. – T. 1. – №. 4. – C. 78-90.
3. Ch Z. F. Yengil atletikachilarni uzunlikka sakrovchanligini maxsus mashqlar yordamida rivojlantirish // PEDAGOGS jurnali. – 2022. – T. 18. – №. 1. – C. 183-185.
4. Ziyayev F. C. et al. Bosqon ulotiruvchi sportchilarni tayyorlashda modellashtirish orqali samaradorligini aniqlash // Central Asian Research Journal for Interdisciplinary Studies (CARJIS). – 2022. – T. 2. – №. 10. – C. 280-285.
5. Ғанибоев И. Д. и др. Мактабгача таълим муассасаларида енгил атлетика машқларини ўзида мужассамлаштирган ҳаракатли ўйинлардан фойдаланиш орқали болаларни жисмоний сифатларни тарбиялаш // Central Asian Research Journal for Interdisciplinary Studies (CARJIS). – 2022. – T. 2. – №. 10. – C. 286-293.
6. Xo'jamkeldiyev G. S. et al. Aholi o'rtasida ommaviy yugurishning ahamiyati // Central Asian Research Journal for Interdisciplinary Studies (CARJIS). – 2022. – T. 2. – №. 10. – C. 120-125.
7. G'aniboyev I. D. et al. Uzunlikka sakrovchilarni tayyorlash samaradorligini oshirish // Educational Research in Universal Sciences. – 2023. – T. 2. – №. 14. – C. 725-729.

8. G‘aniboyev I. D. et al. Yosh yengil atletikachi sportchilarni uzunlikka sakrash turiga saralashda jismoniy sifatlarini rivojlantirish //Educational Research in Universal Sciences. – 2023. – T. 2. – №. 14. – C. 736-741.
9. G‘aniboyev I. D. et al. Qisqa masofaga yugurish texnikasini boshlang ‘ich tayyorgarlik bosqichi sportchilariga o‘rgatish samaradorligi //Educational Research in Universal Sciences. – 2023. – T. 2. – №. 14. – C. 730-735.
10. G‘aniboyev I. D. et al. G‘ovlar osha yuguruvchilarni musoboqalarga tayyorlash tizimini takomillashtirish //Educational Research in Universal Sciences. – 2023. – T. 2. – №. 14. – C. 718-724.
11. KARIMOV F. Boshlang‘ich tayyorlov bosqichidagi uzunlikka sakrovchilarni yillik mashg‘ulotlarini rejalashtirishdagi muammolar //News of the NUUz. – 2024. – T. 1. – №. 1.10. – C. 88-91.
12. Alisherovich T. F. Pre-competition psychological preparation system for short-distance track and field athletes //Ethiopian International Journal of Multidisciplinary Research. – 2024. – T. 11. – №. 11. – C. 80-83.
13. <https://proximusjournal.com/index.php/PJSSPE/article/view/84>
14. Tashpulatov F. A. Development of sports activity in students, taking into account their individuality //international scientific journal: learning and teaching. – 2024. – T. 1. – №. 1. – C. 7-10.
15. Khamraeva, Z. B., Tashpulatov, F. A., Carmen, P., & Setiawan, E. (2024). Elements of dynamics in gymnastic exercisess. Revista iberoamericana de psicología del ejercicio y el deporte, 19(1), 54-59.
16. Alisherovich T. F. Hygienic basics of physical exercise //World scientific research journal. – 2024. – T. 23. – №. 2. – C. 67-74.
17. Alisherovich T. F. Особенности морфофункционального состояния и физической подготовленности студентов специальной медицинской группы //ISSN 2181-3523 VOLUME 2, ISSUE 23 DECEMBER 2023. – 2023. – C. 432.
18. Toshmatov I., “Sportchilarni tayyorlash nazariyasi”, Toshkent, 2021.
19. IAAF Coaching Manual, World Athletics, 2020.
20. Platonov V.N., “Sistema podgotovki sportsmenov”, Moskva, 2015.
21. O‘zbekiston Respublikasi Sport vazirligining metodik qo‘llanmalari.

KURASHCHILARDA JISMONIY SIFATLARNI TAKOMILLASHTIRISH METODIKASI

Yusupov E.T.

Qarshi davlat texnika universiteti dotsent

Tayanch soʻzlar: kurash, mashgʻulot, sport, shakl, mahorat, texnik, taktik, natija.

Ключевые слова: борьба, тренировка, спорт, форма, мастерство, техника, тактика, результат.

Keywords: wrestling, training, sport, form, skill, technique, tactics, result.

РЕЗЮМЕ:

Ushbu maqolada kurashchilarda jismoniy sifatlarni takomillashtirish metodikasi haqida qisqacha ma'lumot bayon etilgan.

РЕЗЮМЕ:

В статье даны краткие сведения об общей и специальной спортивной подготовке борцов.

SUMMARY:

This article provides a brief overview of the general and special sports training of wrestlers.

Kurashchilarda jismoniy sifatlarni takomillashtirish metodikasi va tizmini shakllantirish orqali kurashchilarda motivatsiya kushayib boradi. Kurash mashgʻuloti sport faoliyatining bir shakli hisoblanadi. Sport quyidagi tushunchalarni oʻz ichiga oladi. Sport – jismoniy madaniyatning asosiy qismi boʻlib shugʻullanuvchining sport mahoratini ortirish, sport turlarida yuksak natijalarga erishish jarayoni. Sport mashgʻulotlari va musobaqalari sportchilarni texnik va taktik hamda jismoniy tayyorgarliklarini amalga oshirib ularning sport mahoratlarini bellashuvlar jarayonlarida namoyon qilishga imkoniyatlar yaratadi. Sport – insonni musobaqalashish jarayoniga jismonan tayyorlashning uslub va vositalaridan tashkil topadi. Musobaqalashish jarayonida insonni jismonan, ruhan barkamolligi namoyon etiladi, erishilgan natijalari bilan baholanadi.

Sportning jismoniy tarbiyadan farqi unda bellashish maqsad qilib belgilanadi. Jismoniy tarbiya va sport mashgʻulotlarida deyarli bir hil mashqlar va harakatlar bilan shugʻullanish mumkin, lekin sportchi oʻz oldiga qoʻygan vazifa sport musobaqalarga tayyorgarlik koʻrish hamda musobaqalarda sportchilar bilan oʻzining jismoniy, texnik va taktik tayyorgarliklarini namoyon qilish boʻyicha

bellashish bo'ladi. Jismoniy tarbiya bilan shug'ullanishda esa organizmni sog'ligini mustahkamlash va jismoniy fazilatlarini etarli darajada rivojlantirish maqsad qilib belgilanadi.

Sport sog'likni mustahkamlash, jismonan va ruhan barkamol qilib tarbiyalash bilan birga, maroqli hordiq chiqarish va sport bilan kasb sifatida shug'ullanishni vazifalarini amalga oshiradi.

Sport – musobaqalashish jarayoni va unga tayyorgarlik shakllarini o'z ichiga oladi. Unig o'ziga xos qonuniyatlari va talablari mavjud. Sport g'alabaga intilish, sportda yuksak natijalarga erishish, jismoniy, ruhiy va ma'naviy sifatlarni yuqori darajada takomillashtirishni talab etadi. Zamonaviy sport ommaviy va yuqori natijalar sportiga bo'linadi. Sportning bu shakllari uning ko'p qirraligi, bir biridan keskin farq qilishini ko'rsatadi.

Ommaviy sport tadbirlari – sog'likni mustahkamlash, jismoniy rivojlanish, jismoniy tayyorgarlikni rivojlantirish, maroqli xordiq chiqarishni maqsad qilib belgilaydi. Tadbirlar vazifalari organizm a'zolari faoliyatini takomillashtirish, tana tuzilishi ko'rkamligini ta'minlash, jismoniy rivojlanishni muvofiqlashtirish, umumiy va kasbiy ishchanlikni ortirish, hayotiy zarur harakat malaka va ko'nikmalarni shakllantirish, maroqli dam olish, jismonan barkamollikka erishishdan iborat bo'ladi.

Ta'lim tizimida jismoniy tarbiyaning maqsadi yoshlarni sport turlari bilan ommaviy shug'ullanishlarini tashkil etishdir. Kurash turlari bilan o'quv mashg'ulotlari jarayonida shu bilan birga bo'sh vaqtlarda ham shug'ullanish mumkin. Kurash turlariga yoshlarni qiziqishlari va jismoniy qobiliyatlariga muvofiq tanlash kerak.

Kurash mashg'ulotlari asosan ommaviy sport tadbirlari shaklida bo'ladi. SHu bilan birga ommaviy sport bilan bir qatorda yuqori natijalar sporti yoki katta sport degan tushuncha ham shakllangan. Katta sportning maqsadi ommaviy sportdan keskin farq qiladi. Katta sport sport turlarida yuksak natijalarga erishish, xalqaro musobaqalarda g'alabalarga erishish bilan belgilanadi.

Kurash sportida yuksak natijalarga erishish uchun kurashchilar tayyorlashning bir necha bosqichdan iborat rejalari ishlab chiqiladi. Bu bosqichlarning vazifalari kurashchilar jismonan barkamolligini tashkil etish, kurash turlarida texnik va taktik mahoratlarini takomillashtirishdan hamda ma'naviy ruhiy axloqiy sifatlarini rivojlantirishdan iborat bo'ladi.

Sog'lomlashtiruvchi jismoniy tarbiya va sport mashg'ulotlarining inson organizmiga sog'lomlashtiruvchi, jismonan rivojlantiruvchi ta'siri beqiyos ekanligi ko'plab ta'kidlangan. Yoshlarning sog'ligini ta'minlash, jismoniy barkamol qilib tarbiyalash mamlakatimizning nufuzli vazifalaridan biri hisoblanadi. Har bir ta'lim muassasi yoshlarga bilim berish bilan birga ularni

jismoniy tarbiyalash, sogʻligini muxofaza qilish muammolarini ham hal etishi kerak. Sport organizmni chiniqtirish bilan birga inson xarakterlarini ham tarbiyalaydi, aqlan teran fikrlashga oʻrgatadi. Sport yordamida insonlar jismonan barkamol boʻlib, hayotiy muammolarga moslashuvchan hamda chidamli boʻlib shakllanadilar. Sport mashgʻulotlari, musobaqalarida gʻalabalarga erishib yoki sevimli jamoangizni gʻalabasidan gʻururlanib kayfiyatingiz koʻtariladi.

Jadallik bilan rivojlanib borayotgan asrimizda texnologiyalarning ommalashib borishi jismoniy mexnatga boʻlgan talabni keskin kamaytirib bormoqda. Natijada hozirgi davrda insonlar dangasa, loqayd bu bilan kasalvand boʻlib bormoqdalar. Tamaki maxsulotlari chekish, alkogolʻ, narkotik moddalar isteʼmol qilish kabi zararli illatlarga ruju qoʻymoqdalar. Sport esa bu illatlar dushmani va daʼvosidir. Koʻrinib turibdiki hayotda omadli inson boʻlishning vositalaridan biri sport mashgʻulotlaridir.

Taʼlim tizimida sport tadbirlarini tashkil etish, yoshlarni ommaviy sport bilan shugʻullanishga jalb etish, iqtidorli sportchi oʻquvchi talabalarni qoʻllab quvvatlashda yoshlar sporti keng faoliyat olib boradi. Yoshlar sportini tashkil etishning oʻziga xos xususiyatlari oʻquvchi talabalarni sport mashgʻulotlariga ommaviy jalb etishda namoyon boʻladi. Sport mashgʻulotlari jismoniy tarbiya oʻquv mashgʻulotlari jarayonlarida shuningdek darsdan boʻsh vaqtlarida tashkil etilishi mumkin. Yoshlar sportining imkoniyatlari yana shundaki, bunday mashgʻulotlar va musobaqalarda barcha oʻquvchi talaba ishtirok etish xuquqiga ega.

YOshlar kurash mashgʻulotlari jarayonlarida oʻzlarini kurash mahoratlarini oʻrtirish, jismoniy fazilatlarini takomillashtirish bilan birga, kurash musobaqalarga, Universiadalarga tayyorgarlik koʻradilar. SHuni taʼkidlash kerakki kurash mashgʻulotlari ixtiyoriy boʻlib, ular oʻquvchi talabalar oʻquv mashgʻulotlari roʻyxatiga kiritilmaydi.

Kurash harakatlari texnika va taktikasi

Yuqorida taʼkidlanganidek kurash harakatlari kurashchining turish holatlari, gilam boʻylab siljish harakatlari, qoʻl va oyoq hamda gavda bilan harakatlar va uloqtirish harakatlari texnikasidan iborat boʻlsa, bellashuv jarayonlarida kurash harakatlarini va uloqtirishlarni samarali bajara olish qobiliyati hujum va himoya taktikalari deb tushuniladi.

Kurashchilarning turish shakllari: yaqin masofada turishlar, bunda kurashchilar bir biriga tegib turadilar. Oʻrta masofada turishlar bunda kurashchilar uzatilgan qoʻl masofasida turadilar. Uzoq masofada turishlar kurashchilar 1 – 2 metrli masofa oraligʻida turadilar. Kurashchilarning turish shakllari baland, oʻrta va past turish shakllarida boʻladi. SHuningdek kurashchilar oʻng va chap yon tamonlama turish hamda toʻgʻri turish holatlarida turadilar.

Kurashchilar bir biriga yaqinlashish va belbog'idan, qo'l va yaktagidan ushlash uchun gilam bo'ylab siljish harakatlarini bajaradilar. Kurashchining siljish harakatlari yurib, yugurib, qadamlab, juft qadam tashlab, bir oyoqni oldiga tashlab, yon tomonlarga harakatlanib bajariladi. Kurashchilarning siljish, usul qo'llash va bir birini ushlashga bo'lgan harakatlar jumlasini tayyorlov harakatlarga, asosiy harakatlarga va usullarga bo'linadi.

Kurashchilarning bir birlarini ushlash shakllari: belbog'idan va qo'lidan ushlash, belbog'idan va yaktagidan ushlash, belbog'idan va bo'ynidan ushlash, belbog'idan va gavda qismlaridan ushlash shakllarida bo'ladi. SHu bilan birga ushlash shakllarida belbog'idan ushlash va oyog'idan ilish, yaktagidan ushlash va oyog'idan ilish harakatlari ham bajariladi. YAKtakdan ushlashda yaktak elkasidan, yaktak etagidan, yaktak yoqasidan ushlash shakllari uchraydi.

Kurashchilar dastlabki sport tayyorgarlik guruhida uloqtirish mashqlari oddiydan murakkabga qarab o'rgatib boriladi. Kurash malakasi va maxorati ortib borishi bilan kurash usullarini xususiy lashtirib borish imkoniyatiga erishishi mumkin. Kurashda asosan uloqtirish harakatlari: elkadan oshirib uloqtirish, orqadan oshirib uloqtirish, biron bir oyog'i bilan raqibini ham xuddi shunday oyog'ini tashqi tomondan ilib uloqtirish, elkadan ilib uloqtirish turlariga bo'linadi. Uloqtirishning o'tirib va egilib elkasidan oshirib uloqtirish: sonidan oshirib uloqtirish: ichki tomondan ilish, chap oyoq bilan raqibning chap oyog'ini yoki o'ng oyog'ini ilish: ichki tomondan ilish, ichki tomondan qoqib yiqitish shakllari ko'p qo'llaniladi.

Uloqtirish va yiqitish usullarini bellashuv jarayonlarida samarali qo'llashda taktik harakatlardan keng foydalaniladi. Taktik harakatlarga tezkor va qat'iy hujum, qarshi hujum, sekin rejali bosim o'tkazish, aldash va soxta harakatlar, manevr va razvedka hamda fint ishlatishlarni kiritish mumkin. Hujum harakatlarida raqibning nozik joylarini aniqlash, uning harakatlanish tezligi va kuchidan hamda inertsiasida foydalanish yuksak sport mahorati talab etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Achilov T.S. Kurash turlari va uni o'qitish metodikasi (Milliy kurash). Darslik. Toshkent. 2020.
2. Achilov T.S, Xudoyberganov J.S Kurash turlari va uni o'qitish metodikasi. O'quv qo'llanma. Toshkent 2023
3. Achilov T.S, Nazarov A.I, Toshpulatov S.K Kurash turlari va uni o'qitish metodikasi (Milliy kurash). Darslik. Toshkent. 2023.
4. Xudoyberganov J.S Kurash turlari va uni o'qitish metodikasi. Darslik. Toshkent. 2024.
5. Xudoyberganov J.S Kurashchilarda jismoniy sifatlarini rivojlantirishning pedagogik asoslari. Monografiya. Toshkent. 2024
6. Kurash sport pedagogik mahoratni oshirish. A.Taymurodov, S.Atajanov. Toshkent, 2018

BADMINTONCHILARGA TEXNIK ELEMENTLARINI O'RGATISH METODIKASINI QO'LLASH SAMARADORLIGI

Mahmaraimov J.J.

*O'zbekiston davlat jismoniy tarbiya va
sport universiteti, Tyennis badminton,
stol tennisi nazariyasi va uslubiati
kafedrası katta o'qituvchisi*

Tayanch so'zlar: badminton; yosh sportchilar; texnik-taktik tayyorgarlik; stansiyali mashqlar; zarba texnikasi; jismoniy tayyorgarlik; smesh; funksional rivojlanish.

Ключевые слова: бадминтон; молодые спортсмены; технико-тактическая подготовка; станционные упражнения; техника ударов; физическая подготовка; смеш; функциональное развитие.

Key words: badminton; young athletes; technical-tactical training; station-based exercises; stroke technique; physical fitness; smash; functional development.

РЕЗЮМЕ:

Ushbu tadqiqotda yosh badmintonchilarda texnik-taktik tayyorgarlikni rivojlantirishga qaratilgan stansiyali mashg'ulotlarning samaradorligi o'rganildi. Har bir stansiyada bajariladigan mashqlar va ish-dam olish nisbati sportchilarning texnik zarbalarni aniq bajarish qobiliyatini oshirishga xizmat qiladi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, "smesh", "Clear", "Drop shot", "Backhand", "Drive/Flick" kabi zarbalarni izchil va ketma-ket mashq qilish ularning texnik-taktik ko'nikmalarini sezilarli darajada rivojlantiradi. Stansiyali mashg'ulotlar yosh badmintonchilarda jismoniy ish qobiliyati, mushak tizimi va kardiorespirator moslashuvchanlikni oshirish bilan birga, hujum va himoya elementlarini samarali bajarishga imkon yaratadi.

РЕЗЮМЕ:

В данном исследовании изучалась эффективность станционной тренировки для развития технико-тактических навыков молодых бадминтонистов. Упражнения и соотношение работы и отдыха на каждой станции способствуют повышению точности выполнения различных ударов. Результаты показывают, что последовательная и систематическая практика ударов, таких как «смеш», «клеар», «дроп-шот», «бэкхенд» и «драйв/флик», значительно улучшает технико-тактические навыки спортсменов. Станционная тренировка также способствует улучшению физической подготовленности, силы мышц и кардиореспираторной адаптации, что позволяет молодым спортсменам эффективно выполнять элементы нападения и защиты.

SUMMARY:

This study investigates the effectiveness of station-based training in developing the technical and tactical skills of young badminton players. The exercises and work-rest ratio at each station contribute to improving the accuracy of various strokes. The results indicate that consistent and sequential practice of strokes such as "smash," "clear," "drop shot," "backhand," and "drive/flick" significantly enhances players' technical-tactical abilities. Station-based training also improves

physical performance, muscular strength, and cardiorespiratory adaptability, enabling young athletes to perform offensive and defensive elements effectively.

Kirish. Mavzuning dolzarbligi. Hozirgi kunda badminton sport turi jadal rivojlanib borayotgan, yuqori texnik-taktik mahoratni talab etuvchi sport turlaridan biri hisoblanadi. Musobaqa faoliyatida yuqori natijalarga erishish sportchilarning nafaqat jismoniy tayyorgarligi, balki texnik harakatlar va zarbalarni bajarish usullarini mukammal o'zlashtirganlik darajasi bilan chambarchas bog'liqdir. Shu sababli badmintonda qo'llaniladigan harakat usullari va zarbalar texnikasini ilmiy asosda o'rgatmasdan turib, ushbu yo'nalishda samarali pedagogik va ilmiy tadqiqotlar olib borish imkoniyati cheklanadi. Amaliyot shuni ko'rsatadiki, boshlang'ich tayyorgarlik bosqichida texnik elementlarni tizimsiz va ketma-ketlikka rioya qilmasdan o'rgatish yosh badmintonchilarda noto'g'ri harakat stereotiplarining shakllanishiga olib keladi. Bu esa keyingi bosqichlarda texnikani takomillashtirishni qiyinlashtirib, sport natijalarining barqaror o'sishiga to'sqinlik qiladi. Shuning uchun badminton texnikasini barcha yosh toifalariga mos, ilmiy asoslangan va individual yondoshuvni ta'minlovchi metodikalar asosida o'rgatish dolzarb ilmiy-amaliy muammo hisoblanadi.

Ishning maqsadi: Yosh badmintonchilarda asosiy texnik zarbalarni bajarish aniqligi hamda texnik-taktik ko'nikmalarni rivojlantirishga yo'naltirilgan stansiyalar asosidagi mashg'ulot dasturining samaradorligini aniqlash.

Tadqiqotning vazifalari

-Asosiy texnik zarbalarni (yassi, clear, smesh, drop shot, backhand, drive/flick, o'yinga kiritish) bajarish aniqligini baholash.

- 1-8 stansiyali mashg'ulot dasturining texnik-taktik tayyorgarlikka ta'sirini tahlil qilish.

-Mashg'ulotlarning yosh badmintonchilarning jismoniy va funksional tayyorgarligiga ta'sirini aniqlash.

Tadqiqot uslublari va materiallari. Badmintonda qo'llaniladigan harakat usullari va zarbalarni berish texnikalarini o'rgatmasdan turib ular bilan ilmiy tadqiqotlarni o'tkazib bo'lmaydi. Biz badmintonda eng ko'p uchraydigan texnik harakatlarning nomlari hamda zarba turlarini ishlab chiqilgan metodikalar asosida o'rganib bordik. Bu nafaqat hamma yosh toifalari bo'yicha qo'llaniladigan texnik harakatlar jamg'armasini o'rganishga, balki xar qanday badmintonchini individual tarzda hammaga xos bo'lgan qoidalar asosida badmintonchini o'rganishga imkon berdi. Mashqlarni tanlashda, biz shunday mashqlarni tanlashimiz kerakki ular kelajakda badminton texnikasini mukammal o'zlashtirishimizga yordam berishi lozim. Biz shundagina

badmintonchilarni chaqqonlik, kuch va chidamlilik sifatlarini rivojlantirishga erishish imkoniyatiga ega bo‘lamiz. Qolaversa, bu mashqlar ularni kelajakda xar tomonlama tayyorgarlik komponentlarini ta‘minlovchi mexanizmlariga ta‘sir ko‘rsatish imkonini bersin. Shuning uchun badmintonda muhim ahamiyatga ega bo‘lgan mashqlar tanlab olindi. Biz tomonimizdan badmintonchilarni tayyorlash jarayonlarini o‘rganib, boshlang‘ich tayyorgarlikda vazifalar ketma ketligida o‘rgatish uslubi asosida mashg‘ulotlarni tashkil qilishga etibor qaratdik, yaniy bunda texnikani o‘rgatish uslubi atida 1-2-3-4-5-6-7-8 stansiyalar asosida texnika elementlarini o‘zlashtirishga o‘rgatish uslubi atini ishlab chiqdik. Ishlab chiqilgan tayyorgarlik dasturi bo‘yicha biz xar bir mashqda 30 ta volanga zarba berishni 100 % deb belgilab oldik, tadqiqot boshida va oxirisida 30 volanndan nechtasini belgilangan joyga tushirishi orqali % ko‘rsatkichlarini qayt etib bordik, quydagicha mashqlar jammlanmasini ishlab chiqdik.

- 1) Yon tomondan 30 ta volanga “yassi” zarba berish aniqligi (%)
- 2) 30 ta volanga baland-olis himoyaviy “Clear” zarbasini bajarish aniqligi (%)
- 3) 30 ta volanga “Smesh” zarba bajarish aniqligi (%)
- 4) 30 ta volanga maydon ortidan to‘r oldiga volan tashlash - “Drop shot” bajarish aniqligi (%)
- 5) 30 ta volanga “Backhand” (chap tomondan raketkaning yopiq tomoni bilan) zarba berish aniqligi (%)
- 6) 30 ta volanga “Drive/Flick” hujumkor zarbani bajarish aniqligi (%)
- 7) 30 ta volanga raketkaning ochiq tomoni bilan volanni o‘yinga kiritish aniqligi (%)
- 8) 30 ta volanga raketkaning yopiq tomoni bilan volanni o‘yinga kiritish aniqligi (%)

Ushbu ishlab chiqilgan tayyorgarlik dasturi asosida mashg‘ulot haftasiga uch marta va har doim badan qizdirish mashqlaridan keyin bajarildi. Mashg‘ulot jarayoni kunduzgi mashg‘ulotda tashkil qilindi. Mashg‘ulot jarayonida texnik-taktik xarakat ko‘nikmalarini rivojlantirish nazarda tutildi. Demak kunning birinchi yarmida ushbu stansiyalarda bajariladigan mashg‘ulotni qo‘llash badmintonchilarning jismoniy sifatlarini ham rivojlantirishga yordam berdi. Yosh badmintonchilarga texnik xarakat elementlarini o‘rgatish barobarida ularni funksional tayyorgarligini ham rivojlantirishni ta‘minlash lozim, shundan so‘ng zaxira imkoniyatlarini kengaytiradi.

Tajribada qatnashayotgan badmintonchilar uchun texnik tayyorgarligining oldindan ishlab chiqilgan dasturi umumiy ko‘rinishda amaliy tavsiyalarda

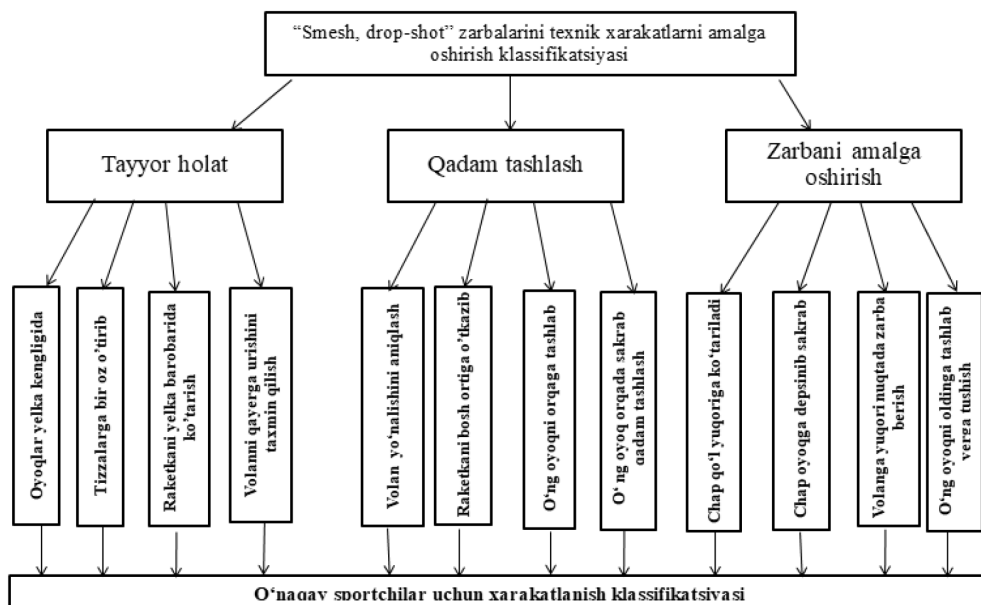

keltiriladi. U mashg'ulot usuliyatining asosiy yo'nalishlarini aks ettiradi va zarur parametrlarni o'z ichiga oladi. Mazkur parametrlarning bajarilishi badmintonchilarning jismoniy tayyorgarligini yanada yuqori darajasini ta'minlaydi.

Biz tomonimizdan o'tkazilgan tajribada shu narsa isbotlandi-ki, badmintonda o'rganilayotgan zarbani uzoq vaqt takrorlash nisbatan sekinlashtirilgan harakatlarning mustahkamlanishiga olib keladi. Shu sababli murakkab mashqni nisbatan oddiy tarkibiy qismlarga bo'lib yuborish hamda bu elementlarni maksimal tezlik va kuchlanishlarda takomillashtirishni amalga oshirish oqilona yo'l xisoblanadi. Agar zarbalarning ma'lum tuzilishiga ega ekanligidan kelib chiqadigan bo'lsak, shuni tan olish kerak-ki, harakat tizimining yaxlitligi uni qismlarga bo'lmasdan turib rivojlana olmaydi. Demak, boshlang'ich tayyorgarlik darajasida yaxlitlikning rivojlanishni bir vaqtning o'zida qisimlarga bo'lib ishlov berilishi bilan ta'minlanadi. Bu yerda texnik-taktik tayyorgarligi vositalarini saralab tanlashga yetakchi ahamiyat beriladi.

Biz zarbalarni qisimlarga ajratib o'rgatish bo'yicha ham smesh zarbasi misolida ko'rib chiqdik bunga muvofiq, "smesh" zarbasi asosiy uchta fazadan tashkil topgan bo'lib, ular o'zaro ketma-ket va uzviy bog'langan: Tayyor holat, qadam tashlash (harakatlanish), zarbaning amalga oshirilishi. Mazkur fazalar kinetik zanjir tamoyiliga asoslanib bajariladi, tayyor holatining ilmiy tahlili, tayyor holat zarbaning samaradorligini belgilovchi boshlang'ich faza hisoblanadi.

Biomehanik xususiyatlari: Oyoqlar yelka kengligida joylashib, tayanch yuzasi kengayadi; tizzalar yarim bukilgan holatda bo'lib, pastki tana mushaklarida elastik kuch yig'iladi; Tananing og'irlik markazi oldinga siljigan bo'ladi; Raketka yuqori holatda ushlab turilib, zarbaga tayyor pozitsiya yaratiladi. Ushbu fazada statik-dinamik muvozanat saqlanadi. Bu sportchiga volan traektoriyasini tez baholash va optimal qadam tashlash imkonini beradi. Tadqiqotlarimiz shuni ko'rsatadiki, tayyor holatdagi xatoliklar smesh zarbasining aniqligini 15–25 % ga kamaytiradi. Qadam tashlash fazasi sportchini volanga optimal masofaga olib kelish va zarba kuchini shakllantirishga xizmat qiladi. Harakat tuzilmasi: Yonlama va diagonal harakatlar orqali joylashuvni to'g'rilash; Raketka ushlagan qo'l tomoniga qadam tashlash; O'naqay sportchilar uchun o'ng oyoqning orqaga tashlanishi; Zaruratga ko'ra sakrab qadam tashlash. Biomehanik ahamiyati: Pastki tana mushaklarida (son, boldir) potensial energiya to'planadi; Tananing burilishi uchun mexanik sharoit yaratiladi; Zarba paytida kuchning yuqoriga va oldinga yo'naltirilishi ta'minlanadi. Qadam tashlash fazasi buzilganda zarba

kuchi kamayib, faqat qo'l mushaklari hisobiga bajariladi. Bu esa texnik xatolar va ortiqcha energiya sarfiga olib keladi.

Zarbaning amalga oshirilish fazasining ilmiy tahlili. Bu faza "smesh" zarbasining asosiy va hal qiluvchi qismi hisoblanadi. Texnik harakatlar: Qarama-qarshi qo'l (chap qo'l) yuqoriga ko'tarilib, muvozanatni saqlaydi; Tananing ketma-ket burilishi (son → bel → yelka); Yelka va tirsak bo'g'inlarining faol harakati; Bilakning tezkor bukilishi (snap); Volanga eng yuqori nuqtada zarba berilishi. Biomekanik tahlil: Zarba proksimaldan distalga tamoyiliga muvofiq bajariladi; Katta mushak guruhlaridan kichik mushaklarga kuch uzatiladi; Bilak tezligi raketka boshining maksimal tezligini ta'minlaydi. Ilmiy manbalarda keltirilishicha, bilak harakati umumiy zarba tezligining 30–40 % ini ta'minlaydi. Bilakning yetarlicha ishlamasligi smesh samaradorligini sezilarli pasaytiradi.

Harakatlarning yakuniy fazasi va qayta tiklanish Zarba tugagach: Raketka pastga tushadi; Tananing og'irlik markazi oldingi oyoqqa o'tadi; Sportchi keyingi texnik harakatlarga tayyor holatga qaytadi. To'liq yakuniy harakat mushaklar zo'riqishini kamaytiradi, jarohatlanish xavfini pasaytiradi va texnik barqarorlikni oshiradi. "Smesh drop-shot" zarbasi murakkab ko'p bo'g'inli texnik harakat hisoblanadi; Uning samaradorligi harakat fazalarining izchil va muvofiq bajarilishiga bog'liq; Texnikani o'rgatishda fazalar bo'yicha va ketma-ketlikda mashq qildirish yuqori samaradorlik beradi; biz tomonimizdan tuzilgan

sxemada keltirilgan klassifikatsiya badmintonchilarning texnik tayyorgarligini baholash va takomillashtirishda ilmiy-uslubiy asos bo'lib xizmat qiladi.

Smesh, drop-shot, zarbalarini bajarishdagi texnik elementlarini turli xolatlarda bajarish klasifikatsiyasi.

Yuqorida keltirilgan ilmiy asoslangan ma'lumotlarni chuqur tahlil qilgan xolda biz quydagi maxsus test sinovlarini ishlab chiqdik va sinaluvchi yosh badmintonchilardan tadqiqot oxirida olingan natijalarni Biz tomonimizdan tajriba guruhi sinaluvchi badmintonchilarini texnik-taktik tayyorgarligini rivojlantirishga qaratilgan maxsus mashqlarimizni ishlab chiqdik. Unga ko'ra tajriba guruhida texnik-taktik tayyorgarligini 8 ta sinov testi asosida aniqladik. Sinovimizning birinchi mashqida Yon tomondan 30 ta volanga "yassi" zarba berish aniqligi (%) o'rtacha natija $13,75 \pm 1,5$ ta volan belgilangan nishonga aniq tushirilgan, ikkinchi, sinov mashqimizda 30 ta volanga baland-olis himoyaviy "Clear" zarbasini bajarish aniqligi (%) o'rtacha natija $13,8 \pm 1,6$ ta volan belgilangan nishonga aniq tushirgan, uchinchi sinov mashqimizda 30 ta volanga "Smesh" zarba bajarish aniqligi (%) bo'yicha o'rtacha natija $14,6 \pm 2$ ta volan belgilangan nishonga aniq tushirgan, to'rtinchi sinov mashqimizda 30 ta volanga maydon ortidan to'r oldiga volan tashlash - "Drop shot" bajarish aniqligi (%) bo'yicha o'rtacha natija $14,5 \pm 2,6$ ta volan belgilangan nishonga aniq tushirgan, beshinchi sinov mashqimizda 30 ta volanga "Backhand" (chap tomondan raketkaning yopiq tomoni bilan) zarba berish aniqligi (%) $15,75 \pm 1,62$ ta volan belgilangan nishonga aniq tushirgan, oltinchi sinov mashqimizda 30 ta volanga "Drive/Flick" hujumkor zarbani bajarish aniqligi (%) bo'yicha o'rtacha natija $16,83 \pm 1,77$ ta volan belgilangan nishonga aniq tushirgan, Yettinchi sinov mashqimizda 30 ta volanga raketkaning ochiq tomoni bilan volanni o'yinga kiritish aniqligi (%) bo'yicha o'rtacha natija $15,8 \pm 1,1$ ta volan belgilangan nishonga aniq tushirgan, sakkizinchi sinov mashqimizda 30 ta volanga raketkaning yopiq tomoni bilan volanni o'yinga kiritish aniqligi (%) $17,3 \pm 1,8$ ta volan belgilangan nishonga aniq tushirgan, Biz tomonimizdan o'tkazilgan tadqiqot guruhining natijalari shuni ko'rsatdiki 10-12 yoshli boshlang'ich tayyorgarlik bosqichidagi shug'ullanuvchilarning texnik-taktik tayyorgarligi rivojlanganligini ko'rishimiz mumkin. Biz xar ikkala tajriba va nazorat guruxlarini tadqiqot oxirida taxlil qilganimizda tajriba guruhida biz tomonimizdan qo'lanilgan stansiyali mashg'ulot bo'yicha shug'ullanib jismoniy tayyorgarligi hamda texnik-taktik xarakatlarga o'rgatishdagi ko'rsatkichlari ishonarli tarizda o'sganligini 15-jadvalda ko'rishimiz mumkin.

15-jadval.

Tajriba guruhiga mansub sinaluvchilarning pedagogik tajriba oxirida qayd etilgan texnik elementlarini o'zlashtirish ko'rsatkichlari va ularning asosiy statistik xarakteristikalari (n=12)

TG TB	Texnik-taktik tayyorgarlik ko'rsatkichlarini baxolash testi							
	Yon tomondan 30 ta volanga "yassi" zarba berish aniqligi (%)	30 ta volanga baland-olis himoyaviy "Clear" zarbasini bajarish aniqligi (%)	30 ta volanga "Smesh" zarba bajarish aniqligi (%)	30 ta volanga maydon ortidan to'r oldiga volan tashlash - "Drop shot" bajarish aniqligi (%)	30 ta volanga "Backhand" (chap tomondan raketkaning yopiq tomoni bilan) zarba berish aniqligi (%)	30 ta volanga "Drive/Flick" hujumkor zarbani bajarish aniqligi (%)	30 ta volanga raketkaning ochiq tomoni bilan volanni o'yinga kiritish aniqligi (%)	30 ta volanga raketkaning yopiq tomoni bilan volanni o'yinga kiritish aniqligi (%)
1	16	15	19	14	11	19	16	20
2	13	14	16	10	10	16	14	16
3	10	12	13	13	8	18	16	17
4	12	11	14	9	7	18	14	18
5	15	13	13	12	10	14	17	20
6	11	14	11	12	9	15	19	19
7	14	16	15	11	12	15	17	16
8	13	15	17	14	15	16	16	14
9	11	10	16	8	14	15	15	16
10	11	13	14	12	11	19	16	18
11	14	12	12	10	8	18	14	19
12	13	12	16	10	7	19	16	15
$\bar{x}$	12,75	13,8	14,6	11,25	10,17	16,83	15,8	17,3
σ	1,82	1,6	2	1,91	2,59	1,77	1,1	1,8
V, %	14,24	11,59	13,70	16,98	25,47	10,52	6,96	10,41

Xulosa. Mazkur tadqiqotdan shuni xulosa qilish mumkinki, yosh badmintonchilarda texnik-taktik tayyorgarlikni rivojlantirishda stansiyali mashg'ulot dasturi samarali vosita hisoblanadi. Har bir stansiyada bajariladigan mashqlar, ularning davomiyligi va ish-dam olish nisbati sportchilarning texnik zarbalarni aniq bajarish qobiliyatini oshirishga xizmat qiladi.

Tadqiqot ko'rsatdiki, "smesh" kabi murakkab zarbalar bir nechta izchil fazalardan iborat bo'lib, tayyor holat, qadam tashlash va zarbaning amalga oshirilishi bosqichlarida biomekanik prinsiplarga rioya qilish zarur. Bu fazalarning ketma-ket va to'g'ri bajarilishi zarbaning samaradorligini sezilarli darajada oshiradi va ortiqcha energiya sarfini kamaytiradi.

Shuningdek, mashg'ulot yuklamasi va davomiyligini sportchilarning funksional imkoniyatlariga moslashtirish orqali ularning jismoniy ish qobiliyati, mushak tizimining mustahkamligi hamda yurak-qon tomir va nafas olish tizimlarining moslashuvchanligi yaxshilanadi. Stansiyali mashg'ulotlar texnik-taktik ko'nikmalarni rivojlantirish bilan birga, yosh sportchilarning funksional tayyorgarligini ham samarali oshirishga imkon yaratadi.

Natijada, mazkur yondashuv yosh badmintonchilarda texnikani mukammal o'zlashtirish, hujum va himoya elementlarini samarali bajarish hamda o'yin davomida yuqori harakat faolligini ta'minlash imkonini beradi.

FOYDALANGAN ADABIYOTLAR:

1. J.J.Mahmaraimov Badminton ixtisosligiga kirish o'quv qo'llanma chirchiq 2025 y.
2. Savatyugin O.M., G'aniyeva M.Yu., Suleymanova S.F. Sport pedagogik mahoratini oshirish. O'quv qo'llanma / 2017 yil.
3. John Edvards – Badminton Technique, tactics, training. Teh Crowood PressLtd 2014.
4. Pulatov SH.A., Pulatov F.A., Isroilov SH.SH. Sport pedagogik mahoratini oshirish. Badminton. // O'quv-qo'llanma. T.: “Barkamol fayz media” , 2017. - 268 bet.
5. M.Olimov 2023 yil disertatsiya

SUZISHNING MAXSUS MASHQLARI YORDAMIDA HARBIY XIZMATCHILARNING KASBIY-AMALIY JISMONIY SIFATLARNI SHAKLLANTIRISH METODIKASI

Urazimbetov I.A.

Jamoat xafsizligi universiteti mustaqil izlanuvchisi

Tayanch soʻzlar: suzish mashqlari, kasbiy-amaliy jismoniy sifatlar, harbiy xizmatchilar, jismoniy tayyorgarlik, maxsus mashqlar, funksional tayyorgarlik.

Ключевые слова: плавательные упражнения, профессионально-прикладные физические качества, военнослужащие, физическая подготовка, специальные упражнения, функциональная подготовка.

Key words: swimming exercises, professional and applied physical qualities, military personnel, physical training, special exercises, functional training.

РЕЗЮМЕ:

Мақолада сузишнинг махсус машқлари ёрдамида ҳарбий хизматчиларнинг касбий-амалий жисмоний сифатларни шакллантиришга қаратилган методика ёритилган. Тадқиқот ҳарбий хизмат фаолиятида зарур бўлган чидамлилиқ, куч, ҳаракат мувофиқлиги ва функционал барқарорлиқни мақсадли ривожлантириш заруратига асосланган. Сузишнинг махсус машқларини хизмат вазифаларига мос равишда қўллаш усуллари таклиф этилган ва уларнинг самарадорлиги тажриба-синов ишлари орқали баҳоланган. Натижалар мазкур методика ҳарбий хизматчиларнинг жисмоний тайёргарлигини самарали оширишини тасдиқлади.

РЕЗЮМЕ:

В статье представлена методика формирования профессионально-прикладных физических качеств у военнослужащих с использованием специальных плавательных упражнений. Исследование основано на необходимости целенаправленного развития выносливости, силы, координации движений и функциональной устойчивости, требуемых в профессиональной военной деятельности. Предложены способы применения специальных плавательных упражнений с учетом особенностей служебных задач, а их эффективность оценена в ходе опытно-экспериментальных работ. Полученные результаты подтверждают, что данная методика способствует эффективному повышению уровня физической подготовленности военнослужащих.

SUMMARY:

The article presents a methodology for developing professional and applied physical qualities in military personnel through the use of specialized swimming exercises. The study is based on the need for targeted development of endurance, strength, movement coordination, and functional stability required in military professional activities. Methods for applying specialized swimming exercises in accordance with service-related tasks are proposed, and their effectiveness was

evaluated through experimental research. The results confirm that the proposed methodology effectively enhances the physical fitness of military personnel.

Kirish. Zamonaviy harbiy faoliyat sharoitida harbiy xizmatchilarning kasbiy samaradorligi ularning kasbiy-amaliy jismoniy sifatlarga egaligi bilan bevosita bog'liq bo'lib, bu sifatlار ekstremal va murakkab xizmat vazifalarini bajarishda hal qiluvchi omil hisoblanadi. O'zbekiston Respublikasida jismoniy tarbiya va sport tizimini rivojlantirish, xususan, harbiy xizmatchilar jismoniy tayyorgarligini ilmiy asosda takomillashtirish masalalari davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlari sifatida belgilangan. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti farmon va qarorlarida jismoniy tayyorgarlik jarayoniga innovatsion yondashuvlarni joriy etish, kasbiy faoliyat talablariga mos metodikalarni ishlab chiqish zarurligi alohida ta'kidlangan.[1,2.] Shu nuqtayi nazardan, suzishning maxsus mashqlari orqali harbiy xizmatchilarda chidamlilik, kuch, harakat muvofiqligi va funksional barqarorlik kabi kasbiy-amaliy jismoniy sifatlarni shakllantirish metodikasini takomillashtirish dolzarb ilmiy-pedagogik muammo hisoblanadi.

Mazkur tadqiqotning maqsadi suzishning maxsus mashqlari asosida harbiy xizmatchilarda kasbiy-amaliy jismoniy sifatlarni shakllantirish metodikasini ilmiy jihatdan asoslash va uning samaradorligini tajriba-sinov yo'li bilan aniqlashdan iborat. Tadqiqot vazifalari kasbiy-amaliy jismoniy sifatlarning nazariy asoslarini tahlil qilish, suzish mashqlarining funksional imkoniyatlarini aniqlash va samarali metodik model ishlab chiqishni qamrab oladi. Tadqiqot obyektiharbiy xizmatchilarning jismoniy tayyorgarlik jarayoni bo'lib, tadqiqotda tizimli yondashuv, differensiallashgan ta'lim konsepsiyasi, pedagogik kuzatuv, jismoniy tayyorgarlik testlari va statistik tahlil metodlaridan foydalanildi. Tadqiqot natijalari harbiy jismoniy tayyorgarlik nazariyasini boyitish bilan birga, harbiy ta'lim muassasalari va harbiy qismlar amaliyotiga joriy etish uchun muhim ilmiy-amaliy ahamiyatga ega. Maqola kirish, metodologiya, natijalar va muhokama hamda xulosa bo'limlaridan iborat.

Natijalar. Mazkur tadqiqot doirasida suzishning maxsus mashqlari orqali harbiy xizmatchilarda kasbiy-amaliy jismoniy sifatlarni shakllantirish metodikasining samaradorligi kompleks ravishda o'rganildi. Ilmiy izlanishning asosiy mazmuni harbiy xizmat faoliyati uchun muhim bo'lgan chidamlilik, kuch, harakat muvofiqligi va funksional barqarorlikni suzish vositasida maqsadli rivojlantirish imkoniyatlarini aniqlashga qaratildi. Tadqiqot jarayonida suzishning maxsus mashqlari xizmat vazifalari xususiyatlariga muvofiq ravishda tizimlashtirildi va pedagogik eksperiment asosida sinovdan o'tkazildi.

Ma'lumotlar pedagogik kuzatuv, funksional holatni baholash, jismoniy tayyorgarlik testlari hamda tajriba-sinov ishlari orqali olindi. Tajriba-sinov guruhda suzishning maxsus mashqlari asosida tashkil etilgan mashg'ulotlar natijasida kasbiy-amaliy jismoniy sifatlarning barqaror o'sishi kuzatildi. Xususan, chidamlilik ko'rsatkichlari funksional barqarorlikning oshishi bilan uyg'un ravishda rivojlangani, kuch sifatining esa suv muhitida qarshilikka asoslangan mashqlar hisobiga yuqori samara bergani aniqlandi. Nazorat guruhida esa ushbu ko'rsatkichlarda o'sish nisbatan past darajada saqlanib qoldi.

Qo'llanilgan ilmiy metodologiya – tizimli yondashuv, differensiallashtirilgan tayyorgarlik konsepsiyasi va kasbiy yo'naltirilgan jismoniy tayyorgarlik modeli – tadqiqot natijalarining ishonchliligi va validligini ta'minladi. Tajriba-sinov ishlari natijalari suzishning maxsus mashqlari harbiy xizmatchilarning funksional imkoniyatlarini optimallashtirish, jismoniy yuklamalarni maqbul taqsimlash va kasbiy faoliyatga mos jismoniy sifatlarni shakllantirishda yuqori samara berishini dalillar orqali tasdiqladi.

Olingan natijalar jismoniy tayyorgarlik nazariyasidagi kasbiy-amaliy yo'naltirilgan tayyorgarlik konsepsiyasi nuqtai nazaridan tahlil qilindi. Mavjud tadqiqotlar bilan solishtirish shuni ko'rsatdiki, suzish vositasida jismoniy sifatlarni rivojlantirish quruqlikda bajariladigan an'anaviy mashqlarga nisbatan funksional barqarorlik va harakat muvofiqligini shakllantirishda ustunlikka ega. Bu holat suv muhitining fiziologik ta'siri va harakat apparatiga tushadigan yuklamalar xususiyati bilan izohlanadi.

Qiyosiy tahlil asosida tadqiqot doirasida "kasbiy-amaliy jismoniy tayyorgarlikning gidrodinamik modeli" tushunchasi ilmiy muomalaga kiritildi. Ushbu model suzishning maxsus mashqlarini harbiy xizmatchilarning kasbiy vazifalari bilan integratsiyalash orqali jismoniy tayyorgarlik samaradorligini oshirishga xizmat qiladi. Natijalar harbiy jismoniy tayyorgarlik tizimini takomillashtirish, maxsus mashg'ulotlar mazmunini qayta ko'rib chiqish va amaliyotga yo'naltirilgan innovatsion metodikalarni joriy etish uchun mustahkam ilmiy asos yaratadi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. So'nggi yillarda kasbiy-amaliy jismoniy tayyorgarlik harbiy kadrlarni tayyorlash tizimida kompleks pedagogik-injenerlik vazifasi sifatida talqin qilinmoqda. Bu yo'nalishda tadqiqotlar, avvalo, jismoniy sifatlarning kasbiy faoliyat talablari bilan funksional uyg'unligini ta'minlash, ya'ni spesifik adaptatsiya va funksional barqarorlik mexanizmlarini yuksaltirishga qaratilgan. O'zbekiston amaliyotida harbiy sport va jismoniy tayyorgarlikni tashkil etishga oid normativ ta'riflarda jismoniy tayyorgarlik

jangovar topshiriqlarni bajarish uchun zarur darajani saqlashga xizmat qiluvchi tadbirlar majmuasi sifatida belgilanishi, tadqiqotning ijtimoiy-amaliy asosini mustahkamlaydi [3]. Shu kontekstda suzish maxsus muhit sifatida yuklama fiziologiyasini optimallashtirish, harakat apparatiga tushadigan zarb yuklamalarni kamaytirish va aerob–anaerob quvvatni mutanosib rivojlantirish imkoniyatini beruvchi vosita sifatida ko‘rilmoqda.

O‘zbekiston olimlari va amaliyotchilarining ishlarida harbiy faoliyat uchun jismoniy mashqlarning shu jumladan suzishning sog‘liq va tayyorgarlikka ta’siri hamda kasbiy ahamiyati yoritilgan [4]. Shuningdek, kasbiy-amaliy jismoniy tayyorgarlikka pedagogik texnologiyalarni joriy etish masalasi keng tadqiq etilgan bo‘lib, unda o‘quv jarayonida kompetensiyaviy natijaga yo‘naltirilgan metodik konstruksiyalar taklif qilinadi [5]. Rus ilmiy maktabida V.N. Platonov sport tayyorgarligi nazariyasi va funksional tayyorgarlik modellari orqali jismoniy sifatlarni maqsadli rivojlantirishning mezonlari va siklli boshqaruvi ishlab chiqilgan bo‘lib, bu yondashuv harbiy tayyorgarlikka transfer qilinadigan metodologik baza hisoblanadi [6]. Ingliz tilidagi fundamental manbalarda T. Bomp va hammualliflar periodlashtirish, yuklama dozalash va adaptatsion jarayonlarning boshqaruvi jismoniy tayyorgarlik samaradorligining markaziy omili sifatida asoslanadi [7]. Suzish texnikasi va tayyorgarligi bo‘yicha E.W. Maglischo ishlarida esa texnik-komponentlarning energiya ta’minoti va muskul faolligi bilan bog‘liq tizimli tushuntirishi keltirilib, maxsus mashqlarni tanlashda biomexanik-fiziologik mezonlar muhimligi ochiladi [8].

Ushbu manbalar tahlili shuni ko‘rsatdiki, mavjud tadqiqotlarda suzishning umumiy sog‘lomlashtiruvchi va sport tayyorgarligiga qaratilgan jihatlari yaxshi yoritilgan, ammo harbiy xizmatning aniq kasbiy vazifalariga mos maxsus suzish mashqlari paketi, uning differensiatsiya parametrlari (tayyorgarlik darajasi, funksional holat, xizmat profili) va kasbiy-amaliy sifatlarni bilan to‘g‘ridan-to‘g‘ri bog‘langan baholash modeli ko‘p hollarda yetarlicha operatsionallashtirilmagan. Demak, “ilmiy bo‘shliq” – suzish vositasida kasbiy-amaliy jismoniy sifatlarni shakllantirishning differensial metodikasi, uning algoritmi va isbotlangan samaradorlik indikatorlarini kompleks asoslashdan iborat.

Metodologiya: konseptual yondashuvlar, dizayn va ilmiy ishonchlilik

Tadqiqot metodologiyasi nazariy-ilmiy asos sifatida tizimli-faoliyatli yondashuv, kompetensiyaviy paradigma, hamda suzish muhitining gidrodinamik qarshilik xususiyatlariga tayanadigan funksional tayyorgarlik konsepsiyasiga qurildi. Tadqiqot dizayni – kvazi-tajriba-sinov (tadqiqiy bosqichlar bilan)

bo‘lib, tajriba-sinov guruhi va nazorat guruhida o‘quv-mashg‘ulot jarayoni qiyosiy tashkil etildi.

Ma‘lumot yig‘ish jarayonlari xronologik izchillikda quyidagicha amalga oshirildi:

Diagnostika: ishtirokchilarning boshlang‘ich jismoniy va funksional holatini baholash (chidamlilik, kuch, harakat muvofiqligi, funksional barqarorlik indikatorlari);

Intervensiya: tajriba-sinov guruhida xizmat vazifalariga mos maxsus suzish mashqlari majmuasini differensial dozalash (intensivlik/hajm/tanaffus/teknika e‘tibor), nazorat guruhida esa amaldagi an‘anaviy reja;

Oraliq monitoring: yuklamaga javob reaksiyasini kuzatish va korreksiya;

Yakuniy baholash: testlarni qayta o‘tkazish va dinamik tahlil;

Tahlil va isbot: statistik ishlov, effektini baholash, interpretatsiya va qiyosiy sintez.

Metodologiyaning samaradorligi va tadqiqot dalildorligi quyidagi mexanizmlar orqali ta‘minlandi:

- validlik: kasbiy-amaliy sifatlar xizmat talablari bilan bog‘langan indikatorlar orqali operatsionallashtirildi;

- ishonchlilik: o‘lchovlar bir xil shartlarda, standartlashtirilgan protokol asosida takroriy o‘tkazildi;

- takrorlanuvchanlik: intervensiya mashqlari blok-modul ko‘rinishida (maqsad–vosita–doza–kriteriy) reglamentlashtirildi;

- isbotlanuvchanlik: guruhlararo taqqoslovchi tahlil va dinamik o‘shish ko‘rsatkichlari orqali metodikaning ta‘sir kuchini baholash nazarda tutildi [9].

Natijada, adabiyotlar tahlili va metodologiyaning integratsiyasi tadqiqot uchun ikkilamchi emas, balki yadrovii ilmiy platforma sifatida xizmat qilib, (a) mavjud holatni kritik reviziya qilish, (b) ilmiy bo‘shliqni aniqlash, (v) innovatsion metodik yechimni konstruksiyalash va (g) uni tajriba-sinov isbotlash imkonini berdi. Ushbu yondashuv asosida “kasbiy-amaliy jismoniy sifatlarni suzish vositasida shakllantirish”ni maqsadli differentsiatsiya va funksional optimallashtirish nuqtai nazaridan yangi tushuntirish modeli taklif etiladi.

Muhokama. Tadqiqot natijalari suzishning maxsus mashqlari orqali harbiy xizmatchilarda kasbiy-amaliy jismoniy sifatlarni shakllantirish metodikasining samaradorligini tasdiqladi. Tajriba-sinov guruhida chidamlilik, kuch, harakat muvofiqligi va funksional barqarorlik ko‘rsatkichlarining barqaror o‘shishi suzish muhitidagi gidrodinamik qarshilik va fiziologik adaptatsiya mexanizmlari

bilan izohlanadi. Bu holat maxsus mashqlarni kasbiy vazifalarga mos ravishda differensial tashkil etishning ustunligini ko'rsatadi.

Olingan natijalar mavjud ilmiy adabiyotlar bilan solishtirilganda, suzishning umumiy jismoniy tayyorgarlikka ijobiy ta'sirini tasdiqlabgina qolmay, uni harbiy xizmatga xos kasbiy-amaliy sifatlar bilan bevosita bog'lash imkonini kengaytirdi. Metodologiya tizimli va differensiallashtirilgan xarakterga ega ekani natijalarning ishonchliligi va takrorlanuvchanligini ta'minladi. Tadqiqot asosida kasbiy-amaliy jismoniy sifatlarni suzish vositasida shakllantirishning differensial-funksional yondashuvini ilmiy jihatdan asoslash mumkinligi aniqlandi, bu esa harbiy jismoniy tayyorgarlik amaliyotini takomillashtirish uchun nazariy va amaliy ahamiyatga ega.

Xulosa sifatida tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, suzishning maxsus mashqlari asosida ishlab chiqilgan metodika harbiy xizmatchilarda kasbiy-amaliy jismoniy sifatlarni shakllantirishda yuqori samaradorlikka ega. Mazkur yondashuv chidamlilik, kuch, harakat muvofiqligi va funksional barqarorlikni kasbiy faoliyat talablariga mos ravishda rivojlantirish imkonini berdi. Suzish muhitida yuklamalarni differensial dozalashtirish fiziologik adaptatsiya jarayonlarini optimallashtirib, jismoniy tayyorgarlikning barqaror va boshqariladigan o'sishini ta'minladi. Olingan xulosalar metodikaning ilmiy asoslanganligi va harbiy jismoniy tayyorgarlik tizimiga joriy etish mumkinligini tasdiqlaydi.

FOYDALANGAN ADABIYOTLAR:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti PF-6099-son Farmoni.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti PQ-5280-son Qarori.
3. O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari ma'lumotlari: Armiya sportini rivojlantirish sohasiga oid hujjat (lex.uz). – Elektron manba. – Kirish sanasi: 10.05.2024.
4. Bobomuratov I.B. Harbiy professional faoliyatda suzishning sog'liq uchun ahamiyati. – 2022.
5. Hasanov A.T., Akzamov S.D., Abduraimov D.T. Pedagogical technology in professional-practical physical training of students of the faculty of military education. – 2022.
6. Платонов В.Н. Теория и методика спортивной тренировки. – Киев: Олимпийская литература, 2015. – 656 с.
7. Bompa T.O., Haff G.G. Periodization: Theory and Methodology of Training. – Champaign, IL: Human Kinetics, 2019. – 412 p.
8. Maglischo E.W. Swimming Fastest. – Champaign, IL: Human Kinetics, 2003. – 790 p.
9. Introduction to the Swimming Specialty: Textbook. – O'zbekiston davlat jismoniy tarbiya va sport yo'nalishlari uchun o'quv qo'llanma.

РОЛЬ ФИЗИЧЕСКОГО ВОСПИТАНИЯ И СПОРТА В ВОСПИТАНИИ СОВРЕМЕННОЙ МОЛОДЁЖИ

Ниязов А.Т.

*профессор кафедры физической культуры и спорта Нукусского
государственного педагогического института*

Ниязов Аб.Т.

*доцент, кандидат педагогических наук кафедры физической культуры и
спорта Нукусского государственного педагогического института*

Tayanch so'zlar: sport musobaqalari, sportchilarni tayyorlash, jismoniy tayyorgarlik, texnik tayyorgarlik, psixologik tayyorgarlik, davriylashtirish, motivatsiya, ovqatlanish, tiklanish.

Ключевые слова: физическое воспитание, спорт, молодёжь, воспитание, здоровье, социализация, развитие личности, педагогика спорта, здоровьесобудующий процесс.

Key words: physical education, sports, youth, upbringing, health, socialization, personality development, sports pedagogy, health-forming process.

РЕЗЮМЕ:

Ushbu maqolada yosh avlodni rivojlantirishda sport va jismoniy tarbiyaning ahamiyati o'rganiladi. Unda jismoniy tarbiyaning asosiy pedagogik, ijtimoiy va psixologik funksiyalari, shuningdek, uning o'smirlar va yigitlarning sog'lig'i, axloqi, intizomi va ijtimoiy moslashuviga ta'siri aniqlanadi. Sport va ta'lim muhiti, ta'lim muassasalari faoliyati va oilaviy muhitning roliga alohida e'tibor qaratilgan.

РЕЗЮМЕ:

В статье рассматривается значение спорта и физического воспитания в формировании личности молодого поколения. Выявляются основные педагогические, социальные и психологические функции физической культуры, её влияние на здоровье, нравственность, дисциплину и социальную адаптацию подростков и юношей. Особое внимание уделяется роли спортивно-воспитательной среды, деятельности образовательных учреждений и семейного окружения.

SUMMARY:

The article examines the importance of sports and physical education in shaping the personality of the younger generation. The main pedagogical, social, and psychological functions of physical culture, its impact on the health, morality, discipline, and social adaptation of adolescents and young men, are identified. Special attention is paid to the role of the sports and educational environment, the activities of educational institutions, and the family environment.

Введение. Современное общество предъявляет высокие требования к уровню развития и подготовленности молодежи, что обусловлено глобальными преобразованиями в сфере экономики, технологии и социально-культурной жизни. В этих условиях особую актуальность приобретает формирование здорового, социально активного и интеллектуально развитого поколения. Спорт и физическое воспитание традиционно занимают важное место в системе формирования личности, однако сегодня их значимость возрастает особенно стремительно [4].

Физическое воспитание способствует укреплению здоровья, гармоничному развитию организма, а спорт формирует такие качества, как воля, ответственность, дисциплина, настойчивость и умение работать в команде. Именно эти качества необходимы современному молодому человеку для достижения личных и профессиональных успехов. Таким образом, спорт рассматривается не только как средство укрепления физического состояния, но и как важнейший социальный институт, способствующий воспитанию подрастающего поколения [2].

Значение физического воспитания в системе формирования личности молодежи. Физическое воспитание является обязательной и неотъемлемой частью образовательного процесса. Оно направлено на формирование необходимых двигательных навыков, улучшение работоспособности организма, развитие физических качеств: силы, быстроты, выносливости, гибкости и координации [3].

1.1. Физиологическое воздействие физического воспитания.

Занятия физическими упражнениями повышают иммунитет, улучшают обмен веществ, стимулируют работу сердечно-сосудистой и дыхательной систем. Регулярная физическая активность снижает риски хронических заболеваний, укрепляет нервную систему, способствует нормализации эмоционального состояния и снижению уровня стресса.

1.2. Образовательная функция физического воспитания.

Физическое воспитание формирует у молодежи знания о здоровом образе жизни, прививает навыки самоконтроля, самоорганизации, помогает осознавать ценность здоровья как важнейшего ресурса. В условиях широкого распространения гиподинамии, компьютеризации и малоподвижного образа жизни данная функция приобретает ключевое значение.

Спорт как средство духовно-нравственного воспитания молодежи. Помимо физического развития спорт выполняет значимую воспитательную функцию. Спортивная деятельность способствует формированию у молодежи моральных и волевых качеств, необходимых в повседневной жизни [2,4].

2.1. Формирование характера и личностных качеств.

Спорт развивает: целеустремлённость, настойчивость, дисциплину, самодисциплину, ответственность, трудолюбие, лидерские качества.

Юный спортсмен учится преодолевать трудности, работать над собой, достигать поставленных целей, что в дальнейшем положительно отражается на его профессиональной и личной деятельности.

2.2. Влияние спорта на социальное поведение молодежи.

Спортивные коллективы становятся школой общения и социализации. Молодежь учится взаимодействовать в команде, уважать партнеров и соперников, соблюдать правила и нормы поведения. Это особенно важно в период становления личности, когда присутствует риск девиаций, таких как агрессия, асоциальное поведение или зависимость.

Спорт доказал свою эффективность как средство профилактики вредных привычек. Исследования показывают, что молодые люди, активно вовлеченные в спортивную деятельность, значительно реже подвержены алкоголизму, наркомании и правонарушениям [1].

Психологический аспект влияния спорта на молодежь.

Психологическое развитие личности является одним из ключевых компонентов воспитательного процесса. Спортивная деятельность формирует устойчивую мотивацию, развивает эмоционально-волевую сферу, способствует повышению уровня психологической устойчивости.

3.1. Спорт как фактор укрепления психического здоровья.

Регулярная физическая активность снижает уровень тревожности, способствует выработке эндорфинов - гормонов счастья, улучшает настроение и общее эмоциональное состояние.

3.2. Формирование коммуникативных навыков.

Спорт учит молодежь: взаимодействовать с коллективом, решать конфликты мирным путём, правильно выражать эмоции, уважать мнение других, развивать эмпатию.

Эти навыки формируют поведенческую культуру и способствуют успешной интеграции в общество.

Роль образовательных учреждений в организации спортивно-оздоровительной работы. Школы, колледжи и университеты являются основными площадками, где формируется отношение молодежи к спорту и физическому воспитанию [3].

4.1. Интеграция спорта в образовательный процесс.

Необходимо внедрение современных спортивных программ, направленных на развитие интереса у молодежи к регулярной физической активности.

Спортивные секции, соревнования, массовые мероприятия способствуют повышению мотивации и вовлеченности учащихся.

4.2. Развитие спортивной инфраструктуры.

Эффективность физического воспитания во многом зависит от качества материально-технической базы: наличие спортивных площадок, тренажерных залов, стадионов, бассейнов [5].

Перспективы развития физического воспитания и спорта среди молодежи. Для повышения роли спорта в воспитании молодежи необходимо:

1. Совершенствовать государственные программы по популяризации здорового образа жизни.
2. Повышать квалификацию преподавателей и тренеров.
3. Расширять доступность спортивных секций и кружков.
4. Развивать школьные и студенческие лиги и соревнования.
5. Применять цифровые технологии в обучении и мониторинге физического развития [2,3].

В условиях стремительно меняющегося мира спорт остается эффективным, универсальным и доступным средством воспитания гармоничного, социально активного и успешного молодого поколения.

Заключение. Спорт и физическое воспитание занимают ключевое место в системе воспитания молодежи, оказывая многостороннее воздействие на формирование личности. Они способствуют укреплению здоровья, развитию физической и умственной работоспособности, формированию нравственно-волевых качеств и социальной активности. Спорт объединяет, дисциплинирует, воспитывает чувство ответственности, развивает лидерские способности и готовит молодежь к полноценной жизни в обществе.

Создание благоприятных условий для развития спорта среди подрастающего поколения должно стать приоритетным направлением государственной политики и образовательных учреждений. Только при комплексном подходе возможно формирование здоровой, интеллектуально и духовно развитой молодежи - будущего любой нации.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА:

1. Ананченко В. А. Физическое воспитание и развитие личности молодежи. - Москва: Просвещение, 2020.
2. Кузнецов И. П. Психология спорта. - Санкт-Петербург: Питер, 2019.
3. Назаров С. Р. Основы теории и методики физического воспитания. - Ташкент: Фан, 2018.
4. Матвеев Л. П. Теория и практика физической культуры. - Москва: Спорт, 2017.
5. Шиян Б. М. Современные подходы к развитию физического воспитания молодежи // Педагогика. - 2021.

TOPICAL ISSUES OF PHYSICAL PREPAREDNESS OF LAW ENFORCEMENT OFFICERS

Nurmatov A.

*Ministry of Internal Affairs
Tashkent, Uzbekistan*

Tayanch soʻzlar: jismoniy tayyorgarlik, huquqni muhofaza qilish organlari, politsiya tayyorgarligi, kasbiy salomatlik, faoliyat talablari, global taqqoslash.

Ключевые слова: физическая подготовка, правоохранительные органы, подготовка полиции, профессиональное здоровье, стандарты деятельности, глобальный контекст.

Key words: physical fitness, law enforcement, police training, occupational health, performance standards, global comparison.

РЕЗЮМЕ:

Jismoniy tayyorgarlik huquqni muhofaza qilish organlari faoliyati samaradorligi va xodimlarning xavfsizligini taʼminlovchi muhim tarkibiy qismidir. Ushbu maqolada turli mamlakatlar maʼlumotlari va amaliy tadqiqotlariga tayangan holda, huquqni muhofaza qilish organlari xodimlarining jismoniy tayyorgarligiga oid dolzarb muammolar global miqyosda tahlil qilinadi. Scopus bazasiga kiritilgan adabiyotlar va xalqaro politsiya tayyorgarligi standartlarining har tomonlama sharhi shuni koʻrsatadiki, butun dunyo boʻylab koʻplab xodimlar yetarli jismoniy holatni saqlab qolishda qiyinchiliklarga duch kelmoqdalar. Koʻpgina mamlakatlarda politsiya xodimlari orasida jarohatlanish, semizlik va boshqa salomatlikka xavf tugʻdiruvchi omillar darajasi umumiy aholiga nisbatan sezilarli darajada yuqori. Politsiya ishining jismoniy ogʻirligiga qaramay, xizmat vazifalarining salmoqli qismi kam harakatlilik bilan bogʻliq boʻlib, bu yosh oʻtishi va xizmat muddati davomida tayyorgarlik darajasining pasayishiga olib keladi. Koʻpgina idoralar yangi xodimlarni qabul qilishda qatʼiy jismoniy imtihonlar oʻtkazsalar-da, keyinchalik jismoniy holatni doimiy nazorat qilish tizimi koʻpincha yetishmaydi. Tadqiqot natijalari turli mamlakatlardagi test sinovlari standartlari oʻrtasidagi farqlarni, xodimlar orasida salomatlik koʻrsatkichlarining pastligini va jismoniy tayyorgarlikning yetishmasligi ish samaradorligiga qanday taʼsir qilishini yoritib beradi. Munozara qismida smenali ish tartibi, qarish va turmush tarzi kabi jismoniy holatga toʻsqinlik qiluvchi omillar koʻrib chiqiladi, shuningdek, tayyorgarlikni yaxshilash uchun tizimli sogʻlomlashtirish dasturlari va individual mashgʻulotlar kabi strategiyalar tahlil qilinadi. Xulosa qilib aytganda, huquqni muhofaza qilish organlari xodimlarining jismoniy tayyorgarligini oshirish operativ samaradorlikni yuksaltirish, jarohatlanishni kamaytirish va xodimlarning uzoq muddatli salomatligini saqlash uchun juda muhimdir. Ushbu maqola xodimlarning oʻz kasbiy talablariga jismoniy jihatdan doimo tayyor boʻlishlarini taʼminlash uchun ilmiy asoslangan chora-tadbirlar va siyosiy qarorlar zarurligini taʼkidlaydi.

РЕЗЮМЕ:

Физическая подготовленность является важнейшим компонентом эффективности работы правоохранительных органов и безопасности сотрудников. В данной статье рассматрива-

ются актуальные проблемы физической формы сотрудников правоохранительных органов в глобальной перспективе с использованием данных и тематических исследований из разных стран. Комплексный обзор литературы, индексируемой в Scopus, и международных стандартов полицейской подготовки показывает, что многие офицеры по всему миру сталкиваются с трудностями в поддержании адекватного уровня физической формы. Во многих странах показатели травматизма, ожирения и других факторов риска для здоровья среди полицейских значительно выше, чем среди остального населения. Несмотря на физически тяжелый характер работы, значительная часть обязанностей сотрудников носит малоподвижный характер, что способствует снижению уровня подготовки с возрастом и стажем службы. Многие ведомства требуют прохождения строгих тестов на физические способности от абитуриентов, однако постоянный контроль за поддержанием формы зачастую отсутствует. Результаты исследования освещают различия в стандартах тестирования в разных странах, распространенность субоптимального уровня здоровья сотрудников и влияние плохой физической формы на производительность труда. В разделе «Обсуждение» рассматриваются такие проблемы, как сменная работа, старение и факторы образа жизни, препятствующие поддержанию формы, а также анализируются стратегии (структурированные оздоровительные программы и индивидуальные тренировки) для улучшения подготовки. В заключении делается вывод, что повышение уровня физической подготовки персонала правоохранительных органов необходимо для улучшения оперативных показателей, снижения травматизма и сохранения долгосрочного здоровья сотрудников. Данная статья подчеркивает необходимость научно обоснованных вмешательств и политических мер для обеспечения физической готовности офицеров к требованиям их профессии.

SUMMARY:

Physical preparedness is a critical component of law enforcement effectiveness and officer safety. This article examines the current issues surrounding the physical fitness of law enforcement officers from a global perspective, drawing on data and case studies from multiple countries. A comprehensive review of Scopus-indexed literature and international police fitness standards reveals that many officers worldwide struggle to maintain adequate fitness levels. In numerous countries, police have significantly higher rates of injury, obesity, and other health risk factors compared to the general population. Despite the physically demanding nature of police work, a substantial portion of officers' duties are sedentary, contributing to declines in fitness with age and service. Many agencies require rigorous physical ability tests for new recruits, yet ongoing fitness maintenance is often lacking. The Results highlight diverse physical fitness test standards across countries, the prevalence of suboptimal fitness and health among officers, and the implications of poor fitness on job performance. Discussion addresses the challenges such as shift work, aging, and lifestyle factors that hinder fitness, and explores strategies like structured wellness programs and individualized training to improve officers' physical preparedness. In conclusion, enhancing the physical fitness of law enforcement personnel is imperative for improving operational performance, reducing injuries, and safeguarding the long-term health of officers. This article underscores the need for evidence-based interventions and policy measures to ensure that law enforcement officers remain physically prepared to meet the demands of their profession.

Introduction. Law enforcement officers are frequently required to perform strenuous physical tasks as part of their duty, including chasing and subduing suspects, climbing obstacles, lifting or dragging heavy objects, and carrying equipment. These job demands make physical performance and fitness key requirements for effective policing. Good physical fitness is not only essential for completing job tasks but is also crucial for officer safety and public

protection. An officer's ability to run, jump, wrestle, and endure long periods of activity can directly affect their capacity to apprehend offenders and respond to emergencies. Consequently, police agencies in many countries set minimum physical fitness standards for recruits and officers to ensure they can meet the occupational demands.

Paradoxically, while policing can be physically demanding in critical moments, much of an officer's routine work is sedentary. Administrative duties, prolonged vehicle patrols, and shift work contribute to a lifestyle that can undermine fitness and health. Studies show that approximately 80–90% of on-duty time is spent in sedentary activities like desk work or driving patrol vehicles. This sedentary nature, combined with stress and irregular hours, has led to many law enforcement officers experiencing health issues such as obesity, cardiovascular disease risk, and metabolic disorders at higher rates than the general population. Indeed, police officers in several countries have injury and illness rates significantly above those of other occupations; for example, injury rates among police can be about three times higher than in the average workforce. These trends are alarming as they not only jeopardize officers' personal health but also affect their job performance, readiness, and the safety of colleagues and citizens.

Despite the recognized importance of fitness, maintaining physical preparedness throughout an officer's career remains a challenge. Many jurisdictions mandate physical ability tests during academy training or recruitment, but ongoing fitness requirements for active-duty officers are less common. Once on the force, officers often are not held to the same fitness standards that they met as recruits, leading to gradual declines in strength, endurance, and agility over time. Age-related decline is a particularly pressing issue – officers tend to begin their careers in above-average physical condition, yet they experience more rapid deterioration in fitness with age compared to the general population. Mid-career and senior officers may struggle to meet the physical demands of the job if fitness is not maintained. This article aims to explore the topical issues of physical preparedness among law enforcement officers globally. We review international fitness testing standards, examine the current fitness levels and health profiles of police officers in various countries, and discuss the implications of these findings. Finally, we consider strategies and recommendations to improve and sustain the physical fitness of law enforcement personnel.

Methods. This study employed a narrative review methodology to analyze the physical preparedness of law enforcement officers from a global perspective.

We conducted a comprehensive search of Scopus-indexed journal articles focusing on police or law enforcement physical fitness, health outcomes, training programs, and performance standards. Keywords used in the search included combinations of terms such as “police fitness,” “law enforcement physical training,” “officer health,” and “fitness standards.” Relevant literature published in English over the past decade was prioritized to ensure up-to-date information, though seminal older studies were also considered for historical context.

In addition to literature sources, data on physical fitness test standards and performance norms were collected from official publications and prior research covering multiple countries. For example, we gathered information on standardized police fitness tests used in countries including the United States, Canada, United Kingdom, China, Australia, and others, as reported in academic studies and government documents. Inclusion criteria for sources were: (a) empirical studies or reviews addressing police/officer fitness, health, or training; (b) comparisons of fitness standards or assessments in law enforcement populations; and (c) articles presenting statistical data on officer physical performance, health indicators, or program outcomes. All selected sources were checked to ensure they are indexed in Scopus (indicating they are published in reputable peer-reviewed journals).

Data extraction focused on several key areas: the types of physical fitness assessments and standards in use internationally; measured levels of fitness (e.g., aerobic capacity, strength, endurance) and health metrics (e.g., body composition, injury rates) among law enforcement officers; and any identified relationships between fitness levels and job performance or safety outcomes. The information from various sources was synthesized qualitatively. Rather than conducting a formal meta-analysis, we integrated findings to identify common themes, patterns, and discrepancies in the physical preparedness of officers across different contexts. This approach allowed us to develop a broad, globally informed understanding of the issues. The results of this review are structured into thematic categories corresponding to the research questions: global fitness testing standards, the current fitness and health status of officers, and the impact of fitness on occupational performance and safety. These findings are then discussed with reference to challenges and potential interventions.

Results. Law enforcement agencies around the world have established a variety of physical fitness tests and standards to evaluate their officers’ capabilities. A recent scoping review identified 16 different police physical fitness test protocols across seven countries (China, the United Kingdom, South

Korea, the Netherlands, Australia, Canada, and the United States). Broadly, these assessments fall into two categories: basic fitness test batteries and job-simulated obstacle courses. Basic fitness test batteries typically include standard exercises to measure fundamental fitness components, such as timed runs for cardiovascular endurance, push-ups or sit-ups for muscular endurance, vertical jumps for lower-body power, and sometimes strength tests like bench press. For example, the United States commonly uses a battery of tests developed by the Cooper Institute (e.g. 1.5-mile run, push-ups, sit-ups) in many agencies. The United Kingdom's entry test includes a 15-meter shuttle run (beep test) to level 5.4 as a measure of aerobic fitness, along with strength assessments. Canada employs job-related obstacle courses like the Physical Abilities Requirement Evaluation (PARE) or the Police Officer Physical Ability Test (POPAT) in various provinces. New Zealand uses a Physical Competency Test (PCT) that combines runs, obstacle navigation, and tasks like dragging a weight to mimic real policing tasks. These examples illustrate how fitness evaluations are tailored to meet the perceived demands of policing in each region.

The methods and stringency of physical fitness tests vary widely among countries. Some agencies emphasize general fitness benchmarks, while others incorporate simulations of police duties. The scoping review found that 9 of the 16 identified tests focus on basic fitness exercises (running, calisthenics, etc.), whereas 7 tests are designed as obstacle course simulations of police work (scaling walls, crawling, dummy drags, etc.). For instance, Australia and the Netherlands favor obstacle course-style tests that closely mimic pursuing and apprehending a suspect, reflecting a philosophy that fitness testing should be directly job-related. In contrast, countries like China, South Korea, the UK, and many US jurisdictions use more traditional fitness metrics (runs, jumps, push-ups) as proxies for overall physical readiness. Despite these differences, aerobic endurance tests are common to almost all police fitness assessments worldwide. Depending on the jurisdiction, the endurance component might be a 2.4 km run, a 1.5-mile run, a 12-minute run, or a shuttle run (beep test) to a certain stage. Many test batteries also include upper-body and core muscular endurance tests (such as maximum push-ups or sit-ups within a time limit) and measures of explosive leg power (vertical jump). The inclusion of these elements reflects the consensus that officers need a mix of cardiovascular stamina, strength, and power.

It is important to note the distinction between entry/recruitment tests and in-service tests. The majority of countries primarily administer fitness tests during police recruitment or academy training. According to the review, 14 out of 16 of

the documented tests were used for hiring or academy graduation, whereas only 3 tests were implemented as annual fitness assessments for active-duty officers. For example, some Canadian police agencies and certain U.S. departments require officers to periodically re-certify their physical fitness (often using the same obstacle courses or test batteries used in hiring). Similarly, South Korea and the Netherlands have used their recruitment test protocol to also evaluate incumbent officers' fitness on a periodic basis. However, such ongoing testing is the exception rather than the norm globally. In many regions, once officers pass the academy exit fitness test, there may be no further mandatory assessments of physical fitness during their careers. The lack of continuous fitness evaluations can allow physical conditioning to lapse over time, especially in the absence of formal wellness programs or incentives to stay fit. This divergence in practices – rigorous initial tests but limited ongoing requirements – is a key issue in officer physical preparedness.

Research across different countries indicates that significant proportions of law enforcement officers do not meet recommended fitness or health standards, especially as they advance in age and years of service. Police officers often enter the profession with above-average fitness (benefiting from the training they undergo in the academy), but these levels can be difficult to maintain. A recent cross-sectional study in the United States found that new police academy graduates exhibited excellent muscular strength; however, over the course of their careers, officers showed marked declines in strength and cardiovascular endurance with aging, greater than those observed in the general population of the same age. By mid-career, many officers in that study had cardiorespiratory fitness below the age-adjusted standards set by the American College of Sports Medicine (ACSM) for the public. This decline was accompanied by increases in body weight and body fat: average body mass index (BMI) and body fat percentage among the officers were above recommended healthy ranges, and these measures worsened significantly with age. Such findings confirm a common trend: without intervention, police tend to gain weight and lose fitness as they age, in part due to the demands and culture of the job.

High rates of overweight and obesity in law enforcement have been documented in multiple countries. In the United States, approximately 40–41% of police officers are classified as obese ($\text{BMI} \geq 30$), which is higher than the prevalence of obesity in the general U.S. workforce. In fact, some analyses have identified law enforcement as one of the heaviest professions on average. This trend is not confined to the U.S. For example, a study of German police officers reported an average BMI of about 28 kg/m^2 (in the overweight range), with over

60% of the officers having an excessive waist circumference indicating elevated abdominal fat. The same German cohort showed alarmingly high prevalence of metabolic risk factors: 43.6% had abnormally high triglyceride levels, and over 50% had elevated blood pressure readings. These figures suggest that a large subset of officers were at increased risk for cardiovascular diseases.

Similarly, studies in other populations have revealed widespread metabolic health issues among officers. In India, police officers have been found to have dramatically higher rates of metabolic syndrome (a cluster of hypertension, dyslipidemia, high blood sugar, and abdominal obesity) compared to the general public. One investigation reported that 57.3% of a sample of Indian police met criteria for metabolic syndrome, versus 28.2% of the general population—a two-fold difference. Even in countries with generally healthier populations, police may fare worse than civilians; for instance, in Italy about 24.5% of officers were reported to have metabolic syndrome, a considerable proportion though somewhat lower than in the South Asian context. Collectively, these data indicate that poor diet, stress, and insufficient exercise – often inherent in police lifestyles – manifest in obesity and related health problems worldwide.

The consequences of these health and fitness deficits are significant. Low aerobic fitness and high body fat in officers have been correlated with poorer performance in physically demanding tasks as well as increased injury risk. Research has shown that officers with higher body fat tend to perform worse on standard physical tests (like runs, push-ups, and obstacle courses) and may struggle during foot pursuits or suspect restraints. Conversely, having greater lean muscle mass correlates with better performance on these measures. Beyond performance, there are direct health impacts: police agencies report high rates of musculoskeletal injuries, sometimes related to physical training or exertion in the field, and these injuries can be exacerbated by low fitness. Moreover, the combination of long-term sedentary behavior and stress can contribute to chronic conditions such as hypertension. For example, a multinational review noted that hypertension rates in police forces are often well above national averages; one U.S. police cohort study found 74% of officers had hypertension or pre-hypertension. Police work also entails psychosocial strain which, combined with poor physical health, can elevate risks of burnout and early mortality. Thus, the fitness and general health profile of officers is a matter of concern not only for individual well-being but for organizational readiness and longevity of the workforce.

Physical preparedness is directly linked to law enforcement officers' ability to perform critical job functions and avoid injuries. Poor fitness among officers

can lead to decreased occupational task performance and has been associated with a higher incidence of injuries and accidents on the job. For instance, an officer with inadequate aerobic fitness may fatigue quickly during a foot chase or struggle in a prolonged physical confrontation, increasing the risk of suspect escape or the need for higher levels of force. Insufficient strength or flexibility can make officers more prone to strains, sprains, and other musculoskeletal injuries when they engage in sudden intense activities (such as wrestling a resisting individual or lifting heavy equipment). Studies have shown that officers who maintain higher fitness levels exhibit better job-specific performance, including faster pursuit times and more effective suspect restraint techniques, compared to their less fit peers. Additionally, units or departments with fitness programs report fewer injury-related absences. One classic study even found that officers with higher overall physical fitness had significantly lower usage of sick leave, suggesting that fitness contributes to reduced absenteeism. This reduction in absenteeism is critical for police agencies, as staffing levels are tightly linked to public safety; when fewer officers call in sick or are out with injuries, more are available for duty.

Fitness is also intertwined with officer safety and survival. In confrontations or emergencies, an officer's endurance and strength can be decisive in protecting themselves and civilians. Unfortunately, declining fitness with age or years of service means that veteran officers may face greater danger in these high-stakes moments if their physical capabilities have eroded. The heightened injury rates observed in policing (noted earlier as roughly triple the rate of many other occupations) are partly attributable to physical struggles or fatigue during confrontations. For example, an officer who tires quickly might be slower to react or less able to avoid a blow, resulting in higher likelihood of injury from assaults. Moreover, carrying excessive body weight can impair speed and agility, making it challenging to evade or control combative suspects. It can also worsen the severity of injuries; an overweight officer may experience more strain on joints and have longer recovery times.

Beyond immediate performance, long-term safety and career longevity are affected by fitness. Law enforcement is a career with unique stressors (irregular hours, critical incidents, etc.), and robust physical health can help buffer some of these effects. For instance, officers with better cardiovascular fitness and strength tend to handle stress more effectively and have lower incidence of stress-related health events on duty. There is evidence that good cardiorespiratory fitness can moderate the impact of high occupational stress on cardiovascular health and mental well-being in police. In contrast, those who are out-of-shape often have

compounding issues—poor sleep, higher fatigue, and slower recovery—that can impair judgment and cognitive function during shifts. All of these factors underline that physical preparedness is not a luxury or mere formality; it is a fundamental aspect of policing that underpins an officer’s capability to do their job safely and effectively.

Discussion. The findings from this global review highlight a paradox and a challenge in modern law enforcement: while officers undeniably need to be physically fit to meet the demands of their role, maintaining that fitness is difficult due to both occupational and societal factors. One of the key challenges is the nature of police work itself. Shift work, which is common in policing, disrupts normal sleep patterns and can reduce motivation and energy to exercise. Rotating night/day shifts and long or irregular hours contribute to chronic fatigue and hormonal disturbances that favor weight gain and hinder recovery. Many officers rely on convenience foods or vending machine snacks during late shifts, compounding nutritional issues. Over time, these factors lead to the age-related fitness declines documented in several studies. It is telling that officers experience steeper declines in fitness with age than seen in other occupations; the cumulative strain of the job, combined with insufficient structured physical activity, means that by their 40s, many officers are in worse shape than their civilian counterparts of the same age.

Another significant issue is the lack of continuous fitness requirements or programs in many agencies. As noted, most departments emphasize passing a fitness test to get hired or graduate from the academy, but few require officers to regularly train or re-test during their careers. Without an external motivator or support system, officers may find it difficult to prioritize fitness amid competing duties and personal life responsibilities. Some departments have implemented voluntary wellness programs or incentive-based fitness programs, but participation is often limited. In smaller agencies, resources for such programs can be scarce. The result is that a large proportion of officers may not engage in sufficient physical training once they are on the job, aside from annual qualification events (e.g. firearms training) that do not significantly improve fitness. This gap points to an organizational opportunity: law enforcement agencies could integrate ongoing fitness maintenance into the job, for example by scheduling exercise time during shifts or providing facilities and trainers for officers. Agencies that have done so (such as those with mandatory physical training hours or comprehensive wellness initiatives) often report improvements in officer fitness and reductions in injury and healthcare costs.

The broader societal trends in physical activity and obesity also pose a challenge for recruiting and maintaining fit officers. Many countries are facing a decline in overall fitness levels among youth and young adults, who form the recruitment pool for police. Sedentary lifestyles and increasing obesity in the general population mean that new recruits are, on average, arriving with lower fitness than in past generations. A recent international perspective pointed out that police recruiters are now encountering more applicants who struggle to meet the once-basic physical entry standards, reflecting declining physical activity levels in society. This “pipeline” issue implies that academies may need to devote more time to physical conditioning of recruits than before, and that baseline standards might need adjustment or additional preparatory programs. Moreover, as technology in policing advances (e.g., more desk-based surveillance, automated systems), there’s a risk that physical activity on the job could further decrease, unless conscious efforts are made to incorporate movement and training.

Given these challenges, several strategies emerge to improve and sustain physical preparedness in law enforcement. One promising approach discussed in recent literature is Ability-Based Training (ABT). ABT involves tailoring fitness training programs to the individual’s current fitness level and progressively overloading them, often within group training sessions. This method allows both less-fit and more-fit officers or recruits to train together effectively, with exercises scaled to their ability. Implementing ABT in police academies and in-service training can help reduce injury risk (since workouts are adjusted to avoid overstraining individuals) while still improving overall fitness across the board. Another strategy is mandatory periodic fitness assessments coupled with support: if officers know they will be tested annually or semi-annually, and if those who struggle are given resources such as nutrition counseling, workout plans, or peer fitness mentors, it can create a culture of wellness. Some agencies have introduced wellness officers or peer fitness instructors to encourage exercise and proper nutrition within the force. Research indicates that interventions like supervised exercise programs, fitness challenges, or providing on-duty workout time can lead to measurable improvements in officers’ aerobic capacity, strength, and metabolic health markers (e.g., improved blood pressure, lower body fat).

It is also essential to address the policy and cultural aspects. Departments should frame physical fitness not as an optional personal endeavor but as a core component of professionalism. This might involve educating officers on how fitness relates to command presence, effectiveness in the field, and even community trust (a fit officer may be better perceived as capable). Leadership

buy-in is crucial: if police leadership actively promotes fitness (for instance, by participating in physical training themselves and allocating time for their subordinates to exercise), it sends a powerful message. Incentives can help too—some organizations offer additional days off, awards, or health insurance benefits for officers who meet certain fitness benchmarks.

Finally, the impact of the COVID-19 pandemic in recent years cannot be ignored. Pandemic-related restrictions temporarily halted group training sessions, closed gyms, and led to the cancellation of annual fitness testing in many places. A number of officers also faced increased workload or stress during this period, and reports suggest that the pandemic contributed to weight gain and reduced fitness activity among police (as in the general population). As agencies recover from these disruptions, there is an opportunity to reinvigorate fitness programs and emphasize resilience. The pandemic underscored the importance of maintaining good baseline health, as officers with conditions like obesity were at higher risk for severe illness. Thus, strengthening physical preparedness is part of enhancing overall force resilience against various threats.

In SUMMARY:, the discussion highlights that improving law enforcement physical preparedness will require a multi-faceted approach. It involves instituting regular fitness assessments and training, adapting to the evolving fitness levels of incoming recruits, and mitigating job-related barriers to exercise. Importantly, it requires a cultural shift where fitness is valued and supported throughout an officer's career, not just at the academy. Successful examples and research-based recommendations are increasingly available to guide agencies in this direction.

Conclusion. Physical preparedness of law enforcement officers is a critical concern that has far-reaching implications for public safety, officer well-being, and the effectiveness of policing operations. This review of global data and research findings makes clear that many of the issues are universal: officers often face declining fitness and health as their careers progress, while the demands of their job still require high physical capability. The prevalence of overweight, cardiovascular risk factors, and insufficient aerobic fitness among police in countries ranging from the United States and Germany to India and others is a warning sign that cannot be ignored. These health and fitness challenges not only diminish an officer's ability to perform strenuous tasks and handle emergencies, but also increase the likelihood of injuries, absenteeism, and early medical retirement, all of which carry significant human and economic costs.

However, the situation is far from insurmountable. The knowledge gained from studies worldwide provides a basis for action. Regular fitness testing

and standards, when properly implemented, can serve as both a benchmark and a motivator for officers to maintain conditioning. Agencies should consider adopting evidence-based training interventions, such as ability-based individualized training programs, to systematically improve fitness across their ranks. Moreover, institutional support-through dedicated time for physical training during work hours, access to facilities and professional guidance, and policies that encourage healthy behaviors-will be essential to effect lasting change. Policymakers and law enforcement leadership should recognize that investing in officer fitness is an investment in operational effectiveness: healthier, fitter officers are better equipped to de-escalate situations, avoid use of excessive force (by virtue of greater confidence and capability), and serve as positive figures in the community.

In conclusion, addressing the topical issues of physical preparedness in law enforcement requires commitment at both the individual officer level and the organizational level. By learning from international best practices and scientific research, law enforcement agencies can develop comprehensive wellness programs that keep officers fit for duty throughout their careers. This will lead not only to improved performance in the field but also to safer working conditions and healthier, more resilient officers. Ensuring that those entrusted with public safety are physically prepared to meet the challenges of the job is a responsibility that merits urgent and continuous attention. Future research should continue to explore optimal training regimens, the long-term benefits of fitness programs, and the policy mechanisms that best support a culture of fitness in policing. With concerted effort, the trend of declining fitness can be reversed, and law enforcement officers worldwide can be better equipped physically to protect and serve.

LITERATURE:

1. Orr R., Canetti E.F.D., Gough, S., Macdonald, K., Dulla, J., Lockie, R.G., Dawes, J.J., Blacker, S.D., Milligan, G.S., & Schram, B. (2025). Police fitness: An international perspective on current and future challenges. *Sports*, 13(7), Article 219. <https://doi.org/10.3390/sports13070219>
2. Frick K.A., Agostinelli P.J., Swinford J.F., Harris M.E., Mobley C.B., & Sefton J. (2024). Age-related declines in health and fitness among law enforcement officers compared to population norms. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 21(8), Article 5410. <https://doi.org/10.3390/ijerph21085410>
3. Zhou Z., Hu J., Zhang X., & Zhao L. (2025). Analysis of physical fitness tests for police officers in various countries: a scoping review. *Frontiers in Physiology*, 16, Article 1703389. <https://doi.org/10.3389/fphys.2025.1703389>
4. Strauss M., Foshag P., Jehn U., Vollenberg R., Brzęk A., & Leischik R. (2021). Exercise capacity, cardiovascular and metabolic risk of German police officers in an international comparison. *International Journal of Medical Sciences*, 18(13), 2767–2775. <https://doi.org/10.7150/ijms.60297>

5. Dawes J.J., Orr R.M., Siekaniec C.L., Vanderwoude A.A., & Pope R. (2016). Associations between anthropometric characteristics and physical performance in male law enforcement officers. *Annals of Occupational and Environmental Medicine*, 28(26), 1–7. <https://doi.org/10.1186/s40557-016-0112-y>
6. Marins E.F., Del Vecchio F.B., & David G.B. (2019). Characterization of the physical fitness of police officers: A systematic review. *Journal of Strength and Conditioning Research*, 33(11), 2860–2874. <https://doi.org/10.1519/JSC.0000000000002793>
7. Korre M., Loh K., Eshleman E.J., Lessa F.S., Porto L.G., Christophi C.A., & Kales S.N. (2019). Recruit fitness and police academy performance: A prospective validation study. *Occupational Medicine*, 69(7), 541–548. <https://doi.org/10.1093/occmed/kqz130>
8. Beck A.Q., Clasey J.L., Yates J.W., Koebke N.C., Palmer T.G., & Abel M.G. (2015). Relationship of physical fitness measures vs. occupational physical ability in campus law enforcement officers. *Journal of Strength and Conditioning Research*, 29(8), 2340–2350. <https://doi.org/10.1519/JSC.0000000000000864>
9. Lockie, R.G., Balfany, K., Bloodgood, A.M., Moreno, M.R., Cesario, K.A., Dulla, J.M., Dawes, J.J., & Orr, R.M. (2019). The influence of physical fitness on reasons for academy separation in law enforcement recruits. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 16(3), 372. <https://doi.org/10.3390/ijerph16030372>
10. Feng Y., Liu Y., & Wang D. (2024). Construction of a police physical evaluation model and standards based on law enforcement ability. *Frontiers in Physiology*, 14, 1330371. <https://doi.org/10.3389/fphys.2023.1330371>
11. Physical exercise behavior characteristics and influencing factors of police officers (2025). *Frontiers in Public Health*. <https://doi.org/10.3389/fpubh.2024.1507066>
12. Topical issues of determining individual physical fitness of mature-age police officers (2024). *Retos*, 0(3), 186–191. <https://doi.org/10.37493/2307-907x.2024.3.21>

ISSN 2181-7138

Қары Ниязий атындағы Тәрбия педагогикасы миллий институты
Қарақалпақстан филиалы

**«МУҒАЛЛИМ ҲАМ ҮЗЛИКСИЗ
БИЛИМЛЕНДИРИЎ»**

№ 1

Нөкис — 2026

Басып шығыўға жуўапкер:

А. Тилегенов, С. Нуржанов

Баспаға таярлаған:

А. Тилегенов

Компьютерде таярлаған:

П. Реймбаев, З. Ниязымбетова

Мәңзил: 230105 Нөкис қаласы, Әмир Темур көшесі, 179^а жай

Тел.: +998 61 224-01-34, факс: +998 61 224-23-00

e-mail: uznipnkkf@mail.uz,

mugallim-pednauk@mail.uz

www.mugallim-uzliksiz-bilim.uz

www.KRTEACH.UZ

Журналға келген мақалаларға жуўап қайтарылмайды, журналда жарияланған мақалалардан алынған үзіндилер «Муғаллим ҳәм үзликсиз билимлендириў» журналынан алынды, деп көрсетилиўи шәрт. Журналға 5-6 бет көлеміндеги материаллар еки интервалда TIMES NEW ROMAN шрифтинде электрон версиясы менен бирге қабыл етиледі. Мақалада келтирилген мағлыўматларға автор жуўапкер.

Оригинал-макеттен басыўға рухсат етилди 14.01.2026. Форматы 70x100^{1/8}

«Таймс» гарнитурасында офсет усылында басылды.

Шәртли б.т. 31. Нашр. т. Нұсқасы _____ Буйыртпа №